

ELTE Tanító- és
Óvóképző Kar

Mikonya György

AZ EURÓPAI EGYETEMEK TÖRTÉNETE

(1700–1945)

AZ EURÓPAI
EGYETEMEK TÖRTÉNETE
(1700–1945)

MIKONYA GYÖRGY

AZ EURÓPAI
EGYETEMEK
TÖRTÉNETE
(1700–1945)

ELTE TÓK
Budapest

Mikonya György (orcid.org/0000-0002-7679-0446)

Lektorok: Németh András és Szögi László

Alkotó szerkesztő: M. Pintér Tibor (orcid.org/0000-0002-5212-4107)

© A szerző, 2017

© ELTE TÓK, 2017

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

További támogatók:

Osztrák–Magyar Akció Alapítvány (OMAA) és az Archiv der Universität Wien

ISBN 978-963-284-851-8

Első kiadás: 2017

Tudományági besorolás: Neveléstudományok (oktatás és képzés, pedagógia és egyéb kapcsolódó tudományok)

Borítóterv és technikai szerkesztés: M. Pintér Tibor

A kiadásért felel
az ELTE TÓK dékánja.

Nyomtatta és kötötte:
Komáromi Nyomda Zrt.

TARTALOM

ELŐSZÓ	10
I. AZ EGYETEMTÖRTÉNETI KUTATÁS FORRÁSAI, MÓDSZEREI ÉS FONTOSABB TÉMÁI.....	12
1. Az egyetemtörténeti kutatás irányai és témái	12
2. Egyetemtörténeti tipológia.....	24
3. Újabb egyetem típusok megjelenése, új trendek az egyetemtörténeti kutatásban	28
II. EGYETEMEK A FELVILÁGOSODÁS KORÁBAN (1700–1800).....	32
1. A felvilágosodás általános jellemzői.....	32
2. Angol viszonyok	38
3. Német felvilágosodás és az egyetemek	39
4. További észak- és nyugat európai egyetemek	69
5. További Habsburg Birodalmi felsőoktatási intézmények.....	78
6. Lengyel egyetemi viszonyok a felvilágosodás idején	83
7. Francia viszonyok.....	86
8. Olasz viszonyok	91
9. Orosz viszonyok	92
10. Finnország egyeteme	98
11. A délkelet-európai nemzetek.....	99

III. AZ OKTATÁSI MÓDSZEREK VÁLTOZÁSA A FELVILÁGOSODÁS KORÁBAN.....	100
1. Egy új tudomány, a pedagógia megjelenése a német egyetemeken.....	110
2. Professzorok mindennapi élete az egyetemen.....	111
3. Életkép az egyetemi mindennapok világából Friedrich Schiller példája alapján.....	120
4. Egyetemi tisztségviselők, személyzet az egyetemen.....	126
5. A diákok életmódja, elhelyezkedési lehetőségeik.....	128
6. Diákélet és német diákszervezetek a felvilágosodás idején.....	135
7. Egyetemi terek, épületek.....	148
8. Az egyetemi élet kritikája a felvilágosodás korában.....	156
9. Összefoglalás.....	159
IV. DIÁKMOZGALMAK AZ EURÓPAI EGYETEMEKEN.....	161
1. Az egyetemi diákmozgalmak.....	162
2. A diákok szabadságküzdelmei 1800–1834 között.....	165
3. Forradalom és restaurációs törekvések 1830–1845 között.....	169
4. Diákok és professzorok szerepe az 1848-as európai forradalmakban.....	172
V. EURÓPAI EGYETEMEK 1800 ÉS 1945 KÖZÖTT.....	185
1. A tudomány szemlélet változása.....	186
2. Az európai egyetemek 19. századi alapmodelljei.....	189
VI. AZ EURÓPAI EGYETEMEK TÖRTÉNETÉNEK VÁZLATA 1800–1945 KÖZÖTT.....	193
1. Angol viszonyok.....	193
2. Az angol és skót egyetemek további fejlődése.....	198

3. Ausztria és a Monarchia felsőoktatása.....	206
4. A magyar felsőoktatás.....	214
5. Belgium felsőoktatása.....	220
6. Bulgária felsőoktatása.....	221
7. Francia viszonyok.....	221
8. Görögország felsőoktatása.....	226
9. Hollandia felsőoktatása.....	226
10. Lengyelország felsőoktatása.....	228
11. Német viszonyok.....	232
12. Olasz viszonyok.....	248
13. Orosz viszonyok.....	251
14. Románia felsőoktatása.....	260
15. Skandinávia felsőoktatása.....	261
16. Spanyol felsőoktatási környezet.....	263
17. Svájc felsőoktatása.....	267
18. Törökország felsőoktatása.....	273

VII. A TUDOMÁNY FEJLŐDÉSE AZ EGYETEMI KAROKON 1800–1945 KÖZÖTT..... 274

1. Az egyetemek és a tudomány kapcsolata.....	274
2. A teológia mint egyetemi tantárgy.....	275
3. A filológia és a szellemtudományok az egyetemeken.....	279
4. A természettudományok megjelenése az egyetemeken.....	290
5. Változások az orvostudományi karokon.....	303
6. Változások az egyetemi életben és az oktatás módszereiben 1800–1945 között.....	307
7. Professzorok az egyetemen 1800–1945 között.....	316
8. Az egyetemi polgárok mindennapi élete és jövedelmi viszonyaik.....	327

9. A diákok egyetemi felvétele és életmódja.....	330
10. A diákok érvényesülési lehetőségei – a diplomák értéke	336
11. Egyetemi diákmozgalmak 1900–1945 között.....	343
12. Női hallgatók megjelenése az egyetemeken.....	347
13. A népfőiskolák és az egyetem kapcsolata.....	358
14. Professzorok és diákok a szépirodalomban	359

VIII. AZ EGYETEM SZERVEZETE, FENNTARTÁSA ÉS GAZDÁLKODÁSA AZ 1800–1945 KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN

365

1. Az egyetem irányítása és önkormányzata 1800–1945 között.....	365
2. Az egyetem és a fenntartók viszonya.....	367
3. Az egyetem finanszírozása	372
4. Az egyetemi épületek 1800–1945 között.....	374
5. Összegző megállapítások az 1800–1945 közötti időszakra	382

IX. EGYETEMEK AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN, A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT ÉS A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN ...

384

1. A moszkvai egyetem az első világháborúban	392
2. A második világháború egyetemtörténeti vonatkozásai.....	395
3. Az európai egyetemek hatása a kontinensen kívüli felsőoktatásra.....	408

X. BEFEJEZÉS – AZ EGYETEM ÉTHOSZA

413

FELHASZNÁLT IRODALOM.....

416

GLOSSZÁRIUM

428

MELLÉKLETEK.....	440
1. sz. melléklet: Az európai egyetemek jegyzéke 1200–1945	440
2. sz. melléklet: Német-osztrák egyetemek gyakran előforduló elnevezései	448
3. sz. melléklet: Egyetemmel kapcsolatos jelzős szerkezetek a német szakirodalomban	449
KÉPEK JEGYZÉKE	452

Ez a könyv egy az egyetemek történetét feldolgozó sorozat második kötete. Az első kötetben az európai egyetemek története olvasható a kezdetektől 1700-ig. Ez az újabb kötet időben az 1700–1945 közötti időszakot tárgyalja, térben pedig megmarad az európai egyetemeknél, annyi kiegészítéssel, hogy néhány esetben utalás történik az európai tapasztalatok más országokban történő felhasználására.

A kötet címe is némi pontosításra szorul, hiszen a téma vélt terjedelme – az európai egyetemek történetének teljes és részletező kibontása – messze meghaladja egy monográfia lehetőségeit, így a *töredékek* vagy *vázlat az európai egyetemek történetéhez* cím használata közelítene inkább a kötet tartalmához. E megszorítások ellenére cél mindvégig a fenti téma bölcsészeti diszciplínákban történő részletező kifejtése volt. A jogi, orvostudományi és a műszaki képzés szaktudományos megközelítést igénylő történései értelemszerűen már terjedelmi okok miatt sem kerülhettek kifejtésre.¹ A kényszerű töredékességet valamennyire oldhatja a trendekre, az átfogó lényegi összefüggésekre való utalás, ami felfogható egészlegesség felé mutatásnak.

A könyv az interdiszciplinaritás jegyében íródott, azaz integrálni igyekszik a történelem, a tudománytörténet, az irodalom, a szociológia, a kultúrtörténet, a statisztika és a gazdaságtörténet újabb kutatási eredményeit. A legfontosabb szál – amelyre az összefüggések keresése, a trendek megállapítása vonatkozik – mégis az oktatástörténet, a felsőoktatás didaktikája és az összehasonlító neveléstörténet.

A könyv írásakor nem volt lehetőség arra, hogy minden egyes 1700 és 1945 között működött egyetem említésre kerüljön, sőt egyes országok is kimaradhattak, ha nem voltak olyan jellegzetességeik, amelyek másokhoz képest jelentős eltérést mutattak. Ennek ellenére az 1. sz. melléklet felsorolja szinte az összes ismert európai egyetemet a kezdetektől egészen a II. világháború befejezéséig.

A téma behatárolására más tekintetben is sort kellett keríteni, ugyanis a teljes felsőoktatási rendszerhez hozzátartozik a sokféle akadémia és főleg a kiterjedt főiskolai képzés. Mindezekre vonatkozóan vannak ugyan néhány esetben szórványos utalások a monográfiában, de szisztematikus feldolgozásuk más művekben olvasható, jelen könyv kereteibe már nem fért bele a főiskolai képzés szisztémájának bemutatása.

A periodizáció sokféle kínálkozó lehetősége közül azt látszott célszerűnek választani, amelyik szerint az 1800-as éveket tekintjük az elemzésre kiválasztott időszak első fordulópontjának. Az 1800-as évek valóban egyfajta cezúrát jelentenek az európai egyetemek történetében, ugyanis ez az időszak, amikor az egyetemi életben bekövetkezik a

¹ A jogtörténet, az orvostörténet és műszaki felsőoktatás története, illetve további tudománytörténeti művek teljes részletességgel foglalkoznak az adott szakterülettel. Ezen művek felsorolását azok nagy száma miatt terjedelmi okokból mellőzöm.

korábbi kizárólagos latin nyelvűségből történő váltás a nemzeti nyelvek felé.² Az 1848-as forradalmi események európai jelentősége miatt az ezek körüli egyetemi történések külön önálló fejezetben kerülnek tárgyalásra. A hosszú 19. század elhúzódik egészen az első világháborúig. Ezt követi a két világháború közötti időszak történéseinek feldolgozása és az I. és a II. világháború egyetemtörténeti vonatkozásainak ismertetése. Az egyes részek közé a diákmozgalmakkal és a tudomány fejlődésével, illetve a diákok és az egyetemi oktatók életkörülményeinek alakulásával foglalkozó részek kerültek. Mindez azt is jelentheti, hogy egy-egy ismertetésre kerülő időszakban az adott ország és az egyetem neve egyszer, de néha többször is megváltozhatott. Ezt a feldolgozás során gyakran előforduló problémát csak úgy lehetett feloldani, ha az ország megnevezése helyett a nép neve kerül említésre, például Németország helyett nem egyszer a német egyetemek megnevezés szerepel. A könyv írása közben különös nehézséget jelentett egyes országok, némelyik város, az egyes intézmények elnevezésének nem egy esetben kétszeres esetleg háromszoros megváltozása, amelyeket – amennyire lehetséges – igyekeztem jelezni.

A tudományok fejlődésének bemutatásához az egyetemtörténeti változathoz képest másfajta periodizációt kellett alkalmazni, mert ez nem mindig esett egybe az egyetemek életében bekövetkezett változásokkal.

Az olvashatóság és a sok tényanyag halmozódása miatt, továbbá egy-egy fontosabb történet háttérének részletező ismertetése érdekében, helyenként mikrotörténeti részeket vagy éppen életutak egyetemtörténeti vonatkozásainak bemutatására került sor, ami a monográfia szerves része és remélhetőleg érdekesebbé is teszi a könyvet.

A monográfia írása közben tudatosan törekedtem hosszabb, eredeti szövegrészek beillesztésére. Ennek elsődleges célja az adott időszak szóhasználatának felidézésével a kor meghatározó szellemiségének felidézése. Így a műfaji tisztaságot a szöveggyűjtemény felé való elmozdulás esetleg zavarhatja, de az olvashatóságot bizonyosan könnyíti.

Nagyon fontos a téma rendkívül gazdag ikonográfiai anyagának a könyvben történő megjelenítése, a felhasznált képi dokumentumok vélhetően megkönnyítik és elősegítik a szövegfeldolgozást és segítik az időszak teljesebb megismerését.

Ennek a sorozatnak folytatása lehet egy következő kötet az 1945–2000 év történéseinek bemutatásával, illetve nagyon fontosak lennének további külön kötetek az amerikai, az ázsiai és az afrikai egyetemekről! Így lenne teljes az egyetemtörténeti feldolgozás.

Erre a feladatra azonban mindenképpen egy vagy több munkacsoportnak kell majd vállalkoznia!

² Bosse, Heinrich (2012): *Bildungsrevolution 1770–1830*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg, 3–4. o.

I. AZ EGYETEMTÖRTÉNETI KUTATÁS FORRÁSAI, MÓDSZEREI ÉS FONTOSABB TÉMÁI

12

Az egyetem – mint különleges státuszú intézmény – új eszmék forrásaként és a társadalmi fejlődés kritikus történéseinek ütközőpontjaként régóta jelen van a köztudatban. Az oktatás és kutatás révén az egyetem a társadalmi és a technológiai fejlődés kiemelten fontos hajtóereje. Minden egyes generáció vezetői, meghatározó személyiségei alapvetően itt szerzik meg ismereteiket, ezért az egyetem történetének kutatása, lényegében a személyiségek és a tudás kapcsolódási pontjaihoz – a kezdetekhez, a forma és tartalom találkozásának tanulmányozására is visszavezethető. Az egyetemtörténeti kutatások egyik nagy problémája, hogy olyan sok tudományterületet kellene áttekinteni és ráadásul azok tartalmát is illene megérteni, amely szinte megoldhatatlan feladat.³ Erre vagy teameknek kell vállalkozniuk vagy meg kell elégedni a töredékes feldolgozással. Német nyelvterületen már évtizedes tapasztalatokkal rendelkező egyesületbe tömörült kutatócsoport foglalkozik egyetemtörténettel, *Ulrich Rasche* szerkesztésében 2011-ben adtak ki egy monográfiát kifejezetten a kutatás forrásaira és azok feldolgozására vonatkozóan.⁴

1. AZ EGYETEMTÖRTÉNETI KUTATÁS IRÁNYAI ÉS TÉMÁI

Az egyetemtörténeti kutatások irányát tekintve megkülönböztethetünk *horizontális* és *vertikális irányú* vizsgálatokat.

A *horizontális vizsgálatok* kiindulópontja egy-egy egyetem történetéből kiemelt részelemek összevetése más intézmények történéseivel. Az összehasonlítás alapvető módszere: a vizsgálandó témák vagy témacsoportok meghatározása, a többféle kutatásmetodikával feltárt adatok összevetése, hasonlóságok, azonosságok és a különbözőség tényének megállapítása a rendelkezésre álló primer- és szekunderforrások felhasználásával. Ilyen esetben értelemszerűen csak egy kiemelt terület összehasonlító elemzése lehet a kutatás tárgya.

A *vertikális irányú vizsgálat* kifejezetten egy intézmény történetével foglalkozik, annak kezdetétől a vizsgálat időpontjáig. Ennek fő feladata a helyi jelentőségű dokumentált történések értékelése és értelmezése alapján fejlődési szakaszokat, törésvonalakat, a folytonosságot jelentő tradíciókat és a jövőre vonatkozó trendeket megállapítani.

3 Hammerstein, Notker (2004): *Universitäten und Kriege im 20. Jahrhundert*. In: Rüegg, Walter (Hrg.) *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945) III.*, Verlag C. H. Beck. München, 516. o.

4 Rasche, Ulrich (2011, Hg.) *Quellen zur frühneuzeitlichen Universitätsgeschichte. Typen, Bestände, Forschungsperspektiven.*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

Az 1970-es évektől induló egyre kiterjedtebb egyetemtörténeti kutatások összegzése céljából évente megrendezett konferenciák – a Gesellschaft für Universitätsforschung (GUW) szervezésében – mindkét megközelítési formát vegyesen alkalmazzák, sőt kiegészítik a diplomatika, a muzeológia új eredményeivel, valamint a hermeneutikai, az ikonográfiai és a mikrotörténeti kutatási módszerek eredményeinek adaptálásával.

Minden egyetemtörténeti kutatás kezdete az *egyetemalapítás* körülményeinek tisztázása. Ennek vizsgálata nagyon gyakran rendkívül összetett feladat, mert előfordul, hogy nincsenek meg, vagy hiányosak a források, de előfordul, hogy szándékos vagy véletlen tévedések húzódnak meg a háttérben. Az alapítás többnyire sokféle hatás eredménye. Ennek dokumentált megjelenési formája az alapító okirat a *statútum*. Az alapítást sokféle tényező befolyásolhatja: ilyen a földrajzi elhelyezkedés, az adott történelmi környezet és ennek részeként az uralkodók, fejedelmek, egyházi vezetők szándékai, a vallási viszonyok együttese, valamint a helyi, lokális erők összetett érdekérvényesítési törekvéseinek összegződése. Különleges és alapos elemzést igénylő téma az egyetemi működés *ideiglenes vagy végleges szüneteltetésének* kutatása. Ennek egyik mozzanata az egyetemek egyik helyről a másikra *költözésének* – esetleg visszaköltöztetésének – a vizsgálata, az e körüli történések, a pozitív és negatív hatások részletezésével. Ennek a kutatási iránynak egy további vonulata az egyetemalapítás trendjeinek megismerése, hiszen történelmi távlatokból szemlélve jól megfigyelhetők az alapítás és a megszűnés „hullámai” a mögöttük meghúzódó komplex oksági összefüggésekkel. *Ferdinand Seibt* az európai egyetemekre vonatkozóan a kezdetektől a Napóleon-éráig terjedően a következő hullámokat különíti el:

1. hullám: <i>kezdeti időszak</i>	Nápoly 1224, Sevilla 1256
2. hullám: <i>reakció egy akkori politikai krízisre</i>	1290–1354 között mintegy 20 egyetem jön létre, köztük a legfontosabb Bologna, Párizs, Oxford és Prága, de messze nem mindegyik marad fenn
3. hullám: <i>a prágai mintát követő sikertelen alapítások</i>	Krakkó 1363, Bécs 1365, Pécs 1367
4. hullám: <i>alapítás és megszűnés váltakozása</i>	Greifswald 1456, Freiburg 1457, Basel 1459, Ingolstadt 1472, Trier 1473, Mainz 1476, Tübingen 1497, Odera menti Frankfurt 1498, Wittenberg 1502,
5. hullám: <i>mintegy 40 év szünet után</i>	Jena 1558, Helmstedt 1576, Herborn 1584, Gießen 1607, Mosheim (Straßburg mellett) 1618, Rinteln 1621, Altdorf 1623, Kassel 1632, Dorpat 1632, Kiel 1665, Halle 1694
6. hullám: <i>a reformáció hatása</i>	Dillingen 1551, Prága 1556, Duisburg 1562, Braunschweig 1565, Olmütz 1676, Graz 1586, Paderborn 1614, Salzburg 1622, Osnabrück 1630; egyetemek Bamberg 1648, Innsbruck 1673, Breslau 1702
7. hullám: <i>jezsuita kollégiumok és egyetemek alapítása</i>	a kétkarú jezsuita egyetemek sikere majd átalakulása 1773-tól reformegyetem – Kiel és Halle után Göttingen 1736, 1792-ben – 42 egyetem létezik német nyelvterületen

8. hullám: <i>alapítás – megszűnés – újrainyitás</i>	1818-ra a korábbi 42 egyetem mintegy fele megszűnik, megmarad Krakkó, Dorpat; új alapítás Varsó 1818, Lemberg. megújulnak: 1816-ban Berlin 1810, Breslau 1811, Bonn 1818
9. hullám: <i>Napóleon-éra</i>	szakfőiskolák létrejötte (Écoles Grande) – új szín a felsőoktatásban

1. táblázat: *Európai egyetemek alapítása és megszűnése vagy a működés szüneteltetése a Napóleon-éráig*

Az egyetemalapítási hullámok mintázata több érdekes összefüggésre utal. A korai időszakot vizsgálva ilyenek az 1224–1256 (Nápoly és Sevilla), illetve az 1290–1354 közötti alapítások részletei, különös tekintettel Nápoly háttérbe kerülésére Bolognával és Párizssal összevetve.

Egy másik egyetemalapítási hullám a prágai egyetem alapításával 1348-ban kezdődik és tart a rostocki egyetem megalapításig, egészen 1419-ig. Ebben a hullámban részben a prágai mintát követve Krakkó, Bécs, Pécs, Heidelberg, Kulm, Köln, Erfurt, Óbuda, Würzburg, Lipcse és Rostock kap egyetemet. Sokféle hatás az oka annak, hogy a lendületes alapítást ugyanolyan gyors megszűnés követi, különösen Magyarországon. A sok alapítás magyarázatára többféle elképzelés ismeretes, ezek közül a legérdekesebb azzal indokolja a történéseket, hogy bizonyos időszakokban sokkal egyszerűbb volt új intézményt alapítani, mint egy meglévőt megreformálni.⁵ Érdemes azt is vizsgálni, hogy más kultúrkörben milyen időbeli és tartalmi eltérések érvényesülnek: orosz viszonyok között például csak nagy időbeli csúszással érlelődnek meg egy egyetemalapítási hullám feltételei, ennek eredményeként Dorpatban 1802-ben, Vilniusban 1803-ben, Kazanyban 1804-ben és Harkovban csak 1805-en jönnek létre egyetemek.

Az egyetemtörténeti kutatás értékes forrásai a *vizitációs okiratok*. Ezek időbeli eloszlása nem egyenletes, hiszen többnyire egyházi vezetők, uralkodók, fejedelmek a megrendelők, mégpedig többnyire meghatározott hatalmi célok teljesítése érdekében. Szerepük különösen azokban az időkben jelentős, amikor még hiányoznak azok a felettes hatóságok, amelyek az oktatásüggyel foglalkoznának. Ebben az esetben a vizitációs jelentések jelenthetnek pótolhatatlan primer tájékoztató forrást. A vizitációs jegyzőkönyvek a tények megállapítása mellett gyakran javító szándékú reformimpulzusok kiváltói lehetnek, így hatásuk kiegészíti az alapító okiratban megjelenített tartalmakat.⁶

Az egyetemtörténeti kutatások speciális problémája a *korszakolás*, ugyanis ez országonként teljesen eltérő, valamint a szokványos történelmi megközelítésnél differenciáltabb szemléletet feltételez. A német egyetemtörténet egy szakaszára vonatkozóan *Friedrich Paulsen* például a következő felosztást alkalmazta.⁷

5 Seibt, Ferdinand (2008): Zum Problem der Universitätsgeschichte in Europa. In: Peter Wörster (Hg.) *Universitäten im Östlichen Mitteleuropa. Zwischen Kirche, Staat und Nationgeschichtliche Entwicklungen*. Oldenburg Verlag, München, 26–27. o.

6 Langer, Herbert (2008): Die pommersche Landesuniversität Greifswald. In: Peter Wörster (Hg.) *Universitäten im Östlichen Mitteleuropa. Zwischen Kirche, Staat und Nationgeschichtliche Entwicklungen*. Oldenburg Verlag, München, 94. o.

7 Paulsen, Friedrich (1902): *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium*. Verlag von A. Asher & Co, Berlin, 39–40. o.

1. A regionális jelentőségű egyetemek időszaka a 16. század második felétől a 17. század végéig. Ezek meghatározó tartalmi eleme a teológiai kérdések körüli vita, így az egyetemi hierarchiában ekkor a legfontosabb a teológiai kar. Az oktatás módszerei még alapvetően középkoriak, de a reformáció–ellenreformáció hatására ebben lassú változás kezdődik.
2. A 18. századra jellemző a reformegyetemek megjelenése. Ez a felvilágosodás hatására a tudományok fejlődésének és a filozófiai gondolkodás modernizálásának köszönhető. Ekkor a filozófiai kar lesz domináns a fakultások között, a legelőkelőbbnek viszont hagyományosan a jogi kar számít.
3. A 19. századi fejlődés mozgatórugója a tudományokban bekövetkezett változás, ami az általános képzés mellett egyre jobban előtérbe helyezi a kutatás és az oktatás összekapcsolását. A filozófiai kar mellé felzárkózik az orvosi kar, mert itt a leglátványosabb az új kutatási eredmények gyors felhasználása.

Az egyetemi élet különleges, kitüntetett eseménye a *jubileumok* megünneplése, ez kezdetben a kerek 50. vagy 100. évfordulót jelentette, később már a 25. is betagolódtott ebbe a sorba.⁸ Napjainkban minden egyetem ünnepi szenátusi üléssel, doktoravattással, felvonulással és jubileumi kötet kiadásával ünnepli meg a kerek évfordulót. Ilyen alkalmakra ünnepi kötetet is kiadnak. Ennek a neveléstörténeti kutatási szempontból azért van kiemelkedő jelentősége, mert újra és újra értelmezik az egyetem hagyományrendszerét és így nyomon követhető a hangsúlyok áthelyeződése. Sajátos lehetőség az ilyen alkalmakkor elhangzó beszédek tartalomelemzése. Jellemző lehet az is, hogy melyik társegyetemet hívják meg az ünnepségre, milyen képvisellel és milyen üdvözlő köszöntéssel. Mindebből kirajzolódhatnak az egyetem aktuális kapcsolatai is. Az évfordulás események általában jól dokumentáltak, ezért történeti szempontból érdekes lehet a kontinuitás vizsgálata a 300, 400, 500 és a 600 éves jubileum esetén például a bécsi egyetem esetében.⁹

Hasonlóan hasznos az *évnnyitó rektori beszédek* megismerése és tartalomelemzése. Ezek a beszédek egy időben az „évkönyv” szerepét is betöltötték, mert jó ideig az volt a gyakorlat, hogy a rektor személye évenként változott. Ilyen évről-évre ismétlődő beszédek tartására mindenütt sor került, de a legkidolgozottabb formája a német és az ausztriai egyetemek gyakorlatában figyelhető meg. Ezeken az ünnepélyen az egyetem tanárai és diákjai mellett gyakran vendégként jelen voltak az állam, az adott város és az egyházak képviselői. A jelenlevők személye mindig fontos utalás az egyetem aktuális elismertségére. Az évnnyitó beszédek tartalomelemzése időnként meglepő felismerésekhez vezethet. Történetesen egy ilyen indíttatású kutatás alapján derült ki, hogy a tudományos közvéleményben oly gyakran emlegetett berlini humboldti egyetemi modellről a 19. században még semmiféle említés sincs. Pontosabban a nem berlini rektorok az egész 19. század folyamán mindig csak német egyetemi modellt említenek, de ezt nem hozzák kapcsolatba Humboldttal. Az első szórványos, humboldti modellre történő

8 Palatschek, Sylvia (2010): Festkultur und Selbsinszenierung deutscher Universitäten. In: Thorn, Ilka und Weining, Kirsten (Hrsg. im Zusammenarbeit mit Tenorth, Heinz-Elmar) *Mittendrin. Eine Universität macht Geschichte*. Katalog Akademie Verlag GmbH, Berlin, 88–95. o.

9 Ehhez egy forrás a következő kötet: *Die sechshundertjahrfeier der Universität Wien. Offizieller Festbericht im Selbstverlag der Universität Wien*.1965.

utalások csak 1945-re datálhatók,¹⁰ majd 1970-től említik egyre többször ünnepi beszédekben a rektorok a humboldti modellt. Ezért írja *Dieter Langewiesche* professzor, a Humboldt egyetem jubileumi kötetében megjelent tanulmányában a következőket:

„Ez az általánosan elterjedt toposz (a humboldti modell), retrospektív szemléletű 20. századi találmány. A historiográfiában csak lassan jelenik meg e mítosz ledöntése, a közvélemény pedig még tudomást sem vett róla.”¹¹

Az összehasonlító egyetemstörténeti kutatások meglehetősen elhanyagolt része az *esküszövegek* tartalomelemzése. Az eskü megkövetelésével mind a mai napig él minden fenntartó. Tartalmát tekintve az esküben mindenkor megfogalmazódik a fenntartó iránti lojalitás és az eskütevőtől elvárják az elkötelezettség nyilvánosság előtt történő ünnepélyes szóbeli és/vagy írásbeli megerősítését. Esetenként ez kiegészülhet az esküszegés következményeire való utalással. Mindenképpen fontos azonban, hogy az eskü olyan hivatalos cselekmény, ami lehetővé teszi a mindenkori fenntartó számára az esetleges konfliktushelyzetek jogi eszközökkel történő kezelését.

Vizsgálhatók az egyetemek a *reformok* megjelenése szempontjából is. Az ugyanis ismert tény, hogy az egyetemi élet állandó kísérőjelenségei a reformok.¹² Egy másik megfigyelés viszont azt mutatja, hogy az egyetemekre nem jellemzőek a gyors „forradalmi” változások, inkább a lassúbb tapogatózva történő haladás a jellemzőjük.¹³ Persze vannak olyan egyetemek, amelyekre elnevezésként mégis „ráragadt” a reformegyetem jelző, ilyen történetesen Halle vagy később Göttingen egyeteme. Az ezzel kapcsolatban felmerülő kérdések sokfélék lehetnek, például: ki(k) kezdeményezi(k) a reformokat; a külső vagy a belső hatások az erősebbek; milyen változásokat generálnak ezek? Hogyan fonódnak össze a reformtörekvésekben a hatalmi, pénzügyi és a tartalmi törekvések; mennyire eredményes és tartós egy reform? Időnként az a kétely is felmerül, hogy egyáltalán megreformálhatók-e az egyetemek? Ritkán vizsgáljuk egy-egy reform tartósságát, lefutásának rendjét, illetve a reformfolyamat megmerevedését, pedig erre az egyetemek hosszú története sok jól elemezhető példával szolgál.

Különleges kutatási lehetőség az egyetemi *szakértői vélemények* megismerése. Ezek vonatkozhatnak magára az egyetem működésére, de irányulhatnak az egyetemen kívüli világ felé is. A szakértői véleményezések azért értékes források, mert annak ellenére, hogy nem minden esetben realizálódnak a szakértői javaslatok, ezek azért mégis fontos jelzések, egyrészt azért, mert ugyanarra a problémára általában kettő vagy néha több szakértői véleményt is kérnek. Az ezekben megfogalmazott észrevételek általában az

10 Az 1945 és 1950 között elmondott 142 rektori beszéd tartalomelemzése szerint csak hét esetben említik egyáltalán Humboldt nevét. In: Langewiesche, Dieter (2010) 26. o.; H. E. Tenorth ugyancsak az egyetemi mítoszokról értekezik az előző szerzőnél tágabb összefüggésben Tenorth, Heinz-Elmar (2013): *Mythos Universitäten. Die erstaunliche Aktualität einer Idee und die resistente Realität von Universitäten*. In: Buck, Fabian M.-Kabaum, Marcel (2013) *Ideen und Realitäten von Universitäten*. Peter Lang Verlag, Frankfurt a. M.-Bern-Bruxelles-NewYork-Oxford-Wien, 15–35. o.

11 Langewiesche, Dieter (2010): *Das deutsche Universitätsmodell und die Berliner Universität Wandel und Kontinuität von Selbstbildern*. In: Thorn, Ilka und Weining, Kirsten (Hrsg. im Zusammenarbeit mit Tenorth, Heinz-Elmar) *Mittendrin. Eine Universität macht Geschichte*. Katalog Akademie Verlag GmbH, Berlin, 24–33. o.

12 Bär, Siegfried: A céh. 150. o.

13 Hammerstein, Notker (2004): *Universitäten und Kriege im 20. Jahrhundert*. In: Rüegg, Walter (Hrsg.) *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945) III.*, Verlag C. H. Beck, München, 516. o.

egyetemi viszonyok hiányosságait jelzik. Másrészt több vélemény tartalmi elemeinek összehasonlításából viszonylag megbízhatóan rekonstruálhatók az adott korszak művelődési viszonyai. Az egyetemi szakvélemények másik vonulata az, amikor a szélesebb társadalmi környezet vizsgálata a véleményezés tárgya. Általános tendencia, hogy ilyen esetben az egyetemi háttér – annak magas társadalmi elismertsége miatt – jelentősen felerősíti a szakértői vélemény értékét. Számos esetben a szakértést kérők számolnak is ezzel a többlettel.

Az egyetemtörténeti kutatások egyik legjobban feldolgozott területe a *professzori kar* rekrutációjával, karrierjük alakulásával foglalkozik. A kutatást jelentősen könnyíti, hogy a professzorok tevékenysége jól dokumentált. A fennmaradt források között fontosak a kari tanácsok jegyzőkönyvei, az egyetemi évkönyvek és sok országban – ahol készíttek ilyeneket – a professzori katalógusok. Viszont nehézség és zavaró tényező lehet az adatok feldolgozása során a professzori cím nagyon eltérő szándékú és tartalmú használata. *Nem mindig egyértelmű, kit is neveznek professzornak.* Előfordul, hogy az akadémiák, valamint az akadémiai gimnáziumok oktatóit, esetenként a lektorokat is ezzel a címmel tisztelik meg. Sajátos helyzetek sokasága fordul elő az egyetemtörténetben. Így például a nagyobb németalföldi városokban – egyetem hiányában – a jogász és orvosképzés megoldására ún. helyi tanszékeket hoztak létre, amelyek egyik egyetemhez sem tartozva, helyi igények kiszolgálására létesültek. Az itteni oktatókat szokásosan professzoroknak nevezték. Még különlegesebb az az ugyancsak németalföldi gyakorlat, amikor a jó képességű, kiemelkedő teljesítményű református lelkészeknek is professzori címet és szolid oktatási lehetőséget ajánlottak fel. Ezt egyfajta kitüntetésként alkalmazva a lelkész helyhez kötése érdekében.¹⁴

A professzorok és az egyetemi alkalmazottak *jövedelmi viszonyairól* bőséges forrásokkal rendelkezünk. Erről tanúskodnak a gondosan vezetett és megőrzött számadáskönyvek, a kinevezési okmányok – amelyekben a legtöbb esetben utalnak a bérezésre –, de az évkönyvek is tartalmaznak ilyen jellegű adatokat. A díjazás problémáját nagyon gyakran tárgyalják – sok más részlet említése mellett – a professzorok egymás közti vitáiról is tudósító dokumentumok, köztük kiemelt forrásként a kari tanácsi jegyzőkönyvek. A jövedelmi viszonyok alapján tájékozódni lehet a diákok által fizetendő tandíjakról, vizsgadíjakról, illetve a kedvezmények – és alkalmanként – az ingyenesség körülményeiről. Ezekből az adatokból részben rekonstruálhatók egy-egy időszakban az universitas, azaz a tanárok, a diákok és az alkalmazottak közössége közötti differenciált kapcsolati rendszer elemei.

Az egyetemek vizsgálhatók a velük párhuzamosan működő, részben *hasonló funkciót ellátó intézményekkel való összevetés* alapján, ilyen vizsgálati szempont lehet a korai viszonyokra vonatkozóan az egyetemek és a lovagi és más akadémiák művelődési viszonyainak összehasonlítása. Később hasonló szerepű lehet az egyetem és a szakfőiskolák tananyagának összevetése. Vizsgálhatók az egyetemek és a 18. század vívmányaként létrejött tudományos akadémiák tevékenységének tartalmi elemei és az alkalmazott kutatási módszerei is.

Az egyetemtörténeti kutatások egyik önálló vizsgálódási területe a *peregrinációval* foglalkozik, mégpedig két értelemben, egyrészt egy adott ország diákjainak külföldi egyetemjárásával, másrészt az adott ország fogadókészségével, azaz a külföldi diákok hazai egyetemre vonzásával. A források között kutathatók az egyetemi matrikulák, a

14 Frijhoff, Willem (2012): *Qualitätswahl, Kandidatenmangel oder Nachbarfreundschaft? Die internationale Berufungspraxis der niederländischen Hochschulen zwischen 1575 und 1814.* 32–34. o.

kari oktatói és hallgatói névsorok, a classificatiós könyvek. A vizsganyilvántartások, a tanrendek tanulmányozása és szakszerű elemzése szintén hatékony módszer lehet. A hazai peregrinációs kutatásokat többek között az ELTE Egyetemi Könyvtárban Szögi László és tanítványi köre műveli, illetve fogja össze.¹⁵

Mindezen vizsgálati irányokat kiegészítheti az *egyetemek egymás közötti kapcsolatainak*, az így esetlegesen létrejött hálózatoknak a kutatása, ami szintén több szempont alapján történhet. Az első irány lehet a professzorok egyik egyetemről a másikra történő meghívása. Kiváló példa erre a németalföldi viszonyok megismerése, ahol a horizontális és vertikális hatalmi viszonyok között, állandó viták és konszenzuskeresés sorozatán keresztül realizálódott a hálózatosodás és az intézmények közötti átjárás.¹⁶ Ilyen például Göttingen és Moszkva egyetemének kapcsolata. Ennek során egy időben számos német professzor oktatott az első orosz egyetemen. Egy további szint az előnyben részesített peregrinációs helyek miatti átlagnál szorosabb intézmények közötti kapcsolat, ami egyfajta szellemiség érvényesítését, adaptálását is lehetővé tette. Ilyen a magyar diákok wittenbergi egyetemjárása, vagy a lett, litván és észti diákok Halleban és Jénában folytatott tanulmányai. A hálózatosodás specifikus vizsgálat területe a *tudásátadás útjainak* követése. Ilyen például a német mérnökök képzési szisztémájának felhasználása az Egyesült Államokban. Ez viszont egy későbbi időpontban Ázsia és Afrika néhány országa számára jelent majd jól felhasználható tapasztalatokat.¹⁷

A tudásáramlás vizsgálatának érdekes lehetősége az egyetemi professzorok, tudósok *magánkönyvtárainak* és levelezésének és az esetleg fennmaradt gyűjteményeik kutatása, az erről készült leltárak tanulmányozása. Vizsgálható – ha a források rendelkezésre állnak – magának a könyvtárnak az összetétele, de vizsgálhatók a beszerzés forrásai is. Ha hozzáfér a kutató, esetenként megjegyzések, jelölések is találhatóak a könyvekben, amelyek különösen értékes kiegészítő információkat jelentenek. A másik vizsgálati lehetőség a professzori könyvtárak további sorsának feltérképezése. Az amerikai egyetemek például egy időben nagyon élénk érdeklődést mutattak európai professzorok hagyatéka iránt, így került a michigani egyetemre a német ókortörténész *August Böckh* (1785–1867) teljes könyvtára, és ezért vette meg a University of Syracuse a híres történész, *Leopold Ranke* (1795–1886) teljes könyvtárát.¹⁸

A viszonylag jól feltárt peregrinációtól eltérően, visszafogottabb az *egyetemi nemzetek (nációk)* kutatása, igaz az ezzel kapcsolatos források töredékesebbek. Egyes egyetemekenél pontosan ismert a nációkba való besorolás rendje (Bologna, Párizs, Prága, Bécs, Krakkó), másutt hiányosak az adatok vagy egyáltalán nincsenek meg. A kutatás azért fontos, mert kezdetben maguk a nációk (mint a diákok kizárólagos tartózkodási helyei) voltak az oktatás elsődleges színhelyei. A nációk mint behatárolt szervezeti egységek körül gyakran keletkeztek konfliktusok, lásd a német náción kivonulása Prágából. Különösen hiányos a nációk későbbi sorsának a kutatása, holott tudjuk, hogy Párizsban és Bolognában a 18. századig, Lipcsében a 19. századig, Bécsben egészen 1849-ig léte-

15 Szögi László (1994): *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemében I. 1790–1850*. ELTE Leveletára, Budapest–Szeged.

16 Frijhoff Willem (2012): *Qualitätswahl, Kandidatenmangen oder Nachbarfreundschaft? Die internationale Berufungspraxis der niederländischen Hocsschulen zwischen 1575 und 1814*. 32. o.

17 Shils, E. und Roberts, J. (2004): *Die Übernahme europäischer Universtätsmodelle*. In: Rüegg, Walter (Hrg.) *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945)* III. Verlag C. H. Beck, München, 148. o.

18 Uo. 153. o.

zett az egyetemi nemzetek szerinti szerveződési forma. Érdekesnek ígérkező kutatási lehetőség az egyes nációkba való besorolás rendjének vizsgálata és az idők során – főleg a háborús események miatt – a nációkon belüli konfliktusok és a kiválások vizsgálata. Ilyen tekintetben sajátos, hogy a bécsi egyetemen a 18. századig semmiféle konfliktust nem jegyeznek fel a magyar nációban. 1838-ban viszont változás történt, a magyar nációból kiváltak a csehek, a morvák, a sziléziaiak és a galíciaiak, viszont csatlakozott Szlavónia, Horvátország és Erdély diáksága.¹⁹ A nációkba való besorolás rendjében feltűnő, hogy a párizsi mintát követő egyetemek általában négy nációba fogják össze a diákságot, a bolognai mintát követők esetében viszont ennél nagyobb számmal találkozhatunk. Pontos magyarázat nincs erre a megkülönböztetésre. Egy feltevés ismert, mely szerint a középkori szimbolikában fontos a négy égtáj megjelenítése, amelynek középpontjában az adott egyetem van és ezt a hagyományt Párizsban hangsúlyosan figyelembe vehették.²⁰

Érdekes kutatási téma a *nők megjelenése az egyetemeken*. Minden egyetem gondosan számon tartja az első diplomát védett női hallgatóját, az első doktori fokozatot szerzett hölgyet, valamint az első professzor asszonyt. Az erre vonatkozó időbeli és tartalmi összehasonlítás már önmagában érdekes lehet. Az egyetemi élet szempontjából további kutatási lehetőség az egyetemi hallgatók közötti arányok változásának kutatása, különös tekintettel a korábban domináns férfiatól a nők irányába való markáns eltolódás felé. Természetesen ez nem egyformán érvényes minden diszciplínára és nem is minden karra. Ugyanezen változások figyelhetők meg a professzori karban és az egyetemi oktatók körében is. Vizsgálható az is, hogy a karok és az egyetemek felső vezetői körében milyen a nemek aránya.

Sajátos kutatási terület lehet az egyetemi *mítoszképződés* okainak, folyamatainak és főleg ezek valóság tartalmának a vizsgálata. Az egyetemek egy-egy nép, ország jól látható szimbólumaiként sokféle elképzelés koncentrációját jelentik. Ennek is legalább kétféle vetülete lehet: egyrészt az, ahogyan egy ország, egy város polgárai és tudományos közvéleménye gondolkodik intézményeiről; másrészt az, amit külföldön gondolnak az adott egyetemről. A kétféle nézet lehet szinkronban, de alapvetően el is térhet egymástól, sőt a történelem folyamán ennek dinamikája is változhat. Az ilyen vélemények általában két alapvető történést körül kristályosodnak ki: az egyik az alapítás körülményeihez, a másik az egyetem hírnevéhez kapcsolódik. Előfordulhat, hogy a kutatások eredményei mítosztalanító hatásúak, ilyen például a bolognai egyetem alapítása körüli történések legújabb megítélése, vagy éppen a Humboldt-mítosz²¹ valóság tartalmának vizsgálata. Nem véletlen, hogy legújabban az alaptalan mítoszképződést igyekeznek objektív alapokra helyezéssel elkerülni, ami viszont újabb problémához, a rangsorok készítésének és az értékelési szempontok összeállításának sokféleségéhez vezet. Ezzel kapcsolatban jó tájékozódási lehetőség Fábri György több, ezzel kapcsolatos tanulmánya.²²

Különleges vizsgálati lehetőség az *egyetemi stratégiák vizsgálata változó társadalmi formációk viszonyai között*. Néha nem is kell ehhez túl hosszú időszakot elemezni, a

19 Steindl, Astrid (1993): *Akademische Nationen*. In: Aspekte der Bildungs- und Universitätsgeschichte: 16 bis 19. Jahrhundert. Hg. von Kurt Mühlberger und Thomas Maisel. Wien 19. o.

20 Uo. 21. o.

21 Thorn, I. – Weining K. (Hrsg.) (2010): *Mittendrin. Eine Universität macht Geschichte. Eine Ausstellung anlässlich des 200-jährigen Jubiläums der Humboldt-Universität zu Berlin*. Akademie Verlag, Berlin, 13. o.

22 Fábri György (2014): Legyőzik az egyetemi rangsorok a tudás világot? *Educatio*, 4. sz. 590–599. o.

berlini egyetemnek például 200 éves története során hat különböző politikai szisztémához kellett alkalmazkodnia.²³

Újabban került az egyetemtörténeti kutatások témái közé az ún. *professzori katalógusok* tartalmi elemeinek vizsgálata.²⁴ Ezek olyan, többnyire számítógépen szerkesztett jegyzékek, amelyek célzottan vagy valamilyen más jellegű kutatás melléktermékeként keletkeznek. A kutatás módszere lehet *kollektív biográfia* készítése, ami egy adott foglalkozási csoport – jelen esetben az egyetemi professzorok – munkásságnak kvantitatív elemzését jelenti.²⁵ Ennek során össze kell gyűjteni és el kell végezni az egyéni életrajzok összehasonlító elemzését. A feladat ebben az esetben a tipikus, az általánosítható mozzanatok keresése. A kutatás során figyelembe vehető indikátorok pedig a származásra, a szociális státuszra és az oktatás körülményeire vonatkozó adatok.²⁶ Amikor egy-egy téma kutatója anyagot gyűjt és ennek során rengeteg információ, adat birtokába kerül, akkor ezeket a modern szerkesztési és keresési lehetőségek birtokában rendszerezni és további felhasználásra bővíteni lehet. A fokozatosság elvét betartva, ezekből az adatsorokból először jegyzékek, majd ezeket bővítve gyűjtemények és később teljességre törekvő katalógusok készíthetők. A katalóguskészítés kezdete a gyűjtőkör és a jegyzékbe vehető szempontok meghatározása. Ez a rengeteg kivétel és eldöntetlen helyzet miatt egyáltalán nem egyszerű feladat. Egy ilyen gyűjteményt az esetek többségében nem is lehet lezárni, ezért meg kell teremteni a kontrollált kiegészítési lehetőségeket. A számítógépes feldolgozás során meg kell oldani a keresést és a több szempontú csoportosítást, ami már az adatsorok további felhasználásához nyitja meg az utat. Újabban az egyetemi jubileumi évfordulókra készülve, egyre többször készítenek ilyen jellegű katalógusokat. Ilyen online katalógusa van a rostocki egyetemnek,²⁷ a heidelbergi egyetemnek (ez utóbbi könyv formájában is megjelent) vagy Halle egyetemének.²⁸ A talán legkidolgozottabb katalógussal Lipcse egyeteme rendelkezik, amelyet az egyetem 600 éves fennállását ünneplő jubileumra (2009) készítettek.²⁹ Ennek a módszernek az alkalmazásával került sor néhány 19. századi német egyetem professzori karának részletező vizsgálatára. Ebben a kutatásban a tanszékvezetői poszt betöltésének kérdése került a középpontba. A kutatás ilyenkor mindig a tanszék alapítási idejének megállapításával kezdődik. Ez a korabeli német viszonyok alapján gyakran egybeesik egy-egy új tantárgy oktatási kánonba történő beemelésével. Az adatsorok alapján vizsgálható még a tantárgyi rendszer átalakulása, azaz az enciklopédikus alapozású műveltségkoncepciótól a szaktudományok felé fordulás révén a specializáció folyamatának alakulása. Ezen adatok alapján pedig a korabeli egyetemek között egyfajta tipológia és rangsor is megállapítható.

23 Thorn, I. – Weining K. (Hrsg.) (2010): *Mittendrin. Eine Universität macht Geschichte. Eine Ausstellung anlässlich des 200-jährigen Jubiläums der Humboldt-Universität zu Berlin*. Akademie Verlag, Berlin, 99. o.

24 Morgenstern, Ulf (2012): *Vom Namensregister zum agilen Recherchewerkzeug*. 452–454. o.

25 Ilyen például a német felsőoktatás oktatóinak nemzetiszocialista időszakbeli pártpolitikai hovatartozását felmérő vizsgálat Grüttner, Michael (2010): *Nationalsozialistische Wissenschaftler: ein Kollektivporträt*. In: Grüttner, M., Hachtmann, R., Jarasch, K. H., John, J. und Middel, M. (Hg.) *Gebrochene Wissenschaftskulturen. Universität und Politik im 20. Jahrhundert*. Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen, 149–167. o.

26 Baumgarten, Marita (1997): *Professoren und Universitäten im 19. Jahrhundert. Zur Sozialgeschichte deutscher Geistes- und Naturwissenschaftler*, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen, 20. o.

27 <http://cpr.uni-rostock.de/>

28 www.catalogos-professorum-halensis.de

29 <http://uni-leipzig.de/unigeschichte/professorenkatalog/>

A kollektív biográfia készítése vonatkozhat egy-egy tudományterület művelőire is, ilyen lehet például a történészek, az irodalmárok, a művészek vagy a matematikusok karrierútjainak a feltárása. A vizsgálati irány lehet vertikális – ez lehetőséget kínál a diszciplínán belül a szakaszolásra, az irányzatok, csoportok egymáshoz való viszonyának az esetleges hálózatosodásnak a vizsgálatára. A horizontális megközelítés azonos életkorú személyek karrierlehetőségeit kutatja,³⁰ bemutatva az életutak elemzésében fellelhető megegyező elemeket, illetve az érdekérvényesítési stratégiák működését.

Az egyetemi életben fontos választóvonalat jelent a tudományok ismeretek, tények olyan mértékű növekedése, hogy azok egy személy számára szinte áttekinthetlenné válnak. Ennek egyik jele az *enciklopédikus tudású* és a tudományukat ily módon előadó professzorok fokozatos eltűnése és helyettük a szaktudományok képviselőinek megjelenése. Az egyetemi életben ez egyfajta *paradigmaváltásnak tekinthető*. A tudomány fejlődését követve a szegmentálódás tovább folytatódik, hiszen egy-egy szakterületen belül még további intenzív belső differenciálódás történik. Ennek következménye a *specialisták*, azaz *egy-egy terület szakértőinek* megjelenése. Erre intézményes formában az *ún. reformegyetemeken* teremtődtek meg legelőször a feltételek. Ilyenek a korábban létrejött Halle és Göttingen mellett a későbbi alapítású berlini (1810) és a bonni (1818) egyetem. Közülük különös népszerűsége tesznek szert azok az egyetemek, ahol a professzorok alkalmanként szakterületükből távolabbra kitekintve, még meglévő enciklopédikus műveltségük alapján, hozzásegítik diákjaikat a tágabb összefüggések kereséséhez.

Kevésbé kutatott téma a felsőoktatásba bekerülő diákok számának *statisztikai elemzése*. A statisztikai módszer azért fontos, mert a kvantitatív elemzés eltávolít a narratívától. Az egy-egy intézmény életét bemutató egyetemtörténeti anyagok statisztikai elemzése gyakran pontosan a fordítottját mutatja annak, mint amit a leíró történetírás állít. Ez gyakran előfordul az egyes reformok megítélésénél, amelyeket úgy általában pozitívan értékelnek, a kvalitatív vizsgálatok eredménye viszont egészen mást is mutat. A kvantitatív vizsgálatok egy részében a nehézséget az adatok összevethetlensége okozza. Alapvető probléma, hogy nem minden európai ország rendelkezik erre vonatkozóan feldolgozott és egységes kiindulási alapot jelentő adatsorokkal. Vannak próbálkozások összehasonlításra,³¹ de ezek csak a hiteles adatokkal rendelkező országokra vonatkoznak. Például az egyetemre beiratkozó hallgatók statisztikai adatainak kutatása számtalan megválaszolendő kérdést vet fel:

- elkülöníthetők-e az adatsorokban rövid távú ingadozások és hosszú távú trendek;
- milyen kimutatható okok húzódnak meg ezek mögött;
- egyáltalán milyen összefüggések fedezhetők fel a kvantitatív vizsgálatok és az általános társadalmi–történeti változások között?

Az egyetemtörténeti kutatásokban is rendkívül hasznos lehet *mikrotörténeti mozzanatok* felhasználása. Igaz ugyan, hogy ezek a történések nem bizonyító erejűek és nem

30 Ilyen vizsgálatot végzett az 1943-ban született történész professzorokra vonatkozóan Stambolis, Barbara (2012): Beruf und Berufung(en). Historiker des Jahrganges 1943 im Rückblick auf ihr Leben mit der Geschichte. In: *Professoren und Professorinnen gewinnen. Zur Geschichte des Berufswesens an den Universitäten Mitteleuropas*. Christian Hesse und Rainer Christoph Schwinges (Hrg.), Schwabe Verlag, Basel 491–509. o.

31 Ringer, Fritz (2004): *Die Zulassung zur Universität*. In: Rüegg, Walter (2004): Themen, Probleme Erkenntnisse. In: Rüegg, Walter (Hrg.) *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945) III.*, Verlag C. H. Beck, München, 199. o.

szabad ebből általánosítani, de az életközeli helyzetek megjelenítése érthetőbbé teszi a nagy történéseket. A mikrotörténeti metódus szakszerű felhasználása³² még új megközelítési lehetőségek kiváltója is lehet.

A felsőoktatás-történeti kutatások szempontjából különösen érdekes azon *visszatérő krízisek* időbeli viszonyainak tanulmányozása, amelyek az egyetemi végzettségük túl nagy számát kifogásolják. Ilyen időszakok érdekes módon a legtöbb európai országban a 17. században, 1830 és 1850 között; 1880–1900 között és a két világháború között, de különösen 1930 körül állapíthatók meg. A túl sok diplomás képzésének oka a rendszer érzéketlensége, merevsége lehet. Ennek működési sémája nagyjából a következő logika szerint alakult: amennyiben társadalmi igény mutatkozik egyfajta végzettségre, akkor nő az ez iránt érdeklődők száma, miután a végzettség megszerzése több évig is eltarthat, az igény csökkenése után – ha ezt egyáltalán észreveszik – még jó ideig lesznek végzettek, holott igazi szükség már nincs rájuk. A rendszer ilyen jellegű merevsége többször ismétlődik az egyetemek történetében és mögötte nagyon sok eltérő ok húzódhat meg. A diplomás munkanélküliség gyakran visszatérő általános európai probléma. Természetesen az ok-okozati összefüggések feltárása feltételezi a kvantitatív kutatási repertoár alkalmazását is. A magyar statisztikai elemzések között, a diákok és a professzori kar rekrutációjának és publikációs tevékenységének vizsgálatában jelentős publikációi vannak Karády Viktornak, Nagy Péter Tibornak, Hrubos Ildikónak.³³ Karády Viktor Franciaországra vonatkozó publikációit a nemzetközi szakirodalom is kiemelkedőnek értékeli. Kozma Tamás multidiszciplináris szemléletű, de főképpen a szociológiai megközelítésre koncentrálnó műhelye számos fiatal kutató számára teremt folyamatos kutatási lehetőséget. Kozma Tamás felsőoktatás-történetre vonatkozó műveiből szinte éves bontásban kiolvasható a magyar egyetemi és főiskolai élet aktuális történéseinek tágabb társadalmi kontextusban történő értelmezése.³⁴

A társadalom és egyetemtörténeti kutatások periférikus területe a *diákmozgalmak* történetével foglalkozik. Feltehetőleg e témát a sokféle megközelítés és az elágazások miatt a legcélszerűbb multidiszciplinárisan feldolgozni. A sokféle történeti mozzanat a nációk belső működési rendjétől a diákegyletek színes világáig, a felkelések, tüntetések, lázadások, forradalmak előkészítéséig és kiobbantásáig sok mindenről tanúskodik. A diákmozgalmak tanulmányozásának fontosságát alátámasztó további fontos érv, hogy

32 Szabolcs Éva (2013): *Mikrotörténelem és pedagógiatörténet*. Neveléstudomány: Oktatás innováció 3. 60–65. o

33 Nagy Péter Tibor és Veroszta Zsuzsana (2014, szerk.): *A felsőoktatás kutatása: Tisztelegő kötet Hrubos Ildikó születésnapjára*. Gondolat, Budapest; Nagy Péter Tibor (2014): A felsőfokú végzettségük számának alakulása a 20. század első felében. In: Fizel Natasa és Nóbik Attila (szerk.) *Ünnepi tanulmányok a 60 éves Pukánszky Béla tiszteletére*. Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, . 153–170; Biró Zsuzsanna Hanna és Nagy Péter Tibor (2012): *Bölcsészek és tanárok a 19–20. században*. (Szociológiai dolgozatok 3.) Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest ; Fekete Szabolcs és Nagy Péter Tibor (2012, szerk.): *A pécsi egyetem bölcsész – diplomásainak rekrutációja 1921–1940*. (Szociológiai dolgozatok 2.) A Wesley Egyház és Vallásszociológiai Kutatóközpont sorozata; Karády Viktor és Nagy Péter Tibor (2012, szerk.): *Iskolázás, értelmiség és tudomány a 19–20. századi Magyarországon*. (Szociológiai dolgozatok; 5.) Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest.

34 Forray R. Katalin és Kozma Tamás (2014): Tanuló városok: alternatív válaszok a rendszerváltozásra. In: Juhász Erika (szerk.) *Tanuló közösségek, közösségi tanulás*. University of Debrecen, CHERD, Debrecen, 20–50. o.; Kozma Tamás (2011): "Egyetemvállalat" és menedzserizmus. *EDUCATIO* 20. 4. sz. 461–471. o.; Kozma Tamás (2008): Politikai rendszerváltás és felsőoktatási reform. In: Kozma Tamás és Rébay Magdolna (szerk.) *A bolognai folyamat Közép-Európában*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 287–315. o.; Kozma Tamás (2004): *Kié az egyetem? A felsőoktatás nevelésszociológiája*. Új Mandátum Kiadó, Budapest.

a társadalmi problémákra való gyors reagálás és a nyitottság miatt ezek a mozgalmak még jóval az *eszkálálódás előtt jelzik*, utalnak a nagy társadalmi konfliktusokra, ilyen értelemben fontos *előjelző funkciót* töltenek be.

Ehhez szorosan kapcsolódik egy szintén kevésbé kutatott téma a *diáknyelv* vizsgálata. Az univerzális érdeklődésű Goethe itáliai utazása során felfigyelt a diáknyelv fontosságára és jegyzeteket is készített erről. Ebből egy szó – a Pech kifejezés mint szerencsétlenség³⁵ – teljesen átment a köztudatba. A 19–20. század óta részletesen foglalkoznak ezzel a területtel a nyelvészek és erről szójegyzékek is rendelkezésre állnak. Ezek a vizsgálatok értelemszerűen a nemzeti nyelvek változására a nyelvi transzfer kutatására szorítkoznak. A mindenkor létező diáknyelv viszont utal egy egyedi szubkultúra mindenkori sajátosságaira. A diáknyelv oktatástörténeti vonatkozásainak kutatása és elemzése ígéretes perspektíva lehet!

Kevésbé kutatott egyetemtörténeti téma a *diákdalok*, illetve az ilyeneket tartalmazó gyűjtemények vizsgálata. Ezek tartalomelemzése sem könnyű feladat, mert számtalan olyan utalás lehet bennük, aminek csak az adott helyszínen, vagy az adott történeti kontextusban van megfejthető értelme. Ehhez kapcsolódó lehetőség ugyanazon szövegek és dallamok változatainak, helyi tartalommal való aktualizálásának a vizsgálata, ami a helyi viszonyok jellemző jegyeire utalhat. A diáknyelv és diákdalok megismerésének forrása lehet az egyes korokban szokásban volt emlékkönyvek tartalomelemzése is.

A legutóbbi időben jelent meg új kutatási témaként az *egyetemek és a diákok háborúban való részvételének* kutatása. Ez számos további kutatási témát is gerjeszt: ilyen az egyetemi kutatás és a katonai alkalmazás kapcsolata, a diákok szerepe önkéntesként, illetve a tartalékos tiszti utánpótlás bázisaként, az egyetemek és a katonai képzés kapcsolata és még több más vonatkozás is fontos lehet. Az első világháború hét országra kiterjedő felsőoktatási vonatkozásait 2005-ben Göttingenben tematikus konferencián elemezték.³⁶ Érdekes annak a vizsgálata is, hogy az évszázados hagyományokkal rendelkező országhatárokon átívelő egyetemi kultúra folytonosságát hogyan szakítják meg a háborúk, milyen szerepkonfliktusok keletkeznek az egyetemi polgárok, a tudósok és a politikusok kapcsolatában.³⁷

Egy-egy intézmény identitástudatának legünnepélyesebb összegzése az egyetem saját *himnusza*. Ezek a pályázat útján született, általában hosszas viták és részletező elemzések után keletkezett művek értelemszerűen egy-egy időszak felfogását tükrözik, de mindig tartalmaznak örök értékekre, helyi tradíciókra való utalást. Külön érdekesség az esetleges időközbeni tartalmi változtatások kutatása. Előfordul régi himnuszok éneklésének időleges szüneteltetése, majd újbóli aktualizálása. Szaktudományos feldolgozást igényel a dallam jelentősége mögötti összefüggések bemutatása, illetve a dallamban bekövetkezett változások elemzése.

A diákok végzésük utáni érvényesülési lehetőségeire, a *diplomák értékére* vonatkozóan – főleg a régmúltból – viszonylag kevés adat található. Önéletrajzokból egyes személyek élettörténetéből lehet erről némi adatot gyűjteni. Jó források lehetnek ehhez az

35 Koch, Hans-Albrecht (2008): *Die Universität. Geschichte einer europäischen Institution*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 151. o.

36 Maurer, Trude (2006, Hg.): *Kollegen – Kommilitonen – Kämpfer. Europäische Universitäten im Ersten Weltkrieg*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart.

37 Lundgreen, Peter (2006): *Skizze einer vergleichenden Zusammenfassung*. In: Maurer, Trude (2006, Hg.): *Kollegen – Kommilitonen – Kämpfer. Europäische Universitäten im Ersten Weltkrieg*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 353. o.

évfordulós írások, különösen akkor, ha az egykori híres növendékeiket is felsorolják.³⁸ A kutathatóság szempontjából könnyebb a helyzet ott, ahol vezették és kiadványokban közzé is tették a végzősök névsorát. Még könnyebb a kutatás ott, ahol katalógus készült a végzettekről. Ilyenek például az angol elit egyetemek. Itt a pontos névsorok az egy évfolyamon végzettek későbbi szoros kapcsolattartását, illetve – nem utolsósorban – a későbbi potenciális támogatók nevének rögzítését szolgálják. Különösen érdekes adatsor keletkezik akkor, ha a beiratkozottak névsora is rendelkezésre áll, hiszen ezt összevetve a végzősökkel következtethetünk a lemorzsolódásra és más összefüggésekre. A német egyetemeken a diákok egy időben hagyományosan *emlékkönyvet* vezettek, amelyekből viszonylag sok maradt fenn, amelyek bekerültek az egyetemtörténeti gyűjteményekbe. Ezek tanulmányozása sok érdekes kutatási lehetőséget kínál, érdekesség még bennük, hogy sokszor rajzokkal, versekkel, dalszövegekkel, valamint rigmusokkal is színesítik a tartalmat.³⁹

2. EGYETEMTÖRTÉNETI TIPOLÓGIA

Az *egyetemi tipológia* korábban ismertetett variációi⁴⁰ kiegészíthetők újabb felosztási lehetőségek számbavételével. Ilyen jellegű, egyre fontosabb determináló tényező a *földrajzi elhelyezkedés*. E szerint ismerünk:

1. *fővároshoz kötődő vagy nagyvárosi egyetemeket*⁴¹ – ezek közös jellemzője a diákok, az oktatók, a kutatók és az anyagi források koncentrációja. Ennek révén ezek az intézmények potenciálisan tartósan előnyös helyzetbe kerülhetnek, általában nem fenyegeti őket a megszüntetés, áthelyezés veszélye, így élhetnek a folytonosság adta előnyökkel. Ezek az egyetemek központi elhelyezkedésük révén közel vannak az államhatalom döntéshozó intézményeihez, a parlamenthez, a hatóságokhoz, az akadémiához, a tudományos testületek központjaihoz. Ez sajátos lehetőséget jelent egyrészt az intézményi érdekérvényesítés, másrészt a professzorok karrierépítése szempontjából. Utóbbiak másoknál könnyebben jutnak szakértői felkérésekhez, tudományos életet szervező pozíciókhoz. Veszélyforrásként előfordulhat, hogy a professzoroknak a sok melléktevékenység miatt kevesebb idejük jut az oktatásra, a diákokkal való közvetlen foglalkozásra. Az ebbe a körbe tartozó professzorok viszont kiemelkedő teljesítményt nyújthatnak a publikálás terén.
2. *Regionális jelentőségű egyetemek*. Vonzáskörzetük valamivel kisebb, mint a fővároshoz kötődőké, de ez még mindig elég nagy a folyamatos működéshez. Ezek az intézmények szigorúan őrzik hagyományaikat, előnyös számukra, ha egy vagy több tudományterületre specializálódnak. Ezen utóbbi szempont tehetséges kutató taná-

38 Jaraus, H. Konrad (2004): *Der Lebensweg der Studenten*. In: Rüegg, Walter (2004): *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945) III.*, Verlag C. H. Beck, München, 301. o.

39 A következő monográfiában számos szöveges és ikonográfiai elem is megtalálható: Bauer, Max (1926): *Sittegeschichte des deutschen Studententums, mit zahlreichen Abbildungen*. Paul Aretz Verlag, Dresden.

40 Mikonya 2014.

41 Az 1800-as években hat német város – Berlin, Hamburg, Königsberg, Breslau, Drezda és Bécs – lakossága haladja meg az 50 000 főt

rok megszerzését és megtartását igényli, illetve a kutatási feltételek megteremtését, azaz könyvtárak, gyűjtemények, botanikus kertek, laboratóriumok létesítését teszi szükségessé.

3. *Egykori városi, kisvárosi egyetemek* – ezek egyik alcsoportja gyakran a régi alapítású intézmények közül kerül ki, ilyen korábban Jéna, Cambridge, Lund egyeteme. Ezen intézmények fontos jellemzője, hogy az ott élő professzorok és a polgárok sajátos helyi ihletésű öntudatot ápoltak, ami mentes a nagyvárosi hatásoktól. Ebben a közegben általában sokáig fennmaradnak, konzerválódnak az egyetemi léthez tartozó életforma és a viselkedési normák. Ez szabályozta a társadalmi érintkezést és a mindennapi életet, de megmerevedéshez is vezethet, ezzel sajátos, egyedi légkört teremtve az adott környezetben.⁴²

Sajátos típust képeznek azok a változó országhatárok között elhelyezkedő intézmények, amelyek hol az egyik, hol a másik ország területére kerültek, vagy ide-oda helyezve ún. *költözőkődő egyetemekké* váltak.⁴³ Némelyik egyetem története során többszörös vándorlásra kényszerült, így az Odera menti Frankfurt egyeteme pestistől sújtva 1516-ban, 1526-ban és 1532-ben volt kénytelen – alapítása után hamarosan – Cottbusba költözni, amit a visszaköltözés nyugalma után 1811-ben újabb áthelyezés követett, ezúttal Breslauba.⁴⁴ Ezen utóbbi történés és minden költözés legsúlyosabb következménye a kontinuitás megszakadása, az oktatók, a laboratóriumok, a könyvtárak költözökődés miatti – szinte mindig bekövetkező – veszteségei révén. Ez minden költözésre kényszerült egyetemre vonatkozik, ami az egyetemtörténeti kutatásra vonatkozóan – az iratvesztés miatt – különösen káros hatással van.

Egyedi sajátosság az *emigránsok számára külföldön létrehozott intézmények* (Exiluniversitát) szórványos előfordulása, erre példa az „Ukrán Egyetem” amelyik kezdetben Prágába majd később Münchenbe került. Ugyanilyen az „Orosz Népegyetem” sorsa, amelyik szintén Prágában talált magának helyet, a „Balti Egyetem” pedig először Hamburgba, majd Pinnebergbe került.⁴⁵

Kifejezetten a német viszonyokra vonatkoztatva a következő altípus *a rendes egyetemi tanárok vezető szerepét érvényesítő egyetem típus* az ún. Ordinarienuniversitát vagy Professorenuniversitát.⁴⁶ Ennek magját az ordináriusok, azaz a rendes, kinevezett professzorok alkották.⁴⁷ Kialakulását az tette lehetővé, hogy az egyházi befolyás

42 Klinge, Matti (2004): Die Universitätslehrer. In: Rüegg, Walter *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945) III.*, Verlag C. H. Beck, München, 114–115. o.

43 Mikonya György (2001): Pädagogik an den ungarischen Universitäten – Das Beispiel der Elisabeth-Universität (Erzsébet Tudományegyetem) in Pécs – Fünfkirchen. In: K. P. Horn, A. Németh, B. Pukánszky, H. E. Tenorth (Hrsg.) *Erziehungswissenschaft in Mitteleuropa*. Osiris Kiadó, Budapest, 346–362. o.

44 Gundermann, Iselin (2008): Brandenburg-preußische Universitätsgründungen. In: Peter Wörster (Hg.) *Universitäten im Östlichen Mitteleuropa. Zwischen Kirche, Staat und Nationengeschichtliche Entwicklungen*. Oldenburg Verlag, München, 109. o.

45 Wörster, Peter (2008): Zur Einführung. In: Peter Wörster (Hg.) *Universitäten im Östlichen Mitteleuropa. Zwischen Kirche, Staat und Nationengeschichtliche Entwicklungen*. Oldenburg Verlag, München, 18. o.

46 Klinge, Matti (2004): *Die Universitätslehrer*. In: Rüegg, Walter (Hrsg.) *Themen, Probleme, Erkenntnisse*. In: *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945) III.* Verlag C. H. Beck. München, 118. o.

47 Lundgreen, Peter (2010): Professoren-Wissenschaftler, Hochschullehrer, Bildungsbürger. In: Thorn, I. – Weining K. (Hrsg.) *Mittendrin. Eine Universität macht Geschichte. Eine Ausstellung anlässlich des 200-jährigen Jubiläums der Humboldt-Universität zu Berlin*. Akademie Verlag, Berlin, 251. o.

csökkenésével párhuzamosan nőtt az állami befolyás, viszont az államhatalmi szervek részeként az oktatási minisztériumok viszonylag kis létszámmal, fokozatosan bővülve épültek ki, így ekkor sem kellő tapasztalatuk, sem megfelelő technikáik nem voltak az egyetemek irányításához. A törvényi úton történő szabályozás is még csak alakulófélben volt. Egyedüli felügyeleti lehetőségként sokáig a kancellár vagy kurátor egyetemre történő delegálása maradt. Az egyetemek játékerét növelte, hogy helyenként a miniszterek és a minisztériumi vezető tisztségviselők közül sokan a professzori karból kerültek ki. Ennek az egyetem típusnak a kibontakozását nagymértékben segítette a liberalizmus 1860 utáni felerősödése, csúcspontja pedig az 1900–1914 közötti időpontra tehető és leginkább Németországra és Észak-Európa egyetemeire volt jellemző. Az egyetem professzorait általában magas állami hivatalnoki fokozatokba – tanácsosi vagy akár titkos tanácsosi fokozatba – sorolják be. Az egyetemi karokon egy-egy szakterület egyedüli felelősei, a „tanszékek birtokosai” (Lehrstuhlinhaber) voltak, az ezzel kapcsolatos legfontosabb és legjobb jövedelmező előadásokat is ők tarthatták. Sokféle aktív és passzív választójog birtokában az akadémiai és a tudományos kérdések eldöntésében szinte kizárólagos jogosultsággal rendelkeznek. Hasonló státuszú társaikkal szoros szövetségben, a maguk sorából választanak rektort és dékánokat. Önmagukat az egyetemi autonómia legfontosabb védelmezőinek tekintik – mind az esetleges erőszakos állami fellépéssel, mind a túl liberális társadalmi befolyásolási szándékkal, illetve a meggondolatlan reformokkal – szemben. Ennek az egyetem típusnak a legfőbb jellemzője a kinevezett professzori kar abszolút dominanciája a többi egyetemi polgárral szemben. Ez a formáció nagyjából az 1800–1945 közötti időszakban fordul elő. Számadatokat tekintve német nyelvterületen ez azt jelenti, hogy a kinevezett professzorok aránya idővel a magas 53%-ról 40%-ra esett vissza, miközben ellenhatásként a rendkívüli egyetemi tanárok és privátdocensek száma a többszörösére emelkedett: 1864-ben még csak 1364 fő van privátdocensi státuszban, 1931-ben ez már 6043 főt tesz ki.⁴⁸

A professzori karrierutat figyelembe véve Marita Baumgartner a tipológiát tekintve más gondolatmenetet követett. Szerinte a kezdet a bevezető jellegű egyetemi karrier, amelyik általában kisebb egyetemekhez kötődik (Einsteiguniversitäten), innen igyekeznek az oktatók jobb körülmények közé kerülni, ami egy nagyobb város egyeteme (Durchgangsuniversität) lehet. Innen aztán már megpályázhatók a legjobb működési feltételeket és a legmagasabb jövedelmet biztosító nagyvárosi intézmények, ahol lehetőség szerint élete végéig oktathat az ide kinevezett professzor (Endstationuniversität).⁴⁹

Időről-időre – funkcionális, szervezeti változások és főleg a tudomány fejlődése által támasztott szükségletek hatására – további új egyetem-típusok jelennek meg. Az egyik korábbi általánosan elterjedt típus elnevezése *tradicionális vidéki egyetem*⁵⁰ (traditionelle Landesuniversität) ennek fő jellemzője, hogy a helyi igények kielégítése és a változó fenntartói (fejedelmi, egyházi) szükségleteknek kell megfelelnie. Mindehhez megfelelő személyzet áll rendelkezésre, amelyek tagjai többnyire családi alapon verbuválódnak – ez gyakran érvényes a professzori karra is – nem véletlenül olvasható a

48 Uo. 252. o.

49 Baumgarten, Marita (1997): *Professoren und Universitäten im 19. Jahrhundert. Zur Sozialgeschichte deutscher Geistes- und Naturwissenschaftler. Vanderhoeck & Ruprecht, Göttingen.* 11–12. 18. o.

50 A tradicionális vidéki egyetem (traditionelle Landesuniversität) terminus mellett alkalmanként használatos a Fürstenuniversität elnevezés is, utalva az alapítást kezdeményező személyére

korabeli leírásokban az egyetemi család (Universitätsfamilie) megnevezés.⁵¹ Ez a típus egészen a felvilágosodás idejéig tartani tudta magát és csak a szaktudományok megjelenése lehetetlenítette el.

A korábban említett egyetemtípusok ellentette az új alapítású egyetem, amelynek egyik jellemzője, hogy a régihez képest egyfajta ellenmodellként jelenik meg, és mint ilyen mindenképpen reformokat kívánnak benne megvalósítani vagy legalábbis újonnan felmerült igényeket kielégíteni. Ilyen tekintetben a reformegyetemek vetették meg az alapját egy originálisan új egyetemi koncepciónak és ez a kutatóegyetemek megjelenésében nyilvánult meg. Ennek a típusnak egy kezdeti változata a berlini egyetem. Az alapítást kezdeményező Wilhelm von Humboldt véleménye szerint a tudományos tényeket nem lehet könyvekből „kiolvasni”, a tényeket kutatás során keresni kell, mégpedig lehetőség szerint a diákokkal közösen. Ennek viszont egyik fontos feltétele az oktatás és a kutatás szabadsága. Ilyen ideális formában ez szinte sohasem tudott megvalósulni. Maga Humboldt is komoly engedményekre kényszerült a megvalósítás során, amennyiben a professzorok kinevezésének személyében akkoriban még az uralkodó szava volt a döntő, az viszont többé-kevésbé megvalósult, hogy a kinevezést követően a professzorok szabadon dolgozhattak. Hogy ez az utóbbi elvárás mennyire illuzórikusnak bizonyult és messze nem általános, talán a legjobban a másik reformegyetem, Göttingen példája bizonyítja, ahol 1830-ban játszódott le a „göttingeni hetek” elleni elhíresült professzorokat sújtó büntetőper.

Az egyedi elképzelések között különlegességként és a felvilágosodás utáni változások előhírnökeként megemlíthető egy Karl Vogt által javasolt egyetemi modell az ún. *Aktiuniversität* koncepciója, ami nem valósult meg a maga teljességében, de oldotta az egyetemokról kialakított konvencionális gondolkodást. Ennek a lényege, hogy a diákok szabadon választhassanak a tantervbe foglalt tárgyak között, legyen szabad verseny az egyes karok és akár az egyetemek között és ne legyenek merev, átjárhatatlan határok a fakultások között. Ennek az elképzelésnek egyes elemei – például az áthallgatás lehetősége – már akkoriban néhány egyetemen részben megvalósult.

Az egyetemi tipológiák új elemei között fontos az amerikai modell 20. századi megjelenése és néhány elemének európai elterjedése, mert ez később több ország számára követendő mintát jelentett. Ugyanez érvényes egy jóval későbbi új képződményre a *nép-főiskolák és a későbbi szabad egyetemek* megjelenésére, amelyek új oktatási módszerek bevezetésével széles néprétegek számára tették lehetővé a felsőfokú végzettség megszerzését. Ezek a mozgalmak Dániából, Svédországból, Norvégiából és Angliából indultak. Kezdetben a téli időszakban szerveznek tudománynépszerűsítő kurzusokat. Egyik nagy eredményük új tehetségek kiemelkedési lehetőségének biztosítása. Terjedésüket az ipar és a mezőgazdaság igényei fokozták. Ez készíti elő a 20. század egy új meghatározóvá váló társadalmi rétegének, a középosztálynak a megjelenését. Míg korábban a társadalmi hierarchia a latin-görög kultúrán alapuló felső rétegre és elemi népiskolai műveltséggel rendelkező laikusokra korlátozódott, mostantól a kettő között megjelenik és létszámában is növekszik a sokféle közép- és felsőiskolai végzettséggel rendelkező középosztály.⁵²

51 Lundgreen, Peter (2010): Professoren-Wissenschaftler, Hochschullehrer, Bildungsbürger. In: Thorn, I. – Weining K. (Hrsg.) *Mittendrin. Eine Universität macht Geschichte. Eine Ausstellung anlässlich des 200-jährigen Jubiläums der Humboldt-Universität zu Berlin*. Akademie Verlag, Berlin. 249. o.

52 Paulsen, Friedrich (1902): *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium*. Verlag von A. Asher & Co, Berlin, 144–146. o.

Sajátos tömörülést képeznek a korábbi *gyarmatokon létesült egyetemek*, de ezek csak abból a szempontból képeznek önálló csoportot, hogy egyes elemeikben eltérnek a gyarmatosító ország alapintézményeitől és az is közös bennük, hogy kombinálják a hagyományait azokkal a fontosabb nyugati egyetemi modellekkel, amelyekkel az oda küldött hallgatók vagy a vendégprofesszorok meghívása által kapcsolatba kerültek.

A hivatalos megnevezés mellett előfordul egy-egy intézmény köznyelvi megnevezése, így például Oxford és Cambridge elitegyetemeit említik Oxbridge néven. A hosszú nevű német egyetemek megnevezésében a hivatalos változat mellett, gyakori a rövidített általában az alapító nevével összefüggő elnevezés használata. Ez a rövidebb megnevezés egyfajta bennfentességre is utal, így például az alábbi esetében: Albertina – Königsberg egyeteme, Augustina – Göttingen egyeteme. A fontosabb német nyelvterülethez tartozó egyetemek teljes és rövidített megnevezése a 2. sz. mellékletben került összefoglalásra.

2009-ben a lipcsei egyetem alapításának 600. évfordulóján tartott egyetemtörténeti konferencia tanulmányait összegző kötetből és más tanulmányokból – a teljesség igénye nélkül – összegyűjtöttem néhány, az egyetemre vonatkozó *jelzős szerkezeteket*, mert ezek egyfajta támpontot jelentenek a további elemzésekhez. Ezek táblázatba foglalva és értelmezve a 3. sz. mellékletben olvashatók.

Az építészeti megoldások szempontjából is sokféle egyetemtípus különíthető el. Így egészen mások a hagyományos épületekben elhelyezkedő intézmények sajátosságai és ebből adódó lehetőségei, élesen megkülönböztetve az egészen új épületek működési körülményeitől, hangulatától, atmoszférájától. Sokféle okból előfordul az épületek szétszórt elhelyezése, ilyen esetben az egymástól nagy távolságra eső épületek nagyon megnehezítik az univerzitásra jellemző közösség kialakulását. A campus-szerű elrendezés előnyei viszont számottevőek. Ez utóbbi egyre többször kerül a város szélére, mert már csak ott van elegendő tér az új épületek kialakításához. Sajátos és építészeti szempontból kihívás, amikor egy korábbi gyárépületet, laktanyát alakítanak át egyetemmé, mindegyik megoldásra van sikeres példa.

3. ÚJABB EGYETEMTÍPUSOK MEGJELENÉSE, ÚJ TRENDEK AZ EGYETEMTÖRTÉNETI KUTATÁSBAN

A II. világháború befejezését követően még tovább színesedik az egyetemi paletta. Olyan új típusok jelentek meg, mint a „*láthatatlan egyetem*” a konferenciák, a folyóiratok köré csoportosuló friss tudás jelentőségének felismerésével és oktatásba történő beemelésével.

A sokféle változás nem hagyta érintetlenül az egyetemek hagyományos szervezeti formáját sem. Ennek egyik jele a tudományos képzettségű munkatársak egy részének *újszerű besorolása*, ilyen a kutatásvezető, kutatóprofesszor, munkatárs, főmunkatárs, főtanácsadó és más feladatok és címek megjelenése. Mindez a döntési rendszer alapvető átalakulását is magával hozta. A kinevezett és fokozatokba sorolt professzori kar döntési monopóliuma idővel jelentősen átalakult, sokféle grémium, véleményező és döntéshozó testület jött létre, lehetővé és hivatalossá téve a diákság beleszólási jogát is. Ezt a sokféle differenciált jogosultságokkal rendelkező formációt *a csoportok egyeteméként* (Gruppenuniversität) említi a szakirodalom.⁵³

A változások következő típusa a *tömegegyetemek* (Massenuniversität) megjelenése. Ez a típus alapvetően többféle társadalmi hatás eredőjeként jött létre. A II. világháború utáni gazdasági fellendülés már szélesebb néprétegek számára is elérhetővé és kívánatosá tette az egyetemi oktatást. Mindehhez hozzájárult egyes városok ambíciója saját felsőoktatási intézmény működtetéséhez. Ez funkcionálisan is jelentős változást hozott az egyetemek belső életében, ugyanis a hallgatók nagyon eltérő bemeneti tudásszintje miatt szükségessé vált a bevezető és felzárkóztató jellegű alapképzéseket bővítő kurzusok szervezése. Az új szakstruktúrában nagy létszámú új alapképzések jelentek meg. Ehhez gyakran hiányoztak a feltételek, sokszor még a tantermekben sem jutott mindenkinek férőhely. Az oktatók felkészültsége is változó színvonalú volt, miközben megjelent egy új oktató típus is – az ide-oda utazó, egyik intézménytől a másikhoz vándorló oktató. Természetesen ilyenkor a személyes kontaktusra, az egyéni konzultációra alig maradt idő. Ezzel párhuzamosan igény mutatkozott a magas színvonalon képzett diplomás szakemberek iránt, de ez nem mindig esett egybe a gazdaság munkaerő szükségletével. A rossz oktatási körülmények és főleg a nagy diplomás munkanélküliség lett több más tényező mellett az 1968-as diáklázadások okozója.

A tömegegyetem 1968 után már nehezen fenntartható, átalakulását segítik az olyan új formációk, mint a számítástechnika műszaki megoldásait felhasználó *virtuális egyetem* és az egyik legújabb formáció, a tudásközpont. A *tudásközpont* legfontosabb sajátossága, hogy része magának a tudás formálódásának, akár szövegben, akár adatbázisokban, akár oktatási vagy kutatási programokban valósul az meg. A tudásközpont lehetőséget kínál ahhoz, hogy a külső környezetben és az egyetemen felhalmozott tudás szabadon hozzáférhető legyen, áramolhasson és értéket teremtsen.

„A tudásközpont olyan összetett, de egységes környezet, amely serkenti az együttműködést, leegyszerűsíti a hozzáférés adminisztrációját, ösztönző közeget teremt az egyetem értékeinek megőrzéséhez és azok folyamatos létrehozásához.”⁵⁴

Új elemként megjelennek a „mamutegyetemek” sok egyetemi kar és főiskola összevonásával. Újabb és egyre jobban terjedő jelenség a távoktatás megjelenése, ennek ellenére ennek az új sajátos egyetem típusnak a leírása, részletező elemzése még várat magára.

A Napóleon-érát követően az egyetemek történetét célszerű a nemzetállamok szintjén vizsgálni. Ezt minden ország esetén külön-külön, de legalább a három fő modell – a német, a francia és az angol – mentén lehet elemezni. Emellett mégis lehetőség van némi általánosításra és ez nem más, mint *egyetemtörténeti fordulópontok* keresése. Ilyen fordulópont lehet a szervezeti felépítés változása, a szaktudományok felé fordulás, a forradalmak és a háborúk hatása, a diákmozgalmak törekvései és a politikai változások következményei. Az alábbi táblázat az európai egyetemek legfontosabb történelmi, tartalmi és szervezeti változásainak jellegzetességeit összegzi.

54 Fábri György (2015): Maradhat-e a könyvtár az egyetemi tudás központja? *Magyar Tudomány*, 176., 4. sz., 401. o.

időszak	legfontosabb történések
1800-as évek	fokozatos váltás a kizárólagos latin nyelvűségtől a nemzeti nyelvek használatára
1830–1850, 1880–1900, a két világháború között, a gazdasági világválság idején	többször visszatérő ciklusokban diplomás munkanélküliség
1848-as forradalmak hatása	diákság nemzetenként változó szerepei: lázadók és kezdeményezők – passzívak, rendfenntartók stb.
19. század közepétől	az oktatás és a kutatás szoros kapcsolata (Humboldt-modell), oktatás és kutatás külön intézményekben (francia modell)
19. század vége	az enciklopédikus tudású oktatók egyre ritkábbak – viszont megjelennek a specialisták, egy-egy szakterület művelői
I. világháború	kezdeti lelkesedés – súlyos veszteségek, majd kiábrándulás, a tudományos kutatás katonai jelentősége előtérbe kerül
1800–1945	az egyetemi élet minden területét uralják az ordináriusok, a kinevezett egyetemi tanárok
a két világháború közötti időszak	fokozatosan változik az egyetem belső szervezete: a docensek, adjunktusok képviselőkhöz jutnak az egyetemek vezetésében
a két világháború közötti időszak	megnyílik a diákság, a diákönkormányzatok korlátozott érdekérvényesítési lehetősége
a két világháború közötti időszak	a szaktudományok képviselői egyre fontosabbak lesznek, az egyetemi hierarchiában új szerepek jelennek meg: kutatásvezető, kutatóprofesszor, munkatárs, főmunkatárs, főtanácsadó stb.
II. világháború hatása	a diákok fokozott befolyásolhatósága Németországban és a Szovjetunióban, a professzori kar megosztottsága és egyedi túlélési technikái
1945 után	új egyetem típusok megjelenése: szabadegyetem, tömegegyetem, mamut-egyetem, tudományegyetem, láthatatlan egyetem, virtuális egyetem, tudásközpont stb.

2. táblázat Fordulópontok az európai egyetemek történetében

Az egyetemekről való gondolkodás gyakran együtt jár az egy-egy népről, országról kialakult elképzelésekkel így korántsem mindegy, milyen egy adott intézmény hírneve. Elsődleges forrásként vizsgálható az, hogy egy adott intézmény hogyan értékeli önmagát. Ez megjelenik a jubileumi kiadványokban, az egyetemi újságban, az egyetem oktatóinak publikációiban, az oktatók hazai és külföldi elismertségében, az odaítélt tudományos díjak számában. Ennek a véleményalkotásnak vannak a köztudatba mélyen rögzült elemei és vannak empirikus alapokra helyezett tájékoztatói lehetőségek.

A 21. század elején jelennek meg az *egyetemi rangsorok*. Ezek összeállításának és szerkesztésének sokféle szempontja már önmagában is érdekes, kutatásra érdemes téma és probléma. A rangsorolás mellett van ennek egy másodlagos hozama is, egyszerűen tájékozódni lehet belőle az egyetemek számáról és országokénti változásáról. A New York-i rangsor például 1000 egyetemet rangsorol.

Újabbán egyre nagyobb figyelem fordul az egyetemtörténetben is az ikonográfiai kutatásokra⁵⁵. Ez önmagában is igen tág és bőséges forrásokkal rendelkező terület. Szinte minden egyetem őrzi és a folyamatosság bizonyítékának is tekinthetők a mindenkori rektorok portréi. Ehhez hasonlóan sok egyetem rendelkezik neves professzorait megőrkítő szobor-galériával. Ez szinte felkínálja annak vizsgálati lehetőségét, hogy ki, milyen elvek alapján került be és ki maradt ki ebből a sorozatból. Hosszabb időszakot tekintve pedig fontos lehet a diszciplínákra való utalás, hiszen kezdetben teológusok és jogászok uralják a szoborsort, a természettudósok csak később jelennek meg, az orvostudomány képviselői kis számban, de állandóan jelen vannak.⁵⁶

Az egyetemtörténeti kutatásokban még számos *hiátus vagy alig vizsgált terület* van. Csak felsorolásszerűen néhány további lehetőség:

- Fontos lenne vizsgálni tudósok, jelentős személyiségek önéletrajzi írásait, különös tekintettel iskolai tanulmányaikra, felvett tantárgyaikra és a tanáraikhoz való viszonyuk tekintetében.
- Nagyon keveset tudunk a bizonyítványok típusairól, ezek történeti változatairól. Fontos lenne ezek összehasonlító elemzése, az értékelési szisztéma megismerése, a bizonyítványok elismertségére, a honosításra vonatkozó tapasztalatok összegyűjtése.
- Alig vizsgált terület az autodidakszis – azaz az egyetemen kívüli világból szerzett tudás értékére, ennek részleteire, tartalmára vonatkozó tudás feltérképezése. Ugyanez érvényes az önképzés korai formáinak megismerésére.
- Sajátos vizsgálati terület az egyetemi tanulmányok ideje alatt elhunyt diákok számának és az elhalálozás okainak vizsgálata.
- Hasonlóan új kutatási téma egyetemi tanárok nekrológjainak tartalomelemzése, sőt sírhelyük ikonográfiai elemeinek értelmezéséről is készültek tanulmányok.

Ezt a rövid egyetemtörténeti kutatásokat szemlélő áttekintést nem is lehet másként, mint a jövőre vonatkozó kitekintéssel zárni. E szerint az egyetemek jövőjére vonatkozó kutatásokat az egyik professzor a következőképpen összegezte:

„A jelzők cserélődhetnek, de a szisztéma tovább működik. [...] a mai viszonyok sem jobbabbak, mint a régiek, az universitas eszménye ma sem utópia. És ez így is marad, mert az egyetemnek mindig aktuális társadalmi környezetében kell működnie, ebből adódóan az egyetem lényege az állandó változás, a semper reformanda.”⁵⁷

55 Az ikonográfiai kutatások módszertanáról ld. Endrődy-Nagy Orsolya (2013): Középkori gyermekképnarratívák? In: Benedek András, Tóth Péter (szerk.) *Új kutatások a neveléstudományokban 2012: A munka és a nevelés világa a tudományban*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2013. pp. 267–288.

56 A bécsi egyetem árkádsorának szobrait részletesen ismerteti Maisel, Thomas (2007): *Gelehrte in Stein und Bronze. Die Denkmäler im Arkadenhof der Universität Wien*. Böhlau Verlag Wien – Köln – Weimar

57 Kitzinger, Martin (2012): Zusammenfassung. In: *Professoren und Professorinnen gewinnen. Zur Geschichte des Berufswesens an den Universitäten Mitteleuropas*. Christian Hesse és Rainer Christoph Schwinges (Hrg.), Schwabe Verlag, Basel, 527. o.

II. EGYETEMEK A FELVILÁGOSODÁS KORÁBAN (1700–1800)

1. A FELVILÁGOSODÁS ÁLTALÁNOS JELLEMZŐI

32

A 17. század átmeneti időszakot jelent, a reformáció–ellenreformáció közötti küzdelem a század végére kezd csillapodni, de felvilágosodás eszmerendszere még csak körvonalazódik. Az oktatás területén a protestantizmus – különösen *Melanchthon* és *Sturm* munkásságának köszönhetően – visszahozta a humanizmus értékeit, ami elsősorban az oktatás módszereiben és a klasszikus nyelvek fontosságának hangsúlyozásában mutatkozott meg. *Melanchthon* és *Sturm* más jellegű újítása – így a történelemnek tantárgyként történő tanítása, az osztályokra bontás és a tananyag újszerű elrendezése, a compendiumokba való bejegyzés rendjének átalakítása⁵⁸ – kevésbé és csak lassan terjedt el. A teológusok latin, görög és héber nyelvet, a jogászok sok latint, a orvosok pedig főleg görög nyelvet tanultak. Magáról az oktatásról meglehetősen ambivalens kép bontakozik ki a korabeli visszaemlékezések tanulmányozása alapján.⁵⁹ A latin és a görög nyelv oktatása még mindig az elsődleges, matematikára és a természettudományokra alig vagy csak a nyelvi képzés részeként fordítanak figyelmet. Az nyelvtanítás módszerei között a nyelvtan, a deklináció, a konjugáció teljes rendszerének gyakran mechanikus megtanítása a meghatározó. Viszont kifinomult módszerei léteznek az imitationak,⁶⁰ gyakran alkalmazzák a vers prózába szedését, a vers metrikájának megváltoztatását, a prózai szöveg versbe foglalását, méghozzá különböző verselési formákban. A diktálás és a fordítási gyakorlatok az oktatás állandó részei, kiegészülve a kívülről megtanulandó passzusokkal. Gyakran előfordult – különösen a megfáradt vagy a tanítást csak ideiglenesen vállaló tanároknál – a vég nélküli monoton ismételtetés és a szövegek értelem és kevés magyarázattal történő magoltatása. Maga a szövegértelmező metódus rendkívül lassú, Marburgban történetesen karácsonytól húsvétig Hésiodos 46 versét vették át a diákok, 4 imitációs dolgozatot írtak és 3 év diktált szöveget kellett kívülről megtanulniuk. Az utánzásos dolgozatok tárgya lehetett például Cicero egyik szónoklatának átírása valamely más témára, más szavakat használva, de ugyanolyan mondatszerkezetre építve. Gyakori volt a parafrázis íratása, ilyen például

58 A compendiumokba azaz a szövegyűjteményekbe korábban ábécérendben történt a fontosabb gondolatok bejegyzése, Sturm újításként a téma és a természetben való előfordulás szerinti bejegyzést vezeti be, ezzel megteremtve a tantárgyakban való gondolkozás előfeltételeit.

59 Paulsen, Friedrich (1896): *Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Anfang des Mittelalters bis zur Gegenwart. Mit besonderer Rücksicht auf den klassischen Unterricht.* Verlag von Veit & Comp. Leipzig, 583–608.

60 Erről részletesen Mikonya (1998): Philipp Melanchthon, a tanító (1497–1560). *Magyar pedagógia*, 98. 3. sz., 236. o.

az, amikor Páris aki Vénusnak adja az almát történet helyett, azt kellett megírni, hogy Phöbus pálmaágat ad Minervának. Mindehhez még hozzájárult a tanárok gyakori változása, ennek oka a pálya alacsony megbecsültsége. Az alapvetően teológiai képzettségű tanárok általában csak a lelkesítő állás vagy egy másik hivatal elnyeréséig, tehát ideiglenes jelleggel vállalták az oktatást. Így

„1740-re az iskolák színvonala elképzelhetetlenül mélyre süllyedt. Amire képeztek, azt nem feltétlenül igényelte a kinti világ; ami a külső világnak fontos volt, abból alig jutott be valami az iskolába. A régi humanista képzési rendszer a latin központúsággal, a poesia és az ékesszólás gyakorlásával hamvába holt és a professzorok minden ügyeskedése kevésnek bizonyult ennek újjáélesztésére.”⁶¹

A diákokat nyomasztja már a sok latin és a görög nyelv régi módszerek szerinti tanulása, a nemesség és a tehetősebb polgárság a francia kultúra és nyelv felé fordul és kezd megjelenni az adott ország nemzeti nyelvének használata. Ezek a tényezők készítik elő a felvilágosodást és ezek a tényezők jelentenek nyitást egy másfajta gondolkozás felé. A 18. századig úgy vélték a görög-latin klasszikusoknál tökéletesebbet nem lehet alkotni, ezért ezek recipiálása volt a fő cél, de eddigre, a felvilágosodás idejére az ebben való hit már sokat vesztett erejéből.

A folytonosság kérdésének vizsgálata az európai egyetemek történetében egy sokösszetevős folyamat elemzését jelenti, hiszen az egyetemek a saját, keretek közé szorított autonómiájukkal mégiscsak a tudományt kedvelő emberek köztársaságának tekinthetők.⁶² Eközben foglalkozni kell az egyetemalapítási hullámokkal és a működtetés szüneteltetésének, illetve a megszűnésnek az okaival, miközben nem feledkezhetünk el arról sem, hogy különböző időszakokban egészen eltérő funkciót töltöttek be az egyetemek. Korábban alapvetően egyházi alapítású intézményként a hitéletet kellett szolgálniuk, ami nem mindig esett egybe a helyi fejedelmek elképzeléseivel. Ez az egyik *töréspont* a folytonosságban. A másik gyökeres változást a felvilágosodás gondolatrendszerének egyetemi életbe történő beszívargása hozta magával. Az egyetem oktatói ugyanis a felvilágosodás kezdetén – a tudományos fejlődés autonómia iránti igényét egyre bátrabban hangoztatva – újfajta kapcsolatba kerültek az állammal, illetve annak képviselőivel. Az autonómia gyakorlásának már kezdetől fogva gátat szabtak az új nemzetállami törekvések. Az egyetemek pedig erre reagálva változatos elképzelésekkel és gyakorlattal álltak elő, ami a felvilágosodás idején működő európai egyetemek sokszínűsége okozta.

A felvilágosodás önmagában is sokösszetevős fogalma és folyamata több szempontból vizsgálható. A felvilágosodásként ismert mozgalom sok tekintetben a tudományos forradalom folytatása, de két lényeges különbségről említést kell tenni. Az egyik az, hogy a felvilágosodás gondolkodói között nagy számban jelen a filozófusok. Ebből következnek a másik sajátosság, azaz az a tény, hogy a felvilágosodás gondolkodói elsősorban nem a természettudományokban hanem a társadalomtudományban jeleskedtek.⁶³ Talán az egyik legáltalánosabb definíció *Kanté*, aki a felvilágosodás lényegét firtató kérdésre a következőképpen válaszolt

61 Paulsen, Friedrich (1896): *Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Anfang des Mittelalters bis zur Gegenwart. Mit besonderer Rücksicht auf den klassischen Unterricht.* Verlag von Veit & Comp. Leipzig, 607. o.

62 Müller, Rainer A. (2008): Von der „Libertas philosophandi“ zur „Lehrfreiheit“. 62. o.

63 Ferguson, Niall (2011): *Civilizáció. A Nyugat és a többiek.* Scolar, Budapest, 115–116. o.

„A felvilágosodás az ember kilábalása maga okozta kiskorúságából. Kiskorúság az arra való képtelenség, hogy valaki, mások vezetése nélkül gondolkodjék. Magunk okozta ez a kiskorúság, ha oka nem értelmünk fogyatékoságában, hanem az abbeli elhatározás és bátorság hiányában rejlik, hogy mások vezetése nélkül éljünk vele. Sapere aude! Merj a magad értelmére támaszkodni! – ez tehát a felvilágosodás jelmondata.”⁶⁴ – tanácsolja a filozófus.

Ugyanezen írás befejező részében kifejezésre jut *Kant* optimizmusa, mert ha felvilágosodás eredménye lehet a szabad gondolkodásra való hajlandóság és hivatottság

„akkor ez fokozatosan visszahat a nép érzületére (miáltal ez egyre inkább alkalmas lesz a cselekvés szabadságára), s végül még a kormányzat alaptételeire is, amely a maga számára is előnyösnek látja, hogy az emberrel, amely több mint gép, méltóságának megfelelően bánják.”⁶⁵

34

A felvilágosodás idejének társadalma rendkívül tagolt: a nemesek és a polgárok elkülönülése mellett jelen vannak a vallási eltérések, a katonaság és a civilek elhatárolódása, a tanult emberek és a műveletlenek, a gazdagok a szegények és a nincstelenek közötti különbség, valamint a nemek eltérő életlehetőségei közötti eltérés.⁶⁶ A felvilágosodás kori művelődési programnak nem deklarált célja-e különbözőségek felszámolása, de az önképzés és szolid individuális fejlődési lehetőségek megnyitásával, tendenciáját tekintve a felvilágosodás gondolatrendszere mégis valamiféle egalizálás irányába mutató rendeződésre utal. Ez mindenekelőtt a népoktatás fejlődésében látszik meg, amelynek jele a tanítóképzés szervezett formáinak kialakítása, ez az a feladat, amit korábban iskolamesterek láttak el, gyakran valamilyen kézműves foglalkozás melléktevékenységként, ám mostantól kezd képzettséget igénylő hivatássá formálódni. Az elemi kultúrtechnikák, amelyek korábban főként az olvasástanításra, az írás tekintetében legfeljebb a signatúrára, azaz a név aláírásának megtanítására törekedtek, most rendszeresebbé és teljesebbé válnak. Ennek egyik jele, hogy időben is elkülönül a két alapvető kultúrtechnika tanítása, az olvasás tanítását mintegy két évvel később követi az írás oktatása.⁶⁷

Az egyetemtörténeti vizsgálódás szempontjából a legfontosabb maguknak a társadalomtörténeti eseményeknek és a gondolkodás változásának a feltérképezése. Ennek egyik fontos, egyre aktuálisabbá vált megnyilvánulása az egyetem *rangosztó intézmény-*

64 In: *Kant, Immanuel: A vallás a pusztá ész határain belül és más írások. Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás?* <http://mek.oszk.hu/06600/06616/index.phtml>

65 Kant, Immanuel (1997): *A fakultások vitája három szakaszban (1794–98)* In: *Történelemfilozófiai írások.* Ictus 22. o.

66 Stollberg-Rilinger, Barbara (2000): *Europa im Jahrhundert der Aufklärung* című könyvében szociális körülmények alapján szegmentálja a társadalmat, e szerint megkülönböztet vidéken élőket, nemesi udvartartásokat és városi polgárokat. Ulrich Im Hof a piramisszerű elrendezést preferálja, ahol felül vannak az uralkodók, alatta a nemesség, a papság, a városi polgárság, a parasztság és legalul a „nép” összefoglaló néven a kóborló diákok és katonák, koldusok stb. A *Codex Maximilianicus Bavaricus (1756)* felosztása szerint a rendi társadalom felosztható a polgári státus, a családi állapot, a szabadságfok, a betöltött tisztségek és a foglalkozás alapján.

67 Az írás elsajátítása meglehetősen összetett készségek kialakítását teszi szükségessé, a német oktatásban ez többféle stílus elsajátítását jelenti: ilyen az egyszerű mindennapi használatra való kurrentírás, az okmányok készítésére használt kancellári írás és a díszes oklevelek írásához használt frakturírás. Mindezt tetézi még magasabb szinten a latin, görög és a héber betűk írása. In: Bosse 2012. 167. o.

ként⁶⁸ való megjelenése. Az egyetemi végzettség ugyanis a felvilágosodás időszakára már kezd elismertebbé és egyre keresettebbé válni. Sokak számára ez a korábban domináns klerikus képzés mellett, most már a társadalmi felemelkedés kívánatos módját jelenti, különösen a pálya csúcának számító doktori címmel és az idővel elnyerhető professzori jövedelemmel.

A történeti események fő erővonalai egy-egy uralkodó és birodalma, illetve a lassan formát és teret nyerő nemzetállamok történései mentén vizsgálhatók.

Az eszmetörténet egyetemek szempontjából fontos változása a nagy filozófiai áramlatok, így az empirizmus, a racionalizmus, a szentimentalizmus és a hozzájuk kapcsolódó teoretikusok munkásságán keresztül mutatható be a legkönnyebben. Ezekhez – a három, országonként is jelentősen eltérő kombinációban előforduló irányzatokhoz – kiegészítő jellegű determinánsként kapcsolódnak a nemzeti sajátosságok. Ebből adódóan az eddigi fejedelemségek, hercegségek és ezek laza konglomerációjából álló birodalmakban megkezdődik a nemzetállamok szerinti elkülönülés. Ezek idővel változatos és sokszor átalakuló szövetségi rendszerekké alakulva, formálódásuk történeti-gazdasági-művelődési folyamatában vizsgálhatók. Ettől kezdve beszélhetünk angol, német, francia, magyar stb. felvilágosodásról. Utóbbiról megjegyezve, fontos megemlíteni azt a tényt, hogy a magyar nyelv ápolása mellett itt az oktatásban még sokáig megmarad a latin nyelv kiemelt szerepe. Az alapfokú oktatásban pedig a „nyelvi küzdelem” részeként a német és a magyar nyelv egymás melletti használata fordul elő.

A felvilágosodás egyik jelentős eredménye a tudományok elsajátítási és művelési lehetőségeinek differenciálódása. Ennek középpontjában a newtoni kozmológia és Galilei abszolút idő fogalma áll, ez az a természettudományos alap, amelyben az európai felvilágosodás kibontakozik és mintegy kétszáz éven keresztül uralja a gondolkodást, amely már előrevetítette a tudományos és ipari forradalmat. A newtoni fizika adta meg a keretet a 18. századi felvilágosodáshoz, s ezzel hozzájárult a modern nacionalizmus és a forradalmi politika megszületéséhez.⁶⁹

Ezt a gondolatot így fejt ki Paul Johnson: „A tudományos lángész, jó vagy rossz értelemben bármely államférfinál vagy hadúrnál erősebben nyomja rá bélyegét az emberiségre. Galilei empirizmusa volt a kovása a 17. századi természetfilozófiának”.⁷⁰

A lassan átalakuló egyetemi ars-fakultások helyett megjelennek a nemesség igényeinek kielégítésére a lovagi akadémiák, majd jóval később a feltörekvő polgárságnak köszönhetően a gimnáziumok kezdetleges szervezeti formái. A hasznossági szempont előtérbe kerülése miatt, az egyetemek mellett szakfőiskolák, valamint a tudományok magasabb szintű művelése és szintézise céljából akadémiák létesültek.

Az eredetileg egységes kultúra egyre nyilvánvalóbban három nagy világ-megismerési területre szakad: vallásra, tudományra és művészetre. Megjelenési formáját tekintve úgy tűnik, mintha a vallás és a művészet, továbbá az irodalom megőrizte volna korábbi nyelvi kifejezési kultúrájának gazdagságát, érzelmi telítettségét, miközben a tudomány áttért valamilyen száraz, kizárólag racionális, többféleképpen és nehezebben érthető bükkfanyelvre.⁷¹ A hit viszont egészen a felvilágosodás beköszöntéig még megmaradt rendíthetetlen istenhit formájában. Azután lassan ezen a téren is bekövetkezett

68 Bär 2005. 165. o.

69 Johnson, Paul (2016): *A modern kor. A 20. század igazi arca*. XX. Század Intézet, Budapest 11. o.

70 Johnson, Paul (2016): *A modern kor. A 20. század igazi arca*. XX. Század Intézet, Budapest 7. o.

71 Popper Péter (2007): *A rejtőzködő lélek keresése*. Pszichológiai írások. Saxum Kiadó, Bp. 60. o.

egy paradox helyzet: Nagy Frigyes így vélekedik a kereszténységről „zsúfolásig tele van csodákkal, ellentmondásokkal és abszurdításokkal, melyek a keletiek lázas képzeletében születtek, majd Európában is elterjedtek, ahol egyes fanatikusok magukévá tették, egyes ármánykodók látszólagos meggyőződéssel vallották, egyes ostobák pedig tényleg el is hitték.”⁷²

Mások megítélése szerint:

„Isten pásztorai – elfogadhatatlan és számár axiómáikkal és dogmáikkal – egyre messzebb terelték a nyáját Istentől. Egyre inkább a tudomány öltötte magára a messiási palástot, azt ígérve, hogy megszabadít minket minden egyéni és kollektív boldogtalanságunktól.”⁷³

Ennek a felfokozott elvárásnak a tudomány még nem tudott megfelelni, de ahhoz elegendő ösztönzést nyújtott, hogy fellazítsa a korábbi gondolkodást. A reformáció-ellenreformáció hatása és az ennek következtében beálló változások jelentősen befolyásolták a művelődési viszonyokat. Mindezek a történések hatással voltak a tudományos gondolkodásra, de az egyetemek történetét leginkább ezen időszak meghatározó legfontosabb történelmi eseményei formálták: ilyen a harmincéves háború (1618–1648), a hétéves háború (1756–1763), a jezsuita rend felszámolása (1773), a nagy francia forradalom (1789) és a napóleoni hadjáratok hatása. A harmincéves háború egyetemtörténeti hatása meglehetősen összetett. Így például Heidelberg egyetemén a svéd csapatok általi megszállása idején 1632-ben rövid ideig kénytelenek szüneteltetni az oktatást. Az újonnan alapított Osnabrück (1630) és Kassel (1632) egyetemei a harctéri események miatt, csak igen rövid életűnek bizonyulnak, a háborús helyszínéktől távolabb eső Königsberg viszont fejlődni kezdett. Mindenestre a háborút lezáró vesztfáliai béke (1648) mérföldkönek tekinthető, olyan értelemben, hogy a küzdő felek elfogadták azokat a politikai és vallási határokat, amelyeket ez a háború teremtett meg.

A katolikus egyetemek működését – az egy Salzburg kivételével – hosszú ideig alapvetően a jezsuiták oktatási rendje határozta meg. Ez az ellenreformáció idején általában fellendülést és haladást jelentett. Viszont a szisztéma és a tanrendszer merevsége később már a fejlődést nehezítő tényezővé vált. A jezsuita rend feloszlásának kiváltó okai összetettek, ezek egyike érdekes módon Texasból ered, ugyanis a guarani indiánok fegyveres felkeléséért a jezsuitákat tették felelőssé Spanyolországban és Portugáliában. 1759-ben Portugáliában megvonták a tanítási jogot a jezsuitáktól, vagyonukat lefoglalták és a rend tagjait Rómába száműzték. 1764-ben Franciaországból, majd 3 év múlva Spanyolországból is kiutasítják őket. 1773-ban XIV. Kelemen pápa brevéjével feloszlatta a jezsuita rendet.⁷⁴ Az így keletkezett vákuum lehetővé tette új – nem feltétlenül latin nyelvűsége alapozott – koncepciók megjelenését, amelynek a kolostori vagyon lefoglalásával megteremtődtek az anyagi feltételei is. Ez a vagyon a Habsburg Monarchiában mintegy 13 millió guldent tett ki.⁷⁵ Franciaországban a mintegy 300 latin iskolából 105-öt vezettek korábban jezsuiták. 1764-ben Franciaországból is kiutasítják

72 Ferguson (2011) 115. o.

73 Popper 2007. 71. o.

74 A francia király kérte a pápától a jezsuita rend megreformálását, de a pápa kimondta ítéletét: „Sint, ut sunt, aut non sit” és ezzel a kocka el volt vetve. XIV. Kelemen egy évvel később meghalt, amit igazságtalanul próbáltak a jezsuiták rovására írni.

75 Bosse, Heinrich (2012): *Bildungsrevolution 1770–1830*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg, 57. o.

őket – így lehetővé válik, hogy Jean Jacques Rousseau előálljon originálisan új nevelési koncepciójával és ez meghallgatásra is találjon. Két uralkodó, a porosz II. Frigyes és II. Katalin orosz cárnő csak visszafogottan vették tudomásul a jezsuita rend betiltását, ezzel a ténykedésükkel sajátos színt adtak a későbbi egyetemi világ alakulásának, mert országaikban lehetővé tették a jezsuita hagyományok módosult körülmények közötti továbbélését.

Az 1789–1848 közötti időszakot alapvetően egy kettős indíttatású forradalmi mozgolódás jellemezte: főleg az Angliából kiindult ipari forradalom összetett hatása és a Franciaországhoz fűződő, főként az ottani viszonyokra reagáló politikai átalakulási folyamat éreztette a hatását.⁷⁶ A Nagy Francia Forradalom és a napóleoni háborúk után az európai egyetemi környezet számarányait tekintve jelentősen átalakult: ameddig 1789-ben még 143 európai egyetemet jegyeznek a források, 1815-re ez a szám 83-ra csökken. Az okok nagyjából így összegezhetők: 24 francia egyetem megszűnt, illetve átalakult szakfőiskolává; további 18 német egyetem is megszűnt és Spanyolországban a korábbi 25-ből csak tíz maradt meg. Egy szolid új alapítási hullám eredményeként 1848-ra már 15-tel több, azaz akkor már összesen 98 egyetem van Európában, összesen mintegy 80000 diákkal.⁷⁷

Az európai egyetemek történetében a nagy francia forradalom egyfajta *határvonalat* is kijelöl, ugyanis – a latin nyelv általános használata miatt – addig struktúrájukat és a tananyag tartalmát tekintve az egyetemek között még a hasonlóság és az *átjárhatóság* dominál, ezt követően viszont a nemzeti sajátosságok megjelenésével és a fejlődés eltérő üteme, új szervezeti formák kibontakozása és további új lehetőségek következtében ez hosszú időre veszendőbe megy.

1819-ben Kotzbue német diák jénai merénylete után Karlsbadban összeült a Szent Szövetség kongresszusa. A karlsbadi határozatok betiltották a németországi bajtársi egyesületek (Burschenschaft) működését és a Habsburg Birodalomban is tilos lett egyetemi ifúsági egyesületi tevékenységet folytatni. 1830-ban – sok más tényező mellett – leginkább az európai kolerajárvány nyugtalanította az egyébként is lassan forrongani kezdő Európát.

Az európai felsőoktatási tér gyökeres átalakítását még néhány további tényező befolyásolta: ilyenek Napóleon újításai, majd bukása 1815-ben. A napóleoni háborúkat lezáró Bécsi Kongresszus célja a korábbi monarchiák új körülmények közötti helyreállítása, mert a forradalom után ez látszott törvényesnek és valamennyire biztonságosnak. A műszaki fejlődés területén James Watt 1769-ben tökéletesíti a gőzgépet, 1814-ben pedig már gőzgéppel hajtott gyorsnyomdán készül a Times. Humboldt 1812-es törvénye a tanári képesítő vizsgáról jelentős fejlődést hoz a közoktatásban, ami további mérföldköveket jelent a fejlődés irányába, mivel nő az alapképzés színvonala.

A felvilágosodás idejének további járulékos eleme a *szekularizáció*. Ez aktuálisan a korábbi katolikus–protestáns szakadás következményeiben nyilvánult meg. Így fokozatosan az állam vette át az egyetemek feletti fenntartói szerepet. Természetesen megmaradnak a teológiai karok, de a papok, lelkészek képzésére idővel az egyetemről elkülönült szemináriumi rendszer jön létre. A *teológiai képzés elkülönülése* pedig originálisan új helyzetet teremt az egyetemi életben.

76 Hobsbawm, E. J. (1978): *A tőke kora (1848–1875)*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 7. o.

77 Rüegg, Walter (2004): *Themen, Probleme, Erkenntnisse*. In: *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945)* III. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 17. o.

Új jelenség a közoktatás és az egyetemi élet irányítási rendszerének átalakulása, mégpedig a fokozatos *bürokratizálódás* irányába. Míg korábban egy kancellár vagy kurátor személyén keresztül történt a fenntartói irányítás, idővel egyre nagyobb létszámú apparátus látta el ezt a feladatot. Ilyen tekintetben országonként eltérő gyakorlat és irányítási rendszer jött létre. Napóleon idején Franciaországban már nagy létszámú tisztviselői kar látja el a felügyeletet, Humboldt idején Németországban még csak kis létszámú minisztériumi ügyosztály intézi az egyetemi ügyeket. Később mindenütt általánossá válik minisztériumok létrehozása, megfelelően hierarchikus rendbe sorolt tisztviselői karral.

Az oktatás személyi feltételeit tekintve megjelenik, és egyre kidolgozottabbá válik az oktatók akadémiai pályájának *professzionizálódása*, ami legfőképpen a karrier lehetőségek követelményeinek egyre pontosabb megfogalmazásában, a tudományos és szakmai vonatkozások előtérbe kerülésében nyilvánul meg.

A továbbiakban a felvilágosodás jellegzetességei miatt célszerű az egyetemtörténeti vonatkozásokat nemzeti összefüggésbe helyezve bemutatni.

2. ANGOL VISZONYOK

Az angol felvilágosodás kori technikai fejlődésnek egyik következménye a „modern gépemberek” megjelenése.⁷⁸ Itt születtek meg a kor modern közgazdasági elméletei *Malthus* és *Ricardo* jóvoltából. Az ipari fejlődés itt a leggyorsabb: 1810-ben Franciaországban még csak 200 gőzgép működik, Angliában viszont már 5000. 1814-ben *Stephenson* megépíti első gőzmozdonyát és nemsokára már 20 gőzhajót állítanak forgalomba, de ugyanerre a korra datálódik a gázvilágítással rendelkező városok megjelenése, illetve a londoni házak vízöblítéses árnyékszékeinek bevezetése. A lakosság életszínvonala – a meglevő ellentmondások mellett, amilyen a gyermekmunka kiterjedt alkalmazása – mégis magasabb, mint a kontinens többi országáé. A higiéné, a testedzés, a tisztálkodás és az öltözködés célszerű alkalmazása Európában itt van a legmagasabb szinten. A *Napóleon* általi, az angol árukra elrendelt kontinentális zárlat ugyan jelentős veszteséggel és főleg drágulással jár mindkét fél részére, ám ennek összhatása szerencsére csak időszakosan fogja vissza a fejlődést.

A felvilágosodás idejének angol viszonyai részben olvashatók a korábbi monográfiában.⁷⁹ Új elemként megemlíthető, hogy Oxford és Cambridge egyetemén, ahol a fellows-ok – a tutorálást ellátó tanárok számára – akik korábban alapítványokból tartották fenn magukat, most némileg megváltoztak a körülmények. Időközben ugyanis megjelentek az önköltséges diákok (commoners) és már felvettek szegényebb sorból származó diákokat is, akiknek bizonyos szolgál feladatokat kellett ellátniuk a tanulási lehetőség biztosítása fejében. Ezeket a szolgál diákokat Oxfordban servitors, Cambridge-ben sizars megnevezéssel illetik. Ennél azonban fontosabb tartalmi újítás az oktatás nyelvének angolra változása és a matematika alkalmazásával kapcsolatos tárgyaknál az írásbeli vizsga bevezetése.

A 18. században visszaesett a két tradicionális egyetemre beiratkozott hallgatók száma, összesen mintegy 2000 főre. Ennek legfőbb oka abban rejlett, hogy az anglikán val-

78 Friedell 1992. 301–304. o. szóhasználata és értelmezése szerint

79 Mikonya 2014. 438–439. o.

lásúak kivételével protestánsok és katolikusok sem iratkozhattak be ide és ez így maradt egészen a 19. századi liberálisabb időkig. A politikai pártok sem hagyták érintetlenül az egyetemi világot: Cambrige Whig pártinak, Oxford pedig 1760-ig a Tory pártot előnyben részesítőnek számított.⁸⁰

Skócia egyetemei – annak ellenére, hogy az ország 1707-óta törvény útján az Angol Királyság része – autonóm intézmények maradtak. Az itteni egyetemi testületek szabadon dönthettek az alapítványi pénzek felhasználásáról, a professzorok alkalmazásáról és az oktatott tananyag tartalmáról. Bizonyos szintű korlátozások nem annyira az állam, inkább az egyház részéről érvényesültek és ez is csak 1727-ig, ameddig az egyház élt a vizitációs látogatások gyakorlatával. Skóciának négy egyeteme van, de maguk a skót egyetemek között is jelentősek az eltérések. Glasgowban, illetve különösen Edinburghban dinamikus fejlődés következett be, az utóbbi intézmény tartós hírnevet szerzett magának az orvostudományban. St. Andrews és Aberdeen egyetemei viszont veszítettek jelentőségéből és itt a diákok száma is visszaesett.

3. NÉMET FELVILÁGOSODÁS ÉS AZ EGYETEMEK

A Német-római Birodalom 1803 előtt 77 egyházi hercegségből, számos világi hercegségből, 103 grófságból 51 birodalmi városból és lovagi birtokból állt.⁸¹ A brandenburgi örgróf Poroszország királya, a szász választófejedelem pedig egy ideig lengyel király volt. Ez a birodalom a napóleoni háborúk hatására 1806-ban omlik össze. 1870-ig 39 német állam áll szövetségi viszonyban egymással, közöttük öt – Bajorország, Württemberg, Poroszország, Szászország és Hannover – királyság.

A német felvilágosodás rendkívül sok dinamikus változó történet összességére, részletes kifejtése több tudomány tárgya. Az erősen vallásellenes francia felvilágosodástól eltérően a német filozófusok ezen a téren jóval visszafogottabbak, egyes vélemények szerint akár a reformáció folytatóinak is tekinthetők.⁸² Természetesen kivételek itt is vannak, *Johann Bernhard Basedow* (1729–1790) az általa alapított filantropiumban sajátos pedagógiai koncepciót hozott létre. Ebben a játékoság, a természetes szemléltetés lesz fontos erősen vallásellenes színezettel, amiért családjával együtt kizárják a protestáns egyház közösségéből. Ennek a koncepciónak ellentettje Halléban a *Spener* és *August Hermann Francke* által létrehozott pietista szellemiségű intézmény, amelyik a játék és a tánc tiltásával, szigorú életvezetési előírásaival, de a gyakorlatiasságot szem előtt tartó oktatási módszereivel egészen más utat követett.⁸³ A német kultúrkör jellegzetességei messzemenően befolyásolják az egyetemi élet alakulását. Az egyik ilyen például a neohumanizmus idején a tanárok szerepének időszakos felértékelődése. A görög nyelv iránti megújult lelkesedés

80 Maurer 1995. 260. o.

81 A Német-római Birodalom közel egyezer évig áll fenn Nagy Károly uralkodásától egészen a Napóleonnal szemben elvesztett csatáig 800-tól 1806-ig.

82 Paulsen, Friedrich (1902): *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium*. Verlag von A. Asher & Co, Berlin, 557. o.

83 Mikonya György (2003): A magyar pietizmus pedagógiai törekvései. A Sola Scriptura Teológiai Főiskola Lapja 2003/3–4 sz. 24–43. o.

egyedi szaktudást igényelt és abban az időszakban *a tanárokat „a humanitás papjaiként”*⁸⁴ tisztelték. Ezek a hatások sokféle részlem korspecifikus kombinációját jelentik. s

Fontossági sorrend nélkül ez a következőket jelenti. A reformáció hatására az egyéni boldogulás és ennek eszközeként a munka szakralizálódása áthatja az egész német kultúrát és a mindennapi élet determináló tényezőjévé válik. Ennek terjesztésében fontos szerepe lesz a protestáns lelkészeknek, akik a katolikusoktól eltérően, önmagukat reprodukálják és szigorú életviteli szabályaikat betartva, ezeket a közeletben példamutatóan megjelenítve élnek családjuk és gyermekeik körében.⁸⁵ Innen, ezekből a családokból kerül ki az elkövetkező időszak sok fontos szereplője. A német felvilágosodás a reformáció folytatásának is tekinthető, amelyben a személyiségformálás az egyik központi elem marad – nem véletlenül nevezik *a 18. századot a pedagógiai megújulás századának*. Azonban ehhez sem egységes az alap, hiszen ennek összetevői a *Melanchthon* által képviselt humanista értékek visszahozása, a pietista befelé fordulás általi belülről átélte érzelmi megújulás, amit *Francke* hallei intézményei testesítenek meg és nem utolsósorban a porosz racionalizmus iskolaszervezési gyakorlata.⁸⁶ Egyetemtörténeti szempontból az egyik legfontosabb fejlemény a német filozófiai gondolkodás sokszínűsége, a természettudományos gondolkodás lassú előretérése, ami kiegészül a német romantika megjelenésével. Ezt a hatást erősítették a más országokból bevándorlók, főleg a hugenották, de a már régebben itt élő zsidók és más vallási emigránsok érvényesülési törekvései is fontosak.⁸⁷ E megtermékenyítő hatásokból eredő kölcsönhatásnak köszönhető a felvilágosodás kori egyetemi élet fellendülése. A porosz felvilágosodás mindennapi életre gyakorolt hatását *Kant* – nagyon közérthetően fogalmazva – a következőképpen látja:

„E felvilágosodáshoz azonban semmi egyéb nem kell, csak *szabadság*; annak is a legártatlanabb fajtája [...] nevezetesen *az ész* minden kérdésben való *nyilvános használatának* szabadsága. De már hallom is mindenfelől a kiáltást: *ne okoskodjatok!* A tiszt így szól: *ne okoskodjatok, hanem gyakorlatozzatok!* A pénzügyi tanácsos: *ne okoskodjatok, hanem fizessetek!* A pap: *ne okoskodjatok, hanem higgyetek!* A világon csak egyetlen úr – Nagy Frigyes mondja: *okoskodjatok* amennyit akartok, de *engedelmeskedjete*.”⁸⁸

A német felvilágosodás sajátossága, hogy a sok eltérő állammal még nincs egységes centruma, de ezt a kívánatos nemzeti egységet egyre inkább kezdik igényelni, szöszölői filozófusok, teológusok, írók, költők lesznek, formája pedig most még az írott szó. Az állami széttagoltság mögötti nyelvi azonosság – a német nyelv tekintetében – lehetővé teszi az írott szó rangjának rendkívüli megemelkedését, egyre több könyvet adnak ki, sorra alapítanak folyóiratokat és egyre több az olvasó és az olvasottakat megbeszélő, kommentáló személy. A nemzeti egység eszményének gondolata előbb-utóbb áthatja az egész művelődést és olyan misztikus formában jelenik majd meg, mint az egyházi életben a Szentháromság. Az egységes német nemzet lesz az egyik olyan alap, amely a felvilágosodásra épülve, valamint annak erős nemzeti színezetét adva a német romantika megteremtője lesz, egyben egyedivé téve a

84 Uo. 545. o.

85 Sdvizkov, Denis (2006): *Das Zeitalter der Intelligenz. Zur vergleichenden Geschichte der Gebildeten in Europa*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 69–70. o.

86 Erről bővebben lásd: Sanda István Dániel (2011): *A kollégiumi nevelés*. In: Sanda István Dániel – Simonfi Zsuzsanna (2011): *Nevelés a szakralitás dimenziójában*. Gondolat Kiadó, Budapest. 22. o.

87 Boros Gábor (főszerk.) (2007): *Filozófia*. Akadémiai Kiadó, Bp. 794. o.

88 Kant, Immanuel (1997): *Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás?* In: *Történelemfilozófiai írások*. Ictus 16. o.

német kultúrkört. A hatást fokozza még az, ha egy-egy állam kiemelkedik a többi közül és vezető szerepre törekszik, jelen esetben ez Poroszország a maga felülről elrendelt modernizálási törekvéseivel, amelynek magja a művelődési viszonyok átalakítása az elemi oktatástól kezdve a normamódszer bevezetésével egészen a felsőoktatás új modelljének megteremtésével.⁸⁹

A statisztika tükrében a német egyetemi viszonyokban a harmincéves háború (1618–1648) befejezését követően egy újabb *egyetemalapítási hullám* vette kezdetét, mégpedig a következő sorrendben:

Bamberg 1648	Göttingen 1739
Duisburg 1654	Erlangen 1743
Kiel 1665	Bützow 1760
Innsbruck 1673	Münster 1773/86
Halle 1694	Stuttgart 1781
Breslau 1702	Lemberg 1784
Fulda 1734	Bonn 1777/86

3. táblázat: Német egyetemek alapítása 1648 után

A 17–18. század fordulóján a Német-római Birodalomban összesen 23 protestáns és 18 katolikus egyetem létezett, ilyen értelemben ez Európa felsőoktatási intézményekkel egyik legjobban ellátott területe. A nagy fellendülés eredményeként 1792-re a Német-római Birodalomban már 42 egyetem létezett. Az egyetemek közötti differenciálódást jelentette, hogy a 18. században némelyik intézmény, így Bamberg, Graz, Olmütz, Dillingen teljeskarúvá váltak, miközben mások, például Flensburg és Altona akkoriban még megmaradtak az elképzelés, azaz a megvalósítás elgondolásának szintjén. A nagy felsőoktatásbeli fellendülést egyfajta kiábrándultság és ennek nyomán sok egyetem ideiglenes vagy végleges megszűnése követte. 1818-ra a német egyetemek száma már a korábbinak mintegy a felére csökkent. Ennek következtében egy időre *megszűntek* a következő egyetemek:

Altdorf (1807), Bamberg (1803)¹, Bonn (1797), Dillingen (1804), Duisburg (1818), Erfurt (1816), Odera menti Frankfurt (1811), Fulda (1802), Helmstedt (1810), Herborn (1817)⁹⁰, Köln (1706), Ingolstadt (1800-ban Landshut-ba áthelyezve, ahol 1802-ben szűnik meg az oktatás) Innsbruck (1810), Mainz 1797), Münster (1818), Paderborn (1818), Rinteln (1810), Salzburg (1810), Strassburg (1792), Stuttgart (1794) Trier (1798) és a nagy hírű wittenbergi egyetem (1817)

4. táblázat: Megszűnő német egyetemek

⁸⁹ Angol viszonyok között a hajtóerő az iparosodás, ami szintén egyedivé teszi az angolszász kultúrkört.

⁹⁰ Melchior Otto Voit von Salzburg bambergi hercegprímás 1647-ben az egykori székesegyházi iskolából létesült teológiai és filozófiai karból álló jezsuita kollégiumot emelte akadémiai rangra Academia Ottoniana néven 1647-ben és ellátta minden akadémiai privilégiummal. Ebből fejlődött ki később az egyetem.

Az egyetemek megszüntetése a legnagyobb veszteséget a katolikus egyháznak okozta, ezt követően a katolikusok egy-egy egyetem – ilyen például Münster – oktatási színvonalának megtartására, illetve a katolikus papok képzését szolgáló szemináriumok, akadémiák megerősítésére törekedtek.

A megszűnés okai igen összetettek és több egymással összeadódó hatásból következnek: ezek között a legfontosabb tényező a háborúk miatti hatalomváltás, de befolyásoló tényező az egymást váltó helyi fejedelmek gyorsan változó szándéka is. A korabeli összegzésekből kitűnik az egyetem által nyújtott tudás és a vizsgák útján elnyerhető fokozatok elismertségének időszakos csökkenése. Mindemellett a hasznosság elvének megjelenése miatt egyfajta súlypont-áthelyeződés is megfigyelhető, leginkább az újonnan létrejött akadémiák, illetve az ún. szakfőiskolák irányába.

A német egyetemek megkülönböztető sajátossága lehet az is, hogy rendelkeznek-e képvisellel a tartományi gyűléseken. Szászországban Lipcse és Wittenberg, Bajorországban Ingolstadt, a Szász-Weimari-Esinachi hercegségben Jéna, Hessen-Kassel grófságból Marburg, a Hessen-Darmstadt-i hercegségből Gießen küldhet képviselőket a magasabb szintű testületekbe. A porosz egyetemek nem kaptak ilyen képviselési jogot, de igyekeztek kerülő utakon, az egyház prelátusaihoz hasonlóan képviseltetni magukat.

A megosztottság az alaphelyzeten felül – amit a katolikusok és a protestánsok közötti ellentétek uralnak – még tovább fokozható, ahogy ezt **Rostock** egyetemének történetéből kitűnik. Ugyanis itt a 16–17. században még olyan neves tudósok oktattak, mint a teológus *Johann Quistorp* vagy a matematikus *Joachim Jungius*. A jó színvonalnak köszönhetően svéd, holland és litván diákok számára is vonzó az itteni tanulás, de a 17. században a fejedelem a pietizmus követője lett és ez megosztotta az egyetemi polgárokat. 1750-ben a véleménykülönbség okán már kétfelé szakadt az egyetem: az egyik rész megmaradt a városi tanács kötelékében, a másik része hercegi alapításként Bützowba költözött és ott maradt egészen 1789-ig, amikortól újra visszaköltöztették eredeti helyére.

A 17. század egyik legjelentősebb protestáns szellemiségű egyetemét 1576-ben alapították **Helmstedtben** és 1810-ig maradt fenn. Az Academia Julia – Braunschweig-Wolfenbüttel herceg alapításaként – az egyik példája a helyi fejedelmi szándék érvényesülésének. Maga az első – hivatalát formálisan betöltő „rektor” – a kor szokásai szerint az alapító herceg 12 éves fia *Heinrich Julius* lett. 1625-ben Helmstedt a harmadik legnagyobb létszámú német egyetemnek számított olyan híres tudósokkal, amilyen a teológus *Calixtus* és a polihisztor *H. Conring*, a német jogtörténet egyik megalapítója. Az egyetem jogásza a kor szokásai szerint részt vettek a boszorkányperek tárgyalásán, ezek megítélésében a kemény vonalhoz tartoztak, amennyiben az ortodox lutheri álláspont szerint a boszorkányság az ördöggel való szövetséget jelenti, és mint ilyen, halállal büntetendő. Az egyetemen filozófiai, teológiai, orvosi és jogi fakultás működött. Az orvosok között itt gyógyított *Johann Andreas Stisser* (1657–1700) aki az epilepszia kutatásával foglalkozott. *Stisser* 1692-ben saját pénzéből volt kénytelen gyógynövények termesztésére is alkalmas botanikus kertet létesíteni. A jogi kar professzorai szindikusi, tanácsadói és felkért szakértői feladatokat is elláttak. Az egyetemre fénykorában évente mintegy 500 új diákot vettek fel. Helmstedt diákjai híresek voltak arról, hogy előszeretettel ápolták a diákpárbaajozás hagyományát, nem véletlenül járta az a szólás-mondás, hogy aki Helmstedt vagy Jéna egyeteméről súlyosabb sérülés nélkül távozik, annak nagy szerencséje van. Egy itteni párbaj során elszenvedett halálos sérülés ihlette *Wilhelm Raabes* egyik e témára vonatkozó elbeszélését is. A harmincéves háború kitérése és pestis 1626-ban súlyos veszteségekkel járt. A város egyharmada vesztette életét a járványban, és 295 üres ház maradt a fertőzés megszűnése után lakatlanul a városban. Helmstedt később bekövetkezett visszaesését be-

folyósolta a teológiai kar ortodox-lutheri beállítódása, amelyhez mereven ragaszkodtak és ez hátrányos helyzetbe hozta a pietista Halléval és a későbbi liberálisabb szellemiséget képviselő Göttingennel szemben. Így az egyetem a dinamikus kezdet után, helyi vonzáskörű kisebb jelentőségű intézmény szintjére esett vissza. A napóleoni háború idején *Jerome Bonaparte* kapta meg a westphaleni királyságot, ő pedig Marburgba helyezte át a székhelyét, így Helmstedt és Rinteln egyeteme a változások veszteseként 1810-ben bezüntette működését. Az egyetemet fénykorában ábrázolja az alábbi rézkarc.

1. kép: Helmstedt egyeteme a 17. században (Matthäus Merian rézkarca)
 Forrás: https://de.wikipedia.org/wiki/Universit%C3%A4t_Helmstedt

Az egyetemalapítást szinte mindvégig befolyásolták az uralkodók vagy a városi hatóságok presztízs szempontjai, e körülmények változása okozta az egyetemi élet színvonalának hullámzását. Német viszonyok között – a protestantizmusból adódóan egy másik tényezőt is számításba kell venni, ami a lelkészi és hivatalnoki dinasztikák létrejötte és összefonódása a vagyonos polgárokkal. Ez kisebb méretekben csak az egyes tanszékek betöltésének személyi körülményeit befolyásolta, ahogy ez Tübingen példája bizonyítja. Ezek a hatások néha az egész egyetemi életet uralhatták egy adott időszakban.

A német viszonyok másik jellemzője, hogy a már létező tradicionális egyetemek mellett – úgyszólván az egyetemek árnyékában – Németországban és Ausztriában lovagi akadémiákat alapítanak. Ezek a *lovagi akadémiák* alapvetően hiánypótló jelleggel jöttek létre, ugyanis a nemesség részéről megalapozott igény mutatkozott a magasabb szintű képzettség megszerzésére. Természetesen a korábbi hagyomány szerinti egyházi pálya betöltésére és az ehhez szükséges tanulmányokra továbbra is lehetőségük volt a nemesség fiainak, de ez már nem elégítette ki az újonnan felmerült igényeket. A lovagi akadémiáktól ugyanis már kifejezetten praktikus tudást vártak el, így az oktatás során a kor hadviseléséhez szükséges technikai ismeretek és főleg a lovaglás és a vívás magas szintű elsajátítása és folytonos gyakorlása tette ki a tananyag legnagyobb részét. A francia nyelv oktatása mellett egyes intézményekben különös figyelmet fordítottak az erődítmény- és a tüzérségi számításokhoz szükséges matematikai ismeretek szemléletes oktatására. Alapvető jogi és államigazgatási tudnivalók szintén a tananyag részét képezték.

Az egyik első lovagi vagy katonai akadémia az 1594-ben alapított tübingeni „Collegium illustre”. Kasselben négy évvel később egy vívóiskolát fejlesztettek akadémivá, ugyanez történt Siegenben. 1680-ban Halléban létesült akadémia, még maga a filozófus *Christian Wolff* is itt kezdte meg pedagógiai munkásságát. Idővel másutt is sorra születtek ilyen jellegű intézmények, például Lüneburgban (1655), Bécsben (1682), Wolfenbüttelben (1687), Erlangenben (1701), Salzburgban (1703), Brandenburgban (1704), Liegnitzben (1708), Kremsmünsterben (1744), Innsbruckban (1775). Ezen akadémiák belső szervezeti rendje sokban hasonlított egymáshoz. Mindközül az egyik legjellegzetesebben eltérő Salzburg, ahol kivételesen tehetősebb polgárok fiai is felvételt nyerhettek az intézménybe. A katonai akadémiák szorosan kapcsolódtak a társadalom valós igényeihez, ennek megfelelően alakult továbbbi sorsuk, némelyik a lovagi kultúra visszaesése után is még évekig működött, a nemesség aktuálisan változó szükségleteitől függően. A katonai akadémiák műveltségi ideálja szerint a francia lovagi kultúra a követendő minta. Francia nyelvet, történelmet, matematikát, a természettudományok katonai vonatkozásait, némi jogtudományt oktattak, de a legnagyobb figyelmet a katonai gyakorlatokra fordították. Képzett tanáraiknak és főleg épületeiknek köszönhetően a katonai akadémiák az oktatási reformok során a később létesült gimnáziumok alapját képezték. A katonatisztek képzése során előnyben részesítették a jogi, vallási, nyelvi tanulmányokat és a kifejezetten katonai tudományok – a tüzérségi ismeretek, az erődítéstan és a taktika – csak másodlagosnak számítottak. A tisztektől az 1750-es években már elvárták a világias magatartást és életvitelt, hiszen „a tiszték annál tökéletesebbnek tekinthetők, minél jobban kiterjesztik érdeklődési körüket azokra a területekre amelyek világvivé teszik őket.”⁹¹

A lovagi akadémiáktól funkciójukban és szerveződési formájukban eltérnek a *tudományos akadémiák*, amilyen az 1700-ban⁹² alapított porosz tudományos akadémia, illetve az 1751-ben létrejött göttingeni tudós társaság. Ezek az intézmények már kifejezetten kutatás céljából létesültek. Kivételként még előfordult, hogy némelyik magasan képzett személy, mint például *Gottfried Wilhelm Leibniz* (1646–1716) akinek már 20 éves korában katedrát ajánlottak az altdorfi egyetemen, nem fogadta el ezt és inkább a kutatás akadémiai útját részesítette előnyben, mert úgy vélte

„Az egyetemek szerzetesi intézmények, amelyek tudományos hóbortokkal foglalkoznak.”⁹³

Német viszonyok között éles különbség volt a 18. században az egyetemek és az akadémiák között. Az egyetemek a klasszikus műveltség átszarmaztatásával foglalkoztak, amit a felvilágosodás idején nem mindenki nézett jó szemmel. *Friedrich Nicolai* berlini kiadó ezt írta 1798-ban:

„Németország a doktorok és a professzorok országa. Ezekről az emberektől nagyszámú hallgatóik sok mindent tanulhatnak, de annak legnagyobb része semmire sem használható.”⁹⁴

Az akadémiák viszont – a *richelieu-i* alapítású párizsi akadémia (1635) – mintájára a gyakorlati problémák felé fordultak, ami nagyon is megfelelt a felvilágosodás során előtérbe került hasznossági szempontoknak.

91 Bosse, Heinrich (2012): *Bildungsrevolution 1770–1830*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg, 127. o.

92 azaz már 110 évvel a berlini kutatást előtérbe helyező egyetem előtt.

93 Bär 2005. 179. o.

94 Idézve In: Koch, Hans-Albrecht (2008): *Die Universität. Geschichte einer europäischen Institution*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 96. o.

Sajátos körülmények között alakult újjá **Würzburg** egyeteme. Az egyetem alapítását **Julius Echter** hercegprímás – a jezsuitáktól függetlenül – kezdeményezte itt, 1582-ben. Az egyetem iránti elkötelezettsége olyan intenzív volt, hogy ő maga látta el a rektori feladatokat és gondoskodott megfelelő épületről. A papnevelő szeminárium és a jogi kar mellett orvosi fakultás is létesült, mégpedig a képzéshez szervesen hozzátartozó kórházzal együtt. Ennek köszönhető, hogy Löwenből ide hívták anatómiai professzornak **Adrianus Romanus**-t, sőt egy ideig itt oktatott **Rudolf Virchow** és **Ernst von Bergmann** is. A természettudományok iránti nyitottság további példája **Wilhelm Conrad Röntgen** fizikus itteni működése.

Jéna egyetemét 1558-ben alapították egy dominikánus kolostor épületében, ahová két professzor vezetésével akkor még csak 171 diák költözött és Collegium Jenense néven működtek. Az alapító **Johann Friedrich von Sachsen** választófejedelem, aki a reformáció időszakának küzdelmeiben **V. Károly** császár fogságába került és ezért kénytelen volt átadni a wittenbergi egyetemet nagybátyjának **Moritz von Sachsen** hercegnek. A protestáns lelkészek és tanítók képzéséről viszont gondoskodni kellett és ezek képzése céljából alapította meg az egyetem elődjét 1548-ban (Hohe Schule vagy *Paedagogium provinciale*) elnevezéssel, amely 10 év múlva kapta meg az egyetemi privilégiumokat. A csendes kisváros életét alaposan felforgatták az odakerült diákok, akik az egyetemi autonómia védelme alatt a polgároknál jóval szabadabban éltek. Az egyetemen főleg jogászokat és lelkészeket képeztek. Az egyetem a 16. század végére a lutheri ortodoxia teológiai központjává vált, ami főleg **Matthias Flacius** teológiai professzornak volt köszönhető. 1706–1720 között első fénykorát éri az egyetem és mintegy 1800 diákjával az egyik legnagyobb német egyetemnek tekinthető. A második virágkor **Carl August** herceg (1758–1828) uralkodása idején köszönt be. **Johann Wolfgang Goethe** titkos tanácsosi és kurátori minőségében nem csak a professzorok személyének kiválasztásába szolt bele, hanem jelentős fejlesztéseket is kezdeményezett, így botanikus kert, csillagvizsgáló, természettudományos gyűjtemények, könyvtár és laboratóriumok is épültek. Utóbbiakban még maga az univerzális érdeklődésű **Goethe** is kutatott, többek között anatómiai kutatási céllal az álltő-középcsontot keresve. A 18. században itt oktatott még **Friedrich Schiller**, **Johann Gottlieb Fichte**, 1801–1807 között pedig **Georg Friedrich Wilhelm Hegel**. Az irodalmárok között a **Schlegel** fivérek, **Ludwig Tieck** és **Clemens Brentano** is itt működött. Számos irodalmi újságot szerkesztettek Jénában, például az *Allgemeine Literatur-Zeitung*ot és a *Schiller* által kiadott *Horent*.

A felvilágosodás nem egyik napról a másikra tört be az egyetemi életbe. Egy példa erre **Marburg** egyeteme, ahol 1687 és 1702 között heves vita támadt a teológusok és a karteziánus beállítottságú filozófusok között. Az elhúzódó vita vége az lett, hogy a filozófusok lehetőséget kaptak a carteziánus nézetek tanítására, de ez csak fokozatosan valósulhatott meg. Először új szövegeket vettek be a tananyagba, később már újabb szerzőket is bevezettek és a legvégén alkalmazták az új érvelési módszereket.⁹⁵

A felvilágosodás korának német viszonyai között két úgynevezett „mintaegyetemről”⁹⁶ tesz említést a szakirodalom: ez Halle (1694) és Göttingen.⁹⁷ Mindkét újonnan alapított egyetemen az tette lehetővé, illetve könnyebbé az újítási törekvések keresztülvitelét, hogy egyetemi városban sem kellett megküzdeni a tradíciókkal. Mindkét intézmény működéséről

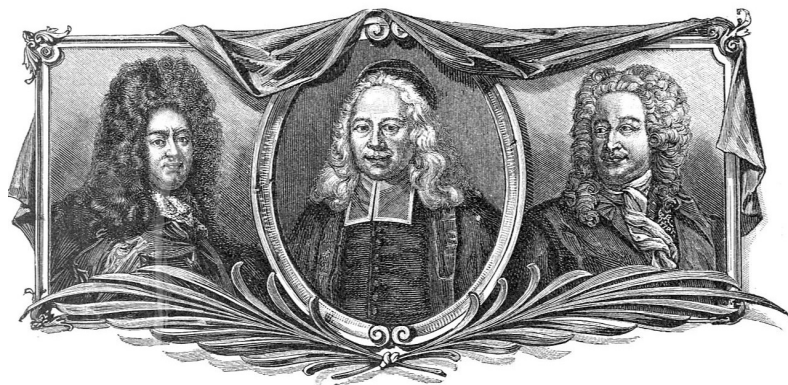
95 Weber, Wolfgang E. J. (2008): *Funktionale Freiheit und Novitätsfrucht*. 53–54. o.

96 A mintaegyetem és a reformegyetem megnevezést a német szakirodalom felváltva használja.

97 Koch 2008. 113. o

olvashatunk a korábbi egyetemtörténeti monográfiában.⁹⁸ Természetesen a katolikusok sem nézheték tétlenül ezeket a változásokat, ellensúlyozásként Mainzban hoztak létre elit egyetemet, mégpedig többféle reformtörékvés egyesítésével, amelyekből néhány elem megvalósult, mások megmaradtak a tervezet szintjén.⁹⁹ A német egyetemi viszonyok alakulását egyébként is erőteljesen befolyásolta a fejedelemségek és a vallási felekezetek közötti kiegyenlítődésre törekvés. Így például Halle egyetemének alapítására azért került sor, mert még a 16. században *Albrecht* kardinális – Wittenberg ellensúlyozásaként – itt kívánt egyetemet alapítani, ami anyagi források hiánya miatt akkor nem jöhetett létre. Ugyanez volt a kiindulópont később *I. Frigyes* választófejedelem idején, aki a protestáns frankfurti teológiai fakultás ellensúlyozásaként lutheránus intézményként kívánt egyetemet alapítani Halléban. Döntését még befolyásolta az a földrajzi adottság, hogy az uralkodó a Duisburg, az Odera menti Frankfurt és Königsberg vonalon hiátust vélt felfedezni, így a potenciális diákokra építve indokoltnak és kifizetődőnek látszott egy új alapítás.

Halle egyetemét 1694-ben alapították mégpedig *Eberhard Christoph von Danckelmann* porosz miniszter és *Paul von Fuchs* titkos tanácsos javaslatai alapján, akik *III. Frigyesnek* nyomtatékosan tanácsolták ezt az intézkedést. Az időpont és a körülmények is kedvezőnek bizonyultak. A jó kilátások lehetővé tették neves professzorok meghívását, így a jogász *Christian Thomasius* és *Samuel Stryck* is Halléba jött. *Thomasius* nem önként érkezett ide, hiszen tanítványával együtt politikai okból kényszerült Szászország elhagyására. 1711-ben került ide retorika professzorként *Nikolaus Hieronymus Gundling* (1671–1729) aki a dialógus fontosságát hangsúlyozta, mert úgy vélte, aki ennek a szükségességét tagadja az „olyan mintha a hárfán húrok nélkül akarna muzsikálni.”¹⁰⁰ *Gundling* számba veszi és a tudományosság elleni véteknek tekinti a négy híres pert, amelyeket *Galilei*, *Bruni*, *Campanella* és *Palearius* ellen folytattak.

Christian Thomasius.

Aug. Herm. Francke.

Christian Wolff.

2. kép: *Christian Thomasius*, *August Hermann Francke* és *Christian Wolff*
(ismeretlen szerző 1894)

Forrás: https://de.wikipedia.org/wiki/Martin-Luther-Universit%C3%A4t_Halle-Wittenberg#/media/File:Thomasius_Francke_Wolff.jpg

98 Mikonya 2014. 441–442. o.

99 Mikonya 2014. 443–444. o.

100 Müller, Rainer A. (2008): *Von der „Libertas philosophandi” zur „Lehrfreiheit”*. 61. o.

Az egyetemi avatási ünnepség részletei fennmaradtak, így érdemes azokat tanulmányozni, mert jó áttekintést adnak a korabeli viszonyokról.

„E szerint Halle akkori lakossága mindössze 1200 fő, ennek ellenére már fontos szellemi központ. A felavatási ceremónia fő szervezője maga III. Frigyes választófejedelem ceremóniamestere. Ő – Johann von Besser – elrendelte, hogy a professzorok számára készítsenek díszes talárok, méghozzá a fakultások megkülönböztetése céljából különböző színekben. 1694. július 11-én ünnepélyes körmenetben indultak el az egyetem székhelyéül szolgáló, akkori főtéri mérlegházból indulva a dóm irányába. A menet harangzúgás közepette, zeneszóval vonult a város lakosainak sorfala között. A felvonulók között ott vannak a három másik brandenburgi egyetem – az Odera menti Frankfurt, Königsberg és Duisburg – küldöttei, akik „legközelebbi rokonként” köszöntik „most született testvérüket”. III. Frigyes a domban elfoglalja a trónszéket, udvari prédikátora Ursinos ünnepi beszédet mond, amire az egyetem kurátora Paul von Fuchs válaszol. Az ünnepség részeként Frigyes Vilmos herceget magnificentiſsimus címmel tüntetik ki. Ezt követően Bayer teológus prorektor átveszi az egyetemi jelvényeket és a professzori kar esküt tesz a választófejedelem iránti engedelmességre. Másnap doktori vizsgákkal és népnappal zárul az avatási ceremónia.”¹⁰¹

A többi német egyetemhez képest a viszonylag későbbi alapítási időpont lehetővé tette új elemek bevezetését, hiszen itt még nem létezett semmiféle korábbi szervezet, amelyik a reformokkal szemben ellenállt volna. Az újítások egyik fontos eleme a cenzúrázástól való mentesség, ami a teológiai karon kívül, másutt mindenütt érvényesült. Ez pedig együtt járt az oktatás szabadságával, ami viszont a korábbtól eltérő oktatási tevékenységet igényelt, hiszen a professzorok nem ugyanazt az anyagot adták elő évről-évre ismételve, hanem lehetett, sőt kellett a tananyagot frissíteni, ez pedig idővel új tudományos műhelyek (iskolák) kialakulásához vezetett.¹⁰² Az itteni újítások további fontos elemei:

1. ennek az újonnan alapított egyetemnek nincs kooptálási joga, kezdetben még a berlini minisztérium nevezi ki professzorait, illetve
2. a kurátor megszünteti a kinevezett professzoroknak jelentős bevételt biztosító előadás- és privátkollégium-tartási előjogait.

Ezzel az újítással a rendszeres díjazás nélküli magántanárok is lehetőségekhez jutottak és *versenyre kényszerítették* a kinevezett professzorokat. Ez különösen az orvosképzésben hozott gyors eredményeket. Ennek az alapjai még *August H. Francke* pietista indíttatású árvaházában és kórházában teremtődtek meg. Itt a fenntartást biztosító alapítvány 1798-ban jött létre. A szociális kérdések iránt érzékeny lelkesítő képzettségű *Francke* – részben szükségszerűségből – kénytelen komplex intézményében a tényleges orvosi ellátást összekapcsolni az elméleti képzéssel. Ezért itt újra lehetőség nyílt a *Herman Boerhaave* által szorgalmazott, de részben feledésbe merült betegség melletti gyógyításra. Érdekes, hogy az itt oktató és praktizáló egyetemi orvosok egymástól teljesen eltérő módszertan alapján dolgoztak. *Friedrich Hoffmann* (1670–1742) az ún. iatromechanikai elv alapján végezte munkáját. E szerint a szív egyfajta hidraulikus pumpaként funkcionál. A másik orvos *Georg Ernst Stahl* a holisztikus felfogást kép-

101 Gundermann, Iselin (2008): 117–118. o

102 Müller, Rainer A. (2008): *Von der „Libertas philosophandi” zur „Lehrfreiheit”*. 60–61. o.

viselve az egész testet egységes ok-okozati összefüggések alapján magyarázható organizmusnak tekintette. Mindkét orvos közös jellemzője, hogy az akkor még szokásos talányos példabeszédek értelmezésére alapozott oktatás helyett, már inkább összefüggő tanulmányokban fejtették ki nézeteiket. A kétféle szemléletet dietetikával kiegészítve *Christian Friedrich Richter* árvaházi orvos alkalmazta közvetlenül a gyógyító munkájában. Egyedi történet, hogy *Georg Daniel Koschwitz* orvos oktatás és kutatás céljából 1727-ben saját költségén épített és nyitott anatómiai intézetet.

Maga a gyógyító tevékenység olyannyira foglalkoztatta a teológus *Francket*, hogy ő maga is írt egy prédikációt *Die geistliche Seelen-Cur* címmel. Nem véletlen az sem, hogy – *Dorothea Erxleben* személyében – 1754-ben itt avattak először nőt orvosdoktornak. Ebben a városban említést érdemel még az egyetemhez tartozó jelentős és egyre gyarapodó botanikus kert, amelyik különösen gyógynövényeiről volt híres.¹⁰³ Fontos oktatási szerepe van még a természeti ritkaságokat és mindenféle kincseket (ásványokat, érméket, régészeti leleteket, ötvös- és textilmunkákat) gyűjtő kabinetnek (Wunderkabinet). Mindezt iskolai szemléltetésre és kutatásra is felhasználták. Az orvostudományok terén különösen eredményes *Johann Peter Frank* (1786–1816), aki ugyan még a filozófia „szolgálólányának” tekintette az orvostudományt, de már hiányolta a betegség melletti gyakorlati képzést. Elképzeléseit akkor tudta a leghatékonyabban megvalósítani, amikor később, 1795-ben *II. József* a bécsi Allgemeine Krankenhaus igazgatójává nevezte ki. Joggal tartják róla, hogy munkásságával megalapozta mindazt, amit a higiénéről és a közegészségügyről tudnunk kell.¹⁰⁴ Neki köszönhető az is, hogy a felvilágosodás idején a Habsburg Birodalom vezető szerepet töltött be a közegészségügyben.

Halle 1714-ig a brandenburgi hercegség fővárosa és szellemi központja volt. Ilyen minőségében az orvostudomány mellett a teológiai és a jogi képzés területén is új szemléletet formál. Ebben kulcsszerepe van a filozófus *Christian Wolff*nak és a teológus *Philipp Jacob Spener*nek (1635–1705) a pietista gondolkodás előkészítőjének. Spener szerint az embert belülről, hite által kell fejleszteni, hogy belülről szülessen újjá. Szerinte

„a vallás tanításának célja az legyen, hogy belőlünk más embereket faragjon [...] jobbakat”¹⁰⁵

A pietista pedagógiai koncepció kimunkálója *August Hermann Francke* (1663–1772), aki a növendékekben három erényt kívánt kialakítani: az igazságszeretetet, az engedelmességet és a szorgalmat, miközben három veszély – a hazugság, az önfejlőség és a restség – elkerülését tartotta fontosnak. Teljes pedagógiai rendszere ezekre az alapelvekre épült. A sok pozitívum ellenére az élettörténetekben negatív észrevételek is megjelennek: kifogásolják a túl sok latin tanulást; a praeceptorok félévente történő változtatását és a sok imádsággal túlzásba vitt pietizmus rajongását.¹⁰⁶

A jogászok között ismert a *Wolff* tanítvány *Georg Darjes*, aki 1763-ban a frankfurti egyetem professzora lesz és *Carl Gottlieb Svarez* személye, aki a porosz államjog törvényszerkesztési munkáiban vett részt.

103 A német nagy hagyományú és mind a mai napig működtetett egyetemi botanikus kertek között ez a legelső alapítás.

104 Koch 2008. 98

105 Idézve In: Kant, Immanuel (1997): *A fakultások vitája három szakaszban (1794–98)* In: Történelemtfilozófiai írások. Ictus 390. o.

106 Paulsen, Friedrich (1896): *Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Anfang des Mittelalters bis zur Gegenwart. Mit besonderer Rücksicht auf den klassischen Unterricht.* Verlag von Veit & Comp. Leipzig, 696. o.

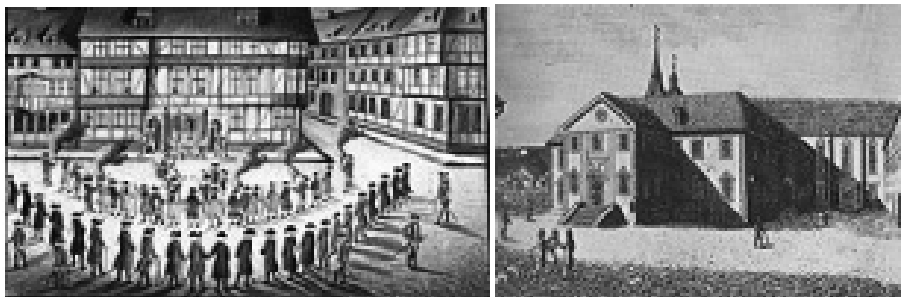
A város és az egyetem hangulata számos olyan későbbi hírességet ihletett meg, akik itt tanultak: ilyen *Ludwig Tieck*, *Clemens Brentano* és *Achim von Arnim* romantikus költők, de itt tanult *Friedrich Ernst Daniel Schleiermacher* teológus is.

1806-ban Napóleon csapatai elfoglalták a várost. Halle a westphaleni királyság része lett, ennek élére pedig *Jérôme*, Napóleon testvére került. A vesztes napóleoni háború után Halle egyeteme egy rövid időre szüneteltette működését és csak 1807-ben nyílt meg újra. 1817-ben a Bécsi Kongresszus döntései nyomán változtak a területi határok, ennek következményeként Halle és Wittenberg nagy hagyományú egyetemét egyesítették. Halle későbbi szerepéről megállapítható, hogy a 18. század elején itt kezdődtek el azok a reformok, amelyek hamarosan Göttingenben teljesedtek ki.

Göttingen reformegyetemének minta- és reformjellege szintén több tényező együttes hatásának köszönhető. E sajátos helyzet kiindulási alapja a város különleges helyzete, mivel az a hannoveri választófejedelemséghez tartozott. Ennek választófejedelme pedig nem más, mint *II. György* Anglia királya, aki mellesleg *I. Frigyes Vilmos* kortársa és bizonyos értelemben vetélytársa. Ennek egyetemtörténeti vonatkozása annyi, hogy *II. György* főleg azért vállalta el Göttingen újonnan alapítandó egyetemének védnöki tisztségét, hogy elvonják Halléból a hallgatókat. Céljai megvalósításához tehetséges kivitelezőkre talált. Ezek közül kiemelkedik *Gerlach von Münchhausen* (1688–1770), aki a Londonban tartózkodó király távollétében – az uralkodó maga egyébként sohasem járt Göttingenben – miniszterelnökként teljes jogkörrel intézkedhetett. Münchhausen az egyetem alapítójaként és első kurátoraként hatékonyan közreműködött a fejlesztésben. A jogász képzettségű Münchhausen maga is Hallében és Utrechtben tanult, de bejárta Hollandiát és Franciaországot is, igaz egyetemi professzor sohasem volt. Ennek ellenére kiváló szervezőként – szakértői véleményekre támaszkodva – fogott hozzá az egyetemalapítás nem könnyű feladatához. Az alapkoncepció lényege, hogy nem annyira a hagyományos értelemben vett tudás átadása a fontos, hanem az oktatókat és diákokat inkább új felismerésekre, új ismeretek megszerzésére kell ösztönözni. Ezen tevékenység keretfeltételei teremtdtek meg itt igen szerencsésen. *Münchhausen* 1734-ben a következőképpen rendelkezik az oktatás szabadságáról:

„Minden professzor éljen felelősen az oktatás szabadságával (*docendi sentendique libertate*) és tanítson saját meggyőződése szerint, amennyiben az nem sérti az egyházat, az államot és a jó erkölcsöket. A professzorok választ hassák meg szabadon a tankönyveket és azokat a szerzőket, akikről előadásaikon beszélnek.”¹⁰⁷

107 Müller, Rainer A. (2008): *Von der „Libertas philosophandi” zur „Lehrfreiheit”*. 65. o.

3–4. kép: Diákok felvonulása Münchhausen tiszteletére; Az egyetem régi épülete és a könyvtár
 Forrás mindkét kép esetében: https://de.wikipedia.org/wiki/Georg-August-Universit%C3%A4t_G%C3%B6ttingen

Egyedi teljesítmény az is, hogy *Münchhausen* 40 éven keresztül folyamatosan vezette az egyetemet és ez az emberöltőnyi idő elegendő volt a reformok nyugodt tempójú végrehajtásához és az eredmények stabilizálásához. A reformokat segítő és sikerességet biztosító további tényezők a következők voltak:

- egy új könyvtár létesítése;
- a finanszírozás újszerű megoldása;
- a külvilág felé és különösen az Anglia felé való nyitás;
- híres tudósok idevonzása és működési feltételeik megteremtése a liberális légkör által;
- a tanítás rendjének gyökeres átalakításával az egyetem vonzóvá tétele a fizetőképes diákság számára.

A könyvtár alapítását a hannoveri származású *Johannes David Gruber* udvari tanácsos kezdeményezte még 1732-ben, aki *Münchhausen* személyében megértő támogatóra talált. Az egyik szakértőnek felkért *Gruber* újszerű javaslattal élt az egyetemi oktatás finanszírozása ügyében, e szerint a működési költségeket nem az alapításhoz nyújtott vagyomból célszerű fedezni, hanem a kellő összeget szükség szerint a rendek és a királyság adja össze, ehhez pedig felhasználhatják a szekularizált egyházi vagyont. A Giessenben és Halléban csak rövid ideig professzorkodó *Gruber* az önellátásra törekvő merkantilista gazdálkodás híve úgy látja, hogy

„a legelőrevalóbb és legfontosabb feladat az, hogy minden karon rátermett tudósok és híres professzorok dolgozzanak.”¹⁰⁸

Göttingen sajátossága, hogy nagyon jó kapcsolat alakult ki az akadémiai jelleggel működő Tudományos Társasággal, ennek köszönhető a gyakorlatias szemlélet egyetemi oktatásba történő beemelése, ami mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi problémák megoldásában jelentkezett, ennek kapcsán pedig több ilyen célzattal díjazott pályázatot is kiírtak.¹⁰⁹

108 Idézve In: Bär 2005. 152. o.

109 Koch, Hans-Albrecht (2008): *Die Universität. Geschichte einer europäischen Institution*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 96. o.

Az egyetem gazdaságos működtetése érdekében fontosnak tartják, hogy az vonzó legyen a nemesség fiai számára is. E réteg igényeit szem előtt tartva lovardát, báltermet és vívótermet létesítenek.

Sajátosan érvényesült az új egyetemen a központosítás elve, ugyanis itt a teológiai kar már nem gyakorolta a többi kar feletti, korábban általánosan gyakorolt hagyományos cenzúrázási jogát. Ezzel a változtatással egy másik fontos módosulás is együtt járt, ugyanis fokozatosan megszűnt az a hagyomány, hogy a magasabb karokra való bejutás feltétele az ars vagy filozófiai fakultáson szerzett magiszteri fokozat, így például a teológiai karra már közvetlenül – egyetemi előtanulmányok nélkül – be lehetett jutni. Természetesen a filozófiai fakultás előtanulmány jellegének megszűnése nem egyik napról a másikra következett be, továbbá fontos következménye volt – pótlásként valamilyen új intézmény létrejötte – a lassan kiteljesedő gimnáziumi oktatási forma fokozatos térhódítása.

Visszatérve Göttingen sajátosságaira említést érdemel még, hogy a professzorok egyes karokra történő meghívása itt nem kari, hanem állami hatáskörben maradt. *Münchhausen* erőteljesen szorgalmazta a kapcsolatok erősítését Angliával és az észak-amerikai kolóniákkal, ami originálisan új szint hozott a német egyetemi életbe, ezzel is erősítve Göttingen sajátos szellemiségét. A liberális gondolkodás nyomai az egyetemi szabályzatban is megjelentek, ahogy ez a filozófiai fakultás 1737-es statútumában olvasható:

„Minden professzor élhessen oktatása során a felelősségteljes szabadság érvényesítésének lehetőségével, amennyiben távol tartja magát azoktól a tanításoktól, amelyek az egyházat, az államot és a jó erkölcsöket sértének. A professzorok szabad döntésére van bízva az előadásaikon magyarázott szerzők és a tanulmányozásra ajánlott tankönyvek megválasztása. Viszont mindenképpen ügyelniük kell arra, hogy ők maguk minden előadásukra gondosan készüljenek, az előadásuk legyen érthető, ügyelve arra, hogy az a közéletben és az egyéni életben is használható tudást adjon.”¹¹⁰

A göttingeni egyetemi élet oktatási tevékenységének megújításában jelentős érdemekeket szerzett egy további felkért szakértő: *Johann Jacob Schmauss*. A korábban Halléban működő jogászprofesszor tanácsadóként vett részt az új oktatási koncepció kimunkálásában. A bevezetésre került reformok lényegét a tantárgyak tartalmában és fontossági sorrendjében bekövetkezett változások jelentették. Így lemondtak arról, hogy az egyetemi tanulmányok bevezető szakaszában – a régi idők gyakorlatától eltérően – mindent Arisztotelész művei alapján magyarázzanak. Ezzel szemben nagyobb hangsúlyt kaptak a matematikai és az asztronómiai témák. A kor divatjának megfelelően modern csillagvizsgálóval is felszerelték az egyetemet. A fizika oktatása során a kísérletezés vált fontossá. *Georg Christoph Lichtenberg* – a felvilágosodás idejének egyik leghíresebb itteni képviselője – aki matematikusként, természettudósként, sőt íróként is hírnevet szerzett magának, szemeszterenként mintegy 600 kísérletet mutatott be.¹¹¹ Az orvostudomány terén az antik szerzők elméleteiből kevesebbet, gyakorlati ismeretekből, anatómiából és sebészetből pedig többet tanítottak. Ezek a kezdeményezések tették lehetővé, hogy Göttingen a 19. és a 20. század idejére Európában a természettudományos képzés egyik fellegettevé válhatott.

110 Boehm/Müller 59. o.

111 Idézve In: Koch 2008. 125. o.

Göttingenben az új koncepció felé tartó nyitást, nem az antikvitás eredményeinek teljes tagadásával vagy mellőzésével oldották meg, hanem oly módon, hogy e téren is újítottak. Ennek kezdeményezője a neohumanizmus ismert képviselője *Johann Matthias Gesner* (1691–1761), a poétika és a retorika itteni professzora, aki korábban a lipcsei Tamás-iskola rektora volt. *Gesner* nagy hibának tartja, ha a diákok csak a dolgok neveit tanulják meg, anélkül, hogy eljutnának a lényeg megismeréséig. Szerinte a klasszikus tanulmányokat újszerűen kell oktatni, mert régen széjjelbontották, agyonmagyarázták az irodalmi műveket. A tudálékos tárgyalási mód kibogozhatatlan hálózatában pedig veszendőbe ment a mű tartalma és szépsége. Ilyenkor az ifjú lélek megcsömörlik az antikvitástól és szellemi tompultság (stupor pedagogicus) vesz rajta erőt.

Ugyanezt az elgondolást folytatta az itteni filológus-könyvtáros *Christian Gottlob Heyne*, aki 1757-ben a hétéves háború viszontagságai miatt elvesztette állását, alkalmi fordításokból és nevelősködésből tartotta fenn magát, így került 1763-ban *Gesner* utódjaként Göttingenbe. Vezetése alatt a könyvtári állomány 200 ezer kötetre bővült és újításként bevezette az „olvasóbarát” szabadpolcos könyvtárhasználati szisztémát. Egy másik kezdeményezés a kor egyik legmodernebb folyóiratának a *Göttingische Gelehrten Anzeigen*nek a megújítása. Az egyébként már 1739 óta létező periodika kritikus hangvételű recenzióiról volt széles körben ismert. *Heyne* az egyetem legkiválóbb professzorainak együttműködését szorgalmazta a színvonal emelése érdekében és elvárta professzortársaitól, hogy itt publikáljanak. Ez egyébként kiküszöbölte egy későbbi konfliktushelyzet kialakulásának, azaz az egyetemek és akadémiák közötti versengésnek a problémáját, amit nem mindenütt sikerült ilyen sikeresen megoldani, mint itt. Ezen utóbbi mozzanat egy további fontos hozzájárulás a göttingeni modell sikerességéhez.

Érdekes a göttingeni modell további hatása. Természetesen a sikerek és a hírnév más intézményeket is követésre ösztönözhetett volna, de a követők gyakran megelégedtek a reformok felületes átvételével. Az elkényelmesedés legfőbb ágensei pedig nem mások, mint az elkényelmesedett professzorok, akik nem feltétlenül vállalták az ambiciózus magántanárokkal való versengést. A magántanári rendszert más intézmények is sorra átvették – ami nem jelentéktelen dolog – ennek eredményeképpen új tanszékek, botanikus kertek és könyvtárak alapultak.

Göttingen egyediségét és modernségét még egy másik tényező is befolyásolta, mégpedig az, hogy egyházi befolyástól mentes volt, amit az alapítás sajátos körülményei tettek lehetővé. Ezt annál is könnyebben megtehetette, mert a város nem volt püspöki székhely.

A göttingeni egyetem története alaposan dokumentált. Az események kronológiai rend szerinti bemutatása mellett rendelkezésre állnak a tanrendek, a professzorok dokumentált életrajzi adatai, az egyes épületek és intézmények működési rendjéről szóló iratok, illetve az ottani Tudós Társaság adatai.¹¹²

112 Pütter, Johann Stephen: *Versuch einer academischen Gelehrten-Geschichte von der Georg-Augustus-Universität zu Göttingen*. – ez a könyv az egyetem történetének első ötven évről tudósít. Az 1788–1820 közötti időszakról Saalfeld, Friedrich: *Geschichte der Universität Göttingen in dem Zeitraume von 1788 bis 1820*. című könyvében olvashatunk.

További német egyetemek alapítása

A német gondolkodástól egyébként sem idegen *hasznossági* szempont még jobban felerősödött a felvilágosult abszolutizmus idején, azaz nagyjából a 18. század közepén. Ennek egyik praktikus megjelenési módja az egyetemen tanuló diákok számának csökkenése volt. Ez az evangélikus teológusok esetében viszonylag egyszerű volt, nekik ugyanis sikeresen letett vizsgáik után igen sokáig kellett várakozniuk, míg lelkészi állást kaptak, így hosszú „várólista” jött létre, ami visszahatott az ilyen jellegű tanulmányokra vállalkozók számának alakulására. Számos egyetem a hallgatók csekély száma miatt kényszerült bezárásra, így történt ez Duisburg, Rinteln és Helmstedt esetében, ahol bizonyos időszakokban már több volt a professzor, mint a diák. Ugyanebben az időben a nagy egyetemeken, így különösen Göttingenben, a fakultások között jelentős arányeltolódás következett be, ahol a diákok többsége, azaz mintegy 50% jogot tanult. Hasonló volt a helyzet Halléban, ahol 40% körül mozgott a jogászok száma. Katolikus területeken a Münchenbe való átköltözéséig Ingolstadt, Bécs, Mainz és Würzburg rendelkezett a legnagyobb létszámú felsőoktatási intézményekkel.

Már a 17. század vége felé – az újabb nagy egyetemalapítási hullám idején – felmerült az a probléma, hogy az egyetemek nem kellő mértékben nyitottak a gazdasági, a technikai fejlődés és egyáltalán a gyakorlati kérdések felé. Friedrich Nicolai – a felvilágosodás korának ismert berlini kiadója – regényében (*Leben und Meinungen Sempronius Gundiberts*, 1798) kifejezésre is juttatta ezt a problémát. Szerinte „Németország a doktorok és professorok országa. Ezek nagy része pedig olyasmit tanít hallgatóinak, aminek az égvilágon semmi haszna sincs”.¹¹³ Az egyetemeket érő kritikai észrevételek között említésre került, hogy még mindig mereven ragaszkodnak a skolasztika idején kialakult fakultások merev rendjéhez és monopolizálják a tudományokhoz való hozzáférést. Ezek az észrevételek készíthették 1700-ban *Gottfried Wilhelm Leibniz*-et, hogy mintegy száz évvel a berlini egyetem alapítása előtt I. Frigyes támogatásával elkészítse a Porosz Tudományos Akadémia tervzetét. Az egyetemek árnyékában működő gyakorlati orientáltságú akadémiák különösen az államigazgatás és az orvoslás terén lettek eredményesek. *Veit Ludwig von Seckendorf* – az újjáalapított hallei egyetem későbbi kancellárja – már 1636-ban megjelentette *Teutscher Fürsten-Staat* című munkáját. Az egyik legismertebb államigazgatási ismereteket tartalmazó háromkötetes mű *Grundsätze der Policy, Handlung und Finanz* címmel a bécsi Joseph von Sonnenfels 1765-ben kiadott műve. Ebben a racionalisztikus alapon megszervezett államigazgatásról ír az elméleti és gyakorlati ismeretek összekapcsolásának igényét hangoztatva.

1802-ben Jakob Engel jóvoltából egy javaslat készült *Emlékirat egy nagy berlini oktatási intézmény alapítása céljából* (Denkschrift über Begründung einer großen Lehranstalt in Berlin) címmel, amelyben a szerző arra hivatkozva, hogy Berlin gazdasági szempontból fellendülő város és tudományos kapacitása is van, ezért hasznosnak látná itt felsőoktatási intézmény alapítását. Halle egyetemének ideiglenes megszűnése miatt, az 1806-os Napóleonnal szemben elvesztett csaták következményeként megérett az idő arra, hogy **Berlinben** is egyetemet alapítsanak. Poroszország az elvesztett politikai befolyás után legalább a kultúra területén igyekezett felemelkedési lehetőséget keresni magának. Ennek kezdeményezője *Friedrich von Beyme* (1765–1838) kormányfőtanácsos, aki már korábban, 1802-ben felvetette a porosz királynak egy olyan tanintézet tervét, amelyik karok

113 Idézte in: Koch 2008. 96.

létesítése és doktorálás nélkül tisztán, főleg a tudományok önzetlen művelését tűzte volna ki célul. A király ekkor még nem mutatott érdeklődést e tervet iránt, de amikor 1806-ban újra előkerült a korábban elhalasztott elképzelés, már támogatta ezt a szándékot. A poroszosan alapos Beyme négy szakvéleményt is beszerzett az új intézményalapítás hatékony előkészítése érdekében. Az egyik szakvélemény szerzője Fichte, aki akkoriban jelentette meg *Beszédek a német nemzethez* című művét. Ennek egyik központi gondolata szerint az egyetemnek minden tudomány alapos filozófiai alapozásával kell foglalkoznia. Az ugyancsak szakértőnek felkért humanista műveltségű ókori kultúrákkal foglalkozó *Friedrich August Wolf*¹¹⁴ többek között azt javasolta, hogy adjanak udvari tanácsosi címet minden Berlinbe kinevezendő professzornak. Egy másik szakértő *Theodor Schmalz* (1760–1831)¹¹⁵ jogtudós az oktatók közötti szabad verseny engedélyezését javasolta, ami a hallgatókért, illetve a kurzusdíjak beszedéséért való versengés révén jött volna létre. *Cristoph Wilhelm Hufeland* professzor (1762–1836) pedig az orvosképzés terén fogalmazott meg építő jellegű javaslatokat.¹¹⁶

1808-ban *Beyme* főtanácsost a művelődési és oktatásügyi ügyosztály élén báró Stein váltotta. Őt néhány hónap elteltével *Wilhelm von Humboldt*t követi, akinek működési ideje alatt nyílik majd meg az új berlini egyetem. A teológus *Schleiermacher* – *Humboldt* egyik legfőbb bizalmasa – szintén lehetőséget kap véleményének kifejtésére. *Alkalmi gondolatok a német értelemben vett egyetemekről* (*Gelegentliche Gedanken über Universitäten in deutschen Sinn*) című írásában ugyan érintetlenül hagyná a fakultások korábbi rendjét, de új szempontként megemlíti, hogy a teológusok szokásos évfolyam-előadásai során, a dogmák kinyilatkoztatása mellett, arra is törekedni kell, hogy a diákok gyakorolják a saját álláspontjuk kialakításához vezető út lépéseit.

A berlini egyetemet 1810. október 15-én nyitják meg az egykori Prinz Heinrich-ről elnevezett palotában, ami mind a mai napig ez az egyetem főépülete. A *Friedrich-Wilhelm-Universität*¹¹⁷ megnyitójára *Clemens Brentano* írt egy kantátát, ennek utolsó sora – *Universitati litterariae* – került az épület homlokzatára. A berlini egyetem alapítása a francia napóleoni modell ellentettjeként is értelmezhető, ugyanis az egységesség és a hierarchikus alá-fölé rendeltségi viszonyok helyett Berlinben a kutatás és az oktatás szabadságát vagy legalábbis sokkal kötetlenebb formáját kívánták megvalósítani. Az itteni oktatásnak nem célja az enciklopédikus tudás nyújtása és megkövetelése, illetve nem is a hasznossági szempontot elsődlegesnek tekintő állami hivatalnokok képzése a cél. Sokkal inkább a diákok önálló gondolkodásra nevelése a fontos, ezért például a különböző hivatali alkalmazás elnyeréséhez szükséges vizsgákat le is választják az egyetemi oktatásról és átszervezik a vizsgáztatás rendjét.¹¹⁸

114 Humboldt korábbi tanára, aki korábban Halléban ókortörténetet tanított. Egyébként ő az első, aki a filológia hallgatójaként iratkozott be az egyetemre. Az ókortudomány egyik megalapítója, tantárgyát „az ókori emberiség ismerete” címmel tette közzé a tantárgyjegyzékben.

115 A római joggal foglalkozó Schmalz később a bajtársi egyesületek (*Burschenschaftok*) egyik kritikus hangvételű bírálója, egyébként ő lesz az egyetem első rektora.

116 *C. W. Hufeland* a Pépiniére elnevezésű katonai orvosképző igazgatójaként, a dietetikai előírásokat tartalmazó makrobiotikai koncepció kidolgozójaként fontosnak tartotta, hogy az orvosok képzéséhez erős filozófiai alapozás szükséges. *Hufeland* kortársától a filozófus *Kant*tól sem volt idegen az önmegfigyelésre alapozott természettudományos gondolkodás, ennek részeként ír a hipochondriáról, a dietetikáról, az alvásról és a légzésről.

117 A *Humboldt-Universität* elnevezést csak 1949-ben kapta az intézmény.

118 Paulsen, Friedrich (1902): *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium*. Verlag von A. Asher & Co, Berlin, 63. o.

Az egyetem első rektora a jogász *Schmalz*, a teológiai kar dékánja *Schleiermacher* lesz, a jogi karé *Biener* professzor és *Hufeland* professzor az orvosi karé. A megnyitáskor az intézménynek 24 professzora és 247 hallgatója van.¹¹⁹ Az oktatás körülményei kezdetben nagyon jók, 11 tágas előadó áll rendelkezésre, de a hallgatói létszám gyors létszámbeli növekedése miatt később már rosszabbodtak a feltételek.

A pragmatikusan gondolkodó *Wilhelm von Humboldt* nagy érdeme, hogy Berlinben megtalálta az alapítás lehetőségének optimális pillanatát és a sokféle szakvélemény alapján tettekre váltotta az elképzeléseket. Ezzel kiérdemelte a hálás utókortól, hogy később róla és testvéréről nevezzék el ezt az intézményt, valamint azt, hogy a főépület előtt az ő 1883-ban felállított szobruk álljon. *Wilhelm von Humboldt* testvére *Alexander von Humboldt* az „emberiség tanítója” megtisztelő címet kapta, illetve ezért állítottak neki emléket. *Wilhelm von Humboldt*nak nagyon kevés ideje maradt nagy léptékű terveinek megvalósítására, hiszen miniszteri kinevezésének meghiúsulása miatt 1810 végén már Poroszország követe lett Bécsben.

Az új egyetemen népszerűek voltak az ókortudományi előadások, ami *Friedrich August Wolf* és főleg a Koppenhágából idehívott *Barthold Georg Niebuhr* népszerű előadásainak volt köszönhető. A sokféle új kezdeményezés ellenére mégis egy másik diszciplínában, az orvostudomány terén mutatkozott a legdinamikusabb fejlődés. Ugyanis Berlinben a sebészetet bevonják az egyetemi képzésbe. Egy neves orvos – az anatómus *Rudolphi* – vitába szállt az akkoriban divatos mesmeri tanokkal¹²⁰ és a természettudományos alapú megújítás szellemében tevékenykedett. Hasonlóan haladó szellemiséget képviselt *Johann Dieffenbach* (1792–1847) aki többek között a farkastorok kezelésében és a kancsalságot megszüntető műtétben volt sikeres. Itt gyógyított még *Johannes Müller* (1801–1858) a természettudományos irányultságú orvostudomány vezető képviselőjeként.

Az oktatás szervezeti formája és módszerei tekintetében Berlinben teremtődtek meg a feltételek a korábbi sokféle elképzelés legfontosabb elemeinek hatékony egyesítésére. Természetesen minden részlem gyökeres megváltoztatására gondolni sem lehetett, a tudomány nyelve még mindig a latin volt, és ez maradt még jó ideig a vizsgáztatás és disszertációk nyelve is. A szervezeti formák tekintetében meghatározó jelentőségű a gimnáziumi képzés és ennek záróaktusaként az érettségi (Abitur) megjelenése, valamint ennek következményeként az egyetemi képzés elválasztása ettől a fokozattól. Az érettségi vizsga rendszerének koncepcionális kimunkálása a felvilágosodás neves berlini képviselőinek *Friedrich Gedike*-nek és *Johann Erich Biester*nek a nevéhez köthető. Ők az első érettségi szabályzat – a *Reglement für die Prüfung an Gelehrten Schulen* – szerzői. Ennek hatására most már egyértelműen tisztázódott a gimnázium feladata, amennyiben annak egyik deklarált funkciója az egyetemi tanulmányokra való előkészítés lett.

A módszerek tekintetében újítást jelentett, hogy a professzorokkal szembeni alapvető elvárás már nem az volt, hogy valamelyik enciklopédikus jellegű tankönyvből prelegálják a tananyagot, amit aztán a diákok otthon feldolgoznak. A megváltozott koncepció új tudományos problémák felvetését és részletező magyarázatát várta el a professzoroktól, továbbá azt javasolták, hogy a megoldási módok keresésébe vonják be a diákokat. A hangsúly már nem a

119 1817-re, tehát hét év elteltével a hallgatói létszám már 942 fő volt, ami igen dinamikus növekedésre utal.

120 Franz Anton Mesmer (1734–1815) teológus és orvos, az állati eredetű mágnesség tanának megalapítója.

mechanikusan alkalmazható tudásra, hanem a kíváncsiság felkeltésére (motiváció) helyeződött át. Ennek egyik fő módszere pedig az ok-okozati összefüggések keresése, olyan inspiráló környezetben, ahol a kutatás és az oktatás szorosan összekapcsolódik. A pénzügyi és szellemi kapacitás koncentrációjára törekvő Wilhelm von Humboldt kezdeményezte a könyvtárak, a csillagvizsgáló, a gyűjtemények, a botanikus kert és az akadémia egyetemi oktatással történő összevonását. Ennek eredményeként a sokféle stúdium végeredményét nem az azonnali hasznosulás jelentette, hanem azon képességek megszerzése, amelyek elvezetnek az optimális megoldás megtalálásához.

Ez talán az egyik legfontosabb változás az egyetemek történetében, különösen akkor, ha tekintetbe vesszük a másik irányzatnak, a francia hatásra bekövetkezett szakfőiskolai rendszernek megjelenését!

Visszatérve a berlini újításokhoz – e dinamikus változások további következménye – a professzorok egy újabb típusának a megjelenése. Ez pedig a változó feltételeket a maga hasznára is fordítani akaró, az egyik egyetemről a másikra átigazoló tudós tanár típusa. A 17–18. századi, helyhez kötött, életét egy helyen töltő, az egyetemet nem egyszer családi vállalkozásnak tekintő, esetenként elkényelmesedett professzorok helyett, most a sokféle tapasztalattal és friss tudással rendelkező, megújulásra kész személyek számára kezdenek megnyílni a lehetőségek. Ezen a rögzös úton egyáltalán nem egyenes vonalú és akadálymentes a haladás, ez a jelentősebb teoretikusok életútjából pontosan kiolvasható, e visszaesssel és túlzásokkal tarkított konfliktusos változásokról még többet tudhatunk meg az egyes professzorok pályaképeinek részletes elemzéséből.

További újszerű mozzanat Berlin esetében az, hogy a porosz fővárosban nagyvárosi környezetben alapítanak egyetemet. Helyi sajátosság még a természettudományos tárgyak filozófiai karon történő oktatása, valamint a sokféle kutatóintézet és a gyűjtemények egyetemi oktatásba történő integrálása.

Természetesen illuzórikus és tévedés lenne Berlin egyetemében a feltétel nélküli szabadság érvényesülésének töretlen színhelyét látni. Az itt oktató Hegel igen színvonalas előadásaival sem volt mindenki elégedett, így többek között az uralkodó IV. Vilmos sem kedvelte Hegel túlzott racionalizmusát és amint alkalom adódott rá Schellinget hívta meg München egyeteméről a filozófia tanítására.¹²¹

A kisebb regionális jelentőségű német egyetemeken – főleg az egyetemi tisztségek és a professzori állások betöltése terén – még mindig érvényesültek a családi-rokoni összefonódások. Az egyetemi archívumokban és a levéltárakban számos kérelem, ajánlás maradt fenn az ún. „családi egyetemek” működéséről. Ezek a kérelmek néha egész egyszerű dolgokra vonatkoztak, így például arra, hogy valaki bekerüljön egy nem minden évben indított kurzusra; máskor viszont professzori kinevezésre, rektorválasztásra próbálnak ezúton befolyást gyakorolni.¹²²

A 19. század egyik eredménye a *német egyetemi modell* létrejötte, amit a korabeli források is említenek. A berlini modell említése kezdetben csak két esetben igazolható: Breslau 1811-beli és Bonn 1818-beli alapításakor, mert ezek tekintették követendő mintának a Humboldt által alapított egyetemet.¹²³

121 Paulsen, Friedrich (1902): *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium*. Verlag von A. Asher & Co, Berlin 67–68. o

122 Koch 2008. 107. o.

123 Langewiesche, Dieter (2010) 28. o.

Breslauban¹²⁴ az ott levő jezsuita kollégiumot 1702-ben emelték egyetemi rangra. Az egyetemi építkezést 1740-ben annak ellenére megszakította az első sziléziai háború, hogy a porosz király fontosnak tartotta az egyetem építését, többek között azért, hogy a protestáns lakosságnak a jezsuiták korábbi intézményével szemben ellensúlyt állítson. Lengyelország első felosztása következtében megnőtt Poroszország területe, amelynek következtében az egyetem vonzásköre is változott. A jénai és auerstedti Napóleontól elszenvedett katonai vereség után 1807-ben megkötött tiltsi béke döntése szerint Breslau továbbra is Poroszországhoz tartozott. A felsőoktatás koncentrációját *Wilhelm von Humboldt* kezdeményezte, s ennek részeként lehetővé tette az egyetemnek a szekularizált alapítványok átvételét. Nem sokkal később, 1811-ben *III. Frigyes Vilmos* elrendelte a frankfurti egyetem (Viadrina) Breslauba történő átköltöztetését. Az új Viadrina Wratislaviensis oktatói és hallgatói létszámában, továbbá felszereltségében is meghaladta elődjéit. Breslau egyeteme az egyike a legszebb barokk épületeknek, ezt szemlélteti az Aula Leopoldina díszes bejárata is.

5. kép: Az Aula Leopoldina bejárata Breslauban

Forrás: Die schönsten Universitäten der Welt. Fotografiert von Guillaume De Laubier Texte von Jean Serroy, Knesebeck, 2015. München

Helyi sajátosságként – elsőként a porosz egyetemek között – itt létesítettek egymás mellett katolikus és evangélikus teológiai kart. A filozófiai és a jogi kart is paritásos alapon

.....
124 Magyarul inkább a Boroszló megnevezést használták.

szervezték meg, mert az itteni törvények szerint a társadalomtudományi tárgyakat katolikus és protestáns megközelítésben is oktatni kellett. Ilyen értelemben a vallási tolerancia példamutató volt az alapvetően katolikus Sziléziában. Az itt tanuló diákok mintegy 80%-a volt sziléziai. A professzori kar egy része viszont csak karrierje egy lépcsőfokának tekintette ezt az intézményt. Egy ideig itt tanított a történész *Felix Dahn* és *Theodor Mommsen*, később *Wilhelm Dilthey*, *Werner Sombart* és *Lujo Brentano*.

Bonn egyeteme sem előzmény nélküli, itt létezett egy *Max Friedrich von Königsegg* kölni hercegprímás által korábban alapított akadémia, filozófiai, jogi, teológiai és orvosi karral. Egy ilyen nagyságú intézmény fenntartásához az 1773-ban felosztatott jezsuita rend vagyona adta az alapot, amelyről a kölni hercegprímás rendelkezhetett. A hercegprímás utódja *Max Franz von Habsburg* 1786-ban nagy ünnepség keretében egyetemi rangra emelte a korábbi akadémiát. Hamarosan minden tanszéket betöltöttek, épületként pedig megkapták a volt jezsuita kollégiumot, ahol 250 főt tudtak elhelyezni. A francia háború miatt a Rajna bal oldali részét 1798-ban a franciák szállták meg és a korábbi intézmény megszűnt. 1815-ben a Bécsi Kongresszus a Rajna-vidéket Poroszországnak ítélte, így a franciák elvonultak, ezért újra aktuálissá vált az egyetemalapítás. Helyszínként Köln is szóba jöhetett volna, de Bonn mellett szólt az, hogy a kölni választófejedelmek már régóta Bonnban tartózkodtak és itt voltak egyetem céljára alkalmas épületek, amelyeket erre a célra át is adtak. A bonni támogatók között volt *Ernst Moritz Arndt*¹²⁵ is, aki 1818-ban az egyetem megnyitását követően lelkesen írta, hogy egyetlen német egyetem sem rendelkezik olyan szép épülettel, mint a bonni. Az egyetem első rektora a történész *Karl Dietrich Hüllmann*. Az oktatást kezdetben tizenegy professzor látta el a humboldti modell, azaz az oktatás és a kutatás szoros összekapcsolásának szellemében. Kezdetben szinte teljes volt az intézmény önállósága, de az 1830-as években kurátort rendeltek ki, gondosan ügyelve arra, hogy kurátor lehetőség szerint a professzorokkal egyetértésben hozzon döntéseket. Az óvatosság oka az volt, hogy a többségében katolikus környezetben működő egyetemmel szemben a protestáns Poroszországnak fenntartásai voltak. Az egyensúlyt itt is egy katolikus és egy evangélikus teológiai kar paritásos működtetése jelentette.¹²⁶ A liberális szellemiségű *IV. Vilmos Frigyes* – aki romantikus alkatából adódóan kedvelte a Rajna-vidéket – uralkodása idején az egész terület fejlődésnek indult. A kölni dóm befejező munkálatai mellett¹²⁷ az uralkodó elvégeztette a Rajna melletti várak és középkori fal- és erődítménymaradványok felújítását. Feltehetőleg a szép környezetnek és a liberális légkörnek köszönhető Bonn másik érdekes sajátossága, miszerint az ifjú hercegek között szokássá vált, hogy néhány szemesztert itt tanuljanak. Többek között ide járt *Albert Sachsen-Coburg és Gotha hercege* Erzsébet királynő későbbi férje; *Frigyes Vilmos herceg* (III. Frigyes császár) és II. Vilmos is. Az itteni egyetemen kapott oktatási lehetőséget a „göttingeni hetek” egyike a történész *Friedrich Christoph Dahlmann*, ő később a Frankfurter Nemzetgyűlés képviselőjeként az angol mintájú alkotmányos monarchia bevezetésének szószólója lett. A bonni egyetem további érdekessége, hogy az 1870-es I. Vatikáni Zsinat döntései miatti tiltakozásként egy harmadik, ó-katolikus szellemiségű teológiai kar is létesült.

125 *Ernst Moritz Arndt* liberális megnyilatkozásai miatt mintegy húsz évig el volt tiltva a tanítástól és csak 1840 után kapott erre újra lehetőséget.

126 A társadalomtudományi tanszékek esetében egészen 1970-ig őrizték ezt a tradíciót, annak ellenére, hogy a kisszámú evangélikus lakosság miatt ez luxusnak számított.

127 Mint köztudott, ez a grandiózus építkezés sohasem érhet véget, hiszen maga a fenntartás is állandó munkát ad, így a karbantartásban résztvevő szakemberek számára ez az egyik legbiztosabb munkahely.

Rostock 1419-ben alapított egyeteme az Északi-tenger vidékének legrégebb intézménye. V. Márton pápa által kiállított alapítólevele mai német nyelvre fordítva olvasható az interneten is. Az egyetem viszontagságos történetében egészen sajtós, hogy kétszer is élt az egyetem a secessióval – az itteni professzorok és a diákok egyetemalapítás céljából 1437-ben Greifswaldba 1456 és 1487 között pedig Wismarba és Lübeck városába távoztak. 1563-ban végre a város vezetése és az egyetem megbékélt egymással és a Formula Concordia aláírásával egyenrangúnak ismerték el egymást, így egy virágzó időszak vehette kezdetét. A 17. században újra válságos időszakot élt át az egyetem, ami a 18. század elején sok egyetem bezárásához vezetett. A válságot több ok egybeesése okozta, ilyen a harmincéves háború, a Hansa-városok jelentőségének csökkenése vagy az 1677-ben a városban pusztító nagy tűzvész. Kiújultak a város és az egyetem közötti konfliktusok is, ami 1760 és 1789 között Bützowban egy hercegi fennhatóság alatt álló ellenegyetem alapításához vezetett. 1788-ra újra megérett a helyzet a kompromisszumra, ami 1827-ig lehetővé tette Rostockban a működést, ekkor egy időre megszűnt az egyetem, de a 19. század második felében jelentős hercegi támogatással újra egy felívelő szakasz vette kezdetét. Ennek eredményeként 1870-ben az egyetem új épületbe költözött, klinikák létesültek és új tudományok oktatása kezdődött el. A Weimari Köztársaság idején politikai szempontból az egyetem viszonylag tartózkodó maradt, a nemzetiszocialista idősakra azonban ugyanez már nem mondható el. Ennek ellenére mindkét rendszer alatt jelentős építkezések történtek. Az egyetemtörténet érdekessége, hogy az intézmény folyamatosan vezetett – újabban elektronikusan is hozzáférhető – professzor-katalógussal rendelkezik, amelyben 1419-től kezdve gyűjtik a professzorok adatait.¹²⁸

A bonni egyetem alapítása egybeesett **Duisburg** egyetemének megszűnésével, ezért az alapítások mellett érdemes egy-egy példa erejéig a megszűnés okait is részletesebben vizsgálni. Ebben a városban már a 16. században akartak egyetemet alapítani, de pápai hozzájárulás hiányában, valamint az ellenreformáció viszonyai közepette ez sokáig sikertelen próbálkozás maradt. Az itteni egyetem csak 1654-ben jöhetett létre, mégpedig *Brandenburgi Frigyes Vilmos* választófejedelem közbenjárásával. Mintaként a németalföldi egyetemek szolgáltak. Az első rektor *Johannes Clauberg*, Descartes filozófiájának jó ismerője volt. A pestis és a háborúk már kezdettől fogva akadályozták az egyetemi élet fejlődését. A teológusok és az akkoriban új filozófiai irányzatok közötti folytonos vita elvonta a választófejedelem érdeklődését az egyetemről és megfontolás tárgyává tette a másutt történő alapítást. A megszűnés várható bekövetkezését további nehezítő körülmények is jelezték: ilyen az a tény, hogy a nemesség fiai számára a németalföldi egyetemek vonzóbbak és divatosabbak voltak; a katolikusok számára Köln, Mainz és Trier gazdag tradícióval rendelkező intézményei voltak érdekesebbek; ráadásul Duisburg állandó pénzhiánnyal küszködve elmaradt a többi egyetemtől. Ilyen sok nehezítő körülmény mellett nem lehetett tartósan fenntartani az intézményt, ezért 1818-ban hivatalosan megszűnt, könyvtárának egy része a frissen alakult bonni egyetemre került.

Ingolstadt 1459-ben alapított egyeteméhez egy különleges történés társul. A jezsuita rend feloszlata ugyanis sokféle járulékos következménnyel járt. Az egyik ilyen történés az illuminátusok társaságának megalapítása. Az alapító *Adam Weishaupt* (1748–1830) az itteni egyetem tanára, az egyházjog és a természetjog professzora és a racionális felvilágosodás elhivatott képviselője. Weishaupt – aki ugyan a jezsuiták neveltje,

128 <http://cpr.uni-rostock.de>

de egyúttal a felvilágosodás lelkes híve – új utakat keresett az emberiség megsegítésére. Weishaupt még az egyetemen elhatárolódik a feloszlatás után ott megmaradt jezsuitáktól. Kapcsolatba került az akkoriban divatos alkímiával foglalkozó társaságokkal, de ezek tevékenysége sem volt vonzó számára, szervezeti rendjük viszont felkeltette érdeklődést. A tökéletessé válás útját keresve, diákjaival együtt olvasókört alapított, leginkább azzal a céllal, hogy hozzáférjenek az egyház kritikáját tartalmazó irodalomhoz és megbeszéljék az ott olvasottakat. Tevékenységük része a titkos szerveződés is. Ebből fejlődik ki később az illuminátusok társasága. Az 1776-ban alapított társaság célja az, hogy utat mutassanak az emberiségnek mindaddig, míg

„a fejedelmek és a nemzetek erőszak nélkül el nem tűnnek a föld színéről, s az emberi nem egy családdá, a világ pedig értelmes emberek otthonává válik.”¹²⁹

60

Weishaupt először a „Méh rend” nevet javasolta a társulásnak, mert az lebegett a szeme előtt, hogy hasonlaltalva élve, a tagoknak egy méhkirálynő irányítása mellett a bölcsesség nektárját kell majd gyűjteniük. Később mégis az *Illuminátusok szövetsége* majd végül az *illuminátus rend* elnevezés mellett döntöttek. A rend idővel igazi titkos renddé vált, amely belső szervezeti rendjét tekintve sok mindent átvett a jezsuitáktól.

Königsberg egyetemét a reformáció századában 1540-ben alapították, nem kis nehézségek árán. Miután a pápától és a császártól sem kapták meg az egyetemi privilégiumokat, azaz nem adhattak ki itt doktori fokozatot, így jelentősége lassan visszaesett. Egy ideig az egyetemi tanulmányokra felkészítő pedagógiumként működött. Virágkorát *Kant* idejében az 1750-es években élte, ennek részletei *Kant* munkásságának ismertetésekor kerülnek bemutatásra. *Kant* halálát 1804-ben nem érezte át város lakossága, emlékművet is csak 1864-en állítottak neki. Az egyetemen számos híres ember oktatott, így a germanista *Karl Lachmann*, az asztronómus *Friedrich Wilhelm Bessel* és az orvostudós *Hermann Helmholtz* – de mindegyikük csak rövid időt töltött el Königsbergben. A 19–20. században az *Alberthinán* a helyi vonatkozású tudományokat – a zoológiát, a mezőgazdaságtant és a gazdag borostyánlelőhelyek miatt az ásványtant és a geológiát – művelték igen eredményesen.

A *német egyetemek prototípusa* alapvetően egy hosszú fejlődési folyamatban sok el-
lentmondás kiküszöbölésével, versenyhelyzetben, decentralizált körülmények között, föderatív alapon jött létre. Felül kellett emelkedni a felvilágosodás kezdeti egyoldalú pragmatizmusán és a primitíven értelmezett hasznossági elven. A felsőoktatási intézményeket meg fel kellett szabadítani korábbi céhszerű szerveződési formáik terhéértől. Az új szemlélet jelenti a teológiai karok dominanciájától való elszakadást és a filozófiai karok olyan szándékú középpontba helyezését, hogy ezután minden új törekvést tisztán a tudomány nézőpontjából szemlélve ítélnék meg. Ez egy pontos alapítási időpont és vezető egyetem megnevezése nélküli modell. Közös jegyei: a kutatás és az oktatás szabadsága a tanárok és a diákok számára. A művelődési eszmény centrumában a kutatás, az oktatás és stúdió-
munka megválasztásának szabadsága áll. Később a neohumanizmus gondolatrendszerének egyetemi megjelenése az okortudományok előtérbe kerülését jelenti, nem a nosztalgia, hanem az egészszletes megismerés szándékával, ami a szemináriumokban végzett alapos és új elemként megjelenő forráskritikai szemléletre épül, optimális esetben felélesztve a diákok érzelmeit is az egészségességre törekvés által nyújtott megértés által okozott elégedettség-
érzés felkeltésével. Ebben a törekvésben Halle, Göttingen, Berlin és München egyetemei

129 Idézte In: Johnson, Paul (2010): *Értelmiségiek*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 59. o.

járnak az élen. Mindezen törekvéseket kiegészíti a német romantika életérzésének megjelenése, ami jelentősen befolyásolja a diákok gondolkodását és életmódját. Gondoljunk csak egy-egy irodalmi mű olvasóira gyakorolt rendkívüli hatására, ami az öltözködéstől kezdve, a szóhasználaton keresztül egészen a nemek egymás közötti kapcsolatában is megjelenik. A legfontosabb azonban egy másik kezdeményezés, ugyanis az egészségesség filozófiai alapozású igénye szükségessé teszi a természettudományokban rejlő ok-okozati összefüggések keresését. Ehhez botanikus kertekre, rendszerezett természeti ritkaságokat gyűjtő és szortírozó gyűjteményekre, csillagvizsgálókra, laboratóriumokra, klinikai vizsgálatokra lesz szükség. Ezek az előfeltételek és ez a gondolkodásmód készíti elő a német tudományosság későbbi több felfedezésben, találmányban majd Nobel-díjban kifejeződő felfutását. Ennek a német egyetemi modellnek meghatározó elemei:

- a személyiségfejlesztés fontossága a kutatási tevékenység folyamatában;
- kutató oktatók az ismeretanyag legjobb közvetítői;
- magának a tudománynak az alkalmazása az egyik legfontosabb művelődési tényező;
- a tudományos alapozású stúdiumok pedig a személyiségfejlesztés legfontosabb előmozdítói.

Az ezen a területen elért eredmény az egyetem legfontosabb funkciója és mindez nélkülözhetetlen egy erős nemzet létrejöttéhez. A berlini egyetemi gondolkodás hozadéka egyfajta porosz küldetéstudat erősítése a (nagy) német nemzettudat felélesztése érdekében. A porosz dominancia a berlini egyetem létrejöttének köszönhetően a katonaság és a gazdaság mellett egy harmadik meghatározó tényezővel, az universitással bővült.

Teoretikusok a német egyetemek világából

Immanuel Kant (1724–1804) egész életében erősen kötődött Königsberghez, itt született egy pietista szellemiségű családban, itt tanult, majd 1755-től ugyanitt töltött be különféle pozíciókat. Az egyetemen végigjárta az alkönyvtárostól a professzorságig vezető utat. Ez utóbbi kinevezést csak 46 éves korában 1770-ben nyerte el, még hozzá a logika és a metafizika oktatása lett a feladata. Kritikai rendszerének alapjain mintegy tizenegy évig dolgozott és 1781-ben jelent meg *A tiszta ész kritikája* című műve, amelyet sorra követtek nagy horderejű filozófiai munkái, így *A gyakorlati ész kritikája* és *Az ítéleőrő kritikája*, a szépség és a művészet területe, ahol az ízlésünk segítségével tudunk tájékozódni. E mű elsőként adta kimerítő és szigorú meghatározását a szépnek, e műtől datálható az esztétika mint tudomány létezése. Kant sokáig saját lakásában, pontosabban háromemeletes házában a földszintjén elhelyezkedő nagyobb teremben oktatott, ennek körülményeiről maradtak feljegyzések:

„A nyilvános előadások nagyszámú első szemeszterbeli hallgatósa nem fért el a háznak a földszinti előadótermében, sokan a mellette levő helyiségbe és a folyosóra szorultak. Tekintettel arra, hogy Kant rendkívül halkán beszélt, ezért nagy csend uralkodott az előadóteremben, hogy távolabbról is hallani lehessen az előadást. Kant fenséges tartásban ült egy alacsony pult előtt. Szokása volt, hogy kinézett magának egy közelben ülő diákot és az ő arc kifejezését figyelve próbálta megítélni, hogy tudják-e követni az előadását. Ennek a kialakult módszernek és rendnek már a legcsekélyebb változása megzavarta gondolkodását.”¹³⁰

6. kép: Kant lakóháza Königsbergben

Forrás: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/6e/K%C3%B6nigsberg_Kants_Wohnhaus_1844_%28IZ_03-121%29.jpg

Kant egyetemi előadásai népszerűek és látogatottak voltak. Herder, aki két éven át a filozófus tanítványa volt, így dicsérte mesterét „Tréfa, élc és humor egyaránt bőven volt a tarsolyában, s professzori szónoklata felért a legkellemesebb társalgással.”¹³¹ Maga Goethe egy alkalommal úgy nyilatkozott, hogy Kant olvasása olyan számára, mintha egy olyan napfényes szobába lépne be, ahol minden kristálytisza és átlátszó.

Ismerjük Kant tanítási módszerét, így például a kor szokásaival megegyezően, oly módon fejtette ki pedagógiai nézeteit, hogy egy korabeli tankönyvet vett előadásához alapul, ez történetesen Bocktól *A nevelés művészete* című könyv volt és ehhez fűzte megjegyzéseit. Magáról a nevelésről a következőképpen vélekedik:

„A praktikus nevelés három részből áll: skolasztikus-mechanikus képzésből, amely a jártasságok kialakítására irányul és didaktikus jellegű (az informator elnevezéssel is említett tanító végzi); pragmatikus képzésből, amely az okosságra (Klugheit) irányul és a magánnevelő (Hofmeister) végzi; és morális nevelésből, amely az erkölcsiség példáját szolgálja. A skolasztikus képzés – más szóval oktatás – arra teszi képessé az embert, hogy elérje céljait és az embert, mint individuumot ruházza fel értékkel. Az okosság elérését célzó képzés olyan polgárrá neveli, aki a nyilvánosság előtt jeleníti meg értékrendszerét. Megtanulja irányítani a polgárok közösségét, ugyanakkor alkalmazkodik is ehhez a közösséghez. Végül a morális nevelés révén az egész emberi nem tagjaként tesz szert értékekre.”¹³²

131 Idézve In: Fridell, Egon (1992): Az újkori kultúra története IV. Felvilágosodás és forradalom. Holnap Kiadó, Bp. 136. o.

132 Immanuel Kant über Pädagogik. Mit Kant's Bibliographie herausgegeben von Prof. Dr. Theodor Vogt. Dritte Auflage. Langensalza, 1901, 83. o. In: Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla (szerk.)

Kant 1786-ban és 1788-ban a königsbergi betöltötte a rektori tisztséget egyetemen,¹³³ erről a tényről sajátkezű anyakönyvi bejegyzései maradtak fenn, ahol ő maga immatrikulálta az újonnan érkező diákokat. A kortársak visszaemlékezései szerint Kant nem nagyon kedvelte a hivatalviseléssel járó adminisztrációs tevékenységet, e téren némelykor még az egyébként kiemelkedően jó emlékezete is cserbenhagyta. Ez főleg akkor fordult elő, amikor az egyetemi statútum rendeleteit kellett a gyakorlatban alkalmazni. Ilyen esetekben leginkább a szokásjogra hagyatkozott vagy a többség véleményéhez csatlakozva szavazott.¹³⁴

Művei közül egyetemtörténeti relevanciája miatt kiemelten fontos *A fakultások vitája*¹³⁵ címet viselő könyve, mert ez egyfajta útmutatóul szolgált a Humboldt nevéhez kapcsolódó új oktatáspolitikához. A három részből álló írást Kant eredetileg külön-külön kötetekben akarta közzé tenni, de a cenzúra miatt¹³⁶ át kellett írnia, így végül egy kötetben jelent meg. Kant írása valójában három különböző időpontban keletkezett tanulmányból áll, amelyeket maga a szerző fűzött össze egységes egészszé. Magát a főrészt terjedelmes értelmező jellegű függelék egészíti ki. Jelen esetben a terjedelmes műből csak azokat a részeket idézem, amelyek egyetemtörténeti vonatkozásban fontosak lehetnek. A bevezetésben Kant a fakultások közötti vita elméleti alapjait veti meg:

„Bevett szokás szerint a fakultásokat két osztályba foglalják, a *három magasabb s egyetlen alsóbb* fakultásába. E fölösztás és elnevezés felől láthatólag nem a tudósi rendet, hanem a kormányzatot kérdezték. Mert a magasabb fakultásokhoz azokat számítják csupán, melyek tanai iránt [...] maga a kormányzat is érdeklődik; ellenben amelyiknek csak a tudomány érdekét kell szolgálnia, alsóbb fakultásnak neveztetik [...]. [A kormányzat] főntartja magának a jogot, hogy saját kezüleg *szentesítse* a magasabb fakultások tanait; az alsóbb fakultás tanait a tudós gyülekezet önnön eszére bízza.”¹³⁷

Kant szerint „Igenszak kívánatos, hogy az egyetem tudós közösségéhez egy oly fakultás is hozzátartozzék, melynek – tanaiban a kormányzat parancsolataitól független lévén – szabadságában áll nem ugyan a parancsolás, ám hogy mindent megítéljen, aminek csak a tudomány, azaz az igazság érdekéhez köze van, mert ily fakultás híján az igazság (kárára a kormányzatnak is) soha nem kerülne napvilágra, ám az ész természete szerint szabad, s hogy mit tartson igaznak, abban nem fogad el parancsokat. [...] Hogy azonban e fakultást, feledvén (a szabadság) fölényét, mégis alsóbbnak mondják, annak oka az emberi természetben föllelhető: hogy tudniillik aki parancsol, még ha valaki

(2003): Neveléstörténet. Szöveggyűjtemény. Osiris Kiadó, Bp. (Pukánszky Béla fordítása)

133 A rektori tisztelet a szabályok szerint ötvenként lehetett volna ugyanannak a személynek vállalnia, ez a két év elteltével bekövetkezett váltás kivételt jelentett.

134 Idézve In: Koch 2008. 131. o.

135 Immanuel Kant: Der Streit der Facultäten in drei Abschnitten Dem Herrn Carl Friedrich Stäudlin, Doctor und Professor in Göttingen, zugeeignet von dem Verfasser. <http://gutenberg.spiegel.de/buch/der-streit-der-facult-3509/1>

136 A cenzúra ugyanis sokkal szigorúbb volt a rövid írások tekintetében, mint a terjedelmesebbek esetében, így ez utóbbiaknál nagyobb volt az esély az engedélyezésre. Ez azért fontos, mert Kantnak egy időben megtiltották a vallással kapcsolatos előadások tartását, valamint az ilyen témájú publikációkat, ami egy filozófussal szemben nagyon erős korlátozás.

137 Immanuel Kant (1997): *A fakultások vitája három szakaszban (1794–98)* In: Történelemfilozófiai írások. Ictus 349. o.

másnak aláztatos szolgálja is, előkelőbbnek képzelet magát annál, aki, bár szabad, nem parancsolhat senkinek.¹³⁸

A magasabb fakultások hierarchiájában az észre hallgatva a bevett sorrend a következő: a teológiaiakra következnek a jogi és végül az orvosi fakultás.

„A *természeti ösztönt* követve ellenben az orvost vélhetnénk a legfontosabb férfúnak, hisz ő ad haladékat az ember *életének*, csak ezután következnek a jogtudós, aki bennünket azzal kecsegtet, hogy megtarthatjuk, ami véletlenül *miénk*, s bár üdvösségünkről van szó, csak utoljára (majdhogynem csak mikor a halál közeleg) kapnánk a lelkész után [...]”¹³⁹

A teológiai fakultáson a biblikus teológus Isten létét azzal bizonyította, hogy Isten megszólalt a Bibliában. A biblikus teológusnak nincs arra fölhatalmazása, hogy az Írás fordulatainak valamiféle nem szó szerint vett, hanem mondjuk, morális értelmet tulajdonítson.¹⁴⁰

A jogi fakultás a teológiaiánál egy dologban jobban fölvértezett „merthogy a törvényeknek emitt látható magyarázójuk van, valamely bíró személyében [...] míg a teológiai fakultás a szent könyv magyarázandó helyeinek tekintetében nem ily szerencsés. Ám ezt az előnyt másfelől nem csekélyebb hátrány egyenlíti ki: a világi törvénykönyvek tudniillik, minthogy a tapasztalat további vagy mélyebb belátásokkal szolgálhat, szükségképpen ki vannak téve a változásnak, a szent könyv ellenben nem enged változtatást (rövidítést vagy bővítést) és egyszer s mindenkorra befejezettek hirdeti magát.”¹⁴¹

Az orvost Kant olyan művésznek tekinti, aki tudományát közvetlenül a természetből meríti. A kormányzat pedig komolyan érdekelt abban, hogy az orvosok hogyan ügyelnek a nép egészségére, ezért az állam egyesületeken és rendelkezéseken keresztül felügyeletet gyakorol felettük.

„E fakultás sajátos alkatánál fogva, tudniillik hogy viselkedésének szabályait [...] nem valamely felsőbb hely parancsolataiból meríti, hanem maguknak a dolgoknak a természetéből kell elvonnia – amiért tanai eredetileg a tágabban vett filozófiai fakultáshoz tartoztak vélhetőleg – az említett gyógytani rendelkezések kevésbé azt illetik, amit az orvosoknak tenniük kell, mint inkább, amit kerülniük. [...] Így hát e fakultás jóval szabadabb, mint a magasabb fakultások közül a két korábban említett, s rokon a filozófiai karral; sőt ami a tanokat illeti, melyekre az orvosokat *okítják*, e fakultás teljes szabadságot élvez, mert számára nem létezhetnek a legfőbb hatalom szentesítette, csakis a természetből merített könyvek, s nem lehetnek voltaképpeni törvényei sem [...] csakis rendelkezései (ediktumai) [...]”¹⁴²

Az értekezés további része az alsóbb fakultás fogalmával és felosztásával foglalkozik. E szerint

„Alsóbb fakultásnak azt az egyetemi kart nevezhetjük, amelyiknek tanai, melyekkel foglalatokodnak, nem használatnak zsinórmértékül valamely felsőbbség parancsára [...]. Sem a tanár nem hivatkozhatik tehát a legfelsőbb parancsra, sem a tanítvány arra, hogy parancsra

138 Uo. 350. o

139 Uo. 352. o.

140 Uo. 354. o

141 Uo. 356. o.

142 Uo. 357. o.

hitt, ha bizonyos nyilvános előadásban hirdetendő tanok *igazságáról* van szó; legfőljebb ha *cselekvésről*. [...] Mármost az ész ama tehetségünk, hogy autonóm mód, azaz szabadon (az egyáltalán vett gondolkodás elvei szerint) ítéelhetünk. A filozófiai fakultást tehát, merthogy jót kell állnia a tanok igazságáért, melyeket elfogadni vagy legalábbis elismerni gondol, szabadnak és csupán az ész, nem pedig a kormányzat törvényhozása alá tartozónak kell elgondolnunk. Ám az egyetemen ilyen ügyosztályt is kell alapítani, azaz kell lennie filozófiai fakultásnak is. A három magasabb fakultás tekintetében ő az ellenőrzésükre szolgál, s épp ezért lehet hasznukra, mert az *igazságon* múlik minden (az egyáltalán vett tudományosságna e lényegi és legelső föltételén); míg a *hasznosság*, mellyel a magasabb fakultások a kormányzat szolgálatában állva kecsegtetnek, csak másodrendű mozzanat. – S akár el is ismerhetjük a teológiai fakultás büszke igényét rá, hogy a filozófiai kar a szolgálóleánya legyen (így is kérdéses maradván tudniillik, e szolgálóleány vajon *a fáklyát hordozza-e úrnője előtt, vagy uszályát hordozva jár a nyomában*); csak elkergetni ne kergessék el, avagy a száját be ne tapasszák; mert épp igénytelenségének kellene őt a kormányzat szemében gyanú föltt állónak, sőt nélkülözhetetlennek föltüntetnie [...] A filozófiai fakultásnak mármost két osztálya van, az egyik a *történeti ismereteké* (hová a történelem, a földrajz, a tudós nyelvismeret és a humaniorák tartoznak mindazzal egyetemben, amit a természetrajz tapasztalati tudományai nyújtanak), a másik a *tiszta észismereteké* (a tiszta matematikáé és tiszta filozófiáé, a természet és az erkölcsök metafizikájáé), s rá tartozik a tudományosság két felének kölcsönös egymásra vonatkozottsága is. E fakultás ennél fogva átfogja az emberi tudás minden részét [...] a tudományok javát tartva szem előtt, vizsgálódásának és kritikájának tárgyává teszi őket. [...] A filozófiai fakultás tehát bármely tan igazságát vizsgálatnak vetheti alá. A kormányzat nem sújthatja tilalommal anélkül, hogy saját igazi, lényegi célzata ellen ne vétene ezzel, a magasabb fakultásoknak pedig el kell tűrniük nyilvánosan előtárt ellenvetéseit és kételyeit, tartásák ezt bár mégoly terhesnek is, mert ily kritikushíján zavartalan tespednének el egyszer – bármilyen címen is – megszerzett birtokukon, s még zsarnoki módon parancsolgatni találnának. [...] A szabadság mármost, melynek élvezetében az alsóbb fakultás meg nem rövidíthető, azzal az eredménnyel jár, hogy a magasabb fakultások (maguk is okulván) egyre inkább az igazság kerékvágásába zökkentik hivatalnokaikat [...].”¹⁴³

A tanulmányokat áthatja a „népről” való gondolkodás, mégpedig többoldalú megközelítésben. A fakultások vitájában a nép értelemszerűen nem vesz részt, hiszen az ellenvetéseket és a kételyeket az egyetemi polgárok egymásnak címezik, és még ha valamelyik részlet a nép tudomására is jut a vitákból, nem a nép dolga az okoskodás.¹⁴⁴

Viszont „a tét, melyért a fakultások vitája dúl, a nép föltt gyakorolt befolyás, s rá szert a fakultások bármelyike is úgy tehet csak, ha képes a néppel elhívetni, hogy ő alkalmas üdvét előmozdítani; csak épp, hogy miként is gondolják ezt végbevenni, a tekintetben a fakultások éppenséggel ellenlábasai egymásnak. De legfőbb üdvét a nép nem a szabadságban látja, hanem természetes céljaiban, e három dolog tehát: hogy halála után *üdvözüljön*, embertársai közt élve a *magáét* közjogi törvények révén biztonságban tudja, s végül, hogy a pusztá *életét* fizikailag élvezni remélhesse (hogy jó egészségre és hosszú életre számíthasson tehát).”¹⁴⁵

A filozófia tanítása szerint az ember éljen feddhetetlenül, senkivel se bánjon jogtalanul, legyen mértékletes az élvezetekben és viselje türelemmel a betegséget.

143 Uo. 358–360. o.

144 Uo. 360. o.

145 Uo. 361. o.

„A nép az *élvezetek* iránti hajlandóságában, s irtózásában attól, hogy értük *fáradozzék*, arra szólítja fel a magasabb fakultásokat, tegyenek kedvezőbb ajánlatot; s a tudósokkal szemben támasztott igények ilyenformán a következőképp hangzanak: amit ti, *filozófusok* fecsegték, azt régtől fogva magamtól is tudom; ám amit töletek, akik hisz tudósok vagytok, megtudni szeretnék, az ez: miként szerezhetnék most, épp kapuzárás előtt, belépőjegyet a mennybe, ha *istentelen* életet életem is, hogyan nyerhetnék pört, ha *nincs igazam*, s hogyan maradhatnék egészséges és hosszú életű, ha testi erőmmel kényem-kedvem szerint bántam s *élttem vissza* [...]. Azért tanultatok, hogy okosabbak legyetek a magamfajtanál [...]. Ilyenformán a nép valahogy úgy járul a tudósok elé, mintha jóshoz vagy varázslóhoz folyamodnék, aki magát természetfölötti dolgokban kiismeri; mert a tanulatlanok a tanult embert, akitől remélnek valamit, szívesen képzelik életnagyságúnál nagyobbnak. Így persze jó előre tudható: ha valaki elég pimasz, hogy csodatévőnek adja ki magát, a nép hódolattal adózik majd neki, s a filozófiai fakultástól megvetéssel pártol el.”¹⁴⁶

A magasabb fakultásoknak az alsóbbal folytatott vitája is többféleképpen közelíthető meg.

„Ha bizonyos tanok jóváhagyott *történeti* forrásból fakadnak is, ajánltassanak bár szent tanokként a fenntartásokat nem ismerő hitbéli engedelmesség kegyébe – a filozófiai fakultásnak jogában áll, sőt kötelessége is eredetüket kritikus fenntartásokkal nyomozni. Ha ellenben *racionális* forrásból fakadnak, noha egyfajta történeti megismerés hangján (kinyilatkoztatásként) hirdették meg őket, az alsóbb fakultástól nem tagadható meg, hogy a történeti előadásból ki ne szemezze a törvényalkotás észokait, s meg ne ítélje, vajon technikai-gyakorlati, avagy morális-gyakorlati okok-e. Ha végül a magát törvénynek hirdető tan forrása csupán *esztétikainak* bizonyulna, azaz a tannal összekapcsolt érzésen alapulónak [...] a filozófiai fakultásnak szabadságában kell, hogy álljon a tanítás ezen állítólagos alapzatának eredetét és tartalmát hüvös ésszel nyilvános vizsgának alávetnie és megítélnie.”¹⁴⁷

Végző tanulásként az fogalmazódik meg, hogy a filozófiai fakultás az igazságot védelmezi az uralkodni vágyó magasabb fakultásokkal szemben. S mint ilyen az utolsóból az első lesz

„nem a hatalom birtoklásában ugyan, de a hatalom birtokosának (a kormányzatnak) tanácsadójaként [...] (ugyanis) a magasabb fakultásoknak nem adható semmiféle jog, ha ugyanakkor az alsóbbnak nem engedtetik meg főnntartásait a tanult közönség elé tárnia.”¹⁴⁸

Kant szerint az ember két különböző determinációval kell, hogy rendelkezzen: egyrészt a földi szempontok, azaz az érzékek és az értelem irányában; másrészt egy másik számunkra ismeretlen világ felé, ami az erkölcsiség birodalma. Mindez pedig azért kiemelten fontos, mert az erkölcsiség (die Moralität) és nem az értelem az, ami az embert emberré tette.

Johann Gottlieb Fichte (1762–1814) a német felvilágosodás korának egyik legeredetibb, szuggesztív hatású személyisége. 1794-ben Zürichben élt és igen népszerű a városban. Olyannyira, hogy *Johann K. Lavater* plébános filozófiai témájú előadásorozat tartására kérte fel. Az előadással szemben két elvárása van: legyen (köz)érthető és adjon áttekintést a filozófia egészéről. Fichte mintegy 40 részből álló, délután öt órakor kezdő-

146 Uo. 362. o.

147 Uo. 365. o.

148 Uo. 368. o.

dő előadás-sorozatában, amennyire ez lehetséges, kiválóan eleget tett ennek a feladatnak.¹⁴⁹ Fichtet még ebben az évben Jénába hívták, ahol megkapta Karl Reinhold tanszékét és tudománytani rendszertanából *A tudományok egyetemes alapjai* (Grundlage der Wissenschaftslehre) címmel ad elő tanítványainak. 1794-ben Fichte a francia forradalom eseményeitől fellelkesülve előadást tartott Jéna egyetemén a tudósok társadalmi feladatairól *Über die Bestimmung der Gelehrten* címmel. Ebben a tudósokat alázatra szólítja fel

„senki sem olyan okos, hogy ne tanulhatna még korábbi tudásához hozzá valamit, méghozzá nagyon is fontos dolgokat; és ritka az olyan tudatlan ember is, aki nem tudna valami olyasmit mondani egy tudósnak, amit az még nem tud.”¹⁵⁰

Ebben a szenvedélyes írásban Fichte így foglal állást

„Én az igazság papja vagyok; ennek zsoldjában állok; ennek köteleztem el magam, mindent megteszek érte és vállalom érte akár a szenvedést is.”¹⁵¹

Mindennek meglesznek a következményei is, hiszen öt évvel később Fichtet – többek között az egyetemi konzisztórium tag Goethe közreműködésével – ateizmus vádjával felmentik és eltávolítják Jéna egyeteméről.¹⁵²

A helyére *Wilhelm Joseph Schelling* került a filozófia professzoraként. Schellinget intenzíven foglalkoztatta a világlélek és a természettudomány összefüggése. Már 1800-körül megalkotta transzcendentális idealizmusról szóló művét. Legtermékenyebb azonban az az öt év bizonyult számára, amelyeket Jénában a romantika képviselőivel való együttműködésben töltött el.

Fichte ezután egy ideig nem kapott egyetemi állást, közben jénai utódja *Schelling* azért valamennyire támogatta. 1805-ben Fichte Erlangenben kap professzúrát, de Napoléon seregei elől Königsbergbe menekül és innen tér vissza Berlinbe 1807-ben. Ekkor írja meg programmatikus művét *Beszédek a német nemzethez* (Reden an die deutsche Nation) címmel. Még ugyanebben az évben elkészítette *Beyme* titkos tanácsos számára egy berlini felsőoktatási intézmény és a vele kapcsolatban álló akadémia alapítására vonatkozó tervezetét. 1810-ben Fichte a filozófia professzoraként meghívást kap erre az újonnan kialakítandó egyetemre és 1812-ben egy rövid ideig annak első rektoraként tevékenykedik. Tisztét azonban csak rövid ideig tudta ellátni, mert egy helyi konfliktus¹⁵³ miatt összetűzésbe került Schleiermaccal és az egyetem szenátusával, ezért tisztségéről lemond.

Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher (1768–1834) régi prédikátor és professzori család sarjaként, teológusi végzettséggel, az esztétikai nevelést preferálva, a harmónia

149 Boros Gábor (főszerk.) (2007): Filozófia. Akadémiai Kiadó, Bp. 852. o

150 Idézte In: *Magister und Scholaren, Professoren und Studenten. Geschichte deutscher Universitäten und Hochschulen im Überblick.* (Hrg. Steiger, G. – Flächenräger W.) Urania Verlag, Leipzig-Jena-Berlin 1981. 74. o Fordította: M. Gy.

151 Uo. 75. o Fordította: M. Gy.

152 A kor meghatározó személyiségei közötti kapcsolat messze nem konfliktusoktól mentes, még az olyan híressé vált barátság, mint amilyen Goethe és Schiller között kialakult, is igen nehezen indult. Fichte pedig, mivel Kant nem fogadta el a rendszerét, utóbbit csak „háromnegyedes koponyaként” emlegette.

153 A konfliktus oka egy zsidó származású diák körül bonyolódik, akit Fichte védelmébe vesz.

és transzcendens ideálok híve. 1799-ben publikálta *A vallásról. Beszédek a vallást megvető művelt közönséghez* című könyvét. Ebben kifejti, hogy

„A vallás lényege nem a gondolkodás és nem is a cselekvés, hanem a szemlélet és az érzés.”¹⁵⁴

Schleiermacher innen eredeztetni gondolatait és ez az alapelv vezeti el később a szent szövegek hermeneutikai értelmének kereséséhez, amit mesteri szinten művel. Egyik további műve az *Alkalmi gondolatok a német értelemben vett egyetemekről* címet viseli, ebben az újítást a régi kor ideáljainak felelevenítése révén kívánna elérni. Elgondolásait igyekszik – Wilhelm von Humboldt bizalmasaként – szakértői vélemény formájában érvényesíteni. Ő az egyetlen professzor, aki részt vehet a berlini egyetem leendő professzorainak kiválasztását végző bizottságban. Érdekes megvizsgálni *Schleiermacher* nézeteinek formálódását egy a korában periférikusnak számító területen a nőnevelés kérdésében. E szerint

„a német pedagógus óvatosan egyensúlyoz a korabeli tradicionális felfogás és a csiráiban már kialakulófélben levő új női szerep határvonalán. [...] ügyelni kíván arra is, hogy ha a két nem közötti társadalmi különbség tovább csökkenne, akkor annak a nevelés ne szabjon gátat. [...] nem egy statikus helyzetet vesz alapul nevelési rendszere felépítéséhez. Látja, hogy a nők évezredes múltira visszatekintő tradicionális társadalmi szerepében megindult egy lassú átforgatódás.”¹⁵⁵

Schleiermacher ebben a folyamatban – korának lehetőségeit szem előtt tartva – szolid kezdeményezőként lép fel.

Wilhelm von Humboldt (1767–1835) Potsdamban született egy porosz tiszt és kamarás fiaként. A család 1738-ban *I. Frigyes Vilmostól* kapta a nemességét. Wilhelmet és öccsét, Alexandert házitanítók oktatták. Wilhelm 1788-ban az Odera menti Frankfurt egyetemén egy félévig jogot tanult, innen Göttingenbe ment, ahol három féléven át Lichtenbergernél kísérleti fizikát, Schlözernél történelmet, *Heymenél* pedig ókori nyelveket hallgat. Mindössze ez a két év jelenti Humboldt egyetemi tanulmányait és felsőoktatási tapasztalatait. Humboldt családalapítása után sokat utazott: 1797-ben – néhány héttel a Bastille ostroma után – érkezik Párizsba. Itt „Humboldt polgártársként” antropológiai és nyelvészeti tanulmányokat folytatott. Párizsban nagyon mély benyomást gyakorolt rá a matematika és a természettudományok művelésének itteni magas színvonala. 1798-ban testvérét Alexandert összeismerteti matematikusokkal és természetkutatókkal. **Alexander von Humboldt** (1769–1859) ennek hatására kap ösztönzést arra, hogy expedíciót szervezzen Latin-Amerikába. Alexander von Humboldt 1827-ben véglegesen visszatért Párizsból Berlinbe és III. Frigyes Vilmos (1770–1840) kísérőjeként, annak kedvelt társalgó partnereként igyekezett latba vetni páratlan befolyását a természettudományok támogatása érdekében

Wilhelm von Humboldt 1801-ig maradt Párizsban, majd innen baszkföldre utazott, mert érdeklődött a különleges nyelvek morfológiai szerkezetére. 1802-ben külügyi szolgálatba lép és kinevezik Rómába szentszéki ügyvivőjének. 1808-ban hivatalbeli elődje, Stein báró őt javasolta a porosz oktatásügy irányítói posztjára. A megbízást elfo-

154 Idézte In: Boros Gábor (főszerk.) (2007): *Filozófia*. Akadémiai Kiadó, Bp. 864. o

155 Idézte In: Pukánszky Béla (2006): *A nőnevelés évezredei*. Gondolat Kiadó, Budapest 111. o.

gadva a gyakorlatias szemléletű Humboldt elővette Beyme korábbi berlini felsőoktatási intézmény alapítására vonatkozó tervezetét. Szakértőként kezdetben Wolf majd később Schleiermacher segítette, ő maga alapvetően a pénzügyekkel foglalkozott. Közben írt egy tanulmányt *A berlini magasabb tudományos intézetek belső és külső megszervezéséről* címmel. Humboldt néhány héttel a berlini egyetem megnyitása után már lemondott vezetői megbízatásáról. Humboldt tudományos érdeklődése igen széleskörű a nyelvészetől az akkoriban divatos természetfilozófiáig terjedt.

Humboldt szerint a tudomány feladata a még nem egészen megoldott problémákon való munkálkodás. E szerint a tudomány nem tekinthető befejezett dolgok tárházának és ilyet nem is érdemes keresni benne. Humboldt a kutatás helyeként nem az akadémiát jelöli meg, hanem az egyetemet, markánsan elhatárolva ezt egy másik újonnan létrejött oktatási intézménytől – a gimnáziumtól – ami éppen a kutatás mellőzése miatt különül el az univerzitástól.¹⁵⁶

4. TOVÁBBI ÉSZAK- ÉS NYUGAT EURÓPAI EGYETEMEK

Greifswald egyeteme sajátos helyet foglal el a germán (svéd-német) kultúrkörben. Erre egyrészt földrajzi elhelyezkedése predesztinálja, arra való tekintettel, hogy Svédországhoz és Dániához van közel, másrészt háborúskodás idején megváltoztak az országhatárok. 1715-ben például a szászok és az oroszok elfoglalták Pomerániát, ami Dániához került. Ez a sok változás azt is jelenti, hogy a felsőoktatási környezet folyamatosan érvényesülő kiegyensúlyozási szándéka miatt, már az alapításkor Uppsala hatásának ellensúlyozására törekedtek, leginkább azért, hogy saját szellemiségüknek megfelelő hivatalnokokat, katonákat és lelkészeket képezzenek. A lelkészek a 17–18. században különösen fontos személyek, hiszen ezen a nem túl nagy népsűrűségű vidéken sokszor ők képviselik egyedülként az államot és egyúttal ők a művelődés letéteményesei. Ilyen tekintetben a protestáns Greifswald az ortodoxia híve és őrzője élesen kikelve a hallei és másutt terjedő pietista kegyességgel szemben. Ennek az irányzatnak egyik képviselője *Johann Friedrich Mayer* teológus professzor, aki nyolc évig a dékáni tisztséget is betöltötte. Következetességére jellemző, hogy *XII. Károlyt* rábírta 1705-ben és 1706-ban egy olyan rendelkezésre, mely szerint azok a diákok, akik német egyetemen akarnak tanulni, kénytelenek legyenek előtte egy évet Greifswaldban eltölteni. Továbbá minden külföldön tanult diákot kötelezték arra, hogy Svédországba való visszatérése után meghallgatáson vegyen részt. *Mayer* tudományok művelése iránti elkötelezettségét nem csak nagyszámú publikációi, hanem a maga korában (1700) ritkaságnak számító 18 000 kötetes könyvtára is bizonyítja.¹⁵⁷ A jogászok közül itt oktatott egy ideig *Samuel Pufendorf*¹⁵⁸ és *Johann Philipp Palthen*. 1714-ben *XII. Károly* svéd király különleges megbízatású ombudsmant nevezett ki az egyetemre, azzal a szándékkal, hogy ott a király „szeme és füle” legyen, valamint ügyeljen

.....
156 Tenorth 1999. 16–17. o.

157 Langer, Herbert (2008): *Die pommersche Landesuniversität Greifswald*. In: *Universitäten im Östlichen Mitteleuropa. Zwischen Kirche, Staat und Nationengeschichtliche Entwicklungen*. (Hg. Peter Würster) Oldenbourg Verlag, München. 92. o.

158 Pufendorf később Greifswaldból Heidelbergbe majd Lund egyetemére távozik. Egyébként abszolút nem ritka német professzorok svéd meghívása. Ennek hátterében az rejlik, hogy a harmincéves háborúban sok német könyv került hadizsákmányként a svédekhez és ez erősítette a német nyelv szerepét.

arra, hogy Uppsala befolyása töretlenül érvényesüljön. Greifswald egyeteme tiltakozott az autonómia ilyen jellegű megsértése ellen, ezért bár az ombudsman személyét kijelölték, az sohasem foglalta el működési helyét.¹⁵⁹ A nézetkülönbségek egyik oka a professzorok meghívásában és tényleges megbízásában (nominálásában) rejlett, ugyanis a döntés jogát a király és az egyetem is magának követelte. Több példa utal arra, hogy a svéd kormány sokszor csak az egyetemi statútum megsértése útján tudta – egyébként előremutató – céljait elérni. Néhány svéd professzor meghívása új oktatási tartalmak megjelenését jelentette, ilyen a matematika terén az építészeti és erődítéstani számítások, valamint a földmérés tanítása, de *Harald Hasselgren* révén még a keleti nyelvek oktatására is lehetőség nyílt. Amikor ez a terület Dániához került, a svéd professzorok visszamentek hazájukba, a teológus *Mayer* egy időre lelkészi állást vállalt. Greifswaldban az oktatás nyelve a német maradt, főleg azért mert a könyvek legnagyobb része német nyelven volt elérhető. Ennek ellenére Greifswald egyeteme hasznos volt Svédország számára, nem véletlen, hogy a 17. században ide jött a legtöbb svéd diák, szám szerint 547 fő.¹⁶⁰ Az ortodox lutheránusok székhelyének számító Greifswaldban alapvetően lelkészek, tisztviselők és jómódú parasztok fiai tanultak, akik többnyire hasonló pályát választva szülőföldjükre mentek vissza. Ilyen még Dorpat és Rostock egyeteme, amelyek főleg egy szűkebb vonzáskörzet oktatási igényeit elégítették ki. Egy ideig Greifswald arról volt ismert, hogy könnyen lehet az alacsony követelményszint miatt fokozatot szerezni. A gazdagabb családok fiai a távolabbi és drágább Wittenbergben vagy Lipcsében tanultak. Greifswald egyeteme egyébként 1705-ban a lutheránus magyarok segítése érdekében teológus hallgatókat is fogadott. Ezt a gesztust meghálálva 1743-ban *Szirmay* császári huszár ezredes Greifswaldban egy róla elnevezett alapítványt hozott létre.

A svéd befolyással szemben merevséget tanúsító professzori kar más téren rugalmasabbnak bizonyult, a nemesség fiainak odavonzása és megtartása érdekében minden gond nélkül alkalmaztak táncmestereket, vívómestert, sőt még francia és olasz nyelv-tanárokat is.¹⁶¹

Greifswald ugyan a legkisebb egyetemek egyike, Svédország számára mégis rendkívül fontos, mert kapcsolódási pontként szolgált a német kultúrához. Sajátos helyzetét a vallási sajátosság (ortodox lutheránusok) mellett a sokféle diák (svéd, finn, német, baltikumi) jelenléte adta, így az ország legtöbb nációt összefogó intézménye volt.

Lundban 1425-ben dán fennhatóság alatt studium generalét alapítottak, de ez nem működött sokáig. A város egyeteme 1668-ban nyitja meg kapuit miután a svédek elfoglalták Schonent. Ez a dánok körében elvándorlási hullámot váltott ki, ők innen Jütlandra és a dán szigetekre távoztak.

Uppsala egyetemét 1477-ben alapította *Jakob Ulfsson* hercegprímás és *Sten Sture regens IV. Sixtus* pápa hozzájárulásával, aki támogatta egy studium generale létesítését. Az egyetem kancellárja a hercegprímás lett. Az eredeti cél a bolognai modell követése volt. A reformáció a 16. században kritikus helyzetbe hozta az egyetemet, működését egy ideig kénytelen volt szüneteltetni. Ez Skandinávia legrégebbi ma is fennálló egyeteme. Könyvtára a *Carolina Rediviva* világszerte ismert kiterjedt gyűjtőköréről. A könyvtár állományát gyarapították a 30 éves háborúban idekerült német könyvek, de Kopernikus könyvtára is ide került.

159 Langer, Herbert (2008): 96. o.

160 Uo. 99 -100. o

161 Uo. 97. o.

Leiden egyetemét *I. Orániai Vilmos* alapította 1575. február 8-án, néhány hónappal azután, hogy a spanyol csapatok elfoglalták a várost a nyolcvanéves háborúban. Így ez lett a néhány évvel később egyesült hét tartományból álló köztársaság első egyeteme. Az egyetem könyvtárával együtt hamarosan tudományos központtá vált. Olyan neves tudósok dolgoztak itt, mint *Justus Lipsius*, *Joseph Scaliger*, *Franciscus Gomarus*, *Hugo Grotius*, *Jacobus Arminius*, *Daniel Heinsius* és *Gerhard Johann Vossius*. Az egyetemen fokozott figyelmet szenteltek a kutatás szabadságának, ezt sugallja az egyetem jelmondata is: *Praesidium libertatis* (az egyetem a szabadság bástyája). Leidenben 1633-ban csillagvizsgáló nyílt, ami az egyik legrégebbi egyetemi obszervatórium a világon. A 18. században *Jacobus Gronovius*, *Herman Boerhaave*, *Tiberius Hemsterhuis* és *David Ruhnken* is dolgozott az egyetemen. Leiden egyeteme és az ottani szabad légkör rendkívül vonzó a külföldi professzorok számára, nem véletlen, hogy ilyen nagy számban fogadnak el ide szóló meghívást. A források az egyetemet gyakran a 18. század végéig új Athénként, a *Respublica litterarum* megtestesítőjeként említik.¹⁶²

Különleges helyzetbe kerülnek azok az egyetemek, amelyek az európai háborúk következtében többféle uralom alá kerültek, erre példa **Dorpat** egyeteme. Az előtörténet az ellenreformációval kezdődik, amikor is a jezsuiták 1583-ban gimnáziumot alapítanak a városban. Ennek ellensúlyozására a litván kormányzó Johan Skytte ösztönzésére 1630-ban svéd-protestáns gimnáziumot alapítanak. Egy év elteltével a kormányzó azzal a kéréssel fordul *II. Gusztáv Adolf* svéd királyhoz, hogy támogassa a gimnázium egyetemmé fejlesztését. A király örömmel fogadta az „*Academia Gustaviana*” alapításának ötletét és 1632-ben alá is írta az alapító okiratot. Az újonnan alakult négykarú egyetem számára a mintát Uppsala 1477-óta fennálló egyeteme jelentette. A gyengén dotált intézmény nem vonzott jelentős számban svéd diákokat, valamint az 1654-es orosz támadás is nehezítette a helyzetet, ezért 22 évi működés után 1655-ben szüneteltette működését. 1690-ben *XI. Károly* svéd király uralkodása idején újra aktuálissá vált egy felsőoktatási intézmény létesítése, ezúttal *Academia Gustavo-Carolina* megnevezéssel. A háborús viszonyok miatt 1699-ben ezt az intézményt Pernauba helyezték át. 1710-ben miután Oroszország elfoglalta a Baltikumot az egyetem újra megszűnt, hogy majd egy évszázad elteltével orosz fennhatóság alatt éledjen újjá.

Egyetemi viszonyok a Habsburg Birodalomban¹⁶³

Ausztriában *Mária Terézia* császárnő idején jelentős változások következnek be az oktatásban. Ennek egyik újítása 1746-ban a Theresianum megalapítása. Ez az elitiskola alapvetően a vagyonos családok fiainak képzését szolgálta. 1746 és 1772 között száztizenhét magyar nemesi családból származó ifjú tanult itt.¹⁶⁴ Az ausztriai egyetemi reformok útja nem egyirányú, nem feltétlenül a birodalom központjából szétterjedő kezdeményezés, hanem érdekes módon fordítva a birodalom periferiáján fekvő Freiburgból kiindulva kezdődött el az újító törekvések visszaáramlása. A freiburgi 1716-os reformtörekvések motivációja több szálból tevődik össze. Az egyik az, hogy itt a közvetlen környezetben mindenütt protestáns egyetemek találhatók és ezekkel kellett versenyre

162 Frijhoff Willem (2012): *Qualitätswahl, Kandidatenmangen oder Nachbarfreundschaft? Die internationale Berufungspraxis der niederländischen Hochschulen zwischen 1575 und 1814*. 36. o.

163 A Habsburg Birodalom 1526-tól 1918-ig áll fenn

164 Lendvai, Paul (2009): *Magyarok. Győzelmek és kudarcok*. Kossuth Kiadó Budapest, 163. o.

72 | kelni, főleg a professzori bevételeket biztosító diákokért. Másrészt a polgárok és főleg a nemesség a tantervek átalakítására készíti az egyetemet, annak érdekében, hogy fiaik a politikai és diplomáciai karrier építéséhez hasznos tanulmányokat folytathassanak. Ezek az impulzusok ösztönzően hatnak vissza Bécsre és *Mária Teréziát*, de főleg *II. Józsefet* ösztönzik a felvilágosult abszolutizmus szellemiségének megfelelő egyetemi reformok kezdeményezésére. Ezek a reformok később a központosítás szolgálatába állítva áramlanak majd vissza és szét, a Bécsből érkező tisztviselők és professzorok közvetítésével, általában aktív vagy passzív ellenállást kifejtve. 1745-ben *Mária Terézia* Bécsbe hívta Leiden egyeteméről *Gerard van Swieten* (1700–1772), aki a felvilágosodás híveként és ösztönzőjeként az uralkodó háziorvosa és az orvosképzés megújítója lesz. Van Swieten az egyetemek számára tantervet szerkesztett. 1784-től a kötelező filozófiai stúdiumokat három éves időtartamára hosszabbítják, az előadások nyelve a német lesz. Elvárja, hogy a jövőben a professzorok naponta két kötelező órát tartsanak, a diákoknak pedig naponta maximum négy órájuk legyen, mégpedig a következő rend szerint: délelőtt a szellemi erőfeszítést igénylő, délután pedig a főleg az emlékezetet terhelő tárgyakat oktassák.

Ausztriában az egyetemek a szekularizáció egyik megvalósulási lehetőségét is jelentik. Ebben a törekvésben a tiroli rendek sem maradnak tétlenek, kezdeményezik, hogy a jezsuiták egyik fellegránának számító Innsbruck egyeteme teljes karúvá fejlődjék. A korszak további befolyásos személyisége *Joseph von Sonnenfels*¹⁶⁵ (1732–1817) és *Heinrich Gottlob Justi* (1717–1771). Előbbi a kameralisztika professzora és 1763-tól a bécsi egyetemen a felvilágosult abszolutizmus államigazgatási rendszerének megreformálója, utóbbi az 1749-ben megnyílt *Collegium Theresianum*ban a terézianus lovagi akadémián működik. Maga Sonnenfels négy régens tanácsadója, legnagyobb hatással *Mária Terézia* és *II. József* reformjaira van. Elvégzi a polgári törvénykönyv stilizálását. Jogi főművéből – *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanz* – jogászok egész nemzedéke tanult. *Justi* a felvilágosult abszolutizmus híve és kameralistaként úgy véli, az uralkodó felelős népének sorsáért. Ebben látja igazolni a központi irányítás és az erős kontroll szükségességét, mert ezek az intézkedések biztosítják a nyugalmat. Ebből az is következik, hogy az uralkodó népének egészségéért is felelős, és mindent meg kell tennie annak érdekében, hogy ez javuljon.¹⁶⁶ A *Gerard van Swieten* (1739–1803) által kezdeményezett bécsi egyetemi reformok másutt nehezen találtak követőkre. 1763-ban *Mária Terézia* Szencen *Collegium Oeconomicum* néven gazdasági-számviteli felső iskolát alapít. Tananyagában matematika, kettős könyvvitel, közgazdaságtan és kameralisztikai tanulmányok szerepelnek.¹⁶⁷

A Habsburg Birodalomban *II. József* folytatta a felsőoktatás átszervezését. 1784-ben – a németekhez hasonlóan – regionális alapon képzelte el az egyetemi hálózat kialakítását. A jezsuita alapítású intézmények egy részét – Olmütz, Gráz, Innsbruck, Kolozsvár székhellyel – líceumi rangra fokozta le. Egyetemenként csak Bécsset, Prágát, Pestet hagyta meg és negyedikként újként megalapították Lemberget. 1810-ben megszűnt a salzburgi érsekség korábban bencés vezetésű egyeteme is. Az átrendezés következtében

.....
165 Sonnenfels a szabadkőműves és több páholy tagja, 1784-től nagymester és a bécsi illuminátusok vezetőjének is tekintették.

166 Luyendijk-Elshout, Antonie (2004): *Medizin*. In: *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945)* III. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 449. o.

167 Balogh László (szerk.)(1996): 1000 éves a magyar iskola 996–1996. Colortipo Bt. Budapest, 31. o.

a Habsburg Birodalomban sajátos helyzet állt elő, ennek lényege, hogy a kevés egyetemen viszonylag sok diák tömörül és ennek következtében nagy létszámú sok egyetemi polgárnak helyet és működési teret nyújtó centrumok jönnek létre. Ezek közül kiemelkedik Bécs és Prága.

Olmütz, Gráz és Innsbruck 1826 után ugyan visszakapta egyetemi rangját, de sokat veszítettek korábbi fontosságukból. Ennél rosszabb helyzetbe csak Krakkó került, ahol a tannyelv és nemzeti hovatartozás többször megváltozott.

A bécsi kongresszus döntései nyomán az észak-itáliai terület két patinás egyeteme Padova és Pavia a Habsburg Birodalomhoz került. Mindkét Lombard-Velencei Királysághoz tartozó intézmény olyan gyors ütemben fejlődött, hogy 1840-re már felzárkóztak Prágához. Ezt előnyösen befolyásolta az a tény, hogy itt az oktatás nyelve az olasz maradt.

Bécsben, a császárvárosban működnek a birodalom legkorszerűbb felsőoktatási intézményei. Közülük a legpatinásabb a **Bécsi Egyetem**. Ennek tanrendje, szervezeti formája követendő mintaként szolgált a Monarchiában mindenütt, de más, Monarchián kívüli egyetemeken is. A Bécsből eredő 18. századi a felvilágosult abszolútizmus céljait szolgáló egyetemi reformok a következőket jelentik:

- az egyetemi autonómia korlátozása és erősebb állami kontroll alkalmazása,
- a professzori kar kötelmeinek korábbinál pontosabb szabályozása, a szolgálati feladatok pontosítása,
- a latin nyelv helyett mindenütt a német lesz a tannyelv,
- a diákokkal szembeni vizsgakövetelmények szigorítása,
- a doktori eljárás egyszerűsítése,
- a filozófiai fakultás magiszteri címével szembeni követelmények közelítése a doktori fokozat követelményeihez,
- bevezetik és közre adják az évenként tartott előadások katalógusát,
- az oktatók számának növelése összekapcsolva új tantárgyak bevezetésével,
- az egyházi befolyás csökkentése,
- az egyházi ünnepek egyetemi megtartásának kisebb szerepe,
- sok jezsuita oktató elbocsájtása,
- az akadémiai megkülönböztető ruhaviselet (talár, birétum stb.) megszüntetése,
- a tanításmentes napok számának csökkentése,
- a hasznossági szempont elsődlegességének hangsúlyozása.¹⁶⁸

A bécsi egyetem sajátossága, hogy nagyon sokáig, egészen 1849-ig tovább működik a nációk szerinti szerveződés. A bécsi egyetem archívuma őrzi például a magyar náció anyakönyvét.

168 Összefoglalva In: Speck, Dieter (2007): *Uniseum Freiburg. Ein Bildbegleitbuch*. Promo Verlag, Freiburg 55. o.

7. kép: A *Liber Nationis Hungaricae* címlapja a bécsi egyetemen (1632)

Forrás: Archiv der Universität Wien

A *Liber Nationis Hungaricae* a bécsi magyar akadémiai nemzet prokurátorainak anyakönyvi és más bejegyzéseit tartalmazza az 1632 és 1772 közötti időszakból, értelemszerűen az ebbe a nációba tartozó cseh és lengyel diákok adataival együtt. A címlapon a Szentháromság alatt középen az ország címerek, a két szélén Szűz Mária a gyermek Jézussal – Mária mint közbenjáró, oltalmazó, illetve a náció védőszentje Szent László látható. A kép alsó részén a bécsi egyetem címere került ábrázolásra. Alul középen egy nyitott könyvön az ACD VIEN (Academica Viennensis) felirat olvasható. A könyvet két felhőből kinyúló kéz tartja.

Különösen magas színvonalú a képzés a bécsi Orvostudományi Karon. Az orvosi, sebészi, gyógyszerészi pálya egyik jellemzője, hogy gyakran nemzedékről-nemzedékre folytatja valaki a szélesebb családi körből ezt a hivatást, így a professziókat művelő dinasztiaiák jönnek létre, amelyek többnyire ragaszkodnak az őket képző anyaintézményhez. Ez alkalmanként anyagi és más támogatási formában is kifejeződik, fenntartva a folytonosságot és előmozdítva a fejlődést.

1781-ből fennmaradt egy német professzor feljegyzése a bécsi egyetem meglátogatásáról, ami alkalmi betekintést enged az egyetem belső életébe:

„A filozófiai előadóteremben mintegy 200 hallgató volt, az előadás témája érdekes, jól összefogott, de a hallgatók úgy viselkedtek, mint a gyerekek: némelyik fekszik a padon, mások cseverésztek, egyesek feltűnően ásítottak, megint mások ide-oda forgolódtak. Ezzel nem is lenne baj, de annak megelőzésére, hogy a bölcsesség e kedvelői ne legyenek túl hangosak, hogy ne nyomják el a professzor hangját, a katedra előtt egy külön helyre egy felvigyázó idősebb diákok ültettek – *fiscus philosophiae* megnevezéssel – akinek az a kötelessége, hogy túl nagy hangzavar esetén figyelmeztesse társait oktatójuk iránti tiszteletre.”¹⁶⁹

1766-ban nyílt meg Bécsben egy állatok gyógyításával foglalkozó intézet, ez 1777-ben **Állatorvos-képzővé** nőtte ki magát, amit 1812-ben az Orvostudományi Karhoz csatoltak.

A bécsi tanintézetek között különleges helyet foglal el az 1754-ben alapított Keleti Nyelvek Akadémiája. Az intézmény kezdeti célja az, hogy a török birodalommal való kapcsolatok intézéséhez diplomáciai és nyelvi jártassággal bíró szakembereket képezzenek. Idővel ebből fejlődött ki a Monarchia **Diplomata- és Konzulképző Akadémiája**. 1833-ban Metternich javaslatára jogi-diplomáciai jellegű kurzusokkal bővült a képzés. Az intézmény 1898-tól Konzuli Akadémiaként működött tovább.

A műszaki oktatás legkorábbi felsőfokú tanintézetei Európában a hadmérnöki iskolák. Ilyen intézmények elsőként Franciaországban és Itáliában létesültek. A Habsburg Monarchiában 1717-ben szervezték meg az első **Hadmérnöki Akadémiát** Bécs környékén. Az akadémia helyszíne az évek során többször változott, a működés helyei: Gumpendorf, Laimgrube és Wieden települések. Az oktatás kétéves előkészítő kurzusból és ezt követően hat éves tanulmányi időszakból állt. A matematika és a geometria itteni oktatását az egész Monarchia területén elismerték és magas színvonalúnak tartották.¹⁷⁰ Az intézmény igen jó előkészítőnek számított azon polgári pályák számára, amelyek magas szintű matematikai tudást igényeltek.

A fémek iránti fokozott igény szükségessé tette a bányászat fejlesztését, ehhez pedig képzett szakemberekre volt szükség. Így 1763-ban Schemnitz-ben **Bányászati Akadémiát** alapítottak. Ebben az intézményben három év a tanulmányi idő, a tananyag geometria, hidraulika, kémia, kohászat és némi laboratóriumi gyakorlat. A képzés fontos része, hogy a nyári szünidőben a diákok gyakorlati ismereteik fejlesztése érdekében meglátogatták a hutákat.¹⁷¹

A műszaki tudományok oktatására az 1770-ben alapított Realhandlungsakademie utódjaként 1815-ben megalakul a később európai hírűvé vált **Politechnikum**. Ebben az intézményben előkészítő osztályt, technikai osztályokat tartanak fenn és 1817-től kereskedelmi tagozaton oktatnak. Első igazgatója a rendkívül tehetséges szervező *Johann Joseph Prechtl*. A tagozatok között a műszaki a legfejlettebb, ezért nem véletlen, hogy az egész Monarchiából ide érkeztek a mérnöki tudományok iránt érdeklődők.¹⁷² Az

169 Idézte In: Paulsen, Friedrich (1902): *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium*. Verlag von A. Asher & Co, Berlin, 375–376. o.

170 A legismertebb magyar tanítvány *Bolyai János*, aki 1818-ban iratkozott be és később a nem euklideszi geometria kidolgozója lett, de itt végzett a budai vár védelmében 1849-ben elesett *Heinrich Hentzi* császári tábornok is.

171 Guagnini, Anna (2004): *Technik*. In: *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945)* III. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 490. o.

172 A magyarok közül itt tanult Ybl Miklós, Juhász Károly az Ipartanoda későbbi tanára és Teleki Sámuel gróf is.

intézmény olyan népszerűvé vált, hogy 1830-ra hallgatói létszáma megnégyszereződött és a birodalom műszaki szakembereinek mintegy 40%-a itt szerezte végzettségét.¹⁷³

A művészeti pálya iránt érdeklődők az 1692-ben alapított bécsi **Képzőművészeti Akadémián** tanulhattak. Az 1812. évi statútum alapján az intézmény négy fő részlegre tagolódott: festészeti, szobrászati, rézmetsző és mozaiktagozaton oktattak elismerten magas színvonalon.¹⁷⁴ Az intézmény sajátossága, hogy iparművészeti iskolájában a kézműves mesterséget is el lehetett sajátítani, sőt rendhagyó módon mesteremberek számára vasárnapi oktatást is szerveztek.

Prága a Monarchia második legnagyobb és egyben legrégebb alapítású egyeteme. Sokféle nemzet fiaiból álló diákságából itt iratkoztak be a legtöbben a bölcsészeti karra, ez a hallgatók közel egy negyedét tette ki. A bölcsészetet nem a korábbi ars-fakultásnak megfelelő előkészítő jelleggel tanulják, hanem igyekeznek alaposabban elmélyülni a felkínált tantárgyakban. További sajátosság, hogy a bölcsészeti kar nyelvi kurzusaira szép számmal jelentkeznek ún. rendkívüli státuszú hallgatók, akik csak egy vagy néhány kurzust végeztek el. Több diákról tudható, hogy egymással párhuzamosan vettek fel kurzusokat a bölcsészeti karon és a műegyetemen egyszerre. Prágában szép számmal tanultak magyar diákok, köztük például Görgey Arthur, ő itt az 1840-es években kémiai előadásokra járt. A magyarországi tehetősebb zsidóság is előszeretettel küldi fiait prágai tanulmányok végzésére.¹⁷⁵

A műszaki tudományok oktatására 1806-ban bécsi mintára megalakult a prágai Politechnikum.

Esettanulmány egyetemi konfliktusok keletkezéséről és megoldásáról – Freiburg példáján keresztül

Freiburg városa a 18. században a Habsburg Monarchiához tartozott. Az egyetem és a város kapcsolatát sokféle konfliktus terhelte. Ezek egyike a városképre és az építészetre volt hatással, ugyanis az 1700-as években a jezsuiták által fenntartott egyetem körül csak olyan magasságú és elhelyezései épületeket lehetett emelni, hogy onnan ne láthatósnak be az egyetem udvarába. Ez természetesen sértette a polgárok érdekeit.¹⁷⁶

További más jellegű konfliktus abból keletkezett, hogy a Monarchia központjától távolabb fekvő freiburgi egyetem professzorai több alkalommal kifejezetten szabotálták a Bécsből érkező utasításokat. Ezt egy ideig sikeresen megtehették, mert *Mária Terézia* figyelmét lekötötte az 1756-ban kitört hétéves háború. Ez a rövid idő is elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy Freiburgban növényteni és kémiai területre professzort nevezzenek ki. A freiburgi egyetemmel szemben radikálisabb és erőteljesebb változtatási szándékkal 1765-től *Mária Terézia* fia és társuralkodója *II. József* lépett fel. Az egyszerűséget mindenkefelett kedvelő császár, aki maga is tábori egyenruhát hordott, betiltotta a díszes körmeneteket, a búcsújárást, amihez a város lakossága már hozzászokott. Jelentősen csökkentette az ünnepnapok számát, a szerzetesrendek egy részét feloszlatták, a kolostorok és

173 Szögi László (1994): *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemein I. 1790–1850*. ELTE Levéltára Budapest-Szeged. 15–16. o.

174 A magyar festők közül itt tanult Markó Károly, Brocky Károly és Barabás Miklós.

175 Szögi László (1994): *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemein I. 1790–1850*. ELTE Levéltára Budapest-Szeged. 29. o.

176 Speck, Dieter (2006): *Eine Universität für Freiburg*. Rombach Verlag, Freiburg/Berlin. 85. o.

az egyház javaiból többek között kórházakat, szegényházakat és lelenházakat létesítettek. Persze a jezsuita rend egyik napról a másikra történő feloszlása 1773-ban sokféle elhúzódtó hatással járt. Már magának a jezsuiták vagyonának a kezelése sem egyszerű, ami egyébként Habsburg tulajdonba került. Freiburgban a gondosan számon tartott jezsuita vagyon további kezelése úgy történt, hogy meghagyták az egészzet közös kezelésben, kifizették belőle a fennálló tartozásokat, rendezték a folyó ügyeket és gondoskodtak az idős jezsuita páterek ellátásáról. Az egyetemen a jezsuiták kiesése miatt – megfelelően képzett oktatók hiányában – nem tudták volna folytatni az oktatást, ezért a filozófiai karon, még a rend hivatalos megszüntetése után is jezsuita páterek oktattak. Igaz a megmaradók kiválasztásában szelektáltak, mégpedig olyan szempontból, hogy ki volt közöttük a „haladó szellemiséget” képviselő. Ez többek között abban nyilvánult meg, hogy hajlandók voltak-e az atyák protestáns eredetű hallei és göttingeni tankönyveket használni. Egyébként a jezsuita tanárok a megfelelő magyarázatokkal kiegészítve tanították *Wolf*, *Leibniz* és más gondolkodók újító jellegű filozófiai nézeteit.

A konfliktusok egyetemet érintő egyik legsúlyosabb problémája a könyvtárak felszámolásakor, ide-oda költöztetésekor keletkező pótolhatatlan veszteségek keletkezése. A freiburgi egyetem átvehetett volna jezsuita hagyatékából 8000 könyvet, de a válogatásra kiküldött könyvtáros csak a tiltott, korábban indexre került és protestáns könyvek iránt mutatott érdeklődést, ezekből 1782-ben 3000 kötetet átmentettek az egyetemi könyvtár állományába. Kilenc évvel később – amikor ráébredtek arra, hogy a többi könyvre is szükség lenne – még nyolc kocsideréknyi rendezetlen könyvet találtak, de addigra sok könyv már végleg elveszett.¹⁷⁷

A jozefinus „kikényszerített felvilágosodás” idején az egyetemeket sok kiváltságuktól megfosztották és erős központi irányítás alá vonták azokat. Az új tanrend a tudományos kutatást végző intézeteket hivatalnokképzőkké degradálta és csak azokat a szakokat oktatták, amelyek kifejezetten az államigazgatás céljait szolgálták. Praktikus okból felismerték ugyan a népoktatás jelentőségét és cselekvően léptek fel ennek érdekében: meghatározták a tannyelvet – ami értelemszerűen a német nyelv –, az iskoláskönyveket és a leckék rendjét, mindezt az erős, erőszakos központosítás szellemében. Freiburgban új reformált tanulmányi rendszert vezettek be, több természettudományt, német nyelvű oktatást és az egyházi befolyás további csökkentését követelték meg a város polgáraitól, valamint ezzel párhuzamosan növelték az adófizetési kötelezettséget és szigorították a fegyelmet. II. József hivatalnokai elvárták, hogy a freiburgi egyetem teljes vagyonáról kimutatást nyújtson be Bécsnek. Ezt már nem nézhették tétlenül az egyetemi polgárok és a szenátus sem, ezért a syndicus (gazdasági vezető) egyetértésével megtagadták Bécsnek az engedelmességet. Ennek katonai megszállás – azaz a hagyományos egyetemi autonómia súlyos sérelme – lett a következménye. 1768-tól a korábban szenátusi hatáskörbe tartozó jogokat négy testületre ruházták át. Az első grémium elnevezése Ordinarium és a rektorból és a négy dékánból állt, feladatuk az egyetemi ügyekben történő bíraskodás volt. A reprezentatív feladatokat és a végrehajtó hatalmat az ún. Plénium gyakorolta. Az Oeconomicum vitte a gazdasági ügyeket, míg a Juridicum a fegyelmi ügyekben járt el.¹⁷⁸

A kari dékánok mellé egy-egy adminisztratív igazgatót rendeltek ki. A később megválasztott új rektornak pedig köteleznie kellett magát a bécsi kormány utasításainak betartására. A fejlesztés jegyében – a viszontagságos körülmények ellenére – hamarosan

177 Speck, Dieter (2006): *Eine Universität für Freiburg*. Rombach Verlag, Freiburg/Berlin 86–87. o.

178 Speck, Dieter (2006): *Eine Universität für Freiburg*. Rombach Verlag, Freiburg/Berlin 97. o.

fiziológiai (1774), természettani (1775) állatorvosi (1783) és erdészettudományi (1787) tanszékek létesültek Freiburgban.¹⁷⁹ Itt további különlegességként az is megtörtént, hogy a katolikus indíttatású egyetemen protestáns rektort választottak meg 1791-ben, mégpedig a Düsseldorfból származó *Johann Georg Jacobi* (1740–1814) személyében.

Az érdekérvényesítés sajátos esete az egyetem nevének megválasztása. Német egyetemeken elterjedt szokás szerint a mindenkori uralkodót – aki gyakran a tiszteletbeli rektor (Rektor Perpetuus) szerepét is betölti – illet névadónak választani. Így vette fel a freiburgi egyetem – a hatékonyabb támogatás reményében – VI. *Albrecht* főhercegről az Albertina nevet. A háborúskodás során változtak a viszonyok és Freiburg a badeni hercegséghez került, az akkori uralkodója *Ludwig von Baden* (1763–1879) főherceg lett, természetesen célszerű volt az ő nevét is felvenni így került az egyetem nevébe az Albertina mellé a Ludoviciana megnevezés.¹⁸⁰

5. TOVÁBBI HABSBURG BIRODALMI FELSŐOKTATÁSI INTÉZMÉNYEK

A jezsuita líceumból kialakult **Grác** egyeteme Bécsnél jóval szerényebb körülmények között működött, mind a diákok létszámát, mint a felszereltséget tekintve – alapvetően megrekedt egy korábbi fejlettségi szinten. 1811-ben a stájer fővárosban a Joanneum keretében műszaki képzés indult. Az 1820-as 30-as években az egyetemen szolid fejlődés vette kezdetét. Vonzáskörzete főleg szűkebb környezetére korlátozódik. Erőssége a teológiai képzés. Ezekben az években szerény műszaki képzés is indul, a gimnáziumot végzettek és a bölcsészeti kar átképzés iránt érdeklődő hallgatói számára.

A tiroli **Innsbruck** kis egyetemnek számított, egy korábbi jezsuita kollégiumból alakult filozófiai kara 1699-ben nyitotta meg a kapuit, amit hamarosan követett a többi kar létesítése. 1782-óta líceumi szintre fokozták le és megvonták a doktori fokozatok adásának jogát. 1791 és 1810 között visszakapta az egyetemi rangot, de 1810-ben a bajor kormányzat megszüntette a jogi és orvosi képzést és újra líceumként funkcionált, történt mindez annak ellenére, hogy az 1800-as években jó színvonalú az orvosi képzése volt, erőssége a természettudományok között a kémia oktatása. Érdekes, hogy az intézményt előkelő családok fiai előszeretettel választották tanulmányaik helyszínéül. 1826-tól ismét teljes karú egyetem és a Salzburgi egyetem megszűnése miatt emelkedik a hallgatói létszáma is. Az egyetemi életben az 1844 körüli időpontra tehető az a fordulópont, amikortól a hagyományos bölcsészeti, teológiai érdeklődés dominanciája megszűnik és nő a reáltudományok elsajátítása iránti igény.¹⁸¹

Lemberg egyeteme a lengyelek és szlovákok lakta Felvidékről és Galíciából toborozza diákjait. Népszerűsége a napóleoni háborúk után úgy 1835-ig nő, majd újra rohamosan csökken.

179 Speck, Dieter (2006): *Eine Universität für Freiburg*. Rombach Verlag, Freiburg/Berlin 93–103. o.

180 Speck, Dieter (2006): *Eine Universität für Freiburg*. Rombach Verlag, Freiburg/Berlin 117. o. Az már tiszta szerencse, hogy a nemzeti szocializmus idején nem vették fel a pártfogónak kiszemelt *Dr. Wilhelm Frick* náci birodalmi miniszter nevét. Ezzel a freiburgiak jobban jártak, mint Grác egyeteme, amelyik felvette *Adolf Hitler* nevét.

181 Szögi László (1994): *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemlein I. 1790–1850*. ELTE Levéltára Budapest-Szeged. 18. o.

Olmütz jezsuita alapozású líceumból egyetemmé vált intézménye főleg szűkebb környezetének – Pozsony, Nyitra – képzési igényeit elégíti ki. Erőssége a teológia. Diákjainak lehetősebb része a kezdeti kurzusok elvégzése után más nevesebb univerzitások felé veszi útját.

Padova és Pavia egyetemét szinte kizárólag orvostanhallgatók látogatják. A milánói hercegség, azaz Lombardia egyeteme már 1361-óta Pavia. A városban a 15. század közepe óta létezett a *Francesco Sforza* által építtetett kórház a Ca'Granda, amelyik a maga idejében Európa legmodernebb egészségügyi intézményének számított. A 16. században a jezsuiták klasszikus kétkarú (filozófiai és teológiai kar) egyeteme működött a Palazzo Brerában. Az egyetem társadalmi környezete változatos. Francia, spanyol, osztrák uralom alatt kénytelen működni, ezzel együtt mindig gondosan őrizte kiváltságait. Az egyetem erőssége az orvosképzés. 1634-től oktatják a sebészetet, 1745-től itt tanít a sebészorvos *Bernardino Moscati*. Osztrák uralom alatt is erős az orvostudomány, 1802-ben itt oktat *Giovan Battista Monteggia*, akinek sebészeti tankönyvét széles körben használták.

Magyarországnak 1635-től végre van egyeteme és emellett számos főiskolai képzésnek megfelelő kollégiumtípusú iskolája. Ezen utóbbiakból legalább két alaptípus a katolikus és a protestáns változat különíthető el. A *Pázmány Péter* által 1635-ben Nagyszombatban alapított jezsuita líceumra épült egyetem hittudományi és bölcsészettudományi karral rendelkezik. A korábbi harmadszori sikertelen kísérlet után remény és elszánás mutatkozott arra, hogy végre legyen az országnak olyan felsőoktatási intézménye, amelyik tartósan bizonyul és ahol hozzá lehet jutni a magasabb tudományos fokozatokhoz. A tartósságot Pázmány nagylelkű adománya segíti, 100 ezer arany értékben, amit gondos kezelésre és kamatozásra Nürnberg városába helyeznek ki. A nehézség az egyetem kiteljesedése szempontjából az, hogy a három részre szakadt ország egy részét még megszállva tartják a törökök. Ennek ellenére olyan neves személyek oktatnak az egyetemen, mint *Faludi Ferenc* (1704–1779) jezsuita tanár, író és költő. A gondos előkészületek ellenére az orvoskar 1771-ben megszűnt, Egerben viszont 10 hallgatóval orvosképző indul 1769-ben.¹⁸² A pesti orvosi kar 1769 és 1848 közötti működéséről, a diákok létszámáról, az orvosok, gyógyszerészek és sebészek képzéséről a klasszifikációs könyvek alapján részletezően tudósít Simon Katalin tanulmánya.¹⁸³ 1774-ben Kolozsváron a volt jezsuita kollégium típusú iskola utódjában jogi és orvosi-sebészi képzés veszi kezdetét. 1777-ben *Mária Terézia* elrendeli a nagyszombati egyetem Budára költöztetését a hozzá tartozó nyomdával és könyvtárral együtt. Az egyetemnek ekkor 32 rendes tanára és 423 hallgatója van, a tanszékek száma 14. A pesti egyetem iránt egészen 1793-ig fokozott a diákok érdeklődése, különösen azért, mert ezt az intézményt – másoktól eltérően – nem fokozta le II. József líceummá. A hazai tanulási lehetőségek mellett továbbra is fontos a peregrináció,¹⁸⁴ ennek részeként 1700 és 1790 között mintegy három-ezer magyar fiatalember tanul németországi, svájci, hollandiai és angol egyetemeken.¹⁸⁵ A magyarországi tanügyet a Monarchián belül külön törvények szabályozták, ilyen az I. Ratio Educationis 1777-ben és a II. Ratio 1806-ban.

182 Balogh László (szerk.) (1996): 1000 éves a magyar iskola 996–1996. Colortipo Bt. Budapest, 32. o.

183 Simon Katalin (2016): *Magyar-erdélyi-román kapcsolatok a nagyszombati, budai, pesti orvosi karon a kezdetektől 1848-ig*. Valóság 2016. 3. szám 47–60. o.

184 Erről részletesen olvasható Szögi László (1994): *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemein I. 1790–1850* ELTE Levéltára, Budapest-Szegecímű monográfiájában.

185 Lendvai, Paul (2009): *Magyarok. Győzelmek és kudarcok*. Kossuth Kiadó Budapest, 170. o.

Részletek az I. Ratio Educationis egyetemre vonatkozó rendelkezéseiből¹⁸⁶

Bevezetés IV.§ V.2

Azok, akik az akadémiai tanfolyam elvégzése után még további tudományos kiképzésre, tanulmányaiknak mintegy betetőzésére törekednek, azoknak a királyi egyetemre kell majd belépniük, amely a szabad művészetek és a tudományok minden ágának gócpontja, ahol a leghíresebb tudósokat hallgathatják és választhatnak a tehetségüknek vagy céljaiknak megfelelő tudományzakok között, minden irányban bűvárkodásokat végezhetnek [...]

II. Fejezet I. Szakasz

XIV.§. A királyi egyetemről általában

[...] Ilyen egyetem az egész országban és a magyar korona örökös területein csak egy van, mely Budán, az országrészek kellős közepén nyert nagyszerű elhelyezést, föl van szerelve gazdag alapítvánnyal, és jól el van látva a tudományok minden ágában kiképzett tanférfiakkal. [...]

XV. §. A királyi egyetem tanácsa

Ez a királyi tanács összetevődik az elnökből és a négy kar igazgatóiból, valamint a humaniorák és szabad tudományok igazgatójából, akik a királyi elhatározással neveztetnek ki, s ugyancsak egy jegyzőből. (A következőkben 10 pont ismerteti a tanács feladatait. Ezek közül az 5. a tanári függetlenséggel foglalkozik) Ha a tanárok valamelyike makacs viselkedést tanúsít, a tanács enemű vétségéről az előleges kimerítő vizsgálat megejtése után és saját véleményének csatolásával a királyi helytartótanácsnak s ennek közvetítésével a királyi felségnek jelentést tesz. A felelet megérkezése előtt azonban a büntetés kiszabására, a hivataltól való felfüggesztésre vagy hivatalvesztésre nem kerülhet dolog.

(A diákok vétségeit – beleértve a kizárást is – a tanács szankcionálhatja, a helytartó tanácsot erről írásban kell értesíteni.) (A 7. pont a kezdeményezés lehetőségét taglalja) [...] Ha tehát valamelyik tanácsstag üdvös javaslatokat ajánl, (azok) nemcsak vissza nem utasítandók, hanem hálás elismeréssel kell azokat fogadni és mérlegelni, s magának a tanácsnak saját véleményével egyetemben a király helytartótanácsához kell átküldeni. Azonképpen, ha valamely tanintézet iskolaügyben tanácsért fordul hozzá, a megkeresésnek készséges jóakarattal helyet ad.

XVI. §. Az egyetem akadémiai hatósága

Ezen hatóságot Európa más egyetemeinek módjára alkotják: ennek rektora, titkára, a négy kar dékánjai és a szeniorok s ugyancsak tagja a szabad és nemes művészetek prodirektora. A rektor magnifikus tiszte természetesen azokat a tanárokat illeti meg, kik a többiek között tudásukkal vagy méltóságukkal kitűnnek. Ez a hivatal bevett szokás szerint egy évi tartamú. A titkár hivatala állandó, és éppen ezért királyi elhatározással tölthető be. A dékánok évenként a saját karuk szavazataival választanak. [...]

186 Balogh László (szerk.)(1996): 1000 éves a magyar iskola 996–1996. Colortipo Bt. Budapest, 32. o.

XVIII. §. A karok elnökei, azaz igazgatói

Bármely kar királyi elhatározással kinevezett igazgatója (amely méltóság mindig csak kitűnő és bőséges érdemeket szerzett férfiakra ruháztatik) egyúttal királyi közoktatási tanácsos is lesz, és élvezi mindazokat a kitüntető címeket és méltóságával járó előjogokat, melyeket a többi királyi tanácsosok Magyarországon élveznek. Gyakorolja továbbá a tanácskozási és szavazati jogot az egyetem királyi tanácsában, saját karának ülésében az elnöki tisztet látja el. (Külön feladatai: véleményezés, írásművek, könyvek bírálata nyomtatás előtt, tanszékvezetői kinevezéshez indítvány.) [...] gyakran váratlanul megjelenik az előadásokon, hogy a tanítás és a tanulás módszereiről tudomást szerezzen. A hanyag tanárokat először barátságosan, majd szigorúbban megint, és ha azontúl is hanyagul teljesítik kötelességeiket, feljelenti őket a királyi tanácsnak.

XX. §. Az egyetem kari dékánjai

[...] Különösen reájuk tartozik a tanuló ifjúság erkölcsi fegyelmének gondozása. Ezért először nekik jelentik fel a vétségeket. Ezeket vagy maguk büntetik és javítják, vagy ha valamivel súlyosabbak, az akadémiai hatóság tudomására hozzák, hogy határozatot hozzon felőlük. Kari ülést összehívni a dékánoknak csak az elnök, azaz igazgató kifejezett hozzájárulásával szabad.

XX. §. Az egyetemi tanárok

Az egyetemi előadások ellátására a tanárok mindig királyi jóváhagyással neveztetnek ki. Még pedig vagy az akadémiaikról, vagy a gimnáziumokból hívatnak meg, ahol tudományos működésüknek kiváló tanújeleit adták, vagy bárhol élő és kitűnő tanultságukról ismert férfiakból választatnak. Továbbá a királyi egyetemi tanács bármely üres tanszékre három jelöltet ajánl a királyi helytartótanács útján a király őfelségének, miután előbb az illetők életrajzát, jellemét, érdemeit, tudományosságát stb. pontosan feltárta. [...]

A továbbiakban az egyetemi hitszónok és hitelemző feladatai kerülnek részletezésre, akiknek az erkölcsi nevelésben van fontos szerepük. Az egyetemi hivataloszolga, azaz a pedellus feladatai is sokrétűek: figyel minden helyiségre, ügyel a bútorzatra és az eszközökre, gondoskodik a fűtésről és a tűzvédelemről, bejelenti az akadémiai hatóság gyűléseit, értesíti a beidézetteket, karcerba kíséri a vétkeseket stb. Mindezzért cserébe meghatározott díjazásban részesül, és ingyenes lakást kap az egyetemi épületben.

A Ratio Educationis rendelkezik még az akadémiai és az egyetemi tanárok tudományterület szerinti beosztásáról, az egyetemi csillagvizsgáló intézet és múzeum felállításáról. Szertárakból hármat különböztetnek meg, ilyen a természettudományi, a fizikai és a mechanikai szertár, valamint a növénykert. Mindegyikhez megfelelő felszerelés, felelős tanár és szertárőr tartozik. Az egyetemi könyvtárhoz tartozik az éremtár, valamint a régészeti emlékek összegyűjtése és gondozása is itt történik. Az egyetem szerves része még az egyetemi nyomda és a könyvkereskedés.

A magyar felsőoktatási intézmények további alakulása

A pesti egyetem tanulmányi rendje a bécsihez és esetenként a prágaihoz igazodott, a bölcsészeti kar tanrendje kétszer változott ebben az időben. 1779-ben csillagvizsgáló létesült az egyetemen. 1780-ban oklevélben (Diploma Inaugurale) erősítik meg a királyi egyetem jogait, kiváltságait és rendelkeznek jövedelmeiről. Ugyanebben az évben megkapja az

egyetemi könyvtár a kötelepéldány-jogot. A pesti egyetem bölcsészkarja mellett 1782-ben hároméves, majd 1792-től egy évvel csökkentett, azaz kétéves mérnöki tanfolyam indul. A műszaki tudományokat Magyarországon az *Institutum Geometricumban* és az 1846-ban megnyílt *József nádorról elnevezett Ipartanodában* oktatták, de ez egy ideig inkább csak középszintű képzést nyújtott. Önálló műegyetem létesítését ugyan már 1836-ban kérvényezte a magyar országgyűlés, de ekkor még nem kapott erre érdemi választ, így a műszaki pályát választók még jó ideig Bécsben tanultak. Mérnöki tanulmányokra előkészítő intézményként említést érdemel még az 1797-ben létesített keszthelyi *Georgikon*. A *Festetics György* által alapított intézményben gazdatisztekete, mezőgazdászokat, uradalmi jogászokat és 1806-tól mérnököket is képeztek. Az oktatás nyelve kezdetben latin, később a német és magyar nyelv. Triesztben 1816-ban újjáalapítják a korábbi hagyományok folytatásaként a Kereskedelmi és Hajózási Akadémiát, ahol hajóépítő mérnököket, építészeket és kereskedőket képeztek.

A pesti egyetem orvosi kara 1787-ben bővült és *Institutum Veterinarium* elnevezéssel létrejött az állatorvosi intézet, 1813-tól az orvosi kar a bécsi mintát követte.

A szervezeti forma tekintetében 1810-ben Pesten bevezették a kari igazgatói intézményt, ami Bécsben már 1802 óta létezett.

A katolikus teológiai képzés kitüntetett intézménye az 1623-ban alapított *bécsi Pázmáneum*. A sikeres intézményt II. József bezáratta és csak 1803-ban I. Ferenc (1792–1835) idején folytathatták a papképzést. A kialakult paphiány miatt az uralkodó komoly lépésekre kényszerült, 1804-ben felállították a Pesten a Központi szeminariumot, ezzel pótolva azt a hiányt is, hogy az egyetemnek nem volt teológiai kara.¹⁸⁷

Ebben az időszakban a tanítás nyelve még a latin – ami megmaradt egészen 1848-ig, emellett bizonyos kurzusokon – például az orvosi karon – német nyelven oktattak. 1849–1860 között a pesti egyetemen pedig átmenetileg a német lett a kötelező nyelv. A tannyelv tekintetében hasonló volt a helyzet az 1735-ben alapított, majd 1770-ben főiskolává fejlesztett selmecebányai Bányászati és Erdészeti Akadémián azzal a különbséggel, hogy itt teljesen természetes volt a német nyelv használata, mert ez megegyezett a város lakosságának nyelvhasználatával. A tannyelv még sok későbbi feszültség forrása lesz, 1784-ben az uralkodó kizárólagossá teszi a német nyelvet, tanító is csak az lehet, aki tud németül. Szerencsére ezt a rendelkezést 1790-ben visszavonták. A pesti egyetemen a legnépszerűbb a jogi kar, ahol a klasszikus jogi ismeretek mellett kameralisztikát és közigazdaságtant is oktatnak.

Sajátosan alakul a bécsi és a pesti egyetem viszonya. Alapesetben a bécsi tanrendi változások pesti követése volt a jellemző. Különösen igaz ez *Ferenc császár* uralkodása idején, aki 1818. május 3-án kiadott rendeletében egyértelműen kimondta, hogy a magyar tanügy számára szolgáljon zsinórmértékül az örökös tartományok oktatásügyi gyakorlata. Különösen rossz visszhangja volt Pesten annak, hogy 1808-tól a megüresedett egyetemi rendes tanári állásokra Bécsben hirdették meg a pályázatokat, ott hallgatták meg a jelentkezőket és ott döntöttek a pályázat nyertesének személyéről. Sajnálatos, hogy a pesti egyetem felszereltsége és a tárgyi feltételek biztosíthatósága tekintetében nem volt ennyire következetes a felülről elrendelt szabályozás.¹⁸⁸

187 Zombori István (2002): *A bécsi Pázmáneum*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest, 178. o.

188 Szögi László (1994): *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemein I. 1790–1850*. ELTE Levéltára Budapest-Szeged, 21. o.

6. LENGYEL EGYETEMI VISZONYOK A FELVILÁGOSODÁS IDEJÉN

Lengyelország történelme a nagyhatalmak közötti sokféle felosztás miatt meglehetősen hányatott. Így a korrekt bemutatás csak kronológiai rendben lenne lehetséges, ennek terjedelmi korlátai miatt azonban most csak epizódok szerepelhetnek. Egy fontos említendő mozzanat, hogy itt jelentős hagyománya van a magán alapítású *fél-felsőoktatási intézményeknek*, amilyen a Lubrański-kollégium (Pozen 1517) vagy a *Zamoyski* család akadémiaja a reneszánsz ihletésű Zamość (1594) városban. A lengyel viszonyok további sajátossága, hogy hiányzik a protestáns országokra jellemző protestáns lelkész-lakból kiinduló művelődési hatás, ami nem jelenti azt, hogy a katolikus klérus hatása ne lenne jelentős, de az más jellegű. A lengyel nemesség (szlachta) szerepe fontos, mert erős polgárság hiányában ez a társadalmi réteg lesz az egyetemes szabadságjogokért folyó küzdelem letéteményese, azzal együtt, hogy maga a nemesség erősen differenciált: legszegényebbjei a vidéki nemesek (golota), akiknek a művelődési viszonyai meglehetősen rosszak. Lengyel körülmények között nem jön létre olyan közvetítő jellegű kapcsolat a nemesek és a polgárok között, amelyet például angol körülmények között a gentryk működése jelent. A nagyhatalmak közé szorult ország felemelésére irányuló az utolsó kísérlet *Stanisław August Poniatowski* (1732–1798) uralkodása idején történt. 1765-ben megalapították a Szkola Rycerska nemesi akadémiát. Ennek hatására a vidéki nemesség is igyekezett a városokba küldeni tudásra vágyó fiait, különösen Varsó vált számukra vonzóvá. A lengyel felvilágosodás (Oświecenie) törekvéseit az a Nemzeti Nevelésügyi Bizottság (1773) fogta össze, amelyik átvette a felosztott jezsuita rend javait. Ebben vezető szerepet vállalt a Szkola Rycerska rektora *Adam Kazimierz Czartoryski* továbbá *Ignacy Potocki*, *Hugo Kolltáj* és *Jan Śniadecki*. Érdekesség, hogy a lengyel mágánások egymás hatékonyabb tájékoztatása érdekében ún. levélújságot adtak ki, Varsóból szétküldve azt az ország minden részébe. Az „újság” a hírek eljuttatása mellett azért is fontos, mert néhány tollforgató ember számára szolid kereseti lehetőséget és megélhetést biztosított. A Nevelésügyi Bizottság felhatalmazása olyan széleskörű volt, hogy joggal tekinthető az első európai Oktatásügyi Minisztériumnak. Egységes alulról építkező közoktatási rendszert vezettek be, csúcán a krakkói és a vilniusi egyetemmel. 1747-ben Varsóban magánkezdeményezésre megalapítják azt a Zaluski könyvtárat, amelyik sokáig az egyetlen nyilvános bibliotéka. Az iskolákban új tárgyként erkölcsstant és lengyel történelmet tanítanak, mégpedig lengyel nyelven. 1781 és 1790 között további 170 új iskolát alapítanak. A lengyel felvilágosodás leghaladóbb képviselőinek célja a nemzet túlélését biztosítani. A Francia Forradalom hatására ez a törekvés a forradalmi nacionalizmus formáját ölti. Ennek képviselői a „kovácsok” néven ismert jakobinusok, akik 1794-ben *Hugo Kolltáj* vezetésével lépnek színre. Közben 1791-ben új alkotmányt kap az ország.

8. kép: Hugo Kolltáj portréja

Forrás: Waltos, Stanislaw – Podlecki, Janusz (2005): Collegium Maius der Jagellonen Universität. Geschichte und Führer durch die Museumsammlungen. Verlag Karpaty, Krakau 17. o.

Krakkó nagy hírű egyetemét meglehetősen rosszul érinti a hatalmi viszonyok változása.¹⁸⁹A 17. század itteni meghatározó történése az egyetem és a jezsuiták közötti küzdelem a felsőoktatásért. Az itteni nagyon erős jezsuita rend a lengyel és a litván felsőoktatást egyesítve fogta össze az oktatásügyet, a jezsuiták mindenütt egységes szabályrendszerének köszönhetően. Egy ideig a jezsuiták irányítása alá tartozott a krakkói akadémia is. További súlyos gondot a svéd katonai megszállás jelentett. A svédek kifosztották a Collegium Maius híres könyvtárát és hadiadót vettek ki az intézményre, igaz ezt sohasem szedték be.¹⁹⁰Szerencsére az egyetemi jelvényeket már korábban Bécsbe mentették át. A svédek második megszállása – 1702–1709 között – szintén kemény csapást jelentett az egyetemre nézve. Mindezt fokozta még egy tűzvész 1719-ben, aminek következményeként megsemmisült a Collegium Juridicum értékes könyvtárával és archívumával együtt.

.....
189 Ez az állítás igaz annak ellenére is, hogy ez a leghosszabb ideig folyamatosan fennálló a kontinuitást biztosító lengyel egyetem, amelyik a nemzeti függetlenség elvesztésnek 123 éve alatt is működött.

190 Waltos, Stanislaw – Podlecki, Janusz (2005): *Collegium Maius der Jagellonen Universität. Geschichte und Führer durch die Museumsammlungen*. Verlag Karpaty, Krakau 17. o.

9. kép: A krakkói egyetem pédumai

Forrás: Waltos, Stanislaw – Podlecki, Janusz (2005): *Collegium Maius der Jagellonen Universität. Geschichte und Führer durch die Museumsammlungen*. Verlag Karpaty, Krakau 31. o.

Az egyetem életében ekkoriban a legkiemelkedőbb esemény 1767-ben *Jan Kanty*¹⁹¹ szentté avatása, amit 1775-ben az egész város lelkesen ünnepelt. Az egyetemi életet a skolasztika erős befolyása határozta meg, ami sok merevséget okozott. A 18. század közepére – a korai felvilágosodás jegyében – megérett az igény a változásra, ennek egyik kezdeményezője *Andrzej Załuski* püspök. 1780 és 1787 között lépett színre *Hugo Kollątaj* a nemzetnevelés ügyét szolgálni kívánó újtásaival. Maguk a professzorok is egyfajta forradalomként élték meg a változásokat. Átalakult az egyetem belső szervezete, azáltal, hogy létrehoztak a két nagy kollégiumot, amelyek a hagyományos karok tevékenységét kötötték össze. Megszüntették a professzorok középkori eredetű egyetemi bentlakási kötelezettségét.¹⁹² Új – fizikai kísérletezést lehetővé tevő – kollégiumot avatnak. A Collegium Maius sötét és vizes helyiségeiből fokozatosan áthelyezik az újonnan létesült tágasabb, világosabb tantermekbe. Azonban a Collegium Maius sem maradt lakók nélkül, mert 1806-ban ideiglenesen ide költöztették a tynieci felszámolás alá került bencés kolostor szerzeteseit. 1805–1809 között Krakkó egyetemét a Habsburg Birodalom részeként Nyugat-Galícia központi egyetemévé kívánják fejleszteni. Kezdetét is veszi a megújulási folyamat, de ez nem lesz tartós. 1812 és 1845 között Krakkó nem tartozik a Monarchiához, a képzés színvonala stagnál, legszámottevőbb erőssége a teológiai képzés.

Vilnius egyetemének hányatott sorsára utal, hogy eddigi története során a következő hatalmi viszonyok között működhetett. 1578–1795 között alapításától kezdve lengyel-litván uralom alatt áll; 1795–1832 között orosz fennhatóság alatt; 1832-ben pedig szünetel az egyetem működése; 1919–1939 lengyel uralom alatt; 1944–1989 között pedig szovjet fennhatóság alatt működik; 1989/90-től litván egyetem. A kisebb háborúkat és a két

191 Jan Kanty (Kęty településről származott és innen kapta a nevet) a teológia professzoraként istenféllemről rendkívüli jószívúságáról volt híres és 1473-ben bekövetkezett halála után a városban s továbbélt szellemi hagyatéka és életpéldája.

192 Krakkói körülmények között 22 rezidenciának nevezett professzori lakás volt a Collegium Maius épületében, ahol többnyire cölibátust fogadott teológusok éltek szoros napirend és oktatási kötelezettségek behatárolta lehetőségek között.

világháborút nem számítva ez legalább hat hatalomváltás közötti működést jelent. Az alapítás körülményeiről az egyetemtörténet első kötetében lehet tájékozódni.¹⁹³ A felvilágosodás az egyetem számára a jezsuita rend felszámolását hozta, az irányítást ekkor egy szekularizált nevelési bizottság vette át és az intézményt a Litván Nagyhercegség Első Iskolája névre keresztelték át. Bevezetik az orvostudományi és a természettudományos oktatást – a korábbi kétkarú jezsuita egyetem kiegészítéseként – obszervatóriumot építenek és 1781-ben botanikus kertet telepítenek. 1795-ben az egyetem felett már az orosz cári hatalom rendelkezett.

7. FRANCIA VISZONYOK

86

A 17. század – *Descartes* kora – francia viszonyok között a racionalista gondolkozás fokozott előtérbe kerülését jelenti. Ennek fő jegyei a következők:

- a fizikai jelenségeknek van térbeli kiterjedésük, a szellemieknek nincs;
- a fizikai jelenségek determináltak, a szellemiek nem;
- a szellemi jelenségek *holisztikusak* (együttes létezésűek), a fizikaiak *atomisztikusak* (összetevőkből felépülők), a test és a szellem között kétirányú kölcsönhatás van.¹⁹⁴

Mindez sajátos később hatással lesz a francia oktatási rendszerre. *Descartes* mellett a francia felvilágosodás fontos előkészítője *Blaise Pascal* (1623–1662) *Gondolatok* című művében a következő emberképet vázolja:

„Mert végre is mi az ember a természetben? Semmi a végtelenséghez, minden a semmihez viszonyítva, közép a semmi és minden között. Végtelen messze van tőle, hogy felfogja a szélsőségeket, a dolgok végcélja és lételve leküzdhetetlenül rejtve van számára egy áthatolhatatlan titokban, mert egyaránt képtelen meglátni a semmit, amelyből vétetett, és a végtelent, amelyben elmerül. Mi egyebet tehet hát azonkívül, hogy megsejt valami látszatot a dolgok közepéből [...]”¹⁹⁵

Magának a tanulásnak és a tudásnak a megközelítése is sajátos *Pascal* koncepciójában, könyörtelen igazságkeresése nem nélkülözi a lehetőségek mérlegelését, ami kitűnik a következő idézetből is:

„A tudásnak két véglete van, s ez a kettő összeér. Az egyik a tiszta természetes tudatlanság, ebbe születünk bele mindannyian. A másik az a véglet, amelyhez a nagy szellemek jutnak el, miután végigtanulmányozzák mindazt, amit csak tudni lehet, s rádöbbennek, hogy semmit sem tudnak, hogy ugyanabba a tudatlanságba jutottak el, amelyből elindultak; csakhogy ez már önmagát ismerő tudós tudatlanság. A két véglet között vannak azok, akik kiemelkedtek ugyan a természetes tudatlanságból, de a másikhoz nem tudván eljutni, szereznek maguknak valami kis nagyképű tudományos mázt, és adják a mindentudót. Ezek zavarják össze embertársaikat, és ítélnék rosszul mindenről.”¹⁹⁶

193 Mikonya 2014. 334. o.

194 Popper 2007. 85. o.

195 Pascal, Blaise (2000): *Gondolatok*. Lazi Kiadó, Szeged, 24. o.

196 Uo. 111–112. o.

E világos gondolatfűzés kiegészítésére a tudományos életben szervezeti változások is történek. XIII. Lajos – Richelieu ösztönzésére – 1635-ben megalapította Párizsban a francia akadémia intézményét. A forradalom előtti időszakban már öt akadémia fogta össze a tudományt és a művészetet.

A 18. századi Franciaországban jelentős a polgárság létszáma és politikai befolyása, amely az adott korban mind nagyobb gazdasági hatalommal párosult. A korábbi időszak nagy tudományos eredményei és vívmányai révén a kor polgári származású értelmiségije számára a világ megismerhetőnek, leírhatónak és megváltoztathatónak tűnt. A racionalizmus diadalmaskodott a korábbi eszméramlatok felett és az alkotók az emberiséget az észre való ráhatással, felvilágosítással óhajtották megjavítani. Innen az időszak neve: felvilágosodás, amelyet francia körülmények között nem a fényvel kapcsolatos formában (illuminatio) említenek, hanem par la Raisonként. Ezzel a változtatással arra utalva, hogy a személyiség belülről fakadó egyéni aktivitása helyett jelen esetben társadalmi-politikai folyamatról van szó. A szellemi megújulásban vezető szerepet játszottak az angolszász gondolkodók (*John Locke, David Hume*) elképzelései, melyek a szabadságra, toleranciára vonatkoztak. Ezeket azután a nagy francia filozófusok (*Montesquieu, Voltaire, Jean-Jacques Rousseau*) fejlesztették tovább. A kor másik jellegzetessége a szabadkőműves páholyok nagy száma, amelyekbe sok nemes is belépett. Számszerűen ez azt jelenti, hogy 1793-ban mintegy 830 páholyról van tudomás közel 100000 fős tagsággal, a tagok pedig többnyire a városi elit soraiból kerültek ki.¹⁹⁷ A szabadkőművesek a szabadság, egyenlőség, testvériség jelszavait hangoztatták és közreműködtek a forradalom ideológiai előkészítésében.

A francia felvilágosodás meghatározó műve a végül 28 kötetesre sikeredett Nagy Francia Enciklopédia, alcíme szerint „A tudományok, a művészetek és a mesterségek értelmező szótára” amit 1751-ben kezdték el kiadni és 1772-re fejezték be. A kötetek a filozófia, a vallás, az irodalom és esztétika, politika és közgazdaságtan, a természettudomány és a technika akkor ismert minden kérdését tárgyalták. Az enciklopédia címszavait ábécé-sorrendbe rendezték, és ahol lehetett, igényes rézmetszetekkel egészítették ki. A szerzők igyekeztek táblázatokkal, ábrákkal, empirikus adatokkal segíteni a tájékozódást, de a legnagyobb újdonság a teljességre törekvés, amennyiben a kritikai véleményeket is megjelentették. A cenzúra megkerülésére azt a módszert alkalmazták, hogy a hivatalos állásponttól eltérő nézeteket nem az adott tárgyszónál, hanem egy másik helyen közölték. Ennek ellenére az érdeklődő igényes olvasó előbb-utóbb a rejtett célzások révén eligazodhatott az enciklopédiában. Az egész vállalkozás összefogója a rendkívül sokoldalú *Denis Diderot*. Az Enciklopédiát második kiadóként *d’Alembert* jegyezte, ő a matematikai cikkeket szerkesztette.

A francia forradalom egyik jellegzetessége az ókorhoz fordulás, pontosabban annak a gall lélekhez közelebb álló részét a római republikánus időszakot egyfajta mintának tekintő szemlélet átvételét tartották fontosnak. Említést érdemel, hogy a neohumanista hatások francia körülmények között a németekétől eltérő módon jelentek meg, mert a franciák inkább a római jogi és az erkölcsi tanítások felé fordultak.¹⁹⁸ Ennek szóhasználati és külsődleges megnyilvánulásai is vannak. Ilyen a hónapok nevének megváltoztatása – a bőség hava például Thermidor, a gyümölcsé Fructidor, az aratás hónapja

.....
197 Sdvizkov, Denis (2006): *Das Zeitalter der Intelligenz. Zur vergleichenden Geschichte der Gebildeten in Europa*. Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen. 39. o.

198 Sdvizkov, Denis (2006): *Das Zeitalter der Intelligenz. Zur vergleichenden Geschichte der Gebildeten in Europa*. Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen. 33. o.

Messidor lesz; a földrajzi elnevezésekben is újítanak – Hollandiából Batávia, Svájcban Helvécia, Genovából Liguria lesz. A külsődleges jegyek között a jakobinusok átvették a piros fríg sapka viselését, a női ruhadarabok között újra divatba jött a chemise-nek mondott tunika, hússzínű trikóval és kasmírsállal kiegészítve.

A Nagy Francia Forradalom egyik vezéralakja *Maximilian Robespierre* (1758–1794), aki jogi végzettséget szerzett Párizsban. Életrajzi adataiból ismert tanulmányi útja és ebből tudható, hogy édesanyja halála és ügyvéd édesapja eltűnését követően az árvaságra jutott ifjú püspöki támogatással a híres Louis-Grand líceum egyik ingyenes helyén tanulhat kiváló eredménnyel. A római kultúrához való különleges vonzódása is innen ered.¹⁹⁹ Társai közül *Saint-Just* hasonlóan vélekedik, úgy véli „A római kultúra értékei nélkül üres a világ”.²⁰⁰ A meghatározó gondolkodók között fontos lesz *Rousseau*, akinek az írásait *Robespierre* szorgalmasan tanulmányozta. A „visszatérés a természethez” jelszót követve egy az egyenlőség elvét követő agrárállam lenne az elérendő cél. A francia forradalommal kapcsolatban gyakran emlegetett szabadság háttérbe szorul az egyenlőség mellett, mert „a szabadság nem más, mint ajándék, amivel jutalmazni lehet a népet, ha éppen nincs más sürgősebb feladat.”²⁰¹ *Saint-Just* nagy vonalakban ilyen elérendő célokat és feladatokat tervezett:

- A gyermekek felett ötéves korukig az édesanyjuk, efelett halálukig a köztársaság rendelkezik.
- A gyermekek nevelése 10 és 17 éves koruk között mezőgazdasági munkából és katonai képzésből áll.
- Az ifjakat hatvan főből álló osztagokba sorolják be, hat osztag alkot egy zászlóaljat. A tanárok minden hónapban új vezetőt jelölnek ki közülük, mégpedig azok sorából, akik a legtöbbet haladtak előre.
- Az ifjak részt vesznek a betakarítási munkálatokban. Katonai gyakorlatokat szerveznek számukra közös táborozással, ahol tüzérségi képzést is kapnak.
- 16 éves koráig minden ifjú egyforma ruhát visel, 16 és 21 éves kor között munkaruhát hordanak, ezután 25 éves korukig egyenruhában járnak.
- Azok a férfiak és nők, akik szeretik egymást, házastársnak számítanak, a válási szándékot három hónappal a véglegesítés előtt a közösség előtt be kell jelenteni.
- Büntetik az iszákosságot. A gyilkosságot elkövetőknek életük végéig fekete ruhában kell járniuk.
- Az a személy, aki nem gyakorol valamilyen kézműves mesterséget és nem visel bírói tisztelet, 25 és 50 éves kor között köteles földműveléssel foglalkozni.
- Az a katona, aki háborúban elhagyja a szolgálati helyét, dezertál, vagy elhagyja fegyverét, sohasem térhet vissza a szülőföldjére.
- Azok a férfiak, akik nem vételenek a szabályok ellen, hatvan éves koruktól kezdve fehér sapkát viselhetnek.
- Minden forradalomnak szüksége van egy diktátorra, hogy ha kell, erőszakkal védje az államot és ugyanígy szükség van cenzorokra, hogy őrökdjének az erkölcsi szabályok betartásán.²⁰²

199 Sieburg Friedrich (1967): *Robespierre. Napoleon. Chateaubriand*. Deutsche Verlag-Anstalt, Stuttgart, 28–29. o.

200 Uo. 107. o.

201 Uo. 374. o.

202 Uo. 110–111. o.

A teljesség igénye nélkül ezek azok a deklarált célok, amelyekkel elkezdődik a francia kultúrában egy olyan nagy átszerveződési folyamat, aminek később maradandó hatása lesz. Robespierre rémuralma 1793 januárjában a király lefejezésével kezdődik és 18 hónapig tart.

A forradalom idején 1793-ban törvényi úton megszüntették az akadémiákat. A nagy vérontás közepette nem kímélték a tudósokat sem. A híres vegyészt *Lavosier*-t vérpadra küldték. Ennek hátterében a következő események állnak:

A kémikus *Lavosier* az oxigén felfedezőjeként és a gázok viselkedésének tanulmányozójaként hirdeti az anyagmegmaradás törvényét, ismert tudományos tevékenysége ellenére a forradalmi törvényszék elé kerül. Ugyanis *Lavosier* korábban, hogy kísérleteihez pénzt szerezzen kéréssel fordult a királyhoz, aki – a tudós szerencsétlenségére – adóbérlői jogot adott át neki. A forradalmi törvényszék pedig minden adóbérlőt giotin általi kivégzésre ítelt. *Lavosier* nyugodtan várja az ítéletét, szomorúságát az okozza, hogy nem tudja befejezni sikeresnek ígérkező kísérleteit, mert a kémcsövei és a lombikjai mellől viszik el. Arra kéri a törvényszék elnökét *Coffin*-t, hogy legalább néhány napig engedje még dolgozni. Az elnök kegyetlen döntése így hangzott: „A köztársaságnak nincs szüksége tudósokra és kémikusokra sem.”²⁰³

1795-ben a nagy túlélő *Talleyrand* ösztönzésére létrehoznak egy nemzeti intézetet (Institut national de France) néven és az egész oktatási rendszert átalakítják. Az alapfokú oktatást a helyi hatóságok irányítják és többnyire az egyház vagy a szerzetesrendek végzik. Később a napóleoni közoktatási rendszer legfontosabb eleme a középfokú képzés lesz, ennek két formája ismeretes: az államilag finanszírozott líceumok és a valamivel alacsonyabb szintűnek tekintett állami vagy magánintézmények, collèges elnevezéssel, utóbbiak többnyire katolikus igazgatás alatt. A líceumi rendszerre építve vezetik be 1808-ban a baccalauréat elnevezésű záróvizsgát, ami megegyezik a német érettségivel olyan értelemben, hogy képesít felsőoktatási intézményben való továbbtanulásra, de eltér ettől abban, hogy nem helyi iskolai szervezésben történik a vizsga, hanem központi állami vizsgát tartanak. 1806 és 1809 között *Napoleon* egy új intézményt hoz létre *université* elnevezéssel. Ennek nem sok köze van a hagyományos egyetemhez, mert kifejezetten hasznossági szempontok érdekében hozták létre hierarchikus szervezeti felépítéssel, állami finanszírozással. A célja specialisták képzése, később leginkább a középfokú intézmények tanárait képezték itt.

A napóleoni rendszer iskoláit a katonai mintájú szerveződési elv alkalmazása jellemezte, ahol szigorú fegyelmi szabályokat kellett követni. *Napoleon* azért tudta megmozgatni a nemzetet és azért volt rendkívül népszerű – legalábbis sikerei idején katonái között – mert alapvetően úgy viszonyult az emberekhez, hogy azok mindig többek, jobbak akarjanak lenni és olyan erőket fedezett fel és élesztett fel bennük, amelyeket a hétköznapi történelem elnyomtak, elfojtottak. *Napoleon* azt mondta: „Katonáim álmaiból eredeztetem hódításaimat.”²⁰⁴

A professzorok gyakran család nélkül éltek, közösen étkeztek és közös épületben laktak. Ez az aszketikus életmód még jóval *Napoleon* bukása után is folytatódott. A professzori kar ebben a helyzetben nem törekedhetett intellektuális téren sem vezető

203 Idézte In: Koch 2008. 140. o.; a történelem részletes leírása *Sieburg Friedrich* (1967): *Robespierre. Napoleon. Chateaubriand*. Deutsche Verlag-Anstalt, Stuttgart, 94. o.

204 *Sieburg Friedrich* (1967): *Robespierre. Napoleon. Chateaubriand*. Deutsche Verlag-Anstalt, Stuttgart, 270. o.

szerepre a társadalomban, erre főleg az írók és a közírók vállalkoztak. A professzorok jövedelme – más országokhoz hasonlóan – Franciaországban két részből tevődött össze; egyrészt a fix állami fizetésből, másrészt pedig a baccalauréat vizsgáért beszedett díjakból állt. A jövedelmeket erősen determinálta a működés helye, egy fővárosi professzor jövedelme akár a tízszerese is lehet a kisvárosi iskola oktatójának.

Az 1795-ös törvény az utolsó iskolai fokozat elé még beiktatta az ún. speciális iskolákat, ezek nagyjából a szakfőiskolának felelnek meg. Ilyeneket terveztek az anatómia, a geometria, a mechanika, az orvostudomány és a jogi oktatás céljára. Ezekben a tanulmányi idő két évig tartott. Hasonló jellegűek a mérnököket képző intézmények, mint az École Polytechnique,²⁰⁵ ahol a tanulmányi idő kezdetben három év, amit 1799-ben két évre csökkentettek.

Napóleon részben követte a forradalom művelődési törekvéseit: hadseregében bevezeti szimbólumként a római sasokat, külsőségeiben utánozza Augustus császárt, egységesítő közigazgatást, pretoriánus testőrséget tart és a legyőzött területek fejedelméit igyekszik „szövetségesévé” tenni.

Napóleon rövid uralkodása idején sok hadi tevékenységgel összefüggő természettudományos eredmény született. Ebben fontos szerepet kap *Gaspard Monge* – Napóleon barátja – aki a Konvent idején az ágyúöntöde vezetője, később pedig az utászati munkák szakértője. Ő egy időben az École Polytechnique vezetője és az ábrázoló geometria avatott művelője. A geometriai ismeretek segítségével testeket lehetett kivetíteni síkra, háromdimenziós alakzatokat kétdimenziós formában lehetett ábrázolni, ami igen fontos a mérnökök és az építészek számára. Egy másik tudóst *Cuvier*-t a császár a közoktatás átszervezésével bízott meg és 1805-ben ő adott közre egy új szemléletű összehasonlító anatómiát, amelynek a gerinctelenek pontosabb megkülönböztetése szempontjából lett később jelentősége.²⁰⁶

Napóleon idején tervbe vették az akkor katonai képzést szolgáló École Polytechnique-ből egy, a civilek oktatását célzó matematikai tagozat leválasztását. Ez a szándék később azért hiúsult meg, mert néhányan nem helyeselték a császár politikáját, aki ezért besorozta és a katonai fegyelem szigora alá helyezte az intézmény egész diákságát. Egyébként itt a felvételi korhatár 16 év volt, előtanulmányokként pedig egy líceumban vagy kollégiumban jó eredménnyel befejezett hároméves tanulmányi időszakot követeltek meg. 1802-ben mérlegelték, hogy szedjenek-e tandíjat, de 1805-ben lemondtak erről. Időközben a civileknek szánt matematika, algebra, asztronómia és fizika oktatása a Collège impériale de France nevű intézménybe került át. Az École polytechnique-t a sokféle reformtörekvés zűrzavarában az 1807-es rendelkezések már nem is említik. A tudományok hierarchiájában bekövetkezett átrendeződés egyik Napóleon által hathatósan támogatott változása az erődítéstan és az általános katonai ismeretek előnyben részesítése, ami együtt járt a kémia és a matematika oktatásának visszaesésével. Ezen csak némiképp segített, hogy 1811-ben e két tárgy tekintetében igyekeztek behozni az elmaradást. Nem eredménytelenül, mert az École polytechnique-en a Humpres Davy által vezetett galvanizmuskutatás hozta a legnyilvánvalóbb eredményt, hiszen ő elektrolízissal bizonyítani tudta, hogy a víz oxigénből és hidrogénből áll.

205 Érdekes, hogy az 1735-ban alapított majd 1770-ben főiskolává fejlesztett selmebányai Bányászati és Erdészeti Akadémia olyan kiváló iskolának számított, hogy laboratóriumai mintaként szolgáltak az ekkor alapított École polytechnique számára. In: Szögi László (1994): *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemén I. 1790–1850*. ELTE Levéltára Budapest-Szeged. 15. o.

206 Részletesen In: Friedell 1992. 291–293. o.

Napóleon katonai zsenialitása megmutatkozott az új hadvezetési technika bevezetésében, aminek jórészt sikereit is köszönhetette. Ennek részletei a következők: az egész férfilakosság besorozása; hosszú ütőképes hadoszlopok bevetése; a szétszórt harcmodor alkalmazása koncentrált ösztűz helyett; a katonaság raktárakból való ellátása helyett rekvirálás a polgári lakosságtól; valamennyi fegyvernem jelenléte a magasabb egységeknél; a tartalékerők felhasználása; a katonák bátorságának, öntudatának fokozása lélektani módszerekkel; a rendkívül gyors mozgás lehetőségeinek megteremtése. Mindezen elemek – bár csak részben vannak közvetlen kapcsolatban az oktatással, de mindenképpen – maradandóan befolyásolták az elkövetkező időszak alsó-, közép- és felsőoktatással szembeni igényeit.

Szerencsére a Napóleon generálta gyökeres átalakítás meghagyott korábbi kiválóan működő intézményeket, ilyenek a Collège de France, a híres botanikus és állatkert (Jardin du Roi), a Művészeti és Ipari Múzeum és főleg az Institut de France (ez egy öt akadémiát összefogó központ) és a Keleti Nyelvek Főiskoláját.

8. OLASZ VISZONYOK

Az olasz egyetemi világ – az egységességet preferáló jezsuita intézmények kivételével – igen sokszínű a 18. században. *Giovanni Battista Vico* (1668–1774) jogi és történetfilozófiai munkásságának köszönhetően a nevelési gyakorlatban korábban meglevő egyoldalúság és túlzás helyett a mérsékelt felfogás nyert teret. Különösen a civilizáció fejlődésére vonatkozó háromrészes felosztása – Istenek kora, Héroszok kora, Emberek kora – ösztönzött többeket a korábbi szisztéma újbóli értelmezésére. Genuában jezsuiták kísérleteznek egyetemalapítással. Nápolyban és Kataniában szeretnék a diákok vezette egyetemeket professzori vezetésűekkel felváltani. Bolognában 1677-ben az egyetem joghatósága alá tartozó, vagy inkább itt védettséget élvező személyek száma kiemelkedően magas – például 1500 lektorról van tudomás – és ez megnehezíti a működést. A legtöbb összeütközés az egyetemet irányító testület és a helyi püspök közötti konfliktusok sorából adódik. Ez alól egyedül a katonai intézmények a kivételek, ilyen a tüzérségi akadémia Piemontban, Turin egyeteme, valamint Milánóban egy állami hivatalnokokat képző intézmény. Pavia egyetemén – *Kaunitz* kancellár utasításai nyomán – a professzori kar hatalmát megnyirbálták és erős központi irányítást vezettek be. A páрмаi Nagyhercegségben és Modenában nagyjából hasonló körülmények alakultak ki. 1700-ban hívták meg Modenából Pádua egyetemére *Bernardino Ramazzini* orvostudóst. Az ő – *De morbis artificum diatribe* (*Értekezés a munkahelyi betegségekről*) című – szociális érzékenységről tanúskodó írása jelenti a munkahelyi higiéné alapjainak megteremtését. A szerző bányászok, kőművesek, parasztok, dajkák életét és betegségeit figyelte meg és ebből vont le következtetéseket, de foglalkoztatták a nemesség olyan „jóléti” betegségei is, mint amilyen a köszvény.

A Jézus Társaság eltörlése 1773-ban kettős hatással volt az olasz viszonyokra: egyrészt felborította a korábbi művelődési szisztémát, hiszen a tanult emberek többsége a jezsuita kollégiumokból került ki, másrészt lehetővé tette a megmerevedett jezsuita oktatás felváltását egy gyakorlatiasabb, a természettudományoknak nagyobb fontosságot tulajdonító rendszerrel.

9. OROSZ VISZONYOK

Oroszország sok tekintetben „történelmi és etnográfiai szempontból Európa titokzatos része”²⁰⁷ a kultúrtranszfer sokféle áttételének részeként a latin, a görög-bizánci, a német és a francia hatások keverednek itt az originálisan orosz sajátosságokkal. Ezzel együtt időnként mégis „mostohagyermekként” van jelen az európai kultúrában, hiszen még az egyetlen összekötő kapocs a kereszténység is az elválasztás irányába hat. Az orosz fejlődés sajátosságainak egy része már felsorolásra került²⁰⁸ így most csak ott leírtak kiegészítésére kerül sor:

- Az orosz kultúra korai formáiban nincs meg – a nyugati modellben szokásos – párhuzamosság, azaz az egyházi és az állami intézmények egymásmellettsége.
- Az orosz kultúrkört a 16. század óta nyomasztja a nyugati civilizáció mássága, ambivalensen viszonyulnak hozzá: az utolérés, a meghaladás és saját identitásának megőrzése között ingadozva.
- A latin kultúra – mintegy 400 éves késéssel – a barokk építészet közvetítésével jelent meg orosz földön az orosz reneszánsz formájában.
- A nyugati kultúra iránt orosz földön egyfajta idegenkedés tapasztalható,²⁰⁹ előfordul, hogy a kultúrtranszfer során csak a külsődlegességeket veszik át „Ne higgyünk nekik, de tudnunk kell, hogy mit csinálnak (nyugaton)”²¹⁰ olvasható egy orosz kiadású Vergilius fordítás előszavában.
- Az orosz értelmiség önmagában is multinacionális jellegű: ukrán, moldáviai, tatár és más származású személyekből áll össze.
- A tudástranszfertől nem idegen a hirtelen és gyors váltás: a latin hatás a jezsuita-lengyel befolyás által érvényesül, később ezt felváltja a holland-német protestáns racionalizmus, még később a nemesség köreiből a francia hatás. Az adaptáció során viszont gyakori a mechanikus hasznossági szempont érvényesítése.
- Nagy Péter cár és követői a felvilágosodás eszméit felülről elrendelve erőszakkal, tiltásokkal, büntetésekkel és jutalmazással kívánják megvalósítani. A nemeseknél a házasságkötés engedélyezése egy időben iskolázottsághoz volt kötve. Továbbá aki nem tudott legalább az alapműveltség elsajátításáról számot adni, az nem kaphatott külföldre szóló útlevelet.
- A katonaság és különösen a nemesség képzését szolgáló kadet- és garnizoniskolák – fontos művelődési funkciót látnak el. Az orosz hadsereg – több történelmi időszakban – az értelmiség képzésének kiemelt fontosságú színhelye. A napóleoni háború idején teljesen természetes, hogy a nagyobb katonai alakulatoknak saját szállítható könyvtárak van.
- Külföldi – főleg neves német professzorokat (Leibniz, Euler, Bernoulli) – nagy számban hívtak meg, ám a megbízás többnyire határozott időre szólt, így ezek a tudósok hazatérte után nem maradt működőképes tudományos műhely.

207 Idézte In: Sdvizkov, Denis (2006): *Das Zeitalter der Intelligenz. Zur vergleichenden Geschichte der Gebildeten in Europa*. Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 140. o.

208 Mikonya 2014. 337. o.

209 Az 1725-ben I. Péter cár által alapított gimnázium és egyetem ötvözetét jelentő akadémia működéséről maradt fenn a következő anekdotába illő feljegyzés: a 17 németföldről meghívott professzor az orosz diákok kis száma miatt német diákokat hívott meg, de azok közül is csak nyolc fő érkezett meg, így a professzorok jobb híján egymás óráit látogatták.

210 Idézte In: Sdvizkov, Denis (2006): *Das Zeitalter der Intelligenz. Zur vergleichenden Geschichte der Gebildeten in Europa*. Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 143. o.

- Nagy előny, hogy egy időben a nemesek és a pópák gyermekei államköltségen tanulhattak, továbbá a magasabb iskolát vagy egyetemet végeztek a végzés után azonnal rangot, nemességet és engedélyt kaptak kard viselésére. Mindez növelte a magasabb szintű tanulmányok vonzerejét.

A cári Oroszországban II. Katalin trónra lépésétől 1762-ben többféle változást vártak. Ezek között jelentős helyet foglaltak el az oktatásüggyel szembeni elvárások. Ennek a kezdeményezésnek az élére *Ivan Ivanovics Beckoj* gróf (1704–1795) állt. Az 1767–68 évi Törvénykönyvszerkesztő Bizottság szerény javaslatokat tett az iskolaügy megreformálására, ebben a nevelés vezérével az, hogy új emberek kellenek az ország vezetésébe, de erős állami felügyelet alatt kell képezni őket. A felvilágosult abszolutizmus progresszív szakasza rövid ideig az 1773–1775 közötti időszakig tartott, de a Pugacsov-felkelés kegyetlen leverésével ez a folyamat megszakadt.

II. Katalin cárnő sok tekintetben kacérkodott a francia felvilágosodás gondolatrendszerével – leginkább azért, mert ennek képviselői kellő távolságban voltak Oroszországtól – így nézeteik tényleges megvalósításának igénye fel sem merülhetett. II. Katalin aktivitása legfőképpen a neves filozófusokkal – *Denis Diderot-val* és *Voltaire-rel* – folytatott levelezésben merült ki. Diderot el is készítette egy tervezetet a cárnő számára az orosz iskolaügy átszervezéséről, de ezzel a cárnő nem értett egyet, a bevezetés gondolata pedig fel sem merülhetett. Ezért a cárnő 1777-ben egy konzolidáltabbnak tűnő személyhez a német *Frederic-Melchior Grimmhez* fordult, aki elhárította magától a felkérést, azzal az indokkal, hogy nem ismeri az ország nyelvét, de maga helyett javasolt egy másik személyt, mégpedig *Karl von Dalberg* würzburgi professzort. A cárnő azonban inkább a Pétervári Tudományos Akadémia csillagászához *Ulrich Theodor Aepinus*hoz (1742–1802) fordult és őt kérte fel arra, hogy készítsen számára egy tervezetet az alsó fokú népoktatás megszervezésére. Aepinus a normaiskolai módszert kidolgozó filantropista *Friedrich Eberhard von Rochow*ot (1734–1805) és az osztrák „Allgemeine Schulordnung” megalkotóját *Johann Ignaz Felbigert* (1724–1788) ajánlotta a cárnő figyelmébe. Hamarosan létrejött egy birodalmi iskolaügyi direktórium, ahol tanulmányozni kezdték az osztrák módszer orosz viszonyok közötti alkalmazásának lehetőségét és ezzel egy időben hozzákezdtek tankönyvek fordításához. Ehhez hatékony segítséget jelentett *II. József* és *II. Katalin* 1780-beli mogiljovi találkozója, ahol az osztrák uralkodó segítséget ígért a cárnőnek. Ennek eredményeként 1780-ban a temesvári tankerületből – a szláv nyelvi rokonságra is ügyelve 29 szerb tankönyvet küldtek Oroszországba. A sokféle kezdeményezés eredményeként Pétervárott, Moszkvában, Kijevben és Kazanyban – a tanítóképzést biztosító – normaiskolák létesültek. 1786-ban II. Katalin további három orosz egyetem létesítését tervezte, Csernigov, Pensa és Pskov jött számításba, de ez csak terv maradt.

A Lomonoszov kezdeményezésére alapított **moszkvai egyetem** 1755-ben jött létre. Az egyik utolsó polihisztornak tekinthető Lomonoszov meggyőzte II. Katalin cárnő favoritját *Ivan Ivanovics Suvalov*ot (1727–1797) az egyetemalapítás támogatására. A felvilágosodás hívének tekinthető Suvalov és *Laurentius Blumentrost* az Akadémia elnöke lettek az újonnan létesített intézmény első kurátorai. Ez az egyetem kivételes helyzetéből adódóan nem kapcsolódott a pravoszláv egyházhoz, így a többtől eltérően más lehetőségek nyíltak meg az itteni professzorok és diákok számára, ami főleg a nyugati hatások egyszerűbb befogadásában nyilvánult meg. Az itt működő jelentősebb tudósok felsorolása és munkásságuk ismertetésére külön szakirodalmi források állnak rendelkezésre.²¹¹

211 Szabó Miklós (2003): *Az orosz nevelés története (988–1917)*. Akadémiai Kiadó, Budapest

10. kép: A Lomonoszov Egyetem épülete a Vörös téren 1755–1787 között

Forrás: https://hu.wikipedia.org/wiki/Moszkvai_%C3%81llami_Egyetem#/media/File:Moscow_Red_Square_rathaus,_survey_by_Bove,_1816.jpg

Időközben sorra alakulnak orosz akadémiák: ilyen 1757-ben Szentpétervárott a művészeti akadémia vagy az 1783-ban a párizsi akadémia mintájára létrehozott Rosszsijszkaja akadémia. Az orosz akadémiák sajátossága, hogy természettudományokkal és társadalomtudományokkal, valamint művészetekkel foglalkoznak; laboratóriumok, gyűjtemények állnak rendelkezésükre és legfőképpen az itt foglalkoztatott személyeknek a tudomány művelése, a kutatás a feladatuk, ezért kapják a fizetésüket, így nem kötelező oktatniuk és más kiegészítő tevékenységet sem kell végezniük. Szentpéterváron ebbe a körbe tartozik öt gyűjtemény – a zoológiai, az ázsiai, a numizmatikai, az egyiptomi és az etnográfiai, továbbá az obszervatórium, a fizikai kabinet, a kémiai laboratórium, az ásványgyűjtemény és a herbárium.²¹²

II. Katalin cárnő fia I. Pál érdeklődést mutatott az egyetemi ügyek iránt és beleszólt az orosz egyetemi élet formálódásába. Ilyen tekintetben mértékadó az ő 1798. április 9-i rendelkezése, amelyben eltiltotta minden alattvalóját a külföldi tanulástól, sőt a Göttingenben, Marburgban és más városokban tanuló orosz diákokat is hazarendelte. Egyfajta kompromisszumként viszont engedélyezte a litván, észti és mások kérésére a

212 Grau, Conrad (1999): St. Petersburg. In: Demandt, Alexander (Hrsg. 1999): *Städten des Geistes. Große Universitäten Europas von der Antike bis zur Gegenwart*. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien. 232. o.

dorpati egyetem újbóli megindítását, ennek tervezetét 1799-ben fogadta el, de ennek a megvalósítása már *I. Sándor* idejére esik.

A szövevényes és összetett orosz művelődési viszonyok egyik megismerési lehetősége az egyes professzorok életútjának mikrotörténeti szemléletű bemutatása. Erre kiváló lehetőség *F. J. Jankovic* munkásságának tanulmányozása. Ez még azzal az előnnyel is jár, hogy feltáruhatnak belőle a korabeli magyar–orosz tudástranszfer részletei.

Fjodor Jankovic életútja²¹³

Fedor vagy oroszosan Fjodor Jankovicot (1741–?) korábbi tapasztalatai alkalmassá tették arra, hogy Felbiger és II. József őt javasolja a cárnőnek az oroszországi iskolaügyi reform megszervezésére. Jankovic szerb családban született egy, a szerémségi Pétervárad melletti településen, a karlováci gimnáziumban és a pozsonyi líceumban tanult. Érdekesség, hogy ebben az időben itt tanult Tessedik Sámuel is, aki szintén írt egy tervezetet II. Katalin számára.²¹⁴ Jankovic a bécsi egyetemen megismerte *Joseph von Sonnenfels* (1732–1817) nézeteit, amelyek jelentősen alakították gondolkodását. Az egyetem befejezése után püspöki titkár, majd a szerb iskolák direktora, Felbiger módszertani műveinek fordítója, a normamódszer tanfolyamokon történő terjesztője. Munkásságának elismeréseként 1774-ben nemességet kapott, illetve 1777-ben temesvári tankerületi főigazgatóvá nevezték ki.

Oroszországi meghívó levelét 1782-ben kapta kézhez, ami után el is indult Pétervárra. Megérkezését követően II. Katalin cárnő dekrétumot adott ki, amelyben Jankovicra bízta az orosz elemi népoktatás megszervezését. Jankovic tisztában volt azazal, hogy a népoktatás megújításához többek között jól képzett tanítókra lesz szükség, így egyik első kezdeményezése egy tanítóképző létrehozása volt. Erre 1783-ban Péterváron kapott lehetőséget. A cárnő jelentős anyagi támogatásával létesült intézmény első növendékei a pétervári, szmolenszki és kazanyi papi szemináriumból kerültek ki. Jankovicra – az új intézmény igazgatójaként – nehéz feladat hárult, az első években hetvenfős osztályokban tanítottak, a tanári kar fegyelmével (ittasság) is voltak gondjai, ennek ellenére az 1783 és 1801 közötti 18 évben, ameddig ez a képző fennállt, mintegy négyszáz tanító és számos tudós került ki az intézményből.

A fentebb említett, öt lépésből álló normamódszer metodikai-didaktikai elveinek orosz viszonyok közötti meghonosítása a következőképpen történt. 1. Az együttes olvasás során néhányan hangosan, a többiek pedig néma olvasással követték a tankönyvek szövegét. 2. A kezdőbetűzéssel a sokféle memoriter tanulását kívánták könnyíteni. Ennek technikája az volt, hogy a megtanulandó mondatokat felírták a táblára, ezeket sokszor ismételték, majd fokozatosan töröltek a szövegből, míg végül csak a kezdőbetűk maradtak meg és ezek segítették a felidézést. 3. A táblázatos metódust főleg a történelem és a földrajz oktatása során használták, mégpedig oly módon, hogy a táblát három részre osztották. A dátumok, a nevek és az események egymás melletti bemutatásával kívánták a rendszeres áttekintést és a könnyebb memorizálást segíteni. A 4. módszer a visszakerdezés vagy katekizálás elvén alapult, amely korábban ismeretlen volt az orosz

213 A mikrotörténeti elemzés V. Molnár László: *F. J. Jankovic oroszországi iskolaszervező tevékenysége*. Valóság 2014/10 36–47. o. tanulmánya felhasználásával készült.

214 A kéziratot tervezet 1974-ben került elő és Tóth Lajos publikálta In: Tóth Lajos (1976): *Reformjavaslatok Tessedik szentpétervári pályázatában (1803)*. Magyar Pedagógia 1976/3. szám 262–278. o.

oktatási gyakorlatban. Ennek lényege az, hogy minden anyagrész után kérdéseket tesz fel a tanító és meggyőződik róla, hogy a tanulók megértették-e a tananyagot valamint gondoskodik arról, hogy a lemaradók bepótolják hiányosságait. A nagyon időigényes metódus kétségtelenül hatékony, de messze nem minden esetben voltak következetesek az alkalmazásban. Az 5. módszer az egész tananyagrészt összefoglaló táblázatok szerkesztéséből és megtanulásából állt.

Jankovic az oktatás mellett részt vett a törvényhozói tevékenységben is. Hatékony közreműködésével 1786-ban megszületett az orosz Népiskolai Szabályzat. E szerint a birodalom ötven kormányzóságában kétféle ingyenes iskolatípust hoztak létre: a falvakban kétéves tanítási idővel az alsó népiskolát, a városokban pedig a négyosztályos felső népiskolát. Az alsó népiskolában írást, olvasást, nyelvtant, helyesírást, rajzot és a polgári kötelességek tantárgyait oktatták. A felső népiskola tantárgyai első és második osztályban azonosak voltak az alsó népiskoláéval, a magasabb osztályok tanterve pedig az orosz nyelv, mértan, mechanika, fizika, természetrajz, történelem, földrajz és építészet oktatásával egészült ki. A törvény az alsó iskolában kettő, a felső iskolában pedig hat tanító alkalmazását írta elő. A tanítók jövedelmét fizetési osztályokba sorolással szabályozták. Az iskolák főfelügyelőiként a kormányzókat nevezték meg, akik az általuk delegált inspektorok révén érvényesítették befolyásukat.

Jankovic sokrétű pedagógiai munkássága az orosz írástanítás metodikájának kimunkálásában nyilvánult meg. Ennek részeként előírta a helyes test-kéz és tolltartást, a betűk írásánál pedig a korábbi ábécészerinti sorrenden változtatva más felosztást alkalmazott, azaz kezdésként az egyenes vonallal írható betűket tanította, amit az egyenes és görbe vonal kombinációjából előálló változatok követtek. A számtan és mértan oktatásában törekedtek a praktikus, a hétköznapi gyakorlatban, a kézműiparban és kereskedelemben hasznosítható feladatok megoldására. Jankovic tankönyvírói tevékenysége is kiemelkedő szorgalomról tanúskodik, a Pétervárra érkezése utáni öt év alatt húsz tankönyvet írt, amit később még tízzel gyarapított. Tankönyvei átfogták az alsó és felső szintű népoktatás szinte teljes palettáját.

Az orosz egyetemi élet további alakulása

Az orosz felsőoktatás *I. Sándor* cár uralma idején (1801–1825) kapott újra nagyobb lendületet. A fiatal uralkodó, feltehetőleg tanácsadói ösztönzésére, többféle kezdeményezéssel élt. Legelőször is Népoktatási Minisztériumot hozott létre és ennek felügyelete alá rendelte az összes oktatási intézményt. Az oktatási rendszer hatékonyabb működtetése érdekében hat tankerületre osztotta az országot, amelyek mindegyikébe egy-egy felsőoktatási intézményt szánt.²¹⁵ Ennél érdekesebb azonban egy másik sajátosság, a *kurátorok* megbízásának bevezetése. A kurátorokat a Népoktatási miniszter nevezte ki és feladatuk az adott intézmény és a minisztérium közötti érdekegyeztetés, közvetítés. Ez az alapvetően jó elképzelés azonban hamarosan egyoldalúvá vált és a kurátorok többsége a minisztérium „meghosszabbított kezeként” működött.²¹⁶

Az egyetemalapítási hullám részeként Dorpatban 1802-ben, Vilniusban 1803-ban, Kazanyban 1804-ben, Harkovban 1805-ben alapítottak egyetemet. Pétervárott kicsit

215 Ez a tankerületi beosztás azután majdnem 200 évig érvényben maradt.

216 Meyer, Klaus (2008): *Die „Gründungswelle” der Universitäten in Russland und die Gründung der Universität Dorpat*. In: *Universitäten im Östlichen Mitteleuropa. Zwischen Kirche, Staat und Nationgeschichtliche Entwicklungen*. (Hg. Peter Wörster) Oldenbourg Verlag, München. 38. o.

később, 1819-ben jött létre tanárképző intézmény. Ezek a felsőoktatási intézmények szinte mind egy Moszkva körüli széles gyűrűben helyezkedtek el.

A német tanítási nyelvű Dorpat a keleti német tartományok és a Baltikum igényeinek kielégítése céljából létesült. A Lengyelországtól 1795-ben elcsatolt területeken működött a vilnai (vilnusi) főiskola, amelyet 1803-ban négykarú teljes egyetemmé fejlesztettek. Varsóban egyébként 1818-ban – a bizonyos szintű belső autonómiával rendelkező ún. kongresszusi Lengyelország adta kereteken belül – engedélyezték egy lengyel nemzeti egyetem megnyitását.²¹⁷ Az 1830–1831-es lengyel felkelés leverése után azonban a vilnai és a varsói egyetemet bezárták. 1832-ben a vilnai teológiai és orvosi kart Kijevbe helyezték át, ahol önálló akadémiaként működtek tovább. A megszüntetéssel keletkezett hiány további enyhítése érdekében 1834-ben Kijevben újabb egyetem jött létre. Harkov az ukránok és az éppen meghódított déli területek felé való nyitással bővítette a művelődési lehetőségeket.

A Volga-menti Kazany egyeteme pedig Közép-Oroszország tanulni vágyó ifjait fogadta be, különös tekintettel a városban élő jelentős érdekérvényesítő erővel rendelkező tatár kereskedőkre. Ez az egyetem egyúttal Szibéria „kapuját” jelentette, különösen addig, amíg az első szibériai egyetem létre nem jött Tomszkban 1888-ban. Közben 1865-ben a Fekete-tenger melletti Odesszában is létesült egyetem, valamint Szaratov városában 1909-ben létesült műszaki szakfőiskola.

A kurátorok az esetek többségében katonatisztek közül kerültek ki és működésük is ilyen alapokon nyugodott. Így például dokumentált Mihail Leontovics Magnickij tevékenysége Kazany egyetemén. Ez a különösen rigorózus személy 1819-ben bezáratta az „istentelen dolgokra specializálódott” anatómiai előadót. Elrendelte az egyetem „ünnepélyes megszüntetését” is, ahogy ezt a tényt a korabeli sajtóban nyilvánosságra hozták. Az újbóli megnyitással aztán 1826-ig kellett várni.²¹⁸

Dorpat²¹⁹ német tannyelvű egyetemének orosz szakasza 1802-en kezdődik. Az ünnepélyes megnyitón hét professzor és 19 diák vett részt.²²⁰ A kuratóriumot akkor még a lovagrend képviselője Gotthard von Mateuffel-Talkhof gróf vezette. Az egyetemelapítás előkészítése során érdekes, hogy az amerikai egyetemekhez hasonlóan, a magántőke itt is fontos szerepet kapott. Észt, litván és kurlandi földbirtokosok, kereskedők és az egykori Hansa-városok polgárai Narva és Reval városkból hajlandók voltak nagyobb összeget áldozni azért, hogy orvosokat, gyógyszerészeket, evangélikus lelkészeket, jogászokat és házitanítókat képezzenek számukra. Természetesen mindezek fejében beleszólást kértek – a kuratórium révén – az egyetemi ügyekbe és így a státútum szerint az egyetem legfőbb döntéshozója a kuratórium helyettes vezetője lett.²²¹ *I. Pál* uralkodása idején történt még egy meglepő fordulat – a kurlandi nemesség nyomására – Mitauban is létesült egyetem, de *I. Pál* ellen 1801-ben elkövetett merényletben bekövetkezett halála miatt az itteni folytatás elmarad.

217 Szógi László (1994): *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemein I. 1790–1850*. ELTE Levéltára, Budapest-Szeged. 14. o.

218 Meyer, Klaus (2008) 39. o.

219 Dorpat észt elnevezése Tartu.

220 1808-ban már mintegy 200 hallgatója van Dorpat egyetemének, 1812–1816 között mintegy 230 diák tanul itt.

221 Tamul, Sirje (2008): *Studiestiftungen an der Kaiserlichen Universität Dorpat (1802–1918)* In: *Universitäten im Östlichen Mitteleuropa. Zwischen Kirche, Staat und Nationengeschichtliche Entwicklungen*. (Hg. Peter Wörster) Oldenbourg Verlag, München. 50. 52. o.

1802 májusában azonban körútja részeként az új cár *I. Sándor* Dorpatba látogatott, ahol meghallgatva *Parrot* professzor hatásos beszédét – ennek hatására – cári egyetemé nyilvánította az intézményt. A Rigából Dorpatba hívott matematikus *Parrot* professzor pedig hamarosan megtapasztalhatta, hogy a korábbi felügyelet nem szűnt meg, csupán a felügyelő személye változott, hiszen továbbra is a cári kurátor szerepe volt a meghatározó. Az egyetem első kurátora *Friedrich Maximilian Klinger* tábornok volt, aki 1803-tól egészen 1817-ig felügyelte az intézményt.²²² A pétervári kadétek egykori parancsnoka igazi bürokrata volt, aki minden intézkedését a parancs és az engedelmesség viszonyai között tudta csak elképzelni, ezzel együtt működése nyomán 1806-ban anatómiai előadó és könyvtár, 1810-ben csillagvizsgáló létesült, valamint 1805–1809 között elkészült a mai napig álló egyetemi főépület.

Az alapítás és az egyház kapcsolata itt is sajátos, ugyanis az egyetemnek már volt evangélikus teológiai kara, de az egyetem nem a helyi püspök hatáskörébe tartozott, hanem a kinevezett kurátor gyakorolta a felügyeletet, ami például lehetővé tette, hogy a könyvtárnak egy gótikus katedrális megmaradt részeinek felújításával találjanak helyet.²²³

A dorpati egyetem mindvégig idegen testként létezett az orosz kultúrkörben, ennek a nyelvi különbség mellett más okai is voltak. Ilyen a vallási eltérés, ugyanis itt nem pravoszláv, hanem evangélikus lelkészeket képeztek. Egy másik ok abban nyilvánult meg, hogy német mintára, autonómiát preferáló diákegyesületek létesültek, ami az orosz gyakorlatban abszolút szokatlan és egyedülálló volt. Szokatlan még *Parrot* rektorhelyettes utolsó kezdeményezése is, amennyiben 1828-ban „professzorképző intézetet” hozott létre. Ebbe olyan jó tanulmányi eredményt felmutató egyetemet végzett fiatalokat vettek fel, akiket később egyetemi oktatói pályára szántak. A siker mértéke változó volt, mindenesetre 18 későbbi professzor ebből az intézményből került ki, köztük olyan hírességek, mint a sebész *Nyikolaj Ivanovics Pirogov*. Az egyetem híressé vált növendéke *Wilhelm Struve* csillagász, aki 1839-ben a pétervári obszervatórium vezetője lett, de említést érdemel *Lobacsevszkij* egykori matematikatanára *Martin Bartels* is.

10. FINNORSZÁG EGYETEME

1809-ben a korábbi Svéd Királyság keleti része az Orosz Birodalomhoz került autonóm nagyhercegségként tagozódott be az egyébként is soknemzetiségű országba. A püspöki székhelyen Åbóban (Turku) levő régi egyetem 1811-ben az alapítványoknak és adományoknak köszönhetően fejlődésnek indult. Ezt segítette az is, hogy az új hatalomnak hozzáértő hivatalnokokra volt szüksége. 1817-től ez az egyetem biztosította az igazgatási, jogi és a teológiai képzést. Ugyanebben az évben az egyetem kikerült az egyház

222 A további kurátorok változó eredményességgel működtek. 1833–1856 között *Gustav Crafftström* tábornok *Szergej Uvarov* gróf és miniszter működése idején annak reakciós szellemiségű művelődési programját közvetítette az egyetem felé. Más volt a helyzet 1862–1869 között a régi baltikumi családból származó *Keyserling* gróf idején, ő a minisztériummal szemben az egyetemi érdekek védelmét tekintette feladatának, amelyet, amennyire lehetett, egy ideig sikeresen végzett.

223 Klinge, Matti (2004): *Die Universitätslehrer*. In: Rüegg, Walter (2004): *Themen, Probleme, Erkenntnisse*. In: *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945)* III. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 113. o

felügyeleti köréből – ezt a szerepet a továbbiakban az állam gyakorolta, mégpedig az orosz szokások szerint a kancellárhelyettesi feladatot egy tábornok látta el. Ebben a döntésben kulcsszerepe volt az orosz államférfinek, *Speransky* grófnak (1772–1839) aki a porosz mintát tekintette követendő példának és itt látott alkalmat arra, hogy ezt valamilyen szinten megvalósítsa. 1828-ban ezt az egyetemet az új fővárosba, Helsinkibe helyezték át.

11. A DÉLKELET-EURÓPAI NEMZETEK

A **délkelet-európai nemzetek** függetlenségük kivívása után az első intézkedések között nemzeti egyetemek létrehozására törekedtek. Ennek a területnek a szisztematikus feldolgozása azért körülményes, mert a Balkán belső határainak állandó és gyakori változása megnehezíti a politikai és a nemzeti határoknak megfelelő besorolást. Ennek ellenére 1837-ben Athénban, 1860-ban Iasiban, 1863-ban Belgrádban, 1864-ben Bukarestben, 1886-ban Szófiában került sor egyetemek alapítására. Ez utóbbi kezdetben történeti-filológia korból állt, ami később matematikai természettudományos képzéssel egészült ki, így 1888-ra vált teljessé a képzés. Az itteni nemzetek fiai korábban főleg a Habsburg Birodalom egyetemein folytatták tanulmányaikat.²²⁴

224 Szögi László (1994): *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemein I. 1790–1850*. ELTE Levéltára Budapest-Szeged. 14. o.

III. AZ OKTATÁSI MÓDSZEREK VÁLTOZÁSA A FELVILÁGOSODÁS KORÁBAN

A felvilágosodás idejében a változások a polgári családok életében kezdődtek. Ennek mindennapi életben való megjelenése lassú folyamatban történt és új helyzetet teremtett a hétköznapokban is. De jelentősen változik a társadalmi környezet, tágulnak a közéleti megnyilvánulások terei. Egyre több kávéház nyílik meg Németországban és Franciaországban, Angliában ezt a szerepet a klubok töltik be. De még a kocsmákban is törzsasztalok és törzsvendégek lesznek, ahol az üzleti ügyek megbeszélése, a művelődés és fogyasztás egysége jön létre. Nem véletlenül keletkezett az a mondás, miszerint

„A felvilágosodás idejét sajátos illat lengi körül – a nyomdafesték, a dohány és a kávé illata.”²²⁵

Mindez kedvez a szervezettebb művelődési formák létrejöttének, azaz sokféle egyesület kialakulásának. Az egyesületek kezdete mindig egy házi összejövétel, sokszor egy-egy professzor, magas beosztású hivatalnok környezetében, itt minden klasszikus polgári hetirend szerint zajlik – vizitidőben összejön a keddi társaság, a csütörtöki társaság stb. Az időt beszélgetéssel, kártyajátékkal és gyakran zenehallgatással vagy akár közös zenéléssel töltik el. Ez a kis létszámú csoport idővel körré alakul, ennek már lesz formális vagy informális vezetője és a működés helye már lehet a családi otthonon kívül. Ha egy ilyen formáció létszáma tovább növekszik, akkor egyesületté alakul, székhellyel választott vezetőséggel, tagdíjjal és költségvetéssel biztosítva működését. Társadalmi hatását tekintve akkor erősödik meg egy egyesület, ha saját folyóiratot tud kiadni, mert ez egyrészt összefogja, művelődésre ösztönzi a tagokat, másrészt kifelé növeli az egyesület elismertségét. Egy számszerű példán bemutatva: míg 1780-ban Németföldön 170 egyesületet tartanak nyilván 1800-ban ez a szám már 430.

A művelődés szempontjából különösen fontosak az *olvasókörök*. Ez azzal függ össze, hogy a 18. század közepétől a 19. század közepéig intenzív olvasási láz tör ki. Úgy tartják „a könyvek vezetik az olvasót (*docere*), bátorítják (*delectare*) és ösztönzik (*movere*).”²²⁶ Rousseau azonban erről egészen másként vélekedik:

„Már az első szellemi tevékenység során az érzékszervek vezessenek bennünket. Nincs szükség más könyvre csak a természetre, nem kell másféle oktatás, mint a tények ismerete. Amelyik gyermek olvas, az nem gondolkodik, csak olvas. Nem képzi magát, csak szavakat tanul meg. Tegyetek fogékonná növendéketeket a természeti jelenségek felfogása iránt, akkor kíváncsivá lesz. De sohase siessetek a kíváncsiságát gyorsan kielégíteni. Tegyetek fel neki felfo-

225 Sdvizkov, Denis (2006): *Das Zeitalter der Intelligenz. Zur vergleichenden Geschichte der Gebildeten in Europa*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 75. o.

226 Bosse, Heinrich (2012): *Bildungsrevolution 1770–1830*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg, 72. o.

góképességének megfelelő kérdéseket, engedjétek, hogy ő maga keresse a megoldást. Semmi olyant ne tudjon, amit ti mondtatok meg neki, hanem azt, amit ő maga értett meg. Ne tanulja a természettudományokat, hanem fedezze fel.”²²⁷

Ez az esetek többségben nem magányos olvasást jelent, hanem ismert az ún. *kommentált olvasás* fogalma, amely vagy közös, egymást felváltva történő olvasást jelent, közben tartott szünetekkel és megbeszéléssel; vagy egy személy beszél és értelmezi az általa olvasottakat, esetleg idézettel színesítve, mások pedig saját véleményükkel kiegészítik azt.

Az olvasás funkciója és módszerei is jelentősen megváltoztak. Johann Adam Bergk *A könyvek olvasásának művészete* (Die Kunst, Bücher zu lesen) című könyvében abban látja az olvasás művészetét, hogy az idegen eredetű gondolatokat reprodukáljuk saját magunk számára. Arra kell törekedni, hogy kedélyünk aktivizálásával és cselekvéssel a könyv tartalmát önmagunk számára érthetővé tegyük és újraalkossuk azt. A költő Novalis mindezt így fogalmazta meg

„Nem ismerek általános érvényességű mindenki számára egyforma olvasást. Az olvasás szabad tevékenység. Mit olvassak és hogyan, azt senki nem írhatja elő számomra.”²²⁸

Az egyetemi életben a *hatékony értő olvasás* technikáinak megismerése a metodikai változások szerves része. Ez a komplex módszer több, egymással kapcsolatban álló összetevőből áll, abból az előfeltetésből kiindulva, hogy a céltalan olvasás sehová sem vezet, hiszen ez csak benyomásokhoz, befejezetlen töredékek epizodikus emlékezéséhez vezet. Ezzel szemben a hatékony olvasás a következő részelemekből áll:

1. Igyekezni kell megérteni és emlékezetbe vésni a szerző gondolatmenetét – ennek alapos megértése azért fontos, hogy később ítéletet alkossunk erről, és megfogalmazzuk saját véleményünket.
2. Az olvasás közbeni jegyzetelés ugyan lassítja a haladást, de megéri a lényeg kiemelésének fontossága miatt. Ez történhet a fontosabb gondolatok leírásával, aláhúzással, lapszéli megjegyzésekkel.
3. Fontos az olvasás során analógiákat keresni, párhuzamot vonni korábbi ismeretekkel, tapasztalatokkal.
4. Gyakorolni és ösztönözni kell az olvasót kérdések megfogalmazására. Aki tud kérdezni, az előbb-utóbb megtalálja a választ is.
5. Fontos az ismétlés – egy jó könyvet legalább kétszer kell elolvasni, bármilyen furcsa, ha így teszünk, mindig mást fogunk megérteni belőle.
6. A fontosabb könyveket célszerű megvásárolni és megfelelő jegyzetekkel, emlékeztetőkkal ellátni, majd saját házi könyvtárban elhelyezni.
7. Gyakorolni kell a gyorsolvasást is, de főleg átlapozás és gyors betekintés céljából.
8. A tartalomjegyzéket még a könyv részletes olvasása előtt célszerű tanulmányozni, nem árt előre elgondolkozni azon, vajon mit tartalmaznak az adott fejezetek.
9. Az olvasottakat célszerű megosztani minél több emberrel, ez segíti a lényeglátást és az emlékezetbe vésést.

227 Rousseau, Jean-Jacques (1978): *Emil vagy a nevelésről*. Tankönyvkiadó, Budapest, 100. o.

228 Idézte In: Bosse, Heinrich (2012): *Bildungsrevolution 1770–1830*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg, 112. o.

10. A társas olvasást a legjobb olvasókörokbén gyakorolni, ahol szisztematikusan könyvismertetésekre, előadásokra és vitákra is lehetőség adódik. Ugyanez érvényes kevéssé rendszerezett formában az e célból is létesült kávéházakban. Utóbbiak különösen a sajtótermékek szemlélésére kínálnak jó lehetőséget.²²⁹

A korai német felvilágosodás egyik fontos felismerése az *autodidakszis* – az *önkén- tességen alapuló iskolán kívüli tanulás* – jelentőségének felismerése. Ebben különösen fontos szerepük van a szülőknek, akik gyakran az alapvető kultúrtechnikák – olvasás, írás, számolás – megtanítását vállalják atyai vagy anyai kötelességként. A népoktatás határfokát jelentősen növelte az a tény, hogy aki Bajorországban a konfirmációig nem tanult meg olvasni, az nem köthetett házasságot és házat sem vehetett magának. A felvilágosodás kezdetén az iskolamesterek még többnyire olyan kézművesek, akik mellék- tevékenységként, megszbott díjazásért oktatnak. Lipcsében például az olvasás tanítá- sáért heti 1 groschent, az írás és számolás oktatásáért heti 2 groschent kellett fizetni.²³⁰

A felvilágosodás lényege az *önálló gondolkodás igényének felélesztése és ennek segíté- se*. Maga az alapgondolat nem új, már *Descartes* felveti a maga idejében, hogy

„egy adott dolgot sokkal kevésbé tudunk elsajátítani, ha azt másoktól vesszük át, mintha magunktól fedoznénk azt fel.”²³¹

Kant 1765-ben Königsberg egyetemén tartott előadásában arra hívja fel a figyelmet, hogy a filozófia oktatásának és tanulásának legfontosabb feladata az ítéző erő fejlesztése, mert

„a diákok valójában azt a jártasságot szeretnék megszerezni, hogy milyen módszerrel tud- nak saját maguk gondolatokat és következtetéseket megfogalmazni, számukra ez az egyik leghasznosabb cél.”²³²

Basedow filantropiuma vezéreszméjévé teszi a „gondolkodj magad” követelményét és módszertanai vezérkönyvében (*Methodenbuch*) ki is dolgozza ennek metodikáját. 1768- ban azt javasolja a gimnáziumoknak, hogy ösztönözzék diákjaikat saját véleményalko- tásra olvasmányaik során és adjanak nekik önálló kutatási területet, lehetőség szerint a „legjobban felszerelt laboratóriumi keretben”, azaz a természetben. *Heinrich Steffen* az 1808/09-es tanévben tartott előadásában az egyetem ethoszáról értekezve (*Vorlesungen über die Idee der Universitäten*) az egyetem és alsóbb szintű oktatás közötti különbséget abban látja, hogy az előbbiben egy saját maga által talált probléma megoldását keresve, mindenki saját természetének megfelelően a tiszta kutatás céljától vezérelve tevékenyked- het és tanulhat.²³³

Régi új módszerként ismét fontossá válik a szókratészi eredetű *kérdve-kifejtő módszer* és ennek alkalmazása az diákok közötti beszélgetés formájában. A metódus érdekes mó-

229 Idézve in: Paulsen, Friedrich (1902): *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium*. Verlag von A. Asher & Co, Berlin, 407–411. o.

230 Bosse, Heinrich (2012): *Bildungsrevolution 1770–1830*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg, 35. o.

231 Idézve uo. 90. o.

232 Uo. (Bosse 2012) 94. o.

233 Uo. 118. o.

don a vallástan oktatása során válik fontossá. Göttingenben már 1735-ben felmerült a Szentírás szókratészi módszer szerinti oktatásának igénye. Az oktatónak ebben az esetben nem vizsgáztatási célból kell kérdéseket feltennie, hanem a diákok egyéni gondolkodásának fejlesztését kell szem előtt tartania. *Matthias Gesner* a hannoveri választófejedelemiség számára szerkesztett szabályzatában azt a didaktikai tanácsot adja, hogy a diákok ítélőképességét megfelelő kérdésekkel és diákok egymás közötti beszélgetésének szervezésével fejlesszék. Zürichben 1772-ben olyan vallástankönyvet adnak ki, amelyik kifejezetten gondolatébresztő kérdéseket és az ezekre adott feleleteket tartalmaz.²³⁴

A felvilágosodás eszmeiségéhez szervesen hozzátartoznak az egyre nagyobb számban létesülő *egyetemi könyvtárak*. A megújulás egyik érdekes részletkérdése a könyvtár nyitvatartási idejének alakulása. 1776-ban még a reformegyetemnek tekintett Göttingenben is csak egyetlenegy óra időtartamban volt látogatható a bibliotéka. Az indok az, hogy ügyelni kell arra, hogy az egyéni olvasás ne kösse le túlzottan az ifjakat és főleg ne szalasszák el emiatt a (professzori kiegészítő jövedelmet jelentő) előadásokat. Ezzel együtt terjed az a szemlélet, mi szerint „a könyvtár az egyetem lelke.”²³⁵ A jelentősebb egyetemek 1777-től az előadások rendjéről kiadott évi jegyzékében már tájékoztatnak a könyvtár nyitvatartási idejéről, ami már egybeesik az előadások idejével. A könyvtárhasználathoz hozzátartozik, hogy a diákok egy része – főleg azok, akik a professzori házaknál voltak elszállásolva – használhatták a professzor magánkönyvtárát.

Az oktatás segédeszközeit tekintve a könyvek nyomtatása és terjesztése egyre szervezettebb formát ölt. Az egyetemi városok szerves része a kiadó-nyomda-elárusítóhely hármasa az itt foglalkoztatott szakemberekkel és az olvasóközönséggel. Egy-egy ilyen komplexum találkozhely, véleményyt formáló közéleti tér. Új elem a művelődésben az enciklopédikus tudás jegyében a nagy összegző jellegű művek, azaz a *gyűjteményes kötetek* és a *lexikonok* megjelenése. Német nyelvterületen ilyen a *Johann Burkhard Mencke* által kezdeményezett „*Gelehrtenlexikon*” *Johann Heinrich Zedler* szerkesztésében. Még nagyobb teljesítmény az 1732–1754 között Lipcsében és Halléban szerkesztett, *Karl Günther Ludovici* által 64 kötetben kiadott nagy lexikon (*Große vollständige Universal-Lexikon*).²³⁶

A felvilágosodás idején általánosan elterjedt a *művelt társalgás* – a *konverzió* gyakorlása – a sajátos szófordulatokkal, a beszélgetés megkezdését könnyítő technikákkal. Ez kiegészült a divatba jött gyakori *levélváltás* és a *naplóírás* szokásával. Mindezen tényezők összeadódása adja a felvilágosodás nemzeti sajátosságokból adódó további olyan jellemzőit, amelyek előkészítik, fontossá teszik és megváltoztatják az egyetemek világát.

A felvilágosodás idején az egyik legfontosabb metodikai változás a professzori diktálás és felolvasás helyett egy új előadói stílus, a *magyarázó jellegű előadás* megjelenése, amely a reformegyetemekről kiindulva terjedt el. Míg korábban az egyetemi oktatást az az előfeltevés uralta, hogy az igazság adott és az oktatás feladata nem más, mint a tudás átszarmaztatása az egyetemi vezetés gondos felügyelete mellett, addig az új körülmények között úgy vélik, a mindenkori igazságot keresni kell, és ennek segítségével látják az oktatás feladatát.²³⁷ A korábban gyakran alkalmazott diktálás, illetve egy-egy tankönyv kommentálás

234 Uo. 96–97. o.

235 Uo. 103. o.

236 *Magister und Scholaren, Professoren und Studenten. Geschichte deutscher Universitäten und Hochschulen im Überblick.* (Hrg. Steiger, G. – Flächenräger W.) Urania Verlag, Leipzig-Jena-Berlin 1981. 65. o.

237 Paulsen, Friedrich (1902): *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium.* Verlag von A.

nélküli felolvasása helyett ez az új metódus lehetőséget adott a tudományos összefüggések és kritikai mozzanatok keresésére. Ennek a hatása többféleképpen is érzékelhetővé vált, hiszen egy-egy kiváló előadó tanítási órái nagyszámú diákot és érdeklődőt vonzottak, aminek híre kelt és az előadás beszédtemát jelentő eseményszámba ment. Adott esetben az előadás nyomtatott formában is megjelenhetett, munkához és jelentős bevételhez juttatva az egyetemi nyomdát és a könyvárut. Másrészt nagyobb befogadóképességű termekről – akár 400 főt befogadó helyiségekről – kellett gondoskodni, ami kihívást jelentett az építészek számára. Harmadrészt a nagy létszámú előadások sokat javítottak a diákság fegyelmezetségén, ugyanis ilyen nagy létszám mellett minden zajforrás zavaróan hatott, különösen akkor, ha az előadó halk szavú volt.

Az alábbi képen az Oxfordi Jesus College-ben tart előadást egy professzor, könyvének címe egy kétértelmű kifejezés – Datur Vacuum. A diákok láthatóan nem túl nagy érdeklődéssel hallgatják az előadást. Érdekesség, hogy a fejedő alapján következtetni lehet a diákok szociális helyzetére: a négy csúcsos magiszteri baret viselői ösztöndíjasok, a kerek baretet viselők – ami a baccalauretusok megkülönböztető viselete – maguk fizetik a tandíjat, a közepen és a szélén álló erősen figyelni látszó diákok a szolgálók.

11. kép: William Hogarth: Diákok előadáson (1736)

Forrás: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/b9/Hogarth_-_Studenten_bei_der_Vorlesung_1736.jpg

A német és angol professzorok előadói gyakorlatát a következőképpen jellemzi a szatirikus írásairól ismert, Angliát megjárt Lichtenberg professzor:

„A német tudósok nagyon sokáig hagyják nyitva a könyvet, az angolok viszont túl korán csukják be.”²³⁸

A professzorok előadásai valójában kétféle típusba sorolhatók: 1. a kötelező, általában négyórás előadások rendjébe, amelyeket a professzornak kötelessége alapfizetéséért megtartani és 2. a privát előadások, amelyekért a diákoknak külön fizetniük kell. Ezen utóbbiakat sokáig saját lakásán tartotta a professzor és csak a 18. század végén – azaz a hallgatóság számának növekedésével és az előadások szertári eszközigényének fokozódásával – került be az egyetem épületébe. A privátelőadások tartásának joga sok egyetemi konfliktus forrása, különösen abban az esetben, amikor egy professzor az érdekesebb és fontosabb témákat a kötelezőből a privát előadásokba tette át, ezzel növelve az ottani hallgatók számát és egyúttal extra jövedelmét.²³⁹

A másik fontos változás abban rejlik, hogy fokozatosan visszaszorult a latin nyelv és átveszi a helyét a *nemzeti nyelvek* használata. Ennek ütemezése és mértéke országonként eltérő, mindenesetre a protestáns egyetemek ebben élen járnak. Lipcse egyetemén *Johann Burkhardt Mencke* 1711-ben kapott a konzisztóriumtól engedélyt arra, hogy a német történelmet anyanyelven adja elő.²⁴⁰ Ez értelemszerűen hatással van a vizsgakövetelményekre is. A nyelvhasználat terén a fokozatosság érvényesül, a latin nyelv nem tűnik el teljesen, az ünnepségek fényét még mindig a latin nyelv használata emeli, a doktori disszertációkat még jó ideig latinul írták. A doktori címek okleveleit – Magyarországon is – pedig mind a mai napig latin és a nemzeti nyelven is kiadják.

Egyes haladó szellemiséget képviselő professzorok már tartanak a mai értelemben vett *szemináriumokat*. Ilyen például Freiburgban *Heinrich Schreiber* professzor, aki 1821-ben az előadásait követően szemináriumi foglalkozást hirdet meg. Itt szükség esetén kiegészíti, újra elmondja, értelmezi az előadáson elhangzottakat, illetve a diákoknak önálló írásbeli feladatokat ad, ezeket a beadott munkákat azután kijavítja és a következő szemináriumi órán értékeli őket úgy, hogy a többi hallgató is észrevételeket tehet, javaslatokkal élhet.²⁴¹

A jezsuita kollégiumok és a lovagi akadémiák átalakulása sem egyik napról a másikra történt, hanem *fokozatos átmenetek* során valósult meg. Az átmenet egyik formája a jezsuita intézményekben szokásos filozófiai bevezető kurzus bizonyos ideig történő megtartása. Ennek időtartama változó, hol kétéves biennium, másutt pedig megmarad hároméves trienniumnak nevezett alapképzésként. Az egyetemen a lovagi akadémiák gyakorlatából az erődítéstanhoz kapcsolódó matematikai ismeretek egy részét, továbbá vívómesterek, tánctanárok alkalmazását, valamint a modern nyelvek oktatását vették át. Az egyetemek egy részének ezzel praktikus céljai voltak, ugyanis a nemesség körében szokásos európai tanulmányutak színhelyévé szeretnék tenni az intézményeiket,

238 Idézte In: Klant, Michael (1984): *Die Universität in der Karikatur. Böse Bilder aus der kuriosen Geschichte der Hochschulen*. Fackelträger-Verlag GmbH, Hannover, 36. o.

239 Paulsen, Friedrich (1902): *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium*. Verlag von A. Asher & Co, Berlin, 109. o.

240 *Magister und Scholaren, Professoren und Studenten. Geschichte deutscher Universitäten und Hochschulen im Überblick*. (Hrg. Steiger, G. – Flächenräger W.) Urania Verlag, Leipzig-Jena-Berlin 1981. 67. o.

241 Speck, Dieter (2006): *Eine Universität für Freiburg*. Rombach Verlag, Freiburg/Berlin 121. o.

mert ez jelentős jövedelemhez juttatja az egyetemeket és a professzorokat. Ez azt is jelenti, hogy előnyös olyan épületegyütteseket létrehozni, ahol együtt vagy egymás mellett van a gimnázium, az akadémia és az egyetem, a vívótermek és a többi kiszolgáló létesítmény. Kezdetét veszi a campus-szerű elrendezés, ami később a könyvtárpaloták építésével teljesebbé válik.

A jogi karokon bevezetik a természetjog és a történelem oktatását, amit korábban csak a protestáns intézményekben tanítottak. Rendkívüli tanárokat alkalmaznak a közjog, a büntető jog és a pénzügyi jog oktatása céljából.

Az I. Ratio Educationis (1777) a jogi képzéssel kapcsolatban részletesen foglalkozik az ún. *akadémiai vitatkozás* módszerével, ennek kétféle technikájával, azaz a defensióval és a tentamenekkel.

„Defensiókat, vagyis kiválasztott tételeket védő előadásokat valamely tudományág egyik vagy összes részeitől azok szoktak készíteni, akik valamely karon tudományos fokozat elnyerésére törekednek, vagy akik szüleik, gyámjaik, gondnokaik kívánságára előmenetelüknek ilyen nyilvános bizonyítékát szándékoznak adni. A defensiókra vonatkozólag a tudományos fokozat elnyerése tekintetében a királyi egyetem minden jogot magának tart fenn.

A tentamenekre (próbálkozásokra) azonban, miként ismeretes, nem mindnyájan szoktak vállalkozni, hanem csak egyesek vagy szüleik kívánságára, vagy a tanárok választása szerint. Tárgyak vagy valamely egész tudományág, vagy legalább annak egyik nevezetes része, vagy több tudományág is egyszerre. Az utolsó eset főleg azokra vonatkozik, akik királyi tanulmányi ösztöndíjakra akarnak igényt szerezni.”²⁴²

Magyar viszonyok között fontos lehet a vitatkozások nyelve is. Az I. Ratio Educationis a tételek kifejtésére általában a latin nyelvet ajánlja, de nincs semmi akadálya annak sem, hogy német vagy bármely, az országban használatos nyelven írják meg az értekezéseket. Vitatkozás közben a védő és az ellenvélemény kifejtője bármelyik nyelvet használhatja

„[...] mert itt az ifjúságot nemcsak az iskola számára neveljük, hanem a király és a haza szolgálatára, főképpen pedig az élő emberi társadalom számára, amelyben gyakrabban fordul elő az anyanyelv, mint a latin nyelv.”²⁴³

Az akadémiai vita általában évente ismétlődő vagy alig változó tételeit a tanárok a tanév végén hirdetik ki, hogy a diákok a szünidőben dolgozhassanak az értekezés elkészítésén. Maga a tanári értékelés és a visszaélések kiküszöbölésére a következő intézkedések történnék:

„A kidolgozott feladatok legalább három hónappal a tanév vége előtt az erre kijelölt tanárhoz átutalandók, aki ezeket az átutalás rendjében elolvassa és megbírálja. Ezután annak a szerzőnek, aki a tételt kiválóbban tárgyalta, a védő, a három hozzá legközelebb állónak pedig az ellenzék szerepét jelöli ki. Erről az elnöknek jelentést tesz, s egyúttal valamennyi dolgozatot bemutatja neki, azokat is, amelyeket gyanúsaknak vagy csempészettnek tart. Az elnök pedig arra ügyel, hogy a részrehajlásnak semmi szerepe se legyen, hogy minden pályázónak jogos

242 *Ratio Educationis. A nevelés és oktatásügy rendje Magyarországon és a hozzá kapcsolt tartományaiban.* Magyar Mercurius Kiadó, Budapest, 2014, 212. o.

243 Uo. 217. o.

érdeme elismertessék, és senki se küzdhesse ki magának idegen vagy kölcsönvett munkával a dicsőséget, bárki legyen is, szóval, hogy semmi helye ne legyen a visszaélésnek, s bevonván a tanácskozásba az akadémiai tanácsot is, az elfogadott dolgozatokat egyenként megbírálja. Az e célra kijelölt tanár hozzá átküldött véleményét vagy elfogadja, vagy ha valami visszaélést neszel, figyelmezteti, hogyan leplezendő le, vagy ha szükséges lesz, miképp büntetendő a szerző.”²⁴⁴

A felvilágosodás kori metodikai változások további kiemelkedő teljesítménye a berlini egyetemhez kötődik. *Wilhelm von Humboldt* – vélhetően francia tapasztalatai alapján – úgy véli, hogy az egyetemi szervezet legfontosabb feladata a *tanulás szabadságának* biztosítása, szerinte az egyetemi előadások nem elsődleges fontosságúak, (az egyetemen) a legfontosabb az azonos életkorú és hasonlóan gondolkodók tudatos elkötelezettsége a tudományok művelésére, lehetőség szerint olyan személyek irányítása mellett, akik már hosszabb ideje ennek szentelik életüket. A gyakorló teológus-tanár *Schleiermacher* a metodika nyelvére lefordítva a következőkkel egészíti ki a koncepciót adó Humboldt kezdeményezését:

„A tanárnak lehetővé kell tennie diákjai számára, hogy mindazt, amit mond, azt ők maguk fedezzék fel; tehát nem elmondania kell azt, amit ő tud, hanem saját tudását arra kell használnia, hogy reprodukálja az ismeret keletkezését.”²⁴⁵

Tehát a professzor ezen koncepció szerint már nem olyan személy, aki a tananyagot a tudomány aktuális állása szerint rendszerezett formában, logikailag elrendezve ismerteti, hanem inkább olyan példakép, aki saját munkássága keretein belül megmutatja diákjainak, hogyan kell egy-egy problémát tudományosan vizsgálni ahhoz, hogy új ismeretekhez jussanak, továbbá arra ösztönzi diákjait, hogy gyakorlatot szerezzenek ebben az ismeretszerzési folyamatban. Tehát a stúdiumok elsődleges célja nem a szaktudományos ismeretek megszerzése, hanem hogy inkább arra a problémamegoldásra érdemes koncentrálni, amelyik a szaktudományi és más diszciplínák közötti kölcsönhatás révén keletkezik. Tehát a tudományfelfogás változása azt jelenti, hogy most már nem a korábbi ismeretek évről évre történő ismétlése a cél, hanem a dinamikus tudományfelfogás értelmében az új tudástartalmak minél gyorsabb oktatásba történő beemlése és ennek révén új felismerések keletkeztetése.²⁴⁶

Egy új tantárgy bevezetése nagyjából úgy történik, hogy meghívják ennek az oktatására egy e téren már tapasztalatokkal rendelkező rendes egyetemi tanárt, aki ezzel tanzéki képviselőhez jut. Az új professzor először néhány előadást tart, később ezek száma nő, egészen addig, míg kurzust hirdethet. Ezután már lesznek munkatársai, a rendkívüli egyetemi tanárok és az újítások iránt fogékony törekvő privátdocensek személyében, esetleg még a tehetséges diákok közül kiválasztott asszisztensekkel kiegészülve.

Ezek a metodikai alapelvek tették lehetővé, hogy a berlini mintát követő egyetemeken egészen 1920-ig – az orvoskar kivételével – nem volt kötelező az előadások látogatása és nem is rendeltek minden kurzushoz vizsgákat. Viszont a tanulmányok befejezésekor vizsgabizottság előtt kellett számot adni a megszerzett tudásról. A vizsga legfontosabb elemét

244 Uo. 216. o

245 Idézte In: Rüegg, Walter (2004): *Themen, Probleme, Erkenntnisse*. In: *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945)* III. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 33. o.

246 Baumgarten, Marita (1997): *Professoren und Universitäten im 19. Jahrhundert*. 15. o.

pedig a problémamegoldó képesség elért és bemutatott szintje képezte. A berlini egyetem módszertani újításai rövidítve így összegezhetők: a tanulás szabadságának biztosítása az egyetemi hallgatók egyéni, tudatos felelősség-vállalása alapján.

Az egyetemi oktatásban bekövetkezett változások indokoltá tették a *gimnáziumi oktatás megváltozását*. Német körülmények között ez sajátos súlypontáthelyezést jelentett, ami abban nyilvánult meg, hogy a megmerevedettnek tartott latinus műveltséggel szemben az ókori görög kultúra szellemiségét igyekeztek újjáéleszteni.²⁴⁷ A teljesség kedvéért hozzá kell tenni, hogy a korszak vezető teoretikusai tervezeteikben még továbbmentek: gondoltak a városi önkormányzatok szerepének növelésére, a parasztság felszabadítására, a gazdaság liberalizálására, az általános hadkötelezettség újragondolására és a népoktatás korszerűsítésére is. Természetesen mindebből csak részelemek kerülhettek megvalósításra, azok is csak fokozatosan.

A jogtudományi képzésben a mainzi *Hartleben* syndicus tervezete a következőket írja elő az egyetemi előadás módszertanára vonatkozóan:

„Az előadás szabadon történjék, ne betanulva és ne felolvasva, viszont a szavakat úgy kell megválasztani, legyenek azok jók vagy rosszak, ahogy előadás közben a professzor eszébe jutnak: az előre betanult kifejezéseket el kell felejtene. Ha a professzor másként csinálja, akkor vagy kellemetlen felolvasó lesz belőle, vagy pedig, ha segítségül hívja az emlékezetét, akkor lemond az előadás spontaneitásáról, ami jelentősen megkönnyíti a hallgatók dolgát és leköti a figyelmüket. Az egyetemi előadásnál nem a pontos és szép beszéd a lényeg. Egy alaposan megtervezett beszédet nem lehet sokáig hallgatni; a meghitt, személyes hangvétel lehet szórakoztató, ez azonban sohasem jöhet létre, ha az ember előtte a helyes szóhasználaton töri a fejét. Csupán a tárgyra és az elrendezésre kell gondolni. A szép beszédű ember előadása első alkalommal talán tetszésre talál, de az ismétlődő szépségek nagyfokú visszatetszést és csömört ébresztenek. A tanuló, aki másodszor meg harmadszor hallja ugyanazt a szépséget, amit először talán csodált, észreveszi, hogy az oktató mindig egyformán fejezi ki magát; végül megundorodva akár ott is hagyja a kurzust, ha annak tartalma egyébként nem köti le. Még kevésbé célszerű, ha az oktató tréfákat tanul be, vagy kölcsönveszi más professzorok szellemességeit.”²⁴⁸

További elvárás a könnyed előadásmód, ennek során megengedett a tréfa is. A legfontosabb azonban az érthetőség. Ezen utóbbi szempont egy további metódusnak is fontos része, ez pedig nem más, mint a templomi *prédikáció*. Ennek több vonatkozásban is fontos szerepe lesz: 1. ez jelenti a teológusok és esetenként a jogászok számára a retorika gyakorlásának lehetőségét, 2. ez abban az időben az egyik legfontosabb kommunikációs csatorna, 3. a közvélemény formálásának hatékony lehetősége.

A vizsgák között már szórványosan megjelenik a *felvételi vizsgáztatás* gyakorlata is. Königsberg egyetemén a tudás mellett figyelembe vették a területi hovatartozást és a litván diákokat minden esetben felvették. Halle egyeteme nem volt válogató, aki eljuttott az immatrikulációig azt felvették. A porosz egyetemeken viszont csak a félévkezdés utáni 4–6 héten felvételiztettek, mégpedig szóbeli vizsgán, az írásbeli feladatokat otthon lehetett elkészíteni bármilyen segédeszköz felhasználásával. A felvételi döntést segítette, ha a jelentkező ajánlólevelet tudott bemutatni.

247 Ebben nagy szerepe volt Wilhelm von Humboldt 1806–1807-as római tartózkodásának, ebbéli élményei nyomán fordult a humanista hagyományokat felidézve inkább az ókori görög kultúra felé, nem is sejtve, hogy ezzel az elitképzést erősítve jóval később megjelenhetnek a német sovinszta nemzetelfogás előképei.

248 Idézve In: Bär 2005. 163. o.

A vizsga és a vizsgáztatás az egyetemi életben a legtöbb izgalmat és feszültséget okozó, sorsdöntő jelentőségű esemény. Ennek rendjét mindenkor pontos előírások, ún. vizsgarendek szabályozzák, pontosan behatárolva a résztvevő személyek feladatait, a vizsga lefolyására és értékelésére, az eredmény kihirdetésére és az esetleges vitás helyzetek megoldásának lehetőségeire. Maguk a vizsgák is többfélék lehetnek, a legfontosabb különbség az értékelést és a tudományban történő előrehaladás fokozatait megállapító belső egyetemi vizsga és az állami hivatalok betöltését lehetővé tevő államvizsga megkülönböztetése. Ennek rendje országonként eltérő. Poroszországban az állami hivatalok betöltésére képesítő vizsgát nem az egyetemi karokon, de egyetemi professzorok és állami vizsgabiztosok együtteséből álló bizottság előtt kellett letenni. Franciaországban a napóleoni reformokat követően pontosan fordítva történt, az egyetemi karokon letett vizsgák állami hivatalok betöltésére is képesítettek. Ennek egyik következménye az lett, hogy az egyetemi karok alapvetően a vizsgára való céltudatos felkészítést helyezték az oktatás középpontjába, a másféle szemléletet igénylő kutatás viszont háttérbe szorult. Többek között ez is okozta a francia kutatási tevékenység időszakos lemaradását.

1725-ből egy porosz orvosegyetemi vizsga a következőképpen alakult:

„Az orvosi hivatás gyakorlásának engedélyezése előtt az egyetemi vizsgáit letett diáknak meg kell jelennie az ún. *collegio medico* és a Berlinből kiküldött *collegio medico-chirurgico* előtt, be kell mutatnia a bizonyítványait és egy orvosi beavatkozást elvégezve kellett bizonyítania a gyógyító tevékenységre való alkalmasságát az aprobációs vizsgán.”²⁴⁹

1809-ben Bajorországban a *tanári képesítő vizsga* a következő feladatokból állt: filológiából, filozófiából, történelemből, német irodalomból, matematikából és természettudományból írásban kellett válaszolni a feltett kérdésekre. A válaszok egy részét írásban és latinul, másik részét szóban, németül kellett megfogalmazni. Az értékelés háromszintű: kiváló, jó, elégséges. A vizsgát 1811-től egy pedagógiai vizsgálat egészítette ki, ahol módszertani kérdésekre kellett válaszolni és a tanárjelöltek próbatanításon is részt vettek.²⁵⁰

Nem az egyetemi oktatás legfontosabb módszere, de mind az oktatók, mind a diákok hatékonyan működnek közre a *tudományok népszerűsítésében*. Ennek fontossága és tartalma országonként eltérő. Orosz viszonyok között a legfontosabb az analfabetizmus felszámolása, angol körülmények között már lehetőség nyílt természettudományos ismeretek terjesztésére is. A vallásról, hitbeli kérdésekről szóló előadások minden országban jelentős számban szerepelnek. Az ismeretterjesztésben gyakran részt vesznek a különböző felekezeti papok/lelkészek is. Angol viszonyok között nagy hagyománya van a természetbúvár lelkészeknek, akik sok ifjú emberben élesztették fel az ok-okozati összefüggések keresésének igényét. A tudománynépszerűsítők között alkalmanként tehetséges nők is felbukkannak, általában olyanok, akik írásműveket is publikáltak. A tudománynépszerűsítés keretében lehetőséget kaptak felismeréseik közzé tételére. Ilyen személyek az angoloknál: Mary Sommerwille, Arabella Buckley vagy Mary Roberts.²⁵¹

249 Idézte in: Paulsen, Friedrich (1902): *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium*. Verlag von A. Asher & Co, Berlin, 434. o.

250 Bosse, Heinrich (2012): *Bildungsrevolution 1770–1830*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg, 357. o.

251 Pál Eszter (2015): *A viktoriánus Anglia*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 92. o.

1. EGY ÚJ TUDOMÁNY, A PEDAGÓGIA MEGJELENÉSE A NÉMET EGYETEMEKEN

A felvilágosodás idején az öntevékenység előtérbe kerülése a hagyományos tudományos diszciplínák átrendeződésével járt együtt, azaz az emberi viszonylatokat korábban uraló teológia helyett most megjelent egy új tudomány – a pedagógia. Érdekes egybeesés, hogy amikor 1761-ben a hóhér istentelenség vádjával máglyára veti Genfben Rousseau könyvét, a német protestáns egyetemeken elkezdnek logikát, metafizikát és neveléstant oktatni. A paradigmaváltás kiváltója az akkori miniszter *Zeidlitz*, aki 1776-ban a patriotizmusra nevelésről szóló előadásában a nevelésnek elsőrendű szerepet tulajdonít. Neveléstant Helmstedtben *Cristoph Dommerich* (1723–1767) tanít először. Königsbergben *Friedrich Samuel Bock* tart 1779-ben pedagógiai témájú előadásokat. Kant 1776-tól Basedow Módszerkönyve alapján oktat neveléstani ismereteket. Ekkoriban itt még nincs a tárgynak önálló tanszéke, a filozófiai kar professzorait kötelezik arra, hogy külön díjazás nélkül vállalják fel neveléstani ismeretek oktatását, amit néhányan meg is tesznek.

Zedlitz miniszter Halle egyetemére nagyobb befolyással bír, így már 1757-től tartanak neveléstani előadásokat a leendő tanároknak. 1779-ben – egy üresedés folytán – lehetőség nyílt pedagógiaprofesszor kinevezésére *Ernst Christian Trapp* (1745–1818) személyében. A szegény családból származó Trapp Göttingenben tanult és több más iskola mellett a filantropiumban is oktatott, viszont nem rendelkezett doktori fokozattal. Zedlitz miniszter közbenjárására azonban a filozófiai kar díjmentesen doktorrá avatta. Trapp 1780-tól már saját pedagógia könyvéből – a *Versuch einer Pädagogik*ből oktat. Könyvéből egy részletet kiemelve jól megfigyelhető az önálló gondolkodásra nevelés dilemmája:

„Az ifjúság természetéből adódóan könnyelmű és hiszékeny és nem is lehet más: ezért az oktatás, ami lényegében a tanár szavaiban való hitet jelenti, megvalósítható. De itt már felmerül egy probléma, ugyanis a diáktól joggal elvárható, hogy többet tudjon annál, minthogy higgyen a tanárnak, a diák használja csak az eszét és értelmét, hogy saját szemével lássa a dolgokat. Ez viszont óhatatlanul *ellentmondáshoz és kételkedéshez* vezet. Sokak véleménye szerint a tanár nem tehet nagyobb szolgálatot diákjainak, minthogy megtanítsa őket a szolid kételkedésre. Ugyanis ez minden tolerancia alapja, a tolerancia gyakorlása pedig a társadalom számára szükséges erények egyike.

Másrészt viszont az örökké kételkedő személlyel való együttműködés meglehetősen kényelmetlen. Az ilyen ember gyakran boldogtalan, elveszíti józan ítélőképességét, már nem tudja mi az igaz és mi a rossz.

Azt gondolhatnánk, hogy hibásak vagyunk az ilyen ember szerencsétlenségében, mert kételkedni tanítottuk.

Másrészt viszont felmerülhet, hogy az intoleranciában vagyunk vétkesek, mert nem tanítottuk meg kételkedni.

Nem könnyű számomra ebben a kérdésben a megfelelő választ megtalálni.²⁵²

Trapp egyébként végül azt a megoldást választotta, hogy jogi témákban gyakorolni kell az önálló gondolkodást és a kételkedést, vallásos témák esetén azonban kerülendő ez a módszer. Magára a nevelésre vonatkozóan is ad egy definíciót, mely szerint:

252 Trapp, Ernst Christian (1780): *Versuch einer Pädagogik*. Berlin, 389. o.

„A nevelés a személyiség fejlesztése azzal a szándékkal, hogy boldog legyen.”²⁵³

Trapp 1782/83-ban feladja Hallében a pedagógia tanítását, a helyére a filológiai érdeklődésű *Friedrich August Wolf* kerül, aki csak 1784-ig foglalkozik valamennyit neveléssel. Az ő helyére 1787-ben a teológus képzettségű *August Hermann Niemeyer* (1754–1828) kerül, aki újjá alapítja a pedagógiai szemináriumot és meghonosítja Hallében a neveléstani előadásokat.

Egy generációval később *Schleiermachers* újra előkerül Trapp alapproblémája. Ő úgy véli a világ kialakulása még nem teljes, a haladás érdekében szükség van a konzerválásra és a forradalmi változásokra is. Ebből adódóan a pedagógiának a megtartásra és a változtatásra is képesítenie kell a diákokat:

„az ifjakat úgy kell nevelni, hogy úgy lépjenek ki az életbe, hogy életfeladataikat felismerjék és meg tudják oldani, még ha igen különbözőek is a lehetőségek és a feltételek, de a kiindulási állapoton tudjanak javítani.”²⁵⁴

2. PROFESSZOROK MINDENNAPI ÉLETE AZ EGYETEMEN

Az egyetem történeti kutatások újabban preferált területe a professzori kar *rekrutációjának* vizsgálata. Erre vonatkozóan országonként más-más viszonyok jöttek létre. Jelen esetben Hollandia példáját vizsgálva megállapítható, hogy ebben a társadalmi környezetben a professzorokat nagyjából a kor értelmiségi rétegébe (Bildungsbürgertum), azaz az orvosok, lelkészek, jogászok közé sorolták be. Egy statisztikai elemzés szerint az 1814-ig listába vett 745 főből 610 holland professzor származási viszonyai voltak biztonságosan megállapíthatók, ebből

iparos, kézműves családból származik	70 fő
kereskedő családból származik	89 fő
szellemi foglalkozású családból származik	364 fő
nemesi származású	31 fő
városi patrícius családból származik	56 fő

5. táblázat: németalföldi professzorok rekrutációja.

Forrás: *Frijhoff, Willem (2012): Qualitätswahl, Kandidatenmangel oder Nachbarfreundschaft? Die internationale Berufungspraxis der niederländischen Hochschulen zwischen 1575 und 1814. 38. o.*

A professzorok egyetemi feladatai a felvilágosodás előtti időszakban nagyrészt a következőképpen alakultak: 1. a diákok oktatása és felkészítésük magasabb szintű állami

253 Uo. 330. o.

254 Schleiermacher, Friedrich (1966): *Pädagogische Schriften*. Hg. von Erich Weniger, 1. kötet, Düsseldorf és München, 316. o.

és egyházi tisztségek betöltésére, 2. saját tudományterületük művelése és 3. gondoskodás saját utánpótlásuk kineveléséről. A felvilágosodás végére új mozzanatként jelent meg az önálló kutatás igénye, beleértve az ehhez szükséges eszközök, felszerelések (laboratórium, arborétum, gyűjtemények, könyvtár, szertár) létesítését és fenntartása körüli teendőket.

Az egyetemi élet *időbeosztása* változatos formákat ölt. Az akadémiai év majdnem mindenütt októbertől szeptemberig tart, a szünidőt csak a 18. század végén kezdik bevezetni. Viszont elég jelentős az ünnepek száma, ez lehet akár évi 50 nap is. Az egyetemeken szombaton és vasárnap is tanulnak a diákok, szombaton reggel 7-től délig tartják a disputákat, vasárnap pedig déltől 19 óráig. A napi oktatási idő beosztásában vannak apróbb eltérések, a példa kedvéért Krakkóban ez a következőképpen alakult: reggel 6-tól 10-ig tartottak a kánoni órák, ahol óránként váltották egymást a professzorok – másutt ez általában csak 9-ig tartott. 10–12 óra között a rendkívüli tárgyakat oktatták. 12 és 15 óra között ebédszünetet és pihenődöt tartottak. 15 óra után repetitio, azaz ismétlés volt soron, ez gyakran a diákok szálláshelyén a bursán történt. A professzorok előadását nagymértékben befolyásolta a rendelkezésre álló fény, mert a felolvasáshoz jó fényviszonyokra volt szükség, amit nem mindig sikerült biztosítani és ez is befolyásolta az oktatás rendjét és minőségét.²⁵⁵

Az egyetemi polgárok öltözködési szabályzata a fő ruhadarabok előírásában egyezik, de a szabás és forma tekintetében vannak eltérések. Krakkóban például a bakkalaureatusok és a magiszterek a nadrág és a mellény felett tunikát viseltek, az ujjak lehettek színesek, utalva az eltérő kari hovatartozásra. Fejfedőként a bakkalaureatusok négyosztatú, a magiszterek pedig kerek barettet viseltek. A ruházatot fegyverként tör is kiegészíthette – a teológusokat kivéve – akiknek általában tiltva volt bármiféle fegyver viselése. A doktorok a 17–18. században a társadalom többi részétől való elkülönülés külsődleges jeleként ún. *akadémiai ruházatban* jártak. Ez pedig a talárból, a birétumból, a kesztyűből és a köpönyegből állt. A színek – egyetemenként eltérőek lehettek – de a teológusok színe majdnem mindig az ibolyakék vagy a lila, a többieké változó színű. Az akadémiai ruházat viselése – professzorok számára a tóga – minden hivatalos egyetemi és városi rendezvényen, valamint a felvonulások és körmenetek alkalmával kötelező. Egy-egy alkalommal azért előfordul a díszes öltözet használatának részleges mellőzése vagy akár a megkülönböztető ruhaviselet tiltása, ez II. József hasznossági szempontot előtérbe helyező politikája idején fordult elő egy rövid ideig.²⁵⁶

Az alábbi kép azért érdekes, mert az universitas minden polgárát a neki megfelelő öltözetben ábrázolja.

255 Waltos, Stanislaw – Podlecki, Janusz (2005): *Collegium Maius der Jagellonen Universität. Geschichte und Führer durch die Museumsammlungen*. Verlag Karpaty, Krakau 16. o.

256 Speck, Dieter (2006): *Eine Universität für Freiburg*. Rombach Verlag, Freiburg/Berlin 102. o.

12. kép: Akadémiai viselet Krakkó egyetemén

Forrás: Waltos, Stanislaw – Podlecki, Janusz (2005): *Collegium Maius der Jagellonen Universität. Geschichte und Führer durch die Museumsammlungen*. Verlag Karpaty, Krakau 16. o.

A 18. századra jellemző, hogy az egyetemi oktatók a korábbihoz képest távolabb kerülnek a gyakorlati élettől. Míg korábban teljesen természetes volt, hogy a teológiai tanár plébánosként vagy lelkészként is szolgált, ez a gyakorlat kezd feledésbe merülni. A filozófiai kar végzettjei korábban gyakran szegődtek el tanárnak vagy vállaltak hivatalnoki megbízást. A gyakorlattal való kapcsolat valamennyire megmaradt a jogászoknál, akik hagyományosan részt vettek az ítélkezési folyamatban és az orvosoknál, ahol kifejezetten presztízstényezőnek számított a sikeres gyógyítás és gyakran a jövedelem nagyobbik része is a praxisból eredt.²⁵⁷

A professzorok *társadalmi helyzete* nem egyforma a felvilágosodás kezdetén és végén, mindez természetesen erősen függött az adott európai ország viszonyaitól. Nyugaton a „középosztályba” a bankárok, kereskedők, vállalkozók, néhány szabadfoglalkozású és a főhivatalnokok tartoztak. Ebbe az utóbbi csoportba sorolták be az egyetemek tanárait is. Igaz közülük a nagyobb befolyással rendelkezők a felsőbb réteghez tartozónak érezték magukat és életvitelük terén igyekeztek e réteg szokásait átvenni. Kelet-Európában – ahol a földbirtokok még jórészt a nemesi földbirtokosok kezében maradtak – a középosztály bázisát a vidéki közép- és kisnemesség rétege alkotta, a városi polgárság ettől a rétegtől gyakran nemzetiségileg különült el, így az egyetemi tanárok társadalmi helyzete, besorolása sem olyan egyértelmű, mint nyugati kollégáiké.²⁵⁸ A felvilágosodás végén újabb differenciálódási lehetőséget jelentett a laboratóriumi kísérletek eredményeinek műszaki területen történő felhasználása, ami a professzori kar egyes tagjai számára új lehetőségeket nyitott meg.

257 Paulsen, Friedrich (1902): *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium*. Verlag von A. Asher & Co, Berlin, 78. o.

258 Hobsbawm, E. J. (1978): *A tőke kora (1848–1875)*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 15. o.

Az 18. században – különösen a kisebb városokban – gyakran előfordul, hogy *professzori dinasztiák* határozták meg egy-egy egyetem, sőt akár egy város szellemi életét. Az ún. *családi egyetemek* (Familienuniversität) általában protestáns területen jöttek létre, az ottani teológusok és más professzorok ugyanis házasságot köthettek és igyekeztek törvényes leszármazottaik és rokonságuk számára fenntartani az universitashoz tartozás kedvezményeit.²⁵⁹ Nem véletlenül állítják Németországban, hogy

„aki irodalomtörténettel, művészetekkel vagy filozófiával foglalkozik, az valójában a képzett polgárok családtörténetét írja.”²⁶⁰

Baumgarten szerint ez a szisztéma nem csak a kisebb német egyetemekre jellemző, hanem az olyan nagy központokra, mint Berlin is, ahol

„minden második természettudományos tárgyat oktató professzor valamilyen szintű rokonságban állt kollégájával; minden tizenharmadik személynek az édesapja maga is professzor volt; minden tizenkettediknek van professzor testvére és minden hatodik személy felesége professzor leánya.”²⁶¹

Mindez azt jelenti, hogy egy informális elemeket tartalmazó, viszonylag sűrű szövésű kapcsolati háló lengi körül ezt az egyetemi világot.

Freiburg városában és egyetemén ilyen a *Helbling-dinasztia*. Az alapító még a reformáció idején került Zürichből Freiburgba. A második generációs Helbling Itáliában doktorált és orvosprofesszor az egyetemen, valamint Lipót főherceg háziorvosa. Közben kilenc alkalommal az egyetem rektora. A fia ugyancsak orvosprofesszor lett, leánya jogászprofesszorhoz megy feleségül. Mindez kiegészül még oldalági rokonokkal a teológiai karon és különböző hivatalnokokkal, köztük jelentős alapítványok kurátoraival. A professzori dinasztiák kapcsolatrendszere olyan erős és kiterjedt, hogy minden nagyobb erőfeszítés nélkül rendelkezhetnek az egyetemi bevételek elosztásáról. Mindez céhszerű viszonyokat eredményezett, amelynek részeként a fiak az apák hivatásának folytatását kötelességüknek érezték és a házasságaikat is kapcsolataik erősítésének szándékával kötötték.²⁶²

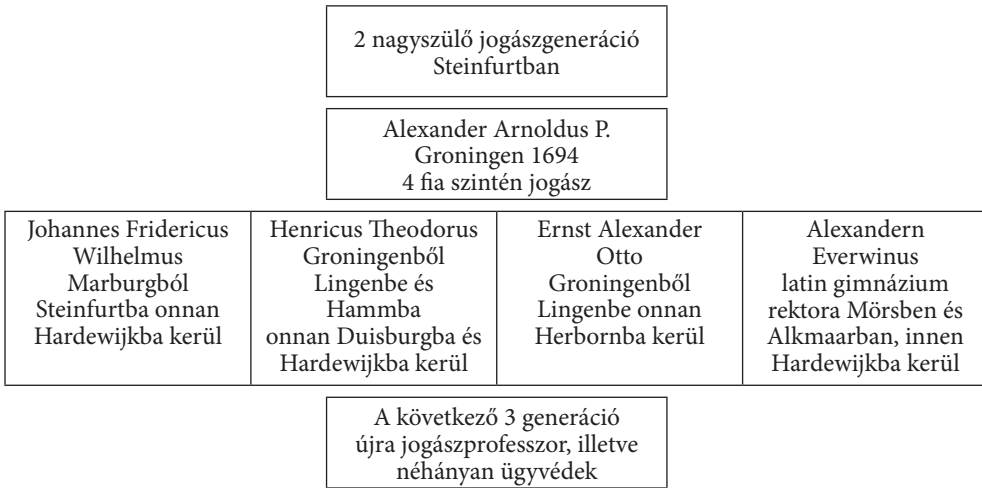
Hollandiában három professzori dinasztia adatait is feldolgozták, ezek a Burman, a Matthaues és a Pagenstecher család adatai. Ebből a *Pagenstecher jogász dinasztia* viszonyai a következőképpen alakultak:

259 Asche, Matthias (2012): *Biographische Profile und Rekrutierungsmechanismen von Professoren*. 211–212. o.

260 Sdvizkov, Denis (2006): *Das Zeitalter der Intelligenz. Zur vergleichenden Geschichte der Gebildeten in Europa*. Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen. 86. o

261 Baumgarten, M. (1997): *Professoren und Universitäten im 19. Jahrhundert. Zu Sozialgeschichte deutscher Geistes- und Naturwissenschaften*. Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen. 130. o.

262 Speck, Dieter (2006): *Eine Universität für Freiburg*. Rombach Verlag, Freiburg/Berlin, 81–82. o.

13. kép: A Pagenstecher jogászdinasztia az egyetemeken

Forrás: Frijhoff, Willem (2012): *Qualitätswahl, Kandidatenmangen oder Nachbarfreundschaft? Die internationale Berufungspraxis der niederländischen Hocsschulen zwischen 1575 und 1814.* 39. o.

A fenti ábra egyértelmű utalás arra, hogy Hollandiában hiány van, német területen pedig sok szabad jogász képzettségű szakember van. Továbbá tapasztalható, hogy a német és a holland határok átjárhatóak, talán ez az a terület Európában, ahol a szakértelem és a hírnév az elsődleges, a nemzeti – és részben a vallási – hovatartozás másodlagos. Később fordulat következett be az itteni tudástranszferben, mert a németek helyét francia professzorok vették át, az utóbbiak száma különösen akkor növekedett, amikor a Franciaországból menekülésre kényszerült protestáns professzorokat Hollandia fogadta be.

A családi összefonódás az orvoskarok tevékenységét is jelentősen befolyásolta, különösen a 18. században, amikor a diszciplína egzakt természettudományos alapozása még kialakulófélben volt. További meghatározó tényező a földrajzi elhelyezkedés, ugyanis az egyes tartományok központjában fekvő városok kedveztek *orvosdinasztiák* kialakulásának. Egy példával szemléltetve Giessen egyetemén ez a következőképpen történt.

Ludwig Heinrich Leo Hilchen (1702–1753) aki Butzbachban született 1730-ban lett professzor Giessenben. Édesapja révén Hilchen rokonságban állt a giesseni teológus és tanárember Kilian Rudrauff (1627–1690) családjával és a rendkívüli egyetemi tanári rangban álló medikus Johann Thomas Hensing (1683–1726) lányát vette feleségül. Ennek során további helyi orvosokkal is sógorságba került. Második házassága következtében Hilchen a giesseni egyetem helyettes kancellárjával Friedrich Nietsch-csel került rokonságba, ami további professzori családokhoz való kapcsolódást jelentett. Hilchen szakirodalmi munkássága csak néhány jelentéktelen írásra terjedt ki, ennek ellenére kapcsolatainak köszönhetően professzorrá nevezték ki.²⁶³

263 Prüll, Rüdiger-Cay (2012): *Medizinerberufungen und Medizinerschulen.* 395. o.

Erre az időszakra vonatkozóan érvényes az a megállapítás, hogy esetenként a jelölt fellépése és a kapcsolatrendszere fontosabb, mint a szaktudása. Orvosok esetében az is sokat nyom a latban, hogy a környezet elvárásainak megfelelően legyenek gyógyult páciensei és azokat képes legyen megtartani.

Az egyetemi oktatók közössége egyfajta nagyon jól elkülönülő *hierarchiába* rendeződött. Ez különböző országokban – a korábbi hagyományoktól függően – eltért egymástól a rekrutáció módjában, az átjárhatóság biztosításában, a kötelességek és jogok rendjében és a fizetési fokozatokban. Ezzel együtt nagyjából a következő fő típusok ismertek. Az egyetem élén a rektor áll, a karokat dékánok vezetik. Alkalmanként változatos elnevezésű személyek (syndikus, kancellár) segítik, vagy időnként nehezítik az egyetem vezetését. A professzorok között vezető szerepet töltenek be a *rendes kinevezett professzorok*, az ordináriusok. Megbízatusuk életfogytig szól. Ez a szorosan összezáró kör választja saját soraiból a rektort és a dékánokat, általában egy-egy évre, ami ismétlődhet is. Ezek a professzorok maguknak tartják meg a legfontosabb, következésképpen a legjobban jövedelmező előadásokat. Alapvetően érdekeltek a tradíciók fenntartásában és ennek részeként az egyetemi autonómia őrzésében. Bizonyos esetekben – ilyen a diákság létszámának növekedése, egy-egy ordinárius időszakos helyettesítése miatt – szükség lehet *rendkívüli professzorok* (extraordináriusok) alkalmazására. Ez a kör nem választó és nem is választható magasabb egyetemi tisztségre. Jövedelmi viszonyaik jóval szerényebbek, mint kinevezett társaiké. Magának a címnek a reputációja mégis nagy, mert magában rejti a későbbi ordináriussá történő kinevezés lehetőségét. A professzori karhoz tartoznak még a doktori fokozattal és később a habilitációval rendelkező *privátdocensek*.²⁶⁴ Az egyetemi közvéleményben általánosan képviselt nézet szerint ez az utóbbi felfelé törekvő ambiciózus csoport hozza – szaktudása, speciális tudása révén – a dinamizmust az egyetemi életbe. A privatdocensek jövedelmi viszonyai a kinevezett professzorokénál jóval szerényebbek. Legfőbb reménységük az, hogy idővel esetleg a kinevezettek közé kerülhetnek. Ennek elérésére többféle stratégia létezik: úgy, mint tudományos teljesítmény, kapcsolatok létesítése, hatékony érdekérvényesítés stb. Gyakori, hogy az átmeneti időszakban a privatdocensek az oktatás mellett más tevékenységet is végeznek, lehetnek orvosok, ügyvédek, gimnáziumi tanárok, tanfelügyelők, tisztviselők.

A krakkói egyetemen fennmaradt és gazdagon illusztrált *Liber Diligentarium* egyik miniatúrája tevékenységük közben ábrázolja a professzorokat. Az 1487-től egészen a 18. századig vezetett könyvbe bejegyezték az előadások és a disputák címét, utaltak a tartalomra esetenként pedig rajzzal, miniatúrával díszítették, így az egyetemtörténeti kutatás rendkívül értékes forrása. Ugyanez érvényes a promóciós könyvekre (*Liber Promotionum*) is. A fennmaradt krakkói promóciós könyvet 1402–1782 között vezették és a szabad művészetek karán letett doktori vizsgák listáját tartalmazza, művészi kivitelben. Az alábbi miniatúra matematikai-asztronómiai motívumokra építve a dicsőség atlaszát szimbolizálja. A legfelső részlet egy fél glóbuszban a szférák koncentrációjára utal, középpontjában a Földdel. Lejjebb a szférákat a doktori vizsgát tett személyek neve tölti ki.

264 A privatdocensek karrierjének alakulását történetiségében ismerteti a következő monográfia: Busch, Alexander (1959): *Die Geschichte des Privatdozenten. Eine soziologische Studie zur großbetrieblichen Entwicklung der deutschen Universitäten*. Stuttgart

14. kép: Professzorok munka közben, Promóciós könyv (1688)

Forrás: Waltos, Stanislaw – Podlecki, Janusz (2005): *Collegium Maius der Jagellonen Universität. Geschichte und Führer durch die Museumsammlungen*. Verlag Karpaty, Krakau 13. o. és 14. o

A professzorok óraterheléséről változatos összkép áll rendelkezésre. A hallei egyetem 1768-beli jelentése szerint a professzorok a rendkívüli tanárokkal szembeni versenyhelyzet miatt kénytelenek napi 5–7 óra előadást tartani. A nagy munkabírású, de rendkívül halk beszédű Kant esetében előfordult, hogy heti 34 óra előadást tartott. De arról is vannak feljegyzések, hogy némelyik professzor teljesen elhagyta, vagy jobb esetben helyettesre bízta az előadások megtartását.

A doktorálás tekintetében jelentősen eltérő viszonyok alakultak ki az egyetemeken. Voltak intézmények, ahol ragaszkodtak a komoly tudományos teljesítmény felmutatásához. Másutt fokozatosan könnyítéseket vezettek be egészen az 1870-es évekig, mert akkor a doktori fokozat megadását összekapcsolták a hallgatók odavonzásával, illetve a nem jelentéktelen vizsgadíjak beszédésével. 1788-ban az Odera menti Frankfurt egyeteméről maga Wilhelm von Humboldt írja:

„ha Ön ismer valakit, aki szívesen lenne doktor és semmilyen tudása nincs, nyugodtan küldje ide.”²⁶⁵

.....
265 Bär 2005. 185. o.

Freiburg egyetemén 1827-től négy Napóleon-aranyért felmentést lehetett vásárolni a disszertáció írása, sőt még a szóbeli vizsga, illetve a székfoglaló előadás megtartása alól is. Több egyetemen előfordult az a gyakorlat, hogy személyes jelenlét nélkül, csak a disszertációt küldték el az adott intézménynek és így jutottak doktori fokozathoz. Ilyen esetben igazolni kellett az előtanulmányokat, erkölcsi bizonyítványt kértek és esküt helyettesítő nyilatkozatot arról, hogy a jelölt maga készítette el a disszertációját.²⁶⁶

A német egyetemeken dolgozó professzorok számára újítást jelentett a 18. század utolsó harmadában bevezetett *habilitációs* kötelezettség. Ez a középkor óta fennálló „*licentia ubique docendi*” szisztéma felváltására született. Lényegében arra kötelezte az anyaintézményben vagy kivételes esetben másutt doktorált oktatókat, hogy ha privátdocensként kívánnak alkalmazást nyerni, akkor egy disputáció megtartásával kell előadói képességeiket bizonyítani.²⁶⁷ Habilitáció hiányában nem hirdethettek előadást és nem szerepelhettek a tanrendben sem. Ennek a szisztémának a bevezetésével Göttingen járt az élen, más egyetemek változó időszakokban, változó tartalommal csak fokozatosan vették át az akadémiai fokozatszerzés e rendjét. A később alapított berlini egyetemen tovább szigorították a habilitációs szabályzatot. Ennek kettős oka ismert, egyrészt sokan nagyon könnyen szereztek doktori fokozatot; másrészt a versenyhelyzet és a kurzusdíjak miatt nehezíteni akarták az előadás tartásának jogát. Berlinben az 1816-os alapszabály különbséget tesz a tudományos rang (doktori fokozat) és a tanítási engedély (habilitáció) között. 1828-tól már megkövetelték, hogy a doktorálás és a habilitáció között legalább két év várakozási idő teljen el. 1838-ban már egy több előadásból álló, bizottság előtt zajló, akár egy évig is elhúzódó procedúrát jelentett a habilitáció, amihez kiegészítésként még egy önálló monografikus jellegű tanulmányt vagy könyvet is be kellett mutatni. Ezt a szabályt 1830 és 1840 között a legtöbb német egyetem elkezdte alkalmazni.²⁶⁸ A habilitáció részeként, habitusvizsgálat keretében, tanulmányozták és véleményezték még az adott személy életrajzi adatait is.²⁶⁹

A habilitációval együtt megjelentek a kinevezett professzorok (ordináriusok) mellett az *egyetemi magántanárok*. Ők alapilletmény nélküli, csak az előadásokért, vizsgáztatásért díjazott professzorok. Kezdetben az lehetett magántanár, aki megszerezte a diplomáját és egy külön megrendezett nyilvános vitán bizonyosságot nyújtott tudománybeli jártasságáról azon a területen, ahol a jövőben oktatni kívánt. Ennek sikeres teljesítését követően jogot nyert arra, hogy előadásokat tartson. Azokon az egyetemeken ahol eltörölték az kinevezett professzorok monopóliumát előadások tartására és az érte járó pénz beszédésére – ilyen volt Halle és Göttingen egyeteme – a magántanárok belépése révén komoly versenyhelyzet alakult ki, ami dinamizálta és jelentősen átalakította az egyetemi életet.

„[...] ahol bevezették a magánelőadásokat, ott több oktató szokott egyfelét előadni, és akkor felébred az előny megszerzésére irányuló hasznos buzgalom. Az a professzor, aki azt akarja, hogy megtapsolják, kénytelen a tőle telhető legjobban előadni. Saját haszna mozgatja, hogy igazodjék minden értelmes kívánsághoz. Hallgatók szerzésére vagy megtartására neki nincs

266 Bär 2005. 198. o.

267 Klinge, Matti (2004): *Die Universitätslehrer*. In: Rüegg, Walter (2004): *Themen, Probleme, Erkenntnisse*. In: *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945) III*. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 124. o.

268 Ausztriában és Svájc német részében csak 1888-ban vezetik be a habilitációt.

269 A későbbi Nobel-díjas (1901) *Röntgentől* még megtagadták a habilitációt, mert az életrajza szerint megbukott az érettségén. Idézve in: Bär 2005. 197. o.

más eszköze, mint a jó előadás, mert a diákok szabadon megválaszthatják, hogy kinek az előadásait akarják hallgatni. És ettől nemcsak a professzor aktuális jövedelme függ, hanem nagyrészt az egyetemen élvezett tekintélye, valamint állandó fizetésének későbbi javulását illető reménye is.”²⁷⁰

Ezzel egy fontos motiváló tényező – az érdekérvényesítés lehetősége – jelent meg az egyetemi életet színesítő sokféle tényező között. A magántanárság az erős konkurenciatermelés mellett, megoldotta az ordináriusok utánpótlásának kérdését is, hiszen bőségesen lehetett válogatni a már kipróbált, tapasztalt, sokszor igen türelmetlen, kinevezésre várók között. Ha egy egyetem lépést akart tartani a korrallal és talpon akart maradni, akkor a professzorokat nagyon gondosan kellett megválogatni.

„A dolgot erről az oldaláról nézve a rendkívüli tanár állása valójában egyfajta próbaállás, ebben az esetben az oktatás során ki kell derülnie, hogy ha egy professzori hely megüresedik, az illető személy alkalmas lesz-e rendes tanárnak vagy sem. A próbaállás betöltése nélkül gyakran csak szerencsés véletlen, hogy a rendes tanárrá kinevezett személy rendelkezik-e a jó oktató összes szükséges tulajdonságaival.”²⁷¹

A professzorok jövedelmi viszonyaira utal a mainzi *Hartleben* syndikus tollából egy, az 1770-es évek idejéből származó feljegyzés. Ebből tudható, hogy a jogi előadások 78 hallgatójából 28 szegény és nem fizet semmit, a többiek a szokásos tarifát, 10 birodalmi tallért (azaz 2 Napóleon-aranyat) fizetnek. Egyébként a nemeseknek e tarifa kétszeresét kellett fizetniük. A szegények iránti lojalitás és differenciált fizetési könnyítés főleg azért lehetséges, mert a jogászprofesszorok a szakvéleményezésért és az ítélkezési tevékenységért még jelentős kiegészítő jövedelemre tehettek szert.²⁷²

Az átfogó érvényességű elméleti és tartalmi ismertetések hatékony kiegészítése lehet a jól dokumentált életutakból, a levelezésekből és más forrásokból kiemelhető egyetem-történeti vonatkozású mikrotörténeti részletek kiemelése. Egy ilyen téma lehet egy – az egyébként elég ritka –, a *professzorok mulasztásaira* vonatkozó levélrészlet, amelyben *Franz Bodman* mainzi rektorhelyettes 1792 áprilisában beszámolóként írt a választófejedelemnek.

„A folyamatban levő nyári kurzus ideje alatt a választófejedelmi professzorok részéről a filozófiai karon a következő visszaélések mutatkoznak. 1. A nemrég jelentős 400 aranyforintos javadalmi pótlékkal, sőt egyetemi forrásból fizetett további 200 aranyforint statútum pénzzel Választófejedelmi Méltóságod kegyelmében részesített Bergmann professzor a ráruházott természettani tanszéket a maga számára rendkívül kényelmessé tette – és miközben ezt a szaktárgyat legalább heti 5 órában kellene előadnia, ő csak 2 órában szokta ezt tenni, miáltal azután jóformán semmit sem végez el a tananyagból. Amikor erről kérdőre vontam, azt hozta fel mentségül, hogy 1. úgymint előad kísérleti fizikát heti öt órában és kísérleteket végeznek heti két órában, 2. a maga idejében a megboldogult von Bentzel kurátor sem szentelt több órát a természettannak, 3. és egyébként más, ugyanolyan jól fizetett professzorok sem tesznek nála többet.”²⁷³

270 Bär 2005. 169. o.

271 Bär 2005. 170. o.

272 Bär 2005. 164. o.

273 Bär 2005. 171–172. o.

Ebben a jelentésben különösen érdekes a bepanaszolt professzor védekezése és a jelentés további – most nem idézett részeiben – kibontakozó további rektorhelyettesi érvelés, amelyből még újabb részletekre derül fény. Sajátos az ilyen panaszok orvoslását célzó széljegyzetben közölt utasítás is.²⁷⁴

3. ÉLETKÉP AZ EGYETEMI MINDENNAPOK VILÁGÁBÓL FRIEDRICH SCHILLER PÉLDÁJA ALAPJÁN

A következő mikrotörténet egyfajta tipikusnak tekinthető életkép az egyetemi mindennapok világából. Az érintett személy ezúttal **Friedrich Schiller** (1759–1805) aki 1759-ben született egy felcser fiaként. Az egyetemen történelmet tanult és tanulmányai befejezése után 1788-ban megjelenteti *Geschichte des Abfalls der vereinigten Niederlande von der spanischen Regierung* (Az egyesített Németalföld spanyol kormánytól való leválásának története) című könyvét. Schiller és Goethe később egyre szorosabbá váló, egy életen át tartó barátsága ekkor már két hónapja kezdetét vette. Az ambiciózus ifjú Schiller úgy vélte ezzel a művével mondanivalója lehet a történészek számára és Goethe támogatásával megpályázott egy professzori állást a jénai egyetemen. A kar dékánja magiszteri végzettsége alapján 1789. április 28-án ki is nevezte Schillert a filozófia professzorává, annak ellenére, hogy Schiller történészi professzúrára pályázott. Az újdonsült professzor 1789. május 26-án este 18 órától tartotta meg székfoglaló előadását *Was heißt und welchem Ende studiert man Universalgeschichte* (Mi az egyetemes történelem és mi célból tanuljuk) címmel. A címből kiderül, hogy Schiller nem filozófiai, hanem történeti témájú előadást tartott, ami mint később kiderült, konfliktust generált. Nem érdemtelen megemlíteni a másik célkitűzését, az „egyetemes érvényű történelem” megírásának szándékát sem. Ezen utóbbi törekvés kapcsolódik a felvilágosodás neves gondolkodóinak, Voltaire és a göttingeni Ludwig Schläzer hasonló elképzeléseihez. Az egyetemes érvényű történelemszemlélet azzal az igénnyel állt elő, hogy a történelmet olyan értelemben feletti kategóriának tekintik, amelyből univerzális érvényű következtetések vonhatók le. Ebben az előadásában Schiller említést tesz még a „mindennapi kenyéréért dolgozó tudósról” (Brotgelehrte) és a mélyebb megismerésre hajlamos, a jelenségeket mérlegelő filozofikus gondolkodóról, önmagát ez utóbbihoz sorolva. A kor specifikuma, hogy a székfoglaló előadásokat nyomtatásban terjesztik és folyóiratban is megjelentetik, ebben az esetben a Wieland szerkesztésében megjelenő „Teutschem Merkur”-ban. Schiller fennmaradt levelezéséből megismerhetők a székfoglaló előadás megtartásának részletei. A levelet az előadás után két nappal írta barátjának, Christian Gottfried Körnernek. Ebben arról számol be, hogy a számára kijelölt 100 fős előadóterem kicsinek bizonyult, de szerencsére egy másik professzor spontán módon átengedte neki a maga 400 főt befogadó auditoriumát. Schiller levelének következő részlete a székfoglaló előadás különlegességére utal:

274 Bär 2005. 172–173. o. Az utasítás heti 4 óra előadásra kötelezné az elsődlegesen érintett professzort és intézkedés történik az érvelés során elhangzó más professzorokra vonatkozóan is, amiből tisztán látszik, hogy egy ügy végtelen számú további problémát generálhat, amennyiben egy hatásos vezetői döntés nem szakítja meg ezt az öngerjesztő folyamatot.

„Micsoda színjáték kezdődött. Mindenki kiment az utcára. Jéna leghosszabb utcáját a Johannisstraßet előzőnlötték a diákok. Mindenki igyekezett, hogy Griebbach professzor előadásában jó helyet kapjon. Így hamar megtelt az utca és sorra nyitlak a kíváncsiskodókkal megtelt ablakok. Sokan azt hitték tűzvész van és az őrség is megmozdult. Mindenütt kérdezgették – mi történt, mi történt? Egyszer csak bekiáltották: az új professzor székfoglalót tart.”²⁷⁵

15. kép: Az utca népe Friedrich Schiller székfoglaló előadására készülve 1789-ben Erich Kuithan festménye – elhelyezve a jénai egyetem rektori tanácstermében
 Forrás: https://www.uni-jena.de/Sonderausgabe_Schiller_Kuithans_Gemaeldepath-18,60,130,180,1892,50902.html

A székfoglaló olyan sikeresnek bizonyult, hogy Schiller házánál éji zenét adtak a diákok és háromszoros vivattal tisztelték meg az újdonsült professzort. Schiller megjegyzi, hogy a lelkesedés további előadásai ideje alatt is fennmaradt, bár ő akkor már megengedte magának, hogy ülve adjon elő. Az új professzorban a nagy lelkesedés ellenére kételyek támadtak a hatékonyság tekintetében, ugyanis korántsem biztos abban, hogy a diákok a maga teljességében megértették előadásának mondanivalóját. A siker nem is volt felhőtlen, ugyanis a hagyományos felfogás szerint oktató *Christian Gottfried Heinrich* a történelemtanszék kinevezett professzora panasszal élt Schiller ellen, aki ezt így kommentálja levelében:

.....
 275 Idézve In. Koch 2008. 103. o.

„Ma a születésnapomon szedtem be először tandíjat egy bernburgi diaktól, a helyzetet igen komikusnak éreztem. Szerencsére a kezdő diák még nálamnál is nagyobb zavarban volt. Hosszasan szabadkozott és sietve távozott. Viszont hamarosan bajom lehet az itteni akadémiai szenátussal és nem kerülhetem el velük az összeütközést. Micsoda kicsinyesség! Az a gondjuk, hogy a kinyomtatott előadásom címlapján a történelem professzoraként szerepelek. Professzor Heinrich panasszal élt ellenem, azzal az indokkal, hogy túl messzire mentem, hiszen ezen az egyetemen ő a történelem professzora. Ez valóban így van és csak most tudatosult bennem, hogy én a filozófiai professzúrát nyertem el. Ebben az a nevetséges, hogy a történelem a filozófiának csak része, és ha én az egyik tárgy professzora vagyok, akkor szükségképpen a másikhoz is közöm van. A dolog odáig fajult, hogy az egyetemi hatóságok megengedték Heinrich professzornak, hogy elmenjen a könyvesboltba és letépje a címlapot az ott kifüggesztett előadásom nyomtatott példányáról.”²⁷⁶

A professzori karrier és érdekérvényesítés egyik kiváló lehetősége a leendő *uralkodók nevelőivé válni és az udvarmesteri megbízatását* elnyerni. Ennek bevett gyakorlata szerint a nevelő és a gondjaira bízott ifjú együtt indult egy hosszabb európai körútra. Ez két értelemben is hasznos a leendő professzor számára: egyrészt az uralkodó költségén és annak tekintélye révén olyan helyekre juthatott be és olyan információkat szerezhetett, amitől mások el voltak zárva; továbbá irányíthatta „neveltje” érdeklődését és előkészíthette, megerősíthette saját későbbi befolyását. Nem véletlen, hogy legtöbbször jogi érdeklődésű és képzettségű személyek vállalkoztak ilyen tevékenységre. Történetesen ilyen volt Svédországban *Johann Philipp Palthen*²⁷⁷ aki Párizsba kísérte el neveltjét. Ő maga pedig a híres jogászok – *Friedrich Mayer* és *Samuel Pufendorf* – tanítványaként az 1685–1690 körüli angol hatalmi harcok történéseit elemezte és ennek tanulságai alapján irányította neveltje érdeklődését.

Az egyetemek történetében nem ritka a *professzorok* valamilyen okból történő *megbüntetése*, esetleg elítélése sem. Az egyik ilyen elhíresült esemény a „*göttingeni hetek*”, amely a maga idejében nagy vihart keltett. A kezdet 1833-ra nyúlik vissza, amikor hosszas tárgyalások eredményeként hatályba lépett a Hannoveri Királyság új alkotmánya. Ez a törvény a göttingeni egyetem jogászprofesszorának *Christoph Friedrich Dahlmann*nak a hathatós közreműködésével készült el. Hannover akkoriban a Német Szövetségben belül az egyik legliberálisabb területnek számított. Azonban *IV. Vilmos* angol király 1837. június 21-én bekövetkezett halála miatt megszűnt Anglia és a Hannoveri Királyság közötti perszonálunió és *IV. Vilmos* testvére *Ágost Ernő* lépett a trónra. Az ifjú uralkodó már trónra lépésekor – 1837. július 5-én – kijelentette, hogy nem tekinti magára nézve kötelezőnek a korábbi alkotmány betartását, tekintve, hogy az, az ő közreműködése nélkül jött létre. *Dahlmann* professzor – az alkotmányosság elkötelezett védelmezőjeként – megkísérelte rávenni a göttingeni egyetem szenátusát, hogy szálljon szembe a királlyal az alkotmány védelmében. A próbálkozás sikertelen maradt, mert a 41 tagú szenátus képviselői arra hivatkoztak, hogy az éppen fennállásának századik évfordulóját ünnepelni készülő egyetem jubileumi készülődése miatt nem ildomos a nyílt konfliktust felvállalni. Amikor *Ágost Ernő* végül 1837. november 1-jén ténylegesen kihirdette az új alaptörvényt, *Dahlmann* az egész egyetemet ellenállásra szólította fel és egy tiltakozó proklamációt is megfogalmazott. Az egyetemen azonban mindössze hat professzor csatlakozott hozzá: *Wilhelm Eduard Albrecht* jogász, *Georg Heinrich August*

276 Idézte In. Koch 2008. 104–105. o.

277 A humanista hagyományok kései folytatójaként latinus formában *Palteniusként* is szignálja munkáit.

Ewald teológus és keletkutató, *Georg Gottfried Gervinus* történész, *Jakob* és *Wilhelm Grimm* germanisták, valamint *Wilhelm Weber* fizikus. A proklamációnak igen rövid idő alatt nagy visszhangja lett – feltehetőleg *Gervinus* professzor közzététele nyomán – és néhány napon belül diákok százai küldték szét a szöveget egész Németországba. Az ifjú király ezzel még inkább sértve érezte magát és tekintélyének helyreállítására kemény válaszlépésre szánta el magát. Ugyanezen év december 4-én mind a hét professzort az egyetemi bíróság elé citálták és tíz nappal később mindegyiküket felmentették egyetemi állásukból. *Dahlmann*, *Gervinus* és *Jakob Grimm* professzoroknak a proklamáció terjesztése miatt három napon belül el kellett hagyniuk Göttingent és a királyság egész területét, a többi érintett professzor a hivatalvesztés után a városban maradhatott.

16. kép: A göttingeni hetek: fent Wilhelm und Jakob Grimm, középen Wilhelm Eduard Albrecht, Friedrich Christoph Dahlmann, Georg Gottfried Gervinus, alul Wilhelm Eduard Weber, Heinrich Georg August Ewald

Forrás: https://de.wikipedia.org/wiki/G%C3%B6ttinger_Sieben#/media/File:G%C3%B6ttinger_Sieben-RZ.jpg

A proklamáció közvetlen hatása egyébként meglehetősen csekély volt, a város polgárai jórészt tudomást sem vettek róla. A liberálisok által várt király elleni tiltakozási

hullám el sem kezdődött. Ennél nagyobb volt viszont az események visszhangja Németországban és Európában. A nagyobb egyetemi városokban egyik napról a másikra göttingeni egyleteket hoznak létre és spontán szerveződő gyűjtést kezdeményeznek az elüldözött professzorok családjának segítésére, összesen 22000 tallér összegű támogatást szerezve.²⁷⁸ A tiltakozásban résztvevő professzorok motivációja egészen biztosan eltért egymástól, *Dahlmann* esetében egészen biztos, hogy az alkotmányosság védelme volt a legfontosabb motiváló tényező. Mindenesetre az a tény, hogy az elitelt professzorok az alkotmány és az uralkodó iránti hűségre esküdtek fel és ennek betartása miatt üldöztetést szenvedtek, fontos szerepet játszott a későbbi 1848-as időszakban a „professzorok parlamentjének” is nevezett Paulkirchében megtartott nagy jelentőségű alakuló nemzetgyűlésen. A hét professzor bátor kiállása sokat segített a német liberális közgondolkodás kialakulásában.

124

A göttingeni egyetem számára a hetek tiltakozása miatti büntetés súlyos veszteséget jelentett, mert az egyetem a polgárok között és akadémiai körökben sokat veszített korábbi népszerűségéből. Egyre nehezebbé vált a tekintélyes professzorok egyetemre hívása, amelynek következményeként a diákok más egyetemeket részesítettek előnyben. Az 1847/48-as téli szemeszterben már csak 582 beiratkozott hallgatója maradt az egyetemnek.

Számos levéltári dokumentum őrzi a professzorok *kinevezése* körüli huzavona és alkalmanként a politikai szándék megnyilvánulásait. Így például 1901-ből ismert a „*Spahn ügyként*” elhíresült esemény. Ennek lényege az, hogy II. Vilmos császár Strassburg egyetemének történelem- és a filozófiatanszékére katolikus professzort nevezett ki *Martin Spahn* személyében. A kinevezést Friedrich Althoff titkos tanácsos készítette elő és a cél a katolicizmus segítségével Elzászban a német befolyás növelése volt. A konfliktust az okozta, hogy a 80 %-ban katolikus Elzászban, Strassburg akkori egyetemén a professzorok többsége protestáns volt – és ez vezetett hosszas levélváltásokhoz és bizottsági ülésekhez. Az itteni viták részletes jegyzőkönyvi kivonatai mindmáig tanulmányozhatók.²⁷⁹

A felvilágosodás idejének egyik eredménye az oktatói kar *professzionalizálódása*, amely országonként eltérő módon realizálódik. A német modell fokozatai már korábban ismertetésre kerültek, de a rendszer még két részlettel kiegészítésre szorul. Egyrészt fontos tartalmi változás a doktori disszertációk tartalmi átalakulása, ugyanis korábban a doktori értelezések gyakran csak egy-egy téma alapos leírását jelentették, ám nagyjából az 1830-as évektől kezdve új színfoltként már új kutatási eredményekről tanúskodnak a promóciós dolgozatok. A második kiegészítés a privátdocensekre vonatkozik, ugyanis sok esetben ők hozzák a tudományos újításokat, ők a rendszer legdinamikusabb résztvevői, mert a továbbjutás érdekében motiváltak új eredmények felmutatására; másrészt szabadabbak, mint a többféle kötelezettséggel terhelt (igaz jelentős jövedelemmel is rendelkező) kinevezett egyetemi tanárok.

A francia professzionalizálódási modell némileg eltér a némettől, az École Normale Supérieure tanárképző intézménybe 17 éves kortól vettek fel kiválóan bizonyult líce-

278 *Magister und Scholaren, Professoren und Studenten. Geschichte deutscher Universitäten und Hochschulen im Überblick.* (Hrg. Steiger, G. – Flächenräger W.) Urania Verlag, Leipzig-Jena-Berlin 1981. 99. o.

279 Graf, Friedrich Wilhelm: Adolf Harnack zum „Fall Athoff” Zwei unbekannte Harnack-Briefe aus dem Dezember 1901 Jahrbuch 1998/1 177–205. o) Hg. Rüdiger vom Bruch Franz Steiner Verlag Stuttgart 1998

umi növendékeket. Ez az intézmény a képzés jellegében, külsőségeiben (egyenruha) és szervezettségében valamennyire a kadétiskolákéhoz hasonlított. A végzetek hivatalokat, állami tisztviselői besorolást nyertek és kötelezettséget vállaltak arra, hogy tíz esztendőig tanítani fognak. A professzionalizálódás további útja a tudományok fejlődési ütemétől meghatározott specializálódás irányába vitt. A tudományok fejlődése egyre újabb diszciplináris területek felé vált nyitottá és a kutatás során egyre kisebb speciális szakterületek körében keletkezett egyre több új ismeret. A tudásátadás kommunikációs forrásai, szakmai fórumai is kezdenek kibontakozni, ilyenek a szakfolyóiratok, a konferenciák és a szaktudósokat összefogó nemzeti és országos egyesületek létrejötte.

Mindezen hatások eredményeként – a középkori viszonyokhoz képest – növekedett az egyetemi professzorok hatalma és tekintélye. Ez elsősorban speciális tudásuknak és szakértelmüknek volt köszönhető. A kiemelkedő jogi és államszervezői képzettséget minden uralkodó magasra értékelte. A katonai, erődítéstani vagy haditechnikában hasznosítható speciális tudás szintén fontos presztízs-növelő tényező volt. A műszaki tudományok kezdenek előtérbe kerülni. Mindez értelemszerűen kifejeződik a jövedelmi viszonyokban, az öltözködési szabályzatban, az ünnepek díszhelyeinek rangsorában. Nagyon fontosak az egyetemen kívüli megbízások, szakértői felkérések. Egyre többször fordul elő, hogy egyetemi professzorok egy időre diplomáciai szolgálatba állnak, esetleg más állami megbízásokat teljesítenek.

A professzorok közéleti szereplése az európai országokban változatos képet mutat. Angliában és Franciaországban a 18. században megkülönböztetik az egyetemen oktató tudós-tanárokat (Gelehrte, érudits) a nyilvánosság előtti közszereplést vállaló értelmiségiektől (Intellektuelle, Philosophes). Az utóbbi csoportba tartoznak a szabadfoglalkozású írók és az egyre nagyobb befolyással rendelkező zornaliszták. Nekik kiemelkedő szerepük lesz a latin nyelvet felváltó nemzeti nyelv terjesztésében. Még fontosabbak azok a személyiségek, akik képesek a tudósi és közéleti szerepeket valamint és a nemzeti nyelv ápolását összekötni, ilyen *Immanuel Kant* (1724–1804) vagy a retorika professzor *Adam Smith* (1723–1790) és mások.²⁸⁰

A professzori kar életkörülményei az európai kultúrában eléggé változatosak. Közös bennük, hogy a felvilágosodás során szinte mindenütt főleg saját soraikból verbuválódnak. A nemesség soraiból alig, a parasztságból pedig szinte egyáltalán nem kerül be senki ebbe a körbe. Jövedelmi viszonyaik és életmódjuk angol, német, francia viszonyok között sokban hasonló, a szláv területeken viszont rosszabb. Egy német kinevezett egyetemi professzor a 19. században öt-hat szobás lakásban él, ahol mindenképpen van egy külön gyermekszoba és személyzeti szoba. A professzor feleségének kötelező házi cselédet tartani. A heti rend tartalmazza a különböző összejöveleteket. Illik társaságba menni és társaságot vendégül látni. A családi körben eltöltendő ünnepnapoknak is van egy általánosan elvárt rendje, az istentisztelet látogatásától az ünnepélyes étkezésig és a délutáni szórakozásig. Külön informális szabályok vonatkoznak arra, kinek, hol, milyen körben illik töltenie a szabadságát. A professzori kar kiszolgálásához értelemszerűen sokféle szolgáltatás tartozik a szabótól a könyvkötőig.

280 Klinge, Matti (2004): *Die Universitätslehrer*. In: Rüegg, Walter (2004): *Themen, Probleme, Erkenntnisse*. In: *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945)* III. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 132. o.

4. EGYETEMI TISZTSÉGVISELŐK, SZEMÉLYZET AZ EGYETEMEN

Az egyetemi életben különleges szerepük van az ún. *tiszteletbeli rektoroknak, kancellároknak*. Ilyen megbízások a német és az angol egyetemeken fordulnak elő gyakrabban. Mindkét tisztség közös eleme, hogy uralkodókat, főrangú nemeseket vagy főpapokat kérnek fel erre a funkcióra.²⁸¹ Ezek a személyek az egyetemi élet operatív ügyeibe nem avatkoznak be, ezeket a feladatokat teljes döntési jogkörrel helyettesik, látják el. A tiszteletbeli rektorok, kancellárok feladata a reprezentatív alkalmakon való megjelenés és legfőképpen a külső érdekérvényesítésben a hatékony közreműködés, ennek révén az anyagi támogatásról való gondoskodás.

Az egyetemi tisztségviselők között kiemelt szerepe van a *kurátornak*, aki a korábbi középkori hagyomány szerinti, alapvetően a teológiai befolyást érvényesítő kancellár mellett vagy annak utódaként, főleg az egyetem fenntartását támogató fejedelem vagy az uralkodó felé tölti be az összekötő szerepét. A kurátor(ok) személyének kiválasztására és jogosítványainak köre sokféle, alapvetően a helyi körülményektől függően alakul. Működési területére majdnem mindig két területre terjed ki: ez a professzorok kinevezése körüli procedúrára és az egyetem vagyoni viszonyai feletti rendelkezésre. Némelyik egyetemi reformtervezetben igen érdekes koncepciók fogalmazódtak meg magának a kurátor munkájának értékelésére. E szerint a kurátor elismertségét és jóvedelmét a felvett hallgatók számától kellene függővé tenni.²⁸²

A *kancellári szerep funkcióváltása* különösen jól szemléltethető a kisebb, hányatott sorsú egyetemeken, amilyen például **Rostock**. A kancellári szerephez kapcsolódó jogok és feladatok ugyanis elég gyakran változtak. Általános érvényű megállapításként érvényes az a tézis, hogy a kancellár valamely egyetemen kívüli hatalmi tényező képviselőként felügyeletet gyakorol az egyetem felett. A középkori egyetemen a kancellár magas egyházi tisztséget viselő személy, aki a pápát képviselve ügyel a doktori fokozatok odaítélésének rendjére, az oktatási tevékenység formai részére és legfőképpen az egyházi érdekek érvényesítésére. Az 1419-beli rostocki pápai alapítólevél például a schwerini püspököt, illetve akadályoztatása esetére a rostocki archidiakonust nevezi meg kancellárként. Minden tanulmányait befejezett magisztert és doktort be kellett mutatni a kancellárnak, aki átadta nekik a tudományos fokozatot bizonyító oklevelet és az oktatásra vonatkozó engedélyt (*venia docendi*). A reformáció megtörte ezt a rendet és a westfaliai békét követően 1648-tól egészen 1918-ig a kancellári tisztelet a mecklenburgi nagyherceg töltötte be. Elvben minden promóciót követően ki kellett kérni a kancellár véleményét, de a gyakorlatban ez Rostockban idővel teljesen formálissá vált, ahol a herceg a helyettes kancellárnak – aki többnyire a kar dékánja – delegálta ezt a jogot. A 18. századtól kezdve viszont megszűnnek a kancellári feladatok és az állami felügyeletet már egy másik független személy, a kurátorként vagy kancellár-helyettesként megnevezett személy gyakorolja. Előfordult az is, hogy a kurátori címet egy-egy professzornak adták, kitüntetésként hosszú szolgálata elismeréseként. Az 1819-es karlsbadi határozat viszont már megfelelő képzettségű, pontosan szabályozott jogosultságokkal rendelkező személy alkalmazását írta elő, aki lehetett

281 Speck, Dieter (2006): *Eine Universität für Freiburg*. Rombach Verlag, Freiburg/Berlin 108. o.

282 Peter Frank (1746–1818) mainzi professzor szakvéleményében jelenik meg ez a javaslat, amelyről részletesebben lehet tájékozódni Siegfried Bär (2005) 167–168. o. többször idézett monográfiájában.

a korábbi kurátor vagy más erre alkalmas személy. Ekkor Rostockban *Carl Friedrich von Both* lett a kormányzat teljhatalmú megbízottja és közel fél évszázadon keresztül ő alakította az egyetem életét. Vezette az egyetem és a városi hatóságok közötti tárgyalásokat, elnökölt az egyetemi költségvetési bizottságban. 1836-ban kancellár-helyettségbe nevezik ki és ilyen minőségben a nagyherceg közvetlen meghatalmazottjaként, tehát nem önálló hatalmi tényezőként, hanem egyfajta közvetítői szerep gyakorlójaként kellene működnie. Kiterjedt jogosítványai és a főleg a költségvetési források feletti intézkedési lehetőségei kiemelt hatalmi tényezővé teszik. A rektor és a kancellár-helyettes jogi státuszát Rostockban sohasem tisztázták teljes egyértelműséggel, kapcsolatukban mindig is maradtak vitatható elemek. A von Both utáni helyettes kancellárok folytatták a korábbi hagyományt, rendelkeztek a költségvetési pénzek felett, intézték az egyetemi építkezések ügyeit, felügyelték az egyetem hivatalait, az adminisztrációt és intézték a felettes hatóságokkal való levelezést. 1918 után a kancellári tisztelet kormány megbízott, majd állami megbízatású komisszár töltötte be.²⁸³ Rostock példája – a megnevezések változatossága mellett – egyrészt az ismétlődésre, másrészt bizonyos fontos részterületek feletti felügyelet – költségvetés, igazgatás – megnevezéstől független állandóságára utal.

Az egyetemi segédszemélyzet – az universitas tagjaként – sokféle hivatalt foglal magába. Köztük kiemelt – és a mai értelemben használatosnál sokkal fontosabb – szerepe van a *pedellusnak* amit a göttingeni egyetem korabeli gyakorlatából kiemelt példa is tanúsít.

„Az adott héten szolgálattevő pedellus feladata az egyetemi bíróság elé beidézett vádlottak és más személyek előzetes értesítése, e személyek valamint a panaszosok nevének bejegyzése a nyilvántartó könyvbe. Erről a névsorról két példányban másolatot készít, egyet a prorektor-nak a másikat a hivatalsegédnek, hogy amennyiben valakit kifelejtjenének, vagy nem jelenik meg, az utólag ellenőrizhető legyen. Ugyanez a pedellus gondoskodik a meghívók kézbesítéséről a deputációk és a szenátus gyűléseire, lezárt irattartóban széthordja a körleveleket a küldöttek és a szenátus tagjai számára a fakultások belső hierarchiája szerinti sorrendben, azok kényelmét szolgálva. Ugyanez a pedellus, aki az idézéseket széthordja, készenlétben áll az egyetemi bíróság és a szenátus ülésein, arra az esetre, ha közben valami tennivaló akadna számára. További feladatai közé tartozik a büntetések végrehajtása: így ha valakit elzárásra ítélnék, a megbüntetett személynek a fogdába (carcerbe) kísérése; mindenkor jelen van a pecsételéskor; éjjel és nappal gondoskodik a szenátus rendelkezéseinek végrehajtásáról; kihelyezi és leveszi a hirdetéseket; időnként be-benéz a carcerba és az őrséghez; a folyosókon és más helyiségekben kiabálókat, tülekedőket és nyugtalankodókat csendre és nyugalomra inti. Amennyiben a figyelmeztetésnek nem engedelmeskednek, akkor segít az őrségnek a verekedők szétválasztásában és engedelmességre kényszerítésében. A másik pedellusnak a karok, fakultások kiszolgálása a feladata. Vizsgáztatáskor és a tanácskozások idején ott van a dékánok házánál; széthordja a meghívókat a kari tanácskozásokra; eljuttatja a címzeteknek a körleveleket; kézbesíti a magiszteri és a doktori címre pályázók disszertációit; gondoskodik az elhunyt egyetemi polgárok végtisztességéről; aukciókat tart; leltározáskor vezet a syndikus és a secretárius jegyzőkönyvét; a kari tisztviselők számára mindenkor rendelkezés-

.....
283 A rostocki példa jól szemlélteti a kancellári szerepben rejlő változatosságot, ezért érdemes e helyen a kontinuitás miatt az 1945 után újabb változásokat is vizsgálni, így 1949-ig főállású kurátor, majd gazdasági igazgató irányította a gazdasági, beruházási és tervezési folyamatokat. 1990-től újra visszaállítják a kancellári tiszteletet, aki most a rektori vezetés tagjaként újra a költségvetés és az egyetemi igazgatás felett rendelkezik. Némileg eltérő ebben a szisztémában az egyetemhez tartozó klinikák ügyeinek intézése, amelyekre – fontos egészségügyi feladataik folytán más szabályok vonatkoznak és Rostockban ezeket önálló igazgató irányítja.

re áll és végrehatja a prorektor utasításait. Mindkét pedellus kötelessége általában és mindenkor ügyelni az egyetemi rendre; figyelnek az egyetemre újonnan beiratkozókra. Fontos hogy mindketten személy szerint ismerjék az egyetemi polgárokat. Részt vesznek a körmeneteken, a doktori vizsgákon és minden ünnepi eseményen, továbbá és nem utolsósorban vezetik az előadások résztvevőiről a katalógust.²⁸⁴

5. A DIÁKOK ÉLETMÓDJA, ELHELYEZKEDÉSI LEHETŐSÉGEIK

128

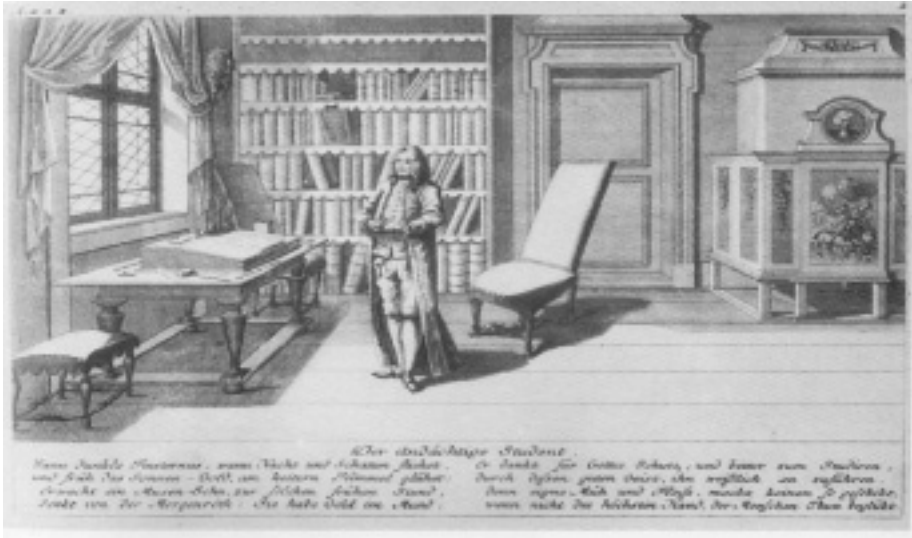
A felvilágosodást megelőzően a reformáció-ellenreformáció és az azt követő háborúk alapvetően befolyásolták a diákok létszámát és főleg képzésük helyszínét, azaz, hogy hol kezdhették meg a tanulmányaikat. A háborúk során és ez különösen érvényes a harmincéves háborúra – az egyik napról a másikra élés következményeként – felborult az erkölcsi rend. A 18. század végére a stabilizálódásnak köszönhetően a nagy egyetemi városokban is javulnak az erkölcsök.²⁸⁵ A felvilágosodás szerves részét képező hasznossági szempont előtérbe kerülése egyetemtörténeti vonatkozásban azt eredményezte, hogy a 18. század közepétől elkezdődik a diákok számának időleges csökkenése.

A 16–17. században a diákok életét még sok továbbélt középkori szokás, hagyomány alakította. Az akkori klerikusok ruházatukban és az egyetemi előírások rendelkezései miatt a városi polgárokról mereven elhatárolódó csoportot alkottak. Életmódjukban az egyházi emberekhez álltak közelebb. A 17. század közepétől fordulat következett be ebben, a viszonyulási minta a jómódú városi gavallér lett és ez életvitelben, öltözködési szokásokban is megmutatkozik. A lovagi életformához való vonzódás külsődleges jegye a fegyverviselés szokásának (kard, tör) elterjedése a diákok között, amivel német területen együtt járt – az egyetemi tiltás ellenére – a diákpárbaj szokásának általánossá válása és egyfajta jellemformáló tényezőként történő felfogása.

A korabeli Althof egyetemének diákélete ikonográfiai alapon is megismerhető. *Johann Georg Puschner* rézmetsző művész (1680–1749) Dendrono álnéven 1725 körül 14 metszetben örökíti meg diákéletet, az egyetemre való megérkezéstől a doktorrá avatásig. Az alábbi kép a tehetős tanulni vágyó diák életébe enged bepillantást.

284 Meiners 1970. 264–267

285 Bauer, Max (1926): *Sittengeschichte des deutschen Studententums, mit zahlreichen Abbildungen*. Paul Aretz Verlag, Dresden, 187–188. o.

17. kép: Dendrono: A tehets diák szobája (1725)

Forrás: [https://commons.wikimedia.org/wiki/](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Dendrono_-_Der_and%C3%A4chtige_Student.jpg)

File:Dendrono_-_Der_and%C3%A4chtige_Student.jpg

Az altdorfi egyetem alapítási éve 1578. Az egyetemet császári és pápai privilégiumok birtokában Nürnberg városának gimnáziumára alapozzák. Altdorf és Strassburg a két birodalmi városhoz tartozó alapítás. 1780-körül ez az egyetem már régen túl van a virágkorán, 3 teológiai, 4 jogász, 3 orvos és 6 filozófiai kari professzor oktat mintegy 100 diákot. Az akkori egyetemi életről olvashatunk egy Lang nevű diák önéletrajzi írásában, aki egy színházi előadás betiltása miatt dühében beverte a rektor lakásának ablakait, amiért a kár megtérítésén felül nyolcnapi karcerba való elzárás lett a büntetése. Visszaemlékezéséből kiderül, hogy a kényszerű elzárást arra használta fel, hogy javítson a csúnya kézírásán, ami azért lett ilyen, mert önállóan tanult meg írni. A karcerba viszont magával vitte egy szép kézírású barátjának a levelét és ezt gondosan másolgatva büntetése letelte után szép kézírást elsajátítva folytatta tanulmányait.²⁸⁶

Az egyetemi karcerekben töltött időről sok feljegyzés maradt a diákok visszaemlékezéseiben. Ezen írások szerint itt töltött időszakot nem annyira büntetésként, hanem csínytevéseik részeként élték meg. Erről tanúskodnak a karcerek meglehetősen dekoratív falai a sokféle odakarcolt bejegyzéssel, ahogy ez Heidelberg egyetemén fennmaradt.

286 Bosse, Heinrich (2012): *Bildungsrevolution 1770–1830*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg, 23. o.

18. kép: Karcer Heidelberg egyetemén

Forrás: Die schönsten Universitäten der Welt. Fotografiert von Guillaume De Laubier Texte von Jean Serroy, Knesebeck, 2015. München

Az egyetemet végzett ifjak számára – különösen, ha nem vagyonos családból származtak – az egyik leggyakoribb lehetőség házi tanítói, vagy a gazdag nemesek, polgárok Európában utazgató fiai mellett a nevelői feladatok vállalása. Ez különösen az evangélikus teológián végzettekre jellemző, akik a lelkésszé választásukig tartó időt gyakran e tevékenységgel töltötték ki. Egy korabeli színdarabnak – így *Jakob Michael Reinhold Lenz* 1774-ben írt művének – a cselekménye egy ilyen házi tanító életéről szól. Egyébként a 18. századi német irodalom több jelentős személye kezdte pályáját házi tanítóként és itt szerzett élményeit, tapasztalatait később romantikus irodalmi művé formálta.

Egy göttingeni jogászprofesszor, J. St. Pütter (1725–1807) tanulmányai

Pütter 1725-ben született Iserlohnban polgári családban, a kor szokásai szerint tanulmányait magánoktatásban kezdte, más gyerekekkel együtt házi nevelő oktatta, mert szülei elégedetlenek voltak a rendes iskola színvonalával. Miután a házi nevelő egy idő múlva távozott, Pütter három-négy társával együtt egy lelkészhez került, akinél három évig latint, görög nyelvet, hébert és kaldeus nyelvet, valamint némi földrajzot és történelmet tanultak. 13 éves korában 1738-ban Pütter a marburgi egyetemre iratkozik be, itt fiatal kora ellenére kénytelen kardot viselni. Wolfnál matematikát és metafizikát hallgat és ezek az előadások mély benyomást tettek rá, leginkább azért, mert Wolf nem diktált és nem is felolvasta a szövegeit, hanem egészen természetes módon, szabad beszédben adott elő. Egy másik tanárnál logikát, általános és német történelmet, valamint intézménytörténetet hallgatott. 1739-ben Halléban találjuk, ahol a konfirmációra való felkészülés jegyében a teológus Baumgartennél dogmatikát és filozófiát hallgat. Ugyan-

itt erkölcsstani, általános enciklopédikus, jogi és államtudományi előadásokat is hallgat. Továbbá francia, angol és olasz nyelvet tanul, furulyán játszik és táncórára jár. Két év elteltével egy barátja tanácsára Jénába megy, ahol Estor professzornál kap szállást, így az ő könyvtárát is használhatja, valamint jogi aktákat is tanulmányozhat. Jogi tanulmányai mellett alkalmazott matematikával foglalkozik és folytatja a francia és az olasz nyelv tanulását. Itt adódik először lehetősége arra, hogy ő maga is oktasson: tanítványa egy ugyanott lakó nemes ifjú. 1742-ben Estor professzort követve Marburgba költözik, ahol folytatja jogi tanulmányait. 1744-be jogból doktorál és Estor professzor előadótérmében 39 diáknak, köztük 11 nemesi származásúnak német jogtörténetet ad elő. 1746-ban 21 éves korában Münchausen rendkívüli professzornak hívja Göttingenbe. Ezt a helyet több vonzó ajánlat ellenére sem hagyja el és mintegy 60 éven át folyamatosan jogtudományt tanít.²⁸⁷

19. kép: Johann Stephenn Pütter portréja (Carl Lafontaine festménye)
 Forrás: er#/media/File:Johann-Stephan-Puetter1-Bubo.jpg

A teológiai képzés túlsúlyából eredő problémákat legkorábban Göttingenben ismerték fel, ezért felvállalták, hogy a végzős diákjaikat felkészítsék a városi latin iskolákban, illetve a gimnáziumokban való oktatásra. Ilyen jellegű bölcsészeti szemináriumok hirdetését már 1734-ben elkezdtek. Az ilyen képzettségű személyek még korántsem tekinthetők képzett pedagógusoknak, de a korábbi állapotokhoz képest már ez is haladást jelentett. 1789-ből származik egy akkori végzős diák erre vonatkozó kommentárja:

„A hátrányok azonnal szembeötlőek: a) A teológusból tanárrá lett jelöltek legnagyobb részénél hiányoznak az e hivatás gyakorlásához szükséges ismeretek. Gyakran véletlenül, vagy szándékuk ellenére lépnek erre a pályára. Nehézségeik és hiányosságaik elleplezése miatt

287 Paulsen, Friedrich (1896): *Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Anfang des Mittelalters bis zur Gegenwart. Mit besonderer Rücksicht auf den klassischen Unterricht.* Verlag von Veit & Comp. Leipzig, 606. o.

gyakran a merev pedantériát választják, hogy elkerüljék a nevetségessé válást. b) A szükségese-nél nagyobb jelentőséget tulajdonítanak eredeti tárgyuknak (a teológiának) c) A legtöbb tanári munkát vállalt teológus nem sokáig marad az iskolában, mert a jobban fizetett, kevés-sé fáradtságos, kényelmesebb papi, lelkesítő állásra áhítoznak.”²⁸⁸

A teológusok számára – mind katolikus, mind protestáns részről – az egyik leg-látványosabb tevékenység az igényes, a szónoki képzés minden eszközét felhasználó prédikációk tartása. Ez az egyéni képességek leglátványosabb megnyilvánulási formája, amivel könnyen hírnevet és végleges állást szerezhetett magának az egykori diák. Ezen a területen jó szolgálatot tett a megfelelő hangképzési gyakorlat és a jó hangminőség, különösen, ha kellemes, férfias énekhanggal párosult. Sokan egyházi énekek írásával is hírnevet szereztek maguknak.

Az egyetemi képzéstől legtöbbit a jogászok vártak. Nem véletlen, hogy létszámuk a reformegyetemeken, így Göttingenben a diákok 50 %-át, Halléban 40 %-át tette ki, történt mindez általában a teológia rovására.²⁸⁹ A jogászok abban reménykedtek, hogy tanulmányaik befejezése után elhelyezkedhetnek a hercegi udvarokban és a formálódó közigazgatás területén. Amennyiben nem kaptak biztos állást, akkor legalább alkalmi megbízásokat igyekeztek szerezni maguknak.

Az orvostudomány számára, az újonnan egyetemi oktatás tárgyává lett sebészet el-lenére, még erős konkurenciát jelentenek a céhes alapon szerveződő, csak gyakorla-ti tudással rendelkező felcserek. Bár az egyetemi képzésben érzékelhető volt egyfajta elfordulás a klasszikus antik szerzők szövegeitől, a könyvek okozta dogmatizmustól (Buchdogmatismus), mindez mégsem eredményezett azonnali és gyökeres fordulatot.

A 16. és a 17. században gyakran megkeseríthette az újonnan beiratkozott diákok éle-tét a *pennalizmus* elnevezéssel elhíresült általános gyakorlat, amely lényegében az idősebb diákok sokszor kifejezetten durva önkényeskedését, uralkodását jelentette a fiatalabbak felett. Ennek egyik rituális megnyilvánulási formája a beavatási ceremónia (*depositio*) volt. A beavatott diák ezt követően viszonylag hosszú ideig egy idősebb diák szolgája lett – a szolgálodiák sokféle gúnyneve is utal kiszolgáltatót helyzetére. A megpróbáltatások ak-kor értek véget, ha új fiatalok vetek fel, de ilyenkor illet még egy búcsúvacsorával megven-dégetni a társakat. A korábbi szolgálodiák ezzel átmeneti stádiumba került addig, amíg ő maga nem lett öregdiák, amikortól is továbbadhatta mindazt, amit vele szemben elkövet-tek.²⁹⁰ A 18. század második felétől általában valamelyest szolidabbá vált a pennalizmus gyakorlása. A német kultúrkörben a bajtársi egyesületek (*Burschenschaftok*) vitték to-vább ezt a hagyományt, szervezettebb és néha egészen szokatlan, eldurvult formában.

A beavatási ceremónia előírásai néha erős túlzásokra vezettek, ilyen például a női nem iránti tisztelet hiánya, ez a hagyomány például sokáig élő elvárás maradt a portu-gál Coimbra egyetemén. A spanyol egyetemeken kedvelték a látványos ünnepségeket és szórakozási formákat, különösen a sikeresen letett vizsgákat követően, de az erős katoli-kus befolyás miatt itt az erények gyakorlása és a szórakozás kombinációja érvényesült. A mulatozó diákok sokszor megbotránkoztatták a békés polgárokat és sok helyi konfliktus okozójává váltak.

288 Idézte In: Koch 2008. 120. o.

289 Koch 2008. 99. o.

290 Erről részletes leírások In: Bauer, Max (1926): *Sittengeschichte des deutschen Studententums, mit zahlreichen Abbildungen*. Paul Aretz Verlag, Dresden.

A szegényebb diákok tanulását *ösztöndíjak és alapítványok* rendszere tette lehetővé. Ösztöndíjakat sokan, sokféle motivációból kiindulva alapítottak. Vagyonos személyek sokszor korán elhunyt családtagjuknak, vagy akár önmaguknak kívántak így emléket állítani, ennek során nemzeti, nyelvi szempontokat és szakember-utánpótlási szükségleteket is figyelembe vettek. Az alapítványok és az ösztöndíjak létesítése önmagában is alapos pénzügyi ismereteket igényelt, különösen arra való tekintettel, hogy az ösztöndíjakat általában a bankoknál elhelyezett éves kamatokból fizették. A nehéz anyagi helyzetű diákoktól szegénységi bizonyítvány (testimonium paupertatis) bemutatását követelték meg. Ezt a születési hely szerinti egyházi hatóság állította ki, amelyhez általában csatolni kellett a sikeres filozófia vizsga (examen philosophicum magnum) letételéről szóló bizonyítványt és egy nyilatkozatot arról, hogy az adott személy más ösztöndíjban nem részesül. Az elnyert ösztöndíjakat évente osztották ki, az esetek többségében ünnepélyes körülmények között. Általában igyekeztek az ösztöndíjban részesített személy összes költségét – a beiratkozási díjat, az éves tandíjat, az egyes előadások díját, a vizsgadíjat a szállás, étkezés költségeit is fedezni. Az ösztöndíjak és alapítványok rendszerére a legnagyobb veszélyt a háborúk és az országhatárok megváltozása jelentette. Ezért gondoskodni kellett a pénzügyi alapok értékállóságáról. Az országhatárok változása gyakran az alapítványok ellehetetlenülésével járt együtt. Amennyiben ingatlanokba fektették az alapítványi pénzt, akkor a tűzvészek és a természeti csapások jelenthettek még gondot. Mindenesetre a hosszabb nyugodalmas időszakok lehetővé tették az ösztöndíjrendszer kiterjesztését, az előzőekben említett veszteségek esetén pedig mindent előlről kellett kezdeni.

A következő, 1772-ben készült rézmetszet a család „reménységének” egyetemi beiratkozását ábrázolja. A tudomány szimbólumaival felszerelt professzorok – talár, doktori kalap, glóbusz, könyvek – fogadják a megilletődött újoncot, akit a háttérből a pedellus és a várakozó felsőbb évesek nagy érdeklődéssel figyelnek.

20. kép: Henry William Bunbury: A család reménysége. Beiratkozás az egyetemre (1772)

Forrás: <http://images.zeno.org/Kunstwerke/I/big/409K073a.jpg>

A szegényebb diákok *étkeztetésének* változatos rendje jött létre. Ennek új módszereit kellett létrehozni a protestáns felekezetű területeken, mert ott megszűnt a kolostorok által nyújtott támogatás. Ezekben a területeken ún. szabad asztalokat (communitéseket) hoztak létre. Greifswald kis létszámú egyetemén 1699-ben két, egyenként 13 fő ellátásáról

gondoskodó szabad asztalt tartottak fenn, bőségesebb időkben akár 40 fő is kaphatott itt ingyen ételt. Az élelem elosztásáról az ökonómus megnevezésű tisztségviselő gondoskodott, a feljegyzések szerint nem ritkán önmagát előnyben részesítve. Előfordul a javak differenciált elosztása is, ennek szellemében egyesek ingyen, mások csekély térítési díj ellenében kaphattak ételt.²⁹¹

A diákélet szerves kísérő jelenségei a városi hatóságokkal, de főleg az iparos legényekkel napirenden levő *összetűzések, verekedések*. A városi polgárokkal – a filiszterekkel – főleg az éjszakai randalírozások és leányaik elcsábítása miatt alakulnak ki konfliktusok. Ez néha egész csoportok közötti tartós szembenálláshoz vezetett, amikor a polgármester és a rektor hathatós beavatkozására lesz szükség. A konfliktusok néha elmérgesednek, ez történt 1790-ben Göttingenben, amikor 700 diák tiltakozásként elhagyta a várost. A tehetős vásárlóikat elvesztő pékek, szabók stb. csak nagy nehezen tudták visszahívni a jól fizető diákokat.²⁹² Halléban 1798-ban III. Vilmos Frigyes király még a botozás büntetését is bevezette – jelentősebb eredmény nélkül – a verekedések megfékezésére. Nem kímélték a diákok a professzoraikat sem, számos tréfa és súlyosabb esetben az ablakok betörése ennek az eredménye (az utóbbi történés a jénai egyetem prorektorával esett meg 1792-ben, mert betiltotta a diákszövetségek működését).

A felvilágosodás idején sajátos – a maitól eltérő szerepük van a *bizonyítványoknak*, ezek ugyanis nem utalnak a tanulmányi teljesítményre. Jelentőségük csupán annyi: arról tanúskodnak, hogy az adott személy egyetemre járt és bizonyos előadásokat, bizonyos ideig hallgatott. Jó esetben személyre szóló professzori ajánlással egészül ki, de ennek az értéke meglehetősen kétséges, ahogy ez egy 1795-ben írt levélből kiderül. Ebben a tanulmányai befejezése előtt álló diák ír édesapjának:

„Amennyiben kedves Atyám úgy gondolja, hogy testomoniát hozzak magammal, akkor ezt megteszem. De hogy ez mit jelent, azt kedves Atyám éppolyan jól tudja, mint én. Aki a professzornak rendesen megfizeti az előadásért járó díjat, a legjobb tanúsítványt kapja, még akkor is, ha egyetlen előadáson sem volt jelen. [...] Ha a fejemben nincs tudás, akkor a professzorok egyik tanúsítványa sem fog kihúzni a bajból.”²⁹³

291 A stettini Pedagógiumban például 24 ingyenesen mellett 36 mérsékelt térítést fizető diákot támogattak.

292 Klant, Michael (1984): *Die Universität in der Karikatur. Böse Bilder aus der kuriosen Geschichte der Hochschulen*. Fackelträger-Verlag GmbH, Hannover, 24. o.

293 Idézte In: Bosse, Heinrich (2012): *Bildungsrevolution 1770–1830*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg, 24. o

21. kép: Diáktípusok a jénai emlékönyvekben (1750)

Forrás: <http://www.kaleidoscopehistory.hu/kepek/>

Abb.%202.%20Stabu%20von%20Armbstroff.JPG

A 18. században a német egyetemi városok diákjairól, illetve azok viselt dolgairól a következőképpen vélekedtek: a lipcseiek – gálánsak a női nemmel szemben, a hallei diákok – jámbor pietisták, a jénaiak – verekedősek, a wittenbergiek – jól bírják az italt. Lipcsében különösen sok eredeti diákokkal foglalkozó komédia és szatirikus tartalmú írás látott napvilágot. Maga a költőfejedelem, Wolfgang Goethe is itt töltötte diákéveit 1765–1768 között. Itteni élményeinek egy része visszaköszön a Faust egyes részeiben.

6. DIÁKÉLET ÉS NÉMET DIÁKSZERVEZETEK A FELVILÁGOSODÁS IDEJÉN

Új jelenség a felvilágosodás idején a középkori nációkat felváltó változatos elnevezésű és szerveződésű *diákegyesületek*, *bajtársi szövetségek* (Burschenschaftok) létrejötte. Az ilyen szervezetek életét alapszabályok és rigorózusan betartatott „törvények” határozták meg. A könnyen hevülő, a szórakozás és a tréfa iránt fogékony diákság – folytatva az évszázados hagyományokat, örömteli és sok bosszúsággal járó pillanatokat okozott az egyetemi városok lakosságának, illetve az egyetem vezetésének, ahová panasszal fordultak a városi hatóságok, de némelyik professzornak is. Ez utóbbiak közé tartozik *Hartleben* syndikus, aki így ír a katolikus Mainz diákságáról:

„Említhetnék még különféle dolgokat a párbajról [...], a legényegyletekről, a szájhősökről, a rókaugratásokról,²⁹⁴ a rendejelekről stb., de a nagyra értékelt, a gót barbárság káoszából kisarjadt akadémiai szabadság manapság egészen átalakult. Azelőtt a hősök tiszteletét kedvelte. Viadalok amelyek, ha nem halállal, akkor sebekkel végződnek: pattogó ostorok és vágtazó patkók koncertje, jól megnedvesített torkokból felharsanó badar himnuszok és trágár viccek, cserépkorsókból felszálló ital-felhők, felborított edényekből kifolyó sörpatakok, túlterhelt gyomrokból származó bűzös tócsák, széthajigált poharak, a kardok csillogó acélja által az utcakövekből előcsalt sűrű szikrázás, éjszakai ricsajozás, minden jólét megsértése – ezek voltak azok az áldozatok, amelyeket az egyetemi szabadság helyesléssel fogadott. Templomaiban most reggeltől estig és estétől reggelig érzelmes dalocskák és regényecskék hallatszanak.”²⁹⁵

A diákegyletek sok gondot okoztak az egyetemek vezetésének, leginkább a párbajozás és a vívás, a kötelező ivászatok és ennek következményei okoztak problémát. Alkalmanként a többféle diákegylet egymás közötti konfliktusai is megbontották az egyetem belső rendjét. Ezekről a történetekről bőseség feljegyzések, emlékiratok maradtak fenn. Ezek egyike a filozófus és berlini rektor *Fichte konfliktusát* részletezi. Ennek lényege az, hogy egy szegény zsidó származású, jól tanuló orvostanhallgatót szisztematikusan megaláznak társai, aki a rektor védelmét kéri. Fichte becsületbírósgót hív össze, de az egyetem syndicusa és további szenátorok nem állnak a rektor és a bántalmazott diák mellé. Fichte e döntés miatt mond le idő előtt rektori tisztéről.²⁹⁶

A német felvilágosodás a maga sokféle irányzatával, hogy csak a legfontosabbakat említsük ilyen a pietizmus, a filantropizmus, a német idealizmus, a neohumanizmus és a romantika, nem hagyta érintetlenül a diákmozgalmakat sem. A társadalmi viszonyok összetettségét bizonyos párhuzamok és összefonódások is bonyolítják. Ilyen a szabadkőműves-mozgalmak megjelenése a 18. században, párhuzamosan a vallásos megújulás olyan más formáival, mint a pietizmus többféle árnyalata. A szabadkőműves gondolatok nyíltan, szervezett intézményes formában is megjelentek *Salzmann* schnephtali filantrop intézményében²⁹⁷ vagy némelyik diáktársaságban, amilyen az „Amicis” vagy a göttingeni „Hainbund”. Ezek a társaságok a barátság – egymás iránti bizalom – hazaszeretetet hármas célkitűzés jegyében a polgárság ideáljainak megvalósítására törekedtek. A teljesen tiszta rendszer bemutatása szinte lehetetlen, mert az alkotóelemek között gyakoriak az átfedések, az összefonódások és az összeolvadások, ráadásul ezek egy-egy egyetemhez kapcsolódva eltérő mintázatokat alkotnak. Egyes szervezeti formák kimutatható nyom nélkül idővel megszűntek – ilyenek például a diákrendek – más szervezetek pedig napjainkig tovább élnek ilyenek a Corpsnak nevezett testületek.

Az első csoportot a középkori nációk örököseként a területi összetartozás alapján szerveződő közösségek az ún. **régi Landsmannschaftok**. Ezek területi összetartozás elvére épülő laza közösségek, amelyek még 15. századi hagyományokra épülnek. Ezekbe a kezdetben még kötelező volt belépni, az új 18. századi viszonyok között viszont már megjelent a konkurencia a diákrendek (Studentenorden) formájában. Következésképpen működésük jelentősen megváltozott. Az új mintájú szerveződés, az új Landsmannschaft 1837-ben jött létre Göttingen egyetemén, 1840-ben pedig conventté

294 Rókaugratás alatt az új tagok beavatási ceremóniája értendő.

295 Idézve In: Bär 2005. 162. o.

296 Erről részletes beszámoló olvasható a következő forrásban: Bär 2005. 191–193. o.

297 Mikonya György (2003): *Kiút vagy tévút? Reformpedagógiai újítások a német internátusi nevelésben*. Eötvös József Kiadó, Budapest, 16. o.

alakulva átvette a diákrendektől az élethosszig tartó tagság (Lebensbundprinzip) hagyományát. A regionális alapú szerveződési elv ekkorra már érvényét veszítette, a továbbiakban lényegében csak nevében őrzi a korábbi hagyományt. Egy másik szerveződéstől (Corps) az új szerveződési formát három tényező különbözteti meg: 1) minden diák és diákszervezet egyenjogúsága 2) a rossz hír keltés módszeréről való lemondás²⁹⁸ és 3) becsületbíróságok működtetése. A későbbiekben további alcsoportok jönnek létre, ilyen az a progresszív irányzat, amelyik a diákság elkülönülése helyett a polgársághoz való közeledést preferálta. Egy másik irányzat a tornaegyletek és az énekkari egyesületek felé mozdult el.

A **diákrendek (Studentenorden)** a felvilágosodás idején működő félig titkos szervezetek, amelyek a szabadkőművesek szerveződési elveit tekintették mintának. Tagságuk összetételéről onnan lehet tudni, hogy az egyetemi anyagönyvekben a diák neve után rövidítve jelezték, hogy melyik rendhez tartozik. Ezek a rendek is az élethosszig tartó tagságra törekedtek és egy-egy rend számára lehetővé tették, hogy több egyetemen működjön. A négy legismertebb rend elnevezése: Amicisták, Constantinisták, Unitisták és Harmonisták. Az Amicisták rendjéről 1770-ből van az első említés Jénában. Innen kiindulva terjeszkedett a rend Hallén keresztül más egyetemek felé. Idővel a rend közeledett a szabadkőművesekhez és páholyrendszerben kezdtek működni. A rend és a Landsmannschaftok közti viszony meglehetősen feszült volt. Hallében például az Unitista rendbe többnyire pietista beállítódású teológusok tartoztak, akik beépültek a Landsmannschaftokba és átvették azokban a vezetést. A rend alapvetően politikától mentesnek hirdette magát, de valójában erőteljes jakobinista vonásokat mutattak. Ezért a felettes hatóságok egyáltalán nem nézték jó szemmel a működésüket. A bírálókat között az is szerepelt, hogy a politizálás elvonja a diákok figyelmét a tanulástól. A rendek általában idealizálták a nagy Francia Forradalmat és kapcsolatot kerestek a Rózsakeresztesekkel és az illuminátusokkal. Ennek következményeként 1793-ban a regensburgi birodalmi gyűlés határozatot hozott a betiltásról, de a császár ezt nem ratifikálta. Poroszországban egy 1794-es rendelkezés még lehetővé tette a működésüket. Ennek ellenére a rendek a 18. század végére megszűntek vagy teljesen más szerveződésként működtek.

A diákok szinte minden szervezetében a korábbi, még középkori eredetű hierarchikus rend uralkodott, a fokozatok egymásra épülése és a követelmények sok hasonlóságot mutattak, a tisztségek megnevezései viszont eltérhettek egymástól. Az újonnan valamelyik egyesületbe belépő diák általános megnevezése Fuchs – azaz róka²⁹⁹, utalva ennek a ragadozónak a félnépszerűségére. A diák addig viselte ezt a megnevezést, ameddig a próbaidő leteltével fel nem vették a bajtársak közé. Középkori szokás volt, hogy az új diákot állati jelzőkkel illették és ettől csak a depositiós ceremónia során szabadulhatott meg.

298 Az egy adott személyről vagy csoportról való rossz hír keltés súlyos következményekkel járó bizonyságot jelent, az ilyen személlyel vagy csoporttal a továbbiakban mindent érintkezést kerülni kellett. Kiváltó oka lehetett lopás, csalás, szőszegés, hitszegés. A kiközösítést a corpsnak nevezett testületek erős hatású fegyelmezési eszközként használták. Érdekeség, hogy a rossz hír keltést intézménnyel szemben is alkalmazták a diákok, ami néha szecesszióhoz, kivonuláshoz vezetett. Ez történt 1809/10-ben a göttingeni egyetemen, amikor a 615 diák közül sokan elhagyták az egyetemet és Heidelbergbe mentek.

299 Etimológiailag másféle levezetések is elképzelhetők, egyébként egy időben az írásképp is Fuxra változott, de használatban volt még a Renoncen elnevezés is.

22. kép: A beavatási ceremónia kellékeinek bemutatása. Jéna 1740.
 Forrás: [https://de.wikipedia.org/wiki/Fuchs_\(Studentenverbindung\)#/media/
 File:Deposition_Jena_1740-reworked.jpg](https://de.wikipedia.org/wiki/Fuchs_(Studentenverbindung)#/media/File:Deposition_Jena_1740-reworked.jpg)

Egy 1780-ban íródott disszertációban két paragrafus is foglalkozik az újonnan érkező diákokkal:

„Ne csodálkozzunk azon, ha fensőbbsege tudatában az öreg diák a következőképpen fordul az újonnan érkezethez. Honnan is jöttél kiskomám? Otthonról – hangzik a felelet. És mit csinál a kedves Édesanyád? – Köszönöm jól van. – Na és mit hoztál magaddal? Vajat, sajtot és néhány tallért. – Légy üdvözölve a körünkben! – mondja az öreg diák. Ezzel elkezdti az új jövevény tanítását és bemutatja a többi diáknak azáltal, hogy nyilvánosan „rókának” fogadja. Ettől kezdve meghatározott ideig, azaz egy évig és egy napig így szólítják. Az első félévben, ameddig még kitart a pénze aranyróka (Goldfuchs) a neve, a második félévben már megbélyegzett róka (Brandfuchs) a neve. Amint ez az időszak is letelik, akkor ünnepélyes ceremónia keretében sok gratuláció kíséretében megmossák az újonc szemét, ezzel is szimbolizálva, hogy a korábbi vakságból a látók közé került.”³⁰⁰

Az új jelölt mindenkor kötelezi magát arra, hogy a választott egyesület hagyományait és szabályait megismeri, és ennek megfelelően végzi napi tevékenységét. Először vendégként van jelen a rendezvényeken és amennyiben megtetszik neki az egyesületi

300 Olvasható Nikolaus Balger kommentátor és fordító munkájaként 1798-ból, elérhető a következő webhelyen: [https://de.wikipedia.org/wiki/Fuchs_\(Studentenverbindung\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Fuchs_(Studentenverbindung))

élet – kölcsönös érdekazonosság esetén – meghívják egyes programokra azzal a céllal, hogy tanulmányozza (fürkésze) a közösség életét, ezért az elnevezése Spefuchs (fürkésző róka). Az a jelölt, aki katonai szolgálata idején kéri a felvételét, azt tagjaik közé sorolják, viselheti az egyesület színeit, de felmentik a kötelezettségek teljesítése alól. A jelöltség ideje alatt korlátozottak az új tagjelölt jogai, nincs szavazati joga a gyűléseken és nem viselhet tisztségeket, viszont már a jelöltség kezdetétől tegeződhet az egyesület minden tagjával azok életkorától és pozíciójától függetlenül. Viselheti az egyesület színeit, de egy csíkkal kevesebbet, mint a teljes jogú tagok. A jelölt érdekeit ebben a fázisban egy patronáló személy képviseli. A patronust (Leibvater vagy Biervater) elnevezéssel a teljes jogú tagok közül a jelölt választja magának, és ha elfogadják egymást, akkor Leibfuchs vagy (Leibsohn, Biersohn) elnevezéssel vesz részt a közösségi életben. A patronálás sokszor egész életre szóló kapcsolatokhoz vezet, gyakran akár a családok bevonásával is. A patronáló kötelessége patronáltját ellátni az egyesület színeivel díszített felszerelési tárgyakkal. A jelölt köteles a szükséges ismeretek elsajátítása érdekében képzésre járni, amit az újoncok oktatásával megbízott személy, az ún. Fuchsmajor vezet.

A foglalkozásokon ismertetik az egyesület szervezeti felépítését, az egyesület történetét és hagyományait, a más egyesületekkel fennálló kapcsolatokat. Az egy, vagy maximum három szemesztert magába foglaló jelöltség végét vizsga zárja. Ekkor bizonyosságot szereznek arról, hogy az új teljes jogú tag hibátlanul és maradéktalanul képes ellátni a reprezentációs feladatokat és nem hoz szégyent a közösségre. A mensuraköteletes egyesületekben megfelelő számú mensurán is helyt kell állnia. Miután a konvent megszavazta a jelöltet, annak esküt kell tennie és ezután nagy ünneplés keretében azonnal megkapja, és a továbbiakban viselheti az egyesület vállszalagját és az egyensapkát.

A **bajtársi szövetségek (Burschenschaftok)** a diákok szerveződésének mind a mai napig ismert formái. Etimológiáját tekintve a Bursche kifejezés a diákszállás, a bursa lakóját jelenti, amit a 18–19. században általánosan használtak a diákok megnevezésére. Szervezeti formáikat és működési módjukat tekintve a bajtársi szövetségek igen heterogén képződmények. Minden ilyen szövetség az 1815-ös jénai modellből ered, de nagyon eltérően értelmezik a kiindulási elveket. A bajtársi szövetség minden tagja viseli az egyesületi sapkát és a vállszalagot. A mensurát a legtöbb szövetség gyakorolja, általában csak a vallási alapon szerveződő közösségek mellőzik. A bajtársi szövetségek politikailag elkötelezett csoportosulások, alapvetően jobboldali, néha radikális jobboldali beállítódásúak. A kialakulás idején sok katonaviselt önkéntes van a tagok között, majdnem minden második vagy harmadik diáknak ilyen az előélete. Ez messzemenően befolyásolja a közösségek belső életének szabályozását. A bajtársi szövetségbe tartozás fontos lehetett a későbbi karrier szempontjából is, ugyanis már diák korában megfigyelték az adott személyt – szorgalom, tudás és akarat erő szempontjából – fontos volt a megbízhatóság és az is hogyan tud megküzdeni váratlan nehéz helyzetekkel. Erről írásos feljegyzések készültek, de az idősebb tagok vagy ismerték, vagy tájékozódtak az új állásra pályázó felől és megbízható véleményt adtak róla, ami sokat számított a döntésben.³⁰¹

Az 1815-ös jénai alapítás úgy zajlott, hogy négy területi szervezet (Landsmannschaft) a Thüringia, Vandalia, Franconia és Curonia elnevezésűek kivonultak a város szélére az ottani vendéglőhöz, mert ez a város területén kívülre esett és az egyetemi hatóságok jogköre erre a területre már nem terjedt ki. A feloszlás jeleként minden egyesület meg-

301 Lönnecker, Harald (2012): „...die Zugehörigkeit ist von größter Bedeutung für Hochschul-Laufbahn” 257. o.

hajtotta zászlaját és a jelenlévő 143 alapító tag közül 30 tisztségviselőt választottak. Első vezetőnek – szövívői felhatalmazással – a Vandalia seniorját *Karl Hornt* választották meg. Sok később híressé vált személy is a soraikba tartozott, jelszavuk így hangzott: szabadság, becsület, hazaszeretet.

A költő *Heinrich Heine* Bonnban, Göttingenben és Berlinben volt joghallgató 1819–1825 között. Bonnban 22 éves korában belépett a bajtársi szövetségbe és Göttingenben is saját jogú helye volt a vendéglői törzszaknál egészen 1821-ig, amikor mondvacsinált indokkal (a szüzességi fogadalom megszegése) kizárták a szövetségből. A valódi ok zsidó származása lehetett, mert 1820 után a drezdai gyűlésen olyan döntés született, hogy a zsidó származásúak nem kívánatosak a szövetségben, hacsak meg nem keresztelkednek. Ezek után érthető Heine éles kifakadása, amennyiben úgy véli, hogy a szövetségben szeretetről beszélnek, de valójában gyűlölik az idegeneket és művelődés helyett könyveket égetnek el. Még azt is kivetik a soraikból, aki hetedízig visszamenően francia, zsidó vagy szláv származású.

A **Corps** elnevezésű testületek a 18. század végén jöttek létre³⁰², sok mindent átvéve a korábbi területi szerveződésű szövetségektől (a *Landsmannschaft*októl), így például a színes ruhákat, és azokat a latin elnevezéseket, amelyek a működés helyére utalnak. Viszont új elem a német idealizmus hatására bevezetett személyiségfejlesztés és jellemformálás módszereinek alkalmazása. A szervezeti kultúra formálásában az alkotmány és annak magyarázata, valamint a senior-conventek létesítése rendkívül fontos, mert ezek jelentik egyrészt a folytonosságot, másrészt a karrierlehetőségek biztosítását, amitől bizonyos körök számára vonzóvá vagy egyenesen szükségesé válik valamelyik testületbe belépni. A 18. században 28 corps jött létre kizárólag protestáns területen, többnyire Poroszország egyetemein: Erlangenben 5, az Odera menti Frankfurtban 4, Gießenben is 4, Halleban 6, Jénában 7 és Marburgban 2. A Corps-jellegű szövetség supranacionális alapon szerveződött, bármelyik egyetemre beiratkozott diák beléphetett nemzeti és vallási hovatartozástól függetlenül. Ebben eltért a bajtársi szövetségek gyakorlatától, mert a német bajtársi szövetség és a katolikus szövetségek feltételeket támasztottak a belépni szándékozókkal szemben. A corpsokba tömörült diákokkal szemben is van elvárás, mégpedig az, hogy a belépni szándékozó képes legyen a világ történéseiről saját véleményt kialakítani és képes legyen álláspontjának megvédésére. Nem véletlen, hogy sok politikus került ki ebből a körből, így például *Bismarck*, aki egész életére vonatkozóan meghatározónak tekintette a corpsban megélt éveket az ottani közösségi összetartozás erejét. A szövetségben

„olyan emberi kapcsolatokat építenek ki egymással a tagok, amelyekben személyiségük teljességével vesznek részt és ez a kapcsolat egész életük végéig megmarad.”³⁰³

A személyiség és jellemformálás elengedhetetlen megvalósulási lehetőségét a mensura gyakorlásában látták. A corpsok diákjai eltérő színű vállszalagot viselnek. Az egyetemek professzorai kezdetben támogatták ezt a szerveződést, később a corpsok önállósodási tendenciája erősödött meg.

302 A corpsok korai időszakáról szóló egyik legrészletesebb összegzés Fabricius, Wilhelm (1926): *Die Deutschen Corps. Eine historische Darstellung mit besonderer Berücksichtigung des Mensurwesens*. Berlin 1898 (2. Aufl. 1926) műve.

303 Lönnecker, Harald (2012): „...die Zugehörigkeit ist von größter Bedeutung für Hochschul-Laufbahn” 278. o.

Az 1815 után létrejött diákegyletek tagjai gyakran keveredtek forradalmi tevékenység gyanújába. Ezek a vádak nem voltak teljesen alaptalanok, mert a diákok szervezkedéséért jött létre például 1817-ben a híres wartburgi találkozó. 1819-ben a karlsbadi határozatok erősen korlátozták a diákok lehetőségeit, ennek ellenére 1832-ben megtartották a hambachi összejövetelt. Itt a diákok sajtószabadságot követeltek, valamint részvételi lehetőségeket az országos döntésekben. *III. Frigyes Vilmos* király (1770–1840) nem véletlenül tekintette az egyetemeket a forradalom melegágyának.

A mensura gyakorlata³⁰⁴

A mensura a diákok többféle szerveződési elven alapuló egyesületben gyakorolt sajátos, alapvetően a jellemfejlesztést szolgáló párbaj, amely különböző bajtársi egyesületekbe tartozó férfiak között zajlik. A diákpárbajozás szokását alapvetően a német kultúrkör vonzáskörében gyakorolták, így Bécsben és más osztrák egyetemeken, Svájcban, Belgiumban, de Lengyelországban és a Baltikumban is elterjedt szokás volt. A latin *mensura* szó alapjelentése mérés, de a 16. századi katonai szóhasználatban a párbajozók egymás közötti távolságát is jelentette. A vívás célja ebben az esetben nem az élet-halál harc, ezért a vívás körülményei nagyon pontosan szabályozottak. A szabályozás kiterjed a résztvevők körére, a vívásnál használt fegyverekre, a védőfelszerelésre és magának a párbajnak a lefolyására is. Mindezt párbajkódexek szabályozták. Ez a fajta küzdelem se nem sport, se nem hagyományos értelemben vett párbaj, mert nem a másik személy legyőzése a cél. Ennél sokkal fontosabb a részvétel, a mensurára való vállalkozás révén és a vívás során tanúsított technikai tudás és a bátorság kinyilvánítása. A bátorságot az jelenti, ha valaki a sebesülés kockázatával szembenézve sem hátrál meg ellenfele elől és nem mutatja a félelem semmiféle jelét. A cél az arisztotelészi tanításnak megfelelően – mi szerint erkölcsi tulajdonságokat nem oktatással, hanem szoktatással lehet fejleszteni – a félelem leküzdése. Ezért nem az esetleges sérülés vagy annak súlyossága dönti el a mensura kimenetét, hanem a vívás során tanúsított magatartás a meghatározó, így a meghátrálás egyértelműen vereséget jelent. Ezzel magyarázható, hogy az esetlegesen elszenvedett sérülés viszont dicsőséget, elismerést jelent. Nem véletlen, hogy kitüntetett felülete az arc lesz (a szemek és a nyak védelme mellett) és a sebhelynek külön neve lesz (Schmiss). Az arcon viselt sebhely nem mindenkit lelkesített, *Ludwig Thoma* költő így gúnyolódott ezen:

„Sie schlagen sich Schmisse ins Gesicht,
denn auf dem Hintern sieht man's nicht.”³⁰⁵
(Arcukra szereznek sebhelyet,
mert fenekükön látni nem lehet.)

A korabeli festményeken gyakran ábrázolnak diákokat ilyen jellegű sérülésre utaló kötéssel. A mensurát a személyiségfejlesztés fontos részének tekintik, mert a résztvevőktől a vívás technikájának magas szintű, csak sok gyakorlással és fegyelmettséggel

304 Az alábbi, sok képpel illusztrált és gazdag bibliográfiával ellátott történeti áttekintés teljes képet ad a mensurarendszerű vívás további részleteiről [https://de.wikipedia.org/wiki/Mensur_\(Studentenverbindung\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Mensur_(Studentenverbindung))
Letöltés: 2015. december 8.

305 *Magister und Scholaren, Professoren und Studenten. Geschichte deutscher Universitäten und Hochschulen im Überblick.* (Hrg. Steiger, G. – Flächenräger W.) Urania Verlag, Leipzig-Jena-Berlin 1981. 136. o. Szabadon fordítva M. Gy.

elsajátítható művelését igényli. A vívás során át kell élni a fenyegető helyzetből adódó veszélyt, le kell győzni a félelmet és megfelelő lélekjelenlélet tanúsítva ellenlépéseket kell tenni. Maga a mensura az egyetemi hatóságok részéről tiltott – de általánosan ismert – tevékenység, ezért ez rejtve, az egyetem területén kívül, általában egy városszéli erdő tisztán zajlik. A titoktartás és a bajtársi egyesület senior tagjainak a jelenléte növeli az egyesület tagjaiban a szoros összetartozás érzését. Az egyetemi hatóságok előtt a teljes titoktartás azért sem lehetséges, mert az eredményes mensura mindennapos vívóleckéket igényelt és ez gyakran az egyetem szervezésében történik. A víváshoz használt fegyver egyesületenként változik, német elnevezése Schläger; ez lényegesen eltér a katonatisztek által párbajozás során használt kardtól, ugyanis ezzel a fegyverrel szúrni tilos, vágás is csak a fejrészen ejthető, a test többi része bandázssal vagy másként védett. Korábban egy ideig használtak szúrásra alkalmas fegyvert is, amit főleg a teológushallgatók kedveltek, mert számukra tiltották a mensurán való részvételt, és a szúrt seb kevésbé volt látható, de annál veszélyesebb sérülést okozott. Szabályozott a vívás menete is, egyedül a támadó kar mozgása engedélyezett, ugyanez szolgálja védekezést is.

142

23. kép: A négy tübingeni corps (Franconia, Rhenania, Suevia und Borussia) mensurája (1890)
 Forrás: [https://de.wikipedia.org/wiki/Mensur_\(Studentenverbindung\)#/media/File:Mensur_im_Walde_\(Closs\).jpg](https://de.wikipedia.org/wiki/Mensur_(Studentenverbindung)#/media/File:Mensur_im_Walde_(Closs).jpg)

Egy mensura megrendezése viszonylag nagy apparátust igényelt, résztvevői a következők: egy pártatlan személy, a két vívó, két szekundáns, két testelő vagy tanú (Testant), két jegyzőkönyvvezető, két „fegyverhordozó” (Schleppfüchse) és két seborvos. A résztvevők kötelezettségei nagyon pontosan szabályozottak. A pártatlan személy csak olyan diák lehet, aki már több mensurán volt szekundáns, kiválasztása a két szekundáns feladata, normál esetben ez a személy nem szól bele a mensura lefolyásába, viszont ha bármelyik szekundáns kifogást emel, akkor ő dönt és a döntését nem lehet megfellebbezni.

A vívóknak minden esetben más-más egyesülethez kell tartozniuk, azonos egyesülethez tartozók között nincs mensura. A vívók egymással nem beszélhetnek, követik sze-

kundánsaik utasításait, a szekundánsal is csak halkán suttogva válhatnak szó. A szekundánsok a vívók védelméért és a mensura szabályszerű lefolytatásáért felelnek. A mensura kezdete előtt mindkét vívó védőruháját ellenőrzik, hogy senkit se érhesen ilyen tekintetben hátrány. Ők adnak utasítást az összecsapás kezdetére és befejezésére. Ők maguk is rendelkeznek tompa fegyverrel annak érdekében, hogy az állj vezényszó elhangzása után, a vívók közé állva minden további pengeváltást megakadályozzanak. Vita vagy valamilyen kétely esetén azonnal megállítják az összecsapást és a pártatlan személyhez fordulnak. Biztonságuk érdekében ők maguk is gyengített védőöltözetet viselnek. A tesztelők a mensura megkezdése előtt ellenőrzik a fegyvereket és minden összecsapás előtt fertőtlenítik azokat. Rendellenesség észlelése esetén a szekundáshoz hasonlóan félbeszakíthatják az összecsapást. A jegyzőkönyvvezetők a pártatlan személy mellett állnak, kitöltik a legfontosabb adatokat rögzítő mensuraadatlapot és a mensura adatait bevezetik az egyesület mensura-nyilvántartásába. Ezen precízen vezetett dokumentumok alapján, sok későbbi híres ember vívási teljesítménye is rekonstruálható. A fegyverhordozó a szünetben segíti a maga vívóját és gondoskodik a kellékek vívóhelyre szállításáról. Ez korántsem veszélytelen feladat, mert 1820 előtt szigorúan tiltották a mensurát és a pedellusok feladata volt ezek megakadályozása, így rejtve kellett az előkészületeket megtenni, továbbá az egyetemi hatóságok a kellékek hordozójára a mensura segítése miatt büntetést is kiszabhattak. Az orvosok arról döntenek, hogy sérülés esetén folytatható-e a vívás, vagy azonnal abba kell hagyni. Sérülés esetén ellátják a sebesülteket. 1860-tól vezették be a szúrás tiltását, mert 1850-ig a védőöltözet hiányosságai miatt meglehetősen sok súlyos és néha halálos sérülés történt. A védőruházat az idők során sokat tökéletesedett. Az egyetemek egészen a II. világháború kezdetéig foglalkoztattak vívómestereket, valamint vívótermeket is fenntartottak. Később mindez átkerült az egyesületi székházakba. Az egyházi fenntartású intézmények mindenkor tiltották a mensurán való részvételt és nem is alakult ki ilyen hagyomány. A II. világháború után az érintett országok különböző időszakokban meghozott jogi rendelkezésekkel betiltották a mensura korábbi szisztéma szerinti gyakorlását. Az új rendszer életbe lépése során tökéletesítették a védőfelszerelést és határozott elmozdulás történt a sporttá válás irányába.

A peregrinatio academica a felvilágosodás idején

A középkori diákélet szerves részét jelentő peregrináció hagyománya nem ért véget a nációk szerepének csökkenésével, inkább annak kiváltó okai és formái módosultak. A diákok egyik egyetemről a másikra történő vándorlásának oka lehetett politikai-adminisztratív jellegű, vallásfelekezeti alapú, de a diák követhette kedvelt professzorát is. Befolyásolta még a diákok ide-oda vándorlását a tanulmányok költsége, ugyanis egyes városokban és egyetemeiken jelentős eltérések mutatkoztak a megélhetés és a tandíjak tekintetében. A háborúk vagy háborús helyzetek szintén migrációt generáltak. A peregrinációs szándékot befolyásolta még a szülők akarata, különösen akkor, ha úgy vélték, hogy rossz társaságba került az ifjú diák, de a rokonság és más szülői kapcsolatok is kiválthatták a diákok költözködését.

A peregrináció olyannyira a mindennapi diákélet részévé vált, hogy külön irodalmi műfajként ún. tanulmányi útmutatót (Studienführer) is készítettek. *Johann Christian Ficks* ilyen jellegű kiadványában (1797) például a következő témák és részletes leírások, felszerelési jegyzékek szerepelnek: alsóruha, felsőruha, ágynemű, könyvek, pénz és pénzváltás, ajánlások beszerzése, csomag és levélküldés szabályai, a szobabérléssel kapcsolatos tudnivalók, tájékozódás az előadások témájáról, helyéről és kezdési időpontjá-

ról; a félévkezdés időpontjai; melyik egyetemet válasszam; magánnevelő alkalmazása, az utazás megszervezésével kapcsolatos hasznos tudnivalók.

Egyes diákok később keletkezett visszaemlékezései, önéletrajzi írásai – amely szintén kedvelt műfaj a felvilágosodás idején a naplóírással együtt – lehetővé teszik az utazások és az egyetemi életbe való bekapcsolódás részleteinek megismerését. *Johann Christian Müller* (1720–1752) egykori stralsundi lelkész önéletrajzi írása bepillantást enged az egyetemi élet kezdetének megismeréséhez.³⁰⁶

Johann Müller 1739-ben kelt útra szülőhelyéről, Stralsund városából az onnan 500 km távolságra levő Jénába igyekezve. De az útnak indulás előtt maga a búcsúzkodás egy egész hétig eltartott, mivel sorra járta a rokonságot és a barátokat. Az utolsó napon a parókakészítőhöz ment és két új parókát vásárolt magának, némi szomorúsággal töltötte el, hogy korábbi hajviseletétől meg kellett válnia. Könnyek között köszönt el családjától, akik úti ládájába még – biztonság esetére – némi szöveges tanácsot is elhelyeztek. Az utazás postakocsival történt és Rostock, Güstrow, Lipcse érintésével kereken tíz napig tartott. Mikor egy szombati napon Jénába érkezett, idősebb diákok fogadták és rögtön szobát ajánlottak neki. Ő ezt – az otthon kapott tanácsokat követve – elutasította. Viszont még aznap ismerősök segítettek neki megfelelő szállást találni és ez Johann Gottfried Tympe professzor háza lett. Mentora H. A. Sleidanus ellátta további jó tanácsokkal. E szerint nem kell mindenkinek kalapot emelnie, mert abból rögtön tudják, hogy újonc (Fuchs) az egyetemen és a városban. Javasolta, hogy az itteni divatnak megfelelően alakíttassa át a ruháját. A két magával hozott paróka sem volt megfelelő, ezeket azonnal felár ellenében két jénai mintájúra cserélte. Miután a megjelenése nagyjából rendben volt, Müller elindult az egyetemre és lejelentkezett a depositornál. Az egyébként meglehetősen kínos beavatási szertartás ezúttal csak annyiból állt, hogy megmutatták neki a beavatáshoz használt eszközöket és beszédtek az avatásért járó díjat. Ezt követően került sor a teológiai karra történő beiratkozásra (immatrikulációra), amely a rektorhelyettesnél történt, aki elmondta neki kötelességeket, szólt az egyetem alapszabályáról és a fontosabb egyetemi szabályokról, ezután Müller letette az esküt. Így a diák Müller két hét elteltével készen állt arra, hogy szállásadó professzorának előadásaira próbaképpen bejárjon, hogy valami fogalma legyen az egyetemi tanulásról. Egy félév elteltével Müller már beavatást nyert minden, a diákok által művelt devianciába és részt vett egy rektorváltást követő egyetemi szervezkedésben. A bordélyházat ekkor még elkerülte, de már kétszer párbajozott. A visszaemlékezésekben ugyan elhatárolódik a későbbi lelkész évfolyamtársai cselekedeteitől, amelyek közül jó néhány törvénysértőnek bizonyult. Müller a Stralsund környékéről származókkal mindvégig tartotta a kapcsolatot Jénában is és a diáktársak kölcsönösen segítettek egymást. Jénából Müller néhány alkalommal elutazott a katolikus Erfurtba, mert érdekelték a katolikus szertartások, a körmenetek különösen tetszetek neki, de az ottani prédikációval szemben ellenérzései támadtak. Müller Jénából Tübingenbe szeretett volna menni, de édesapja az osztrák örökösödési háború miatt Lipcsét biztonságosabbnak találta és oda küldte. Egy alkalommal még Lipcsében is párbajozott és egy ideig együtt mulatozott jogász szobatársaival, most már a bordélyház látogatása is a program része lett. Egy idő elteltével új szobatársat kapott, aki szintén jogot tanult, de ez a diák a pietista

306 Müller nevét egyetlen lexikon sem közli és ez a precíz német lelkész nem is tett mást, mint azt, hogy életének legapróbb részleteit papírra vetette, így nemrégiben kiadott kétkötetes munkája a 18. század kultúrtörténetének egyik fontos forrása lett. In: Müller, Johann Christian (2007): *Meines Lebens Vorfälle & Neben-Umstände*. Hg. von Katrin Löffler, Nadime Sobirai, Leipzig

Halle egyeteméről jött, a jámbor kegyességet és a szorgalmas tanulás szokását magával hozva. Müller a hátralevő tanulmányi időt ezzel a szobatárssal együtt nyugalomban élte meg. 1744-ben atyja felszólította, hogy ideje hazatérnie, amit Hamburgon keresztül, ahol az egyik testvére lakott meg is tett. Édesapja azonnal lelkészi állást közvetített neki, amit nem sikerült megkapnia, viszont hamarosan szülővárosába Stralsundba kerül vissza és ott már lelkészi állást kap és élete végéig ott marad.

Az alábbi kép egy diák emlékkönyvéből származik és 1773-ban azt az élethelyzetet ábrázolja, amikor a postakocsi megérkezik Jénába és várhatóan egy új diák is érkezik vele, amit az idősebb diákok nagyon várnak, abban a reményben, hogy ahogy az szokássá vált, majd jól megvendégeli őket, ami előbb-utóbb törvényszerűen be is következik. A képen a városkapu melletti postakocsiállomás látható, ahol a diákok gúnyos rigmusokkal fogadják az újonnan érkezőket. Néhány ilyen mondás is feljegyzésre került az emlékkönyvbe. Balra fent ez olvasható: sápadtan és remegve lépnek be a Saal-menti Athénba az újoncok. Jobbra pedig ez: Az öregek pedig gyakran sápadtan és remegve távoznak a városból.

24. kép: Új diákok érkezése Jénába 1773-ban. Egy lap Johann Bernhard Wilhelm Sternberger emlékkönyvéből.

Forrás: <http://www.museen.thueringen.de/Objekt/DE-MUS-873714/lido/obj-12070608>

Ez a részlet történetesen egy teológushallgató önéletrajzi visszaemlékezéséből származik, de rendelkezésre állnak jogászok, orvostanhallgatók, híressé vált és kevésbé ismert személyek önéletrajzai is,³⁰⁷ amelyekből sok érdekes részlet ismerhető meg, még akkor is, ha a műfaj jellege miatt számolni kell az öngazolás vagy a múlt szépítésének lehetőségével.

307 Például Jacob Ludwig Schellenberg 1728–1808: Autobiographie eines nassauischen Pfarrers. Hardcover – 1990 könyve, hasonló írás Laukhard, Friedrich Christian: F. C. Laukhard's Leben und Schicksale. Bd. 1. Halle, 1792. az előbbi megvásárolható, az utóbbi elektronikusan letölthető.

A német diákélet kritikája írók, költők műveiben

A német irodalomtörténetben – éppen gyakorisága miatt – ismert a diákregegy (Studentenroman) fogalma.³⁰⁸ Ennek első termékeny periódusa az 1690–1740 közötti időszakra esik. Az ekkor keletkezett írások jellemzője, hogy az írók és az olvasók nagyjából ugyanahhoz a társadalmi csoporthoz tartoztak. Tematikusan ez az új műfaj a korábbi szatirikus írásokra – mint amilyen Rabelais Gargantua és Pantagruelje – mintájára épül. A diákélet mindennapi történéseinek leírása mellett gyakori téma a városi polgárokkal való konfliktus megjelenítése, ennek számos apró részletével, ami nagyjából a következő személyekre összpontosul: a szállásadókra, a vendéglősökre, a polgárok leányaira és kikapós feleségeire, valamint a katonákkal és városi tisztségviselőkkel folytatott vitára.

Georg Cristoph Lichtenberg (1742–1799) göttingeni matematikus és a kísérleti fizika első professzora. Enciklopédikus műveltséggel rendelkezve geodéziai, meteorológiai, asztronómiai és kémiai műveket publikált. Emellett híres volt Sudelbuch című, német nyelvű aforizmákat tartalmazó könyvéről. Egyébként ő a későbbi hannoveri kultuszminiszter, Carl Lichtenberg nagyapja. Lichtenberg egyik polemikuszándékú, pesszimista hangvételű írásában – *Dehnbare Betrachtungen für junge Gelehrte in Deutschland, Hauptsächlich auf Universitäten* – a következőt írja:

„Hat egész esztendőt töltöttem el ép értelemmel az egyik híres egyetemen. Legalább száz diák első egyetemi éveit is megfigyelhettem és egy a száz ellenében fogadni mernék arra, hogy közülük egy sem gyarapította egy szemernyivel sem a hazai tudományosságot.”³⁰⁹

Lichtenberg korának kedvelt műfaja aforizmák írása, amelyek aztán gyorsan szárnyra keltek – többnyire kocs mákban mulatozó diákok által – és egymás szájába adva terjesztették őket. Néhány ilyen aforizma:³¹⁰

„Az igazságot akkor is érdemes keresni, ha csak úton vagyunk a megtalálás felé. Attól, hogy a templomban prédikálnak, még nem lesz felesleges a villámhárító. Ha Isten a maga képére teremtette az embert, akkor az emberek is maguk képére teremtik Istenüket. Igazán különös, hogy a bennünket dicsérő publikumot mindig hitelesnek és igaznak tartjuk; de ha szidalmaznak bennünket, akkor tehetségtelennek tartjuk az embereket, mert nem értik a magas művészetet. Bár tudom, hogy nagyon sok recenzens igen bölcsen elemezget egy-egy olyan művet, amit el sem olvasott, ezért nem nagyon látom be, hogy mi baj származhatna abból, ha el is olvasná a bírálatra kiszemelt művet. Abszolút lehetetlen az igazság fákláját átvinni a tömegben anélkül, hogy valakinek a bajszát meg ne perzselnénk.”

308 A német diákregegyek listája hozzáférhető a következő webhelyen: http://www.uni-marburg.de/bis/ueber_uns/dezbib/bibgw/bibbg/studbibl/studliteratur

309 Idézve in Koch 2008. 97. o.

310 *Magister und Scholaren, Professoren und Studenten. Geschichte deutscher Universitäten und Hochschulen im Überblick.* (Hrg. Steiger, G. – Flächenräger W.) Urania Verlag, Leipzig-Jena-Berlin 1981. 66–67. o. Fordítás: M. Gy.

Jakob Michael Reinhold Lenz (1751–1792) kalandos élete során sok mindennel próbálkozott, többek között házi tanítósággal is. 1771/72-ben a Kleist testvéreknél majd 1781-ben Moszkvában vállalt házitanítóságot. Strausburgban, 1771/72-ben írja meg azóta is sokszor játszott drámáját a „*Der Hofmeister oder Die Vorteile der Privaterziehung*” címmel, amit Goethe közbenjárásával anonim kiadásban 1774-ben nyomtatnak ki Lipcsében.³¹¹ A több szálon futó történet egy Kelet-Porosz városkában kezdődik, ahol egy őrnagy gyermekeihez hívnak meg nevelőnek egy szegény teológust. A történet a két gyermek, Fritz és Gutschen nevelésével, tanulmányaival és szerelmével kapcsolatos történetekkel bonyolódik. Egyetemtörténeti szempontból az írás Halle korabeli egyetemi életébe nyújt bepillantást.

Karl Philipp Moritz (1756–1793) a Sturm und Drang irányzat sokoldalú képviselője a német romantika egyik előkészítője. Ő maga iparos családból származik, kalaposinasnak tanul és a pietizmus szigorú szokásait követve nevelkedik. *Anton Reiser, egy pszichológiai regény* című négykötetes művében önéletrajzi elemek is megjelennek. A regény alapján az olvasó képet alkothat a korabeli latin iskola és a gimnázium belső életéről, az osztálytársak egymás közötti kapcsolatáról. A tehetséges Anton Reiser próbálkozik a színészettel, de fáradozásai ellenére erőfeszítései kudarcba fulladnak. A mű a német irodalomban az első lélektani szemléletű alkotás.

Az 1800-as évek idejéből fennmaradtak források a diáknyelvről, ilyen **Friedrich Christian Laukhards** 1798/99-ben írt szatírája *Annalen der Universität zu Schilda* címmel. Ebben a gimnázium és az egyetem közötti fázisban levő diák neve Mulus (öszvér), a városi polgárok neve filiszter. A lányok kedveskedő megnevezése „Charmante” vagy „Nymphen” – nem olyan kedvesen egyszerűen „seprűként” (Besen) említik őket, de mindig ügyelve a rangbéli különbségre, azaz a professzor leánya „virágszálsseprű” (Florbesen), a szolgálólány „kartonseprű” (Kattunbesen) a mosónő lánya „tisztogatóseprű” (Waschbesen).³¹²

E. T. A. Hoffmann (1776–1822) a német romantika kiemelkedő képviselője a Murr kandúr életrajzi műve (*Lebensansichten des Katers Murr*) című önéletrajzi ihletésű írásában többek között arról ír,³¹³ hogyan lesz egy kismacskából tanult felnőtt kandúr. Önmagát – az állatmésék hagyományát folytatva – Murr kandúrként személyesíti meg, aki azonosnak tekinthető egy Burschenschaft ifjú tagjával. Hoffmann szatirikus formában bírálja a korabeli művelődési viszonyokat. Murr kandúr gyermekkorában szoros barátságot köt Pontóval a pulikutyával, szerelmes lesz Miesmies cicába és kandúrlegényként a göttingeni egyetem, azaz az Albertina egy diákjának életét ismerteti. Murr egy kocsmában tíz különleges öltözötű fiatal kandúrral körülveve mulatozik. Mentora Muzius arra biztatta Murrt, hogy nem élhet tovább polgárként (filiszterként) otthon a jó meleg kályha mellett, ki kell mennie a nagyvilágba, hogy élettapasztalatot szerezzen. Egy magára valamit adó ifjú kandúrnak segítenie kell a társait és semmi más nem vezérelheti tetteit, mint a kandúrtársadalom dicsősége és tisztessége. A felvételi procedúra előtt még biztosítania kellett a társait arról, hogy nem tagja semelyik más kandúregyesületnek sem. Ezután a felvételi procedúra színhelye a kocsmá lesz – a megfelelő egyesületi énekek

311 Magyarul A *nevelő* címen ismert és a Világirodalmi antológia III. kötetében (1962) olvasható

312 Koch, Hans-Albrecht (2008): *Die Universität. Geschichte einer europäischen Institution*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 152–153.

313 A regény másik szereplője Kreisler karmester. Hoffmann a karmester és Murr kandúr életrajzi elemeit rendezi össze a romantika jegyében sajátos életrajzi elemeket sugalló regénnyé. In: Halász Előd (1987): *A német irodalom története*. Gondolat, Bp. 450. o.n

dalolásával és kellő mennyiségű ital elfogyasztása után az öreg kandúrok maguk közé fogadják az ifjú jelöltet.

Wilhelm Karl Raabe (1831–1910) a német költői realizmus képviselője és társadalomkritikai szemléletű novelláiról ismert. Köztük kettő az „*Alte Universität*” és a „*Der Student von Wittenberg*” címűnek vannak egyetemtörténeti vonatkozásai. Az első novella az 1810-ben megszüntetett helmstedti egyetem végzős diákjainak találkozájáról szól. A cselekmény romantikus szálai egy 1584-ben történt párbajig visznek vissza, amelynek utóhatása körüli történések kerülnek felszínre a találkozón. A másik írás, „*Der Student von Wittenberg*” az 1559-es évbe viszi vissza az olvasót. Az árvaságra jutott orvostanhallgató diák, Paulus vándorútja során citerán játszik egy vendéglőben a megélhetésért. Magdeburg városába érkezve csodálatos hárfajátékot hall egy olasz lánytól Feliciától. Felicia egy olasz katolikus aranyműves lánya. Az aranyműves konfliktusba kerül a város lutheránus ötvöseivel. Paulus nagybátyja egy zsoldosvezér, aki megtámadja az aranyműves házát, Paulus a lány iránti vonzalomból fakadóan a család védelmére kel és megöli nagybátyját, a túlerővel szemben azonban tehetetlen és az olaszokkal együtt ő is meghal.

A párbajozásról – annak előzményeiről, lefolyásáról és következményeiről – olvashatunk **Theodor Fontane** (1819–1890) *Effi Briest* című regényében vagy éppen **Arthur Schnitzler** (1835–1893) drámáiban és novelláiban.

Az adott kor iskolai viszonyainak megismeréséhez sokat segítenek a híres emberek önéletrajzi írásai vagy az életükről szóló monográfiák. Friedrich Paulsen klasszikus művében az iskolatörténeti vonatkozásokat kiemelve írja meg *Lessing*, *Herder*, *Winckelmann* és *Heyne* iskolai élményeit és ebből von le a felvilágosodás idejére vonatkozó következtetéseket.³¹⁴

7. EGYETEMI TEREK, ÉPÜLETEK

Az építészet az egyik legkonkrétabb és legjelképesebb művészeti ág, a középületek mindig beszédek, hiszen egy adott történeti időszak legmagasztosabb gondolatait igyekeznek formába önteni. Különösen így van ez a – a templomok és a parlamentek után – legreprezentatívabbnak tekinthető épületekkel, az egyetemekkel.

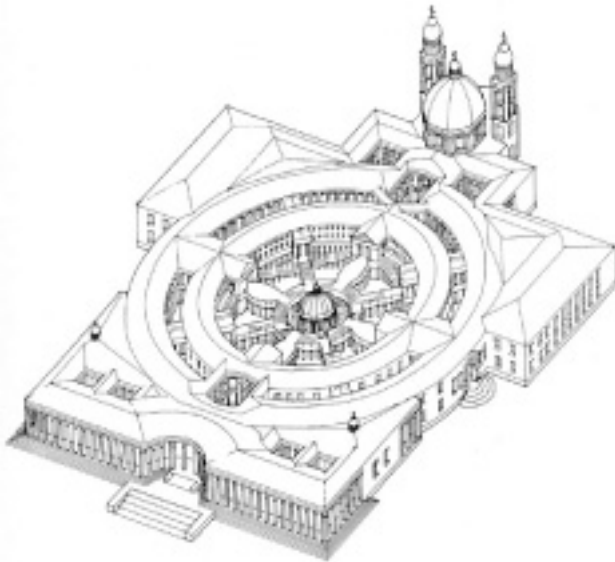
Még a 17. században is gyakori – és különösen így van az újonnan alapított intézmények esetében – hogy az igazgatást szolgáló főépület mellett, ami gyakran a templomot jelentette, nincsenek, vagy nagyon kevés az előadóterem. A német egyetemek egy részében – így például Halléban – a professzorok még saját házaikban, többnyire egy földszinti nagyobb teremben tartották előadásait. A professzori házak adott esetben a diákok étkeztetését és szálláshelyét is biztosították, jelentős kiegészítő jövedelmet biztosítva az oktatóknak, különösen akkor, ha bor- és sörkimérési jogot is szereztek hozzá.

Az egyetemi építészet és az ehhez kapcsolódó finanszírozás tekintetében többféle modellel találkozhatunk.

Az utópista modellek értelemszerűen csak elképzelések maradtak, de azok számára, akik ismerték, mégis egyfajta idealizált mintaként volt jelen, és amikor lehetőség adó-

314 Paulsen, Friedrich (1896): *Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Anfang des Mittelalters bis zur Gegenwart. Mit besonderer Rücksicht auf den klassischen Unterricht.* Verlag von Veit & Comp. Leipzig, 583–608. o.

dott rá, akkor egy-egy elemét igyekeztek megvalósítani. Ilyen ideális tervezet *Giovanni Battista Piranesi* elképzelése (1750)

25. kép: Egy ideális egyetem terve (1750)

Forrás: http://www.fischermulterer.de/tl_files/Daten/pdf/Campus.pdf

Piranesi modellje a koncentrációs körökkel a tudományok egymásra épülésére utal. A belső körből hét irányba – a septem artes liberales (hét szabad művészet) tartalmainak – megfelelően lehetett volna tovább haladni. A hét tudomány és a sugár irányban elhelyezkedő, ezeket szimbolizáló épületek nem egyformák – pontosan úgy, ahogy a valóságban – vannak közöttük fontosabbak és nagyobbak, kevésbé fontosak és kisebbek, a tudományok közötti hierarchiájának megfelelően. A pánszofiát, az egyetemes bölcsességet szimbolizálva a kupolákkal, tornyokkal, apszissal, többféle bejáratall ellátott épületkomplexum jelképezi. A központi épület a korban elfogadott teljességre törekvést, azaz a tudomány nyelvére fordítva az enciklopédizmusra utal, természetesen a kor által megkövetelt barokk stílusjegyekkel kiegészítve. A belső körben találjuk a lakóhelyiségeket, ezután következnek az előadótermek. A másik körön található az aula, a könyvtár, a refektórium és a képtár. A két oldalszárnyba színházat és lovardát tervezett az építész. A méltóságteljes portikusszal díszített bejárat egy palotába vezet, ahová a reprezentatív fogadó helyiségeket és a rektori hivatalt helyezték el. A komplexumot egy tekintélyes kéttornyú, kupolás templom zárja. Piranesi alkotása fordulópontot jelent az egyetemek építésében, ugyanis korábban a zárt udvarral ellátott kolostorszerű merev elrendezést preferálták, ezt törte meg a művész, az új idők szellemének megfelelően tágas előadótermek és reprezentatív elemek elhelyezésével, barokk építészeti megoldások alkalmazásával.

Hasonló törekvések figyelhetők meg – ez alkalommal nem horizontálisan, hanem vertikális elrendezésben – az 1642–1664 között *Francesco Borromini* által épített a római La Sapienza egyetemhez tartozó toronyban. Ez utóbbi elképzelés az előzővel szemben meg is valósult és egészen 1935-ig a torony egyetemi templomként is funkcionált.

26. kép: La Sapienza egyetem Róma

Forrás: https://de.wikipedia.org/wiki/Universit%C3%A4t_La_Sapienza

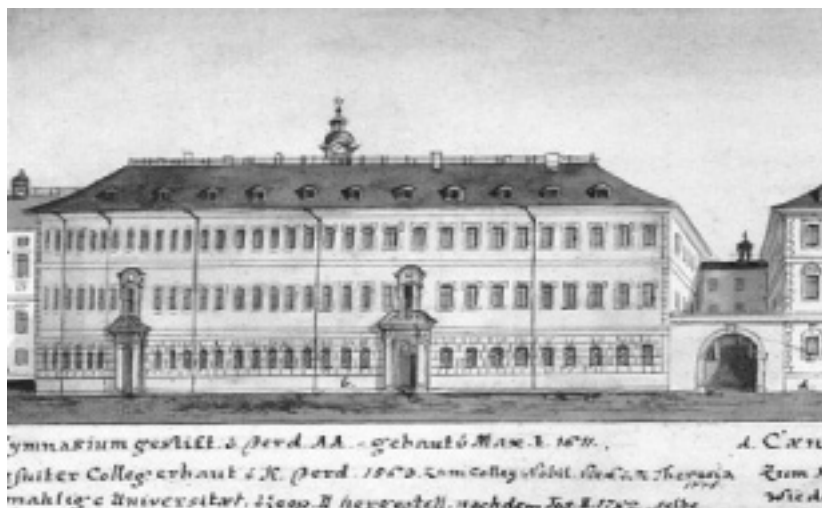
Halle fejlődéstörténete kapcsolatba hozható a pietisták és különösen August Hermann Francke tevékenységével. Az ő tevékenysége sem lett volna sikeres, ha a teológus Spener elő nem készíti számára a terepet. Spener ugyanis meggyőzte az uralkodót arról, hogy kötelezze az ügyvédeket arra, hogy minden adás-vételi ügy után egy bizonyos százalékot be kelljen fizetni egy közös alapba. Ezt kiegészítve más forrásokkal lehetőség nyílt egy folyamatosan bővülő komplexum, egy önfenntartást megcélzó intézményrendszer kialakítására. Ennek funkcionális elemei a következők: árvaház, alapkultúra iskola, szövőműhely, patika, internátus pedagógium, polgári iskola, reáliskola, gimnázium, kórház, sörfőzde, pékség, könyvtár és további más kézműves műhelyek, nyomda és gyűjtemények.

27. kép: Az A. H. Francke által alapított épületegyüttes Halléban 1749

Forrás: https://de.wikipedia.org/wiki/August_Hermann_Francke#/media/File:Franckesche_Stiftungen_1749.jpg

A tiroli Innsbruck egyeteme 1776-ban költözhetett új épületébe, ami egy korábbi jezsuita kollégium bővítésével jött létre. Ez a típus a folytonosságra utalva a kolostorszerű építkezés és a reprezentativitás kombinációját mutatja, amennyiben a zártság az udvari részen, az elegancia pedig az utcai fronton mutatkozott meg. Maguk a jezsuita intézmények a maguk idejében erőteljesen befolyásolták a városkép alakulását. Freiburgban például csak olyan magasságú építmények létesülhettek a jezsuita kollégium közelében, amelyekből nem lehetett belátni az udvarba. Az innsbrucki épület feltűnően keskeny bejárata olyan, mintha a jezsuita rend egyik alapelvét jelenítené meg. E szerint egy rend megtartó ereje annál nagyobb, minél nehezebbé teszik a bejutást és „könnyebbé” a kilépést. A sok ablak a fényviszonyok fontosságának felismerésére utal, az ablakok három rendezett sora pedig az előre eltervezett rend és rendezettség igényére utal és ennek fokozott szerepét emeli ki.

28. kép: Innsbruck régi egyeteme (1776–1924 között)

Forrás: <https://www.uibk.ac.at/universitaet/profil/inside/profil/geschichte/images/altshauptgebaeude.jpg>

Krakkó jellegzetes egyetemi épületéről – a Collegium Maiusról – sok adat maradt fenn, így ez lehetőséget ad egy épület belső tereinek bemutatására. Krakkóban, a Jagello egyetem régi épülete, a többszörös átépítés után helyreállított Collegium Maius, amelyik több tűzvész és átépítés után egységes formát kapott. A belső udvar kiképzését – a középben található kristálytisztá vizet adó kúttal – a bolognai Collegio di Spagna ihlette. Alulról felfelé haladva az épület pincéjében található a 11 m hosszú, zárható folyosóból nyíló, két cellára osztott karcser. A földszinti részen voltak az előadótermek (lektóriák). Ezek egy részét ókori gondolkodókról neveztek el (Szókratész, Plátón, Ptolemaios stb.) más részüket funkciójuk szerint, így létesült Mathematicum, Conservatorium. Minden előadótermet a terem jellegéhez tartozó falfestménnyel díszítettek és megfelelő szemléltető eszközökkel látták el. A földszinti lektóriák falai gyakran vizesedtek és a dél-nyugati tájolású termek igen sötétek voltak. Ezzel magyarázható, hogy egy időben inkább a diákok szállásán a bursán folyt az oktatás, illetve később új oktatási épületeket emeltek. Az épületek felső szintjére speciális rendeltetésű lépcsők vezetnek, ilyen a professzorok lépcsője, vagy a személyzet közlekedésére szolgáló kevésbé díszes lépcső. Ezen keresztül lehetett eljutni a konyhához és más, tárolást szolgáló helyiségekhez, illetve a kertben felépített fából épített egyszintes latrinákhoz. Az első emeleten mintegy 20 rezidenciának nevezett, egy vagy két helyiségből álló professzori lakás volt. Erre a cölibátusban élő teológiai professzorok elhelyezése matt volt szükség. Az teológiai kar együtt lakó professzorai és a fakultas artium idősebb professzorai alkották a kollégiumot. Szervezeti rendjük úgy alakult, hogy minden szemeszterre előljárót (Prepositus) és két tanácsadót (Konsilarius) választottak saját köreikből. A minden professzort összefogó generális konvent választotta meg szemeszterenként váltva a rektort, aki a külvilág felé képviselte az egyetemet. A rektor saját lakrészében intézte az ügyeket. A rektort munkájában ökonomus, syndikus, pedellus és más tisztségviselők segítették. Az emeleti rész egyik legdíszesebb helyisége a könyvtár (Libraria). Itt nagy figyelmet fordítottak a fényviszo-

nyoknak megfelelő tájolásra és az ablakok elhelyezésére. A belső teret magas keresztboltozat fedte, ezzel is biztosítva a légcserét. A könyvszekrények szépen faragott, tartós keményfából készültek. A leginkább használt könyveket – a párizsi mintához hasonlóan – jó ideig egy közepén álló asztalra helyezték, lánccal rögzítve.

29. kép: A krakkói Collegium Maius belső udvara

Forrás: Waltos, Stanislaw – Podlecki, Janusz (2005): Collegium Maius der Jagellonen Universität. Geschichte und Führer durch die Museumsammlungen. Verlag Karpaty, Krakau 15. o.

Az épületben érdemes pillantást vetni a belső építészeti megoldásokra is, amelyek egyik legszebb példája a professzori kar ebédlője (Stuba Communitis). A terem közepén három patkó alakban elhelyezett asztal áll: a főhelyen négy, a jobboldalin nyolc, illetve a baloldali asztalon tizenkét férőhellyel. A professzorok naponta kétszer étkeztek közösen, a tálaló edények és a tányérok az egyetem tulajdonát képezték, a kanalak és kések a professzorok sajátjai voltak, villát és szalvétákat akkoriban még nem használtak. Az étkeket a személyzet hozta a konyhából. Ételként szárnyast, sokféle sült és párolt húsokat szolgáltak fel. Desszertként tejszínben főtt kását vagy mézzel édesített rizst és gyümölcsöket fogyasztottak. Az étkezés mellé bőségesen adtak bort vagy sört. Ünnepi alkalmakkor az étkezés ennél is bőségebb, aminek fedezetéül professzorok hagyatéka vagy gazdag személyek adománya szolgált. Az étkezés idején az asztalokkal szembeni fülkében állt a mindenkori lektor olvasópultja, akinek feladata volt a Bibliából vagy más lelki épülést szolgáló könyvből felolvasni. Érdekeséggként még megemlíthető, hogy a professzori kar Krakó városában egy sajátosan elkülönülő csoportot képzett, annak ellenére is, hogy nem rendelkeztek nemesi privilégiumokkal és a nemesség nem tekintette őket magával egyenrangúaknak. Az asztalok és az ülőhelyek elfoglalása egyfajta belső hierarchiát is jelentett, a főhelyért és a főhelyhez közelebbi ülőhelyekért – és a rangot biztosító javadalmak birtoklásáért – folyó küzdelem egyesítette és egyúttal versenyre, vetélkedésre is készítette a professzorokat.

30. kép: Krakkó – professzori ebédlő

Forrás: Waltos, Stanislaw – Podlecki, Janusz (2005): Collegium Maius der Jagellonen Universität. Geschichte und Führer durch die Museumsammlungen. Verlag Karpaty, Krakau 15. o.

31–32. kép: A krakkói egyetem professzori ebédlőjének erkélye kívülről és belülről

Forrás: Waltos, Stanislaw – Podlecki, Janusz (2005): Collegium Maius der Jagellonen Universität. Geschichte und Führer durch die Museumsammlungen. Verlag Karpaty, Krakau 12. o. és 27. o.

Az alsó-szászországi Wolfenbüttel könyvtára – a Bibliotheca Augusta – ez az egyik mind a mai napig leghíresebb közép- és korajúkkal foglalkozó kutatóhely. Alapítója az a *Julius Braunschweig-Lüneburg* herceg (1528–1589) aki Franciaországban végezte tanulmányait. A hercegi magánkönyvtár gyűjtőkörébe tartoztak lovagregények, a humanisták jogi témájú írásai és teológusok munkái. Az idők során a könyvtár magángyűjtemények és értékes kéziratok vásárlásával vált egyre teljesebbé. A könyvtár további bővítését nagymértékben segítette az ifjabb *August* herceg (1579–1666), aki maga is nagy könyvbarát hírében állt. A mintegy 6000 könyv kezdetben alfabetikus sorrendben volt elrendezve, később az állományt hat katalógusba rendezték 20 szakcsoport szerint feldolgozva. A herceg további vásárlásokat is finanszírozott, Európa nagyobb városai-ban megjelentek fizetett ügynökei és megvásárolták a fontosabb műveket. Ennek köszönhetően 1666-ra már 35000 kötet volt a könyvtárban és ezzel ez a maga korának egyik leggazdagabb gyűjteményévé vált. A háborúk értelemszerűen itt is zavart okoztak, a könyvtárnak többször el kellett költöznie és meg kellett védeni a katonák rombolási és fosztogatási vágyától is.

1691 és 1716 között a könyvtár igazgatója nem más, mint *Grottfied Wilhelm Leibniz*, igaz az ő lakhelye Hannover marad, de gyakran van Wolfenbüttelben. Ő rendeli el egy alfabetikus katalógus készítését és egy új épületnek, a rotundának az építését is szorgalmazta. A rotunda Európában az első profán használatú könyvtár célját szolgáló épület, a tetején elhelyezett aranyozott glóbuszal, amelyik a tudomány mindent átható jelentőségét szimbolizálja.

A könyvtár állománya és berendezése az idők során tovább tökéletesedett. Kutatóhelyként, nemzetközi konferenciák helyszínéként, mind a mai napig meghatározó intézmény.

33. kép: August herceg a könyvtárban 1650 (Conrad Buno rézmetszete)
 Forrás: [https://de.wikipedia.org/wiki/Herzog_August_Bibliothek#/media/](https://de.wikipedia.org/wiki/Herzog_August_Bibliothek#/media/File:Conrad_Buno02.jpg)
 File:Conrad_Buno02.jpg

34. kép: Wolfenbüttel a könyvtárépület rotundája a 18. században (Anton A. Beck Metszete)

Forrás: https://de.wikipedia.org/wiki/Herzog_August_Bibliothek#/media/File:Bibliotheksrotunde_Beck_01.jpg

8. AZ EGYETEMI ÉLET KRITIKÁJA A FELVILÁGOSODÁS KORÁBAN

Az egyetemek a kultúrtörténetben azon kevés intézmények közé tartoznak, amelyek alapításuk óta valamilyen szinten mindig lehetővé teszik a kritikát, igaz itt sem mindig kockázatmentes a szabad véleménynyilvánítás, de az egyetem lényegéből fakadóan ez általában valamilyen formában mégis lehetséges. Ez az állítás különösen érvényes a felvilágosodás időszakára, amikor az egész társadalomban – még az uralkodók körében is – megerősödött a változásokat igénylő kritikai szellem.

Maguk az egyetemeket érintő bíráló észrevételek a következő csomópontokba foghatók össze:

1. A tananyag tartalmára vonatkozó észrevételek, amelyek lényegében az ókori szerzők citálására korlátozódást kifogásolták.
2. Az egyetemi tudás és az ott szerzett fokozatok sokat veszíttek értékükből, főleg a hasznossági szempont háttérbe szorulása miatt, ami óhatatlanul a diákok létszámának csökkenéséhez vezetett, kivéve az ún. reformegyetemeket, amelyek újszerű kínálatukkal szinte vonzották a diákokat.
3. A lovagi akadémiák, a gimnáziumok, a szakfőiskolák és a tudományos akadémiák alapítása új intézményi struktúrák alapításában szervezeti formát öltő „bírálat”.

A kritikai megnyilvánulások irodalmi formában is megjelennek, ilyen például a jénai egyetemmel kapcsolatban álló Goethe, aki a Faustban így összegzi egyetemi tapasztalatait:

Ó, jaj, a filozófiát,
 A jog-s az orvostudományt
 És – haj – a teológiát:
 Mind buzgón bűvároltam át.
 S most mégis így állok, tudatlan,
 Mint amikor munkámba fogtam.
 Címem magiszter, mitöbb: doktor úr,
 S tíz éve már, hogy álnokul,
 Orránál fogva vezetgetem
 Egész tanítvány-seregem –

A kritika legélesebb formája a szatíra, amire szintén bőségesen van példa, az *Eulenspiegel* című tréfagyűjteményben az egyetemi tanárokat minden egyes alkalommal életidegen szórakozott személyként ábrázolják. A karikatúra szövege a következő:

„Jó hogy jönnek az urak, mert nem találok a szemüvegem, az Önök által keresett anarchista a szomszédban lakik.”³¹⁵

35. kép: A szórakozott professzor (Käthe Olshausen-Schönberger) 1920
 Forrás: Klant 1984. 103. o.

Georg Forster a löweni egyetem viszontagságaival foglalkozik *Ansichten von Niederrhein* című írásában, ennek érdekessége egy kérdés-felelet formájában zajló vizsga leírása.

A teológus *Wilhelm Abraham Teller* (1734–1804) a skolasztikus hagyomány szerinti kari rendszer ellen emelt szót, kifogásolta, hogy a teológiai kar minden tudományterület működésébe bele kíván szólni. Nyíltan hangoztatott véleménye visszatetszést szült

.....
 315 Klant 1984 103. o.

Helmstedtben egyetemi kollégái között így kényszerűségből 1767-ben el is távozott az egyetemről.³¹⁶

Még a reformegyetem Halle és az Odera menti Frankfurt egyeteme sem mentes a bíráló észrevételektől: a diákok fegyelme ugyan javult, de a latin és a görög nyelv oktatását elhanyagolják, a professzorok rosszul felfogott önérdékből vagy talán lustaságból fakadóan nagyon kevés privátkollégiumot hirdetnek meg és azt is nagyon drágán. Az előadáson is csak a régi szerzők műveit magyarázzák: az orvosi karon Boerhave helyett Hippokratést, geometriából Newton helyett Ptolemaiousznál ragadnak le, filozófiából ugyan már nem Arisztotelész a legtöbbet magyarázott szerző, hanem az abszurd gondolatokkal előálló, nehezen érthető Christian Wolff – a korszerűbb Thomasius és Locke helyett.³¹⁷

Karl Abraham von Zedlitz (1731–1789) miniszter 1775-ben Königsberg egyetemi oktatását vizitálva, elégedetlen a diákok dolgozataival, mert a szorgalmat ugyan látni bennük, de az öntevékenységnek kevés nyoma olvasható ki a megtekintett munkákból. A professzorok – Kant és Reusch kivételével – régi, elavult tankönyvekből tanítanak.

1836-ban jelentetett meg *Adolph Diesterweg* „A német egyetemek romlásáról” (Über das Verderben auf den deutschen Universitäten) címmel egy pamfletet. A berlini tanárképző szeminárium igazgatójának nemrégiben kinevezett tanára tudta mit bírál, hiszen 1808 és 1811 között Herborn, Heidelberg és Tübingen egyetemén matematikát és természettudományokat hallgatott. Itt eltöltött éveiről írja

„Az egyetemi előadásokon nem sokat tanultam, nem kaptam sokkal több tudást, mint amennyivel ide jöttem. Monoton előadások, pedantizmus és lelketlenség uralta az egyetemi képzést.”³¹⁸

Úgy vélte az egyetem előregedett intézmény, az oktatás színvonalatlan, a tanár-diák viszony rossz, ráadásul a professzorok egymás közötti kapcsolata is sok kívánnivalót hagy maga után. A bírálat legfőbb kifogása az előadások színvonalára (Kathedevortrag) vonatkozott:

„Professzorainkat előadásaik során nem érdekli, mit csinálnak a diákok, írnak-e, figyelnek-e, könyvet olvasnak-e, vagy közben összevissza farigsájlják-e az asztalt vagy éppén alszanak.”³¹⁹

A professzorok a diákok esetleges kérdéseivel sem foglalkoztak. Az oktatás szokványos módszere a tanárok részéről a felolvasás, a diktálás, az unalmas előadás; a diákok részéről jegyzetelés, görnyedt testhelyzetű üldögélés, halálos unalom, mindez megtévezve a németekre jellemző következetes alaposággal. Ilyen körülmények között egyáltalán nem csoda, ha a fiatalok ellustulnak, érzéketlenek lesznek, el-elmaradoznak az előadásokról és forró hevületüket másutt vezetik le.

Diesterweg pozitív példát is említ, ilyennek találta Schleiermacher politika- és pszichológiatárgyú előadásait, amelyeket 1833/34-ben a teológus halála előtti utolsó előadásaiként hallgatott. Maga Diesterweg is részt kíván venni az egyetemi megújítási

316 Koch 2008: 97. o.

317 Bosse, Heinrich 2012. *Bildungsrevolution 1770–1830*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg, 254. o.

318 Tenorth 1999. 12. o.

319 Tenorth 1999. 12. o.

folyamatban és 1832-ben azt javasolta a kultuszminisztériumnak, hogy az oktatásra vállalkozó teológusokat kötelezzék legalább alapszintű pedagógiai ismeretek tanulására. Sajnálatos módon ekkoriban ezt a javaslatot elutasították.

Diesterweg egyetemi kritikája az egyetemi képzés alapjait érintette, ugyanis az egyetemi képzés hibáiban egyfajta általános romlás tüneteit vélte felfedezni, amelyek akár a civilizáció létkérdéseit is érinthetik. Szerinte a jobbítás érdekében

„a professzoroknak a földre kell szállniuk a katedra magasából, el kell tüntetniük elavult jegyzeteiket és el kell vegyülniük diákjaik között, hogy a valós élet dolgairól taníthassák őket.”³²⁰

Diesterweg ugyan magasztalta Schleiermacher előadói stílusát, de ettől korántsem volt mindenki elragadtatva, mert érdekes gondolatfűzéséért kezdetben ugyan lelkesedtek érte a diákok, de hosszabb ideig nehezen követték, ezért később gyakran más oktatót választottak. Népszerű előadó volt Berlinben Hegel is, diákjainak egy része szerint vele az volt a gond, hogy áradt belőle a bizonyosság, amennyiben

„aki egyszer megértette és megismerte a rendszerét, az nem tudott a későbbiekben sem szabadulni ettől.”³²¹

A természetkutató és teozófus *Emanuel Swedenborg* (1668–1772) 1715-ben meglátogatta a greifswaldi egyetemet és azt „slampos intézménynek” nevezte. Érvként említette a betöltetlen tanszékeket, az oktatók élemedett korát, a köztük kialakult állandósult rivalizálást, a meg nem szűnő vitákat az egyetemi hierarchiában elfoglalt helyről, a kevés és csak esetleges publikálást, a rokonok előnyben részesítését az állások betöltésében, valamint a gyakori mellékfoglalkozások vállalását, ami az oktatás rovására történik.³²²

9. ÖSSZEFOGLALÁS

A felvilágosodás korának egyetemtörténeti változásai értelemszerűen a nemzeti gondolat előtérbe kerülése miatt többféle formában jelennek meg. Az egyetemek alapítása, ideiglenes és végleges megszűnése egymás mellett létező jelenségek. A szekularizáció szórványos megjelenése originálisan új jelenség ebben az időszakban. A korábbi markáns felekezeti elkülönülés (katolikus – protestáns) helyett most új formációként megjelennek az állami egyetemek. Az egyetemi életben fokozatosan teret nyernek a professzionalizálódás nemzeti alapokra helyezett elemei, következőképpen csökken az egyetemek közötti átjárhatóság. A nemzeti sajátosságok érvényesítése miatt kezdetet veszi egyetemi modellek képződésnek folyamata. Az oktatás rendjében a következő változások a legfontosabbak:

320 Tenorth 1999. 13. o.

321 Tenorth 1999. 18. o

322 Langer, Herbert 2008. 95–96. o. A bíráló megjegyzések feltehetőleg sok más intézményre is érvényesek és nem csak a megnevezett időszakra vonatkozóan.

1. Az arisztotelészi-skolasztikai alapozású filozófia helyett – az újabb tudományokra matematika, természettudomány épülő filozófiai gondolkodás jelenik meg, ennek egyik alapelve pedig az önálló autonóm gondolkodás fontosságának elismerése.
2. A kötött és zárt oktatási formák helyett vagy kiegészítéseként fontossá válik a szabad kutatás és az ehhez kapcsolódó oktatás.
3. Alapvető változás veszi kezdetét az oktatás módszereiben, a kanonikus szövegek szisztematikus előadása helyett vagy mellett, a haladó szellemiséget képviselő reformegyetemeken az egyéni bánásmód (tutorálás) angol mintája mellett megjelenik a kisebb csoportokban történő szemináriumi oktatás.
4. A múltba veszik és majdnem teljesen eltűnik az oktatásból a disputák megtartásának szokása. Ennek szolidabb változata megmarad és tovább él a doktori fokozat-szerzés részeként.
5. Az imitációra épülő általános latin nyelvtanulás és nyelvismeret kezd visszaszorulni, helyette megjelenik egy korszerűbb latin és főleg az érzelmi átélés fontosságát hangsúlyozandó az ókori görög forrásokhoz való visszanyúlás igénye. Az irodalmi élmények megélésében egyre fontosabbá válik a nemzeti nyelv használata. Ennek megtisztulása, fejlődése a művelődési folyamat kibontakozásának fontos eleme.
6. Originálisan új jelenség az egyetemi életben a korábban szokásos prelegálás helyett vagy mellett az élő beszéd egyre gyakoribb megjelenése és elismertsége.

IV. DIÁKMOZGALMAK AZ EURÓPAI EGYETEMEKEN

A diákmozgalmak az egyetem alapítása óta jelen vannak, megnyilvánulásaik akár nagyon látványosak és radikálisak is lehetnek, mint amilyen a középkorban a diákok tömeges kivonulása volt egy-egy városból. Ezek a történések az egész egyetemi életet megváltoztatták. Máskor a diákok követelései visszafogottabbak – lásd a nációkon belső életének alakulását – attól függően, hogy mennyi tér és lehetőség marad számukra. A diákmozgalmakat általában a következő tulajdonságok jellemzik:³²³

- többnyire több vagy kevesebb szervezettséggel, de beavatkoznak vagy hatással vannak a társadalmi folyamatokra;
- gyakran kapcsolódnak valamilyen politikai mozgalomhoz, sokszor kezdeményező vagy vezető szerepet vállalnak ezekben – nem ritkán radikális formában;
- általában átveszik a társadalom más területéről kiinduló mozgalmak céljait, egyúttal alakítva is azokat.

A diákmozgalmaknak tehát kettős feladatuk van, egyrészt kezdeményező szerepet vállalnak, másrészt felkészítik a társadalmat az elkövetkező időszak feladataira, azaz egyfajta *előjelző szerepük* is van. Minden mozgalomnak szüksége van kommunikációs és mozgósító eszközökre, sajátos technikákra, amelyeket kreatív módon, sokféle akadállyal megküzdve – amilyen a cenzúra, a pénzhiány – fejlesztenek és hatékonyan alkalmaznak. A hatékonyság abból fakad, hogy egyrészt a diákok könnyen mozgósíthatók, másrészt pedig életkori sajátosságaik folytán hajlamosak a lelkesedésre, bátrak – néha a vakmerőségig – a megvalósításban.

A 19. századi társadalmi körülmények kedveztek a diákmozgalmaknak. A diákok között egyfajta sajátos összetartozást erősítő mi-tudat jött létre, ami a rebellis gondolatok megjelenése miatt még fokozódott is. Ez az oka annak, hogy a diákok a munkásoknál és a tanoncoknál könnyebben szervezkedtek és egységességük révén elutasíthatták az előnytelen kompromisszumokat. Ezt előnyösen befolyásolja még a diákok szellemi felkészültsége, hiszen műveltségük révén könnyebben átlátják a zavaros helyzeteket, gyorsabban döntenek, kritikai beállítódásuk pedig könnyebbé teszi az igazság keresését. Idővel a diákmozgalmak elődeik dokumentált vagy élő szóban továbbadott tapasztalatainak birtokosai lesznek és van kultúrájuk ahhoz, hogy ezeket hasznosítsák. A diákmozgalmak résztvevői generációról-generációra változnak, így mindegyik megőröklí az elődök hagyományait, de nem kötelező ezt számukra betartani, így a megmerevedés veszélye más mozgalmaktól eltérően kevésbé fenyegeti őket. A diákmozgalmak tehát széles értelemben vett társadalmi mozgalmak önálló vezetésű szervezett résztvevőiként

.....
323 Gevers, Lieve; Vos, Louis (2004): *Studentenbewegungen*. Rüegg, Walter (2004): *Themen, Probleme, Erkenntnisse*. In: *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945) III*. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 227–229. o.

jellemezhető. Európa országaiban a történeti konstellációtól függően eltérő szerepük lesz. A 19. században domináns nemzeti önállósodási törekvések mindenesetre erősen befolyásolták kibontakozási lehetőségeiket.

1. AZ EGYETEMI DIÁKMOZGALMAK

A diákságot az egyetemek alapításának kezdete és az universitas eszményének megjelenése óta nyugtalanította az önkényes megnyilvánulások minden formája, és ha tehették reagáltak erre, hol vitákkal, intellektuális összecsapással, máskor tömeges tiltakozással, időnként erőszakos összetűzéssel, vagy végszükség esetén szecesszióval, azaz az adott városból való elköltözéssel. Ezek a küzdelmek azonban többnyire saját szabadságvágyukkal vagy a tanulmányaikkal függtek össze. Az 1800 körüli években a diákok már nem csak magukért, hanem más néprétegekért vagy egy egész népcsoportért, nemzetért hoztak létre mozgalmakat. 1794-ben a lengyel diákok részt vettek a Tadeusz Kościuszko (1746–1817) által vezetett népfelkelésben. Hasonló volt a helyzet a poroszok Napóleon elleni 1806-os veszteséges háborújában. Fichte filozófiai írásaival, Schleiermacher érzelmi hatásokat kiváltó prédikációival, *Ernst Moritz Arndt* (1769–1860) pedig költeményeivel élesztette a nemzeti szellemet. Ennek eredményeként jöttek létre 1813-ban Jénában a bajtársi egyesületek (Burschenschaftok) tagjai között pedig olyan diákok is voltak, akik korábban katonaként cselekvően részt vettek a harcokban. Ferdinand Hodler híres festménye konkrét és absztrakt módon szemlélteti és foglalja össze ezen időszak történéseit. Az alsó sorban a jénai diákok hadi készülődése látható, az elkülöníthető felkészülési stációkkal, ami ekkor még a lovasság keretében zajlik. A kép felső részében már a személytelenné vált, rendezett tömeggé összeállt katonákat látjuk. A kép dinamikáját a mozgás irányának megváltozása adja, az alsó sorban még jobbra előre, felemelt fejjel, a jó ügyért vállalt küzdelemtől áthatva indulnak el a diákok. A felső sorban, ellenkező irányba fordulva, feltűzött szuronyokkal, a katonai drill által egységbe forrasztva indulnak a harctérre.

36. kép: A jénai diákok felkelése 1813-ban (Ferdinand Hodler 1908)

Forrás: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ferdinand_Hodler_001%27.jpg

A diákegyesületek 1815 után egyre határozottabban követelték a politikai szabadságjogok bővítését és az egyesítendő Németország számára egy liberális alkotmány elfogadását. A német diákmozgalom emblemikus eseménye 1817-ben a Wartburg-Fest néven ismertté vált összejövétel. Ennek sikerében és távlatos hatásában sok tényező ösztöngzik. Ilyen kulturális hagyományként a vallási megújulás Luthertől eredő hatása, a lipcsei népek csatájának emléke, a reakciónak tekintett iratok itteni ceremoniális körülmények közötti elégetése,³²⁴ a zászló színeinek megváltoztatása fekete-fehér-pirosról – fekete-fehér-aranyra, ami a háborúban hősiessé küzdő diákok zászlajának színe volt.

1819-ben *Karl Ludwig Sand*³²⁵ Mannheimben saját lakásán meggyilkolta Kotzebue-t, lehetőséget teremtve Metternichnek még ugyanebben az évben a karlsbadi határozatok meghozatalára. Ezek lényegében három törvényt tartalmaztak: az egyetemekre és a sajtószabadságra, valamint a „demagógok” üldözésére vonatkozókat. Metternich herceg szigorú karlsbadi intézkedései, amelyek a diákság gyülekezési és vélemény-nyilvánítási jogát csorbították, az eredeti szándéktól eltérően, azzal éppen ellenkező hatást váltották ki és megnyugtató helyett a diákmozgalom nagyobb aktivitásához vezettek, igaz ezt a tiltás miatt sokkal nehezebb körülmények között teheték meg. Heidelbergben például a diákok ideiglenesen a „Museum” elnevezésű polgári egyesületbe olvadtak be és így rejtve folytatták korábbi tevékenységüket.

324 Ez a drámaíró August Kotzebue tanácsos írásaira vonatkozott, aki a diákok bajtársi szövetségeinek és a tornaegyleteinek működését kifogásolta. A diákok a demokrácia és a sajtószabadság sérelmét látták működésében, ráadásul orosz kémnek is tartották.

325 Sand egy jogász gyermekeként 1814-ben kezdett Tübingenben teológiát tanulni, 1815-ben katona, 1816-ban Erlangenban folytatja teológiai tanulmányait. Itt kísérletet tesz a bajtársi szövetség megreformálására a jénai szellemiségnek megfelelően. 1817-ben Jénában megy és a Karl Follen által vezetett radikális szárnyhoz csatlakozik. A Kotzebue elleni merénylet után egy sikertelen öngyilkossági kísérletet követően 1820-ban Mannheimben nyilvánosan kivégzik.

Az egyetemi diákmozgalmakról általánosságban megállapítható, hogy országonként eltérő helyzetben vannak, annál erősebbek, minél inkább veszélyezteteti az állam a korábban megszerzett privilégiumaikat, minél jobban csorbítják az egyetemi autonómiát és ezzel a diákság politikai szabadságjogait, valamint szociális életkörülményeiket. A diákmozgalmak mindig akkor kapnak nagyobb lendületet, amikor a diákság és a nemzet törekvései valamilyen módon összekapcsolódnak. A diákmozgalmak további sajátossága, hogy szükségük van olyan intellektuális szellemi támogatókra, amelyek köré csoportosulva a sokféle érdek is közös nevezőre lel. Ilyen személyek lehetnek teoretikusok, professzorok, politikusok. Kiemelt szerepet kaphatnak ebben az időszakban a költők, mert erős érzelmeket keltő, gyorsan terjedő, könnyen megjegyezhető költeményeik a propaganda leghatékonyabb eszközei.

Ennél még fontosabbak a fokozott hatáskeltés és gyors terjedésük miatt, a dalok és a megzenésített költemények. Fontosak lehetnek még a mozgalom mártírjai, mert az ő példájuk erőt ad a kétségbeesőknek és példát mutat a bátraknak.

A diákság mindig is fontosnak tartotta a szimbólumokat, a diákmozgalmak szerveződésében pedig különleges egyesítő erővel rendelkezhet a zászló, a jelvények viselése, a ruházat szabása és színe, a kalapok, sapkák sokféle formája, de szimbolikus jelentése lehetett a hajviseletnek a bajusz vagy a szakáll nyírásának is.³²⁶

Ezen tényezők sokfélesége, hatásuk és értelmezésük külön tanulmány tárgya lehetne. A továbbiakban érdemes külön-külön országoként áttekinteni a diákmozgalmak kibontakozásának körülményeit.

Franciaországban nagyon erősen szabályozott az egyetemi élet rendje, a diákok egyenruhákat, sőt némely esetben fegyvert is hordanak. Az École polytechnique diákjai például az 1830 júliusában kitört felkelésben a hatalom oldalán vettek részt. A politikai küzdelmek gyakran összekapcsolódtak a feléledő nemzeti törekvésekkel, ezek között sokszor fontos helyet kapott az oktatás nyelve. A flamand diákok kezdetben csak azt követelték, hogy az oktatás nyelve a flamand legyen, később erre ráépült a nemzeti függetlenség megvalósításának óhaja a francia-vallon idegen uralommal szemben. Részben hasonló helyzet jött létre 1816–17-ben **Finnországban** Turku egyetemén a német mintát követő diákmozgalom kezdetben megelégedett a tudományok művelése terén elért nagyobb szabadsággal és részeredményeket elérve lecsendesedtek, de amikor később az orosz hatóságokkal és a svéd nyelvhasználattal szemben kellett hatékonyabban fellépni a finn nemzettudat védelme érdekében, akkor a diákok újra aktívabbá váltak. **Magyarországon** az 1848-as szabadságharc kitörésében, a politikai és a nyelvi függetlenség kivívása érdekében meghatározó szerepe van „a márciusi ifjaknak”. Az **olasz** diákság 1860-ig küzd a nemzet egyesítése és a függetlenség érdekében, az osztrákok és az azokat támogató pápai hatalom ellen. Nem véletlen az sem, hogy a reneszánsz idejétől fogva az olasz egyetemeket fenntartóik igyekeztek kisvárosokba helyezni. Ennek egyik oka bizonyára a diákok könnyebb ellenőrizhetősége lehetett. Így Lorenzo de' Medici (1449–1492) Firenzéből Pisába költöztette az egyetemet. A milánói hercegség egyeteme Paviában, a velenceieké pedig Paduában volt. A reneszánsz európai áramlatából kimagradó **Oroszországban** 1860-ban a jobbágyság megszüntetése érdekében mozgolódtak a radikális megoldásokat, így merényleteket is felvállaló diákok.

326 Rüegg – *Themen, Probleme, Erkenntnisse*. 36. o.

2. A DIÁKOK SZABADSÁGKÜZDELMEI 1800–1834 KÖZÖTT

Az első modern diákmozgalmak a felvilágosodás és a romantika gondolatvilágának utóhatásaként a 18. század végén jelennek meg. A szabadság, egyenlőség, testvériség jelszavai egész Európa diákságát lelkesedéssel töltik el, olyannyira, hogy hajlandók lesznek barikádokat emelni és a kitörő harcokban cselekvően részt venni.

Az egyik első ilyen lázadás 1870-ben Cambridge-ben tör ki. Az angol felvilágosodás radikális képviselői *Samuel Taylor Coleridge* (1772–1834) és barátai a szabadság és egyenlőség jegyében állandó csoportot hoznak létre a diákok között. A francia forradalom kitörése után az angol liberális értelmiségi körök visszafogták magukat és lényegében forradalomellenes hangulat lett úrrá közöttük. A kitörést a romantikában találják meg, ennek híres képviselői *Coleridge* mellett, *William Blake* (1757–1827), *William Wordsworth* (1770–1850), *Percy Bysshe Shelley* (1792–1822) és *John Keats* (1795–1825). Ők Napóleon bukása után mindannyian síkra szálltak a restaurációs törekvések ellen, de a diákokat ezek a hatások már nem érték el.

Lengyelországban 1793-ban az ország második felosztása összefogásra készítette a diákokat. *Tadeusz Kościuszko* (1746–1817) vezetésével 1794-ben felkelés kezdődött el, a harci cselekményekben diákok is részt vettek, mégpedig a krakkói egyetemre beiratkozott 387 főből mintegy 200 fő harcolt. Persze a túlerővel szemben a legcsekélyebb esélyük sem volt a győzelemre. A lengyel nagyhercegség csak akkor jöhetett létre, amikor *Johann Heinrich Dombrowski* (1755–1818) vezetésével 1807-ben Napóleon seregeihez csatlakoztak.

Amíg a lengyel diákok Napóleonban potenciális segítőjüket látták, addig a német diákok Poroszország 1806-os vereségét követően veszélyforrást láttak a francia uralkodóban. A megszálló franciákkal szembeni ellenállás feléleszti a porosz polgároknak a nemzeti összefogás vágyát, ehhez kapcsolódik még a német szellemi megújulás óhaja. Ebben úgy a diákok, mind professzoraik részt vesznek. Fichte híres beszéde *A német nemzethez* címmel igazolja ezt a szándékot. *Ernst Moritz Arndt* (1769–1860) nem véletlenül utal erre, a maga korában általánosan ismert *Mi van a német hazával?* című, később megzenésített versében. Az események hatására sorra alakulnak a diákegyesületek. Berlinben *Fiedrich Ludwig Jahn* (1778–1852) életre hívja a sportmozgalmat – különösen nagy figyelmet szentelve a szertornának és az ehhez kapcsolódó életviteli szabályoknak. Magát a testnevelést egyre szélesedő mozgalommá fejlesztette, egyrészt azért, hogy a szertorna mellett fontosnak tartotta a játékot, az úszás, a vívás és a tornászjárás propagálását. Másrészt mindezt kapcsolatba hozta a franciák elleni felszabadító háború által kiváltott felerősödött nemzeti gondolattal. Nem véletlen, hogy a német közgondolkodásba a „Turnvater Jahn” (a tornászás atyja) jelzővel emlegetik. *Jakob Friedrich Fries* (1773–1843) a diákok által kedvelt filozófiaprofesszor 1811-ben megalapítja a titkos „Német Szövetséget” a majdani felszabadító háborúra való előkészület érdekében. 1813-ban Jénában a diákok professzoraik segítségével „Urburschenschaft” (Összövetség) elnevezésű szervezetbe tömörülve gyülekeznek. Jelszavuk „Becsület, Szabadság, Haza” és céljuk egy nemzeti diákmozgalom létrehozása, annak érdekében, hogy Németország liberális alkotmányt kapjon, a diákok pedig partikuláris érdekeiken felülemelkedve szövetségbe lépjenek egymással. Elvetették az akadémiai privilégiumokat és az arisztokratikus szokásokat, síkra szálltak a diákság erkölcsi tisztasága és megújulása mellett, az egykori diákokat „akadémikus polgárrá” kívánták változtatni. Ezzel együtt korábbi diákszokásokat is átvettek, köztük a teuton romantika és az antiszemizmus bizonyos megnyilvánulásait is. Közülük sokan önkéntesként részt vettek a

szabadcsapatokban, különösen híressé vált a *Ludwig Adolf Wilhelm von Lützow* őrnagy (1782–1834) által vezetett 2800 fős kommandó. Ruházatuk feketére festett polgári ruha piros szegéllyel és réz gombokkal, zászlójuk színe a későbbi német nemzeti színekkel azonos: fekete, piros, arany.

A felszabadító harc befejezése után az önkéntesek egy népszuverenitás elvén nyugvó alkotmányt reméltek. A harci tapasztalatok jelentősen megnövelték az önbizalmukat, amit a későbbi események igazolnak is. A kezdeményezést újra a jénai diákok veszik át. 1816-ban a Szász-Weimarhoz tartozó Jénában liberális alkotmányt vezettek be. A várost földrajzi helyzete – hiszen nagyjából az akkori Németország közepén helyezkedik el – alkalmas találkozási helyszínné teszi. 1815. június 2-án 143 taggal létrehozták jénai egyesületüket. Azonnal új intézkedéseket vezettek be az egyetemen, a továbbiakban minden diák élhetett a véleménynyilvánítás jogával, s a téli szemeszterre már 500 fős tagsággal rendelkeztek. Ezek a kezdeményezések jelentik a német diákmozgalmak kezdetét, bár a köznyelvben ekkoriban még csak „rajongóként” emlegetik őket.

Hamarosan Freiburgban, Gießenben, Heidelbergben és Tübingenben is egyesületek alakulnak. Halléban a „Teotonia” szövetség jön létre, ennek célja a német nyelv és a kultúra ápolása, valamint a hazaszeretet fokozása. Göttingenben, Kielben és a kisebb egyetemeken a diákegyesületek valamivel később alakultak meg.

Az időszak kiemelkedő eseménye 1817-ben a híressé vált Wartburgfest. Az Eisenach³²⁷ melletti Wartburgban a reformáció 300. évfordulója alkalmából október 18-án 450–500 diák gyűlt össze, nagyjából a fele a jénaiak közül került ki, a többiek más egyetemekről jöttek. Céljuk a liberális német nemzetállam létrehozása, tüntetőleg elégetik a korábbi szimbólumokat és bevezetik az új nemzeti színek használatát.

1818-ban 14 német egyetem (összesen 18 van) diákságának egyesítésével ünnepséget tartanak és megalakul az általános német diákegylet (Allgemeine Deutsche Burschenschaft), amelynek tagjai az összdíákság mintegy 30%-át alkotják. A német diákmozgalmat erősen befolyásolta Jahn 1819-ben megjelent, A német nép eszménye (Das deutsche Volkstum) című könyve. Ebből a romantika jegyében íródott népies és hazafias gondolatokat tartalmazó műből, hamarosan idegen és főleg antiszemita tartalmat is kiolvastak. Ezzel magyarázható, hogy 1819-ben a külföldi és a zsidó származású diákok kimaradtak a szövetségből, később pedig további politikai irányzatok is megbontották az egységet. A liberális-nemzeti szárny hamarosan radikális csoportosulássá alakult. A „giesseni feketék”-nek nevezett csoport a karizmatikus privátdocens, *Karl Follen* (1795–1840) támogatásával jött létre. Konceptiójukban a francia forradalom eszményeit vegyítik a romantikával. Céljaik között szerepelt az alsóbb néprétegek elnyomásának megszüntetése és felemelése az intelligencia által vezetett népfelkeléssel. Ezért propagandájuk határozottan az utca emberére irányult. A hatóságok árgus szemmel figyelték az egyesületet, és amikor a „giesseni feketék” egyik tagja, a heidelbergi teológushallgató, *Karl Ludwig Sand* (1795–1820) 1819-ben merényletben megölte az orosz szolgálatban álló *August von Kotzebue* (1761–1819) író, Metternich herceg – kapva az események adta alkalmon – beavatkozott. A csehországi Karlsbadban tartott konferencia döntéseit 1819. szeptember 1-jén a német Bundestag ratifikálta. Ennek következményeként bevezetik a cenzúrát, betiltják a diákegyesületeket, és más egyesületek működését is korlátozzák. A karlsbadi határozatok mintegy harminc évre lehetetlenné tették a liberális megnyilvánulásokat, az ilyen gondolkodókat pedig rejtőzködésre kényszerítették.

327 Martin Luther szülővárosa

A német diákmozgalom hatása elérte az 1808-ban orosz nagyhercegséggé vált Finnországot is. Åbo és Turku egyetemének professzorai és diákjai előtt lebegett a jénaiak példája és 1816-ban autonóm diákszövetséget alapítanak. Az akadémiai körök tartva a diákok romantikus túlzásaitól, a professzorok és a diákok kiegyensúlyozott kapcsolatára törekedtek. Közben a konfliktusok egyre élesebbé váltak és a diákok 1817-es kiáltványukban több szabadságot követeltek. 1826/27-ben a diákok és az orosz katonák között támadtak összetűzések, közben egy nagy tűzvész felégette a várost, ezért a hatóságok és az egyetem is Helsinkibe, a nagyhercegség új fővárosába költözött át. 1828-ban új statútumot fogadtattak el az egyetemmel, a diákság feletti kontroll pedig erősebbé vált.

Olaszországban az ország egyesítése már Napóleon idején megtörtént, de az 1815-ös bécsi kongresszus visszaállította a régi viszonyokat. Ennek ellenére az újjászerveződés igénye (Risorgimento-mozgalom) folyamatosan az akkori élet része. Ebben kiemelt szerepet kap a nemzetnevelési mozgalom. Ennek egyik képviselője *Vincenzo Gioberti* (1801–1852). Ez a hazafias gondolkodású pap megfogalmazza, hogy

„tanuljanak meg az olaszok gondolkodni, mert a gondolkodás minden szabadságnak és minden szolgaságnak a gyökere. (Továbbá) hangsúlyozta, hogy a keresztény nevelést a modern kultúra tudományos nevelésével (természettudomány és modern kultúratudomány) is ki kell egészíteni és mindezt a nemzeti és egyetemes filozófiai neveléssel, a művészi és irodalmi oktatással szervesen össze kell kapcsolni.”³²⁸

Gioberti követője a filozófus és politikus *Giuseppe Mazzini* (1805–1872) 1831-ben a száműzetés körülményei között szervezte meg az „Ifjú Olaszország” mozgalmat, amelyik az idegen uralkodók elűzését és a szabad, független köztársaság létrehozását tekintette elsődleges céljának. Az olasz viszonyokra jellemző, hogy számos pap érzékelte az ellentmondásokat és igyekeztek az egyszerű emberek és a nemzet érdekeit szolgálva cselekedni és cselekvésre ösztönözni híveiket. Ilyen szerepet vállalt Antonio Rosmini (1797–1895) és Bosco Szent János (1815–1888) is. 1848-ban az olasz népben is újra fellángolt az egységesülés igénye, ezt a harcot *Giuseppe Garibaldi* (1807–1882) vezette.³²⁹ Az 1848-as custozzai csata elvesztésével, amelyik az olaszok vereségét hozta, a forradalom véget ért.³³⁰

Spanyolországban csak a liberális jogászok vettek részt az 1820-as forradalomban, annak érdekében, hogy az 1812-es alkotmányt újra bevezessék. 1821-ben, amikor kitört a görög forradalom, szinte minden görög diák és professzor visszatért a hazájába, hogy részt vegyen a harcokban. Modern elképzelésekkel tértek vissza hazájukba és 1824-ben kezdeményezték Athénban az egyetem megalapítását, ami 1837-ben meg is valósult.

Lengyelországban a diákok jórészt kisnemesei környezetből származtak és önmagukat – még a felvilágosodás hagyományaként – a nemzet legfőbb védelmezőinek tartották. Áthatotta őket annak a tudata, hogy az egyetemnek a nemzeti függetlenség elvesztése után a nemzet továbbélését kell szolgálnia. Varsó, Vilnius, Krakkó és Lemberg egyetemein a lengyel diákok hamarosan a liberális és nemzeti törekvések szószólóivá lettek.

328 Kurucz Rózsa (2015): *A Montessori világ gyermekei*. In: Gyermekek különböző és hasonló kultúrákban. (szerk. Bús Imre) Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Kar, Szekszárd 36. o.

329 Fontos magyarokra vonatkozó kiegészítés, hogy Tüköry Lajos és Türr István is harcolt Garibaldi oldalán. Maga Petőfi Sándor pedig a „Szabadság Istene” című ódájában kért támogatást az olasz néptől.

330 Aleardo Aleardi (1812–1878) olasz költő 1861-ben hét énekből álló eposzban (*I sette soldati*) az európai szabadságharcban elesett hét katonának – többek között Petőfi Sándornak is – állít irodalmi emléket.

Ezt a célt követte 1817-ben a Vilniusban hat diák által alapított, a „Tudományok Barátainak Társasága” elnevezésű szervezet. Tagjai között *Adam Mickiewicz* (1798–1855). A diákok 1819-től élénk politikai szervezkedésbe kezdtek és működésüket kiterjesztették minden lengyel egyetemre. Ez a csoport elutasította a hagyományos egyetemi rendet és a romantika jegyében egy új nemzeti ideál megteremtését tűzték ki célul. A hit és a szeretet fontosabb számukra, mint a stúdiumok, ahogy ezt *Mickiewicz Óda az ifúsághoz* és a *Romantika* című művében ki is fejtí. 1817 és 1823 között félszázal is több lengyel diák-szervezet jött létre, ezek közül néhány egy ideig fennmaradt, mások idővel megszűntek vagy átalakultak.

Svájc különleges helyzete a mozgalmak terén is megmutatkozik, ugyanis 1820-ban az ország a politikai emigránsok olyan fontos gyülekezési helye, ahol keresztezik egymást az összeesküvők száalai. Itt egy diákokat tömörítő forradalmi bizottságot, sejtek egymásra épülő rendszerére épülő „Férfiszövetség” (*Männerbund*) elnevezésű titkos társaságot hoznak létre. Céljuk Németországot népfelkelés és forradalom útján szabad köztársasággá tenni. A szervezkedésben részt vesznek a „giesseni feketék” és tanácsadó-juk, *Karl Follen* is. Miután a nemzetközi összeesküvés részletei a hatóságok tudomására jutnak, 1823-ban *Karl Follen* kénytelen az Amerikai Egyesült Államokba távozni.

A német emigráns diákok számára példaképpül szolgáltak az olasz carbonarik. Ez a szerveződés 1807-ben kezdődött Kalabriában és gyorsan elterjedt Sziciliában, Nápolyban és Salernóban. Ebben az esetben katonai alapon légiókba, centuriókba és osztagokba rendeződött olyan titkos szövetségről van szó, akiknek a tagjai személyesen, a titoktartás érdekében nem ismerhették egymást, de vakon engedelmeskedniük kellett a kiadott parancsoknak. Vezetőjük *Filippo Buonarotti* (1761–1837) akkoriban Svájcban élt és egy német, francia, lengyel diákokból álló hálózatot vezetett. Természetesen a politikai rendőrség figyelemmel kísérte a szervezkedést és beépített ügynökei révén még átláthatatlanabbá tette az amúgy is titkos ügymenetet.

Franciaországban 1819 tavaszán Párizsban és Montpellier-ben tüntettek a diákok a cenzúra és a kötelező misehallgatás ellen. Ráadásul még ugyanezen év novemberében a kormány a választójog konzervatív irányultságú megváltoztatása mellett döntött. Ez nagyjából egybeesett a karlsbadi határozatok megismerésével és tiltakozó akciókhoz vezetett. Az „Igazság Barátai” páholy fegyveres diákokból alakult meg egy jövőbeni felkelés előkészítése érdekében. A trónörökös meggyilkolása 1820 februárjában újabb tiltakozó hullámot indít el, először a Sorbonne-on, majd Aix-en-Provence-ban, ezt Rennes, Toulouse, Dijon, Strassburg és Grenoble követi. 1820. június 3-án egy párizsi tüntetést civilbe öltözött rendőrök oszlattak fel. A menekülő tüntetők között egy eltévedt lövedék eltalálta *Nicolas Lallemand* joghallgatót, aki mártírhalált halt. Ez az esemény gyorsan elterjedt a külvárosban és a munkások is csatlakoztak a diákok megmozdulásaihoz, a tüntetés idővel szinte az egész országra áttért. A kormányzat 1820 júliusában kemény lépésekre szánta el magát, a grandes écoles-okban új fegyelmi szabályzatot vezettek be, a diákokat teljes kontroll alá helyezték, ez annál is könnyebb volt, mert éppen vizsgaidőszak volt. Ahol szükségesnek láttak, így Grenoble-ben egész karokat szüntettek meg. A júliusi mozgalom egyik utolsó felvillanása az 1820. augusztus 19-i tüntetés, ebben részt vett az „Igazság Barátai” páholy 600 fegyveres tagja, a francia carbonari-mozgalom vezetőjének *Saint-Arman Bazard*-nak (1791–1832) és a filozófiaprofesszor *Victor Cousin*-nak (1792–1867) az irányításával. A diákok aktivitása ezúttal leginkább az egyházi ceremóniák megzavarásában mutatkozott meg.

A carbonarik szekcióját 1821 májusában alakítja meg két diák Párizsban. Ők korábban a liberális nápolyiak oldalán harcoltak és elsajátították a carbonarik konspirációs

technikáit. A mozgalom gyorsan tért nyert Párizsban az egyetemi karokon és vidéken. A támogatók között a legnagyobb arányban mintegy 40%-ban katonák voltak, az „Igazság Barátai” páholy csak 11,5%-al van jelen ebben a szerveződésben. Fő cél a hazaszeretet és a nemzeti szuverenitás kivívása. Ez azért fontos, mert a Bourbonok idején Franciaország a Metternich-féle Szent Szövetséghez csatolva elvesztette korábbi vezető pozícióját. X. Károly (1757–1836) király alatt 1824-től erősödik az egyházi befolyás, a szerzetesrendek terjeszkednek és sok egyházi építkezés kezdődik. Összességében úgy nézett ki, mintha az egyház mellőzné vagy kiszorítaná a laikusokat.³³¹ A cenzúra ellenére a francia sajtó jó-részt megmaradt liberálisnak. A legnagyobb befolyású sajtóorgánium a „Le Globe” – amelyet 1824-től fiatalok és diákok szerkesztenek. Ebben az időben virágkorát éli a politikai költészet, a fiatalok forradalmi hangulatot árasztó verseket írnak a görög szabadságharc támogatására. A francia történészek egy csoportja is aktivizálja magát és új felfogásban tanítják a Francia Forradalom történetét. Ezek a történések hozzájárulnak ahhoz, hogy 1827 májusában diáklázadások törhetnek ki, a kiváltó ok ezúttal egy klerikálisnak tartott professzor egyetemi katedrához juttatása. A lázadás résztvevőit megbüntetik, de ez nem csillapítja a kedélyeket és megteremtődnek egy további nagyobb megmozdulás feltételei.

3. FORRADALOM ÉS RESTAURÁCIÓS TÖREKVÉSEK 1830–1845 KÖZÖTT

Az 1830-as forradalmakban a diákok egész Európában kezdeményezők vagy aktív résztvevők. A francia júliusi forradalomban az Écoles polytechnique diákjai jártak az élen, egyenruhájuk miatt jól láthatók voltak és őket tekintette a közvélemény „július hő-seinek”. Orvostanhallgatók és jogászok is harcoltak a barikádokon, de nem egyenruhában és a nem az előzőekhez hasonló zárt formációban. A franciák soraiban megosztot-tak a vélemények az új államformát illetően. A diákok többsége az angol példát követve alkotmányos monarchiát képzelt el *Louis Philipp von Orléans* (1773–1850) uralkodásával. Ő sietett is megnyerni a diákok támogatását és kitüntetések adományozott nekik. A republikánusok klubjaikban és tüntetéseken tiltakoztak ez ellen, de alul maradtak. 1830-ban a tanév kezdetét a párizsi diákok felhasználták arra, hogy erősítsék politikai befolyásukat, egyesületek alapítását és saját szervezet létrehozását követelték, demokratikusan választott vezetőkkel és sajtóorgánumokkal. A célok között ott lebegett egy új az európai intelligenciát összefogó hálózat kiépítése.

A forradalom szele időközben más országokat is elért. Az egyesült Németalföld déli részén fiatal német professzorok támogatásával szervezkedés kezdődött. 1821-ben Löwenben német mintára alapítottak diákegyesületet. 1827-ben a katolikus és a liberális opposíció fuzionálásával Löwenben és Lüttichben élénkebb politikálás kezdődött, Gent csendesebb maradt. A diákok részvétele 1830-ban a belga forradalomban megerősítette őket öntudatukban. A katolikus egyház és a szabadkőműves-mozgalom közötti nézeteltérések 1834-ben Brüsszelben új szabad egyetem alapításával végződtek. 1835-ben a löweni állami egyetem katolikus egyetemmé alakult át.

331 Gevers, Lieve; Vos, Louis (2004): *Studentenbewegungen*. Rüegg, Walter (2004): *Themen, Probleme, Erkenntnisse*. In: *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945)* III. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 236. o.

Az Egyesült Németalföld északi területein a diákok elszigetelődtek a lakosság többi részétől, mert saját szokásaikat követték. 1815-ben Groningenben jön létre az első diákegyesület, amit hamarosan más egyetemek egyesületei követnek.

A belga felkelés a patriotizmus hullámaint indította el a diákok körében, Utrecht, Leiden és Groningen diákjai közül számosan jelentkeztek önkéntesnek, szerencsére a francia hadsereg támogatása miatt a harcok nem követeltek jelentős áldozatokat, a diákok öntudatát viszont nagymértékben erősítette a harcokban való részvétel lehetősége.

1830 novemberében felkelés tört ki az oroszok ellen Varsóban. A kiváltó ok a cár beavatkozása a belga forradalomba. *Piotr Wysocky* (1797–1874) a kadettiskola parancsnoka vállalta a vezetést és hozzá csatlakoztak a varsói egyetem és később a krakkói egyetem diákjai. A tízhónapos küzdelem vereséggel végződött, sok diákot bebörtönöztek, mások emigrációba kényszerültek. A varsói és a vilniusi diákok több mint fele emigrált, többnyire Franciaországba. 1832-ben Varsó és Vilnius egyetemét bezárták.

A lengyelek felkelése szimpátiát váltott ki egész Európában és egyúttal az orosz cár iránti gyűlöletet is élesztette. Párizsban az 1830-as gazdasági krízis főleg a szegényeket sújtotta és újra demonstrációk kezdődtek. A szervezők között ott vannak a radikális republikánus diákok *Jules Sambuc* (1804–1834), *Auguste Blanqui* (1805–1881) és a későbbi kommunár *Charles Delescluze* (1809–1871). A tüntetéseken kifejezték a szolidaritásukat a lengyelekkel és egyesületek alapításának szabadságát követelték. A hatóságok két vezetőt Sambucot és Blanquit kizárták az egyetemről, ami további tüntetésekhez vezetett. 1831. szeptember 15-én a lengyel kapituláció hírének elterjedésével szolidaritási akciók kezdődtek, az emigrációba kényszerült lengyel táborkokot Strassburgban éljenző diákok fogadják. 1831 decemberében a gazdasági válság okozta bizonytalanságot fokozta egy kolerajárvány kitörésének veszélye. A radikális republikánusok újra mozgolódní kezdtek, Robespierre néhány írására alapozva egyenlőségre épülő köztársaságot követeltek, ennek jegyében kapcsolatot kerestek a munkásokhoz. 1832-ben kitört egy járvány, diákok százai önkénteskednek a kórházakban. Ugyanebben az évben munkásfelkelés tört ki, amelyben diákok is részt vettek, ezt két nap alatt leverik, így a republikánusok újra rejtőzködéssre kényszerültek. A titkos társaságok, például az „Emberi jogok társasága” egyre több taggal és szimpatizánssal rendelkezik. 1834. április 14-én a republikánusok újra felláznak a Quartier Latinben, de még aznap leverik őket. Ezután egy mintegy tíz évig tartó csendes időszak következik, amikor a diákok figyelmét a tanulás mellett a divat, a tánc és a mulatságok kötik le.

A később újra kezdődő sorozatos tüntetések, lázadások, felkelések a diákmozgalom radikalizálódásához vezettek. A spanyol király *VII. Ferdinánd* (1784–1833) 1830-ban két évre bezáratta az egyetemeket. Finnországban sok konfliktus támadt az oroszokkal, a kulturális különbségek és az uniformizálási törekvések miatt. A cári hatóságok a finn diákokat felszólították arra, hogy viseljenek egyenruhát, amit azok el is fogadtak. Lojalitásuk elismeréseként a cár 1833-ban támogatta a finn nyelv, az irodalom és kultúrtörténet egyetemi oktatásának bevezetését, sőt személyesen is meglátogatta az egyetemet. A finn nyelv és irodalom tanítására az első professzort 1840-ben nevezték ki, Alexander Nikolajevics nagyherceg pedig az egyetem kancellárja lett. A Svédországban menedéket talált finn emigránsok körében nem arattak osztatlan sikert ezek a fejlemények.

1827-ben német földön elkezdődik a Burschenschaft-mozgalom történetének második szakasza. 1830-ban és 1831-ben egy különösen aktív csoport a „Germanen”-ek egyesületi napok megtartását kezdeményezték, ez alkalommal szóba került egy akadémiai légio felállítása, azért, hogy a görögök és a lengyelek harcát segítsék. Az 1832-ben megtartott stuttgarti egyesületi napok célja egyértelműen a forradalom és ennek segít-

ségével az egységes Németország megteremtése. Ugyanez a célja a Hambuchfestnek, 1832. május 27-én 25.000 fő résztvevővel, köztük sok diákkal és a „Germanen” csoporttal, itt is a német szövetség a fő téma. 1833. április 3-án a „Vaterlandsverein” egy radikális csoportja, mesteremberekkel összefogva, arra készült Frankfurtban, hogy megtámadja a rendőrség központját, ezzel elindítva a népfelkelést. Ez a kezdeményezés meghiúsult és még szigorúbb kontrollhoz vezetett, ennek részeként 1832 és 1838 között a 23 szövetségi államban 1800 személyt tartóztattak le, köztük 1200 diákot. Az események sorában 1837-ben Ernst August uralkodó az alkotmány elleni kritikájuk miatt emigrációba kényszerített hét göttingeni professzort. 1842-ben elbocsátják – a karlsbadi határozatok nyomán – Breslau egyeteméről August Heinrich Hoffmann von Fallersleben tanárt, aki *Egy elbocsájtott professzor vigasztalan éneke* (Trostlied eines abgesetzten Professors) című költeményben számol be viszonságos sorsáról.

Professzor voltam egykor,
de elbocsájtottak.
Előadásokat tartottam egykor,
de most mit tegyek?
Most gondolkozhatok és verselhetek
teljes a tanszabadság.
Nem gátolhat meg ebben senki sem
egészen az örökkévalóságig.
De, nincs még minden veszve:
Professzor vagyok, vagy sem –
Találok még elég nyitott szemet és fület,
hogy elmondhassam az igazságot.³³²

A Burschenschaftok elnyomását megkönnyítette, hogy az egyes országos egyesületek (Landmannschaft) hagyományosan nem politizáltak. Úgynevezett corpsokba rendeződve ápolták a hagyományos diákszokásokat, viselték különféle szalagjaikat, tarka sapkáikat és jelvényeiket. Folytatták diákpárbajozási szokásaikat. Az egyesületeknek megvolt a saját hierarchikus rendjük, a kezdők neve „Fuchs” a következő fokozat a legényeké „Burschen” és a pártfogóként élethosszig velük tartók az öreg urak „Alte Herren” megnevezéssel. A corps-ok mint politikailag veszélytelen szerveződések tovább működtek és fontos szerepet kapnak a diákság életében, 1848-tól a corps-okat hivatalosan is elismerték. A német viszonyokat bonyolítja, hogy az erkölcsiség, tudományosság, lelkiesség jelszavakat követve protestáns bajtársi egyesületeket is alapítanak, ilyen jött létre Halléban (1843), Berlinben (1845/46), Bonnban (1846) és Göttingenben (1851). A katolikusok csak 1848 után alapíthattak a korábbi olvasóköreikre építve diák-egyesületeket, ilyen az „Aenania” Münchenben (1852), a „Bavaria” Bonnban (1853), a Katolikus olvasókör Berlinben (1853) és a „Winfridia” Breslauban (1856). Az 1853-ban alapított „Unitas” 1887-ig csak katolikus teológus hallgatókat fogadott be.

A Burschenschaft-mozgalom történetének harmadik fázisa az 1840-es években kezdődik az ún. „Progreßbewegung” megjelenésével, ennek legfőbb célja a társadalmi

332 Idézve In: *Magister und Scholaren, Professoren und Studenten. Geschichte deutscher Universitäten und Hochschulen im Überblick.* (Hrg. Steiger, G. – Flächenräger W.) Urania Verlag, Leipzig-Jena-Berlin 1981. 91. o. Fordította szabadon M. Gy.

egyenlőség biztosítása. A mozgalom Göttingenből indul és hamarosan corpson kívüliek (Finken vagy Wilden) is csatlakoznak hozzájuk. Meg akarják szüntetni a diákok és a polgárok közti mély szakadékot, lemondanak a diákság elit részének hagyományairól, olvasóköroket hoznak létre és gyakorolják magukat a politikai tartalmú szónoki vitákban. 1844 és 1846 között kiadják a „Zeitschrift für Deutschlands Hochschulen” című folyóiratot, amely az első német diáklap. Az egyetem vezetésének szemére vetik, hogy a hatóságok eszközévé engedték tenni az egyetemet és a humboldti gondolatot az oktatás és a tudomány egységes fejlődéséről veszni hagyták. A fiatal privátdocensek támogatják a mozgalmat, a hatalom pedig az elfojtására törekszik.

A Habsburg Monachiában az 1830-as években a bécsi egyetemen megerősödik a lengyel, a cseh és a szlovák diákok mozgolódása. Olyan titkos szövetségek jönnek létre, mint az Új Lengyelország, amelyhez 1837-ben csatlakozik a „Junge Sarmatien” csoport, szócsove pedig a „Haza fiai” nevet viseli. A lengyelek kapcsolatban vannak a szlovákokkal, segítenek nekik megszervezni saját „Ifjú Szlovákia” elnevezésű mozgalmukat. 1834-ben titkos megállapodás rögzíti a cseh-szlovák-lengyel együttműködés alapjait. 1837-ben minden diákszervezet működését betiltják, ekkor Pozsonyban titkos szervezetet alapítanak „Vzajomnost” névvel.

4. DIÁKOK ÉS PROFESSZOROK SZEREPE AZ 1848-AS EURÓPAI FORRADALMAKBAN

1845 körül igen éles társadalomkritika uralta az európai közéletet. A viták és felvetések nem csak a metternichi politikai rendszer ellen, hanem alapvetően a hatalom és a vagyon koncentrálódása ellen irányultak. A hatóságok ezt a jelenséget egyfajta nemzetközi összeesküvésnek tekintették. A tiltás ellenére a sokféle csoport tagjai titokban – de közben sok ügynöktől megfigyelve – rendszeresen találkoztak egymással. A diákok némelyike segélyszervezetekben dolgozott önkéntesként, mások radikális társadalomkritikát gyakorolva forradalmat készítettek elő. A diákság társadalomkritikájának formái lefedték az egész politikai palettát, a baloldaltól a jobboldalig.

Jacques Laffitte-t (1767–1844), az 1830-as demokratikus mozgalom egyik vezérét 1844. május 30-án temették Párizsban. A koporsót kísérő tömegben legalább ezer diák is volt, egyikük a búcsúztató beszédben több demokráciát követelt. Most első alkalommal voltak 1830 óta újra együtt a munkások és a diákok. Egy év múlva egy másik temetésen ugyanez megismétlődött, de erről már a „Les Écoles” elnevezésű folyóirat adott hírt. A mozgalom egyre szélesedett, a szituáció élesedését fokozta, hogy a diákság három kedvelt professzorát – *Adam Mickiewicz*-et, *Edgar Quinet*-t (1803–1875) és *Jules Michelet*-t (1798–1874) zaklatták a hatóságok. Az első szolidaritási megnyilvánulásra 1845-ben került sor. Amikor Quinet-t a miniszter megfosztotta állásától, ekkor 3000 diák protestált mellette, a tüntetést a rendőrség brutálisan szétverte és tizenegy diákot börtönbe vetettek.

Ugyanebben az időben Finnországban is megváltozott a helyzet. Helsinkii egyetemén 1844-ben védtek meg utoljára latinul doktori disszertációt. A skandinávizmus és a finn egység gondolata egyre gyakrabban került elő. A nemzeti nyelv előtérbe kerülése élénk irodalmi tevékenységre ösztönözte a diákokat és nőtt a finn nyelvű publikációk száma. A finn diákok többsége kezdte úgy érezni, hogy az orosz és a svéd kulturális és politikai hatások akadályozzák a nemzeti kultúra kibontakozását. Új jelszavaik a nép, a

nyelv és az ország felszabadítását követelték. 1846-ban a diákság szervezeti reformokat kezdeményezett. Nemzeti céljaink eléréséhez olvasókörokre, könyvtárakra, közösségi helyiségekre, ún. diákházakra volt szükségük, ahol étkezni és szórakozni is lehetett. Szándékaikat Helsinkiben és Uppsalában részben meg is tudták valósítani.

Nagyjából ugyanekkor Dánia és Svédország diáksága körében – utóbbi akkor még Norvégiát is magába foglalta – a skandinávizmus hatására új víziók támadtak, ami a liberálisok tevékenységének erősödéséhez vezetett. A cél egy modern liberális alkotmányra épülő egyesített Skandinávia. Az új koncepció valamennyire tompította a skandináv országok közötti ellentéteket. Dánia és Svédország számára túl radikálisnak bizonyultak ezek a gondolatok, így a dánok el is maradtak az 1843-as Uppsalába összehívott skandináv kongresszusról, mert a dán részt venni szándékozók börtönbe kerültek. Az 1845-ös koppenhágai kongresszus határozott fellépésre készítette az orosz, a svéd és a dán hatóságokat. Érdekes, hogy 1865-ben már *I. Oszkár* svéd király (1799–1859) és a dán *VII. Frigyes* (1808–1863) pozitívan emlegette ezt a diákkongresszust, aminek háttérben az húzódozott meg, hogy vitába keveredve a németekkel Schleswig-Holstein miatt, most már az uralkodók is fontosnak tartották a diákok támogatását. Hasonló irányban szerveződtek az elkövetkező skandináv kongresszusok 1869-ben és 1875-ben is. Ezzel a skandinávizmus ki is fulladt. 1852-ben a svéd diákok kérték még a tananyag frissítését, ami meg is történt.

1846-ban a levert felkelés következtében a korábban szabad városállam Krakko az Osztrák Monarchiához került. Ez a lengyelek iránti szimpátia támogatási hullámot indított el egész Európában és gyűlöletet váltott ki az osztrákok és az oroszok ellen. A lengyel felkelés leverésének első évfordulóján 1847 márciusában 1200 diák tüntetett Párizsban. 1848-ban betiltották Párizsban az egyetemi előadásokat, ami újra utcára vitte a diákokat, de most már közel háromezren voltak. Az eseményekről saját újságjaik tudósítottak, így a hírek gyorsan és hitelesen terjedtek. 1848. február 22-re a diákok tüntetést szerveztek, amelyhez munkások is csatlakoztak, így vonultak a Bourbonok palotájához és a parlamenthez. Másnap tűzharc tört ki a diákok és a hatóságok között, amelyre válaszként a diákok február 24-én barikádokat emeltek. A diákok – az 1830-as forradalomnál kevesebben vettek részt ebben – főleg szervezést és közvetítést vállaltak a munkások és a nemzeti gárda tagjai között. A király lemondása és a forradalom sikere futótűzként terjedt Európában és másokat is cselekvésre készítetett.

Belgiumban a függetlenség elnyerésekor liberális alkotmányt vezettek be, de korlátozták a választójogot, 1847-ben viszont megduplázták a választásra jogosultak számát. Ez a döntés és az esetleges francia intervenciótól való félelem egy időre csillapította a kedélyeket. 1848 tavaszán a löweni diákok szolidaritást vállaltak bécsi, jénai és berlini társaikkal. Inspirálóan hatottak rájuk *Claude Henri de Saint-Simon* (1760–1825) szabadságot és szociális egyenlőséget követelő gondolatai. A löweni rektor megtiltotta a szerveződést az egyetemen, erre a diákok petíciókkal álltak elő, majd miután nem értek el eredményt a radikálisabbak a brüsszeli szabad egyetemre vagy Gentbe távoztak. Gentben a haladó nézeteket képviselő *Francois Huet* (1804–1869) professzor körül olyan diákkör szerveződött, amelyikben segélyakciókat szerveztek a francia forradalom áldozatainak segítésére.

Hollandia kormányzatát az európai események liberalizálásra ösztönözték, igyekeztek minden nyugtalanságot még annak eszkalálódása előtt megelőzni. Ehhez megnyerték a diákság támogatását. A leideni egyetem rektora maga kérte a diákokat polgári véderő felállítására, amelynek feladata a rend fenntartása lett.

Az 1848-as forradalmi események az egyetemeken nem előzmény nélküliek. A forrongó Európában az egyetemeket sokan a liberalizmus melegágyának tartották. Az éles

szemű *Klemens Metternich* herceg (1773–1853) 1818-ban már az aacheni kongresszuson felvetette az egyetemi korporációk és az „autonómia maradványok” erőteljesebb állami kontrollját. Restaurációs törekvéseit akkor még nem tudta keresztül vinni, de egy évvel később a karlsbadi konferencián már elérte a diákegyesületek betiltását, a cenzúra fokozását és a professzori kar hatékonyabb ellenőrzését. Ezek az intézkedések látszólagos nyugalmat hoztak, de a forrongás nem szűnt meg, ahogy Krakkó 1830-as példája és más felkelések is utaltak erre. A karlsbadi határozatokat csak 1848 eseményei sodorták el, de akkor Metternichkel együtt.

Franciaországban az európai forradalmak kiindulópontjában 1848. február 24-én kiáltották ki a köztársaságot és az itteni események híre³³³ futótűzként terjedt el egész Európában. Március 2-ára a forradalom híre elérte Délnyugat-Németországot, március 6-ára Bajorországot, március 11-re Berlint, március 13-ára Bécsset és – nem sokkal később – Pestet, március 18-ára pedig Milánót.³³⁴

A párizsi forradalom híre már február végén elért Bécsbe, de az itteni megmozdulások 1848. március 14–15-e között kezdődtek, alapvetően a gyűlölt Metternich kancellár elleni felkelésként.

A forradalomról sok verset írtak, egy lelkes német gyűjtő az 1848-as eseményekről 2170 verset talált. Az egyik költeményt, a „Marseillaise Autrichienne”-t az egyetemi légió egy fiatal orvostanhallgató résztvevője írta, még a forradalom első napjainak lelkesedésében. A diák versében szinte leltárszerűen rögzíti a forradalom kezdetének viharos eseményeit:

Vom 14. zum 15. März

Die Universität

Was kommt heran mit kühnem Gange?
Eine Waffe blinkt, die Fahne wehnt
Es naht mit hellem Trommelklage
Die Universität

Die Stunde ist des Lichts gekommen;
Was wir ersehnt, umsonst erfelht,
Im jungen Herzen ist's entglommen
Die Universität

Das freie Wort, das ist gefangen,
Seit Joseph arg verhöhnt, geschmäht,
Vorkämpfend sprengte seine Spangen
Die Universität

333 A Rothschild bankház postaszolgálata ebben az időben 5 nap alatt juttatta el a híreket Párizsból Bécsbe!

334 Lengyelország – 1796-tól Oroszország, Ausztria és Poroszország által megosztott – a forradalmi eseményekben nem vesz részt, mert az orosz és osztrák uralkodói réteg a parasztságot a hazai forradalmi nézeteket valló nemesség ellen hangolta.

Zugleich erwacht mit Lerchenliedern,
 Horcht, wie es dithyrambisch geht!
 Und wie die Herzen sich erwidern:
 Hoch Die Universität

Und wendet ihr Euch zu den blechen
 Gefall'nen Freiheitsopfern, seht:
 Bezahlt hat mit den ersten Leichen
 Die Universität

Doch wir dereinst die Nachwelt blättern,
 Im Buche der Geschichte steht
 Die Lichte That mit gold'nen Lettern
 Die Universitäten

(Joseph Alexander Frhr. von Helfert, *Der Wiener Parnaß im Jahre 1848*, Wien 1882.
 erősen átdolgozott variáció)

A vers megállapításaiból sok minden valós, de bizonyos értelemben idealizált elképzeléseket táplál az egyetemek szerepéről. Visszaemlékezések és mikrotörténeti részletek megismerése némileg differenciáltabb képet nyújt a korabeli eseményekről.

1848. március 12-én a bécsi egyetem aulájában összegyűlt diákok petíciót szerkesztettek. Ebben arra kérik az uralkodót, hogy emelje a közoktatás színvonalát, biztosítsa a tanszabadságot és a vallásfelekezetek közötti egyenlőséget. A polgári jog terén a bírósági eljárások nyilvánosságát és a népképviselőket követelik.³³⁵

Egy, a bécsi forradalom első napjait megélt katolikus pap visszaemlékezése szerint – mivel egy evangélikus lelkésszel és egy zsidó rabbival együtt temették el a forradalom első halottait, így a véleménye hiteles lehet – azt tapasztalta, hogy a különböző felekezetű és státuszú polgárok egymást megölelve gyászolták az áldozatokat. Egy másik szemtanú visszagondolva a bécsi egyetem téri eseményekre arra emlékszik, hogy a tömeg még azt kiáltja „Éljen a császár, éljen az egyetem!”³³⁶

335 Ogris, Werner (1999): *Die Universitätsreform des Miisters Leo Graf Thun-Hohenstein*. Herausgeben vom Archiv der Universität Wien, 27. o.

336 Langewiesche, Dieter (1999): *Studenten in den europäischen Revolutionen von 1848*. In: *Jahrbuch für Universitätsgeschichte*. 1999/2. 40. o.

37. kép: Barikád a császár arcképével
Forrás: Archiv der Universität Wien

Bécs polgárai ekkor még úgy gondolták, hogy a nagy tiszteletben álló császár nem lövet a tömegre, a diákok a bizalom jeleként az ő arcképét hordozták körül a városban.

38. kép: Az egyetem tér Bécsben az 1848. március 13-án éjszaka
Forrás: Archiv der Wiener Universität

A bécsi diákok az egyetem aulájában gyülekeztek, a Polytechnikum és a Művészeti Akadémia diákjaival egyesülve akadémiai légióvá álltak össze. A karonként szerveződő mintegy 6000 diák harci osztagokká állt össze. Festői szépségű ruhájukkal – kék felöltő, fekete-piros-arany vállszalag, szürke nadrág és nagy fekete tollal díszített kalapjukkal (Kalabreser) feltűnést keltettek. Elit alakulatukat, a Todtenkopfflegiont (halálfejes légió), professzor S. Sulzer vezette, aki még lelkesítő indulót is komponált csapatának. A légió vezetői nagyrészt doktorált személyek, ezért gúnyosan „doktorok forradalmaként” is emlegették a felkelést. A diákság bécsi forradalomban betöltött szerepével kapcsolatban, sokan sokáig azt hitték, hogy az áldozatok mindegyike diákok közül került ki, a valóságban azonban Bécsben a mintegy 60 áldozatból 48 személyt azonosítottak és közülük 9 polgár a többi pedig az „alsóbb népréteghez” (iparos, napszámos, tanonc) tartozott.³³⁷ A bécsi forradalom 20 fő diák áldozatot követelt. Ez a tény és a későbbi események arra utalnak, hogy Bécsben valójában kétféle forradalomról beszélhetünk: a jó forradalom a polgári belvárosban zajlott; a rossz, az elnyomottaké, a proletárforradalom színhelye pedig a város széle, a gyárak területe, és egyik következménye a géprombolás, a vámházak kifosztása lett. A bécsi forradalom még az olyan tradicionális helyszínekre is kiterjedt, mint a ma is ugyanott működő piac, a Naschmarkt. Jellemző módon az itteni árusok arra használták fel a zavaros időket, hogy megszabaduljanak a piacot uraló, a termelők árait monopolárrakkal letörő „kiskirálytól”.³³⁸

A légiókba szerveződött és fegyvert kapott bécsi diákok a rend és a biztonság megőrzése érdekében őrzárakat tartanak és igyekeznek az alsóbb rétegek rombolását megakadályozni.³³⁹

Bécsben a március 15-i diákok és munkások részvételével zajló tüntetések hatására a császár beavatkozik, meneszteti Metternich herceget, megszünteti a cenzúrát és új alkotmányt helyez kilátásba. A diákok azonban ennél többet várnak és létrehozzák az akadémiai légiót. A légióba tömörültek létszámát 600 fővel erősítik a brünniek, 250 főt küld Olmütz egyeteme. Bécsben a diákokból és nemzeti gárdából álló komitét veszi át a hatalmat, a külvárosokban a munkások létrehozzák saját komitéikat. Az akadémiai légió a harcok során radikalizálódik. A bécsi forradalom 1848. október 6-án a munkások és a diákok felkelésével folytatódik, amit a bécsi gránátos ezred zendülése vált ki.³⁴⁰ Ennek kiváltó oka Latour hadügyminiszter parancsa, amelyben az ezredet Jelasics támogatására Magyarországra akarja küldeni. A zendülés során Latour hadügyminisztert megtámadták és megglincseltek. A császár, a kormány és a főhivatalnokok arra kényszerülnek, hogy Olmützbe helyezték át működésüket. Többen abban reménykednek, hogy majd a magyar forradalmi hadsereg menti fel Bécset az időközben erőre kapott császári seregek ostroma alól. A Bécs elleni előrenyomulást halogató magyarokat Schwechatnál

337 Berlinben a márciusi harcok 300 áldozata közül 15 volt iskolázott ember és 30 mesterember; Milánóban a háromszázötven áldozat között 12 diák volt. Hobsbawm szerint ezért az 1848-as forradalmak a dolgozó szegények forradalmi. Hobsbawm 1978. 18. 22. o.

338 Szilágyi Zsuzsa (2004): *A császárváros. Bécsből Bécsről*. Helikon Kiadó, Budapest, 48. o.

339 Magyarok is tevékenyen részt vettek a bécsi egyetemi hallgatók mozgalmában. A bécsi akadémiai légió tisztjei között a 48 orvosból 8 személy volt magyarországi, a mérnökhallgatók 34 fős tiszt gárdájából 6 fő magyarországi. In: Szögi László (1994): *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemén I. 1790–1850*.

ELTE Levéltára Budapest-Szeged. 22. o.

340 Ferdinand Freiligrath Wien című versében kifogásolja a németek passzivitását, amiért nem sietnek Bécs megmentésére és csak szolid éljenzéssel segítenek.

megállítja az osztrák-horvát sereg. 1848. október 31-én háromnapos ágyúzás után a bécsi felkelés elbukik, *Windischgrätz* tábornagy bevonul Bécsbe, a császár és a kormány visszaveszi a hatalmat.

Freiburgban a diákok a városi polgárokkal együtt fegyveres véderővé álltak össze. Vezetőnek a kamerálisztikai tanszék egyik diákját *Fridolin Schinzingert* választották meg. A véderő egyes csoportjait republikánus érzelmű professzorok vezették. Az önkéntesek csapata a tornászegylet és az énekkar tagjaiból verbuválódott. Közöttük nagyon kevés az egyetemi oktató. A forrongó városban a diákok „macskazenét” adtak néhány konzervatívnak tartott professzor ablaka alatt. Egy másik éppen akkoriban végzett diák – *Joseph Hägele* – a tornászegylet tagja és a föderatív köztársaság híve, az elnyomott néprétegek védelmezőjeként és ügyvédjeként kívánt fellépni. A kezdeményezést a frankfurti előparlament késlekedése és bizonytalankodása tette szükségessé. 1848 márciusában zavargások, gyújtogatások történtek a városban. Közben Konstanzban *Hecker* kikiáltotta a Köztársaságot, de ezt a felkelést hamarosan leverték. Az önkéntesek ennek ellenére elbarikádozták magukat a városban, egy orvostanhallgató – *Georg von Langsdorff* – pedig a templomtoronyból figyelve a támadók mozgását igyekezett a védelmet fenntartani. A reménytelen vállalkozás bukása után Langsdorff néhány társával együtt Franciországba, Svájcba majd onnan az Egyesült Államokba menekült. A felkelés hivatalos áldozatainak számát 33 főben adták meg, de a valós szám ennél biztosan magasabb volt.³⁴¹

Pesten 1848. március 15-én kitört a forradalom, ami az osztrákok elleni szabadságharc formáját ölti. A kezdeményező szerepet itt is a márciusi ifjak töltik be. Új kormány alakul, katonai hadműveletek kezdődnek. Az országgyűlés korszakos jelentőségű döntéseket hoz. A magyar viszonyokat a demokratikus célkitűzések, a nemzeti és nyelvi függetlenség és az osztrák önkényuralom alóli szabadulás céljai határozzák meg. A feudális kötöttségek és az újra keletkező nemzetiségi konfliktusok nehezítik a szabadságharc sikerét. Ennek ellenére a magyar és az olasz szabadságharc tart ki a leghosszabb ideig és csak az orosz túlerő tudja kikényszeríteni a fegyverletételt. A magyar szabadságharc fegyveres küzdelmeiben külföldiek, így nagyobb számban lengyelek is részt vettek. Kevésbé ismert, hogy a magyar szabadságharc egyik résztvevője *Gustav Adolph Schlöffel*, akit a poroszok 1848 áprilisában elsőként tartóztatnak le, majd Magyarországra szökött, később 1849-ben a pfalz-badeni felkelésben életét veszti.³⁴²

A fegyveres felkelés Berlinre is áttérjed. A „*fliegende Corps*” elnevezésű polgárőrségnek 800 fős tagsága van, a barikádon 1540 fő harcol, közöttük maximum 100 fő a diák. A márciusi forradalom 254 áldozatából 2 fő a diák. A diákok Berlinben kezdetben rendfenntartásra törekedtek és csak később mentek ki a barikádokra. Berlinben munkások és polgárok is csatlakoztak a radikális-liberális felkeléshez. A német diákok 1848. pünkösdjén tartották a második wartburgi ünnepségüket 1200–1500 fővel, több egyetem diákjainak részvételével. Követelik a frankfurti nemzetgyűléstől a tanulás és a kutatás szabadságát és a karlsbadi határozatok felfüggesztését. A tervezett nagy demokráta tüntetést Berlin rendőrfőnöke betiltja. A felkelőket belső viták is megosztják, így a korábbi, haladást szolgáló törekvések lassan passzivitásba fulladnak. Szeptember 25. és október 3. között újra itt gyülekeznek és megalakítják a Német Általános Diákegyesületet. 1849-ben a diákok közül a legradikálisabbak csatlakoznak a badeni felkelőkhöz.

341 Speck, Dieter (2006): *Eine Universität für Freiburg*. Rombach Verlag, Freiburg/Berlin 126–127. o.

342 *Magister und Scholaren, Professoren und Studenten. Geschichte deutscher Universitäten und Hochschulen im Überblick*. (Hrg. Steiger, G. – Flächenräger W.) Urania Verlag, Leipzig-Jena-Berlin 1981. 106. o.

A nyugtalanság Prágára is áterjedt, itt is a liberális és a nemzeti kezdeményezések válnak fontossá. 1848. március 15-én cseh és német diákok követelik a társadalom és az oktatás demokratikus átalakítását és a bécsi mintát követve 2360 főből álló akadémiai légiőt hoznak létre. Itt azonban a vezetésben a professzorok is részt vettek, akik tompították a radikális megnyilvánulásokat. Pütkösöd felé a munkásokkal szövetkezve önálló cseh köztársaság alapítását tűzték ki célul. Barikádokat emeltek az osztrák főparancsnok rezidenciája köré, amikor egy véletlen folytán halálos lövés érte a főparancsnok ablakban megjelenő feleségét. Ezt az osztrákok ágyúzással torolták meg, ami megtörte a diákok ellenállását, közülük sokan fogságba estek. A professzorok által vezetett akadémiai légiő – a bécsi november 1-i feloszlata ellenére – itt még megmaradt egy ideig, de később, ahogy a radikális szárny lett itt is erősebb, 1849-ben feloszlatták. A német és cseh diákok kis csoportjai ezután még titkos összeesküvéseket szerveznek, de ezeket 1850-ben és 1851-ben sorra felfedik és megtorolják.

A diákok szerepe úgy értékelhető, hogy a forradalmak egy rövid időre légüres teret teremtettek Európában és ebben a térben fontos szerep jutott a diákoknak, főleg azért, mert együtt voltak és könnyű volt őket mozgósítani. Ez a helyzet jött létre Párizsban, Bécsben, Prágában és Pesten, Grácban és Freiburgban. Romániában másként alakultak a dolgok, ott a külföldön élő intelligencia (Exilintelligenz) játszott fontos szerepet. Az ő lehetőségeiket viszont behatárolta az a tény, hogy nem saját országukban tevékenykedtek, hasonló helyzet jött létre Lengyelországban is.

Az 1848-as forradalmak lényege nem a barikádharc, ennél sokkal fontosabb a politikai küzdelem. Ennek egyik hatása, hogy sok újságot alapítottak, parlamenti üléseket tartottak és az események hatására további demokratikus szabályokat vezetnek be.

A forradalmi eseményekben résztvevő egyetemistáknak alapvetően két típusa különíthető el, ezek 1) a politikai reformereké és 2) az egyetemi reformerek csoportjéa.

1. *A politikai reformerek meghatározó sajátossága a sokszínűség, ez a harcokban aktívan résztvevőktől, a politikai küzdelmek radikálisaitól a konzervatívokig terjed.* Ahol ezek a fiatalok fegyvert fogtak, ott erős balra tolódás következett be, bár nemzetiség szerint voltak ún. gárdákba szervezve, azért ott is igyekeztek együtt maradni, ezért láthatóbb a jelenlétük.
2. *Az egyetemi reformerek csoportja.* Általánosságban elmondható e koncepció képviselőiről, hogy az ő reformelképzeléseik nem összeurópai kiterjedésűek, hanem szinte csak a német nyelvterületre korlátozódnak. A német egyetemek ugyanis különleges szerepet töltenek be ekkoriban, azáltal, hogy a kultúrnemzet ideájának kompenzációját szolgálják (Ersatzinstitutionen) a hiányzó német államnemzet pótlásaként. A kultúrnemzeti gondolat magja, hordozója pedig az irodalom és a tudomány, ezért a német egyetemek e tartalmak legaktívabb gondozóiként a leendő nemzetállam építőköveinek tekinthetők. Ettől a koncepciótól el kell határolni az Osztrák-Magyar Monarchiában, így különösen Magyarországon, a nyelvi és nemzeti függetlenségért küzdő népek intézményeit.

Párizsban az École Polytechnique a forradalmi események középpontja. Ezt az intézményt 1794-ben alapítják a francia forradalom szellemében és az 1830-as események idején a forradalmi kezdeményezések egyik színhelye. A diákok szoros együttléte, akik ráadásul egyenruhát hordanak, sőt fegyverrel – karddal rendelkeznek – kedvez a szerveződésnek. A februári forradalom idején a lakosság Párizsban lelkesen üdvözli a diákokat, de itt is a bécsiekhez hasonlóan kettősség figyelhető meg a diákság magatartásában, ugyanis a diákok többsége republikánus érzelmű és a forradalom továbbviteléért

küzd, de az itteni diákok nem radikalizálódnak annyira, mint, ahogy ez másutt történt. Sőt még rendfenntartói szerepet is vállalnak és napi díjat (zsoldot) is elfogadnak, miközben kiállnak a polgári értékek mellett. 1848 júniusában a diákok már nem játszanak meghatározó szerepet és a III. Napóleon elleni sztrájkba sem kapcsolódnak be.

Bécsben egészen más helyzet alakult ki, az ottani diákok ugyanis felvették a harcot Windischgrätz katonáival. Az európai forradalmak idején egyedül a párizsi diákok viselkedtek másként. Másutt mindenhol – ha nem is mindig nagy számban – a diákok aktív résztvevői a harci eseményeknek. 1848 márciusában Münchenben a diákok fegyverben álltak. Idővel persze a Habsburg Birodalomban is megbomlik az egység, ugyanis megjelennek a nemzetiségi problémák. Grácban a szlovén diákok külön légióba tömörülnek, bécsi diákok ünnepelték Windischgrätzet, amikor 1848 áprilisában leverte a prágai felkelést.

A forradalmi események idején a diákság felvette a harcot a reakciókkal és az anarchistákkal, az persze, hogy mi számít reakciónak, az adott helyzet értelmezésétől függött. Mindenesetre célkitűzéseikben vannak közös elemek: például a gráci diákok ezt a szöveget hímeztették zászlajukra „Isten, áldd meg a haladást.”³⁴³ A szlovén diákok még az 1840-es években megalapítják Grácban a „Szlovénia” diákegyesületet, illetve Laibachban szeretnék egy szlovén egyetemet létesíteni, de erre nem kerül sor 1848-ban sem. Ez a vágy azonban tovább él és az 1860-as években újra feléled.

Egy másik magánlevélben az egyik bécsi legionárius diák – kifogásolva a polgárok magtartását – így panaszodik édesapjának: a bécsi alattvalók minden tekintély előtt behódolnak, érdemes ezekért egyáltalán harcolni?³⁴⁴ A bécsi egyetem archívumában fennmaradt egy karikatúra a bécsi nyárspolgár ábrázolásával.

.....
343 Langewiesche, Dieter (1999): *Studenten in den europäischen Revolutionen von 1848*. In: *Jahrbuch für Universitätsgeschichte*. 1999/2. 52. o.

344 uo. 52. o.

39. kép: Bécsi nyárspolgár az 1848-as forradalom idején
 Forrás: Archiv der Univeersität Wien

Egyébként mind a diákok, mint az egyetemi oktatók igyekeztek messzemenően kihasználni a forradalom adta lehetőségeket érdekeik érvényesítésére: hamarosan egyesületeket alapítanak, kongresszusokat tartanak, felhívásokkal fordulnak a nyilvánossághoz, újságokat alapítanak, jobbító szándékú reformokkal állnak elő, tehát a politikai reformtörekvésekhez szakmai megújulási törekvéseket kapcsolnak, továbbá nem csak állami, hanem egyetemi reformot is követelnek

A forradalmi események hatására az egyetemeken egyre újabb reformcélokat fogalmaznak meg. A forradalom idején legalább öt kongresszuson vitatkoztak a jövő feladatairól.³⁴⁵ A viták során három álláspont kristályosodott ki: konzervatív, liberális és demokratikus csoportosulások jöttek létre. Érdekes, hogy ez az elkülönülés nem esik egybe a professzor-docens-diák hármas felosztással, ahogy ezt esetleg vélhetnénk. A valóságban a diákok és a docensek kerülnek egy csoportba, legalábbis a reformtörekvéseket illetően, a professzori kar inkább a konzervatívokhoz húz. A radikális demokraták minden állami felügyelet ellen vannak, azt szeretnék, hogy az egyetem nemzeti intézményként kapjon korporatív autonómiát. A liberálisok meghagynák a kinevezett

.....
 345 Volz, Wilhelm Ludwig „Der erste reform-Congress für deutsche Universtäten, abgehalten in Jena im September 1848, und seine Vorbereitung in Tübingen” in Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft, Jg. 1848, 4. Heft, 665–718.

rendes professzorokra, valamint a rendkívüli tanárookra (extraordináriusokra) és a privátdocensekre való felosztást, de szolid reformelvárásokkal élnének, azaz legyen minimális az állami befolyás, legyen teljes a tanszabadság, ne legyen kötelező egyetlen előadás hallgatása sem, a szemeszter végi vizsgákat töröljék el és csak az államvizsga maradjon meg a tanulmányi időszak végére. A konzervatívok alapvetően elutasítják az egyetemek nemzetiségek szerinti működését, a nemzetiségi szempont megjelenését zavaró tényezőnek tekintik.

Tübingenben *Carl Georg von Wächter* professzor azt javasolja, hogy maradjon meg a régi rendszer, de sok újítással, véleményét így összegzi:

„mi az egyetem lételeme? A szabadság! Engedjétek meg nekünk a tudományok szabad művelését, adjatok függetlenséget és biztos állást a tanároknak, a diákoknak pedig önállóságot, ha ezt megteszitek minden más meg fog oldódni.”³⁴⁶

Viszont a hallgatók által befizetendő tandíjról ő sem kívánt lemondani, mert úgy véli, csak az teszi lehetővé a privátdocensek működését, akik a professzori utánpótlást adják. Hasonlóképpen elveti a diákság részvételét az egyetem irányításában, de a diáksággal szembeni korábbi szigorú követelményeken enyhítené, és arra buzdítja őket, hogy egymás közötti működésüket a maguk alkotta rend szerint szabályozzák.

A diákbizottságok a német egyetemeken még sokféle további követeléssel álltak elő: díjtanulmány vizsgákat és részvételi lehetőséget kértek az egyetemi grémiumok választásában. Beleszólást kértek a docensek kinevezéséhez, fontosnak tartják, hogy ebben a tehetség számíton, illetve a professzorok kinevezésébe is bele kívánnak szólni. Céljuk a demokratizálódási folyamat elősegítése. Igazi demokratikus jogokkal rendelkező állampolgárok szeretnének lenni, ez a haladás iránt elkötelezett az ún. *Progresstudentek* követelése. Ezeket a követeléseket a diákok többsége is magáévá tette.

Franciaországban a reakciós szellem európai újjáéledésével párhuzamosan mélyül a diákok közötti szakadék a köztársaság hívei és ellenfelei között. A forradalom végét az 1852. december 2-i általános sztrájk jelenti, amikor is Louis Bonaparte elnököt *III. Napóleonként* császárrá koronázzák. Ezután a barikádok két napon belül eltűntek, a diákok pedig visszavonultak az egyetemre és a tanulással, szórakozással foglalkoztak, néhány titkos sejt ugyan még táplálta a forradalom lángját, de ennek már nem lehetett széleskörű hatása. A forradalmi események a kollektív emlékezetben legendás történésekké, mítosszá álltak össze.

1848 után új választóvonalak jelennek meg Európa társadalmi életében. Az elkülönülés határai polgár és diák, egyetem és társadalom között körvonalazódnak. A diákság élni és fokozni kívánja állampolgári jogait és talán kötelességeit, az egyetem pedig ki akarja vonni magát az államhatalom gyámkodása alól – ezek az 1848-as egyetemi reformok vezérlő gondolatai. A Habsburg Birodalomban is érvényesítették ezeket a törekvéseket és valamelyest fel tudtak zárkózni a német egyetemekhez. Európában – Hobsbawm értékelése szerint:

„az 1848-as forradalom az egyedüli, mely egyaránt érintette a kontinens fejlett és elmaradott országait. Egyszerre volt a legnagyobb kiterjedésű és a legsikeresebb ilyen forradalom.

346 Langewiesche, Dieter (1999): *Studenten in den europäischen Revolutionen von 1848*. In: *Jahrbuch für Universitätsgeschichte*. 1999/2. 55. o.

Kitörése után hat hónappal már előre látható volt a teljes bukás, tizennyolc hónapon belül pedig egy kivétellel (a Francia Köztársaság) mindenütt újra uralomra kerültek a megbuktatott rendszerek.”³⁴⁷

Ezt a forradalmat egyébként egyfajta különös, emelkedett romantikus pátosz lengte körül, ennek élesztésében fontos szerepük volt a diákoknak, különösen azokban az országokban, ahol ez összekapcsolódott a nemzeti felszabadításért vívott küzdelemmel, ahogy ez Magyarországon is történt. Nem véletlen, hogy Magyarország és Itália egyes részei tartottak ki legtovább a forradalom eszméi mellett és csak külső haderő - az orosz cár – segítségével verték le a magyar szabadságharcot.

A professzorok konszolidáltabb formában vettek részt az 1848-as forradalmakban. 1848-ban, amikor Frankfurtban egy új alkotmány kidolgozásának céljából összeült a német nemzetgyűlés, annak háromnegyed része egyetemet végzett jogászokból állt, a 830 képviselő között 49 fő, azaz a képviselők 6%-át adták professzorok. Ezért is említik *professzorok parlamentjeként*. Ez a parlament jelentősen hozzájárult a német egység létrejöttéhez. Ez a parlament az egyetemek számára is fontos döntést hozott, ugyanis kimondták, hogy a tudomány és annak oktatása szabad tevékenység. Ezt a döntést 1850-ben a porosz és 1867-ben az osztrák alkotmány is átvette.

40. kép: Professzorok parlamentje Frankfurtban 1848

(Ludwig von Elliott: *Sitzung der Nationalversammlung im Juni 1848*)

Forrás: https://de.wikipedia.org/wiki/Frankfurter_Nationalversammlung#/media/File:Frankfurt_Nationalversammlung_1848.jpg

Rudolf Virchow (1821–1902) berlini professzor 1848-ban figyelmezteti a porosz kormányzatot a Felső-Sziléziában kitört tífuszjárvány lehetséges hatásáról, ami különösen keményen érintette az éhező lengyel kisebbséget. Az általa küldött jelentés iránt a hatóságok érzéketlenek maradtak, ez tanúsítja egyrészt a felsőbb hatóságok közömbösségét, másrészt az egyetemi emberek jó indulatát, segítőkészségét, akik legalább javaslatokkal éltek. Különösen érdekes, hogy *Virchow* nem egyszerű ételosztásra, hanem a demokrácia

347 Hobsbawm, E. J. (1978): *A tőke kora (1848–1875)*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 14. o.

szélesítésre tesz javaslatot, a nevelés, a szabadság és jólét igényét hangoztatva.³⁴⁸ A tehetséges tudósnek, Rudolf Wirchownek szókimondásáért el kellett hagynia a berlini Charitét, így 1849 és 1856 között Würzburg egyetemén folytatta tevékenységét.

1848 pünkösdjén a Második Wartbugfesten a német és a bécsi egyetem képviselőiben 1200 diák vesz részt. A privátdocensek erőfeszítéseinek köszönhetően ugyan-ezen év szeptemberében Jénában találkoznak a nem kinevezett egyetemi tanárok. Ezen utóbbi rendezvényt bojkottálta Halle és Berlin egyetemi szenátusa. Mindkét találkozó követelése között szerepelt a tanszabadság, a privátdocensek és rendkívüli egyetemi tanárok jogi egyenjogúsága a kinevezett egyetemi tanárokkal. A diákok a vizsgák díjmentességét, az egyetemi ügyekbe való beleszólás jogát, a latin nyelv helyett az anyanyelv teljes körű használatát, valamint új modern tantárgyak – nemzetgazdaságtan, társadalomismeret – bevezetését követelték.

Az 1848-as német forradalmi eseményekben kulcsszerepet játszottak a diákok és támogatták őket professzoraik is, igaz áldozatok árán is csak csekély eredményt értek el, de megvetették egy fontos, csak később realizálódó gondolatnak – a német egységnek – az alapjait.

A professzorok nyilvános szereplései között többen politikai szerepet is vállaltak, Franciaországban a fizikaprofesszor *Dominique Francois Arago* (1786–1853) az ideiglenes kormányban hadügyminiszter lett. A Szardina-Piemont Királyságban *Vincenzo Gioberti* (1801–1852) egykori turini professzor, az olasz egységért folyó küzdelem élharcosa, 1848-ban rövid ideig miniszterelnök. Dániában miniszterelnök lett az egykori jogászprofesszor *Hans Christian Ørsted* (1777–1851). 1848-ban, amikor a király az alkotmányos monarchia létrehozása mellett döntött, akkor a változást előkészítő kollégium jórészt professzorokból állt.

A professzorokat sokan felelőssé tették a diákok közötti szervezkedésért. A magyar szabadságharc leverését követően I. Miklós cár legbensőbb tanácsadója *Alekszander Szergejevics Mensikov* herceg (1787–1869) kijelentette

„rablóprofesszorok és koldusdiákok uralják az egyetemeket, különösen Helsingforst, az egyetemek konstrukciós hibája, hogy az egész képzési rendszer át van itatva társadalomkritikával.”³⁴⁹

Összegezve a 1848/49-es eseményeket elmondható, hogy a diákok ott válhattak jelentős politikai tényezővé, ahol a polgárság és az állami szervezet elbizonytalanodott és ezért egy időre átadta a kezdeményezést a diákoknak. Ahogy az állami szervek megerősödtek, úgy csökkent a forradalmi diákság befolyása.³⁵⁰ Vitathatatlan viszont az is, hogy a költők – így *Petőfi*, a német *Herwegh* és *Freiligrath*, illetve mások – kiemelkedő szerepet játszottak a forradalmi szellem felélesztésében és fenntartásában. A professzorok forradalmi eseményekben betöltött szerepe változó, sok egyetemi tanár maradt meg a mérsékelt oldalán Németországban, ők „a kormány gyanakvása ellenére nem mozdultak meg a júliusi monarchia idején, sőt mintha 1848-ban is a rend oldalán álltak volna.”³⁵¹

348 Luyendijk-Elshout, Antonie (2004): *Medizin*. In: Geschichte der Universität in Europa (1800–1945) III. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 464. o.

349 Klinge, Matti (2004): *Die Universitätslehrer*. In: Rüegg, Walter (2004): *Themen, Probleme, Erkenntnisse*. In: Geschichte der Universität in Europa (1800–1945) III. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 136. o.

350 uo. 57. o.

351 uo. 22. o.

V. EURÓPAI EGYETEMEK 1800 ÉS 1945 KÖZÖTT

Az 1848-as forradalmak szinte mindegyike meglepően gyorsan győzött és a legtöbb esetben ugyanilyen gyorsan bukott el. Ezzel együtt 1848 fontos fordulópont az európai kultúrtörténetben, mert nyilvánvalóvá tette, hogy a fennálló viszonyok nem örökkévalóak és elültette a változás és a változtatás igényét az európai országokban. A változások igénye a feltörekvő polgárságban érlelődött meg a leginkább, gyakran nemzeti színezetű önállósodási törekvésekkel átszőve. Az új idők szelének megfelelően a fejlődés alapvetően az ipar területén következett be. A fejlődés ütemét diktáló országokban – ilyen Anglia, Németország, Franciaország – a vas és acélgyártás, a szénbányászat és a vasútépítés játszanak fontos szerepet. A céhrendszer fokozatosan megszűnik és átadja helyét egy gyorsabb termelékenyebb termelési folyamatnak.³⁵² A fejlődés dinamikájára jellemző, hogy Svájcban 1850-ben mindössze 34 gőzgép működik, 20 év elteltével 1870-ben már csaknem ezer; Ausztriában a gőzgépek száma az 1852-beli 671-ről 1875-ig 9160-ra emelkedik.³⁵³ A fejlődés lendületét csak a válságok törik meg, ilyen az 1857-es New Yorkból induló világméretűvé dagadó vagy az 1873-as Bécsben kirobbant válság. Az 1850-es években megjelenik három új iparág: a híradástechnika, a vegyipar és az elektromos ipar. Az ipari forradalom technikai újításai egyre elmélyültebb műszaki ismereteket igényeltek és ebben már az egyetemeknek, illetve az ott működő laboratóriumoknak lett fontos szerepük. Az acélgyártás egy alapvető újítása – a Gilchrist–Thomas-féle alapeljáras – már az egyetemi fejlesztésből származott. A francia bortermelők egyik szakmai problémájuk megoldása érdekében *Louis Pasteur*höz fordultak segítségért. *Ernst Abbe* jéni optikai laboratóriumából nőtte ki magát a későbbi híres Zeiss Művek.³⁵⁴

Erre az időszakra egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a fejlődés egyik jelentős akadálya az alapvető képzettséggel rendelkező munkások hiánya. Ezekben az években kezdenek nagyobb figyelmet fordítani a népoktatásra és adatokat gyűjtenek az analfabéták és írástudatlanok számáról. Az elemi oktatásnak katonai kihatása van, az 1870–1871-es porosz–francia háborúban a franciák vereségében a katonák alacsonyabb képzettségének is szerepe lehetett.

A német kultúrkör további jellegzetessége ebben az időszakban, hogy az egyetemekkel szemben a kiváló középiskolákat tartják fontosabbnak. A klasszikus egyetemi felkészítést szolgáló nemrég létrejött gimnáziumok mellett az 1850-es években elsőként vezetnek be a műszaki orientációjú reálgimnáziumokat.

352 Svédországban 1846-ban, Dániában 1849-ben számolták fel a céhes irányítást, Oroszország nagy részén ki sem alakult, a balti német államokban 1866-ban törölték el.

353 Hobsbawm 1978. 39–40. o.

354 Uo. 41. o.

A felsőoktatás területén egy másik törésvonal is kialakul, ami az európai és az amerikai felsőoktatási intézmények közötti különbség kezdeti megjelenésére vonatkozik. Ennek lényege abban nyilvánul meg, hogy az amerikai egyetemek és műszaki főiskolák felülmúlták az angolokat, de még a franciákat is, mert módszeres gyakorlati képzésben részesítették a leendő mérnököket. A legfőbb ipari újítás a tömegméretű gépgyártás lett, ennek számos új műszaki megoldása jött létre, ilyen a Colt forgópisztolyok, a Winchester puskák, az óragyártás, a varrógépek és az írógépek tömeggyártásának kezdete. Mozdonyok és hajók gyártása, valamint a tengeralatti kábelek iránti fokozott igény újabb ösztönzést jelent az ipar és közvetve az egyetemek számára.

Az egyetemek nehéz helyzetére jellemző, hogy a 19–20. században ambivalens elvárásoknak kellett megfelelniük. A diákok a legújabb kutatási eredményekre és modern ismeretekre vágytak, szüleik sok esetben a hagyományos művelődési tartalmak átadását várták el az egyetemtől, lehetőleg olyan módon, ahogyan őket is tanították. Az ilyen elvárásoknak nem lehet, vagy nem is célszerű megfelelni, ezért az egyetemeken reformfolyamatok kezdődtek és blokkolódtak attól függően, hogy a külső nyomás (finanszírozás, kurátorok jelenléte) és a belső kutatás-centrikus törekvések hogyan épültek egymásra.

1. A TUDOMÁNSZEMLÉLET VÁLTOZÁSA

A 19. századi fejlődés alapja a tudományszemléletben bekövetkezett jelentős változás, ami az oktatás és a kutatás egyetemeihez köthető fejlődésében nyilvánul meg. Az intézmények korporatív szabadságának értelmezése korántsem magától értődő, hiszen a felvilágosult abszolutizmus szellemiségében ezt meghaladásra váró középkori maradványnak tekintették. A tudományban bekövetkezett gyors változások követése viszont új igényekkel állt elő és ehhez eltérő módon alkalmazkodtak a nemzeti célokat mind erősebben érvényesítő európai felsőoktatási intézmények.

Az új tudományszemlélet lépésről lépésre alakul ki és éppen az előzőekben említett okok miatt nem homogén, hanem több meghatározó teoretikus nézeteinek összegző-déséből áll össze nemzetspecifikus kompozícióvá.

A humanizmus legjobb eredményeit visszahozni kívánó Schleiermacher a következőkben látja az egyetemi szemináriumok feladatát:

„Annak érdekében, hogy a filozófiai oktatás keretében és az előző korok tanulságait felhasználó felélesztett tudományosság magasabb szintre jusson és tisztább formát öltjön, fontos a diákokban rejlő természetes erőkre építeni, és ebből, mint középpontból kiindulva ezt a gyakorlatban elmélyíteni és összekapcsolni a kutatással.”³⁵⁵

Az ugyancsak a berlini egyetemhez köthető jogtörténész *Carl von Savigny* (1779–1861) az ókori Rómával foglalkozó művének (*Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter*) előszavában elhatárolja magát a korábban megszokott jogtörténetre és a jogi irodalom történetére utalástól és helyette azt javasolja, hogy a kutatás a lehető legkorábbi időpontra helyezve

355 Idézte In: Rüegg, Walter (2004): *Themen, Probleme, Erkenntnisse*. In: *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945)* III. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 27. o.

történjen. Ehhez a véleményhez csatlakozik a történettudományra vonatkoztatva *Barthold Georg Niebuhr* (1776–1831) professzor. *Wilhelm von Humboldt*t is a múltban keresi a döntő fordulatokat, kultúrfilozófiai koncepciója szerint a világtörténelmi folyamatok mélyén rejlő szellemi erő az a princípium, amelyik az emberiség titokteljes fejlődési folyamatát meghatározza. Az ókori kultúrákkal foglalkozó *August Böckh* (1785–1867) úgy véli, hogy a múlt lineáris vizsgálata nem vezet eredményre, ezzel szemben a *ciklikus metódus*, amelynek alkalmazásakor mindent egy pontra vezetünk vissza és onnan kiindulva vizsgálódunk, kiemelten fontos vizsgálati szempont. Ez az, amit a filozófusok korszellemnek neveznek. Vázlatosan összefoglalva, ezek az új megközelítési módok teremtik meg az új felfogás szerinti kutatások szellemtudományi előfeltételeit.

Az 1830-as években a tudományos kutatás terén Európában súlypont-áthelyeződés vette kezdetét. A francia napóleoni reformok kimerültek és a vezető szerepet a németek vették át. A németek vezető szerepüket nem annyira zsenialitásuknak, inkább a jó alapképzésnek és a hatékony szervezésnek köszönheték. Ennek lényege, hogy a többi európai országtól eltérően itt az egyetemi kutatók egyúttal a laboratóriumok, kísérleti műhelyek vezetői is. Másutt – ahol magán finanszírozású intézetek jöttek létre – értelemszerűen a hasznossági szempont került előtérbe. A német modell sikerét fokozta, hogy a tudományos és a szakmai karrierépítésben hangsúlyosan helyet kapott a kutatói teljesítmény. Ez a szemlélet valamennyire lehetővé tette a tehetségek kiválasztását, számos később híressé vált tudós – *Johannes Müller* (1801–1858) fiziológus, *J. Lukas Schönlein* (1793–1864) patológus, *J. Friedrich Dieffenbach* (1795–1847) sebész – szolid anyagiakkal rendelkező családokból kerültek ki, de kiemelkedő képességeiknek időben történő felismerésének köszönhetően érték el tudományos eredményeiket.

A német egyetemeket az a felfogás uralta, hogy a filozófia jelenti azt a szellemi középpontot, amelyre ráépülnek a többi tudományok, ezért ezt intézményesen a természettudományi karok különválasztásának tiltásával is biztosítani kell. Kiel, Köln, Marburg és Gráz egyetemei még a II. világháború után is őrzik ezt a hagyományt. Tübingen (1869), Heidelberg 1890), Straßburg (1872) és Frankfurt am Main (1914) viszont külön matematikai és természettudományi kart létesít. 1898-ban a sejtannal és sejtosztódással foglalkozó *Rudolf Virchow* (1801–1902) a berlini egyetem rektoraként, egyik ünnepi beszédében kijelenti, hogy az emberiség történetében most következik be az átmenet a filozófiai korszakból a természettudományos korszakba. Ezzel együtt az egyetemi oktatást úgy értelmezi, hogy az jelentős személyi szabadságot ad a diákoknak, annak érdekében, hogy saját belátásuk szerint, korlátozások nélkül, felelősségteljesen tanuljanak. E szabadság eredménye a tisztességes, harmonikusan fejlett, önmagában belülről kiegyensúlyozott személyiség.³⁵⁶ Ennél csak a filozófus *Friedrich Paulsen* (1846–1908) volt előrelátóbb, mert azt mondta:

„Németországban a filozófia abszolút uralkodásának korszakát majd a filozófia abszolút mellőzésének szakasza követi.”³⁵⁷

– és mint a történelemből tudjuk, Paulsennek igaza lett.
Míg a 19. században Darwin szerepe meghatározó, addig a 20. század kezdetén a tu-

356 Rüegg, Walter (2004): *Themen, Probleme, Erkenntnisse*. In: *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945)* III. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck, München, 31–32. o.

357 Uo. 31.o.

dományok fejlődésének meghatározó személyei között különleges helyet foglal el Einstein és Freud, akik felismeréseikkel „romba döntötték” a 19. századi gondolkodást.³⁵⁸ Természetesen a fejlődés és változás útja nem egyenesvonalú, hanem a haladás és a visszaesés dinamikája jellemzi.

Einstein esetében ez a következőket jelenti. Legelőször azt a fontos ténytet, hogy Einstein a relativitáselmélettel kapcsolatban fontosnak tartotta a többszörösen megerősített és mérésekkel történő bizonyítást, ami meg is történt. Így 1919 júniusában a londoni Royal Society ülésén elhangozhatott a következő, a korábbi mérések tapasztalatait összegző bejelentés:

„Mi voltunk a kórus, amely kommentálta a sors szavát, mely egy magasztos esemény kifejlésében nyilatkozott meg. Drámai volt már a színrevitel is: a hagyományos szertartás, a háttérben Newton arcásával, arra emlékeztetve bennünket, hogy immár, több mint két évszázad elmúltával, eljött az idő a legnagyobb tudományos általánosítás módosítására [...] egy nagy kaland végre révbe ért.”³⁵⁹

Ettől a pillanattól kezdve Einstein a médiavilág sztárjává vált, egyetemek, tudományos társaságok igyekeztek megnyerni maguknak, versengtek egy-egy előadásáért, írásáért. Ennek azonban a széles néprétegek körében lett egy nem várt következménye, ugyanis a 1920-as évek kezdetén kezdett el terjedni az a nézet, hogy „nem léteznek abszolútumok: sem az idő, sem a tér, sem a jó, sem a rossz, sem a tudás, s legkevésbé az értékek (körében). A relativitást tévesen, ám elkerülhetetlenül, a relativizmussal keverték össze.”³⁶⁰ Einsteint mélységesen kétségbe ejtette ez az általánosítás és meg kellett élnie, hogy az erkölcsi relativizmus, amit ő devianciának tekintett, társadalmi méretű járvánnyá vált.

Freud gondolkodásának kiindulópontja az álomelemzés volt. Ennek asszociációs módszerrel történő vizsgálatától eljutott az elme rejtett tartalmának vizsgálatához, amit a pszichoanalízis elmélete és gyakorlata fog össze. Freud olyan gnosztikus volt, aki hitt a rejtett tudás struktúrájában, amelyet az általa kidolgozott technikát használva, a dolgok felszíne mögött fel lehet tárni.³⁶¹ Freud kutatásai egyre szélesebb körre terjedtek ki és hamarosan az értelmiségiek és művészek széles körében hódított. Történt ez annak ellenére, hogy „a pszichoanalízis számos fő gondolatának semmiféle biológiai alapja nincs.”³⁶² Mindenesetre Freud egy másik képessége, a rendkívül ügyes nyelvújítás, amelynek során új szavakat tudott bevinni a köztudatba, mint például a tudattalan, Ödipusz-komplexus, kisebbségi komplexus, büntudat, ösztön-én és felettes-én, szublimáció. Mindez nagymértékben elősegítette nézeteinek elterjedését. A freudi tanok elterjedését befolyásolta egy másik tényező is, amely az 1920-as években a vallásos hit értelmiségiéknél bekövetkező hanyatlásban nyilvánult meg. Az ő nézeteikhez nagyon illeszkedett Freud megközelítése, aki a vallás elemzése útján arra a következtetésre jutott, hogy a vallás tisztán emberi alkotás. *Az Egy illúzió jövője* című könyvében (1927)

358 Az irodalom terén talán Proust és Joyce töltött be hasonló szerepet. In: Johnson, Paul (2016): *A modern kor. A 20. század igazi arca. XX. Század Intézet, Budapest* 16. o.

359 Idézve In: Johnson, Paul (2016): *A modern kor. A 20. század igazi arca. XX. Század Intézet, Budapest* 9. o.

360 Uo. 10. o.

361 Uo. 13. o.

362 Uo. 12. o.

azzal foglalkozott, hogy az ember tudattalanul enyhíteni kívánja boldogtalanságát, és ezért

„nagy számú ember közös törekvése, hogy a valóság képzeletbeli átalakításával keressenek védelmet a szenvedéssel szemben. Az emberiség vallásait az ilyen tömeges öncsalások közé kell sorolnunk. Szükségtelen hozzátennünk, hogy senki, aki ilyen öncsalással kísérletezik, azt nem hajlandó ilyenként elismerni.”³⁶³

2. AZ EURÓPAI EGYETEMEK 19. SZÁZADI ALAPMODELLJEI

A 19. század elejére nagyrészt három fő modell variánsai jellemzik az európai egyetemi környezetet: ez a francia, a porosz és az angolszász modell. A többféle változat kibontakozását elősegítette az, hogy az új egyetemek már nem feltétlenül püspöki székhelyen létesülnek, az egyházzal való kapcsolat a korábinál sokkal lazább és a fenntartói szerepet egyre inkább az állam veszi át.

A francia modell létrejöttét a forradalom utáni időszakban a Napóleon teremtette új helyzet tette lehetővé. A sok veszteséggel járó megújulási folyamatot kevésbé gátolták a régi beidegződések, így a forradalom idején létrehozott kizárólagos szakfőiskolai rendszert visszafogják, viszont lehetővé vált néhány időszerű újítás realizálása. Az új körülmények között két cél formálta a francia felsőoktatási rendszert: 1. az állam hatékony működtetéséhez szükséges hivatalnokok és értelmiségiek képzésének biztosítása, 2. az állam működése szempontjából veszélyes nézetek kialakulásának megelőzése. A felvilágosult abszolutizmus szellemisége megjelent az egységes tantervben, az akadémiai fokozatok megszerzésének követelményeiben, a hivatalok elnyeréséért kiírt pályázatok elbírálási rendjében. Egyedüli korporatív intézményként az ún. *Université* maradt meg, de ennek nincs sok köze az általánosan használt universitasfogalomhoz, tekintve, hogy azokat az állami kontroll jegyében működő gimnáziumban és felsőoktatásban oktató tanárokat fogja össze ez a szervezeti megoldás, akik a hivatalos tisztviselői fokozatok rendjébe vannak besorolva.³⁶⁴ Ez a szisztéma mereven elhatárolta egymástól a karokat és specializált irány választására ösztönözte a hivatalnokstátuszú oktatókat. A korábbi filozófiai karok jelentősége – amelyek korábban az általános műveltség letéteményesei voltak – visszaesett. Vidéki intézményekben a baccalaureátusok vizsgáztatását végezték és esetleg műkedvelő érdeklődők számára tartottak előadásokat. A kutatást néhány nagyobb intézményben, így a Sorbonne-on, illetve egyetemről elkülönült intézményekben, azaz a Collège de France és az Institut de France-ban végezték. 1860-ban a francia felsőoktatás lényegében Párizsra koncentrált. Ez egybeesett a professzorok érdekeivel, akik szintén fővárosi alkalmazásra vágytak. A szakképzést a centralizált rendszerben vállalkozási formában oldják meg, oly módon, hogy a képzési költségeket maguk a diákok fedezték. Könyvtárakról, laboratóriumokról a tudományos munkához szükséges segítségnyújtásról nehezen tudtak gondoskodni a felsőoktatási intézmények, alapesetben ebből is fakadt a német tudományos kutatással szembeni időszakos

363 Uo. 13. o.

364 Charle, Christophe (2004): *Grundlagen*. In: *Gesichte der Universität in Europa (1800–1945)* III. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 53. o.

lemaradásuk. A lemaradás másik oka a professzori kar anyagi érdekeltségének hiányában rejlett, ugyanis nagyon gyakran vállaltak, végeztek melléktevékenységet és ez visszafogta a kutatási teljesítményt.

A *porosz modell* az egyetemi oktatás és kutatás szoros összekapcsolására épül. Létrejöttét erősen befolyásolta a napóleoni felsőoktatással szembenálló hatékony alternatíva állításának igénye. Kezdeményezője *Wilhelm von Humboldt* (1767–1835) aki a hallei és göttingeni reformkezdeményezéseket felhasználva, további szakértőket bevonva új koncepcióval áll elő. Ennek értelmében az állam feladata kettős: jelenti egyrészt az egyetemi autonómia keretfeltételeinek megteremtését, másrészt a professzori kar kinevezését és munkafeltételeikről való gondoskodást. Maga a megvalósítás még Berlinben sem egyszerű és a részleteket illetően sok-sok konfliktus, ellentmondás feloldása révén tud az eredeti elgondolás módosult formában érvényesülni. A modell szerves részét képezte a még egységes, tehát nem természettudományi és társadalomtudományi részre osztott filozófia kar – mint általános műveltséget biztosító szervezeti egység kiemelt szerepe. A diákság szerepének megítélése is változott, a mester–legény hierarchikusan szabályozott merev viszony helyett az együtt munkálkodás lett a fontosabb, ennek szervezeti keretét a szemináriumi formát is bevezették. A német idealizmus szellemiségének megfelelően, a diákokat arra kell képesíteni, hogy az élet minden dolgát a tudományosság kritériumai alapján vizsgálják, ami érthető okból túlzó elvárásnak bizonyult. A másik újítást a privátdocensek alkalmazása jelentette, akik az új szemlélet legelhivatottabb képviselői. Ők a professzori kinevezés majdani várományosaiként eleve motiváltak a nagyobb teljesítményre. A privátdocensek a *venia legendi* birtokában szabadon taníthattak, de a kari grémiumok munkájában nem vehettek részt. Az oktatást ingyen – majdani professzori kinevezés reményében – vagy nagyon csekély díjazásért végezték. A porosz felsőoktatás felismerte a privátdocensek (kizsákmányolásában) rejlő lehetőségeket és még tovább finomította a rendszert. 1875-től pályázat útján elnyerhető négyéves ösztöndíjat hirdetett asszisztensi feladatok ellátására és a habilitációra való felkészülésre. Ez az intézkedés meglehetősen belterjessé tette az egyetemi világot, mert a professzorok ezen az úton gondoskodtak segítők támogatásáról és végső során saját utódaik szakmai karrierjének egyengetéséről.³⁶⁵ A privátdocensek intézményét ugyanis a 19. század első feléig a katolikus országok nem ismerték. A porosz modell további újítása a habilitáció bevezetése, ami a doktori fokozat megszerzése után egy újabb vizsgálatot jelentett és megint csak a rendes egyetemi tanári kinevezés előfeltételül szolgált. A habilitáció porosz rendjében a legfontosabbnak a habilitációs értekezés bizonyult, amelynek új szakmai problémákkal foglalkozó tudományos munkának kellett lennie. Ezt még két előadás egészítette ki, egy a kar oktatói előtt és egy nyilvános előadás a diákok számára. A habilitációs bizottság döntésében a legnagyobb súllyal a benyújtott értekezés szerepelt, a szóbeli előadásokon nyújtott teljesítményt a gyakorlatban alig vették figyelembe.³⁶⁶

A porosz modell eredményességét az jelentette, hogy a 19. században felmerült szociális és szellemi igényekre hatékonyan reagáltak, igaz komoly nehézségek leküzdése útján, de igyekeztek a kor szellemiségének megfelelő válaszokat keresni a kor kihívá-

365 Paulsen, Friedrich (1902): *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium*. Verlag von A. Asher & Co, Berlin 136. o.

366 Paulsen, Friedrich (1902): *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium*. Verlag von A. Asher & Co, Berlin, 136. o.

saira. A modell elterjedését fokozta, hogy a német politikai decentralizáció révén, nem volt akadálya annak, hogy helyi variációk jöjjenek létre. A professzori kar anyagi érdekeltsége is erőteljesebb, mint más modelleknél, ez egyrészt a diákokért való versenyben nyilvánult meg, amiben színvonalas és új tartalmú előadásokkal lehetett részt venni. Továbbá fontos tényező, hogy a sokféle német fejedelemségben a mindenkori uralkodók között a haladó gondolkodásúak felismerték a kiváló professzorok meghívásában rejlő lehetőségeket. Ez viszont a professzorok számára alkulehetőségét nyújtja, magasabb jövedelem, jobb munkafeltételek – laboratóriumi felszerelések, könyvtárak stb. – követelése, biztosítása érdekében. A változások érintették a karok fontossági sorrendjének alakulását, a jogi és a teológiai kar presztízse valamelyest visszaesik, a filozófiai és az orvosi karé pedig nő. A porosz modell kiteljesedésének gátat vetett a Metternich herceg (1773–1859) által 1819-ben összehívott karlsbadi konferencia, ahol arról döntöttek, hogy minden német egyetemen lesz egy állam által kinevezett felügyelő személy. 1848 után Poroszországban ezt a feladatot egy kurátor látta el, aki az állami feladatok ellátására ügyelt. Természetesen a modell hatását számos tényező nehezítette, ilyen a diákokért (pontosabban a kurzusokért járó díjért) folyó verseny a professzorok között; a nepotizmus a tanszékek betöltésénél különösen a kis egyetemek (Kiel, Gießen, Marburg) esetében. De zavaróak lehettek a tudományon kívüli okok is, ilyen amikor protestáns államok diszkriminálják a katolikusokat és fordítva, vagy amikor már az első világháború előtti időben is kizárják a zsidó származásúakat a kinevezett professzorok köréből.

Az *angol modellben* hagyományaiból és a viszonylagos stabilitásból adódóan a lassú változásokat részesítették előnyben, ez valójában sajátos kompromisszumként értelmezhető az évszázados hagyományok és az időszakosan esedékes részreformok között. A felmerült hiányosságokat részben pótolták az újonnan alapított főiskolák, de ezek – a francia modelltől eltérően – nem alkottak rendszert, így az angol felsőoktatás egy ideig meglehetősen differenciált maradt. A tudományok fejlődésének megfelelően bővítették a tantervet. 1820 körül már 4250 diák tanult a skót egyetemeken. A gyakorlatias szemlélet előtérbe helyezése miatt, ami például a klinikai gyakorlatok bevezetését jelentette az orvostudományban, még Észak-európai diákok számára is vonzóvá vált az itteni képzés. 1828-ban megalakult Londonban az első nem anglikán valláshoz kötődő intézmény a későbbi University College őse. Az anglikán egyház erre a King's College alapításával válaszolt 1831-ben. A liberális Whig-kormány idején ezt a két intézményt egyesítették így kapott 1836-an London olyan egyetemet, ahol a college-ok végzettjei akadémiai fokozatot szerezhetnek. Ezzel az angol felsőoktatási szisztémában egy új típus jött létre, mert nem volt már kötelező az egyetem székhelyén lakni – nem úgy, mint a skót egyetemeken –, ezért itt külsős diákok is kaphattak akadémiai fokozatot. Hamarosan lehetővé vált, hogy vidéki városokban – Southamptonban és Leicesterben – college-ok jöjjenek létre. Oxford és Cambridge a 19. század elejére csak lassan változtatott korábbi hagyományain. Oxford 1829-ben évi 840 beiratkozott hallgatójával újra elérte a korábbi 17. századi létszámot. A jelentkezők számát erősen behatárolta az anglikán valláshoz tartozás elvárása és a magas képzési költségek. A két egyetem függetlenségének alapját a jelentős földbirtokok és az anglikán egyház támogatása jelentette. A nevelés célja továbbra is a gentleman, akinek személyiségében az erkölcsiség és a tényszerű tudás egyformán fontos. A tanár–diák arány Oxfordban hagyományosan úgy alakult, hogy egy oktatóra 16 diák jutott. A vizsgáztatás a honours fokozat elérése egyfajta versenyhelyzetet teremtett és az itt elért eredmény igen fontosnak bizonyult a későbbi jobb állások elnyeréséért folyó versenyben.

A skót egyetemek helyzete hagyományosan eltért az angolokétól, ezek jobban hasonlítottak a kontinentális típushoz, mert a finanszírozásukat az állam vállalta magára, így a szerényebb jövedelműek is beiratkozhattak. A skótok mellőzik a drága internátusok fenntartását és a tutorok alkalmazását. A rugalmas tanrendszer és a bejutás könyvnyitése révén többek számára nyílik meg a tanulás útja, amit még ösztöndíjrendszerrel is erősítenek. 1828-ban és 1876-ban két uralkodó által delegált komisszió, 1858-ban és 1889-en pedig parlamenti bizottság javaslatára reformintézkedéseket vezetnek be.

Az angol felsőoktatásban egy másik változás az ún. civic university-k létrejötte, amelyek közül némelyik, így a birminghami helyi kezdeményezésre, praktikus szükségletek kielégítésére jöhetett létre. Több más főiskolát is alapítottak – különösen műszaki és művészeti képzési területtel – de ezek ekkor még nem integrálódtak az egyetemi rendszerbe.

Hatását tekintve az angol modell elszigetelt maradt, a francia modell hatása 1815 után pedig esetleges maradt. Tiszta francia hatás – a szakfőiskolák rendszere és a professzorok állami tisztviselői alkalmazása – csak Romániában érvényesült 1861-ben a belgrádi egyetem alapítása idején. Francia hatás maradványa a napóleoni időkben átalakított egyetemeken a filozófiai-irodalmi, valamint természettudományi-matematikai karok különállása. A francia modell eredményeire felfigyeltek a németek, különösen az École polytechnique mérnökképzésben elért eredményeit értékelték nagyra, ezek között is a tüzérségnek szükséges új ágyúk és más lövegek iránt mutatkozott fokozott érdeklődés. A katonai képzéshez hasonló egyetemi rend iránt viszont már nem mutatkozott sem német, sem osztrák-magyar részről élénk érdeklődés. Ezen országok műszaki felsőoktatási intézményei inkább a klasszikus egyetemi mintát követték, amennyiben igyekeztek megőrizni autonómiájukat, kidolgozták a fokozatszerzés és a habilitáció rájuk érvényes rendjét.

VI. AZ EURÓPAI EGYETEMEK TÖRTÉNETÉNEK VÁZLATA 1800–1945 KÖZÖTT

1. ANGOL VISZONYOK

Az európai egyetemek között az angol intézmények élvezték a legnagyobb szabadságot. Ennek egyik mikrotörténeti bizonyítéka az angol romantikus költészet kiemelkedő képviselőjének *Percy Bysshe Shelley*-nek (1792–1822) az esete, aki 1811-ben az oxfordi egyetemen tanult és egy agresszív tartalmú vallásellenes röpirattal állt elő. Okfejtésében Locke-ra és Hume-ra is hivatkozva Az ateizmus szükségességéről (*The Necessity of Atheism*) című tanulmányában azzal állt elő, hogy mivel Istenről nincsenek érzéki benyomásaink, ezért a hit nem lehet akarat kérdése, következésképpen a hitetlenség nem bűn. Shelley elküldte írását az oxfordi könyvkereskedőknek, a püspöknek és az egyetem vezetőinek. Erre a szándékosan kihívó, szenzációhajász viselkedésre az egyetem vezetése Shelley egyetemről történő kizárásával válaszolt.³⁶⁷

A két angol elit intézmény között a hasonlóság mellett egy nagyon lényeges eltérés is mutatkozik. Oxford legjobb végzettjeit a parlamentbe küldte és magas rangú hivatalnokok vagy akár miniszterek lettek belőlük, ami főleg a Balliol College jogászai gondolkodásra épülő erkölcsi rendszerének köszönhető. Cambridge-ben viszont egy, a nyilvánosság elől elzárkózó csoportosulás, az úgynevezett Apostol Társaság jött létre. A társaság alapítója 1820-ban George Tomlinson, aki mintának a szabadkőművesség szerveződési módját tekintette és Wordsworth, valamint Coleridge tanait terjesztette. Az Apostol elnevezés utalás a Jézus körüli tizenkét apostolra, amennyiben ez a társaság is tizenkét aktív tagból állt össze. A társaság tagjai hagyományosan a King's és a Trinity College diákjai közül kerültek ki.

Az Apostolok társasága lényegébe egyfajta vitaklubként működött, amelynek hagyományos összejöveteleit szombat esténként tartották. Az összejövetlen mindig egy-egy tag tartott vitaindító előadást, ami később disputával folytatódott. A megvitatásra kerülő témákban abszolút érvényesült a szabad választás, erkölcsi, jogi, ideológiai és politikai korlátokat nem vettek figyelembe. A szellemi tevékenység kiegészítéseként hagyományosan szardíniás pirított kenyeret fogyasztottak. A Társaság működésének kezdetétől részletes jegyzőkönyvet vezet, amelyben a viták tartalmát dokumentálják. A társaságnak sajátos hierarchikus felépítése van. A legelső szintem az „Embriók” vannak, ők még nem tartoznak a Társasághoz, sőt azt sem tudják, hogy jelöltnek számítanak. A Társaság szempontjából fontos, a legtehetségesebb diákok közül kiválasztottakat évente egy alkalommal embrió-partira hívták és az ottani tapasztalatok alapján döntenek arról, hogy meghívják-e őket „Apostolnak”. Az Apostoloknak felavatási ceremóniájukon esküt kellett tenniük a titoktartásra és hagyományosan meghallgatták a teológus

367 Johnson, Paul (2010): *Értelmiségiek*. Európa Könyvkiadó, Budapest 61–62. o.

Fenton Hort 1851-ben írt előadását. Amikor a tizenkét „Apostoltag” befejezi alapképzését és asszisztensként vagy doktori tanulmányokba kezdve folytatja munkáját, akkor átlép a következő fokozatba azaz „Angyallá” válik. Az összes „Angyal” számára évente a legnagyobb titoktartás mellett összejevetelt tartanak. Az Apostolok Társaságából számos híresség került ki, vannak köztük természet- és társadalomtudósok, írók, költők és művészek is.

41. kép: Trinity College Cambridge

Forrás: https://de.wikipedia.org/wiki/Cambridge_Apostles

A Társaságot összekötő kapocs a barátság, amely mélyebb tartalmú a hagyományos erkölcsnél és etikailag magasabb rendű bármely általános hűségénél. E. M. Forster így nyilatkozik erről: „ha választanom kellene aközött, hogy elárulom a hazámat és a kö-zött, hogy elárulom a barátomat, remélem volna merszem elárulni a hazámat”³⁶⁸.

A hagyomány- és tekintélytisztelő Angliában az egyetemek sok elemükben meg-őrizzték középkori struktúrájukat. Oxford és Cambridge, valamint Dublinban a Trinity kollégium pénzügyi finanszírozása, gazdag és értéküket megőrző alapítványokból tör-ténik. A hagyományos szellemiség fenntartását a tutorok és a diákok szoros munkakap-csolatát lehetővé tevő élet és tanulási körülmények jelentik. Itt még a humán művelődé-si tartalom mellett az egyéni tehetséggondozásnak vannak hosszú történeti hagyomá-nyai. Oxford és Cambridge továbbra is őrzi az általános humán képzés fontosságának tradícióját. A legfontosabb a művelt társasági úriember (gentleman) képzése. Ennek ki-emelt része a jellemfejlesztés, amelynek alapja a társas kapcsolatok szabályozása, ennek erősítése a mindennapi életben és a sportban. A humán tanulmányok elengedhetetlen

.....
368 Johnson, Paul (2016): *A modern kor. A 20. század igazi arca. XX. Század Intézet*, Budapest, 187. o. En-nek a gondolatnak a következménye az is, amikor az Apostolok Társasága négy magas pozícióba került tagja bizonyítottan a szovjet KGB számára kémkedett, amiről 1976-ban tájékoztatták a közvéleményt.

része a latin nyelvben, a retorikában és az európai kultúrtörténetben való jártasság. Az „egyetem” funkciója lényegében kimerül a tudományos fokozatok megadásában. Ez a nagy – a kontinens többi országától eltérő autonómia – egyfajta nyitottságot és flexibilitást is lehetővé tett, ami 1832 és 1905 között több új intézmény alapítását eredményezte. Ezek legnagyobb részben nagyvárosokban – a helyi hatóságok és gazdasági érdekeltségek támogatásával jöttek létre, a klinikai, politechnikai és a kereskedelmi szükségletek figyelembe vétele alapján. Ilyen university college létesült a következő városokban: a walesi Aberystwyth 1872, Leeds 1874, Birmingham 1875, Bristol 1876, Sheffield 1879, Liverpool és Nottingham 1881, Cardiff 1883, Bangor 1884, Reading és Southampton 1902. Ezen intézmények egy része idővel egyetemmé vált. A következő városokban viszont már ekkor létesült egyetem: Durham 1832, London 1828–1836 és Manchester 1851. Az angol egyetemi viszonyok sajátossága, hogy az egyetemek a 18. század késői éveiben végbement ipari forradalomban nem játszottak jelentős szerepet. Kivétel talán Adam Smith, aki a morálfilozófia tanáraként a glasgow-i egyetemen oktatott 1752–64 között és intenzíven foglalkozott gyakorlati problémákkal. Erről tanúskodik az 1776-ban megjelent, *A nemzetek gazdaságáról* című műve.³⁶⁹

A múlt értékes hagyományainak megőrzése és az újító szándékú reformok ütközése sohasem konfliktusoktól mentes. Henry Newman ilyen jellegű törekvései ezt a helyzetet szemléltetik.

Henry Newman és az oxfordi mozgalom

A 16. században létrehozott anglikán egyházban 1662-ben hozták meg az uniformitásról szóló törvényt, amelyben részletekbe menően szabályoztak tartalmi kérdéseket, amit messze nem mindenki – így történetesen mintegy 2000 lelkész – sem fogadott el, akiket ezért kizártak az egyházból. Az őket követő protestáns gyülekezetek lettek a nonkonformisták, vagy ahogy később nevezték őket, a disszenterek. A továbbiakban anglikán vallás, a disszenterek és a megmaradt katolikusok között hol felerősödő, hol nyugalmasabb konfrontáció színezi a társadalmi együttélést, jellemzően az erős anglikán befolyás megtartása érdekében.

Oxfordban 1833-ban vette kezdetét az ún. oxfordi-mozgalom. Ennek részeként neves teológusok, köztük John Henry Newman (1801–1890) bíboros kezdeményezték az anglikán egyház reformját, de ennek a mozgalomnak aztán a teológia terén túli hatásai is lettek.

J. H. Newman Londonban született 1801-ben, hat testvére közül ő a legidősebb. Apja jól szituált bankár, aki később csődbe kerül. Édesanyja evangélikus, de a család az anglikán vallást gyakorolja. Ifjúkorában a matematika, a klasszikus nyelvek, a filozófia és a zene érdeklik. Az egyetemen teológiára jelentkezik, 1821-től fellow (tutor-tanár) az Oriell College-ben. 1825-ben az anglikán egyház papjává szentelik. 1845-ben katolizál, ehhez az indíttatást az ókori egyházatyák nézeteivel való megismerkedése adja. Rómában, az oratoriánusoknál lesz szerzetes pap. Hamarosan visszatér Angliába. 1852–1858 között Írországbán a Dublini Katolikus Egyetem rektora. A pápa ekkor adta ki „Aeterni patris” kezdetű enciklikáját, amely segíti a neoklasszikus kezdeményezések kibontakozását. Ezen körlevél hatására sorra jönnek létre Európa világi vezetésű egyetemlein, így a Sorbonneon, Cambridge-ben, illetve Amerikában a Harvardon katolikus szellemiséget preferáló tanszékek. Newman tagja az Oxford-mozgalomnak. Az Oxford-mozgalom az anglikán

369 Johnson, Paul (2016): *A modern kor. A 20. század igazi arca*. XX. Század Intézet, Budapest, 798. o.

egyházon belül olyan reformtörekvéseknek volt a központja, amelynek tagjai úgy kívánták megújítani egyházukat, hogy a korai egyházatyák szellemiségét felélesztve, középutat keresnek a puritán protestantizmus és a merevebb tekintélyelvű katolicizmus között, harcot hirdetve a 19. századi angol liberalizmus megnyilvánulásaival szemben. 1879-ben XIII. Leó pápa bíborossá nevezi ki Newmant. Főpapi jelmondata „Cor at cor loquitur” (szív a szívhez szól). 2010-ben XVI. Benedek pápa boldoggá avatta.³⁷⁰

Newman egyetemmel kapcsolatos gondolatai

Newman előzetes oktatási tapasztalatait egy Gyülekezeti Fiúiskola igazgatása és a londoni University College megalapítása jelentette. Érdekes, hogy ekkoriban ellenezte a katolikus diákok felekezeti elkülönülését, és előnyösebbnek vélte, ha a már meglévő iskolákba járnak.

Newman egyetemalapítási koncepciójában részletezően foglalkozik az egyetem világával, különösen az oktatók személyiségével, a hit és a tudomány viszonyának kérdésével, az igazság problémájával és a hallgatók tanulmányi tevékenységével.

Newman az Egy egyetem eszméje (*The Idea of a University*) című művében foglalja össze nézeteit. Az „Idea” írása 1852-ben kezdődik, az egyetem létrehozásának szükségességéről szóló előadással, amit még nyolc további követ, ezek összegzése az első kötet *Értekezések az egyetemi oktatás területéről: beszédek Dublin katolikusaihoz* címmel. Az 1859-ben megjelent második rész inkább empirikus jellegű *Előadások és tanulmányok egyetemi témákról* címmel.

Newman úgy véli:

„Ebben a gyülekezetben (az egyetemen) a tulajdon tudományukért buzgolkodó és egymással vetélkedő tudós emberek a szellemi béke és a társas érintkezés érdekétől hajtva közösen egyeztetik a különféle vizsgálódási tárgyak állításait és viszonyait. Megtanulják egymást tisztelni és segíteni, megtanulnak egymástól kérdezni. Így teremődik meg a gondolkodás tiszta és áttetsző levegője, amelyet a hallgató is belélegez, még ha megannyi tudomány közül csupán néhányat sajátít el. Az egyes tanároktól független szellemi hagyomány gazdagítja a hallgatót, kalauzolja a tárgyak közti választásában, és idővel értelmezi számára a kiválasztottakat. Így fogja föl a hallgató a tudás alapvonalait, meghatározó alapelveit, részeinek rendjét, világosabb és homályosabb árnyalatait, fontosabb és kevésbé fontos pontjait [...]. Ezért is nevezik az így megszerzett műveltséget szabadnak. Gondolkodásmód alakul ki így, mely kitarthat egy életen át és jellemzői: a szabadság, méltányosság, nyugalom, mérséklet és bölcsesség; másként szólva bölcséleti magatartás [...]. Ezt tartom én az egyetemi nevelés sajátos gyümölcésének, szemben azzal, amit az oktatás egyéb helyei és módjai nyújtanak.”³⁷¹

Szerinte a tudás képes arra, hogy a célja önmaga legyen. Az ember szellemi felépítéséből adódik, hogy mindenfajta tudás, ha valóban az, önnön jutalma legyen. Newman élesen megkülönbözteti a szabad tudást a különféle specializált fizikaimunka-jellegű szaktudástól.

370 Várnagy Péter: *J.H. Newman pedagógiája a „The Idea of a University” tükrében*. Pécsi Tudományegyetem FEEK, Pécs 2014. 05. 27. 11–18. o.

371 Newman, John Henry (2010): *Az egyetem eszméje a tudás célja önmaga*. 335–336. o.

„A szabad tudás szemben áll a szolgálival, ugyanis ami szakmához, kétkezi munkához kötődik nem szabad, csak az szabad tudás, amely önnön céljain alapszik, nem függ folytatásától, nem vár kiegészítésre, alakítja bárminő cél vezérlését (mint mondják), vagy nem olvad be egyéb tudományba, és pedig annak érdekében teszi ezt, hogy elmékedésünk megfelelő tárgyaként jelenjék meg.”³⁷²

„Nem tudni a dolgok összefüggéseiről ez a szolga és a gyerek állapota [...] a megszerzett megvilágosodás, magatartás, személyes tulajdon, legbensőbb javadalom.”³⁷³

A bölcsélet tehát öncél „olyan tudás, amely kívánatos, bár nem hajt hasznot, önmagában is kincs, és kárpótol sok-sok év munkájáért.”³⁷⁴

Newman észrevételei a tantárgyak elrendezésével kapcsolatban eredetiek, hiszen figyelembe veszi a tantárgyak egymásutániségében rejlő hatásokat.

„A színek keveredésében egészen más hatást érünk el, ha különbözőképpen válogatjuk ki és rendeljük egymás mellé őket; a piros, a zöld és a fehér aszerint változtatja árnyalatát, hogy mivel állítjuk párba. Ehhez hasonlatos valamely tudományág sodrása és jelentése megváltozik aszerint, hogy minek a társaságában ismeri meg a hallgató. ... Ilyeténképpen a klasszikusok, amelyeket Angliában az ízlésfinomítás eszközeinek tartanak, Franciaországban a forradalom és deista tanok terjedését támogatták.”³⁷⁵

Szerinte „az oktatásnak két módszere van: az egyik célja az, hogy elsajátítsuk a bölcséleti szemléletet, a másiké az, hogy elsajátítsuk a gépies eljárásokat; az egyik felemelkedik az általános eszmékhez, a másik kimerül abban, ami egyedi és külsőleges.”³⁷⁶

Newman pragmatikusan gondolkozik a tanulás céljáról:

„[...] ha a tudás evilági célokra irányul, akkor hasznos tudásnak, ha pedig az örökkévalóságra, akkor vallásos vagy keresztény tudásnak nevezzük; következésképpen, ha a szabad tudás, miként hangoztattam, nem szolgálja a test egészségét vagy körülmények jobbulását, akkor a lélek üdvét kell szolgálnia; ha azonban a tény az, hogy sem a testi vagy evilági, sem pedig az erkölcsi jó nem gyarapodik általa, akkor egyáltalán nem lehet jó, és nem éri meg az elsajátításához szükséges fáradságot.”³⁷⁷

Newman a nevelésről a következőképpen vélekedik „A nevelés azonban magasabb szó; szellemi természetünkre való hatásra és a jellem formálásra utal, egyéni jellegű és állandó, gyakorta beszélnek róla a vallással és az erénnyel összefüggésben”³⁷⁸

1859-ben jelent meg Newman írása *A hívek megkérdése, a tankérdésekben* (On Consulting the Faithful in Matters of Doctrine) címmel ebben ezt írja „Egy egyetem nem kolostor és nem papnevelő intézet, hanem olyan hely, ahol a világból jövő embereket

372 Uo. 339. o.

373 Uo. 342. o.

374 Uo. 342. o.

375 Newman, John, Henry (1986): *The idea of a university*. University of Notre Dae Press, Indiana, USA 139–140. o.

376 Newman, John Henry (2010): *Az egyetem eszméje a tudás célja önmaga*. 341. o.

377 Newman, John Henry (1999): *Az egyetem eszméje. A tudás célja önmaga*. 146–148. o.

378 Newman, John Henry (1999): *Az egyetem eszméje. A tudás célja önmaga*. 146.. o.

képesítik és készítik fel a világ számára.”³⁷⁹ Newman úgy definiálta az egyetemet mint az univerzális tudás oktatását szolgáló hely, amelynek alapvető funkciója az emberiség tapasztalatainak tanulmányozása, ennek részeként pedig a vallásnak, az antropológiának és a természettudományoknak is fontos szerepük van. A nevelés céljaként a gentleman klasszikus tulajdonságait részletezi:

„Jó dolog úriembernek lenni, jó dolog művelt főnek lenni, árnyalt izlésűnek, nyíltak, méltányosnak, szenvedélytől ment elmének, nemesnek és udvariasnak – ezek a nagy tudás természetes jellemzői és az egyetlen célja.”³⁸⁰

Newman Dublinben az általa vezetett egyetemen nagyobb számban kívánt laikus státuszú oktatókat alkalmazni, amit az őt kinevező Cullen bíboros nem nézett jó szemmel. Ez lehetett az egyik oka annak, hogy mintegy 6 év után lemondott a rektori tisztségről.

Összefoglalva Newman egyetemi koncepciójának sarokpontjai a következők: 1. lelki és szellemi megújulás, 2. a fiatalok elhivatottságának újjáélesztése, 3. a hit növelése, 4. a kitartó lelkerő fokozatos erősítése. Ő maga végső tanulságként így foglalja össze gondolatait:

„természetesen (a tudást) nem úgy tökéletesítjük, hogy felszámoljuk, hanem hogy kiteljesítjük azzal, ami több a természetnél, és tulajdon céljainál magasabb célok irányába tereljük.”³⁸¹

XVI. Benedek pápa laudációjának részlete Newman boldoggá avatásakor így hangzott

„Olyan nevelési környezetet igyekezett megvalósítani, amelyben az értelem képzése, az erkölcsi fegyelmesség és vallásos elkötelezettség összekapcsolódnak egymással. Az írországi katolikus egyetem alapításának terve alkalmat adott Newmannak, hogy kidolgozza a nevelésre vonatkozó elgondolásait.”³⁸²

2. AZ ANGOL ÉS SKÓT EGYETEMEK TOVÁBBI FEJLŐDÉSE

Oxfordban 1845-után a Newman-mozgalom hatására erőteljes érdeklődés mutatkozott a német modell iránt, különösen azért, mert a német egyetemeken folytatott óorkutatásokat kiemelkedően sikeresnek tartották, ez pedig mindig a magasabb színvonalú elitképzés egyik kiindulási pontja volt. Divatossá váltak a német tanulmányi utak és az innen visszatért tutorok elkezdtek erőteljesen szorgalmazni a diákok önálló kutatási tevékenységét. Egyes vélemények szerint a humboldti elgondolás sehol sem valósult meg olyan jól, mint Oxford és Cambridge egyetemén, ugyanis itt maradtak fenn azok a korporatív autonómiát biztosító testületek, amelyek megengedhették maguknak, hogy a tudományosságot és nem

379 Idézve In: Várnagy (2014) 111. o

380 Newman, John Henry (2010): *Az egyetem eszméje a tudás célja önmaga*. 345. o.

381 Newman, John Henry (2010): *Az egyetem eszméje a tudás célja önmaga*. 346. o.

382 Newman, John Henry (1999): *Az egyetem eszméje. A tudás célja önmaga*. 89. o.

a gyakorlati hasznosíthatóságot tekintsek elsődleges célnak. Az egyetemek közötti kapcsolatok fenntartását korábban főleg a tudósok és a diákok hosszadalmas és kockázatos utazásai tették lehetővé, meglehetősen bizonytalanára téve a kommunikációt. 1840-től Angliából ered egy fontos újítás, az olcsó szolgáltatásként megjelenő levélírás és -küldés, ami sokkal hatékonyabbá tette a kommunikációt.³⁸³ Az angol egyetemekhez képest a kontinens egyetemei legnagyobb része állami fenntartású és praktikus célok megvalósítása – azaz orvosok, jogászok, tanárok és más hivatások képzése – a fő feladatuk és ennek rendelik alá szervezeti formájukat és pedagógiai kultúrájukat. A professzorral közösen végzett alapkutatásra csak a legtehetségesebb diákoknak van lehetőségük és erre minden alkalommal külön munka és finanszírozási formát kell találni.³⁸⁴ Oxford és Cambridge egyetemére jellemző az anglikán vallás erős befolyása. Ez megnyilvánul a diákok napirendjében, e szerint kötelezően előírták a kápolna napi kétszeri látogatását, diplomát csak azok kaphattak, akik elfogadták az anglikán egyház tanítását és gyakorolták vallásukat. Nem véletlen, hogy az 1820–1840 között végzetek háromnegyed része a lelkészi hivatást választotta.³⁸⁵ A 19. század második felére egyébként is megerősödött az anglikán egyház, ennek látványos jele mintegy tíz új anglikán teológiai főiskola megnyitása volt.

Valamelyest mások a skót egyetemek, ezekben nem érvényesülnek a vallási hatások, így nem alkalmaznak vallási tesztet sem, viszont erősebb az államtól való függőség. Az intézményi rend megköveteli, hogy a diákokat a kollégiumokban tutori támogatással oktassák. A kontinentális egyetemekhez hasonlóan a professzorok személyének kiválasztása és az ő előadásai az oktatás legfontosabb tényezői. Ez a fajta oktatás a szerényebb anyagi körülmények között élőknek is lehetővé tette az egyetemi tanulást, továbbá új irányzatok megjelenését is könnyebbé tette. Ilyen a klinikák létesítése az orvosképzésben, a hajóépítés Glasgow-ban. Skóciában parlamenti döntés nyomán a természettudományi karok önállóvá váltak. A skót felsőoktatásra általában jellemző, hogy nem más európai minták adaptációjával foglalkoztak, hanem igyekeztek helyi tőkeforrások bevonásával a lokális szükségleteket kielégíteni. A skót egyetemek főleg gyakorlati szükségletek kielégítésére törekedtek, nem feltétlenül akartak elitegyetemmé válni, azokhoz képest mást igényeket elégítettek ki.

1872-ben *James Stuart* kezdeményezi olyan egyetemen kívüli tanfolyamok szervezését ahol kezdetben matematikát és természettudományokat oktatnak. Az *egyetem kiterjesztése* (university extension) a felnőttoktatás egyik korai megjelenési formája Angliában. A kezdeményezés támogatásában fontos szerepe volt a gyakorlati szempontnak, hiszen az angol ipari fejlődés egyre több jól képzett szakembert igényelt és ennek merítési bázisát célszerűnek látszott szélesíteni, annak érdekében, hogy azok a tehetséges és ambiciózus fiatalok, akik szociális helyzetük miatt nem vállalkozhattak volna továbbtanulásra, ezen kezdeményezés hatására mégis lehetőséget kapjanak tudásuk gyarapítására. Rendhagyó módon Cambridge és Oxford egyeteme is támogatta ezt a szándékot. A képzés módszertana a következőképpen alakult: a hallgatók nyomtatott formában megkapták az előadások anyagát, amit olyan konzultációs lehetőség egészített ki, ahol

383 Különösen fontos az a változtatás, hogy nem a címzett, hanem a feladó fizet postabélyeg felragasztásával a küldeményért, ezzel az újítással biztosabbá vált a küldemény címzethez történő eljuttatása, részletesen In: Pál Eszter (2015): *A viktoriánus Anglia*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 53–54. o.

384 Brockliss, L. W. B. (...): *The European University (1789–1850)*. In: Brock, Curthoys (Szerk.): *The History of the University of Oxford*, VI. kötet, 1. rész 1301–1303. o.

385 Pál Eszter (2015): *A viktoriánus Anglia*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest 34. o.

feltehetnék kérdéseiket. Jegyzéket kaptak az ajánlott irodalomról és a könyvtárak gondoskodtak ezen művek hozzáférhetőségéről. A résztvevőkkel alkalmanként dolgozókat íratnak és a vállalkozó kedvűek félevenként vizsgálhattak. Aki a négyéves képzés során letette a szükséges vizsgákat – ezen eredmények beszámításával – beiratkozhatott az egyetemre. Ez a program olyan sikeresnek bizonyult, hogy 1894-ben, amikor összegezték a tapasztalatokat, már 931 tanfolyamról tudnak. A programhoz a munkásszervezetek ösztönzésére hamarosan amerikai egyetemek is csatlakoztak.³⁸⁶

Az angol egyetemeken a 19. század végére jött el a nagy változások ideje. 1850-ben az uralkodó egy bizottságot küldött ki Oxford és Cambridge egyetemére az ottani körülmények felülvizsgálatára és a középkori eredetű privilégiumok felőli tájékozódásra. Ezen bizottság javaslatára született meg az Acts of Parliament 1854-ben Oxford és 1856-ban Cambridge-re vonatkozóan. Ennek javaslatai alapján szabályozták a stúdiumok felletti felügyelet kérdését, az egyetem szervezeti formáját és lehetővé tették a nem anglikán vallásúak itteni tanulmányait. A brit parlament 1872-ben újabb bizottságot küldött ki, ennek nyomán született meg 1877-ben az Universities of Oxford and Cambridge Act, e szerint már nem csak anglikán felekezetű diákokat vettek fel és már lányok is kérhették a felvételüket. A tutori feladatot ellátó tanároknak megengedték, hogy családot alapítsanak, így kialakult a véglegesnek tekinthető egyetemi pályafutás választásának lehetősége, korábban ugyanis sokan csak a lelkesítő megbízatás elnyeréséig vállalták az egyetemi oktatást. A változásoknak köszönhetően emelkedett a beiratkozó diákok létszáma. A tanterv is megváltozott, ameddig korábbiakban a klasszikus tárgyak és a matematika volt a középpontban, most ez kiegészült a természettudományok, a történelem, a jog és az idegen nyelvek tanításával. A kutatói tevékenység is megjelenhetett, különösen *Spencer Compton Cavendish* herceg (1833–1908) nagylelkű alapítványának köszönhetően, amelyből 1871-re a hírnevessé vált Cavendish laboratórium fejlődött ki. Oxford, Cambridge és Dublin Trinity College-ének professzorai az angol parlament alsóházában képvisellel rendelkeztek. Érdekes, hogy a két elitegyetem végzett diákjai jóval nagyobb társadalmi elismerésben részesültek, mint tanáraik. Ez csak az I. világháború után, az arisztokrácia szerepének csökkenésével változott meg. Angliában az együtt tanulók élethosszig tartó „akadémiai összetartozása” mindig is nagyon fontos presztízsalakító tényező volt és maradt.

A tanév tagolása az angol egyetemeken nem mindenütt egyforma, néhány helyen a hagyományos trimeszterről áttértek a szemeszterre. Az angol felsőoktatásra jellemző még a folyamatos ellenőrzés, a trimesztereket szintfelmérő tesztek és vizsgák zárják. A képzésben erős specializáció érvényesül, a nyelvszakos diákok például irodalmat vagy nyelvtant tanulnak, a tanárképzés egyszakos.

Az elit egyetemek college-i modernizációs törekvéseik részeként 1870-től³⁸⁷ egyre nagyobb szerepet szánnak a sportnak, annak kiemelt jellemfejlesztő erőt, erkölcsnemesítő és csoporttudat alakító hatást tulajdonítva. Főleg regattaversenyeket és krikettbajnokságokat rendeznek nagy számban, de a rögbi és a tenisz is népszerű a klubokban.

386 Maróti Andor: *Esszé a tudományos ismeretterjesztésről* Valóság 2014/4 68–78. o.

387 Az 1870-es év más tekintetben is fontos Nagy-Britanniában, ugyanis ekkortól érvényes a közoktatás kérdéseit szabályozó Education Act. Ennek szellemében 13 éves korig mindenki számára kötelező lett volna az alapfokú oktatás és az egyháziak mellett elrendelték önkormányzati iskolák létesítését is. A törvényi szabályozás tényleges bevezetése csak fokozatosan, 1880-tól kezdődik, az ingyenes kötelező oktatás pedig csak 1891-re datálódik.

Az angol elitegyetemek szellemisége nem tett lehetővé túl nagy létszámnövekedést, így Anglia egy jó ideig megkímélte magát a diplomás munkanélküliség okozta problémáktól. Politikai szempontból az elit egyetemek a tradicionális polgári értékeket képviselték, nem vettek részt a szakszervezeti mozgalom rendezvényein, kifejezetten patrioták és osztoztak az angol nemzet öntudatosságában a világpolitikában elfoglalt helyet illetően.

Az elitegyetemek igyekeztek kiterjeszteni képzési palettájukat és csatoltan departmentként orvosi és mérnöki képzést indítani. Más városokban is sorra jönnek létre intézmények, részben egy régire ráépülve vagy teljesen új alapításként. Az 1845-ben alapított Owen kollégiumra épült rá 1880-ban Manchester egyeteme. Walesnek 1872-től van egy College-e Aberystwith-ben. A walesi egyetem székhelye Cardiff. 1909-ben alapítják meg Bristol és Birmingham egyetemét. 1903-ban egy College-re építve jön létre Liverpool egyeteme.

Egy mikrotörténet Cambridge belső viszonyaira utal az egyik híressé vált egykori növendéke és majdani tanára – *Bertrand Russell* – példáján keresztül.

Russell 1916-ban, akkor még névtelenül pamfletet írt a Sorozásellenes Szövetség számára, amelyben egy olyan börtönbe zárt személyt pártfogol, aki vétett a sorozási törvény előírásai ellen. A pamflet terjesztőit letartóztatják a hatóságok és elítélik őket. Russell ekkor levelet ír a Timesnak, amelyben elvállalja a szerzősége. A bíróság száz font pénzbüntetésre ítéli, amit nem hajlandó kifizetni, ezért elárverezik a cambridge-i Trinity College-beli szobájának bútorait. A Trinity kollégium professzori tanácsa is nagyon komolyan veszi a sorozás elleni tiltakozás ügyét és Russellt megfosztják tanári állásától.³⁸⁸

Az 1836-os év fontos eseménye a londoni egyetem alapítása. Az University College of London (UCL) több college egyesüléséből jön létre. Fontos társadalmi igényt elégít ki, amennyiben a nem anglikán vallásúknak is lehetővé teszi a felsőoktatási intézményben való tanulást, sőt 1878-tól nők számára is elérhetővé teszi a diploma megszerzését. A londoni egyetem sajátossága, hogy valójában leginkább vizsgáztató intézmény, azaz a másutt megszerzett tudás értékelésére specializálódott intézmény.

A legjelentősebb további angol felsőoktatási változások a civic universities-ek megjelenésével függenek össze. A királyi elismerés elnyeréséig (charter) ezek az intézmények csak a londoni egyetem közvetítésével adhattak ki diplomákat, ez számos intézmény formális összetartozását eredményezte, köztük még nők számára megnyitott college-ek is voltak. Ez a hatalmasra duzzadt egyetem 1898-ban szerezte meg az alapító okiratot. További fontos változás az intézmények állami finanszírozása, ez Oxfordot és Cambridge-t is érintette, a skót egyetemeken pedig már korábban is így történt. Az amerikai milliárdos *Andrew Carnegie* (1835–1919) alapítványa lehetővé tette újabb tanszékek létesítését és fenntartását. A diákok társadalmi összetételét illetően Oxford továbbra is az elit rétegek egyeteme maradt, a skót egyetemek befogadóbbnak bizonyultak, Glasgow-ban 1910-ben diákok 24%-ának a szülei fizikai munkával keresték a

388 A sokoldalú Russell 1927-ben Petersfield mellett főleg felesége Dora Black tehetségére építve megalapította a haladó szellemű Beacon Hill Iskolát. Ebben a mintegy tíz családból összeállt közösségnek a gyermekeit közösen nevelték, mégpedig úgy, hogy a szülők felváltva foglalkoztak velük. Naponta két órát tanultak a többi időt pedig játékkal és futkározással töltötték ki. Russell egyébként később újra összeütközésbe kerül a törvénnyel, mégpedig 1939–40-ben, amikor a City University of New York tanszékvezetőjeként vallásellenes írásokat jelentetett meg. In: Johnson, Paul (2010): *Értelmiségiek*. Európa Könyvkiadó, Budapest 324–325, 348. o.

kenyerüket. A különbség oka a skót egyetemek kiterjedt ösztöndíjrendszeréből fakadt. Oxford és Cambridge egyetemére többnyire a drága public school, illetve a grammar school végzettjei jelentkeztek, itt az éves tandíj egy polgári család egyévi jövedelmének felelt meg. Bizonyos intézmények közötti átjárás is tapasztalható, ez egyrészt a vidéki egyetemekről Oxfordba igyekvőket jelentette, akik presztízisok és a jobb elhelyezkedés reményében itt fejezték be tanulmányaikat, másrészt az oxfordi tutor-tanárok előszeretettel vállaltak professzori állást vidéki egyetemeken.

Az angol tudományos életben az egyetemek mellett fontosak a sorra alakuló tudományos társaságok is. Közülük a legrégebb az 1660-ban alapított Royal Society of London. Ez a lényegében a tudományos akadémiának megfelelő intézmény meglehetősen merev szabályok szerint működött. Érdekes, hogy maga a tudós (scientist) kifejezés is csak 1833-tól használatos, mégpedig William Whewell cambridge-i matematikaprofesszortól eredeztetve.³⁸⁹ Különösen a felvett tagok tudományos teljesítménye volt gyakran megkérdőjelezhető. A tagfelvétel fő követelménye három tag ajánlása volt, a mérlegelés során pedig főleg a társadalmi pozícióra fordítottak figyelmet. A Royal Society-ben a 19. század közepén már kénytelenek voltak reformokat bevezetni. E szerint évi 15 főre korlátozták az felvehető új tagok számát és megállapodtak abban, hogy a továbbiakban a tudományos teljesítmény lesz a legfontosabb felvételi szempont. Az újítás jegyében alakul meg 1831-ben a Royal Society-vel párhuzamosan működve a British Association for the Advancement of Science (BAAS) tágabb kutatási lehetőséget biztosítva a tagoknak. Ebben a társaságban, amelyek a természettudományok művelését tekintette legfontosabb céljának már hatékonyan működnek a társasági élet munkaformái, ilyen a viták és a közgyűlések rendszere, tudományos és ösztöndíjalapok létesítése, éves kiadvány (Reports) megjelentetése. A tudatos tudománypolitika része, hogy felismerik a társasági identitást erősítő szimbólumok használatának fontosságát. A közgyűlések színvonalát igyekeznek hírességek meghívásával és látványos elemek megjelenítésével is fokozni. A hírességek megnyerése különösen a lobbizás és a kapcsolatok ápolása és közvetítése miatt vált fontossá. További társaságok, így a Royal Institution of London és a Mechanics Institute of London ismeretterjesztő előadásaival az itteni vitákkal kiegészíti az elitegyetemek oktatását.³⁹⁰ A hivatalos tudományos társaságok mellett lazább, de radikálisabb tudományos álláspontot képviselő csoportosulások is létrejönnek, ilyen például az 1864-ben Herbert Spencer és kilenc tudós társa által alapított X klub, amelyik 1892-ig tartott rendszeres üléseket. Tagjaik közül T. H. Huxley, Darwin fiziológus híve és J. D. Hooker botanikus rendkívül sokat tett a laboratóriumi kísérletek iskolai bevezetéséért. Számos tanfolyamon és előadáson igyekeztek tájékoztatni és segíteni a tanárokat a látványos és hasznos iskolai kísérletekről.³⁹¹

1889-ben a skót egyetemeknek is változtatniuk kellett korábbi módszereiken: kötelező jelleggel bevezették a felvételi vizsgát, új tanszékek jöttek létre, a professzori kar asszisztensekkel és lektorokkal egészült ki. Az új természettudományi karokat laboratóriumokkal és doktorált munkatársakkal látták el, kurzusokat szerveztek a honours vizsga sikeres megszerzése érdekében és követték az angol egyetemen szokásos egy professzor 16 diák szisztémát. Az angol és a skót egyetemek idővel átvették a porosz modell némely elemét is.

389 Pál Eszter (2015): *A viktoriánus Anglia*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 63. o.

390 Snyder, L. (2006): *Reforming Philosophy. A Victorian Debate on Science on Seventeenth Century England*. The University of Chicago Press, Chicago-London

391 Pál Eszter (2015): *A viktoriánus Anglia*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 82. o.

A két világháború közti időszakban nem történtek fajsúlyos változások az egyetemi életben, ha csak azt nem számítjuk, hogy az állami finanszírozás aránya növekedett. 1920-ban férfi és női hallgatók számára bevezették az ösztöndíjrendszert, a rendelkezésre álló pénz elosztásáról az University Grants Committee gondoskodott. Oxford és Cambridge egyetemei, amelyeket érintett a háború okozta infláció, szintén egyre nagyobb állami támogatásra szorultak, ennek ellenére az angol egyetemek – a kontinentális mintától eltérően – továbbra is az önfinanszírozást részesítették előnyben.

Az angol egyetemi professzorok elismertségének egyik mutatója az 1894-ben alapított Royal Societies Club tagsága. A korlátozott létszámú klub tagjai akadémiai, egyetemi, művészi és katonai, diplomáciai körből kerültek ki. 1917-ben mintegy 7000 tagja volt, köztük számos professzorral.

Az 1900-as években angol körülmények között komolyan foglalkozni kezdenek a munkásosztállyal, ez már az elitegyetemekre is érvényes. A legismertebb oxfordi kezdeményezés 1884-ben London East End negyedében a Toynbee Hall létesítése. A játékszobák biztosítása mögött nincs politikai szándék, a program résztvevői sokkal inkább saját tevékeny közreműködésükkel igyekeznek tenni valamit a társadalmi harmónia megteremtéséért. Ez a kezdeményezés más országokban, de leginkább Hollandia egyetemi városaiban talált követőkre. Az első világháborúig az angol egyetemeknek az angol gyarmatosítás számára tisztviselőket és szakembereket kellett képeznie. A cél nagy teljesítményekre képes, kialakult jellemű gentlemanek biztosítása az állam számára. A sport ezért továbbra is legalább olyan fontos, mint a stúdiumok, bár a túlzásba vitt sport kritikája is megjelenik már. A diákszövetségek gondolata is felmerül, 1914-ben Oxford és Cambridge Student Union alapítanak. Az elitegyetemek diákjai könnyen átveszik a társadalmi elit konzervatív értékrendszerét. 1902-ben a búr háború eseményei patrióta érzelmeket váltanak ki az angol és a skót diákokból. De megjelennek a baloldali antimilitarista gondolkozás csírái is, 1912-ben Cambridge-ben megalakul az University Socialist Federation. Oxford folytatja a munkások felé való nyitást és egy munkások képzését támogató egyesület (Workers Educational Association) jön létre 1903-ban.

Cambridge oktatási módszerei Ludwig Wittgenstein (1889–1951) példája nyomán

Ludwig Wittgenstein a huszadik század egyik legnagyobb hatású gondolkodója egy originálisan új szemléletű filozófia megalapozója. Az osztrák születésű, jómódban, de nagyon szigorú apai nevelésben részesülő ifjú gyermekkorra meglehetősen zaklatott, egy testvére elmenekült otthonról, három öngyilkos lett. Tizennégy éves korában a linzi reáliskola diákja, egyik évfolyamtársa történetesen Adolf Hitler, aki az itteni történelemtanártól hall először a pángermán hazafiságról. 1908-tól három éven át az angliai Manchesterben gépészmérnöki tanulmányokat folytat. Műszaki tudományokban mutatott tehetsége – speciális légcsavar, ágyúöntés, lakóház tervezése és építése – élete végéig jellemző tulajdonsága marad. 1911-ben Cambridge-be utazott és a Trinity College növendéke lett. Mesterével, Russell-lel állandóan vitatkozva a logika tanulmányozásának szentelte magát, miközben jó néhányszor sikerült tutorát a béketűrés határáig felizgatni. Barátai, köztük főleg David Pinsent ösztökélésére belépett egy ottani titkos társaságba, amit a „The Society”, illetve „The Cambridge Conversazione Society” néven is szokás emlegetni. Az első világháborúban osztrák önkéntesként végig a fronton harcol

és kitünteteti magát rendkívüli bátorságával³⁹² A háborús évek alatt rendületlenül tovább foglalkozik tudományával. 1929-ben újra Cambridge-be utazott, ahol a nyolc évvel azelőtt megjelent *Logikai-filozófiai vizsgálódás* angol fordításával doktori címet szerzett.

A továbbiakban mintegy tízéves 1930 utáni cambridge-i tanári tevékenységének értékelése következik. Ez azért lehet egyetemtörténeti szempontból érdekes, mert utalások vannak benne arra vonatkozóan, hogy egy ilyen sajátosan gondolkodó tudós-tanár milyen módszerek alkalmazásával tud eredményeket elérni. A filozófiában csaknem egyedülálló módon Wittgenstein gyakran alkalmazott képeket és diagramokat a problémák jobb megvilágítására, valamint fényképezési gyakorlata ugyancsak köthető filozófiai elképzeléseihez.³⁹³ Wittgenstein oktatási tevékenységét az egykori oxfordi diák és konzervatív angol történész *Paul Johnson* a következőképpen látja:

Wittgenstein „három vonatkozásban volt elképesztően sikeres; először is a diákokra tett hatásában, másodszor a más oktatókra tett hatásában, harmadszor pedig az általa tanítottak maradandó értékében és érvényességében. Módszerében és az általa előadottak tartalma tekintetében is a valaha élt egyik legeredetibb tanító volt. Hogy tanítása miért aratott akkora sikert, azt hat fő pontban lehet felsorolni. Először: egész tevékenységét bizonyos titokzatosság lengte át és vette körül egyfajta gnosztikus derengéssel. Az első perctől kezdve sokkal több cambridge-i diák és professzor (korántsem csak a filozófiaszakosok) jelent meg az általa tartott – jobb szó híján mondjuk így – szeánszokon, mint amekkora hallgatóságot ő maga is szeretett volna; úgy érezte ugyanis, hogy valódi hasznukra csak igen keveseknek lesznek a hallottak. Előadásait nem a megszokott módon, a *Cambridge University Recorder*ben hirdették meg; azt a módszert követték, hogy egyes professzorok maguk döntötték el, melyik diák érdemes a részvételre; s őket külön, személyesen tájékoztatták a helyről és az időpontról. És ebben rejlik a második fontos mozzanat: a *kiválasztottság* új minősége. A jelenlévők tisztában voltak vele, hogy a Wittgenstein által hirdetett, különleges tudás megismerésére méltók válogatott elitjének tagjai. Ez jelentette a kialakult tanítvány- (vagy talán helyesebb lenne azt mondani: *apostol*-) érzés alapját. Harmadszor: az előadások jórészt improvizációk voltak. Wittgenstein többnyire nem jegyzetektől, hanem ösztönösen, pillanatnyi ötleteitől és impulzusaitól vezérelve beszélt. A látszat szerint ott álló helyben születtek és formálódtak meg gondolatai; beszéd közben, fel és alá járkálva alkotott meg egy teljességgel új filozófiai rendszert – vagy inkább gondolkodásmódot – a rögtönzött, ösztönös, elemi fogalomalkotás érzelmileg és szellemileg egyaránt rendkívül felfokozott folyamatában. Még emlékezetesebbé tette ezeket az alkalmakat, hogy hallgatóságának rendszerint szigorúan megtiltotta a jegyzetelést. [...] Senki nem ontotta nálánál bőségesebben a gondolatokat, és senki nem tiltotta szigorúbb fensőbbiséggel önhatalmú terjesztésüket. Ha bárki is arra mert gondolni, hogy nyomtatott formában terjesztené tanítását, lármás dühkitöréssel utasította el és tiltotta meg a próbálkozást. Akik nem engedelmessé váltak, de nem jelölték meg a forrást, azokat plagizálással, akik megjelölték, azokat hamisítással, félreértelmezéssel vádolta. A jegyzetelés tilalma persze nemigen hatott: a tanítványok utólag emlékezetből csak papírra vetették az elhangzottakat. [...] A siker negyedik oka, hogy az előadások interaktívak voltak. A hallgató-

392 Az I. világháborúban való részvétel Hitler számára is meghatározó élmény. Hitler és Wittgenstein között egy hasonlóság van, mindketten nagyon tehetségesek füttyülésben. Egész komoly zenedarabokat voltak képesek füttyülve előadni. In: Johnson, Paul (2010): *Hősök*. Európa Kiadó, Bp. 291. o.

393 Lehmann Miklós (2013): *Wittgenstein fényképez*. Tiszatáj, 2013/3. 104–111. Lehmann Miklós (2015): *Wittgenstein: diagram, fénykép és filozófia kapcsolata*. In: Filozófia – művelődés – történet 2015, szerk. Donáth Péter, Trezor Kiadó, Budapest, 33–67.

ságnak nemhogy felkínálták, de egyenesen kötelezővé is tették az együttműködést (ezért is kellett korlátozni a létszámot). Menet közben párbeszéd alakult ki. Wittgenstein azt a benyomást keltette, hogy nemcsak ott, a jelenlevők szeme láttára teremti meg elmekonstrukcióit, hanem őket magukat is bevonja az alkotó folyamatba. Mámoritó, felejthetetlen tapasztalat volt, s gyakran megbabonázta a jelen lévő tekintélyes professzorokat is. Az ötödik ok: az előadások kemény próbára tették a hallgatóságot. Nem a szokásos egy, hanem két teljes órán át tartottak, és – mint minden, ami Wittgensteinnel volt kapcsolatos – nagyon kimerítőek voltak. Az emberek támolyogva, de felvillanyozva hagyták el az előadótermet. Wittgenstein ahhoz is ragaszkodott, hogy minden jelenlévő „iratkozzon fel” az egész, hat- vagy nyolchetes kurzusra és teljesítse is a vállalt kötelezettséget. Úgy érezte ez rendkívül fontos annak érdekében, hogy az oktatói módszerének lényegét jelentő párbeszéd és alkotó gondolati folyamat megszakítatlanul maradjon. Így aztán – és hatodszor –: aki túlélt egy Wittgenstein-kurzust, háborús veteránnak – tapasztaltnak és harcedzettnek, dicsőnek, győzedelmesnek; mindenki mástól különbözőnek – érezte magát. A felfedezés igazi frontvonalán nyertek filozófiai beavatást. Egy népesedő klub tagjai lettek; a klub – ha homályosan, megfoghatatlanul is – máig létezik, örökös elnöke pedig igazi hős.³⁹⁴

Nagy-Britannia egyetemei a 20. század elején

A történész Arnold J. Toynbee diákéveinek megismerése lehetőséget ad az oxfordi Balliol kollégium belső viszonyainak megértéséhez. Az alsó középosztályból származó Toynbee itt tanul 1911-ig. A College-be a szegényebbek csak kiváló tanulmányi eredménnyel kerülhettek be ösztöndíjasként, de a College népszerű volt a gazdagok között is, akinek a felvételét kapcsolataik is segítették. Így elég sok feszültség keletkezett a diákok között, az elithez tartozók nem mindig nézték jó szemmel a törekvő szegényebb, de tehetségesebb diákok szorgalmát. Toynbee a saját bőrén tapasztalta meg, hogy egy társadalomban a születési elit nem mindig alkalmas feltétlenül és kizárólagosan a vezető szerep betöltésére.³⁹⁵

A 20. század közepén építészeti szempontból is új egyetem típus jelent meg Nagy-Britanniában, az üvegből és acélból álló épületek az ún. Glass and concrete universities-ek. Míg a vörös téglás egyetemek (Red Brick Universities) általában az iparvidéken létesültek, addig az újabbak az „elmaradottabb régióban”, sokszor a patinás, nagy múltú történelmi városokban létesültek. Így kapott egyetemet Essex, Canterbury, Norwich, Coventry és York. 1967-ben Angliának 46 egyeteme volt, 1992-re ez a szám 32-vel gyarapodott. Ennek az oka nem új alapítás, hanem a korábbi műszaki főiskolák, azaz a (polytechnics-ek) és a pedagógiai főiskolák (colleges of education) egyetemi rangra emeléséből fakadt. Ezek az új egyetemek már nem kollégiumok formájában szerveződtek és a tutorok általi szigorú felügyeletre sem rendezkedtek be. A hároméves alapképzés után (B.A.) Master of Arts (M. A.), majd doktori képzésen lehetett részt venni ami (Ph.D) fokozattal zárult. Az angol felsőoktatás nagyot fejlődött a második világháború után, amelyen számos felfedezés és itt végzett Nobel-díjas is bizonyít.³⁹⁶

394 Johnson, Paul (2010): *Hősök*. Európa Kiadó, Bp. 299–302. o.

395 Botos Katalin (2016): *Arnold J. Toynbee*. Valóság 2016. 3. szám 71–78. o.

396 Gelfert, Hans-Dieter (2005): *Nagy-Britannia rövid kultúrtörténete. A Stonehenge-től a Millenium-dómgig*. Corvina Bp.123. o.

3. AUSZTRIA ÉS A MONARCHIA FELSŐOKTATÁSA

Ausztria és Közép-Európa, különösen Kelet-Európához képest, bővelkedik egyetemekben, amelyek az alapítás évét megadva a következők: Krakkó (1364) Bécs (1365) Prága (1367) Graz (1586) Lemberg (1661) és Innsbruck (1668). Salzburg 1622-ben alapított egyetemét 1810-ben teológiai-filozófia líceummá alakították át. 1875-ben Czernovitzben alapítanak új egyetemet. 1882-ben Prágában újra szétválás következik be az egyetem egy német és egy cseh részre szakad. Ennél dinamikusabb a változás a főiskolákat illetően: az egykori prágai Politechnikumból szintén német és cseh ágra változva 1879-ben műszaki főiskola jön létre. Hasonló főiskolákat hoznak még létre a következő városokban: Gráz (1811), Bécs (1815), Brünn (1816), Lemberg (1873). Bányászati akadémia létesül Leobenben (1840) és Pribamban (1843). Létesülnek még képzőművészeti és kereskedelmi főiskolák is.

A Habsburg Monarchia egyetemei 1845/46		Műszaki és kereskedelmi akadémiák 1845/46	
<i>hely</i>	<i>diákok száma</i>	<i>hely</i>	<i>diákok száma</i>
Bécs	2719	Bécs Politechnikum	1718
Graz	867	Bécs Hadmérnöki A.	234
Innsbruck	423	Graz Műszaki Tanintézet	233
Prága	1941	Prága Politechnikum	853
Olmütz	556	Trieszt Kereskedelmi és Tengerészeti Akadémia	200
Lemberg	1337	Milánó Műszaki A.	432
Krakkó	164	Lemberg Műszaki Tanintézet	259
Pest	1113	Selmecbánya Bányászati Akadémia	279
Padova	1941	Krakkó Műszaki Intézet	85
Pavia	1497	Pest Mérnöki Intézet	70

6. táblázat: egyetemek és műszaki tanintézetek a Habsburg Monarchiában 1845–1946-ban
 Forrás: Szögi László (1994): *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemein I. 1790–1850.* ELTE Levéltára Budapest–Szeged. 36–37. o.

Ausztriára már a nyelvi rokonság okán is hat a porosz egyetemi modell, de az osztrák hagyományok és az itteni tekintélyelvűség jelentősen módosítja ennek hatását. A jezsuita rend 1773-beli megszüntetése sok vonatkozásban új helyzetet teremt. A továbbiakban az oktatást az 1777-es I. Ratio Educationis majd a II. Ratio Educationis (1806) szabályozza. A porosz reformmodell bevezetését akadályozza a középkori maradványként továbbélő nációk szerinti szerveződés és az abszolutizmus megnyilvánulásai. A

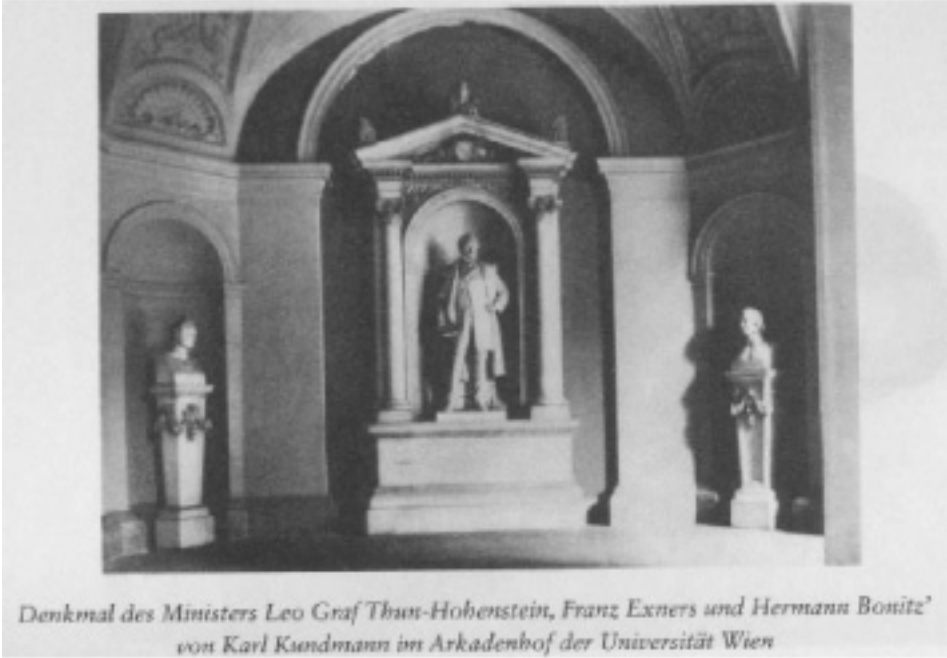
felsőoktatás alapvetően praktikus célokat szolgál, azaz a soknemzetiségű országban biztosítania kell a képzett, császárhű állami hivatalnokokat. Ebből adódóan az oktatókat főleg a császárhűség szempontjából nagyon körültekintően választották ki, e szempont elsődlegességet élvezett, ami nem mindig szolgálta a tudományosság érdekeit. A professzorok kiválasztása 1848 előtt úgy történt, hogy karon kívüli személyek vizsgálták meg a szóba jöhető jelölteket. Döntéseik során sokszor a rangidős személyre vagy arra esett a választás, aki maga írta az oktató tárgy tankönyvét, vagy azt a legjobban adta elő. Az 1848/49-es felsőoktatási reform során változás történt, megteremtették a jogi alapot a karok beleszólására az új professzor kiválasztásához.³⁹⁷ A professzorok kiválasztásában egyrészt tudományos másrészt pedig szaktudományon kívüli kritériumokat támasztottak. Az utóbbiak közé tartozik a felekezeti és nemzeti hovatartozás, a politikai nézetek és a kiválasztott személy vagyoni helyzete. A professzorok kiválasztása és más körülmények is közrejátszottak abban, hogy Bécs 1848 után nem állt az európai tudományos fejlődés élvonalában. Az 1848-as forradalom eseményei – a bécsi és főleg a magyar diákok szabadságharca – változtatásra készítette az osztrák kormányzatot. A változtatásnak volt egy másik oka is: osztrák részről 1848 után egyre erőteljesebb vált a poroszokkal történő rivalizálás, amelynek konfesszionális háttere is volt, ugyanis a protestáns poroszokkal szemben Ausztria katolikus véderőt kívánt kiépíteni. 1848 márciusában *von Sommaruga* miniszter kap megbízást a felsőoktatás átszervezésére, különös tekintettel az oktatás szabadságára. Ő néhány hónap elteltével feladta pozícióját és *von Feuchtersleben* államtitkár vette át a helyét. Az ő egyik újítása a professzorok meghívásának rendjében mutatkozott meg. E szerint ez a továbbiakban a professzori kollégium javaslata alapján történt, de a végső döntést a minisztérium hozta meg.³⁹⁸ Ideiglenes habilitációs szabályzatot is elfogadtak, ennek értelmében a jelöltnek egy habilitációs művet kellett bemutatnia, egy próbaelőadást tartott a professzor testület előtt és ezután terjesztették fel a minisztériumhoz jóváhagyás céljából.

Ennek az időszaknak egyik háttérbe húzódó, ám mégis fontos személyisége *Franz Searafin Exner* (1802–1853). A filozófiai és jogi képzettséggel rendelkező Exner Páduában doktorált 1827-ben, és már ekkortól kezdve élénken foglalkoztatták a pedagógia problémái. 29 éves korában már rendes egyetemi tanár filozófiából a prágai egyetemen, ahol 17 évet tölt el. Innen kerül 1848-ban Bécsbe miniszteri tanácsosi rangba, feladata az egyetem megreformálása lesz. Minisztere – *Leo von Thun und Hohenstein gróf*, 1849-től kulturális és oktatási miniszter – még Prágában volt a tanítványa, Exner feladata a reformok politikában való elfogadtatása lett. A herbartiánus Exner reformtörekvései az oktatás szabadságát, valamint az oktatás és a kutatás összekapcsolását célozzák meg. Felterjesztései alapján visszaállították az akadémiai önkormányzatot, illetve a továbbiakban a dékánokat és a szenátust szabadon választották. Ideiglenes rendelkezések szabályozták a professzorok és a privátdocensek jövedelmi viszonyait, amit 1850-ben véglegesítettek és ezek a rendelkezések 1945-ig (!) érvényben maradtak. A habilitációs kötelezettséget a prágai egyetemre is kiterjesztették, ahol ezt az autonómiába való beavatkozásnak tekintették és ettől kezdve

397 Igaz 1918-ig a professzori kinevezések szentesítése a császár joga, de az idők során egyre kevésbé éltek az uralkodók ezzel a joggal, dokumentáltan csak két kinevezés esetében vétőzta meg a császár a miniszteri felterjesztést, ám a vétő indoklásáról nincs tudomás. In: Schübl, E. – Uray, J.: *Auf die Suche nach geeigneten Kräften*. 417–420. o.

398 Slapnicka, Helmut (2008): *Die Rechtstellung der Universitäten im alten Österreich*. In: *Universitäten im Östlichen Mitteleuropa. Zwischen Kirche, Staat und Nationengeschichtliche Entwicklungen*. (Hrg. Peter Würster) Oldenburg Verlag, München. 195–197. o.

kétféle docens adott itt elő: habilitált és nem habilitált. A miniszteri posztot többször is felkínálták Exnernek, de ő ehelyett 1852-ben új feladatot keresett magának és az akkoriban még az Osztrák-Magyar Monarchia részét képező lombard-velencei felsőoktatás megreformálására vállalkozott.

42. kép: A bécsi oktatási rendszer megújítói:
 Franz Exner, Hermann Bonitz és Leo Graf Thun-Hohenstein
 Forrás: Ogris (1999) 48. o.

A reformok megvalósítása azonban még Bécsben sem volt akadálymentes,³⁹⁹ 1849-ben minden diákegyesület működését betiltották és még 1857-ben is előfordult, hogy még egy diákolvasókör létesítését is elutasították. A hírhű katolikus Leo von Thun und Hohenstein gróf (1811–1888) oktatási miniszter 1849 és 1860 között – Exner koncepciójára építve – újjászervezte a gimnáziumi oktatást, aminek következtében megváltozott a felsőoktatás rendje. A gimnáziumi oktatás két évvel hosszabb lett, azaz hatéves képzés helyett nyolc évre terjedt ki és az érettségi (Matura) ettől kezdve képesített az egyetemi felvételre, ezáltal a filozófiai kar egyetemi előkészítő jellege megszűnt és az más funkciót kapva a többi karral egyenjogúvá vált. Közben beszüntették a nációk működését, növelték a privátdocensek számát, a professzorok anyagi érdekeltségének lehetőségeit pedig támogatták. A professzori meghívások során a rekatolizációs folyamat részeként katolikus és monarchista beállítottságú személyek élveztek előnyt. A bécsi egyetem ál-

.....
 399 Exnernek minden befolyását latba kellett vetnie, hogy 1849-ben – későbbi jól bevált munkatársát – a lutheránus(!) Hermann Bonitz-ot ki lehessen nevezni a bécsi egyetem filozófiaprofesszorává. In: Schübl, E. – Uray, J.: *Auf die Suche nach geeigneten Kräften*. 422. o.

talános történeti tanszékére a miniszter maga hívta meg Albert Jägert, egy tiroli bencés szerzetest, aki igencsak megterhelőnek tartotta ezt az új feladatot. Igyekeztek a bécsi egyetemre egyre több neves külföldi professzort hívni, köztük 1850-ben a matematikus és lutheránus (!) *Jacob Jacobit*, ez a vállalkozás azonban kudarcba fulladt, mert Jacobi célja csak berlini fizetésemelésének kikényszerítése volt, amit el is ért.⁴⁰⁰ 1861-re értek meg a feltételek ahhoz, hogy a protestánsok számára kiadott pátens már lehetővé tette a más felekezetűek alkalmazását. 1859-ben valamennyire lazítottak az egyesületek létesítést lehetővé tevő szabályokon, amit a liberális professzorok is támogattak, így már legalább olvasóköroket lehetett alapítani. Ezzel együtt a filozófiai kar Bécsben sohasem lett olyan népes, mint Berlinben, a hangsúlyok itt a régiek maradtak és főképpen a jogi kar erősödött meg létszámban, ez a trend különösen igaz a pesti egyetemre nézve, ahol a diákok többsége még sokáig főleg jogot tanult.

1855-ben Thun a bécsi egyetem humboldti szellemisége szerinti átalakítására tett javaslatot, de ezt nem tudta keresztülvinni, viszont az egyes karok tanterveinek átalakítására sor kerülhetett. A teológiai karok modernizálását a püspökökre bízta, az orvosi karokat Feuchtersleben államtitkár vezetésével korszerűsítették. A filozófiai kar oktatási rendje teljesen új formát öltött, mert a teológusok, az orvosok és a jogászok korábban kötelező itteni előképzése a gimnáziumokhoz került. Így az új helyzetben a filozófiai kar előkészítő jellegének megszűntével az a másik karral egyenjogúvá vált. Átalakult a vizsgáztatás rendje is, amennyiben a köztes vizsgákat megszüntették és csak a tanulmányok végén vizsgáztattak. A jogászképzésben is újításokat vezettek be: a jogfilozófiai vizsga helyett római jogot és német jogtörténetet kértek számon. Thun elképzeléseit leginkább a jogi képzésben érvényesítette, amennyiben a homályosan körvonalazódó természetjog helyett a német jogtörténetet részesítette előnyben. Ezzel a törekvésével az osztrák jogrendszert kívánta feléleszteni „szunnyadozásából”. Amikor Thun 1860-ban megvált hivatalától a változtatások annyira előre haladtak, hogy már csak a szigorlatok rendje szorult pontosításra. Így végső soron a forradalmi változtatások egyetlen eredménye az egyetemi reformok következetes végigvitele lett.

1863-an érdekes egyetemi közjáték, hogy a lipcsei csata 50. évfordulója alkalmából a bécsi diákok küldöttséget menesztenek a kielii diákok összefojetelére, ahol a militarista Bismarck által vezetett poroszok nagynémet koncepciójához ajánlják fel a támogatásukat, de csak akkor, ha az osztrák vezetéssel valósul meg. Ezzel kifejezést adtak a Habsburg-dinasztia iránti hűségüknek. Amikor 1863-ban Ferenc József császár (1848–1916) a frankfurti hercegi tanácskozásról visszatért Bécsbe a diákok ujjongással fogadták. Mindez azonban nem akadályozta meg a hatóságokat abban, hogy az 1863. március 12-re a bécsi egyetemalapítás 500. évfordulójára tervezett megemlékezést más napra tegyék át, mert ezt kapcsolatba lehetett volna hozni az 1848-as forradalommal. A diákok egyébként megünnepezték az évfordulót és bojkottálták a hivatalos ünnepséget.

1867-ben a diákok protestáltak az állam és az egyház között megkötött konkordátum ellen, mert úgy vélték, az egyház túl sok jogosultságot kapott, egyúttal kifogásolták néhány konzervatív beállítottságú katolikus professzor működését. Új jelenség viszont 1860-tól az osztrák egyetemisták számára szervezett nyári táborok hálózatának létrejötte. 1860 után elmélyültek a német és a nem német nyelvű diákok közötti ellentétek. 1861-ben Prágában a cseh diákok elhagyták a német diákok egyesületét és saját egyesületet alapítanak, újsággal és saját kulturális programokkal.

.....
400 Schübl, E. – Uray, J.: *Auf die Suche nach geeigneten Kräften*. 426. o.

A poroszoktól elszenvedett osztrák vereség (1866) utáni 1867-es osztrák–magyar kiegyezést követően a Habsburg Birodalom Osztrák–Magyar Monarchiaként működik tovább. Ez Ausztriában újabb egyetemi reformhoz vezetett, ennek részeként pedig most már legalizálták a diákegyesületek működését. Ezáltal Ausztriában létrejön az egyesületeknek az a sokasága és sokszínűsége, ami a német viszonyokat is jellemezte: ilyen a Markomania és a Saxonia egyesület, a progresszívek csoportjai és mások. Ennek ellenére az egyesült Német Császársághoz való osztrákviszony nem konfliktustól mentes, ugyanis a nagynémet nemzeti eszmét az osztrákok veszélyesnek érzik a sok népet egyesítő Monarchiára nézve. A soknemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchiának meg kellett oldania az olasz problémát is, ugyanis míg korábban Pávia és Padua egyeteme az osztrákokhoz tartozott, 1866-ban ezek Itáliához kerültek. Az 5,5 millióból megmaradt mintegy félmillió olasz polgár egyetemistáit azonban valahol tanítani kellett, erre Innsbruck egyetemét szemelték ki, ahol olasz nyelven is oktattak volna, ezt viszont nem fogadták el az olasz diákok, mert önálló intézményt akartak maguknak, az innsbruckiak pedig védték saját kultúrájukat az esetleges olasz hatástól. Bár a kiegyezés megtörtént, de az Osztrák–Magyar Monarchia egyetemi és diákmozgalmi élete mutatja, hogy mennyi lappangó feszültség maradt még benne, a nyelvi, vallási, politikai, gazdasági gondokról nem is szólva.

1871-ben a német egyesítés erősen hatott a Monarchia nemzetiségi területein élő németekre, Bécsben, Grazban, Prágában és Innsbruckban sorra keletkeznek német olvasóköri körök. Ezekben sajnálatosan jelen van az antiszemitizmus, talán még előbb és erősebben, mint a maguknál németeknél. A bécsi Olympia diákegyesület 1867-es nézetei szerint a zsidók nem a „németiség” részei, a Libertas egyesület 1878-ban kizárta soraiból a zsidókat. Ugyanígy erős nemzeti érzéseket tápláltak a szláv diákok. Grazban az ottani szlovén diákok 1860-ban és 1869-ben Laibachban (a későbbi Ljubljana) pánszláv diáktalálkozót szerveztek az egységes Szlovénia és Laibachban egy szlovén egyetem létesítése céljából. A szlovák diákok az 1860-as évek végén megalapítják Bécsben a Tatran és 1882-ben Prágában a Detvan nevű egyesületüket. A Detvan elképzelhetőnek tartotta a cseh és szlovák együttműködést, míg a bécsi Tatran az elkülönülés mellett tette le a voksát.

A vizsgáztatás rendjét 1872-ben szabályozták: a jogi és az orvosi karon a vizsgák szóbeliek, a filozófia karon előírás egy írásbeli dolgozat és egy disszertáció elkészítése. A jogi karon három szigorlatot kell letenni, mégpedig a negyedik tanulmányi év végén, tetszőleges sorrendben. Ezek az ügyvédi alkalmazás előfeltételei. Az új szabályzat nem alkalmasz a zsidókkal szembeni megkülönböztetést, ugyanis ők korábban nem vizsgázhattak egyházjogból, ami viszont az ügyvédi tevékenység egyik előfeltétele volt. Az orvoskaron kettős vizsgát tettek: egyet a karon, a másik pedig az orvosi praxis gyakorlását lehetővé tevő államvizsga. Egységesítették a diplomát is, azaz megszűnt a sebészetre és a szülészetre, illetve szemészetre vonatkozó megkülönböztetés. A vizsgákat a korábbi rendszertől eltérően a kormányzatot képviselő felügyelő jelenlétében kellett letenni. A filozófiai karon a négyéves tanulmányokat követően két szigorlaton kellett megfelelni és a doktori cím elnyerése érdekében egy disszertációt megvédeni. A tanulmányi idő alatt nem kellett a gyakorlatiasságot szem előtt tartani, a diák teljes egészében a tudományok művelésére koncentrált.

1873-ban változott az egyetem belső szervezete, kezdték megkülönböztetni a tanítást végző és az oktatással nem foglalkozó személyeket, így professzori és doktori kollégium jön létre, mindegyik testület élén egy-egy dékánnal. A doktori kollégium feladata az oktatás és a gyakorlat közötti kapcsolat ösztönzése, a professzori kollégium tagjai pedig a már végzett, promóciót teljesítetteket támogatják.

1878-tól kivételesen nők is részt vehetnek az egyetemi oktatásban, de még nem rendes hallgatóként, hanem csak hospitálásra kapnak engedélyt. Rendes hallgatók a filozófiai karon 1897-től, az orvosi karon pedig 1900-tól lehetnek. A nők tanulmányi lehetőségei 1918-ban bővülnek, ekkortól van lehetőség számukra a tanári hivatás választására, amit egyre gyakrabban választanak is.

1890 körül újra felforrósodott az osztrák belpolitikai klíma – a konzervatív katolikus a liberális német és a nemzeti német csoportosulások versenyeztek egymással. *Gautsch* oktatási miniszter 1892-ben még az egyetem megkérdése nélkül, felülről elrendelve hoz létre tanszékeket a bécsi egyetemen. 1895-ben Prágából Bécsbe hívják a fenomenológus *Ernst Machot*, de nem fizikusként, hanem a filozófiatörténet oktatójaként.

Az egyetemi életet bizonyos nem feltétlenül deklarált, de a többség által ismert és elvárt szokások uralják. 1890 után minden professzori meghívásnál tájékozódni az adott személy nagynémet beállítottságáról és esetleges zsidó származásáról. Utóbbival kapcsolatban elvárták, hogy szenátori, dékáni vagy rektori megbízást esetleges felkérés esetén se fogadjon el. 1922-ben, amikor a prágai német egyetemen *Samuel Steinhertz*-et rektorra választották azonnal antiszemita tiltakozási hullám kezdődött az osztrák egyetemi oktatók körében, ami egy egész évig elhúzódott.⁴⁰¹

Az egyetemalapítások helye között különösen érdekes a bukovinai Czernowitz válasszása.⁴⁰² Itt a Monarchia legkeletibb tartományában a nyelvi és felekezeti sokszínűség közepette német nyelvű egyetemet alapítanak 1875-ben. Az előzmények között fontos szerepe van annak, hogy már 1818-óta működik itt egy állami gimnázium, 1827-től egy a lengbergi mintát követő teológiai intézet, majd 1828-tól egy papképző szeminárium. Az egyetemalapítás kulcsszereplője *Constantin Tomaszczuk* (1840–1889), aki egy ortodox pápa fiaként beadványok sorozatával fordul Bécshez. A kedvező bécsi fogadtatást segítette egyrészt Lembergben az erősödő lengyel befolyás ellensúlyozási szándéka, másrészt Tomaszczuk leleményessége az anyagi források előteremtésében, amennyiben támaszkodhatott az egyházi tanulmányi alapokra és a bojárok adakozó szándékára. Az egyetemnek három kara – görög-keleti teológiai, jogi és filozófiai – létesült. Maga a német nyelv a soknyelvű környezetben az egyesítő erőt jelentette, a rendelkezésre álló tankönyvek pedig a képzés színvonalát biztosították. Nem véletlen, hogy perifériás helyzete ellenére számos másutt híressé vált tudós került ki innen, köztük a közgazdász *Alois Schumpeter*, aki előbb Grácba került, majd 1919-ben Bécsben pénzügyminiszter lett, innen Bonnba megy, és legvégül a Harvard tanára lesz. Híres még *Moritz Wlassak*, a római polgárjog kiemelkedő szakértője, aki Breslau, Bonn, Strassburg és Bécs egyetemén oktat. A közgazdász *Friedrich Kleinwächter* viszont végig Czernowitzben marad és még a román időszakban is megengedik neki egyedül, hogy kivételesen német nyelven vizsgáztasson. Az egyetem életében a konfliktusok röviddel az alapítás után 1882-től kezdenek élesebbé válni, megjelenési formájuk pedig a diákszervezetekben történik. Az egyik kiváltó ok az ortodox zsidó körök tiltakozása minden asszimilációs törekvés ellen, aminek következménye az erőteljes elhatárolódás, a másik ok Grázból és Bécsből a túlzó, szélsőséges antiszemita hatások beáramlása és az ezek iránti fogékonyság. *Theodor Herzl* 1896-ban jelenteti meg

401 Höflechner, Walter (2008): *Wissenschaftsfreiheit in Österreich*. 273. o.

402 Turczynski, Emmanuel (2008): *Czernowitz, eine vom Bildungsbürgertum errungene Universität*. In: *Universitäten im Östlichen Mitteleuropa. Zwischen Kirche, Staat und Nationengeschichtliche Entwicklungen*. (Hrg. Peter Würster) Oldenburg Verlag, München. 209–227. o.

a Zsidó állam című könyvét ezzel a Hasmonäa zsidó egyesület új szellemi támogatást kapott. 1878-ban a román-ortodox egyház szinódusa úgy döntött, hogy a teológiai tanulmányaik lezárására Czernowitzba küldi hallgatóit, ez jelentős elismerésnek számított és az teológia kar megkapta a doktori fokozat megadásának jogát is. A városba a bukovinaiakon kívül Bosznia-Hercogovinából, Szerbiából és Bulgáriából is érkeztek diákok. A soknemzetiségű összetételre utal a rektorok⁴⁰³ származása is: az 1875–1919 közötti 44 rektorból 22 német, 11 román, 9 zsidó és 2 ukrán.

Összefoglalva az 1848 utáni időszakban tíz egyeteme van a Monarchiának: Bécs, Prága, Grác, Innsbruck, Olmütz, Krakkó, Lemberg, Pest, Padua és Pavia. Olmütz 1855-ben megszűnt, Padua és Pavia Lombardia és Velence elvesztése miatt 1858-ban illetve 1866-ban kivált. Az egyetlen új alapítás 1875-ben következik be Czernowitzban de orvosi kar nélkül, a teológiai kar pedig a görög-keleti egyházhoz tartozik. 1882-ben a prágai egyetem egy cseh és egy német részre szakad, 1904-ben Innsbruckba olasz nyelvű jogtudományi kart terveznek, de ez csak terv marad.

Sajátosan alakult az oktatás nyelve: 1877-ig az olasz joghallgatók anyanyelvükön vizsgázhattak Grázban, Zárában és Bécsben. Lembergben lengyel, német és rutén nyelven lehetett szigorlatozni. Czernowitzban az oktatás nyelve a német.

Így megállapítható, hogy a Monarchia egyetemi életének fontos sajátossága:

1. a rendkívül nagy térbeli kiterjedés
2. a soknyelvűség az oktatás terén és
3. a szabályzatok tartós érvényessége adta stabilitás.

A 19. század második felére az osztrák-magyar felsőoktatást többféle külső hatás befolyásolta, egyrészt megjelentek a német eredetű modernizációs törekvések, ezt a meghívott német professzorok és a német egyetemeken tanuló diákok közvetítették, ami a német nyelv akkori általános elterjedtsége miatt nem okozott különösebb problémát. Nehézséget inkább az eltérő társadalomszerkezeti összetételből adódó igények okoztak, ugyanis a Monarchiában ekkoriban elsősorban államigazgatási szakemberekre, jogászokra és lelkészekre volt szükség. A társadalom és természettudományos képzés másodrendű maradt. A jozefinista felsőoktatási reformok maradványaként még számos szakfőiskola működött eredményesen, színesítve a felsőoktatási palettát. További gondot okoztak Közép-Európában a minduntalan feléledő nemzetiségek és vallásfelekezetek közötti küzdelmek. 1890-ben Bécsben alakulnak olyan német olvasóköri körök, amelyekben az extrém nacionalizmus és az antiszemizmus mindennapos. Ellenpólusként 1892-ben a zsidó származású diákok létrehozzák saját egyesületüket a „Kadmah”-ot. Szociáldemokrata diákkörökben is sok zsidó tevékenykedett és általában igen aktívan, következetesen sokan jutottak közülük vezető pozícióba.

A Monarchia belső életét a német nacionalizmus megnyilvánulásai mellett színezték a *pánszláv hatások*. Ennek a kiindulópontja Prága. 1889-ben a cseh nyelven beszélő cseh, morva és sziléziai diákok követelték egy második cseh egyetem megnyitását Brünnben, amihez széleskörű népi támogatást kaptak. A bécsi kormány azonban nem támogatta ezt a kérést. Ezt a kezdeményezést újította meg a radikális prágai „Ifjú cseh mozgalom” 1890-ben. Szláv konferenciákat is tartanak 1891-ben Prágában, 1892-ben Bécsben, ezeken lengyel, horvát és szerb diákok is részt vesznek. A téma: a föderáció megvalósulási lehetőségeinek megvitatása a Monarchiában; a szerbek és a horvátok

403 Uo. 221. o.

közeledési lehetőségei és más haladást szolgáló eszmék hatásának fokozása. A délszlávok elkezdnek együttműködni Prágával az egykori jogászprofesszor *Tomas Garrigue Masaryk* (1850–1937) vezetésével, aki az Ifjú cseh mozgalmat képviselte egy ideig Bécsben. Céljuk az volt, hogy gondoskodjanak a magyarok elleni szerb-horvát oppozícióról. Ilyen céllal jön létre az 1890-es években a „Haladó ifjúság” egyesület és 1896-ban egy további szerb és horvát egyetemi hallgatókat összefogó egyesület. 1897-ben közös szerb és horvát szerkesztésben a prágai csoport egy Almanachot ad ki. Masaryk 1890 és 1892 között erős befolyással van a Detvanra, ennek testvérszervezete, a Tatran is követte ezt az irányt és erősítette a szlovák nacionalizmust. A pánszláv szervezkedést aggodalommal figyelték a bécsi diákok és mindenképpen törekedtek nyelvi és kulturális fölényük megőrzésére. 1897 januárjában nagygyűlést tartanak annak érdekében, hogy az osztrák egyetemek megőrizzék identitásukat. Még ugyanebben az évben Grazban és Bécsben nyugtalanság üti fel a fejét, Prágában pedig összecsapnak a cseh és a német nyelvű diákok.

A helyzetet tovább bonyolítja egy újabb – de Közép-Európában a nyelvi megosztás melletti másik leggyakoribb probléma – a vallási mozzanat megjelenése, ugyanis a német nacionalista diákegyesületek támadásba lendülnek a katolikus egyesületek ellen, mint amilyen a Tirolia, a Rhenánia (Innsbruck), az Austria (Bécs), a Carolina (Graz) és az Unitas (Czernowitz). A német nacionalista diákok nem engedik meg a katolikus egyesületek tagjainak, hogy azok fegyvert viseljenek és az egyetemi ünnepeken gálauniformisban jelenjenek meg. 1897-ben mintegy 4000 fős tüntetést tartanak a német nacionalisták, jelszavuk – El Rómától! Ezzel arra utalnak, hogy a népet meg kell szabadítani a római kötelékektől és vissza kell vezetni a szabad, nemes, nemzeti német protestantizmus kebelébe. 1905-re sem csökkentek a nemzetiségi konfliktusok, a nem német anyanyelvű diákok makacsul ellenálltak a nacionalista németeknek. Prágában a cseh és a német diákok, Innsbruckban az olaszok és a németek tűztek össze. A német nacionalista beállítottságú diákok elutasították a Habsburg Birodalom koncepcióját és mindenáron Németországhoz kívántak csatlakozni. A zsidó diákok egyre erősebben kapcsolódtak a cionistákhoz, ennek központja Czernowitz lett, ahol jól működő zsidó egyesületeket alapítanak. A katolikus diákegyesületek is hangoztattak antiszemita nézeteket, de a Monarchia dinasztikus érdekei miatt ezek visszafogottabbak voltak. A szlovén diákok körül sajátos helyzet alakult ki, ugyanis körükben egység helyett katolikus, szocialista és nacionalista irányzatok és ennek megfelelő egyesületek jöttek létre. A radikális nacionalisták a népoktatás javítását, több tudományos publikációs lehetőséget és a gazdasági problémák megoldását követelték. 1904-től már új elemként a szabadidős tevékenység szervezésével és kongresszusok tartásával is foglalkoztak. 1905-ben pedig Budapesten megtartották az első délszláv diáktalálkozót.

Az országból meglehetősen nagy számban tanultak diákok külföldön, ezek sokszor a legjobb előképzettséggel rendelkeztek. Mindezen tényezők összegződése vezetett oda, hogy az itteni egyetemek nehezen tudtak mértékadó nemzetközi tudományos centrumokká válni. A Monarchia egyetemei között 1900 körül egyébként is létrejött egyfajta hierarchia, vezető intézményként a bécsi egyetemet ismerték el, a második helyre Prágát tették a többi egyetemnek pedig egyfajta előképző funkciót (Aufbauuniversität) szántak amennyiben a legtehetségesebb oktatókat és diákokat előbb-utóbb igyekeztek Bécsbe csábítani. Ezt többször el is érték, egyszerűen azért, mert főleg a természettudományos kísérletekhez szükséges laboratóriumok berendezése meglehetősen drága volt és ezt a fővárosra koncentrálva lehetett csak biztosítani. Osztrák sajátosság volt az is, hogy az oktatásért felelős miniszter – a porosz modelltől eltérően – csak igen csekély

pénzügyi források felett rendelkezett és minden egyes egyetemi fejlesztést szolgáló koronáért meg kellett küzdenie a költségvetés felett gondosan őrködő pénzügyminiszterrel. A német szisztémától való eltérés még egy másik fontos tényezőben is megmutatkozott, ugyanis a Monarchiában 1898-tól az egyetemi előadásokért szedett jelentős, a diákok által fizetendő díjakat már nem a professzorok, hanem a kincstár kapta meg.⁴⁰⁴ Ezzel a döntéssel a Monarchia egyetemei újra versenyhátrányba kerültek. Az viszont jelentős eredménynek számított, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia országaiban az egyetemek hazai nyelven oktathattak: Budapesten, Kolozsvárott, Pozsonyban és Debrecenben magyarul; Lembergben és Krakkóban lengyelül, Prágában csehül és Zágrábban horvát nyelven.

A boszniai délszláv nacionalizmus 1900 után erősödik fel, ez fokozódik miután 1908-ban a Monarchia bekebelezi Bosznia-Hercegovinát. Az „Ifjú Bosznia” csoport elutasítja a Monarchiával szembeni legális parlamenti tiltakozás lehetőségét. A belgrádi diákok, köztük még a gimnazisták is csodálattal figyelték az orosz diákok mozgalmait. Ők is szervezkedni kezdenek, megalapítva radikális szerb-horvát ifjúsági szervezetüket. Az iskolát és az egyetemet elhagyva terrorista csoportokat hoznak létre, militarista kiképzést kapnak. 1911-ben megalakul az „Egység vagy Halál” elnevezésű szervezet. Az orosz példát követve merényleteket hajtanak végre osztrák tisztviselők ellen. Az osztrák válaszcselekedetek következtében a terrorakciók résztvevői mártírokká válnak társaik között, ezzel mintegy tovább fokozva a szembenállást. 1912-ben Belgrádban (régiben Agramban) és Szarajevóban véres összecsapásokra kerül sor a rendőrség és a fiatalok között, amit a boszniai iskolák általános sztrájkja követett. Ezek az előzményei annak, hogy *Gavrilo Princip* (1895–1918) diák 1914. június 28-án merényletben megöli Ferenc Ferdinánd trónörökösét és feleségét, ezzel indokot szolgáltatva az első világháború kitöréséhez.

4. A MAGYAR FELSŐOKTATÁS

A **Magyar Királyságban** sokáig csak az 1635-ben Nagyszombaton alapított, majd 1777-ben Budára és 1784-ben Pestre költöztetett graduálási joggal felruházott egyetem létezett. Természetesen felsőoktatási jellegű intézmények, amilyenek a kollégiumtípusú iskolák, a mezőgazdasági, jogi és művészeti akadémiák – léteztek. Mezőgazdasági szakemberek a két-, majd hároméves tanulmányi idejű magyaróvári, keszthelyi, debreceni, kassai és kolozsvári akadémiákon tanulhattak. A bánya- és erdőmérnökök kezdetben a selmecbányai akadémián tanulnak. Két korábbi selmecbányai intézmény egyesülésével 1838-ban megalakul az Erdészeti és Bányászati Akadémia, amelyik később a folytonosság jegyében Sopronba kerül.⁴⁰⁵ 1828-ban Egerben megnyílik a Pyrker László érsek által alapított első magyar tanítású nyelvű tanítóképző intézet. 1846-ban megnyitja kapuit Pesten a József Ipartanoda, ahol három évfolyamon ipari, kereskedelmi és mezőgazdasági képzés folyik. 1851-ben vezetik be Magyarországon az érettségi vizsgát, így az egyetemi bevezető kurzusokat át kellett szervezni. 1862-ben a pesti egyetemen tanárvizsgáló bizottság alakul, ezzel a középiskolai tanárképzés megkezdí a felzárkózást a nyugati mintákhoz. Állatorvosokat az 1889-ben létesített Állatorvosi Főiskolán

404 Schübl, E. - Uray, J.: *Auf die Suche nach geeigneten Kräften*. 432. o.

405 Sándi István Dániel (2016): *Bevezetés a szakképzéstörténetbe*. Typotax Kiadó, Budapest. 55. o.)

képeznek. Állami hivatalnokokat és doktori fokozat nélküli jogászokat a három jogi akadémián oktatnak. A 42 hittudományi főiskola – a teológiai karok mellett – elegendő létszámban képez papokat és lelkészeket.

Magyarországi diákok jelentős számban tanultak a bécsi egyetemen és főiskolákon,⁴⁰⁶ a bécsi Pázmáneumban,⁴⁰⁷ Grácban és más kisebb intézményekben,⁴⁰⁸ erről az MTA-ELTE egyetemtörténeti Kutatócsoport számos publikációjából lehet részletekbe menően tájékozódni.

A magyar egyetemek sajátossága a jogi képzés túlsúlya, ennek hátterében az 1867-es kiegyezés áll, ugyanis ekkortól a társadalom vezető rétegeiben felértékelődtek az állami hivatalok és ezek elnyeréséhez pedig a legjobb utat a jogi végzettség adta. Már a későbbi felsőoktatási konfliktusokat vetítette előre az tény, hogy az ambiciózus zsidó polgárság gyermekei igyekeztek minél nagyobb számban részt venni az újonnan megnyíló tanulási lehetőségekben. 1871-ben alapítják – az egykori József Polytechnikumra építve – Budapesten a mérnökök képzésére szakosodott József Nádor Műegyetemet. További új egyetem csak 1872-ben jött létre Kolozsvárott. 1872-ben hadapródiskolát alapítanak, majd 1897-től katonatisztek képeznek a Ludovika Akadémián. 1874-ben Zágrábban a magyar közoktatási rendszertől teljesen függetlenül működő egyetem jön létre. 1882-ben Fiumében Kereskedelmi Akadémia nyílik. 1895-ben a párizsi École Normale Superiore mintájára Eötvös Loránd kezdeményezésére megalakul az azóta is folyamatosan működő Eötvös Kollégium, amelyik sajátos oktatási-nevelési gyakorlatával sok kiváló tudóst és tanárt adott az országnak.

Az egyetemi továbbtanulásra felkészítő középiskolák között létezik a nyolcosztályos klasszikus nyelveket oktató gimnázium és a természettudományos képzést és a modern nyelveket oktató reáliskola. Gimnáziumi érettségivel bármelyik felsőoktatási intézménybe, reáliskolai érettségivel csak a Műegyetemre, a természettudományi karokra vagy a gazdasági-műszaki jellegű intézményekbe lehetett jelentkezni. 1870 és 1913 között a középiskolák száma 170-ről 257-re, a középiskolai tanulók száma pedig 35–36 ezerről 81 ezerre emelkedett. Tehát az első világháború előtti években a 10–18 éves korosztály 2,5–3%-a járt középiskolába. 1910-ben az érettségizettek száma 251 ezer fő, azaz az összlakosság 1,4%-a. Az 1850-es években mintegy 1000 fő tanul a felsőoktatásban, a diplomával rendelkezők száma nem érte el az országban a 40 ezer főt. Az 1913–1914-es tanévben már 17 ezren tanulnak felsőoktatási intézményben, ebből a legtöbben mintegy 8 ezer fő a budapesti tudományegyetemen. A következő legnagyobb intézmények a kolozsvári tudományegyetem és a Műegyetem 2–3 ezres diáklétszámmal.⁴⁰⁹

Az 1870-es és 80-as évekre a magyarországi középiskolák egy része és az egyetemek behozták korábbi lemaradásukat és felzárkóztak az európai élvonalhoz. Ennek látványos eredménye, hogy két Nobel-díjasunk Lénárd Fülöp fizikus (1905) és Zsigmondy Richárd kémikus (1925) is az 1870-es években érettségizett.⁴¹⁰ Az egyetemi oktatás javuló körülményei között, az első világháború előtti időszakban az oktatás tartalmát

406 Szögi László (2013): *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és akadémiákon 1789–1848*. Budapest; Patyi Gábor (2004): *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon 1890–1918*. Budapest

407 Fazekas István (2003): *A Bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói 1623–1918 (1951)* Budapest

408 Varga Júlia (2004): *Magyarországi diákok a Habsburg birodalom kisebb egyetemén és akadémiáin 1560–1789*. Budapest

409 Romsics Ignác (2010): *Magyarország – története – a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 42. o.

410 Uo. 44. o.

illetően a korábnál jóval kevesebb volt a kötöttség, a diákok a német mintát követve, maguk dönthettek arról, hogy milyen tárgyakat vesznek fel és mennyi ideig, kinél hallgatják azokat. Ennek a „nagy szabadságnak” voltak hátrányai is, mert a diákok egy része szándékosan húzta el a tanulmányi idejét és közben, ha anyagi helyzete megengedte, élte a fővárosban az aranyifjak életét. Az egyetemi és a főiskolai hallgatók soraiban igen magas a vagyonos felsőbb rétegek és a középosztály önreprodukciója, míg az összességében belüli arányuk 1898-ban nagyjából 10%, az egyetemisták és főiskolások között ez az arány 57%. Több okból adódóan kiugróan magas ugyanebben a populációban az izraelita felekezethez tartozók aránya, az 1860-as években ez 10%, 1885 körül 28%, 1913 körül pedig 29%. A kisiparos és kiskereskedő egyetemisták és főiskolások aránya az 1900-as évek elején 21% a parasztfiataloké 10–11%, a szegényparasztoké az 1%-ot sem éri el.⁴¹¹

216

Az oktatást segítették a főváros szépítéséhez kapcsolódó látványos építkezések. Az 1900-as években épülnek meg az egyetemi klinikák, a Műegyetem épülettömbjei a laboratóriumokkal és más felszereléssel együtt 1910-re készültek el. Közben jelentősen emelkedett az egyetemisták száma az 1850-es évekbeli 810 főről 1914-re elérte a 16300 főt. A budapesti egyetem a diákok számát tekintve a második legnagyobb a Monarchiában és az ötödik Európában.⁴¹² Magyarországon 1912-ben Pozsonyban és 1922-ben Debrecenben létesült egyetem.

Eötvös Loránd nézetei az egyetemről

A miniszter Eötvös József fia a geofizikus képzettségű Eötvös Loránd (1848–1919) aki édesapja példáját követve később oktatáspolitikus, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke lesz 1889–1905 között. A *Néhány szó az egyetemi tanítás kérdéséhez* (1887) című írásában a következőket írja:

„Egyetemi hallgatóinkat négy csoportba osztályozhatjuk, aszerint, mint egyetemi kötelességeiket felfogják. Az első csoport a tanulást teljesen fölöslegesnek tartja, tudja, hogy az ő apja és bácsija sem tanultak, s mégis urak maradtak, mert „hála Istennek, van miből”. Szemében a tanulás nem szép dolog, s különösen nem férfias foglalkozás.

A második csoport nem érti, miért van az egyetemen; ott van, mert oda küldték, s mivel tőle vizsgálatokat követelnek, hát úgy-ahogy leteszi azokat, mindegy neki, mit tanul, csak kevés és könnyű legyen.

A harmadik csoporthoz tartozó már határozott céllal jön az egyetemre, ügyvéd, politikus vagy orvos akar lenni. Amint az egyetembe lép, kritizálja tanárait s az egész tanulási rendszert, s a kritikája rendszeres arra vezet, hogy az elméleti tantárgyakat életcéljaira haszontalannak nyilatkoztatja, „nem fog ő soha a római jog vagy a jogbölcselet tanai szerint ítéletet hozni, nem fog soha fizikával vagy kémiával gyógyítani, mire való volna tehát e tantárgyak tanulására időt fecsérelni”.

Végre a negyedik legkisebb csoport nem törődik vele, fogja-e később a tanultaknak közvetlenül hasznát venni, hanem örül annak, hogy az egyetemen lehet, s ismeretkörét minden irányban bővítheti, a vizsgálatot nem szereti, de csak azért nem, mert tanulmányainak rendszeres folyamából kizavarja.⁴¹³

411 Uo. 60–63. o.

412 Lendvai, Paul (2009): *Magyarok. Győzelmek és kudarcok*. Kossuth Kiadó Budapest, 303. o.

413 Eötvös Loránd (1985): *Az egyetem feladatáról*. Magvető Könyvkiadó Bp. 19–20. o.

Az egyetemi oktatás fő bajait Eötvös Loránd abban látja, hogy

1. az egyetemi hallgatók gyakorlati életpályára készülve nem fordítanak elég gondot a szakképzettségükhöz szükséges alapvető elméleti tantárgyakra;
2. az egyetemi hallgatók – kevés kivétellel – főleg a vizsgákra tanulnak és az előadások anyagát nem kellően dolgozzák fel.⁴¹⁴

Az egyetemi képzés színvonalának emelése érdekében – angol mintára – úgynevezett *repetitorok* alkalmazását javasolja. Az ő feladatuk lenne felügyelni, ösztönözni a beiratkozottakat, hogy eljárjanak az előadásokra; valamint kollokviumok tartása és gyakorlatok vezetése. Repetitor lehetne az egyetemi magántanár is középiskolai tanári fizetéssel, ezáltal biztosítva lenne a tehetséges professzori utánpótlás.⁴¹⁵ Korszerű felfogása megmutatkozik abban, hogy

„Az egyetemi kérdés ezért mindenekelőtt személyi kérdés, amely mellett (az egyetem) szervezetére, szabályaira vonatkozó kérdések csak másodrendűek.”⁴¹⁶

Eötvös felhívja a figyelmet a tudományok művelőinek megbecsülésére, még akkor is, ha azok egy szűkebb szakterület ismerői, az egyetem egyik fontos feladata az ilyen személyek számára a működési feltételek megteremtése.

„Tudományos az iskola, tudományos a tanítás ott, de csakis ott, ahol tudósok tanítanak. Hozzátehetem, hogy tudósnak nem a sokat tudót, hanem a tudomány kutatóját nevezem. Ha Magyarországnak például tíz kiváló romanistája vagy tíz kiváló fizikusa van vagy lesz, s ez bizony nem sok, akkor gondoskodnunk kell, hogy ez a tíz romanista vagy tíz fizikus ne csak megélhessen, de olyan körülmények között élhessen, melyek zavartalan tudományos foglalkozását és tanítását lehetővé teszik.”⁴¹⁷

Eötvös foglalkozik a leckepeznek problémájával is, hiszen ez befolyásolja a professzorok jövedelmét és sok egyetemi konfliktus forrása ennek szabályozása. Persze a reálpolitikus Eötvösnek tudomásul kell vennie – édesapjához hasonlóan – a rendszerben rejlő tehetetlenségi erőt, ami minden gyors változtatásnak ellenáll, eltorzítja vagy elszabotálja a javító szándékú kezdeményezéseket, ezért figyelmet érdemel a következő neki szánt – kétszeresen is miniszteri tisztséget viselt atyjától származó tanács:

„[...] de valaha miniszter lennél – mitől egyébiránt Isten őrizzen meg, főképp Magyarországon –, át fogod látni, hogy e helyzetben éppen azt nem tehetjük soha, mit legszívesebben tennénk [...]”⁴¹⁸

Eötvös Loránd megtapasztalhatta ennek a gondolatnak az igazságtartalmát, mert 1894. június 10-től 1895. január 15-ig foglalta el a Wekerle-kormányban a vallás-és közoktatásügyi miniszteri széket.

414 Eötvös Loránd (1985): *Az egyetem feladatáról*. Magvető Könyvkiadó Bp. 21. o.

415 Eötvös Loránd (1985): *Az egyetem feladatáról*. Magvető Könyvkiadó Bp. 25. o.

416 Uo. 39. o.

417 Uo. 38–41. o.

418 Uo. 27. o.

Magyarország felsőoktatása a két világháború között

1917-ben IV. Károly király engedélyezte, hogy a budapesti Országos Rabbiképző Intézet felvegye Ferenc József nevét. 1918-ban főiskolai rangra emelik Pesten a tanítóképző intézeti tanárok képzését ellátó Apponyi Kollégiumot, amit 1928-ban Szegedre helyeznek és az ottani Tudományegyetemhez kapcsolják. Az 1918-as polgári demokratikus forradalom hatással van az egyetemi életre is. A budapesti egyetemre *Kunfi Zsigmond* (1879–1929) hét új professzor kinevezését tervezi, amit az egyetem elutasít, ezért 1919. február 4-én a kormány felfüggeszti az intézményi autonómiáját és az egyetemi reform koordinálásával *Jászi Oszkár*t bizza meg. A reform lényege az állam és az egyház szétválasztása. A Tanácsköztársaság idején *Kunfi Zsigmond* most már a Közoktatásügyi Népbiztosság vezetőjeként felfüggeszti a történész *Ballagi Aladárt* és *Angyal Dávidot*, valamint *Beöthy Zsolt* irodalomtörténészt. Újonnan kinevezi *Babits Mihályt*, *Benedek Marcellt*, *Fülep Lajost*, *Hevesy Györgyöt*, *Mannheim Károlyt*, *Vámbéry Rusztemet* és *Szekfű Gyulát*. A Magyar Tudományos Akadémia működését pedig felfüggesztik. 1919 közepe és 1920 között feyvelmi bizottságok vizsgálják tanárok, tanítók forradalom alatti magatartását és sokukat megfosztják állásuktól. Sok kiváló tudós és művész hagyja el ekkoriban az országot, köztük a filozófus *Lukács György* és *Mannheim Károly*, a természettudós *Kármán Tódor* és *Szilárd Leó*, a szociológus *Jászi Oszkár* és még a művészek közül is sokan.

Magyarország a trianoni döntés következményeként elvesztette területének kétharmadát és lakosságának 60%-át. Az elcsatolt területekről közel 400 ezer, a hűségesküt megtagadó és kitoloncolt menekült tért vissza. A Trianon utáni országterület nemzeti jóvedelme 1920-ban 40%-kal volt alacsonyabb, mint az utolsó békeévben. Az elcsatolt részek értelmisége elszegényedve, állás nélkül került vissza a megmaradt területre. Az itteni nehéz helyzeten próbál segíteni *Klebelsberg Kunó* (1875–1932). Az ő nevéhez köthető a kultúrfőlény elméletből fakadó alulról építkező, az évszázados lemaradást pótolni kívánó népiskola építési mozgalom, a vidéki egyetemek (Szeged) kiemelt támogatása, könyvtárak és kutatóintézetek alapítása.⁴¹⁹ *Klebelsberg* 1922 és 1931 között irányítja a kultúrpolitikát. Eredményei között még fontos a kutatóintézetek és társulatok létesítése, valamint (a humán gimnázium, a reálgimnázium és a reálskola hármas rendszerét létrehozó) 1924-es középiskolai reformja, amely már egyenlő jogositványokat garantált a felsőoktatásba való belépés szempontjából.⁴²⁰

1920-ban megkezdte működését Budapesten a Közgazdaságtudományi Kar. Az 1920. évi XXV. törvénycikk, a *numerus clausus* kimondta, hogy az egyetemi hallgatók nemzetiségi megoszlásának meg kell felelnie az „egyes népfajok” össznépességen belüli arányának. Bár a zsidó vagy izraelita megnevezés ténylegesen nem szerepel a törvényben, de nyilvánvaló, hogy a rendelkezés rájuk vonatkozik, az egyetemre felvehető zsidó diákok aránya e szerint 6 % lehetett. A szélsőjobb erőteljes agitációja ellenére a 1929–30-ra hallgatólagosan változtak az arányok és a zsidó származású diákok aránya ekkor 10,5 % lett.⁴²¹

419 Erről bővebben lásd: Sanda István Dániel (2009): *Klebelsberg Kunó* Vallás- és közoktatásügyi miniszter munkássága népiskolaépítési programja tükrében. In: *Neveléstörténet*. 6. 1–2. szám. 14–26. o.

420 A reform előkészítését bővebben lásd Szabó Zoltán András (2015): A klebelsbergi középiskola-konceptió „fekete doboza”. Nemzetközi hatások, oktatáspolitikai aktorok és törvényhozás. In: Kozma Tamás, Kiss Virág Ágnes, Jancsák Csaba és Kéri Katalin (szerk.): *Tanárképzés és oktatáskutatás*. Magyar Nevelés- és Oktatáskutatók Egyesülete (HERA), Debrecen. 272–285.

421 Lendvai, Paul (2009): *Magyarok. Győzelmek és kudarcok*. Kossuth Kiadó Budapest, 355. Az első világháború előtti időszakban (1910) az ország lakosságának 72 %-a tudott írni-olvasni, a zsidóknál ez az arány

A trianoni békeszerződés aláírása után (1920. június 4.) Debrecen kivételével a korábbi vidéki egyetemeknek költözniük kellett, így a pozsonyi intézmény 1921-ben Pécsre került Erzsébet Tudományegyetem névvel. A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem új helyét pedig Szegeden jelölték ki. A szegedi klinikák és egy kilenc épületet magába foglaló campus 1926 és 1930 között épült meg. 1925-ben megalapítják a Testnevelési Főiskolát. A debreceni Nagyerdő melletti Tisza István egyetem főépületét 1932-ben adták át. 1934-ben egyetlen intézménnyé vonták össze a József Nádor Műszaki Egyetem karait. A legnagyobb egyetem továbbra is a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem a maga mintegy 5000 hallgatójával (1935/36), a Műegyetemen 2000, Szegeden és Pécsen 1500–1500 hallgató tanul. A hallgatóság szakonkénti eloszlásában a jogászok aránya 30% feletti, a mérnököké 16% körül mozog. Egyedül a teológusok száma csökkent a háború előtti 19%-ról 6–13%-ra. Klebelsberg intézkedéseinek számos pozitív hatása közül az egyik az, hogy a jogi képzés dominanciáját megtörve a bölcsész, a természettudományi, a műszaki és az orvosképzés kezd felzárkózni. A műszaki és az orvostudományi karokon szigorodik a tanulmányi fegyelem. Az orvoskarokon 1922-ben bevezetik a doktorrá avatás előtt az egyéves kötelező klinikai gyakorlatot.

Az 1929-es világgazdasági válság tanszékek megszüntetésére és egyetemek összevonására kényszeríti az országot.

Hóman Bálint (1885–1953) 1932-től 1942-ig az oktatásügy legfőbb vezetője. A felsőoktatás létszámai ekkor a következőképpen alakultak:

év	hallgatók száma
1930/31	16 053
1935/37	13 921
1938	11 747

7. táblázat: A hallgatók száma Magyarországon

Forrás: Balogh László (szerk.) (1996): *1000 éves a magyar iskola 1996–1996.*

Colortipo Bt. Budapest, 95. o.

1938-ban a 11 747 hallgatóból 4 671 a jogász, az összes hallgatói létszámnak pedig 14,5%-a nő. Ugyanebben az évben 16 egyetemi és egyetemi jellegű főiskola van az országban, 37 karral és 1 724 oktatóval. Hóman minisztersége idején hangsúlyeltolódás következik be a tantárgyi struktúrában és az általános műveltség fő eleme a nemzetismereti tárgyak oktatása lesz. Már Klebelsberg idején megkezdődött a magasabb beosztású közalkalmazottak és köztisztviselők gyermekeinek ösztöndíjakkal történő céltudatos támogatása. Hóman ezt a gyakorlatot szélesítette a népi tehetségek felkarolásával, ezzel a céllal alakult meg Budapesten 1939-ben a Bolyai és 1942-ben a Győrffy István Kollégium. A társadalom egyik választóvonalra a keresztény-zsidó ellentét mentén húzódik. Az 1920-as numerus clausus hatására az izraelita felekezetű hallgatók aránya az 1918 előtti 30–34%-os szintről az 1920-as évek elejére 8–11%-ra esett vissza. Hóman

90%. Ugyanekkor az egyetemisták között az orvostanhallgatók 46%-a, a jogászok 27%-a, a műszaki főiskolások 33%-a zsidó származású. 308. o.

minisztersége idején hozzák meg a súlyosan diszkriminatív első és második zsidótörvényt (1938, 1939) az egyetemi ifjúsági egyesületek és a szélsőjobboldal nyomása következtében. Ezek a faji alapon hozott rendelkezések eltiltják az izraelita felekezetűeket bizonyos foglalkozásoktól, kezdetben a vagyonuktól és végül sokukat szabadságuktól és életüktől is megfosztják.

5. BELGIUM FELSŐOKTATÁSA

A nem túl nagy belga királyság bővelkedett egyetemekben. I. Vilmos király 1816-ban, az akkor még egyesült Németalföldön, három egyetem alapítását tette lehetővé, mintegy ellensúlyként a holland intézményekkel szemben. Így Gent és Lüttich egyeteme újonnan alakult meg, a franciák által 1897-ben megszüntetett Löwen újraindult. Belgium 1831-ben szakadt el a Holland Köztársaságtól. A független belga államban 1834-ben még két magán alapítás történik: ilyen a katolikus egyetem Malines-ben valamint a szabadgondolkodók és szabadkőművesek alapítványa által fenntartott „Szabad Egyetem” Brüsszelben.⁴²² Az 1835-ben bekövetkezett reorganizáció nyomán megmaradt a két állami egyetem Lüttichben és Gentben, valamint a katolikus egyetem és a brüsszeli szabad egyetem Löwenben. 1880-ig a lakossághoz képest sűrű egyetemi hálózatnak köszönhetően az egyetemek rendkívül nyitottak, annál is inkább, mert 1876-ig a vizsgáztatást az egyetemen kívül végezték. A külföldiek előszeretettel jártak belga egyetemekre, 1876-ban az 1800 diákból 450 volt külföldi. A flamand nyelv használata miatti problémák az 1900-as évek elején kezdődnek – főleg az erőteljes francia hatás ellensúlyozására, de ekkoriban még nem élesek a konfliktusok, ezek csak az első világháború után erősödnek fel. A flamand egyetemek 1920 után kaptak engedélyt a flamand nyelv hivatalos használatára, Gentnek ugyanezre 1932-ig kellett várnia. A belga egyetemek egyik legfőbb jellemzője a nyitottság, mind a diákok, mind az itt oktató professzorok felé. Ezért a belga egyetemek teljes joggal tekinthetők a kultúrák közötti átjárást segítő fontos közvetítőknél.

1854-ben Gentben haladó szellemiségű diákegyesület jött létre, a belga militáns érdekeket követve erős antiklerikális színezettel. 1860-tól a liberális kormányzat ideje alatt a progresszív szárny teret nyert Brüsszelben, Gentben és Lüttichben, mégpedig szocialista politikai színezettel. A katolikus Löwen kereste az együttműködést a nem katolikusokkal, a holland nyelvet használókkal és a munkásokkal. A nemzetközi diákkongresszusok Lüttichben (1865), Brüsszelben (1867) és Gentben (1868) alkalmat adtak a három egyetem diákjainak és a francia küldötteknek, hogy szocialista internacionálét alkossanak, de a kísérlet eredménytelenül végződött, sőt a katolikusok és a liberálisok együttműködése sem lett tartós.

1870 körül a diákok regionális alapon szerveződő körökbe, klubokba tömörülnek. Löwen egyetemén különösen erős a flamand vonal, ahol a katolikus vallás és a nyelvhasználat kapcsolatára fordítanak komoly figyelmet. A liberális diákok Gentben Löwentől egészen eltérően agresszív antiklerikális politizálást folytatnak.

1885 körül végre hivatalosan is elismerik a kétnyelvűséget. A diákok másik kezdeményezése – az arisztokrácia előjogainak megszüntetése – még várat magára. 1886-ban

422 Charle, Christophe (2004): *Grundlagen*. In: *Gesichte der Universität in Europa (1800–1945)* III. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 48. o.

Löwenben professzorok és diákok katolikus diákkörökben vitatnak meg aktuális társadalmi problémákat. Gentben 1892-ben liberális professzorok kezdeményezik nép főiskolák állítását, ebben támogatják őket a katolikusok és a brüsszeli szabad egyetem. Francia nyelvű professzorok 1893-ban a brüsszeli szabad egyetemen hoznak létre nép főiskolát. Az 1891-es nevelési kongresszus után 1894-ben „Új egyetem” felállítását javasolják. Ennek még a szabad egyetemnél is nyitottabbnak kellene lennie, nem csak pozitivista indíttatású, hanem anarchista tanokat is be kellene fogadnia. Ez a nemzetközi intézmény sok professzort és diákot vonzott. Önmagát leginkább kísérleti intézményként definiálta, a legfontosabbnak a tudományos tevékenységet, annak személyiségfejlesztő hatását és a társadalmi kapcsolatok alakulásának tanulmányozását tekintették. Az intézményhez tartozott még egy munkások képzésére szakosodott műszaki főiskola. A nyelvi probléma nem csak Közép-Európa folyamatosan fennálló gondja, hanem Belgiumban, a mai napig is csak részben megoldott probléma. Az 1900-as években a diákok flamand és vallon csoportokat hoztak létre. A katolikus Löwenben egyedül a modernizmus elleni védekezésben tudtak közös nevezőre jutni. Az ottani nyelvi küzdelemben a püspök is beavatkozásra kényszerült. 1911-ben Mercier kardinális (1851–1926), Belgium prímása az egyetemi tárgyak oktatását nyelvi kritériumok alapján szabályozta. Löwenben 1908-tól erősödik a kapcsolat a német katolikusokkal. Megjelenik a „Tiszta erkölcsös élet” (Reines Leben) mozgalom. Ennek lényege, hogy a diákok, népük leendő vezetőiként, foglalkozzanak önképzéssel, jellemük formálásával, gyakorolják magukat alázatosságban és hithűségben. A flamand diákok Gentben továbbra is mereven ragaszkodtak a holland nyelv használatához, ami megfelelt a törvényi előírásoknak.

6. BULGÁRIA FELSOÓKTATÁSA

Szófia egyeteme csak 1904-ben jön létre egy 1888-tól fennálló pedagógiai képzést nyújtó főiskolából, amelyik még természettudományi képzéssel egészült ki. Az első világháborút követően ez orvosi, állatorvosi, agrár és teológiai karokat kapott. Bulgária másik intézménye az ún. Szabad egyetem (Svoboden Universitet), amelyik állami hivatalnokok és a diplomáciai testület tagjainak képzése céljából alakult a párizsi École libre des sciences politiques mintájára. Ez a korábbi szabad egyetem 1940-től főiskolaként működik tovább. Képzőművészeti főiskola 1896-ban, zeneművészeti 1904-ben, a várnai kereskedelmi főiskola pedig 1920-ban indul.

7. FRANCIA VISZONYOK

A francia felsőoktatásra hagyományosan az jellemző, hogy korai időszakban az egyetem – legfőképpen a Sorbonne – az egyházi dogmák és a jogfolytonosság legfontosabb letéteményese. Ennek jegyében sokféle döntést hoztak, így például elítélték Jean d’ Arcot, kiutasították a janzenistákat és a jezsuitákat, és a sort lehetne tovább is folytatni. Mindenesetre a Sorbonne-on a Nagy Francia Forradalom kitöréséig alapvetően konzervatív döntéseket hoztak.⁴²³ A párizsi egyetem a felvilágosodás idején is az oppozíciót

.....
423 Schulte, Hansgerd (2008): *Wissenschaftsfreiheit in Frankreich*. 307. o

választotta. Ennek a reformképtelenségnek köszönhető, hogy a Forradalom után párhuzamos intézményként létrejön a szakfőiskolák a Grandes écoles-ok hálózata, amelyek sokszor vezető szerepet töltenek be. Ezekben az intézményekben felülreprezentáltak a gazdag városi polgárok fiai, valamint az esetek többségében a professzori kar is ebből a viszonylag zárt körből kerül ki. Az oktatás célja itt nem tisztán a tudományok művelése, hanem ennél fontosabb a magasabb állami hivatalok betöltésére való felkészítés.

A 19. század történelmi változásai csak folytatták azt a sort, ami Napóleon uralomra jutásával, lemondásával, visszatérésével és bukásával kezdődött. A Monarchia restaurációja 1814 és 1830 között történt, amit az 1830 és 1848 között forradalmi események, majd 1851 és 1870 között a Második Császárság, 1870-ben a Párizsi Kommün, majd 1870 és 1940 között a Harmadik Köztársaság ideje zárt le

A Nagy Francia Forradalom és Napóleon időszakát követően a francia felsőoktatás rendszere gyökeresen átalakult, 1815-re a korábbi 24 egyetem helyett tizenkét városban nyíltak szakfőiskolák, illetve egyes korábbi egyetemi karok önállóan működtek.

1842-ben a francia líceumi tanárok tíz százaléka még előkelő családokból került ki, de 1877-re már egy sem. 1868-ban alig képeztek ki több francia fiatal a középfokú oktatásban, mint az 1830-as években, de közülük sokkal többen tudtak elhelyezkedni egyházi alkalmazásban, a kereskedelemben vagy az újságírás vezető posztjain, 1870 után pedig hivatásos politikusként.⁴²⁴

A francia és a német egyetemi modellben az alapvető eltérések mellett kölcsönös egymáshoz alkalmazkodás is megfigyelhető. Német részről a műszaki szakfőiskolák bizonyított haditechnikai eredményei (ágyúöntés stb.) váltottak ki elismerést. Francia részről viszont beszereztek és használták a német tudományos könyvkiadás produktumait. Egy másik terület ahol felhasználták a német eredményeket, laboratóriumok létesítése volt a professorok és a hallgatók tudományos kutatásainak támogatására. Erre nagy szükség is volt, mert *Louis Pasteur* (1822–1895) még két tetőtéri szobában volt kénytelen végezni az erjedési folyamatok kísérleti vizsgálatát, de a fiziológus *Claude Bernard* (1813–1878) sem volt sokkal jobb helyzetben, neki egy pincehelyiség jutott kísérletezésre. 1830-tól egyre nyilvánvalóbbá vált a napóleoni szisztéma tarthatatlansága. A kutatás társadalmi felértékelődése és az oktatásügy egészének centralizált állami irányítása közötti feszültség felélesztette a kritikai megnyilvánulásokat, úgy a professzori karban, mint a politikusok körében. *Victor Duruy* (1811–1894) oktatási miniszter a kutatási tevékenység ösztönzésére 1868-ban megalapította Párizsban az *École pratique des Hautes Études* négy szekcióját. Ezáltal olyan kutatóhelyek jöttek létre, ahol az oktatás és a kutatás speciális szemináriumok formájában kapcsolódott össze, sőt még a külső érdeklődők számára is elkezdtek előadásokat tartani. Ezen utóbbi szándék megvalósítása igényelte a helyi magisztrátusok aktivitását, amennyiben ilyen rendezvények tartására biztatták az általuk támogatott intézményeket. Ez a törekvés különösen az 1871-ben elszenvedett francia katonai vereség után erősödött fel, mert ennek egyik okát a haditechnikai fejlesztések elmaradásában látták.⁴²⁵ A francia felsőoktatás krízisét a módszertan és a finanszírozás elmaradottságában látták. Az összehasonlítás szerint Clermont-Ferrand egyetemi könyvtára történetesen 30 000 kötettel rendelkezett, Göt-

424 Hobsbawm 1978. 23. o.

425 Rüegg, Walter (2004): *Themen, Probleme, Erkenntnisse*. In: *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945)* III. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck, München, 25–26. o.

tingen könyvtárában viszont 500 000 kötet volt.⁴²⁶ Mindehhez a korábnál jóval több oktatóra volt szükség, 1865 és 1919 között megháromszorozódott a tanárok száma és növekedtek az oktatásra fordított költségek, így sok intézmény új épületbe költözhetett. 1895-ben Franciaország visszaállította az egyetemeket, igaz már egy új koncepció jegyében. A porosz mintához közeledve az egyetem közössége jogi személyként maga alapíthatott, illetve szüntethetett meg tanszékeket, szabadon rendelkezhetett költségvetése egy részével, alapítványokat és anyagi támogatást fogadhatott be. A reformok ellenére bizonyos régi maradványok továbbra is kifejtették hatásukat. Párizs egyetemének központi jelentősége megmaradt, 1876-ban a francia diákok 55%-a tanult a fővárosban. Ez a helyzet még tovább fokozódott 1900-ban, amikor is az École normale supérieure-t beolvasztották az egyetembe. A helyzetet nem csak az bonyolította, hogy Párizsba folyt be a legtöbb adomány, hanem az is hogy a regionális központok és a kisebb egyetemek nem fejlődtek olyan mértékben, ahogy az kívánatos lett volna. A reformok következtében differenciálódott a tantárgyi rendszer, következésképpen a tanszékek megfiatalodtak, valamint a porosz mintát követte az oktatói hierarchia rendjének alakulása is. Ordinariusok, rendkívüli tanárok és privátdocensek alkották az oktatói kört. A reformok főképpen a társadalomtudományi és a természettudományi karokat érintették, a jogi és az orvosi karok a kritika ellenére csak lassú változásokon mentek keresztül. Ez megosztotta az egyetemre jelentkezőket. A társadalomtudományi karokra általában a magasabb iskolai végzettségűek jelentkeztek, a természettudományi karokra lehetséges volt a laboratóriumokból és más gyakorlatias képzési helyekről is bekerülni. Az egyetemek irányítását továbbra is az állam által kinevezett rektor végezte, az oktatásügy académie elnevezésű tankerületekbe volt szervezve. A diákok közötti verseny (concours) jelentős tanulásra ösztönző tényező. A reformintézkedések hatását erősen visszafogják a grandes écoles intézmények, amelyek ellenőrzésük alatt tartják a műszaki és az adminisztratív karrierutakat. A felsőoktatási palettát számos 1880 és 1909 között alapított főiskola színesíti, ezek között van műszaki, kereskedelmi és közigazgatási irányultságú. 1875-től katolikus intézmények is létesültek, de ezek alapvetően valamilyen speciális szakterület számára képeztek diákokat.

Egy példa a francia versenyvizsgák rendszerére

A német habilitáció mintájára L. v. Savigny leírásából megismerhető a jogi kari gyakorlatban használatos – az előbbihez hasonló funkciójú – francia agregation gyakorlata. Tehát aki a jogi karon a miniszter általi kinevezésre pályázik, annak egy Párizsban tartott, professzorokból és hivatalnokokból álló bizottság előtt kell megfelelnie. A vizsga két részből áll, egy elővizsgából és a fő vizsgából. A fő vizsgára maximum háromszor annyi jelölt hívható be, ahány egyetemi kinevezés várható.

Az elővizsga részei:

1. egy dolgozat elkészítése római jogból, egy másik szabadon választott témából, a rendelkezésre álló idő összesen 7 óra,
2. 45 perces előadás tartása francia polgári jogból – a felkészülési idő 24 óra; római jogi szöveg 30 perces magyarázata – a felkészülési idő 4 óra.

426 Svizkov, Denis (2006): *Das Zeitalter der Intelligenz. Zur vergleichenden Geschichte der Gebildeten in Europa*. Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen. 51. o.

A szűkebb kört érintő fővizsga részei:

1. dolgozat írása a törvényalkotás folyamatáról – a rendelkezésre álló idő 7 óra,
2. 45 perces előadás a francia polgári jog valamelyik részéből,
3. 45 perces előadás a jelölt által szabadon választott témából – 24 órás felkészülési idővel.

A versenyvizsga nyertesei 4–5 éven belül számíthatnak professzori kinevezésre.⁴²⁷

A professzorok elismertsége 1870 és 1940 között a legjobb, ez párhuzamosan fejlődik az oktatás és kutatás, valamint a műszaki fejlesztés fontosságának növekedésével. A professzori kar mindenkor szoros kapcsolatban állt a politikusokkal, a sajtóval és az irodalmárokkal, mert időben felismerték annak közvéleményt formáló erejét. A nemesség számára nem vonzó az egyetemi pálya, a nemesek Angliához hasonlóan inkább a katonai és diplomáciai pályákat kedvelik.

Franciaországban az Akadémia különleges szerepet tölt be. Az ünnepélyes felvételi renddel és más szimbolikus aktusokkal rendkívüli tekintélyt jelent a beválasztott tagoknak. A 19. század második felében a nagy írók mellett kezdenek egyetemi tanárokat is beválasztani, így akadémikus lesz a biológus *Louis Pasteur* (1822–1895), a vegyész *Marcellin Berthelot* (1827–1907) a pszichológus *Claude Bernard* (1813–1878) a vallástörténész *Ernest Renan* (1823–1892), az irodalomtörténész *Hippolyte Taine* (1828–1893). Ezek a tudósok egyúttal a francia nemzettudat erősítői, amire az 1871-es németektől elszenvedett katonai vereség után szükség is van. Az intelligencia hierarchiájában a kor szellemének megfelelően és a francia pozitívizmus hatására átrendeződés történik, a kezdetben vezető szerepet játszó filozófusoktól a költők, írók vették át az irányítást, a későbbi korokban pedig a laboratóriumokban dolgozó, jelentős eredményeket felmutató tudósok kerültek az élre.

III. Napóleon autoriter rendszere nem kedvezett a szellemi szabadságnak, a hatóságok még azt az egyetlen megmozdulást is elfojtották, amelyik 1855/56-ban megzavarta az előadások rendjét, ekkor diákokat és professzorokat is bebörtönöztek. 1860-tól liberalizálódtak a körülmények, de a diákszervezeteket még mindig elnyomták. Amikor 1865-ben Lüttichben a francia diákok fekete zászlót felmutatva jelentek meg, a szabadság hiányára utalva, a hazatérő delegáltaknak nem engedték meg tanulmányaik folytatását. Az 1870/71-es Kommün idején csak elvétve voltak diákok a barikádokon. A Második Császárság elfojtotta a diákmozgalmat. A Harmadik Köztársaság idején 1875 után erősen megváltozott a francia közoktatási környezet. 1881-ben *Jules Ferry* miniszterisége idején bevezetik a republikánus közoktatási rendszer három alapelvét:

1. az ingyenességet,
2. 1882-től az általános tankötelezettséget és
3. 1883-tól minden szimbólum eltávolítását az osztályteremből.⁴²⁸

Erre az időszakra jellemző az a naivnak bizonyult hit abban, hogy a nevelés önmagában megjobbíthatja a társadalmat. Ebben a folyamatban sajátos missziós szerepet

427 Idézve in: Paulsen, Friedrich (1902): *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium*. Verlag von A. Asher & Co, Berlin, 206–207. o.

428 Sdvizkov, Denis (2006): *Das Zeitalter der Intelligenz. Zur vergleichenden Geschichte der Gebildeten in Europa*. Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 53. o.

szántak a tanítóknak és tanároknak, akik viszont nehezen tudták ezt a feladatot teljesíteni. Mert sokan a szociális felemelkedés útját választva kerültek erre a pályára és így a vagyonos parasztság és a tehetős polgárok közé szorultak és jó esetben önmaguk reprodukálására voltak leginkább képesek, nem pedig a tömegek felemelésére. Az új reform közelített a német felsőoktatási rendszerhez, azaz a kutatásra, szemináriumok és laboratóriumok létesítésére törekedtek. A diákok egyre nagyobb számban jelentkeztek egyetemekre, így a korábban privilegizált grandes écoles-ekhez képest az egyetemek elismertsége nőtt. Most először jöhetett létre Franciaországban egyáltalán diákmozgalom. A Harmadik Köztársaság helyzetének stabilizálódása után igyekeztek a társadalom különböző rétegeit megbékíteni egymással, ebben a folyamatban a diákmozgalomnak is szerepet szántak. Az első diákegyesület Nancy-ben alakult meg 1876-ban, ezután sorra alakult még tizenöt. A leghíresebb a párizsi Assotiation générale – röviden csak A-ként említve – 400 taggal. Ez az egyesület politikai és vallási téren semleges maradt, főleg a diákok ügyes-bajos dolgaival, a szállásukkal, szabadidős tevékenység szervezésével foglalkoztak. Franciaországban a politika iránti időleges közömbösségnek a szociális különbségek növekedése vet véget. 1891-ben Párizsban megalakul a Szocialista Diákok Nemzetközi Szövetsége, a munkásokkal való kapcsolat formái, és az értelmiség részvétele e mozgalmakban még formálódóban van. Többféle irányzat létezik egymás mellett, az anarchistáktól a marxistáig. Katolikus mozgalom is szerveződik, folyóirattal és szociális koncepcióval. Fogyasztási szövetkezetek és szakszervezetek alakítására is sor kerül, és törekszenek az oktatás korszerűsítésére. A reformelképzelések miatt a Vatikánnal is konfliktus keletkezik, X. Pius pápa (1835–1914) elítéli ezeket a reformkezdeményezéseket.

A Harmadik Köztársaság idején még volt remény arra, hogy megvalósul a diákok egyetemi integrációja és politikamentes diákszövetségek jönnek létre, de ez idealista elképzelésnek bizonyult. A francia Harmadik Köztársaságnak több híve volt, mint Németországban a Weimari Köztársaságnak, de sok ellenfele is, köztük nem kisebb tekintélyek, mint a Nobel-díjas író Anatole France, aki erről így nyilatkozott „A köztársaság nem rombolható szét, az maga a rombolás. A szétszórás, a folyamatosság megszakadása, a sokféleség, a rossz. Alapvető törvénye pedig így hangzik: Azok a népek, amelyeket cselekvő tagjaik és katonai vezetőik kormányoznak, legyőzik azokat, amelyeket jogászaik és professzoraik irányítanak.”⁴²⁹

1900 körül az orvostanhallgatók kezdtek tiltakozásba, mert nem fértek be az előadótermekbe, illetve kevés volt a gyakorlási lehetőség. Az egyetemisták elégedetlensége 1905 körül összekapcsolódott a polgárokéval, akiket nyomasztott a republikánus kormányzat radikalizmusa. A következmény, a diákszervezetek és a polgári élet területén a jobboldal irányába való eltolódás lett. Az 1920-as években a legjobban finanszírozott intézmény a technokratákat képző École Polytechnique volt. Létrejött ugyan egy központi kutatási intézmény Nemzeti Tudományos Kutatóközpont megnevezéssel, de költségvetése igen szolid volt. A körülményeket jól jellemzi az a statisztikai adat, mely szerint 1927-ben Franciaország kevesebbet költött a felsőoktatásra, mint a lovasság lóállományának élelmezésére.⁴³⁰

429 Idézte In: Johnson, Paul (2016): *A modern kor. A 20. század igazi arca*. XX. Század Intézet, Budapest, 165–166. o

430 Idézte In: Johnson, Paul (2016): *A modern kor. A 20. század igazi arca*. XX. Század Intézet, Budapest, 161. o

A két világháború közötti időszak francia művelődési viszonyaira a sokszínűség jellemző. Állandó elemei a németekkel való összehasonlítás és versenyhelyzet; az angolokkal szembeni ellenérzés és a saját út keresése. Ennek meghatározó része a középiskolai oktatás fejlesztése, amelynek uralkodó módszertana a descartes-i elveken nyugvó iskolai filozófiaórák bevezetése. Ennek célja a nemzet intelligens vezetőrétegének megteremtése lett, ami csak részben sikerült, mert a dolgok természetéből fakadóan megjelent a sokféleség. Ez nagyjából két fő területen nyilvánult meg. A világi kultúra híveinek száma, akiket főleg a szabadkőművesek képviseltek, 1928 és 1936 között 40 ezerről 60 ezerre nőtt. Köztársaságpártiak, pacifisták és egyházellenesek voltak az alulfizetett, elégedetlen tanítók is, akik viszont számban és véleményformálásban erősek voltak. A másik oldal a katolicizmus köré szerveződött. Különösen befolyásosak voltak a katolikus kollégiumok összetartó öreg diákjai. A két világháború közötti időszakban az állami középiskolák száma nagyjából azonos (550–560) a katolikusoké viszont 1920 és 1936 között megduplázódott 632-ről 1420-ra emelkedett.⁴³¹ Jellemző módon a két iskolatípusban teljesen eltérő tankönyveket használtak, aminek a későbbi egyetemekre gyakorolt hatása nyilvánvaló. A megosztottság jele a Dreyfus-ügy kipattanása és nagy társadalmi visszhangja. Egyfajta rezignáció is érezhető, nem véletlen, hogy az 1927-es évek legnépszerűbb értekezése Julius Benda *Az írástudók árulása* című műve.

8. GÖRÖGORSZÁG FELSŐOKTATÁSA

I. Otto (1815–1867) király uralkodása kezdete óta fontosnak tartotta a görög nemzetudat erősítését, ennek egyik lehetőségét pedig egy egyetem állításában látta. Athénban 1837-ben avattak fel egyetemet – a 19. században ez az intézmény egyfajta egyesítő erőként szolgált az Ottomán Birodalomban szétszórt, diaszpórában élő görögök számára. Jellemző adat, hogy a diákok mintegy 40 %-a az országhatáron kívül született. Nekik azt a feladatot szánták, hogy az újraegyesítésig tartsák ébren és ápolják a görög nemzetudatot. Maga az athéni egyetem a német mintát követte, kezdetben teológiai, orvosi és jogi karokkal rendelkezett. 1904-től új struktúráként társadalomtudományi és természettudományi karként szerveződött meg. Ezen kívül 1840-től létezett még gyógyszerész- és műszaki képzés az 1860-ban alapított Polytechnionban.

9. HOLLANDIA FELSŐOKTATÁSA

Napóleon politikai hatása teljes mértékben érvényesült Hollandiában. A korábbi egyetemek közül csak Leiden, Utrecht és Groningen maradt meg, azonban ezeken is nagyon kevés volt a diák, például Leidennek 1814-ben csak 328 hallgatója van. A napóleoni hatások esetleges pozitív megnyilvánulásainak kifejtéséhez – ilyen a szakfőiskolák létesítése lehetett volna – kevésnek bizonyult a rendelkezésre álló idő. I. Vilmos király (1772–1843) 1815-ben úgy rendezte a felsőoktatás ügyét, hogy a korábbi három teljes karú egyetem működését jóváhagyta, és az egyetem nélküli tartományokban –

431 Johnson, Paul (2016): *A modern kor. A 20. század igazi arca*. XX. Század Intézet, Budapest, 163.o

így Franekerben és Harderwijkben – graduálási jog nélküli főiskolákat létesített. Ezek 1843-ig működtek, akkor is csak a diákok hiánya miatt szűntek meg.

Az 1815-ben hozott törvény az ars fakultáson bevezette a filozófia, az irodalom, a matematika és a fizika elkülönített oktatását. Ez a kar továbbra is a magasabb karokra készítette fel és kiadhatta a candidaat diplomát és doktori fokozatot is lehetett itt szerezni. A porosz modelltől átvették az oktatás és a kutatás összekapcsolását, az ilyen célt szolgáló intézetek alapítását és a privátdocensek alkalmazását.

Az 1818-as alkotmány reformja lehetővé tette, hogy állami kontroll mellett magán kezdeményezésű egyetemek alapuljanak. 1876-ban a korábbi főiskolákat egyetemi rangra emelték, de nem engedélyezték a doktori cím adományozását, csak az egyszerű kari működtetésre szorítkoztak. Így keletkezett 1877-ben Amszterdam város egyeteme. 1880-ban az ortodox kálvinisták egyetemet alapítanak Amszterdamban, ugyanilyen „független” katolikus intézmény jött létre 1923-ban Nijmegenben. Tilburg 1919-ben alapított katolikus kereskedelmi főiskolája 1939-ben egyetemi rangra emelkedett annak ellenére, hogy elnevezésében még Hoogeschole (főiskola) maradt. Az 1913-ban Rotterdamban alapított kereskedelmi főiskola egykarú egyetemmé alakult.⁴³² Egy még 1905-ben hozott törvény lehetővé tette a magániskolákban szerzett diplomák szakmai körökben történő elfogadását (effectus civilis). Az egyetemeket irányító kuratóriumok felállítása és a felsőoktatás központi szabályozása tekintetében Hollandia a saját útját járta.

A holland diákok a 19. század közepe után erősen patrióta magatartást vettek fel és kevésbé foglalkoztak társadalmi problémákkal. Ezzel együtt szimpatizáltak a társadalmi problémákat feszegető szerzőkkel így például *Eduard Douwes Dekkerrel* (1820–1887), aki Multauli álnéven bírálta a holland gyarmatosítást, de népszerű a körükben *Jacobus Jan Cremer* (1827–1880), aki a munkások érdekeit képviselte. Itt is megalakultak az önkéntes corpsok, először Leidenben Pro Patria névvel és azután sorra másutt, egyenes arányban azzal, ahogy a nemzetközi helyzet fenyegetése erősödött. A korporációkba tömörült diákokat az exkluzivitás, a büszke öntudatosság, király és kormányhűség jellemzi. Mereven ragaszkodtak hagyományos szokásaikhoz, beleértve a megalázó felvételi ceremóniát is. A 19. század vége felé csökken a taglétszámuk, főleg a sok kötöttség miatt. Például előírták, hogy kik nem léphetnek be közéjük – például a katolikusok és a nők. A magas tagsági díjnak is komoly visszatartó ereje van. A corpson kívülük ráadásul nihilistáknak, kívülállóknak csúfolják. Idővel a corpsokon kívüli diákok is alapítanak maguknak egyesületeket. 1886-tól új jelenség Hollandiában az egyre nagyobb számban, vallásos alapon – protestáns és katolikus – szerveződő egyesületek megjelenése. A holland egyetemek életét színezi, hogy 1909-től a nem korporációkba tartozó diákok is egyesületet alkotnak közös érdekképviselő és a szabadidő szervezés biztosítására. 1902-től Amszterdamban a hallgatónők is egyesületbe tömörülnek. Érdekesség 1910-ben egy olyan egyesület alapítása, amelyik Nagy-Hollandia jegyében a holland, belga és dél-afrikai diákok kulturális kapcsolatait kívánta erősíteni.

.....
432 1973-ra ebből fejlődött ki az Erasmus egyetem.

10. LENGYELORSZÁG FELSŐOKTATÁSA

A három nagyhatalom – Ausztria, Oroszország és Poroszország – közé szorult Lengyelország helyzete az 1795-ös három hatalom közti felosztás miatt változatosan alakult. 1795-ben az utolsó választott lengyel király lemondása után elkezdődött a harc a függetlenség visszanyeréséért. 1806-ig a Visztulától nyugatra eső területek és Varsó Porosz fennhatóság alatt állt. Itt a lengyel felvilágosodás szellemiségében neveltek közül több haladó gondolkodású személyt foglalkoztatott a porosz állam. Többek között ennek is köszönhető az a sajátos helyzet, hogy ezeken a területeken sokat fejlődött a népoktatás, majdnem teljessé vált a parasztság írni és olvasni tudása, teljesen eltérően Galiciától, ahol e tekintetben nagy az elmaradás.⁴³³ A rövid ideig fennálló Varsói Nagyhercegségben (1807–1815) Napóleon idején a francia államszervezési mintát követték. A hasznossági szempont figyelembevételével létesült egy jogi és igazgatási (1808), valamint egy orvosi szakfőiskola (1809). Ezek jelentik majd a későbbi varsói egyetem alapját.

A bécsi kongresszus eredményeként 1815 után Poroszország nagy területi nyereségre tett szert. Ennek részeként különösen a keleti területen az egyetemalapítás kérdése is felmerült, különösen azért, mert akkoriban Kelet-Európa ilyen szempontból légüres térnek számított. A kiszemelt város **Posen** lett.⁴³⁴ 1850 körül több felterjesztés született egyetemalapítási szándékkal a berlini hatóságokhoz, de ezek akkor még eredménytelenek maradtak. Bismarck működése sem kedvezett az egyetemalapításnak, de a folyamatos kezdeményezések, mind politikusok, mind a sajtó részéről állandóan ismétlődtek. Különösen Bismarck ellenfelei aktívak, köztük *Konstantin Frantz* (1817–1891), aki két okból kíván Posen városára számára felsőoktatási intézményt: egyrészt azért, hogy elvonja a képzésre vágyó lengyeleket Párizstól, másrészt, hogy Königsberghez hasonlóan egy olyan intézmény jöjjön létre, ahol a különböző nemzetiségű diákok együtt tudnak tanulni. Frantz egyfajta a népek közötti kapcsolatot építő, közvetítő jellegű egyetemre gondolt (Vermittlungsuniversität). Ezen koncepció követésére még 1880 körül sem értek meg a feltételek. Néhány évtized elteltével azonban változtak a körülmények, különösen *Bernhard von Bülow* herceg porosz miniszterelnöki kinevezését követően, akinek a céljai között ott lebeg a lengyel területek műveltségének emelése. Berlinben azonban féltek attól, hogy a lengyel diákok várható poseni tömörülése miatt a lengyel kultúra fellegvárát hozzák létre. *Althoff* ebben a helyzetben politikai döntésre kényszerült és kompromisszumként engedélyezte egy akadémia felállítását, amelyre 1903-ban sor is került. Az alapítás örömét – amikor még olyan nemes gondolatok is elhangzottak a rektori megnyitó beszédekben, hogy a társadalmi osztályok közötti különbséget a tudomány erejével csökkentik – a kezdet nehézségei relativizálták. Az akadémiának nincs önálló épülete, kényszerűségből hat évig egy múzeumba helyezik el. Mindösszesen 27 oktatója van: köztük 13 professzor, 4 docens és 10 tanár. A diákok száma a minimális 928 fő és a maximális 1160 között ingadozik. Karok nincsenek, az előadásokat három csoportnak

433 1867-től Agenor Goluchowski kormányzó Galiciában a némettel szemben erősíti a lengyel törekvéseket, ennek hatására a parasztságból is többen tudnak tanulni, alapvetően teológiai stúdiumot választva. Ezek a végzett diákok később egy új csoportot, az első generációs, paraszt családból származó értelmiségieket képezik.

434 Neubach, Helmut (2008): *Statt einer Universität eine königliche Akademie in Posen*. In: *Universitäten im Östlichen Mitteleuropa. Zwischen Kirche, Staat und Nationengeschichtliche Entwicklungen*. (Hrg. Peter Würster) Oldenburg Verlag, München. 127–145. o.

– államtudomány, irodalomtudomány és természettudomány témában – tartják. Az intézmény 1910-ben kap új épületet. Közben a városi hatóságok a főpolgármesterrel az élen folyamatosan szorgalmazzák egy igazi egyetem megalapítását, de eredményként csak annyit érnek el, hogy a diákok tanulmányi idejükből két évet itt tölthetnek el és ezt beszámítják egyetemi éveikbe. A működést nehezítette még az oktatók fluktuációja is. 1918-ban a Német Császárság megszűnésével megszűnt az akadémia korábbi formája, de a lengyelek számára lehetőség nyílt arra, hogy a meglévő épületeket és tudományos kapacitást felhasználva megalakuljon az **Adam Mickiewicz Egyetem**.

Az orosz fennhatóság alá került Varsói Nagyhercegség mellett 1815-ben a nagyhatalmak igazi különlegességként a Krakkói Köztársaság létesítéséről döntöttek. Ez a kis lakosságú mintegy 400 000 főt számláló államalakulat 1846-ig állt fenn, ezután **Krakkó** Ausztriához került. Ebben a helyzetben az ország itt található legrégebbi egyetemének kiemelten fontos szerepe lett. Ez megnyilvánult abban, hogy a városállamot irányító Kormányzó Szenátusba a Jagelló Egyetem a székeskáptalanhoz hasonlóan kezdetben három, majd később két főt delegálhatott. A „parlament” szerepét betöltő testületbe az egyik egyetemi tagot élethossziglan, a másikat határozott időre delegálta az egyetem. Mindez nem segített azon, hogy 1833-ban, amikor kilenc főre csökkentették a delegátusok számát, az egyetem már nem jutott képviselőhöz. A városi közigazgatást és az igazságszolgáltatást nagyon megkönnyítette az egyetem létezése. A váltóügyeket például az egyetemen bírálták el. Az egyetem a helyi értelmiségiek és a polgári származású liberálisok gyűjtőhelyeként fontossá vált a lengyel nyelv ápolásában, különösen azután, hogy elkezdődött a lembergi egyetem németesítése.⁴³⁵ A városállamban a kezdeti időszakban két párt létezett: a szenátus elnökének köznemességhez tartozó hívei alkotják az egyiket és az egyetem liberális jogász rektora – Walenty Litwinski által vezetett csoport – a másikat. Az utóbbiak soha nem kerültek hatalomra, de az oktatásban és a közigazgatásban betöltött szerepük mindvégig meghatározóak. 1830-ban oroszellenes felkelés tört ki a városban. 1833-ban a liberális fészeknek tekintett egyetem képviselői elveszítik érdekérvényesítési lehetőségeiket. 1846-ban újra felkelés tör ki, de ezt az oroszok elfojtják. 1848-ban orosz–osztrák egyezmény alapján a városállam Ausztriához kerül és az osztrák császár Krakkó nagyhercegi címét is felveszi. Ezzel egy felfelé ívelő időszak kezdődik a város életében, amit majd újabb felosztások, határmódosítások követnek.

A folytonosság hiánya miatt a vagyonosabb személyek igyekeztek fiaikat külföldön taníttatni. Kedvelt körökben Berlin, a sziléziai Breslau, ahová főleg a katolikus teológia miatt mentek diákok. A galíciai egyetemen, Lembergben is sok lengyel diák tanult.

Lengyelországban a legrosszabb helyzetben az orosz megszállás alatti **varsói egyetem** volt. Az 1830-as lengyel felkelés miatt 1862-ig be is zárták, a tanulni vágyók pedig Kijevbe vagy Szentpétervárra mehettek. 1831-ben a történész professzor *Joachim Lelewel* (1786–1861) a vilniusi egyetemről csatlakozott a lengyel függetlenedési törekvésekhez. A német neohumanista hatások a poseni *Karol Libelt* (1807–1875) hatásán keresztül érvényesülnek, aki a humboldti egész személyiség formálását célzó törekvést – a hasznossági szempont háttérbe szorításával – úgy értelmezi a lengyel viszonyokra, hogy az itt képzett személy legyen az önmegvalósítását kereső nemzeti gondolat elhivatott hirdetője és megvalósítója.

435 Halász Iván (2015): *A nemzeti felügyelet alatt élő lengyel városállamok*. Történelmi Szemle 2015/1 138–141. o.

1864-ben erős orosz befolyás érvényesült Varsóban, ezért magánkezdeményezés-ként „szabad egyetem” létesült. A két intézmény egy ideig egymás mellett létezett, míg 1869-ben az utóbbi megszűnt. A lengyelek számára továbbra is Krakkó és Lemberg, illetve más külföldi egyetemek jelentették a felsőoktatási végzettség megszerzésének lehetőségét.

II. Sándor uralomra jutásával változik az oroszok által megszállt lengyelek helyzete. 1857-től a lengyel származásúak újra betölthetnek tisztviselői állásokat és újra megnyitják számukra a magasabb iskolákat, többek között az orvosi kart Varsóban. Lengyel körülmények között – más országoktól eltérően – kiemelten fontos a *tisztikar szerepe*, mert sok képzett ember a megosztott viszonyok közepette erre a pályára lép. A katonatisztek az iskolák működtetésének szüneteltetése idején kénytelenek kifejezetten oktatási feladatokat is magukra vállalni.

Fontos művelődési funkciót töltöttek be a szalonok is, ilyen többek között *Izabela Czartoryska* híres szalonja Pulawyban amit még a varsóiak is irigyeltek. A mágnások szalon-kultúrájának az 1830–31-es felkelés vetett véget. Az 1831-es felkelés leverése után – *Ivan Paszkievics* kormányzó idején – sok iskolát, köztük a varsói és a vilnusi egyetemet is bezárták. Az orosz egyetemeken működő lengyel emigránsokkal a hazaiak igyekeznek folyamatos kapcsolatot tartani. Kijevben – ahol a hallgatók négyötöde lengyel származású – megkísérlik a lengyel oktatási nyelvet bevezetni, de az ukránok ellenállása miatt ez a törekvés meghiúsul. 1860-ban a gimnáziumi oktatásban minden tárgyat – a katekizmus kivételével – orosz nyelven tanítanak. Ennek az lesz a következménye, hogy a diákok nem tudnak levizsgázni, meghosszabbodik – átlagosan 20 éves korig – az érettségig tartó tanulmányi idő, 1861-ben a varsói egyetemen demonstráció kezdődik a lengyel jobbágyság felszabadítása érdekében, de a diákok csak morális támogatást tudnak nyújtani. 1862-ben újraindul az egyetem, de főiskolaként és a diákokat katonai szolgálatra is behívják. 1863-ban a 21 éves *Stefan Bobrowski* vezetésével felkelés tör ki, ami átterjed Litvániára és Ukrajnára is. 1864-re a felkelést elfojtják, 400 főt elítélnek, ezeket száműznek Szibériába, sok lengyel arisztokrata birtokát is elveszik. A kongresszusi Lengyelországot kisebb kormányzóságokra osztják. Eközben Varsóban **Szkoła Glówna** elnevezéssel 1862 és 1869 között főiskola is működött. Sok, később nagy hírnévre szert tett személy kerül ki innen, köztük *Henryk Sienkiewicz* is. Azonban ezt a lengyel főiskolát később bezárják. 1869-től Varsóban cári-orosz egyetem működik, ahol az oktatás nyelve az orosz.

Az Ausztriához került lengyel területeken valamivel elviselhetőbb az egyetemek helyzete. A galíciai Krakkó és Lemberg 1871-től teljesen a lengyel hagyományok tiszteletben tartása jegyében működhet. A porosz területeken 1871-től kultúrharc kezdődik, radikálisan csökken a lengyel tanárok száma, a professzori karba pedig szinte nincs is esélye lengyel származású személynek bejutni. A varsói cári egyetemen viszont rosszabb helyzetben voltak a diákok, az állandó kontroll és a kiépített besúgórendszer nehezítette az életüket. Az orosz kultúrából a narodnikok eszméi – akik értelmiségiként úgy vélték, tudásukkal a nép felszabadításáért kell küzdeniük – hatottak a lengyelek körében, azzal a kiegészítéssel, hogy itt még ezekhez a törekvésekhez a nemzeti függetlenség gondolata is társult. *Zygmunt Balicki* (1858–1916) vezetésével titkos diákszervezetet működött az egyetemen. 1881-ben az egykori Szkoła Glówna végzettjei önszegélyző egyesületet alapítanak a tudósok életkörülményeinek javítása érdekében. Az 1905-ös orosz események hatnak az orosz fennhatóság alatti lengyelekre is. Ugyanebben az évben sztrájkot hirdetnek, amelyben a munkások mellett értelmiségiek, tanárok, egyetemi hallgatók, sőt gimnazisták is részt vesznek. A februártól egészen a nyári szünetig elhúzódó bojkott

célja a lengyel nyelv tannyelvként való használatának követelése, az elbocsájtott tanárok visszahelyezése és az iskolák rendőri felügyelet alóli kivonása. Erre kormányzati válaszként bezárják az egyetemet és néhány gimnáziumot, a sztrájk résztvevői közül pedig sokakat megbüntetnek. Ilyen körülmények között az oroszok által megszállt területen a felsőoktatás csak „földalatti szervezésben” létezett, ezt pedig 1906-tól a „Társaság a tudományos stúdiумokért” elnevezésű szervezet végezte. Főleg Varsóban a századforduló idején élte virágkorát az ún. „repülő egyetemi” formáció. Itt a legjobb lengyel tudósok oktattak sok száz diákot, köztük sokan az orosz tannyelvű gimnáziumokból kerültek ki és nagyon sok volt a hallgatók között a nő, mivel kezdetét vette a lengyel nőképzés. A lengyel fiatalok közül ekkor sokan külföldön tanultak, illetve nagy számban voltak jelen Krakkó és Lemberg egyetemén, amelyek lényegében a diákság nemzeti hovatartozását illetően lengyelnek tekinthetők. 1905-ben ezek az intézmények is szolidaritást vállaltak az orosz területekre szorult diákokkal és tanárokkal. A lengyel diákok – a sok háború és az ország állandó újrafelosztása miatt általában jóval rosszabbul éltek, mint szerencsésebb országokban élő társaik, sokan házitanítóként működnek és jellemző módon padlásszobákban húzták meg magukat. A lengyel professzorok helyzete a diákokéhoz hasonlóan rosszabb, mint német vagy francia kollégáiké. Az értelmiségi foglalkozásoknál a fiúk háromnegyed része az apa hivatását választja, főleg orvos és jogász dinasztiák jönnek létre. A lengyel viszonyokat színezi a 19. század második felétől az asszimilálódott zsidóság megjelenése főleg a jogi és az orvosi pályán.

1915-ben a kongresszusi Lengyelországot elfoglalják a Német Birodalom és az Osztrák-Magyar Monarchia csapatai. A szövetségesek az oroszoktól elfoglalt területen két kormányzóságot hoztak létre. A nagyobb területtel rendelkező észak-nyugati rész központja Varsó lett és *Hans Hartwig von Beseler* generális irányítása alá került. Ő legfontosabb céljának németes precizitással a rend és a nyugalom biztosítását tekintette. A németek bevonulásakor az egyetem professzorai Moszkvába menekültek, majd 1915 novembere körül az egyetem a Don melletti Rosztovba költözött. A megszálló németek – akiket a lengyelek az oroszok után egy ideig „felszabadítónak” tekintettek – engedélyezték a varsói egyetem újbóli, a történelem során immár harmadszori, megnyitását. Az egyetem felügyeletét a kormányzó látta el egy általa kinevezett kurátoron keresztül. Az oktatás nyelve a lengyel lett, de a hivatalos egyetemi ügyek és az adminisztráció munkanyelveként a német nyelvet használták. Az egyetemnek nem volt joga doktorokat avatni és a professzorok meghívása és kinevezése is Berlin jóváhagyásával történt. Az egyetem rektora az orvos képzettségű *Józef Brudziński* lett. Az egyetem három karal indult: jogi és államigazgatási, orvosi, filozófiai – ide értve a matematikai-természettudományos tárgyak oktatását is – fakultást hoztak létre, összesen 1 138 beiratkozott hallgatóval. Köztük először a lengyeleknél nőket is beiskoláztak, ez 1916-ban a hallgatók 9%-át jelentette.⁴³⁶ A professzorok meghívása különösen kényes feladatnak bizonyult, ugyanis egyensúlyt kellett tartani az orosz megszállás után itt maradt lengyel, a poroszok által ide küldött német és az osztrák fennhatóság alól ide pályázó galíciái (lembergi) oktatók között. A poroszok elvárták az orosz-szláv kultúrától való elhatárolódást, aminek *Brudziński* rektor a következő kijelentéssel kommentált:

.....
 436 Stempin, Arkadiusz (2006): *Die Wiedererrichtung einer polnischer Universität: Warschau unter deutscher Besatzung*. In: *Kollegen – Kommilitonen – Kämpfer. Europäische Universitäten im Ersten Weltkrieg*. Maurer, Trude (Hg.) Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 136. o.

„ahol a latin nyelv és a latin betűk használata véget ér, ott vannak Európa határai.”⁴³⁷

A németek háborús vereségét követően a függetlenségét visszanyert Lengyelországban 1920-ban már 13 felsőoktatási intézmény van mintegy 690 oktatóval, közülük többen hosszabb-rövidebb külföldi tapasztalatok birtokában tértek vissza hazájukba.

11. NÉMET VISZONYOK⁴³⁸

Az 1830-as évek végére a német egyetemi modell általánosan ismertté és elismertté vált Európában. A felértékelődés és siker ott a legbiztosabb, ahol a nemzeti alapon létrejött szakfőiskolák és a hagyományos egyetemek valamennyire megőrizték függetlenségüket és ebbéli törekvéseiket össze tudták kapcsolni a kutatás és az oktatás korszerűsítésével. Wilhelm Humboldtnek és tanácsadóinak egyik legfőbb érdeme, hogy az uralkodót rá tudták bírni olyan korporatív szabadságjogok megadására a berlini egyetem számára, amelyek lehetővé tették az oktatás korszerűsítését és a kutatás szabadságában álló akadályok tetemes részének leküzdését. A modern egyetem eszménye lényegében három lényeges törekvést fog össze:

1. a kutatás és az oktatás szabadságát,
2. a kutatás és az oktatás egységét és egymással való kapcsolatát és
3. a művelődés (Bildung) elsődlegességét a szakképzéssel szemben.

A filozófiai alapokat a neohumanizmus összetett gondolatrendszere jelenti. Ennek szellemi vezetői a német gondolkodás vezéralakjai – *J. G. Herder, J. J. Winckelman, C. G. Heyne, F. I. Niethammer, W. és A. Humboldt*. Ők a felvilágosodás hasznossági szempontot is tartalmazó félműveltségével szemben az egész személyiség fejlesztésére törekedtek, ahogy Niethammer írta

„nem az evilágiságra képzünk, hanem a magasabb világ szellemiségének befogadására.”⁴³⁹

Az oktatás ebben az értelemben az isteni elültetése az emberben, ami képzett „mandarinok”⁴⁴⁰ (egyetemi professzorok) vezetésével történik. Ennek módszerei változatosak, magukba foglalják az élményszerű beszélgetést, a közös sétákat, az európai tanulmányi célzatú utazásokat. Röviden összefoglalva, a diákok tudásszomjának a felélesztése a fontos, ezért az egész életet egyfajta befejezésre váró művelődési folyamatnak gondolják.

Ahogy már korábban említésre került, a németek a jó elemi iskolákra és a kiváló középiskolákra helyezték a hangsúlyt. Ennek egyik jellemző megnyilvánulása a következő eset:

437 Uo. 142. o.

438 A Német Birodalom 1871-től 1918-ig létezik

439 Idézve In: Sdvizkov, Denis (2006): *Das Zeitalter der Intelligenz. Zur vergleichenden Geschichte der Gebildeten in Europa*. Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 72. o.

440 A mandarin kifejezést Fritz Ringer használja a német egyetemi professzorokra vonatkozóan, amelyet aztán Max Weber is átvett.

„amikor 1867-ben a Rajna-vidék iskolázatlan gyáriparosait megkérték, hogy járuljanak hozzá a bonni egyetem fennállásának félszázados ünnepségeihez, a tizennégy felkért iparváros közül tizenhárom elutasította kérését, mert a kiváló helybeli gyárosok egyike sem részesült magasabb tudományos képzésben, és fiaikat sem részesítették eddig ebben.”⁴⁴¹ Ők megelégedtek a jó középiskolákkal.

A német viszonyokba enged bepillantást, ha megismerjük a legnagyobb porosz egyetem, a berlini hallgatói összetételét az 1886/87-es tanévben. E szerint a 6 812 hallgatóból mintegy 2 000 a filozófiai karon, 1 200 az orvosi karon, mintegy 1 200 a jogi karon és 785-en tanulnak az evangélikus teológián. Az egyetemet még további 1 570 be nem iratkozott hallgató is látogatja. Az oktatást 8 teológus, 10 jogász, 15 orvos és 39 filozófiai karon oktató kinevezett professzor látja el. A rendkívüli professzorok száma 79 és privátdocenséké pedig 122 fő.⁴⁴²

A németek a nemzettudat ápolásában igen fontos szerepet tulajdonítottak az oktatásnak. Ez a meggyőződés igazolódott 1870-ben a franciák feletti Sedannál elért katonai győzelemben. *Carl Georg Bruns*, a berlini egyetemen tartott székfoglaló beszédében (1870) nem kevesebbet állít, mint azt, hogy

„a képzett katonaság győzelme egyúttal a német egyetemek győzelmét is jelenti a francia tudomány felett.”⁴⁴³

Ezzel együtt a 19. században a berlini rektorok nem említik a humboldti modellt, amit viszont mindenkor kiemelnek, az a berlini egyetemalapítás porosz nemzettudatot erősítő szerepe. Szó sem esik arról, hogy a berlini egyetem alapításával lenne kapcsolatba hozható a szabad kutatás és a szabad kutatás reformegyetemi koncepciója. A berlini professzorok 1869-ben javasolták Alexander von Humboldt emlékművének az elkészítését. Az egyetem szenátusa és I. Vilmos csak azzal a feltétellel adta ehhez hozzájárulását, ha Wilhelm von Humboldt is szobrot kap. Ilyen előzmények után 1883-ban avatták fel mindkét Humboldt szobrát.⁴⁴⁴

441 Hobsbawm 1978. 42. o.

442 Gundermann, Iselin (2008) 121. o.

443 Langewiesche, Dieter 2010. 29–30. o.

444 Thom, I. – Weining K. (Hrsg.) (2010): *Mittendrin. Eine Universität macht Geschichte. Eine Ausstellung anlässlich des 200-jährigen Jubiläums der Humboldt-Universität zu Berlin*. Akademie Verlag, Berlin. 61. o.

43. kép: A Humboldt egyetem Wilhelm és Alexander von Humboldt szobrával

Forrás: https://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Frontansicht_des_Hauptgeb%C3%A4udes_der_Humboldt-Universit%C3%A4t_in_Berlin.jpg

Theodor Mommsen (1817–1903) a berlini egyetemen tartott jubileumi beszédében a berlini egyetemalapítást a német egység fundamentumaként értékelte. Ebben pedig Poroszországot a német nemzet olyan építőkövének tekinti, amelyik uralkodója vezetésével gazdasági, katonai és szellemi erejével járult hozzá a fejlődéshez. Mommsen egyébként reagál a német egyetemek közötti elsőbbség kérdésére is:

„Annak a kérdésnek a felvetésének, hogy melyik Németország vezető egyeteme, éppoly kevés értelme van, mint arra rákérdezni, hogy ki a legnagyobb német tudós. Az azonban nem lehet kérdéses, hogy egyik német felsőoktatási intézmény sem vetekedhet a berlini alapítás fennkölttségével és tudatosságával. Ugyanis a legtöbb német egyetemet hosszas megfontolás, szerencsés egybeesések következtében, uralkodói kedvtelésből, vagy éppen véletlenül jött létre. A mi egyetemünk (a berlini) viszont élet és halál között, a nép erőfeszítéseként [...] jött létre.”⁴⁴⁵

Az egyetemtörténetben különleges hely illeti **Strassburg** egyetemét, főleg azért mert a határmenti egyetemek csoportjába tartozik, ami háborús helyzetben sokféle problémát jelent. Strassburg egyetemének sajátossága még a nyelvi (német és francia), valamint a vallási (katolikus többség és lutheránusok, kevés református és zsidók) sokszínűség. A németek franciák elleni győzelem után Elzászt elcsatolták és birodalmi törekvéseik megerősítése érdekében 1872-ben itt jön létre a Kaiser-Wilhelm-Universität, mégpedig a berlinihez képest új programmal. A strukturális változások a jogi képzésben államtudományi kar létrehozásához, a közgazdaságtan oktatásához, valamint a matematikai-természettudományi kar filozófiai karból történő kiválásához vezettek. Ezen utóbbi mozzanat következménye az lett, hogy a korábban legnagyobb létszámú kar oktatóinak száma csökkent, így az egyetemi grémiumokban is csökkent a filozófia kar szerepe, ami érzékenyen érintette a régi tradíciók követőit. További újításként új tanszékeket állítottak fel, ilyen a farmakológia, az egyiptológia, sőt a zenetudomány is önálló képviselőhöz jutott. Az egyetem másik sajátosságát az jelentette, hogy a tanári kart olyan fiatal ambiciózus pro-

445 Langewiesche, Dieter 2010. 32. o.

fesszorok alkották, akiket kevésbé érdekeltek a tudományos és társadalmi címek, inkább szaktudományuk terén akartak érvényesülni. Ezért például Strassburg ebben az időben az egyetlen olyan egyetem, ahol nincsenek titkos tanácsosok.⁴⁴⁶

Strassburg különleges helyzetét fokozza, hogy az első világháborús német vereséget követően az egyetem 1919-ben visszakerül a franciákhoz Université de Strasbourg elnevezéssel. Így itt került sor a német és a francia felsőoktatási rendszer találkozására. A folytonosság fenntartására többféle szakértői vélemény készült, azt mindenestre biztosították, hogy a német nyelven megkezdett tanulmányokat elismerjék és a diákok levizsgázhassanak. A korábban innen Párizsba emigrált professzoroknak már csak a gyermekeik és az unokáik voltak érintettek a visszatérésben, így ilyen jellegű személyi problémák nem keletkeztek. A jelentős német egyetemi építkezések előnyös kiindulási helyzetet jelentettek a francia oktatási rendszer számára. Struktúráját tekintve átalakult a kari szisztéma sokféle új intézet kialakításával, illetve a vallási konfliktusok megoldatlansága miatt unikális jelenségként katolikus és protestáns teológiai kar is létesült. A franciák igyekeztek jelentős tudósokat meghívni az egyetemre, így sikerült megnyerniük a matematikus *Émile Picard*-t és a szociológus *Emile Durheimet*. Tartalmi vonatkozásban az interdiszciplinaritás jelentett újdonságot, ez a mérnöki matematika és a biztosítási és banki matematika bevezetését jelentette. További újítás a haditechnikai kutatások szorgalmazása, ennek részeként aerodinamikai, tűzérési, asztronómiai és térképészeti kutatásokat folytatnak. Az egyetemi élet további érdekessége, hogy a professzorok szombat délutánonként rendszeresen baráti beszélgetésre gyűltek össze, ahol mindig megbeszélték a legújabb tudományos eseményeket, tájékoztáltak a legfrissebb szakirodalmi forrásokról.

A német professzori kar idővel erőteljes átalakuláson ment keresztül, a családi kapcsolatok és a származás szerepe csökken, a tudományos és kutatói teljesítmény szerepe felértékelődik. A széles körű társadalmi kapcsolatokat tudatosan ápoló egyetemi tanárok kiemelten fontosak a formálódó német nemzettudat alakításában. A 19. században egyre szorosabbá válnak az ipari kapcsolatok és ezáltal a gyakorlati hasznosíthatóság.

Eötvös Loránd visszaemlékezése 1887-es heidelbergi diákéveire

„Beiratkoztunk hetenkint mindössze 20 vagy 25 előadási órára, de a választott előadásokra tényleg is eljártunk. Nem elégedtünk meg a pusztá hallgatással, hanem jegyeztük a tanár mondásait, s e jegyzetek alapján otthon többé-kevésbé terjedelmes előadási füzeteket készítettünk. Büszkeségünk tárgya ezen előadási füzetek teljessége volt. Sokszor oly dolgokat is írtunk e füzetekbe, melyeket akkor teljesen nem értettünk, mert az előadásban hallottakat olyan drága kincsnek tekintettük, melyből semmit sem akartunk elveszíteni, meg lévén győződve arról, hogy később még ezeknek is jó hasznát fogjuk venni. Ezek az előadások után készített füzetek képezik a német tanulónak a legdrágább szellemi kincsét, mely neki később az élet gyakorlatában, nehéz kérdésekben fölvilágosítást nyújt. Az ilyen füzetek a tárgy teljes feldolgozását illetőleg nem pótolhatják ugyan a tudományos kézikönyveket, de rendszeren azoknál világosabban emelik ki azon általános tudományos nézőpontokat, melyekre mindannak emelkednie kell, ki a jelenkor szétágazó tudományos irodalmában el akar igazodni. Németországban az egyetemi tanártól senki sem követeli azt, hogy tankönyvet írjon, s előadásaiban e könyvét olvassa föl. Tankönyvek betanítására nem kell egyetem, és nem kell

446 Schappacher, Norbert - Wibelaue, Eckhard (2010): *Die Straßburger Universitätsgründungen von 1872 und 1919*. In: Jahrbuch für Universitätsgeschichte Hg. Rüdiger vom Bruch und Marie-Luise Bott. Band 13. 53–58. o.

egyetemi tanár, de igenis kell arra, hogy megtanítsan arra, hogy a tankönyveket és egyéb tudományos műveket hogyan használjuk.⁴⁴⁷

Ebben az idézetben fontos mozzanat annak említése, hogy az előadások látogatása nem kötelező a német egyetemeken, viszont az egyetemi tanárnak illett olyan színvonalú előadást tartani, amiért érdemes volt oda eljárni. A tanári felkészültség mellett fontosak a motivált hallgatók közötti egymást erősítő hatások, amit a részletekre is kiterjedő módszertani kultúra is felerősít. Említést érdemel még a német diákok egyik fontos sajátossága, a német nyelvterületen belüli egyik egyetemről a másikra történő vándorlás.⁴⁴⁸ Ennek iránya általában – követve professzoraik és a docensek példáját – általában a kisebb egyetemről a nagyobbak felé irányul. Az életrajzok tanulmányozása alapján némelyik diák akár 2–3 egyetemen is megfordul a diplomája megszerzéséig. A professorok messzemenően támogatják a diákok mobilitását, mert új tapasztalatok megszerzési lehetőségét látják benne.

1860 utáni német felsőoktatásban egy új feszültségforrás jelenik meg: a műszaki képzést nyújtó intézmények iránti igény növekedése. A feszültség a hagyományos képzést nyújtó egyetemek és az új alakulófélben levő intézmények között támad. A régi vágású, konzervatív beállítottságú egyetemi professorok egyrészt a materialista nézetek terjesztésétől, másrészt a hasznossági elv túlzásaitól féltették a képzési rendszert. De a fejlődést már nem lehetett megállítani, amit az alábbi táblázat is szemléltet:

	Műszaki főiskola alapítása	doktori fokozatot adhat
Karlsruhe	1885	1899
Darmsatdt	1877	1899
München	1877	1900
Aachen	1879	1899
Drezda	1890	1900/12
Brauschweig	1877	1900
Stuttgart	1890	1900
Hannover	1879	1899
Berlin – Charlottenburg	1879	1899

8. táblázat: Műszaki főiskolák alapítása és promóciós joga

Forrás: Magister und Scholaren, Professoren und Studenten. Geschichte deutscher Universitäten und Hochschulen im Überblick. (Hrg. Steiger, G.-Flächenräger W.) Urania Verlag, Leipzig-Jena-Berlin 1981. 121. o.

447 Eötvös Loránd: Az egyetem feladatáról. Magvető Könyvkiadó Bp. 1985. 16. o.

448 Paulsen, Friedrich (1902): *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium.* Verlag von A. Asher & Co, Berlin, 389. o.

A tudomány és az ipar kapcsolódásának erősödése a 19. század végére egy új professzortípus – a *vállalkozó professzor* – megjelenéséhez vezetett. Ennek klasszikus képviselője *Emil von Behring*, (1854–1917) aki 1904-ben Marburgban hozott létre vegyi-farmakológiai céget; vagy *Ernst Abbe* (1840–1905) – aki optikai kutatásai és mikroszkópfejlesztése alapján Jénában a Zeiss művek alapjait veti meg. Ehhez az új csoporthoz tartoznak a *tudós-vállalkozók is*, akik ismereteiket igyekeznek közvetlenül a gyakorlatban hasznosítani. Ilyen *Carl Duisberg* (1861–1935) Leverkusenben az IG-Farben Konzern alapítója, *Ernst Borsig* a róla elnevezett cégben mozdonyok gyártásával lett híres, *Carl Bosch* a lipcsei egyetem kémiai laboratóriumában asszisztensként kezdte és innen jutott el az ammoniák szintetikus előállításának feltalálásához.

A német felsőoktatást hatékonyan formáló személyek közé tartozik *Friedrich Althoff* (1839–1908) a korábbi strassburgi jogászprofesszor, akinek 1882 és 1907 közötti hosszú ideig tartó igazgatása csodálatot és bírálatot is kiváltott. A rendszer működését egyfajta mikrotörténeti elemzés részeként érdemes részleteiben is megismerni ugyanis a rész-
elemek közötti összefüggések jelzik a hatékony közoktatási rendszerek működtetésének technikáit.

Az Althoff-rendszer

Friedrich Althoff (1839–1908) porosz hivatalnok és lelkészi családban született. Intelligenciája, szuverén gondolkodásmódja és a civil kurázi birtoklása tette lehetővé számára a jogász képzés megszerzését. Negyedszázados hivatali tevékenysége során 5 kultuszminiszter mellett dolgozott. Miniszteri tanácsosként és miniszteri osztályigazgatóként tevékenykedve⁴⁴⁹ hozzátartoztak a porosz felsőoktatási intézmények, a kutató intézetek, a könyvtárak, a művészeti intézmények, a múzeumok és a műemlékvédelem. Ezen igazgatási feladatok ellátásában 17 tanácsos segítette. Althoff valójában „titkos kultuszminiszterként” tevékenykedett.⁴⁵⁰ 1880-ban Poroszországban a 27,1 millió lakosra 10 688 diák jutott, akiket 1 005 tanár oktatott. Működése vége után három évvel, 1910-ben 40 millió lakosra 26 783 diák jutott (köztük 2 763 nő hallgató) 1 892 oktatóval.⁴⁵¹

Munkásságát a rendszeresség és a tisztánlátás igénye vezette. Elrendelte a pontos statisztikai adatok gyűjtését és minden intézménynek el kellett készítenie az évkönyvét és a megjelent könyvek katalógusát. Ez a gyakorlat egészen a weimari köztársaság idejéig fennmaradt, nagymértékben könnyítve az adott időszak kutathatóságát. További fontosabb intézkedései a következők:

- 1899-től a műszaki felsőoktatási intézményekben is lehet doktori fokozatot szerezni és az egyetemekkel azonos jogokat élveznek;
- 1900-tól lehetővé teszi az egyetemi felvételt a gimnáziumi, reálgimnáziumi és a felső reáliskolai végzettséji számára;
- 1908-tól lehetővé teszik nők egyetemi tanulását, katolikus és zsidó származású tanárok alkalmazását.

449 Abszolút tekintélye miatt nem egyszer államtitkárként, sőt kultuszminiszterként is megszólítják vagy így említik.

450 Lönnecker, Harald (2012): „...die Zugehörigkeit ist von größter Bedeutung für Hochschul-Laufbahn” 271. o.

451 vom Brocke, Bernhard (2012): *Berufungspolitik und Berufungspraxis im Deutschen Kaiserreich*. In: Professoren und Professorinnen gewinnen. Zur Geschichte des Berufswesens an den Universitäten Mitteleuropas. (Hrsg.) Christian Hesse és Rainer Christoph Schwinges, Schwabe Verlag, Basel, 58. o.

- Az oktatási módszerek tekintetében a stassburgi gyakorlat átvételét, azaz szemináriumok, intézetek, kutatólaboratóriumok és szemináriumi könyvtárak létrehozását szorgalmazta.
- Számos nagy építkezést kezdeményezett, több egyetem ekkor kapott, új modern könyvtárat.
- Jogi szempontból egységesítette az egyetemi szabályzatokat, különös tekintettel a habilitációra és a doktori fokozatok szerzésére vonatkozó rendelkezésekre.
- Figyelme kiterjedt az elhunyt tanárok özvegyeinek és árván maradt gyermekeinek segítésére is.
- A pénzügyi források szűkössége arra készítette, hogy a helyi hagyományokra és a meglévő személyi feltételekre építve tematizálja a kutatási tevékenységet. Így lett Berlin az orvostudomány, a jogi képzés és az ókortudományok, a történettudományok és a művészetek központja; Göttingen a matematika és a fizika oktatásának és kutatásának centruma; Halle az evangélikus teológia központja; Bonn a holland nyelv és irodalom művelésének centruma; Kielben az északi nyelveket oktatják; Breslauban a szláv nyelveket, Marburg a történeti segédtudományok, az archiválás és a német dialektológia kutatásának központja lesz.
- Az Althoff-rendszer a nagy alapkutatásokat kivonta az egyetemről és erre a célra külön kutatóintézetet hozott létre, szorgalmazta a specializációt, az iparral való szorosabb kapcsolatot, a diáklétszám folyamatos emelését és a nemzeti érdekek figyelembevételét.
- A kutatóintézetek működtetésében a francia példát (Pasteur Intézet, 1888) és az amerikai Rockefeller és Carnegie Intézeteket tekintette követendő példának.
- Mindenkor ügyelt annak a humboldti elvnek az érvényesítésére, hogy a kutatóintézetek igazgatói tanszékek vezetését is vállalják, így biztosítva a tehetséges oktatók és diákok előbbre jutását.
- Új elemként kezdték a magántőke kutatásba történő intenzívebb bevonását. A Hoechst Művek például jelentős összegekkel támogatta a marburgi egyetemen folytatott kutatásokat.

Althoff érdemei között fontos megemlíteni különösen fejlett érzékenységet a tehetségek felismerésére és azok támogatására. Egyik ilyen felfedezettje és védece *Emil Behring* (1854–1917) a diftéria elleni védőoltás és a tetanusz felfedezője. Althoff elérte, hogy Behring 1893-ban habilitáció nélkül a bakteriológia és a higiéné címzetes professzora legyen Halléban az orvoskaron, sőt még katonai törzstiszti rangot is adatott neki. 1895-ben titkos tanácsossá nevezik ki és Althoff gondoskodik róla, hogy tehetséges munkatársakat kapjon. 1901-ben Behring porosz nemességet kap és neki ítélik az orvosi Nobel-díjat, viszont pártfogója azt már nem tudja elérni, hogy a porosz tudományos akadémia is tagjai közé fogadja.

A bakteriológus *Robert Koch* (1843–1910) is csak Althoff támogatásával lehetett Berlinben professzor és a Járványügyi Intézet igazgatója. Koch 1905-ben kapott Nobel-díjat.

A zsidó származású *Paul Ehrlich* (1854–1915) kimentette *Rudolf Virchow* (1821–1902) nyomasztó közelségéből és 1896-ban Steglitzben önálló kutatóintézetet kapott Behring diftériaszérummal kapcsolatos kísérleteinek folytatásához. Ehrlich mellé kirendelt egy csak oktatással foglalkozó egyetemi magántanárt, így tehermentesítve a tudóst a mindennapos tanítás terhéből. Ehrlich 1908-ban kapott orvosi Nobel-díjat és 1914-ben lett rendes egyetemi tanár Frankfurtban egy a zsidó mecénatúra támogatásával működő alapítványi egyetemen. A sikeres kutató gyakorló orvos, Ehrlich 1890 után

laboratóriumi kísérleteket végzett: a rákkutatásban kemoterápiával kísérletezik és neki köszönhető a „Salvarsan”, a szifilisz elleni gyógyszer felfedezése.⁴⁵²

Althoff fennmaradt terjedelmes levelezéséből és naplójából rekonstruálható a rendszeres egyetemi tanárok kinevezése esetén követett gondolkodásmód és érdekérvényesítési folyamat.⁴⁵³ Ennek egyik gyakorlati módja az volt, hogy amikor egy megüresedett tanszékre új professzort kerestek, Altdorff egyetemi bizalmasaival teljes listát és jellemzést készíttetett a szóba jöhető jelöltekről, majd ezek közül választott.⁴⁵⁴

Althoff felismerte a nemzetközi kapcsolatok fontosságát, szorgalmazta konferenciák rendezését és professzorok külföldi tanulmányútjait, illetve külföldi professzorok fogadását. Ezek a döntések jelentős mértékben hozzájárultak Németország világpolitikai jelentőségének növekedéséhez. Althoff igyekezett tehetséges embereket felkutatni és azokat az egyetemre vonzani, ezzel is növelve a német egyetemi képzés sikerét.

Althoff a bajtársi szövetség tagjaként (Corpstudent) egy életre elkötelezte magát ezen szövetség mellett, ami azzal a következménnyel járt, hogy ifjabb és idősebb egyesületi társait illet segítenie. A miniszteri tanácsos igyekezett az egyetemi hagyományokat és az autonómiát úgy összeegyeztetni, hogy az egy egységes nemzeti nevelési rendszer szolgálatába álljon. Althoff ennek érdekében szász kollegájával – *Karl Heinrich Waentiggel* (1843–1917) összefogva – 1898-ban összehívta a Német kormánytisztviselők és egyetemi oktatók konferenciáját. Ez a fórum egészen 1933-ig létezett és évi rendszerességgel tartotta összejöveteleit, összesen 47 alkalommal. Ezután már csak időszakszerűen hívták össze, utoljára 1941-ben Salzburgban.

Az ilyen horderejű rendelkezések keresztülvitele csak jelentős társadalmi támogatással volt lehetséges. Althoff ennek is megtalálta a módját. A társmiszteriumokkal, a pártokkal, az egyházakkal, a sajtóval, a gazdasági élet képviselőivel ápolta a kapcsolatokat. Támogatóit és tanácsadóit hatékonyan működő hálózattá fejlesztette, mindenütt megvoltak az emberei: a kuratóriumokba, az egyesületek vezetésébe, a felügyelő bizottságokba saját embereit delegálta. Minden egyetemen voltak bizalmas barátai, akik elláták tanácsokkal, és ha szükséges volt információkkal. Közülük néhány ismert személy az ókortörténész *Tehodor Mommsen*, a bakteriológus *Rudolf Virchow*, a filozófus és pedagógus *Friedrich Paulsen* és még sokan mások. Althoff ezekből a szakemberekből egyfajta civilkabinetet hozott létre kiegészítve még a sajtó mértékadó és hatékony közvéleményt formáló képviselőivel.

Althoff támogatását nem nélkülözhetette az uralkodó család sem, nevelési tervet dolgozott ki a trónörökös tanulmányi rendjére vonatkozóan. II. Wilmos olyannyira kedvelte, hogy még Földközi-tengeri utazására is magával vitte. 1907-ben, miután Althoff letette hosszú ideig viselt hivatalát, az uralkodó udvari szindikussá nevezte ki.

Althoff eredményei két pontban összegezhetők:

1. A legnagyobb német szövetségi állam – Poroszország a terület 65 %-ával és a lakosság 62 %-ával, 10 egyetemmel a 21-ből és 5 műszaki főiskolával rendelkezve – a centralizáció hatékony alkalmazásával mintaként szolgálhat a többi állam számára.

452 Prüll, Rüdiger-Cay (2012): *Medizinerberufungen und Medizinerschulen*. 409. o.

453 Két rendes egyetemi tanári kinevezés körülményei – Otto Seck (Greifswald) és Ulrich Wilcken (Breslau) – részletezően megismerhetők a következő tanulmányból: Rebenich, Stefan (2012): „*Geben Sie ihm eine gute Ermahnung mit auf den Weg und den Ordinarius*” 355–366. o.

454 Schübl, E. - Uray, J.: *Auf die Suche nach geeigneten Kräften*. 431. o.

2. A német tudományosság több Nobel-díjjal is megerősített teljesítménye a minisztériumi bürokrácia és az egyetemi professzori kar harmonikus együttműködésnek köszönhető. Ez a professzorok gondos kiválasztásában és teljesítménytől függő differenciált bérezésben nyilvánult meg. A gondos kiválasztást mindig megelőzte a meghívásra váró professzor előadásának előzetes meghallgatása és a részletes informálódás tudományos teljesítményéről.

Az ilyen hosszú ideig és ilyen módszerekkel „kormányzó” személy működése értelemszerűen ellenállást is generált. Salzburg a helyszíne egy Althoff-fal szemben formálódó oppozíciónak, 1907-ben itt tartják meg először a felsőoktatásban oktatók találkozóját. A találkozón több ismert személyiség mellett részt vett *Max Weber* (1864–1920), aki kollégáival együtt azt kifogásolta Althoff szisztémájában, hogy „az egyetemek feje fölött hozott döntéseket” és „más tartományok oktatási hatóságait is porosz vazallussá kívánta tenni”.⁴⁵⁵ A szociológus Weber tudatában volt annak, hogy a fokozódó bürokrácia irreverzibilis folyamat és a nyugati típusú racionalitást központba helyező társadalmak elkerülhetetlen sajátossága, alternatívának pedig az ennél sokkal károsabb dilettáns igazgatást tekintette. Az erős és hosszú ideig tartó centralizáció elsorvasztotta az egyetemi autonómiát, a tudományos kutatás követendő irányát is központilag határozták meg. Általános véleményként fogalmazták meg, hogy amíg Althoff kezében van a központi irányítás nincs belőle gond, de ha valamilyen kicsinyeskedő utódja kap ekkora hatalmat, abból még sok baj származhat.

A német modell további jellemzői

A 19. századi német egyetemi viszonyok egyik további sajátos jellemzője a *filozófiai karok* szerepének jelentős megváltozása. A filozófiai karok ekkorra lényegében elvesztették korábbi propedagógiai, azaz a magasabb fakultásokon való továbbtanulásra felkészítő funkciójukat. A megváltozott körülmények között felerősödtek a neohumanista hatások, amelyek célja az egész személyiség fejlesztése, értve alatta a klasszikus ókori minták felelevenítésével a szellemi és az esztétikai értékek középpontba helyezésével történő oktatást. Másrészt új elem az is, hogy a filozófiai karok feladata lett a gimnáziumi tanárok képzése és az újonnan felmerült szükségletből adódóan tanárképzési funkciót is kaptak, azaz már szakképzettséget is adtak. Ez viszont a teológiai karokon eredményezett visszaesést, mert korábban sok teológus vállalt oktatási tevékenységet. Tanári képesítő vizsgákat Poroszországban és Schlesvig-Holsteinben 1810-től, Bajorországban 1838-tól és Szászországban 1843-tól követelnek meg.⁴⁵⁶ A sokféleképpen tagolt német viszonyok között azonban a filozófiai karok szerepének változása sem egyforma. Ugyanis a déli katolikus területeken – Ausztriát is ide értve – jóval tovább élt a korábbi gyakorlat, de oly módon, hogy a líceumok egy-két éves egyetemre előkészítő évfolyamokkal rendelkeztek egyfajta félegyetemi státuszt fenntartva, ahol jó ideig a tanárok professzori státuszban voltak és átmenetet képeztek a gimnázium és az egyetem között.

455 Klinge, Matti (2004): *Die Universitätslehrer*. In: Rüegg, Walter (2004): *Themen, Probleme, Erkenntnisse*. In: *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945)* III. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 123. o.

456 Baumgarten, Marita (1997): *Professoren und Universitäten im 19. Jahrhundert*. 14. o.

A protestáns porosz területeken viszont mereven elválasztották a gimnáziumot és az egyetemet, igaz előbbi tanulmányi idejét nyolc évre növelték. A reformegyetemeken – Halle, Göttingen – lehetővé tették, hogy a diákok közvetlenül a magasabb fakultásokra iratkozzanak be, ez viszont radikálisan visszavetette a filozófiai karra járók számát. Az egyensúly csak a gimnáziumi tanárképzés felfutásával állt helyre.

Egy további német sajátosság a kutatás *súlypontjának áthelyeződése az akadémiákról az egyetemekre*. Ez olyan szélsőséges formákat ölt, hogy *Friedrich Paulsen* 1902-en az akadémiát olyan intézménynek tekinti, ahol a tudósok a kész dolgokat, a kutatás eredményeit egymásnak prezentálják, ilyen értelemben a tényleges kutatást végző egyetemmel szemben másodlagos szerepet töltenek be.⁴⁵⁷ Mindezt jól illusztrálja egy lipcsei vegyész (Ostwald) által elmondott ünnepi beszéd, aki Németország tudományban való előkelő helyét a kutatás szabadságában és a diákokkal való szemináriumi foglalkozásban látja.⁴⁵⁸ Ennek eredménye, hogy a berlini Friedrich-Wilhelm egyetem 1914-ig 14 Nobel-díjas tudóst adott a világnak.⁴⁵⁹

A német egyetemek az első világháború előtt rendkívül népszerűek a külföldi diákok körében. A legvonzóbbak a német műszaki főiskolák 1900/01-ben itt 18,5% a külföldi diákok aránya. Az 1906/07-es tanévben külföldiek aránya 7,3 %. A legkeresettebb Heidelberg 16 %, Lipcse és Jéna 15–15 %-kal, valamint Berlin 14,5-al.⁴⁶⁰

Német körülmények között az 1900-as években jelentősen átalakult a felsőoktatási rendszer. Ennek fontosabb mozzanatai nagyjából a következő pontokba szedve foglalhatók össze:

Az egyetemi oktatás célja három egymással szorosan összefüggő területre vonatkozik: a tudományos képzésre, az önálló problémamegoldás technikájának megtanítására és az általános filozófiai képzésre.⁴⁶¹

3. Az egyetemek a korábbi alapítványi és egyéb finanszírozását az állami támogatás váltotta fel, a korábbinál nagyobb anyagi biztonságot jelentve.
4. Európában általánosan elterjedt az a felfogás, mely szerint a gazdasági fejlődés meghatározó tényezője a korábbi három – a termőföld, a tőke és a munkavégzés mellett – negyedikként a képzés lett.
5. Ennek szellemében olyan új kifejezések jelennek meg, mint „közoktatáspolitikai” „tudománypolitika” „kulturpolitika”.
6. Az I. világháború nyertes és vesztes országai egyaránt felismerték az oktatásban rejlő lehetőségeket.⁴⁶²
7. Az akadémiákat vagy műszaki főiskolákat – az egyetemenként való elismerésig – az oktatás szabadságának korlátozottsága, a doktori fokozat és a rektorválasztás hiánya különbözteti meg.⁴⁶³

457 Paulsen, Friedrich (1902): *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium*. Verlag von A. Asher & Co, Berlin, 209. o.

458 Uo. 440. o.

459 Klant, Michael (1984): *Die Universität in der Karikatur. Böse Bilder aus der kuriosen Geschichte der Hochschulen*. Fackelträger-Verlag GmbH, Hannover, 105. o.

460 *Magister und Scholaren, Professoren und Studenten. Geschichte deutscher Universitäten und Hochschulen im Überblick*. (Hrg. Steiger, G. – Flächenräger W.) Urania Verlag, Leipzig-Jena-Berlin 1981. 140. o.

461 Paulsen, Friedrich (1902): *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium*. Verlag von A. Asher & Co, Berlin, 393. o.

462 vom Brocke, Bernhard (2012) 56–57. o.

463 Kändler, Wolfram C. (2012): *Konservativ, protestantisch, gedient?* 287–288. o.

A porosz egyetemi modell, annak ellenére, hogy a 19. században szinte egész Európa számára követendő mintaként szolgált, a saját területén *krízisbe* került, ennek hátterében a modern technika szükségleteihez való alkalmazkodás nehézsége, az erősen hierarchizált oktatói állomány és a megmerevedett tantárgyi struktúra állt. Amíg a diáklétszám 1830–1865 között szinte változatlan maradt, 1914-re ötszörösére, azaz 61 000 főre emelkedett. A belső arányokat tekintve a növekedés főleg a filozófiai karokon és a kisebb egyetemeken következett be. A történelemben először esett meg, hogy a filozófiai karokon több a hallgató, mint a jogon és a teológián, ezeken az immatrikuláltak száma 1830–1914 között a felére esett vissza. Ugyanebben az időszakban rohamosan gyarapodott az állami vagy magánalapítású főiskolák száma is. Ilyen körülmények között – a 19. század végén a neohumanizmus idegenkedése a hasznossági elvtől és a reáltárgyaktól – már nehezen volt tartható. Egyre nagyobb igény támadt speciális szakismeretek oktatására, amit a *műszaki főiskolák* tudtak a legkönnyebben kielégíteni. Ezek változatos szakképzési lehetőségeikkel általában nagyobb vidéki városokban létesültek. Szervezeti formájukat tekintve a korai időszakban még nem egyetemi karok, hanem képzési szakterületek szerint létesültek. A diákoknak itt az egyetemi ars fakultás analógiájára bevezetésként matematikai és fizikai kurzusokat kellett teljesíteniük.⁴⁶⁴ Az idejáró diákok száma az 1871-beli 5 000 főről 1903-ra 17 000 főre emelkedett. Az itteni diákok alapvetően pragmatikus beállítottságúak voltak⁴⁶⁵ ezért sokszor kerültek konfliktushelyzetbe a régi mintát követő, kevésbé specializálódott professzoraikkal. A dinamikus növekedés ellenére az egyetemek csak másodrendű partnerként kezelték az új intézményeket. Csak 1865-ben – hosszas viták eredményeként – nyerték el a főiskolák az öngazgatás jogát, 1899-től pedig már tudományos fokozatot adhattak, így lényegében egyetemi rangra emelkedtek. A porosz egyetemi válság további oka, hogy megváltozott a belépő diákok összetétele: míg korábban alapvetően a vagyonos polgárok és a nemesség fiai jártak egyetemre, 1900 körül a szegényebb rétegek fiai – és újdonságként kis számban már lányai is – tanulhattak egyetemen. Az előképzetségük azonban már nem mindig a humán gimnáziumban történt és igényeik is gyakorlatiasabbak lettek, hiszen az új fejlődési trendeknek megfelelő elhelyezkedési lehetőséget biztosító képzést igényeltek. Új jelenség a német felsőoktatásban az is, hogy a német egyetemekre egyre nagyobb számban jönnek változatos előképzetségű külföldiek.

A válságok a professzori kart sem hagyták érintetlenül. Az egyik változás a rendkívüli tanárok és a privátdocensek számának gyarapodása és így a belső arányok eltolódása az utóbbiak javára. Ez viszont nem jelent meg a jövedelmi viszonyokban, mégpedig az utóbbi rosszul fizetett oktatói réteg hátrányára. Történik ez akkor, amikor az új tárgyak sok felkészüléssel járó oktatását éppen rájuk bízják. A kinevezett professzorok anyagi elismerése és társadalmi presztízse magas, ezért a sok véglegesítésre váró rendkívüli tanárnak és privátdocensnek az egyre hosszabbra nyúló és mégis bizonytalan várakozási időben valamilyen stabil jövedelemhez kell jutnia, ez viszont csökkenthette a kutatásra szánt időt. Az oktatók közötti egyre nagyobb jövedelemkülönbség a válságot fokozó tényező. A humboldti alapmodell fontos részeként – azaz a laboratóriumok, könyvtárak, műhelyek, botanikus kertek – fenntartásával egyre több a gond, az állam már nem automatikusan, hanem sokféle szabály és érdekérvényesítés révén fedezi ezek költségét, jelentősen szűkítve az egyetemi autonómiát. A kutatás miatt 1882 és 1907 között a porosz egyetemeken 9 jogi, 4 teológiai, 77 társadalom és természettudományi intézet⁴⁶⁶ és 86 orvostudományi intézet, illetve laboratórium jött létre.

464 Paulsen, Friedrich (1902): *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium*. Verlag von A. Asher & Co, Berlin, 140–141. o.

465 a német szakirodalom őket „Brotstudenten”-nek, azaz megélhetésért tanuló diákoknak nevezi.

466 A német szakirodalom ezeket alkalmanként szeminárium elnevezéssel jelöli.

A jelentős teljesítmények mellett a német egyetemeknek önvizsgálatot tartva az oktatást nehezítő *veszélyekkel, zavarokkal* is számolni kell. Ezek a következő gondolatok szerint csoportosíthatók:

- Amennyiben a professzorok legfőbb tevékenysége és eredményességük legfőbb mutatója a kutatási teljesítmény, akkor könnyen előfordulhat, hogy kevesebb figyelmet fordítanak magára az oktatásra.
- Előfordulhat az is, hogy a professzorok vagy különösen az iskolateremtő szándékkal előálló dinamikus privátdocensek ösztönzésére a diákok túl korán specializálódnak egy szűk szakterület egy-egy problémájára és az alapozó ismeretek terén hiátusok keletkezhetnek.
- A professzori karban és az egész egyetemi szisztémában a publikációk terén megjelenik a pszeudoproduktivitás. Előfordulhat, hogy a teljesítményelv túlhajszolása miatt, kidolgozatlan, nem teljesen kiérlelt dolgozatok születnek.
- A kevés kinevezett rendes egyetemi tanári pozícióért erős konkurenciaharc indul, ahol a tudományos teljesítmény mellett más tényezők – vallási és politikai hovatartozás, vagyoni helyzet, rokonsági kapcsolatok – is meghatározóvá és torzító tényezővé válhatnak.
- A professzori karon belül gyakori szakmai ártalom „a mindent jobban tudás” megszokása, abból adódóan, hogy a professzoroknak gyakorlatuk van az előadásban, az érvelésben és társadalmi elismertségük is lehetővé teszi ezt. Viszont hiányzik vagy ritka körökben a mások türelmes meghallgatásának képessége.
- A professzori kart több tényező is csábítja a hiúságra, gyakran minden megnyilvánulásuk sajtóvisszhangot kap, a sokféle jubileum alkalmával köszöntik és ünneplik őket.⁴⁶⁷

44. kép: Giessen egyetemi növényház

Forrás: http://www.uni-giessen.de/ueber-uns/botanischer-garten/bilder_old/altres-palmenhaus

467 Paulsen, Friedrich (1902): *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium*. Verlag von A. Asher & Co, Berlin, 213–222. o.

A berlini Friedrich-Wilhelm Egyetem 1910-ben ünnepelte alapításának 100. évfordulóját. Addigra ez az egyetem már az élvonalba került és világhírnévre tett szert. A fővárosi elhelyezkedés miatt közel volt az uralkodó házhoz és a politikát csináló körökhöz. Ez az egyetem a nemzeti gondolat biztos támaszának számított, így jelentős pénzügyi támogatáshoz jutott. 1910 után viszont már törések mutatkoztak a fejlődésben. Ennek számos oka lehetett: ilyen a tudományok differenciálódása és a gyors gazdasági fejlődés társadalmi hatásai. A professzori kar képviselői privilégiumaikat és a tudományok egységes felfogását is féltették, mégpedig magától az egyetemtől. A teológus alapképzettségű *Adolf von Harnack* (1851–1930)⁴⁶⁸ például tevékenyen részt vett a Vilmos Császár Társaság (KWG) alapításában.⁴⁶⁹ Ezzel kezdetét vette a kutatás egyetemről privát finanszírozású intézményekbe történő kiszervezése. A Társaság fő kutatási területe a kémia, a fizikai kémia és az elektrokémia.⁴⁷⁰ A porosz modell – annak ellenére, hogy a francia hatás ellenpontjaként jött létre – idővel a centralizmus és a specializáció igénye miatt egyre inkább kezdett hasonlítani a francia mintához.

1908-ban a tengeri kereskedelem és a német gyarmatosítás szükségletei miatt kolonizációs intézetet alapítanak Hamburgban. Ennek a tényleges szükségletek kielégítése mellett egy másik célja is van, így akarják a kereskedőváros tehető polgáraiban feléleszteni az egyetem alapítása iránti vágyat.⁴⁷¹ A jó előkészítés és az új igények egyetemalapítással is járnak, Frankfurt am Main 1914-ben, Köln és Hamburg 1919-ben kap egyetemet, az előbbieket gazdasági és társadalomtudományi súlyponttal, utóbbi most már a tanárképzésre koncentrálva, illetve – új és hiánypótló képzésként – hajóorvosi képesítést nyújtandó indítanak képzést.⁴⁷²

1918-ban a monarchia megdöntésével⁴⁷³ új perspektívák nyíltak meg a német egyetemek számára. A választófejedelmi és hercegi dinasztiákhoz fűződő kegyúri kapcsolatok ettől kezdve megszakadnak. Az új viszonyoknak való megfelelés – a parlamenti demokráciához való helyes viszony megtalálása igen bonyolult, már csak azért is, mert az értelmiségiek, köztük több egyetemi tanár, végtelenségig tartó szócsatákba keverednek. A Weimari Köztársaság idején 1918–1932 között – az I. világháborús vereség, a versailles-i szerződés súlyos következményei és a világgazdasági válság zavaros politikai viszonyai – nem kedveznek a felsőoktatásnak. Magának a Weimari Köztársaságnak a megítélése a legrövidebben úgy foglalható össze, hogy az „a káosz közjátéka”⁴⁷⁴ és mint ilyen a nemzeti szocialista hatalomátvétel előfeltételeinek megteremtője.

A felsőoktatási viszonyok zavarára példa a következő eset: a drezdai színvonalas műszaki főiskola hallgatói létszáma 1920 körül látványosan nő, a korábbi létszám háromszorosa lesz. Azt gondolhatnánk, ez a műszaki képzés miatt történik, de a valóságban a tanítóképzést csoportosítják át ide és ez növeli meg ilyen mértékben a létszámot.

468 Adolf von Harnack liberális szellemiségű evangélikus vallástörténész, akit 1888-ban extravagáns nézetei és az egyháztanács javaslata ellenére hívtak meg a berlini egyetemre. A választás szerencsésnek bizonyult, mert Harnack igen tehetséges tudományszervezőnek bizonyult. Teológus létére 20 évig volt a Max Planck Társaság elnöke.

469 Ebből a társaságból nőtt ki a későbbi Max Planck Társaság.

470 Thom, I. – Weining K. (Hrsg.) 2010. 65. 105. o.

471 Koch 2008. 209. o.

472 A váltás azért következik be, mert az I. világháború után a német gyarmatosítás aktualitását veszítette.

473 Egészen új mozzanat, hogy a megdöntött Német Birodalom utolsó uralkodója II. Vilmos császár (1859–1941) azon monarchák egyike, akik doktori fokozatot is szereztek, igaz rite eredménnyel.

474 Johnson, Paul (2016): *A modern kor. A 20. század igazi arca*. XX. Század Intézet, Budapest, 143. o.

Ezzel egy további új jelenség veszi kezdetét, ugyanis a műszaki intézményekben is egyre több lesz az általános képzést végző tanszék, ezzel átvéve valamennyit a filozófiai karok profiljából.⁴⁷⁵

Az 1930-as évek már a nemzeti szocializmus előszeleként tisztogatással, egyre szigorúbb szabályokkal, a diákok számának csökkenésével járnak együtt.

A német diákmozgalom jellegzetességei 1850 és az 1920-as évek között

Az 1850 utáni európai restauráció lehetővé tette a német egyesületek további működését, sőt megerősödésükhöz vezetett. Ez abban nyilvánult meg, hogy egyesítették erőiket és közös szabályrendszert alkottak. A corpsok 1855-ben Kösenner-Senioren-Convents-Verbanddá állnak össze (a továbbiakban KSCV), ehhez csatlakoznak a német államok egyesületei (Landmannschaftok). Erősségük az összefogás lesz és megteremtik ennek a szervezeti kereteit, helyi szinten ún. senioren-konventeket tartanak, országosan pedig minden év Pünkösdjén Kösenner Kongresszust hívnak össze. A régi szokások közül a diák-párbajozás feltételeinek betartása (mensura) mindenki számára kötelező. Általában elfogadják a közös szabályokat, de lesznek, akik külön utat választanak, például a göttingeniek, ezek az ún. „fekete” szervezetek. 1868-ban több német – nem egyházi kötődésű – egyesület önálló szövetséggé áll össze „Allgemeine Landmannschaft” névvel.

A bajtársi szövetségek (Burschenschaftok) sokkal nagyobb gondban voltak a közös összefogást tekintve a köztük kialakult sok vita miatt. 1850-ben létrejön körükben egy csoportosulás, de csak két évig maradnak együtt, 1855-ben megalakul a progresszívekből az észak-német kartell, amihez csatlakozik 1861-ben a Piros kartell. A konzervatívok 1861-ben dél-német kartellé állnak össze. A középen állókat a zöld-fehér-piros kartell fogja össze. A protestáns Burschenschaftok 1852-ben létrehozzák a Schwarzbürger Egyesületet, de ez csak egy évig áll fenn, viszont 1858-ban ebből jön létre a Schwarzbürger Szövetség. Erlangenben létezett az ún. Wingol Szövetség, amely mindent elutasított, ami vallásellenes volt. Természetesen a katolikusok is szervezkedtek. 1863-ban Münchenben, Breslauban és Berlinben Katolikus napokat tartottak. Bonn, Münster, Tübingen és Würzburg szintén tartott fenn katolikus köröket. 1867-ben Münsterben katolikus egyetemistákat összefogó szervezet jön létre „Akadémiai Bonifatius Egyesülés” névvel. Az olasz alapítású „Akadémiai Pius Egyesülés” szintén megjelent és 1890-re szövetségi szinten fogta össze az egyesületeket.

1859 a német kultúrtörténetben Schiller-évként vált nevezetessé. Ekkor már az egyik formációhoz sem tartozók is fontosnak érezték valamilyen közös megjelenést, aminek eredménye az ún. Finkenschaft-mozgalom. Tekintve, hogy túl nagyok voltak köztük a véleményeltérések, ezért egy év elteltével fel is oszlottak. 1860 és 1864 között viszont más haladó szellemiségű diákok Reformpárttá alakulnak. Ők a párbajozás és egyéb „középkori maradványok” elhagyása mellett döntenek. Egy másik újításuk az állandó diákbizottságok felállítása volt 1868-ban Berlinben és Lipcsében, később egy ideig pedig újságot is kiadtak. 1864-ben a dánok elleni és 1866-ban az osztrákok elleni háború átalakította a diákszövetségek célkitűzéseit, szabadcsapatokat és védszövetségeket hoztak létre, a német nemzeti érzés túlhangsúlyozásával, sovíniszta felhangokkal a demokratikus progresszív irányvonal rovására.

1870-ben a porosz–francia háború feléleszti a diákokban a hazafias érzelmeket, gyakran közösen, zászló alatt vonulva jelentkeznek önkéntesnek, ahogy ez Halléban történt.

475 Dietel, Beatrix (2012): *Berufungswege und Berufungskonkurrenz*. 477–478. o.

Braunschweig műszaki főiskolájának diákjai egységesen a haditengerészethez jelentkeztek. A száz szász lipcsei diákok – akik hagyományosan nem a poroszok legjobb barátai – ez alkalommal elfeledték szokásos viszálykodásaikat és szolidaritást vállaltak a poroszokkal. 1871-ben a német egyetemekre beiratkozott 13 765 diákból 4 510 fő, tehát egyharmaduk vett részt a harcokban,⁴⁷⁶ a nem mobilizált diákok a hátszorból segítették társaikat, ki mivel tudta. 1871-ben az egyesült Német Császárságban felerősödik a nacionalizmus és az antiliberalizmus, annak ellenére, hogy a német modell külföldön roppant sikeres. A KSCV-ben egyesült corpsok élik a maguk életét: hierarchikus szervezeti felépítésük részeként tartatják a rendet és megkövetelik a tekintély-tiszteletet egymástól; gyakorolják a férfias bátorság próbákat és az önfegyelmezést. Mindenkinek át kell esnie a felvételi procedúrán; a párbajozás a becsület megvédésének egyetlen lehetősége, a párbajban elszenvedett sérülés (Schmiß) dicsőség; alkalmanként kötelező jelentős mennyiségű alkohol fogyasztása is. A corpsok beviszik az akadémiai világba a „teljes odaadás” militarista eszményét. Mindez a külsőségekben is látható: a corpsok tagjai egyedi sapkát, különböző színű kötések és kardot hordanak. A corpsba felvett diák élete végéig olyan különleges lénynek tekinti magát, aki becsületét fegyverrel védi meg, és sérülései tisztességének bizonyítékai. Lenézően szemléli a tömeget és elutasítja a nőekkel való egyenjogúságot. Ebből a körből sokszor olyan személyek kerülnek ki, akik szívesen rendelik magukat az autoriter állam alá és a jobboldali elithez tartozónak tekintik magukat. Ezek a diákok konzervatív, patrióta felfogásuk miatt a wilhelmi éra ideális alanyai.

A corpsok mellett ott van még a sokféle Burschenschaft, közülük a protestánsok csak bizonyos esetekben engedélyezik a párbajozást, egyébként a torna és az énekkar felé orientálják a fiatalokat. A rituálékat, a zászlókat, a változatos színű kötések és jelvények viselését ők is támogatják. Az 1880-as években fontos változás, hogy a diákoknál a nemzeti irányultságú liberalizmustól való elfordulás figyelhető meg, mégpedig az antiliberalis nacionalizmus felé. Ez nagyjából azt jelenti, hogy a diákoknak nem az a dolguk, hogy politikával foglalkozzanak, az ő feladatuk felkészülni jövőbeni vezető pozíciók betöltésére. Ez a köztudatban nagyjából így jelenik meg: ne csatlakozzanak (a diákok) pártokhoz, maradjanak semlegesek, de mélységesen hassa át őket a hazaszeretet. Ennek különleges megnyilvánulása az egyéves önkéntes katonai szolgálat teljesítése, amit sok diák választ. A nacionalizmus a császárság első évtizedében a belső ellenségre koncentrált: ezek a zsidók, a szocialisták, a katolikusok és a más nemzetiségűek, mint például a lengyelek. 1880-ban az előzőekben említett szellemiség jegyében Berlinben megalakul a „Verein Deutscher Studenten” és egy évvel később más hasonló egyesületekből létrejön a „Kyffhäuser Szövetség”. A zsidóellenességet sajnálatos módon néhány értelmiségi is táplálta, a történész Heinrich von Treitschke 1879-ben a következő kijelentést tette „A zsidók a mi szerencsétlenségünk!”⁴⁷⁷

Érdekes lehet megismerni a német egyetemek 1900-as években alkalmazott fegyelmezési rendszerét, pontosabban a vétségekért kiszabható egyetemi büntetéseket. Ezek a következők:

- maximum 20 márka pénzbüntetés,
- 14 napos elzárás a karcserba,

476 Gevers, Lieve; Vos, Louis (2004): *Studentenbewegungen*. Rüegg, Walter (2004): *Themen, Probleme, Erkenntnisse*. In: *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945) III*. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 257. o.

477 Ferguson, Niall (2016): *A világ háborúja. A gyűlölet évszázadának története*. Scolar, Budapest 34. o.

- ideiglenes kizárás az egyetemről,
- végleges kizárás az adott egyetemről,
- és a legsúlyosabb egyetemi büntetési fokozatként kizárás minden német egyetemről.

Az 1900-as években újræled a német nacionalizmus és a korábbinál agresszívabb formát ölt. Most már nem csak a zsidókat, a szocialistákat és a külföldieket tekintik ellenségnek, hanem „az akadémiai kultúrharc” (!) jegyében a nemzetellenes katolikusokat is. 1903-ban Jénában már nincsenek jelen a katolikus diákszövetségek. Az 1910-es években – az első világháború előtt még utoljára – mégis levegőhöz jutnak a liberálisok. Lipcsében, Breslauban és Berlinben demokratikusan választott diákbizottságok szervezik az egyetemi életet. Szárnyat bont az életreform-mozgalom a maga sokféle elágazásával. Ilyen tekintetben különösen fontos az életreform-mozgalom és a reformpedagógia párhuzamos egymás melletti fejlődése, mert ez originálisan új felfogást és fejlődési lehetőségeket teremtett.⁴⁷⁸ Az életreform-mozgalom olyan gyűjtőfogalmat jelent amelynek „közös jellemzője, hogy (követői) a társadalom jövője szempontjából kívánatosnak tartott egzisztenciális változásokat, a természethez való visszatérés, a természetes életmód segítségével, az egyéni életvitel, az étkezés a lakóhelyi környezet, az egészség megőrzésének reformja útján kívánták megvalósítani.”⁴⁷⁹

1907-ben Stuttgartban megalakul a Szocialista Ifjúsági Internacionálé 50 000 fős taglétszámmal. Ennek ellenére a német egyetemisták többsége monarchiahű és antiszemita beállítottságú. Az 1909-ban osztrák hatásra megalakult Német Népi Diákszövetség minden korábbi felülmúló extrém sovíniszta megnyilvánulásaival.

A professzoraiktól fellelkesített német diákság, amely a weimari időszakban átlagosan 100 ezer főt számlált „korántsem tekinthető a humanista idealizmus letéteményesének”.⁴⁸⁰ A jobboldali szélsőségesek bázisát a leszerelt és a békefeltételek miatt csalódott katonákon kívül jórészt a diákok jelentették. A jobboldali szélsőségesek eljárása az volt, hogy

„egyetemenként fél tucat diákot rábeszéltek, legyenek főfoglalkozású aktivisták, s fizettek nekik, hogy ne tanuljanak. Az aktivisták ezután magukkal tudták ragadni a mögöttük levő diákságot.”⁴⁸¹

A diákegyesületek már az 1920-as években az antiszemizmus melegágyaivá váltak, sorra tiltják ki kezdetben a zsidó származásúakat később már a kikeresztelkedetteket is köreikből. Az egyetemek vezetésében a diákok közötti erőszakos megnyilvánulások kezelésében a békéltetés lett a követendő minta. 1922-ben a berlini egyetem vezetői inkább lemondták a meggyilkolt Walter Rathenau emlékének szentelt istentiszteletet, mintsem kockáztassák a megjósolható diáktüntetések miatti zavargásokat. Az egyetemi békéltetés politikájának az lett a következménye, hogy „a rektorok és a karok inkább

478 Skiera, Ehrenhard (2005): *Az életreform-mozgalmak és a reformpedagógia kapcsolata*. In: *Életreform és reformpedagógia – nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója*. Németh A. – Mikonya Gy. – Skiera E. (szerk.) Gondolat Kiadó, Budapest 23–24. o.

479 Németh András (2013): *Az életreform társadalmi gyökerei, irányzatai, kibontakozásának folyamatai*. In: Németh András – Pirka Veronika (Szerk.): *Az életreform és a reformpedagógia – recepció és intézményesítési folyamatok a 20. század első felében*. Gondolat Kiadó, Budapest, 12. o.

480 Johnson, Paul (2016): *A modern kor. A 20. század igazi arca*. XX. Század Intézet, Budapest, 144. o.

481 Uo. 144. o.

a diákvezetők legarcátlanabb követelései előtt is kapituláltak, csak ne kockáztassák a botrányt.”⁴⁸²

12. OLASZ VISZONYOK

A politikailag egységes Itália létrehozására először Napóleon (1769–1821) tett kísérletet, amennyiben 1805-ben Olasz Királyság néven egyesítette az országot. Napóleon vereségét követően 1815-ben a Szent Szövetség bécsi kongresszusán hozott döntés következményeként visszahelyezték a pápát és a fejedelmeket korábbi jogaikba, így a megosztottság továbbra is fennmaradt. A sok hercegségből és a pápai államból összeálló, sokféle érdektől tagolt, de az egyesítésre is igényt tartó sokféle tradíciótól uralt környezetben az egyetemek – értve alatta az universitas bolognai eszményének megfelelően az oktatók és családjaik, az egyetemi személyzet és a diákok közösségét – mindig fontosak és a szervezeti és hatalmi küzdelmek állandó résztvevői. Az egyesülés előtt 21 különböző nagyságú felsőoktatási intézménye van Itáliának. Ezek történeti okok folytán nagyrészt Észak és Közép-Itáliában találhatóak. Dél-Itáliában jó ideig szinte csak Nápolyban lehet felsőbb iskolai tanulmányokat végezni.

Az olasz felsőoktatási intézmények – amennyire lehetett őrizték saját hagyományait – de ingadoztak a francia és a porosz modell között. *Giovanni Battista Vico* (1668–1744) későbbi követői – *Antonio Genevesi* (1712–1769), *Vincenzo Gioberti* (1801–1852) és *Giovanni Gentile* (1875–1944) – lettek az esztétikai nevelés és a nevelés lélektani megalapozásának szószólói. Lombardiában az egyetemek Bécs szoros ellenőrzése alatt álltak, az egyházi területeken a püspökök gyakoroltak felettük ellenőrzést, ami liberális részről antiklerikális diákmegmozdulásokhoz vezetett. A zavargások hatására Piemont királya 1821-ben újra igénybe vette a jezsuiták szervező tevékenységben szerzett tapasztalatait és a felsőoktatás egy részét újra ők irányították. 1840-ben viszont liberális reformokat vezettek be, új tanszékeket létesítettek, kiépült az orvosi képzés rendje és a tanárok képzettségének emelése érdekében bevezették a pedagógiai képzést. A doktori disszertációk színvonala viszont nem lett jobb és a nagy létszámú jogászképzésnek is nehezen tudtak gátakat szabni.

Az 1848-as forradalom után megújulást kereső Itália előtt a következő alternatíva állt: az önálló köztársaság vagy az alkotmányos monarchia választása a Savoyaiak vezetésével. Ekkor lépett a színre a monarchia híveként *Camillo Benso di Cavour* (1810–1861) gróf a Szárd-Piemonti Királyság miniszterelnökeként. Ebben a királyságban hoznak haladó szellemiségű törvényt 1859-ben a közoktatás fejlesztéséről, amit az akkori közoktatásügyi miniszterről elnevezve Casati-féle törvényként említ, ami aztán egy fél évszázadon keresztül szolgálta az olasz nemzetnevelési koncepciót.

1860-ban Garibaldi és Türr István önkéntesei felszabadítják Szicíliát és vereséget mérnek a nápolyi király seregére. Garibaldi pedig átadja a hatalmat II. Viktor Emmanuelnek, a leendő olasz királynak. A Cavour–Garibaldi páros hatékony együttműködésének, az ekkor kitört porosz-francia háborúnak köszönhetően, aminek okán III. Napóleon kivonta csapatait a pápai állam területéről – 1870-ben Róma visszakapta fővárosi rangját.

482 Uo. 144. o.

Bologna egyetemét – az európai egyetemek egyik őseit – 1831-ben a pápai hatóság jelentősen átalakította és ezt csak akadémiai vizsgahelyként, a tudományos fokozatok adásának színhelyeként tartotta meg. A karok professzoraikkal és diákjaikkal együtt erős egyházi kontroll alá kerülve szétszórtan kerültek elhelyezésre. A kúria ezzel a döntésével az 1830-as párizsi forradalom hatását akarta kivédeni, mert új jelenségként megjelent a diákok közötti nemzetközi szolidaritás. A diákok mozgolódását azonban a Kúria előrelátó erőfeszítései sem tudták megakadályozni, így azok professzori támogatással reformkövetelésekkel álltak elő. Mindennek aztán hamarosan véget vetett az osztrák katonai megszállás. Az egyetemet pedig Metternich herceg utasítására egy időre bezárták. Az újrainduláskor meghagyták a karok korábbi széttagoltságát. A továbbiakban pedig csak igazoltan jó magaviseletű, keresztény életvitelű ifjak tanulását engedélyezték.⁴⁸³

Ha a párhuzam kedvéért megvizsgáljuk egy jóval kisebb egyetem, **Modena** helyzetét, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy itt 1814-ben 200 hallgatót találunk négy karon 28 professzor vezetésével. 1859-re a diákok száma mintegy 600 fő lesz az oktatók száma pedig a kétszeresére nő. A diákok napirendje nagyon szigorúan szabályozott: a napjuk reggel 7 órakor misével kezdődik. A napi tevékenység ezután előadásokkal folytatódik, közben magánórák beiktatásával tart ez egészen estig, amikor is az esti imádság után a diákok konviktusaikba elvonulva némi szabadságot élvezhetnek. A fegyelemsértések és a házirendek megismerése valamelyest pontosítja ezt az összképet. 1815-től megtiltják a diákoknak a szerencsejátékokat és a kávéházak látogatását, 1821-től még a színházlátogatást is. A kávéházakat a szabad beszélgetés, és főleg az újságolvasással összefüggő véleménycsere miatt tartják veszélyesnek, hiszen ilyen módon lehetőség teremődik a titkos carbonari szervezettel kapcsolatba kerülni. Bizonyos szimbólumok viselete is tiltott, ilyen egyfajta lapos sapka és a pipa birtoklása, valamint a hosszú szivar szívása. Ez utóbbi a katonaság privilégiuma és az osztrákok elleni provokációnak tekintik, ha a diákok ilyesmire vetemednének. A *Giuseppe Mazzini* (1805–1871) vezette Marseilleben megalapított „Ifjú Itália” szövetség számos vezetője került ki erről az egyetemről, köztük a jogász *Nicola Fabrizi* (1804–1885) és *Manfredo Fanti* (1806–1865). Fanti aki 1830-ban doktorált matematikából, Modenában a lombard brigád tábornokaként vett részt Milánó szabadságharcában. Fabrizi megszervezte az olasz légiót és tábornokként részt vett *Giuseppe Garibaldi* (1807–1882) szabadságharcában. Modena városa és egyeteme tipikus példája annak, hogy hogyan erősödnek meg lépésről-lépésre a szabadságtörekvések és hogyan vesznek ebben részt a diákok.

Sokban hasonló a helyzet a diákmozgalmak kiteljesedése szempontjából a Milánó közeli **Paviában**. A város határos a liberálisnak tekintett szardíniai király által kormányzott Piemonttal és Franciaországgal. Ebből adódóan jelentős számban vannak „külföldi” hallgatói. 1816 után mindenesetre erős gyűlölet támad az osztrákok ellen és ez sok városi összetűzéshez vezetett. Viszont már érezhető a diákok összetartása, 1821-ben az egyetem 893 hallgatójából 84 fő sietett a konfliktusba került piemonti társaik segítségére. A harcokból visszatért diákok némelyike betegséget jelentve igazolta távollétét, az oktatók az esetek többségében elfogadták ezt az indokot, a diákokkal tartó tanárokat viszont sújtotta a törvény szigora. 1825-től itt is fokozódik a szigor, piemonti és svájci diákokat már nem fogadhat az egyetem. Fokozottan ügyelnek az öltözködési

483 Rüegg, Walter (2004): *Themen, Probleme, Erkenntnisse*. In: *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945)* III. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 37–38. o.

szabályokra. 1848 után szigorúan tiltják a Garibaldi-kalap viselését, helyette nemzeti színű kokárdával díszített szalmakalapot hordanak a diákok. A szigorú napirendet az egyházi befolyás erősítésével igyekeznek betartatni. Még a színházlátogatásokat is veszélyesnek tartják – különösen Verdi operái és Bellini „Norma”-ját – főleg azért, mert a bemutatónakon hazafias megnyilvánulásokra került sor.

Szardínia királya, Viktor Emmanuel 1859-ben III. Napóleonnal szövetkezve megtámadta Ausztriát. A solferinói csatában az osztrák seregek vereséget szenvedtek, és Ausztria kénytelen volt a gazdag Lombardiáról Viktor Emmanuel javára lemondani.⁴⁸⁴ Az osztrákokkal kialakult feszült viszony ellenére, azért a német egyetemi modell jelentős befolyást gyakorolt az itáliai egyetemekre. Ez egyrészt a doktori disszertációk tartalmában jelent meg, ahol a korábban szokásos kompilációk helyett most már új tudományos eredményeket vártak el, másrészt elkezdtek új szaktanszékeket felállítani a hozzájuk tartozó laboratóriumokkal együtt és a szakfolyóiratok megjelenése is kezd folyamatossá válni.

1861-ben *Matteuccis* (1811–1868) azzal, hogy a kisebb intézményeket összevonta vagy megszüntette, megkísérelte racionalizálni a felsőoktatást, de kísérlete eredménytelen maradt. Az új olasz állam egyik fontos feladatának tekintette a felsőoktatás megújítását, de erre a továbbélő középkori hagyományok és különösen az egyház Itáliában betöltött különleges szerepe miatt csak több lépésben sikerülhetett sor. Az 1859-ben hozott Legge Casati törvény már megkísérelte a francia minta szerinti centralizálást és megszüntette az egyház egyetemi oktatásban való részvételét, de meghagyta a régóta létező kis helyi jelentőségű egyetemeket. A 19. század végére már 17 állami és 4 nem állami egyetemmel rendelkezett az ország. Ez bőven elegendő lett volna a lakosság számára, de a területi eloszlás nagyon differenciált: Emilia-Romagna tartománynak 8 egyeteme van (Bologna, Camerino, Ferrara, Macerata, Modena, Pádua, Párma és Urbino), Umbrien-Toscana 3 egyetemmel rendelkezik (Perugia, Siena, Pisa) Sziciliában is 3 van (Catania, Mesina, Palermo), Szardíniában 2 (Cagliari, Sassari), 1 Liguriában (Genua), 1 Lombardiában (Pavia), 1 Piemontban (Turin) és egy Dél-Itáliában, Nápolyban. 1892-ben tíz egyetemnek kevesebb a hallgatója, mint 500 fő, de Nápolyban 4 592 diák tanul.⁴⁸⁵ Ezen a rendszeren az erős helyi érdekérvényesítés miatt nem sokat lehetett változtatni, az egyedüli eredmény 1873-ban a teológiai kar felszámolása.

1870-től az erősödő német hatások nehezen hozták meg a kívánatos és elvárt eredményt, akadályozó tényezőnek tekinthető a jogászképzés túlsúlya, a kis egyetemeken az autonómia hiánya, a tananyag korszerűtlensége. Az újabban alakult főiskolák – Genua 1874, Bari 1886, Milánó 1902, Róma 1906 – ezen a téren rugalmasabbnak bizonyultak. Mérnökképző intézet működik Turinban (1859), Milánóban (1862) és Nápolyban (1868). A kis egyetemek – Siena, Ferrara, Perugia – túlélését főleg a bankok tették lehetővé. A professzorok jövedelmi viszonyai rosszak, ezért közülük, aki csak tehetett mellékállást vállalt, vagy csak ideig-óráig vállalta az oktatást. A legkönnyebbnek a jogászok helyzete bizonyult, ők, ha tehték politikai pályára léptek. A tanszékeket concoursrendszer szerint töltötték be. Egyébként behatárolt önkormányzati tevékenység mellett erős minisztériumi irányítás jellemezte a felsőoktatást.

484 Az olasz egység megteremtéséért folytatott harc sok tekintetben kapcsolódott a magyar függetlenség ügyéhez és a solferinói osztrák vereség hatékonyan hozzájárult a Habsburg-önkéntény enyhüléséhez. In: Krikszán László (1999): *A szabadság balladája. Ács Károly élettörténete*. Pest Megyei Levéltár, Budapest, 147. o.

485 Charle, Christophe (2004): Grundlagen. In: *Gesichte der Universität in Europa (1800–1945)* III. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 74. o.

Itália az első világháború előtt olyan országnak tekinthető, amelyik *egyesítette az európai egyetemi modelleket*: a centralizációt a franciáktól, a tudományos alapra helyezett kutatás fontosságát a németektől, a korporatív szemlélet néhány elemét pedig az angol modellből vették át.

Új szisztéma csak *Mussolini* (1883–1945) idejében a Riforma Gentile jegyében jött létre 1923-ban. *Givonanni Gentile* (1875–1944) miniszter újra kísérletet tesz a humboldti modell bevezetésére, de ezt olyan autoriter módon végzi, hogy nem hozza az elvárt eredményt. Ez a rendelkezés elkülöníti az állami fenntartású nagy egyetemeket a kisebb intézményektől, illetve a csak katolikus egyház által fenntartottaktól. Az egyetemeket karaik száma és hallgatói létszáma alapján három csoportba sorolják be, illetve e szerint kapják az állami támogatást. 1919 és 1929 között a diákok száma 10 000 fövel csökkent és 40 000 főt tett ki.

Itália oktatási viszonyait a már említett 1859-beli Legge Casati, majd a Mussolini ideje alatt keletkezett 1923-as Decreto Gentile és az 1935-ös Decreto-Legge De Vecchi szabályozta. A katolikus intézményeket a Szentszék felügyelte az illetékes püspök vagy az érdekelt szerzetesrend segítségével.

Firenze, Milánó és Bari főiskoláit 1923-ban egyetemi rangra emelték. 1930 körül Olaszországnak már 27 egyeteme volt, de ezek közül csak mintegy 15-ben volt 1 000 fő feletti hallgatói létszám. A központosító törekvések ugyan erősek voltak, de következő végigvitelüket nehezítette a hagyományosan szintén erős helyi érdekérvényesítés.

A sors szeszélye, hogy éppen a fasizmus idején került sor néhány korábban tervezett reformintézkedésre. A diákokat hamarosan fasiszta szervezetekbe terelték. A háborús viszonyok azután mindent újra írtak és a legfontosabb a túlélés lett, úgy a diákok, mint a professzorok számára. A rendszert bírálók hamar életveszélybe kerültek, így számukra a hallgatás és a rejtőzködés maradt meg vállalható lehetőségként.

13. OROSZ VISZONYOK

A 19. század eleje az orosz nemesség szemében mindig nagy becsben álló francia kultúrához való viszony átalakulását jelenti. Napóleon oroszországi hadviselése nagymértékben növelte az orosz patriotizmust, a háború tragikus következményei pedig súlyosan érintették az éppen a felzárkózás útjára lépett orosz társadalmat. A moszkvai egyetemen be kellett szüntetni az oktatást, az értékes gyűjteményeket és a könyvtárat evakuálni kellett, a diákok és a professzorok egy részét besorozták katonának. Ráadásul az egyetem nemrégén elkészült díszes épülete az összes felszereléssel együtt a lángok martaléka lett. A megmaradt diákok és professzorok egy évig Nyizsnij Novgorodban húzódtak meg, ahol a kazanyi egyetemmel való összevonás gondolata is felmerült. Napóleon csúfos vereségét követően a moszkvai egyetem visszatért eredeti helyére, 1813-ban már elkezdődött a tanítás és 1817-re az épületet is helyrehozták, igaz a könyvek és a taneszközök valamint a laboratóriumi felszerelés pótlása még sokáig váratott magára.

45. kép: A moszkvai egyetem látképe 1798-ban

Forrás: https://de.wikipedia.org/wiki/Lomonossow-Universit%C3%A4t_Moskau#/media/File:Mgu_1798.jpg

Az orosz oktatási viszonyok között a felvilágosodás felemás módon realizálódott, amennyiben formálisan az uralkodókat illetve a főnemeseket tekintve valamelyest nyitottnak mutatkozott a cári rendszer a külföldi – főleg a francia és a német – eszmeáramlatok iránt, a gyakorlatban mégis csak elszigetelt töredékes kísérletek történtek a megvalósításra. Sajátos kettősség jellemzi a kultúrát. A francia kultúrát és nyelvet használó főnemességet, valamint a hagyományos közösségi viszonyok között élő jobbagyságot ég és föld választja el egymástól. Az egyetemi élet szervezésében Oroszországot a német és francia minta közötti ingadozás jellemzi. I. Sándor cár 1804-ben a német modellt támogatta és német egyetemekről hívott tanárokat. Ezzel együtt a francia minta szerint állami tisztviselőkké kívánta tenni a tanárokat ilyen fokozatokba is sorolta be őket, ami értelemszerűen erős függési viszonyt eredményezett. Az időnként feléledő városi, felsőbb társadalmi körök által kezdeményezett liberális hullámok – ilyen a kegyetlenül levert és megtorolt dekabrista felkelés 1825-ben – jelezték a társadalmi feszültséget. Ezekre a követelésekre a cári rendszer szigorítással válaszolt és 1830-tól a kadétiskolai hagyományok erősítésével uniformizálta a diákok életét. 1848 után ez a folyamat folytatódik, a rektorokat miniszteriálisan nevezik ki, a tantestületekből kiemelik a felforgatóknak vélt személyeket. A tananyagot erősen szelektálják, az államra veszélyesnek vélt tárgyak, így az alkotmánytan és egyes filozófiai irányzatok oktatását mellőzik. A cárok módszereit a kontroll és a represszió jellemzi alkalmankénti liberális engedelményekkel.

Az orosz felsőoktatásra az erősen módosult formájú porosz egyetemi modell hatott. A 19. század elején a cári Oroszországban mellőzték a francia szakfőiskolai rendszer bevezetését és a porosz minta követése vált irányadóvá. Ennek realizálói a Göttingenből az országba hívott német professzorok, illetve a Göttingenben végzett orosz származású tanárok. Az egész orosz fejlődést jellemezte az az alapellentmondás, amit az állami hivatalnokok centralizált képzése és a porosz modell lényegét jelentő szabad kutatás biztosítása között feszült. Ez tovább fokozza azt a bizonytalanságot, amit a liberális és az autokratikus megnyilvánulások rapszodikusnak tűnő váltakozása okozott. Az európai

forrongás, Lengyelország függetlenedési törekvései 1830-ban és 1832-ben reakciós irányú elmozdulást váltanak ki Oroszországban. Pozitív történés, hogy a közkönyvtárak száma nő 1830-ban még csak három van, 1842-re ez a szám már 42. A könyvnyomtatás és az olvasás szerepe 1860 után nő meg jelentősen. A diákoknak egyenruhát kellett hordaniuk, ami a hivatalnoki renddel való azonosulásukat szolgálta. A tanterveket továbbra is szigorúan ellenőrzik. A professzoroktól elvárják az ortodoxiával és az orosz nacionalizmussal való egyetértést. Az 1848-as európai események militarizálódáshoz vezetnek. Az államilag kinevezett rektorok – akik sokszor tábornoki rangban levő katonák – parancsuralmi rendszerben irányítják az egyetemeket. Az egyetemi beiratkozási díjakat megemelik, azzal a szándékkal, hogy kevesebb diák legyen. A diákok az esetek többségében nemesi származásúak, Moszkvában például 1831-ben a diákok 65,9%-a a nemesség sorából került ki. A diákoknak a tanulás mellett katonai szolgálatot is kellett vállalniuk. A politikai szempontból esetleg veszélyes tantárgyakat, amilyen az alkotmánytan vagy a filozófia nem oktatják. Maga az oktatás rendje az apró részletekig szabályozott, nagy gondot fordítanak a fegyelemre, heti 20 óra kötelező előadáson kell részt venniük a diákoknak. *Szergej Uvarov* gróf – 1833–1849 között oktatási miniszter, Goethe és Schelling személyes ismerőse – alternatív programmal állt elő az ortodoxia, az önuralom gyakorlása és a hazaszeretet jegyében arra ösztönözve a professzorokat, hogy a hit, tudás, hatalom szolgálatában a kormányzat céljainak szolgálatában állandóan rendelkezésre álljanak.⁴⁸⁶

1860-tól viszont újra egy liberálisabb hullám veszi kezdetét, az egyetemi előadások hallgatását korlátozott számban külső érdeklődőknek is engedélyezik és valamelyest könnyítenek a fegyelmi szabályzatban előírt kötelmeken.

Az orosz oktatás egy magyar vendégtanár szemszögéből

A korabeli orosz egyetemi élet összetett viszonyairól tudósít egy magyar származású professzor munkásságának a megismerése. Balugyánszky Mihály életútja a következőképpen alakult:⁴⁸⁷

Balugyánszky Mihály 1769-ben született Felsőszolván, az akkori Zemplén vármegyében, görög katolikus családban. Tanulmányait a sátoraljaújhelyi algimnáziumban kezdte 1777-ben, három évvel később Kassán találjuk az ottani főgimnáziumban, 1782-től a kassai jogakadémián tanul, 1786-tól pedig a bécsi egyetem jogi fakultásának hallgatója, ahol *Joseph von Sonnenfels* (1732–1817) előadásainak szorgalmas látogatója. Sonnenfels támogatásával nevezik ki 1789-ben a nagyváradi jogakadémiára tanárnak. A fiatal tanár – a francia forradalom évében – radikális nézeteivel hívja fel magára Bihar vármegye hatóságainak figyelmét. Barátainak egy része a Martinovics-féle jakobinusokhoz tartozik, ő maga viszont csak korábbi mentorának közbenjárásával kerül el a letartóztatást. 1797-ben a jogtudomány doktora, 1802-ben pedig a jogakadémia dékánja. Munkáját nagymértékben nehezíti, hogy a titkosrendőrség állandó megfigyelés alatt tartja, jogakadémiai előadásairól, közéleti megnyilvánulásairól jelentések készülnek.

486 Sdvizkov, Denis (2006): *Das Zeitalter der Intelligenz. Zur vergleichenden Geschichte der Gebildeten in Europa*. Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 153. o.

487 A mikrotörténeti elemzés V. Molnár László: A nagyváradi jogakadémiától az orosz birodalmi reformokig Balugyánszky Mihály karriertörténete, (1769–1847) Valóság 2014/6 21–33. o. tanulmányának felhasználásával történt.

Ilyen munkafeltételek mellett nem meglepő, hogy 1803-ban elfogadott egy akkor adódó lehetőséget. Történt ugyanis, hogy I. Sándor (1801–1825) orosz cár, aki reformokat kezdeményezett országában, kárpátaljai háziorvosa *Orlay János* javaslatára felfigyelt Balugyánszkyra és Orlay igen gáláns ajánlatot közvetített felé:

„A várható előnyök a következők: 1. alezredesi rendfokozat, amelyet elnyersz azután, hogy megérkezel Pétervárra és a tanszéket elfoglalod; 2. örökletes császári nemességet nyersz; 3. javadalmad évi 2 000 rubelre rúg 4. meghatározott időn át teljesített, eredményes munka után életed fogytáig évi nyugdíj illet; 5. az özvegy ugyanilyen összegű járadékban részesül holta napjáig; 6. mindkét nembeli gyermekeid neveltetéséről az állam gondoskodik; 7. amennyiben tárgyadba vágó közjogi munkát adsz ki, a Szent Vlagyimir, vagy más, ugyan csak pénzjutalommal egybekötött renddel tüntetnek ki.”⁴⁸⁸

254

Balugyánszky 1803. december 5-én indult el Nagyváradról és Buda, Nagyszombat, Galgóc, Lőcse, Eperjes, Bártfa útvonalon haladva a hónap végére meg is érkezett Pétervárra. Egyébként nagyjából ugyanekkor több magyar tudós is meghívást kapott Oroszországba, így *Lódy Péter* a jog és a logika professzora, *Kukolnyik László* a kísérleti fizika és a jogtudomány professzora, *Sztojko Atanáz*, akiből később Harkovban rektor lett, *Fessler Ignác Aurél* leMBERGI professzor Péterváron a teológia tanára és az orosz evangélikus egyház szuperintendense lesz.

Mihail Andrejevics Balugyinszkij⁴⁸⁹ a szentpétervári főiskolán kereskedelem és a pénzügyi jog köréből tartott előadásokat, de ezzel párhuzamosan az orosz hivatali életbe is bekapcsolódott. 1804-ben már a 14 lépcsős rangtáblázat 7 fokozatánál tart a Törvényszerkesztő Bizottság II. ügyosztályához kapott kinevezése nyomán. Balugyinszkij hivatali karrierje sokáig jó ütemben halad, miközben tud időt szakítani tudományos munkára is. 1816-ban Szergej Uvarovval közösen kidolgozták a szentpétervári pedagógiai főiskola új működési szabályzatát, majd 1817-től Balugyinszkij lesz ezen intézmény első dékánja. 1819-ben ezt a főiskolát egyetemmé szervezik át, ennek rektora is ő lesz, sőt az akkori szabályt felülírva, mely szerint a rektori tisztséget csak egy évig töltheti be ugyanazon személy, az oktatási miniszter *Golicin herceg* (1773–1844) kérésére még egy évig rektor marad, egészen 1821-ig. Közben vezeti a jogtudományi tanszéket, római jogot és büntetőjogot, valamint orosz állampolgári ismereteket oktat.

Sajnos a reformok itt is hamarosan kifulladásra kerülnek és a konzervatív tanácsadók befolyása lesz erősebb, közülük is *Dmitrij Pavlovics Runyics* (1778–1860) tankerületi főfelügyelő befolyása lesz meghatározó. Ő 1821-ben azzal vádolja a Balugyinszkijt, hogy előadásaiban szabadelvű gondolkodóként cáfolja a Szentírás hitelességét és védelmébe veszi a politikai megbízhatatlansággal vádolt professzorokat. A vádak hatására beszüntetik az egyetemi előadásokat és elkobozzák a diákok jegyzeteit. A sors iróniája, hogy ez az epizód elég különösen végződik, ugyanis amikor Runyics elmegy I. Sándorhoz megköszönni a feljelentésekért kapott kitüntetést, kifelé jövet találkozik Miklós nagyherceggel, aki így üdvözlí:

„Köszönöm, hogy elbocsátotta Arszenyev professzort. Már fel is vettem a hadmérnöki főiskola tanári karába. Nagyon kérem, üldözzön el még néhány hasonló nagy tudású és jó erkölcsű tanárt az egyetemről, hogy kellő színvonalra emelhessem a vezetésem alatt álló intézményt.”⁴⁹⁰

488 Tardy Lajos (1954): Balugyánszky Mihály. Budapest, 139. o.

489 Balugyánszky neve orosz átírásban Mihail Andrejevics Balugyinszkij.

490 V. Molnár Valóság 2014/6. szám 27. o.

1825-ben a dekabristák felkelése váratlanul érte az országot, a külföldről hazatért a felvilágosodás némely eredményét külföldön megtapasztaltak hazájukban is szeretnék volna elindítani a megújulási folyamatot, de erre a fordulatra még nem értek meg az orosz viszonyok „az átkódolási folyamat nem a várt eredményt hozta”⁴⁹¹

1825-ben I. Sándor váratlan elhalálózását követően az az *I. Miklós* (1825–1855) emelkedett trónra, akit Balugyinszkij még ifjú korában jogi ismeretekre tanított. Az ő hatalomra kerülése egybeesett a dekabristák felkelésével és ebben a nehéz helyzetben a cár nem nélkülözhetette volt oktatója tanácsait. Balugyinszkij a jobbágyfelszabadítás híve, kezdeményezi a bírósági gyakorlat reformját, neki köszönhető, hogy a cár 1828-ban fontos rendeletet ad ki az orosz oktatási rendszer korszerűsítéséről. A jogászképzés modernizálása és tudományos rangjának fokozása érdekében pedig kidolgozta a jogtudományi kandidátusok képzési rendszerét. Ez igényes elméleti és gyakorlati alapozásból, a jogtudományok módszertanának elsajátításából és jogtörténeti ismeretekből áll össze. A gondosan kiválasztott hallgatókat egy időre Berlinbe küldték az ottani egyetemre, majd hazatérésük után még egy utolsó szigorú vizsgát kellett tenniük. Később a magas rangú hivatalnokok és a jogászok jelentős része e kandidátusok köréből került ki.

A tíz gyermeket nevelő Balugyinszkij hivatali karrierje I. Miklós alatt tovább emelkedett, 1837-ben az a kitüntetés érte, hogy minden leszármazottjával együtt felvették az örökletes nemesség soraiba és 1841-ben megkapta a legmagasabb cári kitüntetést az Alekszandr Nyevszkij-rendet annak minden kedvezményével együtt.

Balugyánszky sohasem feledkezett meg magyarságáról, a fiatal *Reguly Antal* (1819–1858) például hathatósan segítette a keleti finnugor népek felkutatását szándékozó törekvésében. Élete vége felé 1845-ben még tett Magyarországon egy hosszabb utazást, tájékozódva az itthoni viszonyokról. Oroszországba visszatérve már sokat betegeskedett és 1847-ben 78 éves korában elhunyt, így szerencséjére már nem kellett megélnie a magyar szabadságharc cári közreműködéssel történő gyászos leverését.

Az orosz felsőoktatás további jellemzői

Oroszországban 1849-ban Szentpéterváron felfedtek egy titkos összeesküvést, ennek következménye a szigorúbb fegyelmi rendszabályok bevezetése lett. A diákoknak egyenruhát kellett viselniük, nem lehetett bajszuk, mert ez a katonáknak van fenntartva. Az intézményekben egy professzori rangú felügyelő hat pedellus segítségével csak a rendre felügyelt. Az itt tanuló finn jogászoknak, ha állami hivatalt akartak vállalni, meg kellett tanulniuk oroszul. A diákszervezetek illegálisba kényszerültek, radikalizálódtak és sejtyszerűen szerveződtek. I. Miklós (1796–1855) cár halála után II. Sándor (1818–1881) uralkodása alatt liberális változások következtek be az élet sok területén, sor kerülhetett a diákszervezetek megalakítására is. Mindeztől az orosz egyetemeken csak a lengyel diákok mutattak politikai aktivitást, de az ő szervezeteik 1870-ig illegálisban maradtak. A diákság életére sajátos hatással van egy további sajátosság, 1867-től az egyházi állások betöltésében megszüntetik az öröklés útján történő folytonosságot, így a szeminaristák már nem jutnak biztos álláshoz. Korábban a pópák többi gyermeke többnyire a katonasághoz került, most viszont igyekeztek egyetemre küldeni őket. 1870 után a diákok mintegy egy harmada papi családból származott, ami

491 Svizkov, Denis (2006): *Das Zeitalter der Intelligenz. Zur vergleichenden Geschichte der Gebildeten in Europa*. Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 233. o.

a parasztságéhoz hasonló, érzelmekkel telített szubkultúrát jelentett. Maguk az egyházi képzést nyújtó szemináriumok az értelmiségi képzés előszobáját jelentik. 1917-ig a szeminaristák kétharmad része világi foglalkozást választ, az esetek többségben népiskolai tanítók lesznek. Maguk a néptanítók életmódja annyira szegényes, hogy közülük sokan még nőülésre sem gondolhatnak rossz anyagi viszonyok miatt. A szeminaristák közül többen térnek radikális útra, mert a skolasztikus művelődési anyag, a kaszárnyaszellem hatását provokációként élik meg és ez a szándékoltól egészen eltérő hatást vált ki.⁴⁹² Az egyetemre való bejutás könnyítésével nőtt a hallgatók száma, újra lehetett külföldön tanulni, már nem cenzúrázták a külföldi könyveket, enyhítettek a katonai szigoron. A diákok egyesülésének legegyszerűbb és természetes formája a zemljacsesztva – azaz az azonos helyről jöttek összetartozása. Egy másik formáció a kruzskik alakítása, ez 10–20 főből álló egymás kölcsönös segítésére létrejött, azonos ideológiai irányultságot követő, gyakran együtt lakó diákok társasága. A szentpétervári modell mellett másutt is alakultak önszerveződő körök, gyakran olvasóköri, önszegélyezés, munkavállalás, közös szórakozás, vagy egy-egy jellegzetes intézmények köré csoportosulva. Alkalmanként közös gyűléseket is tartanak. A lengyel diákok hasonlóképpen szerveződtek, de az oroszoktól elkülönülve. Az 1850-es végén kezdődnek a konfliktusok a hatóságokkal: Kazanyban a diákok kérik egy alkalmatlan professzor elbocsátását, Moszkvában egy olyan rendőr megbüntetését, aki diákokat bántalmazott. Harkovban, Szentpétervárott és Moszkvában is tiltakozó akciókra kerül sor. A diákok a véleménynyilvánítás szabadságát és a jobbágyság eltörlését követelik, utóbbi 1861-ben meg is valósul. 1861. február 15-én a Varsóban meggyilkolt diákok emlékére tüntetnek Moszkvában, Szentpéterváron és Kijevben. Az új egyetemi statútumok további tiltakozást váltanak ki, sokakat bebörtönöznek és az egyetemet bezárják. 1863-ban az újbóli megnyitáskor az egykori 1 442 diákból már csak 265 van jelen. 1863-ban visszaállítják a korábbi statútumot, a professzorok több jogosultságot kapnak, rektort választhatnak, a diákok újra szerveződhetnek.

1872-ben orosz diákok sokasága indul el a falvakba az orosz felszabadított muzsikok életének megkönnyítése szándékával, a népiesek (narodnyikok) mozgalma jó szándékú, de a nép nem tudott mit kezdeni velük. A hatóságok viszont sok résztvevőt bebörtönöztek vagy Szibériába száműzték. 1876-ban Szentpéterváron létrejött egy titkos mozgalom, amelyik rögtön két ágra szakadt, az egyik első lépésenként megreformálná az országot; a másik „népakarat” (narodnaja volja) elnevezéssel terrorakciókat tervez a cár ellen. 1879-ben egy sikertelen, a szentpétervári rendőrfőnök ellen elkövetett merénylet után korlátlan döntési jogkörrel rendelkező felügyelőket küldenek ki az egyetemekre. A cár ellen több merényletet is elkövetnek, az utolsónak 1881-ben áldozatul is esik, éppen akkor, amikor már késznek mutatkozna reformokat bevezetni. Utódja III. Sándor (1845–1894) megerősíti az egyetemek állami felügyeletét. A professzorok elvesztik öngazgatási jogosítványukat, a rektort a miniszter nevezi ki, és minden egyetemre kormány megbízott kerül. A diákok – könnyebb megfigyelésük érdekében – újra kötelesek egyenruhát hordani, egyesületeiket betiltják. 1887-ben numerus clausust vezetnek be, a zsidó származásúak aránya csak 10% lehet. Moszkvában és Kazanyban tüntetések kezdődnek, a tüntetések egyik résztvevője *Vlagyimír Iljics Uljanov* (1870–1924), akit később Lenin néven ismer meg a világ. A heves tüntetések hatására öt egyetemet bezárnak, valamint sok diákot elítélnek. A tüntetések így is tartóssá váltak, 1887 és 1893 között minden negyvenedik diákot ki-

492 Többek között Josif Dzsugasvili – a későbbi Sztálin – pont egy ilyen szeminárium neveltje.

zártak az egyetemről vagy száműzték. 1899-ben a brutális rendőri beavatkozás sem tudta megfélemlíteni a diákokat és egész Oroszországra kiterjedő sztrájkba kezdtek. 1902-ben fokozódik a diákok radikalizmusa, sajtó- és gyülekezési szabadságot követelnek. A radikalizálódás másik oka, hogy a visszatért száműzöttek Szibériában kapcsolatba kerültek baloldaliakkal és azok „harcí” tapasztalatait igyekeznek hasznosítani. Ezek az események vezetnek majd el az 1905-ös forradalomhoz. 1905-ben az orosz–japán háború, és különösen az 1905. február 22-i véres vasárnap, amikor Szentpéterváron a cár a munkások közé lövetett, új lendületet és irányt adnak a diákok szervezkedésének. A patriotizmus átfordul háború- és kormányellenessé. A felsőoktatási intézmények szeptember 1-ig tartó sztrájkkal válaszoltak a represszióra, de ezúttal nem elégedtek meg egyetemi reformok követelésével, hanem alapvető politikai változásokat követeltek, kifogásolták, hogy a kormányzat az egyetemi tantermeket politikai nevelésre használja. Most először a professzorok is csatlakoztak a diákokhoz és így elérték, hogy a kormány valamennyi engedményt tett és növelte az egyetemi autonómiát. A nyugtalanság 1905 őszén folytatódott, hiába ígérték egy alkotmányos monarchia bevezetését, a munkások sztrájkjai mellett a diákok polarizálódtak, ultrabaloldali és jobboldali csoportokhoz csatlakoztak, utóbbiaknál antiszemita megnyilvánulások is előfordultak. Az egyetemek 1906-ig zárva vannak és reformokat vezetnek be. A tantervi előírások rugalmasabbak, az egyetemre felvehető létszámát a duplájára emelik, nők és zsidók korlátozás nélkül felvehetőek. A diákszervezetek egy ideig azzal foglalkoznak, ami a dolguk, ösztöndíjakkal, programokkal, segélyezéssel, a menzák szolgáltatásaival. Ennek ellenére a kormányzat 1907-ben újra betiltja a diákszervezeteket és mivel nem kell tüntetésektől tartani, 1908-ban visszavonják az 1905-ben tett engedményeket és minden visszaáll az 1884-es represszív státútumok szintjére. 1910. október 7-én, Tolsztoj halálának évfordulóján tartott megemlékezéseket kihaszalják a diákok. A kormányzat úgy intézkedik, hogy a továbbiakban a diákok csak az egyetem területén kívül tarthatják rendezvényeiket, mert ott jobban ellenőrizhetők. Ez újra országos sztrájkhoz vezet. Néhány professzor tiltakozásként lemond az állásáról, de az egyetemi életben a nyugtalanság egészen az I. világháború kitöréséig eltart.

Az orosz felsőoktatás egy kortárs szemszögéből a híres író *Lev Nyikolajevics Tolsztoj*⁴⁹³ (1828–1910) perspektívájából nézve – aki egykor maga is a kazanyi egyetem hallgatója volt – a következő képet mutatja:

„Az egyetemi hallgatók közt nem találni olyant, aki tisztelettel vagy akár tiszteletlenül, de nyugodtan tekintene arra a környezetre, amelyből származott s amelyben élnie kell; megvetéssel, utálattal és gögös sajnálattal néz reá. Így néz környezetének tagjaira. Szüleire s ugyanígy arra a tevékenységre, amely társadalmi helyzeténél fogva előtte áll. Ha elvégezte az egyetemet és hazatér: Megérkezik a családjához, mind idegenek neki – apja is, anyja is és a rokonság. Nem az ő hitüket vallja, nem az ő kívánságait kívánja, nem az ő Istenüket imádja, hanem egyéb bálványokat. Már csak három posztra törekszik, tudós, irodalmár vagy államhivatalnok akar lenni. Az egyetemen sincsen szabadság, pontosan meg van szabva, mit kell elvégezni, hogy a hallgató a vizsgán átesve diplomához jusson. A vizsgák rendje nem jó, visszaélések vannak. A professzorok kényük-kedvük szerint ural-

.....
493 Tolsztoj radikális pedagógiai nézeteiről több forrásból is lehet tájékozódni: Johnson Paul (2010): *Értelmiségiek*. Európa Könyvkiadó, Bp. 177–227. o. – ebben a fejezetben leginkább Tolsztoj kevésbé ismert magánéletéről esik szó egyfajta deheroizálás jegyében; Mikonya György (2009): *Rend a rendtelenségben avagy a szabadság útvesztői – anarchisták és nevelés*. ELTE Eötvös Kiadó, 80–93. o. című könyvében főleg Tolsztoj társadalomfilozófiáját és Jasznaja Poljana belső iskoláját, illetve tankönyvszerzői tevékenységét lehet megismerni.

kodnak, ők csalahatlanok. Az egyetemi képzettségük kasztját nevelik ki, művelt, azaz ingerült, beteg liberálisokat. Az egyetem semmiben sem különbözik a női panzióktól és a kadétkorpuszoktól. Végzettjei az életben semmire sem jók, senkinek sincsen rájuk szüksége, nem is lesznek mások, mint a szolgálat emberei, literátorok és pedagógusok – hogy majd ugyanolyan használhatatlan embereket csináljanak másokból is, mint ők maguk. Az egyetem nem a nép szükségleteinek, hanem az állam és a kiváltságos, felső társadalmi réteg kívánságainak felel meg. A reá előkészítő iskolák rendszerének hibái is a követelmények hazug voltából erednek, nem pedig megfordítva. Az európai egyetemi műveltség az orosz organizmusnak nem igazi tápláléka. Saját táplálék kellene neki, de ezt nem ismerik el.”⁴⁹⁴

258 | Az orosz felsőoktatási rendszer a 19. században belső ellentmondásokkal terhelt, az egyetemekben a felvilágosult despotizmus a modernizáció lehetőségét látta, másrészt viszont ezek az intézmények a felforgató szándékú gondolkozás melegágyai is voltak. 1861-ben a jobbágyfelszabadítással egy időben már nem kötelező a diákoknak egyenruhát viselni. Ennek következtében ellenkulturális mozgalom veszi kezdetét a nihilisták csoportosulásaiban, akik Garibaldi-kalapot, hosszú ápolatlan haját hordanak. A nők viszont rövidre nyírt frizurával, krinolin nélkül és – valamilyen ismeretlen okból – nikkell szemüveget hordva tűnnek fel. III. Sándor cár (1845–1894) uralkodása idején állandóan ingadozott a modernizáció és a hagyományos rend megőrzése között, politika manőverezés tekintetében a Német Császársággal és az Osztrák–Magyar Monarchiával titkos szerződéseket kötött, hogy erőt nyerjen a belső ügyek rendezéséhez. Egyik csodálója a pragmatikus *Szergej Vitte* pénzügyminiszter a következő tanáccsal látta el az uralkodót

„A művelődés szociális forradalmat eredményez, a képzetlenség viszont vereséget okoz a háborúban.”⁴⁹⁵

A diákok száma a változó politikai felfogástól függően erősen ingadozott. 1860-ban kilenc egyetemen mintegy 5 000 diák tanult, nagyobb részt Moszkvában és Szentpétervárott, 1881-ben már 37 000 főre nőtt a diákok száma, úgy, hogy közben a zsidó származásúakra és a kevéssé vagyonosok számára még kvótákat is bevezettek. A létszámnövekedésnek oka feltehetőleg az lehet, hogy sokan a társadalmi felemelkedés egyetlen kínálkozó útjának az állami szolgálatba lépést tekintették, ehhez pedig az egyetemi képzés nyitotta meg az utat. Ezt az állítást igazolja a nemesi származásúak csökkenő aránya a hallgatók között, 1914-ben 67%-ról 35%-ra esik vissza a nemességhez tartozó diákok száma. Orosz körökben mindig népszerű volt külföldön tanulni, Párizsban, Berlinben és a svájci egyetemeken mindig jelentős számú orosz diák tanult. Miután az egyetemi képzést nők számára is lehetővé tették, 1914/15-ben már a hallgatók mintegy 30%-a volt nő.

A cári kormányok nehezen tudtak szót érteni az egyetemi világgal, az autoriter megnyilvánulások sokasága, a hatóságok értetlenkedése és a sok igazságtalanság tudatosulása lázadásokat eredményezett a diákok körében, az 1905-os felkelésben és az ennek következtében kirobbant általános sztrájkban a diákság vezető szerepet vállalt. A liberális elgondolások a professzorok körében is terjedtek, annak ellenére, hogy jelentős részük – 1904-ben 39%-uk – a nemesség köréből került ki. Oroszországban – más országoktól eltérően – a végzett

494 Idézte In: Szabó Miklós (1987): *A pedagógus Tolsztoj*. Tankönyvkiadó Bp. 68–69. o.

495 Sdvizkov, Denis (2006): *Das Zeitalter der Intelligenz. Zur vergleichenden Geschichte der Gebildeten in Europa*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 151. o.

gimnazisták és az egyetem diákjai az „értelmiséghez” tartoztak, köztük különlegességként ott vannak az „örök diákok” akik lebegnek a nagyvárosi lét sűrűjében. Igazi kuriózum, hogy a diákságnak – sokak megütközésére – olyan jogosultságot adnak, hogy kérhetik professzoraik visszahívását, ha nem értenek egyet oktatási módszereikkel, vagy ha nem értik orosz beszédüket. A professzori kar megosztott, egy részük szimpatizál a radikalizálódó diákokkal, más részük kényszerből vagy tudatosan az állami érdekek szolgálatába áll. A megosztottság következménye az, hogy a professzori kar az ide-oda lavírozás miatt, amit a gyorsan változó cári rendelkezések is erősítenek, nem válik a nemzet számára irányt mutató példaképpé, húzóerővé. Professzori dinasztiák Oroszországban is létrejönnek leginkább speciális szakképzettséget igénylő területeken, ilyen az orvostudomány, a bányászat, és érdekes módon a hadászat és a tengerészet. A Vernadskij-dinasztia példáján keresztül szemléltetve ez a következőképpen alakul.

A dédnagyapa egy ukrán kozák, aki egyházi szemináriumot végzett. A nagyapa szabadkőműves páholy tagjaként Péterváron tanul és orvos lesz. Az apa a kijevi egyetemen tanul és tanít, a testvére ugyanott közgazdász. Vladimir Vernadskij (1863–1945) ismert geológus, biológus és vegyész lesz, az ő fia pedig emigrál és a Yale egyetemen megalapítja az orosz történelem kutatásával foglalkozó intézet.⁴⁹⁶

1884 után – bár az ideál a porosz minta volt – ez a hiányzó feltételek miatt ez csak csekély mértékben tudott érvényesülni, ezért a kutatás és az oktatás egyesítése helyett a szakképzés megoldása vált fontosabbá.

Az 1884-es törvény életbe lépése utáni időből is fennmaradt egy egyetemlátogatás dokumentuma:

„Mindenhol csak panaszt lehet hallani, főleg arról, hogy már november második felétől üresek az előadótermek, majdnem február végéig kell várni, míg újra teljes a létszám, de akkor meg a vizsgák és az írásbeli dolgozatok készítése miatt vannak kevesen az előadásokon. A hiányosságok pótlását segíti az előadások anyagának professzorok általi átnézett és javított sokszorosítása, amit drága pénzért árulnak.”⁴⁹⁷

1880-ban a diákság mintegy egyötöde részesül állami támogatásban, azzal a feltétellel, hogy a végzés után állami szolgálatba áll és inspektorok felügyelete mellett visszatéríti a képzési költségek egy részét.

A sokféle nehézség legfőbb oka az egyetemek finanszírozásában rejlett, ugyanis az állam a fenntartási költségeknek csak a 60%-át fedezte, a többit tandíjából és más módon kellett beszedni. Ilyen körülmények között a professzorok jövedelme elmaradt nyugati kollégáikétól. A felsőoktatási rendszer szétesését gyorsította, hogy ilyen helyzetben új tanszékek sem jöhettek létre, az oktatók száma nem követte a diákság létszámában bekövetkezett dinamikus növekedést, ráadásul a kinevezett professzorok és a rendkívüli megbízatású tanárok között is nagy volt a feszültség. Mindezen egy 1902-ben hozott jobbító szándékú rendelkezés sem tudott változtatni, mert hiányoztak hozzá a feltételek.

496 Sdvizkov, Denis (2006): *Das Zeitalter der Intelligenz. Zur vergleichenden Geschichte der Gebildeten in Europa*. Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 170. o.

497 Idézve In: Paulsen, Friedrich (1902): *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium*. Verlag von A. Asher & Co, Berlin, 379. o.

Összességében a cári rendszerben a következő években születtek különböző döntések a felsőoktatásról: 1804, 1835, 1863, 1884 és 1905. Az orosz felsőoktatás a cári időszak végéig nagyrészt a német modellt követte, de nem tudta következetesen alkalmazni az annak középpontjában álló kutatás és oktatás egységére épülő gyakorlatot. A gondot a jó tankönyvek hiánya jelentette ezért sokszor szövszedetekből, szöveggyűjteményekből vagy gyakran folyóiratok felhasználásával tanítottak. A zavart fokozta, hogy a francia művelődési stratégia alkalmankénti megjelenése, amihez ugyancsak hiányoztak a feltételek. A politikai viszonyok sem kedveztek az oktatásnak: 1909-ben a diákok többsége politikai vitakörökbe és tüntetésekre járt, az előadások látogatottsága nagyon csekély, egy felmérés adatai szerint a diákok 30%-a egyáltalán nem látogatta az előadásokat.⁴⁹⁸

1917-ben az Októberi Szocialista Forradalom egy csapásra megváltoztatta a helyzetet. A bolsevik hatalomátvétel nyomán tíz új egyetem és száznál több főiskola jött létre, a diákok száma az 1914-beli 127 000-ról 1922-re 216 000 főre emelkedett. Egyfajta numerus clausus bevezetésére is sor került, ezáltal a munkás- és szegényparaszt-származásúak javára. Az új elvárásoknak megfelelően a mérnöki és más alkalmazott tudományok kerültek előtérbe, mert ilyen szakemberekre lett egyre nagyobb szükség. Az új rendszer egyik célja a nép köréből származó új elit értelmiség nevelése, akikkel szemben elsődleges követelmény a politikai megbízhatóság. A szigorú tervgazdálkodás jelentős eredményei mellett, sok túlzó és elhamarkodott, nagy emberáldozatot követelő vállalkozásra került sor. A politikai szempontok túlzott előtérbe helyezése sokat ártott az igényes szakmai fejlődésnek.

Az orosz egyetemeken idővel tudományos iskolák teremtdőnek, ilyen többek között Péterváron a matematikai iskola, vagy Kazany egyetemén a kémia területén a Stolejov nevéhez kapcsolódó kör. Az orosz–német kapcsolatok alakulása érthető módon a történelmi körülményektől függően változik és mindig más körökre terjed ki, hol a tudósok, hol az írók, máskor a művészek kerülnek előtérbe így például Max Weber és Thomas Mann közeledik Fjodor Stepunhoz és Borisz Paszternakhoz.

14. ROMÁNIA FELSŐOKTATÁSA

Az egyetemi környezet létrehozása itt egybeesik a nemzetállam formálódásával és a külső hatások, ebben az esetben a francia minta követési szándékával. Iași egyeteme az ottani akadémiára épülve jött létre 1860-ban. Bukarestben 1864-ben jött létre egyetem, mégpedig az 1851 óta fennálló, akkor még különálló jogi, filozófiai, természettudományi karok és egy irodalomtudományi intézet egyesülésével. Öt évvel később az orvostudományi, majd 1884-től ortodox teológiai karral kiegészülve válik teljessé az egyetem. Mindkét egyetemre erősen hatott az osztrák-magyar egyetemtől való elhatárolódás szándéka, ezért is követték a francia mintát. Ennek viszont az lett a következménye, hogy az állami tisztségek betöltése és az egyetemi stúdiumok között igen szoros kapcsolat alakult ki. A romániai diákok előszeretettel választották a peregrinációt, körükben a legnépszerűbb Párizs, ahol főleg jogi és orvosi tanulmányokat folytattak. A román felsőoktatást az 1864-es, 1898-as, 1901-es és 1912-es törvények szabályozzák.

498 Sdvizkov, Denis (2006): *Das Zeitalter der Intelligenz. Zur vergleichenden Geschichte der Gebildeten in Europa*. Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 159. o.

15. SKANDINÁVIA FELSŐOKTATÁSA

Skandináviában is a politikai, illetve a tudományos élet átalakulása generálta a változásokat. A finnek Oroszországtól, a norvégok Dániától való függetlenedése hatással van a felsőoktatásra. Koppenhága (1475), Uppsala (1477) és Lund (1688) egyetemei már régebben is léteztek. Finnországban – azaz az orosz birodalom önálló nagyhercegségében – 1828-ban az egykori Åbo (Turku) egyetemét áthelyezték az új fővárosba, Helsingforsba (Helsinki).

Dánia – a felvilágosodás idején a karteziánus tanok itt terjedtek el leginkább.⁴⁹⁹ Koppenhága egyetemén az oktatást a lutheri reformációhoz való csatlakozás határozta meg. Az egyetemet a város régi latin elnevezése – Hafnia alapján – Universitatis Hafniensis elnevezéssel is említik a latin nyelvű iratok. 1801-ben a napóleoni háborúk idején Nelson admirális bombázta a várost és romba döntötte az egyetem épületét is, amit 1836-ra újjáépítettek. 1850-ben átalakult az egyetem belső szerkezete, a matematikai és a természettudományi kar különvált a filozófiai kartól. Poroszország 1864-ben elfoglalta Dániát és bekebelezte Schleswig-Holsteint ez befolyásolta Koppenhága egyetemének további sorsát. 1877-ben vették fel az egyetemre az első női hallgatót.

A második dán egyetemet csak 1928-ban alapították Aarhus városában. A meglehetősen drága orvosi kar létesítésére nem volt pénz, így inkább az olcsóbb bölcsészkart hozták létre. Kezdetben egy filozófia professzorral, három dán, angol és francia nyelvet oktató docenssel. Az egyetemet az állam finanszírozta, ennek ellenére jogi szempontból egészen 1950-ig magánegyetemnek tekinthető.

Norvégia a középkorban erős országnak számított, de 1387-től, az utolsó norvég király, IV. Olaf halála után hanyatlani kezdett. 1536-ra dán provinciává süllyedt és mintegy 300 évig az is maradt. Magát a fővárost is átkeresztelték a dán uralkodó tiszteletére Christianiara. Ez azzal járt együtt, hogy a magas kultúra – tehát az irodalom, a költészet, a dráma és a tudomány nyelve egy ideig a dán lett. 1811-ben Oslóban újként egyetem létesült a porosz minta átvételével, amely intézmény hamarosan a norvég nemzeti gondolkodás legfontosabb központja lesz. Az 1814–1815-ös bécsi kongresszus az ún. Eidsvoll-alkotmányt adta Norvégiának, biztosítva ezzel autonómiáját a svéd királyságon belül. Független monarchia azonban csak 1905-től lehetett, az első norvég színház is csak 1850 után épült fel.

Svédországban a gyakorlatiasságot szem előtt tartó erők a tradicionális Uppsala és Lund egyetemei mellett 1877-ben megalapítják magánintézményként a Stockholms Högskolát. Az új alapítás értelemszerűen el kíván határolódni Uppsala hagyományos rendszerétől, ez abban nyilvánul meg, hogy kezdetben lemondanak a vizsgáztatásról és leginkább csak természettudományokkal foglalkozó professzorokat hívnak meg. Ezzel magyarázható, hogy még nevében sem szerepeltetik az egyetem megnevezést. Az intézmény csak 1904-től jogosult vizsgáztatásra. 1906-ban jogi, 1919-ben filozófiai karral egészült ki. A fenntartási költségeket fele-fele arányban az állam, illetve a város fedezi. Teljes jogú egyetemmé csak 1960-ban lesz.

1891-ben Göteborg követi az előző egyetemek alapításának példáját. Mindez egyfajta konkurenciát jelentett a régi egyetemekkel szemben, amelyek féltékenyen őrizték középkori eredetű korporatív jogosultságaikat. A liberálisok pedig igyekeztek a főiskolákat a fővárosba koncentrálni, egyszerűen azért, hogy a kórházak és más kutatóhelyek

499 de Ridder-Symoens, Hilde (2008): *Intellectual Freedom under Strain in the Low Countries During the Long Sixteenth Century*. 239. o.

gyakorlólhelyeül szolgálhassanak. A kompromisszumot az jelentette, hogy 1873-ban a Karolinska Intitutet jogot kapott orvosi bakkalaureátusi cím adományozására és ez nem sértette a tradicionális egyetemek privilégiumait. Hasonló szabályozást vezettek be a főiskolákon, Göttingenben 1893-tól lehetett államilag elismert vizsgákat tenni, de ez a két intézmény egyetemmé csak a második világháborút követően vált.

A skandináv egyetemi életben dominánsan jelen van a német hatás, ez nem csak az evangélikus teológia, a jog és a társadalomtudományok terén, hanem a kémia és a fizika oktatásában is megfigyelhető.

Svédországban az egyetemi tanárok gyakran vállalnak közéleti szerepet, többen parlamenti képviselők lesznek, de a pártok vezetői között is van professzor.

Svédországban 1880 és 1910 között radikalizálódási hullám indult el. Ez kezdetben a státutumok korszerűsítésére irányul, kifogásolják az idelaista filozófiai tanokat, amelyek már nem állják meg a helyüket az empiria és új tudományos eredmények fényében. Különösen népszerű körökben *Herbert Spencer* (1820–1903) evolucionista tanítása. Uppsalában és Lundban is diákkörök jönnek létre, folyóiratot adnak ki. A radikalizálódás során az egyetemi polgárok közelebb kerülnek a munkásokhoz, különösen az 1889-ben alapított Szociáldemokrata Párthoz. Ennek ellensúlyozására 1891-ben ugyanitt konzervatív diákegyesület alakul az egyház és a svéd nemzeti értékek védelmére.

1900 körül új elem az egyetem és a munkások közötti kapcsolat keresése, ennek érdekében Uppsalában 1902-ben megalakul a szociáldemokratákat támogató Laboremus egyesület. Az együttműködés később kiterjed a szakszervezetekre és munkástanfolyamok szervezésére. Az ezzel kapcsolatban elvárások háttere azonban különböző: a konzervatívok a munkások képzésétől a forradalom elkerülését, a baloldaliak pedig a társadalmi különbségek csökkentését várták.

Finnországban a helsinki Alexander Egyetem professzorainak nagyon fontos szerepük lett a finn nemzettudat formálásában. Ennek egyik oka az, hogy ebben a folyamatban nem voltak versenytársaik. A nemesség és földbirtokosok szerepe Finnországban elhanyagolható, a cár messze van Szentpéterváron, a hercegprímás székhelye Turku. Így sok feladatot az egyetem vállalt magára, ennek következményeként az egyetem professzorai mindenütt jelen voltak: a sajtóban, a parlamentben, az egyesületekben, a kiadókban, sőt még a bankokban és biztosítótársaságok vezetőségében is. Kiemelt szerepük csak a teljes függetlenség kivívása után esett vissza a „normális szintre”, amikortól megszervezték a katonai és a diplomáciai képzést. Érdekesség, hogy 1909 és 1914 között a doktori disszertációk felét még németül írták és 1916-ig az egyetemen főleg német tankönyveket használtak.⁵⁰⁰

A Nagyhercegség II. Sándor cár ideje alatt egyre inkább az önálló állam jellegét veszi fel. Az ország egyetlen felsőoktatási intézményének, az Alexander Egyetemnek ebben fontos szerepe van. A svéd és a finn nyelv egymás mellettisége továbbra sem probléma-mentes.

A cár 1908-ban új kormányzót nevez ki, *Nyikolaj Ivanovics Bobrikoff* (1839–1904) személyében, aki a finnek Oroszországhoz való szorosabb kötődését szorgalmazza. A diákok és a professzorok célja pont ennek az ellenkezője. 1899-ben félmillió aláírással petíciót küldenek a cárnak a finn nemzeti sajátosságok érvényesítési lehetőségeinek bővítése iránti kérelemmel. A diákok időközben falujárást szerveznek az analfabetizmus leküzdése érdekében. A kormányzó ezekben az akciókban kommunista és anarchista szervezkedést lát,

500 Charle, Christophe (2004): *Grundlagen*. In: *Gesichte der Universität in Europa (1800–1945)* III. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 70. o

aminek eredményeképpen 1903-ban betilt minden diákegyesületet. 1904-ben a kormányzó ellen egy finn disszidens sikeres merényletet követ el. A Bobrikoff-féle keményvonalas politika felszínre hozta a finn társadalom belső ellentmondásait. Az ún. svéd párt arisztokrata és polgár tagjai és az alkotmánypártiak is az 1899-es rendszert kívánták vissza az akkori privilégiumaikkal. Az „új finnek” viszont demokratikus és szociális reformokat követeltek a parasztság és munkások felemelése érdekében. A diákok kezdettől fogva az utóbbiak mellé álltak egyenlő választójogot követelve. Az 1905-ben kezdődött sztrájkok idején a diákok egységesen a munkások mellé álltak, de amikor a cár ígéretet tett egy parlamentáris rendszer bevezetésére, ez az egység megbomlott. 1906 és 1908 között a finn diákok erősen megosztottak, a nagyrészt svéd nyelvű konstitucionisták, az „Öreg finnek” szemére vetik, hogy belementek a kompromisszumba Bobrikoffal. A finn nyelvet használó „Öreg finnek” a konstitucionistákat saját társadalmi csoportjuk igényeinek előtérbe helyezésével, egoizmussal vádolják. Az „Öreg finnek” J. V. Snellman (1806–1881) eszméit követik, melyek szerint az egyetem a nemzet életének a középpontja és ennek szolidárisnak kell lennie a széles néprétegekkel. A finn nyelv azonnali tannyelvként való bevezetését szorgalmazzák, mert az egyetemi előadások 60 %-ának a nyelve még a svéd, annak ellenére, hogy a diákok többségének anyanyelve finn. A svéd nyelvet használó diákok ezektől a kezdeményezésektől fenyegetve érzik magukat és ők is egyesületekbe tömörülnek. 1908-ban az orosz elnyomás hatására a nyelvi kérdés körül háttérbe szorultak a viták. Új elemként az egyetemen diákújságok jelentek meg, finn és svéd nyelven. Ezekben alapvetően kulturális és oktatási témákkal, valamint érdekképviseleti ügyekkel foglalkoznak. A dán és a svéd diákújságok kölcsönösen tudósítanak egymás dolgairól. Összekötő kapocs az egyetemek között a dán nietzeiánus professzor *Georg Brandes* (1842–1929) és *Harald Höffding* (1843–1931) – mindkét professzor vendégládó volt Helsinkiben.

1910-ben a diákszövetségek reprezentatív épületet kaptak. Az új igényeket kielégítve elkezdtek foglalkozni a diákok szálláskeresésében való tanácsadással és munkahely-közvetítéssel. Közvetlenül az első világháború kitérőse előtti években a skandináv országokban is terjedt a német „kulturimperializmus” a maga rasszista és hatalmi koncepciójával, ebben a szlávok és a teutonok harcának elkerülhetetlensége fogalmazódik meg. A finnek esetében az orosz hatás ellensúlyozására a svédek szerepe értékelődött fel. Ez oda vezetett, hogy 1912-ben a svéd nyelvű diákok már a svéd rassz fölérendeltségét említik a finn nyelvet használó tömeg felett.

16. SPANYOL FELSOÓKTATÁSI KÖRNYEZET

A centralizációs törekvések részeként – 1807-ben, 1824-ben és 1845-ben – a széttagolt kis intézmények megszüntetése révén egyszerűsödött és átláthatóbbá vált a spanyol felsőoktatási környezet. A francia rendszert követve körzetekre osztották az országot és mindegyik iskolakörzetben felsőoktatási intézmények (Académies) létesültek. Így összesen tíz ilyen intézmény ismert, mégpedig a következő városokban: Barcelona, Granada, Madrid, Oviedo, Salamanca, Santiago de Compostela, Saragossa, Sevilla, Valencia és Valladolid. 1936-ban Alcalá egyetemét Madridba helyezték át, ettől kezdve ez a fővárosi intézmény tekinthető a legfontosabb spanyol egyetemnek, valamint ez volt az egyetlen, amelyben doktori fokozatot lehetett szerezni. Egy további teljes karú egyetem működik még Barcelonában. Madridban emellett több műszaki szakfőiskola is működik. A francia egyetemi modellel szemben Spanyolországban ellenállás mutatkozott, mert ebben Napóleon

„kulturális gyarmatosítási” szándékát vélték felfedezni. Bár a franciákkal szembeni ellenállás tény, a spanyol kormányzati intézkedések mégis alig különböztek erős centralizációs törekvések miatt a napóleoni etatizmustól. 1857-től Madridban is megerősödött az egyetem feletti állami kontroll, olyannyira, hogy ezt a szemléletet még a latin-amerikai kolóniák intézményeire is átvitték.

1850 után Spanyolországban Európa többi részéhez viszonyítva elmaradottabb a felsőoktatás. Igazán csak az 1898-ban, az Egyesült Államoktól elszenvedett vereség hatott ösztönzően a felsőoktatás korszerűsítésére. Mindaddig az intézmények a napóleoni örökség részeként a Madridra koncentrálódó örökség terhe alatt működtek. Ezt tetézte a csökkenő diáklétszám, a bürokratikus irányítás és a professzori kar merevsége. A legtöbb diák itt is a jogi karra iratkozott be. Műszaki főiskola volt Barcelonában és Madridban, állatorvosi főiskola Córdobában, Leonban, Madridban és Saragossában, kereskedelmi főiskola Barcelonában, Madridban és Palmában működött. 1900-ban a 17 000 diák van az országban, közülük 2 000 fejezi be licenciátusi fokozattal és 166 doktori fokozattal a tanulmányait. A 466 professzor közül 99-en Madridban tanítanak, közülük többen az alacsony bérezés miatt melléktevékenység végzésére kényszerülnek. 1900 körül a legkisebb egyetemről Oviedóból reformot kezdeményeznek, amit a minisztérium is támogat. Ennek részeként új tantárgyakat vezetnek be, korszerűsítik a természettudományi és a jogi oktatást, a diákok számára ösztöndíjakat alapítanak. A pénzihiány azonban lefékezi ezt a reformot. Az angol mintát követve próbálkoznak felnőttoktatással, 1893-ban Saragossában hirdetnek meg először ilyen jellegű szabadon választható kurzusokat. 1917-re jelentősen megnő az egyetemre járó diákok száma, de ezzel együtt feszültség támad a konzervatívok és a reformerek között, mindkét táborhoz tartoznak diákok és professzorok is. *Primo de Rivera* (1870–1930) diktatúrája idején (1923–1930) az egyetemek autonómiát élveznek és önálló jogi személyként lépnek fel. Az egyházi intézmények részéről viszont határozott bírálat érkezik, ennek hatására bezárják a madridi egyetemet. 1931-ben a Második Köztársaság újból biztosítja az egyetemi autonómiát. Katalóniában néhány évig katalán nyelven tartják az egyetemi előadásokat. *Franco* tábornok (1892–1975) hatalomátvételét követően tisztogatási folyamat kezdődik, azokat a professzorokat, akik támogatták a Köztársaságot felmentik és üldözik. 1943-ban kompromisszum születik a falangisták és a tradicionális katolikus egyetem támogatói között. Az új egyetem a katolikus erkölcsstan és dogmatika alapján áll, a hispán kultúra dominanciája jegyében a hierarchia iránti tiszteletet és a rend betartását követelik meg. Ezek az intézkedések minden korábbi reform eredményét elfojtják.

A spanyol egyetemeket 1845 és 1857 között a *Caludio Moyano* (1809–1890) oktatási miniszter idején megreformálták. Ennek része az új fegyelmi szabályzat és a diákok feletti kontroll erősödése. 1857-ben a madridi Központi Egyetem helyettes kancellárja *Julián Sanz del Río* (1814–1869) kifejezetten felszólítja a diákokat véleményük kifejtésére, tekintve, hogy a korábbi hátrányokat az új törvény igyekezett felszámolni. Sanz del Río korábban Heidelbergben megismerte a német felsőoktatást és *Karl Christian Krause* (1781–1832) filozófiájának lett a híve. Ez az irányzat – a krauszizmus – önálló tanszéket kapott Madridban és sok híve lett. 1865-ben ennek a tanrendszernek az egyik propagálója *Emilio Casteles* (1832–1899) professzor elvesztette az állását, mert élesen bírálta *II. Isabella* (1830–1904) királynőt. A professzor melletti szolidaritási tüntetések összecsapásokhoz és egyetemi kizárásokhoz vezettek, érintve olyan személyeket is, mint Sanz del Río és *Fernando de Castro* (1814–1874). A következmény a diákság polarizálódása és 1868 áprilisában a forradalom kitörése. A királynő emigrációba vonult, átadva a hatalmat az Első Köztársaságnak. Az elbocsátott professzorok visszatérhettek az egyetemre. Fernando de Castro az egyetem rektora lett, Emilio Casteles pedig köztársasági elnök. Ezekben az években a diákok és professzorok még közösen álmodozhattak egyetemi reformokról, de ez csak 1875-ig tartott, mert

akkor visszaállították a monarchiát. A továbbiakban az oktatást a katolikus vallás és a királyi rendelkezések szabályozták, ami ellen a liberális professzorok és diákok is tiltakoztak. Madridban és más egyetemeken is kizárások, rektorok és dékánok lemondása a következmény.

1900 körül a spanyol diákok is törekszenek egyetemi érdekeik hatékonyabb érvényesítésére. Míg korábban leginkább válsághelyzetekben szövetkeztek, most állandó szövetségeket kötnek Union escolar (1901), Federación Nacional Escolar (1909–1911 között) elnevezéssel. A diákok követeléseik főleg a tandíj csökkentésére irányultak, a tüntetések során hatósági beavatkozásra is sor került.

A sokoldalú, enciklopédikus műveltségű és érdeklődésű **Miguel Unamuno** (1864–1936) műveiből részletesen is betekintés nyerhető a spanyol oktatási viszonyokba. Unamuno 1891-ben a Salamancai Egyetem Görög Nyelvi Tanszékének vezetője lett, 1900-ban pedig az intézmény rektora. Első rektorrá választása, abban az időszakban történt, amikor Spanyolországot politikai csatározások osztották meg. 1904-ben monarchia-ellenes írásai és politikai megnyilatkozásai miatt elmozdították rektori állásából, később többször visszahelyezték majd újra lemondatták. Az 1931/32-ben már a köztársaság idején elmondott tanévnyitó beszéde teljes egészében visszaadja a kor hangulatát.⁵⁰¹

Unamuno értelemszerűen sokat foglalkozik az egyetem eszméjével.

„Szerinte a dogmatizmus, a szektásság, a bárdolatlanság, a militarizmus voltak leginkább felelősök hazája nehéz helyzetéért. A spanyol tudományosság hiányáról, a közoktatás és a felsőfokú képzés csődjéről számolt be írásaiban. Lesújtó kritikát mondott az egyetemi oktatókról, akik szerinte pusztán megélhetést nyújtó helynek tekintik az egyetemet, akik nem hajlandók egymással együttműködni, mindentől és mindenkitől függetlenül, saját kényük-kedvük szerint tartják előadásaitak.”⁵⁰²

Unamuno műveiből következtetni lehet az egyetemi tanulmányok köztudatban elterjedt értékére, megítélésére:

„Az apák fiaiknak megveszik a tudományt, mivel az valószínűleg jót tesz a szemnek. Ó, az érettségi sikkes dolog! Az apád fajankó volt, légy legalább te művelt ember. Művelt!

Mi mindent is tudnék csinálni, ha művelt lennék! Nem kellene alantas szerepet játszani a társadalomban. Sőt, a műveltség még a menyasszony-szerzés szempontjából sem jön rosszul. Elvégre egy karrier előtt álló fiú...

Ismétlem: maga a titulus nem ad tudást. Az apák azonban – nem is rossz érzékkel, lehetőségeikből és a dolgok itteni állásaiból kiindulva – nem tudást akarnak vásárolni fiaiknak, hanem titlust. Az utóbbival ugyanis jobban lehet boldogulni, mint az előbbivel. A titulus tudást nem ad, kiváltságot azonban igen, ami a tudásnál kézzelfoghatóbb, vagy legalábbis könnyebben kicserélhető valami kézzelfogható dologra. Ami pedig a tudományt illeti, igen szerencsés véletlen, ha a varázsgömbbe is belebotolhatunk.

Titulusok, rangok! Emberek? Ugyan miért lenne szükségünk emberekre? Nekünk diplomásokra van szükségünk! S mondjanak bármit a tönkrement doktorok, sokkal hamarabb haléhen az az egyszerű ember, aki manapság csak a lehető legkevesebbet érte el az életben, mint valamely diplomás. Szegény ugyan, szegény, de hidalgó! Az egyetemi végzettség nemesi titulus, s így is tartják számon.”⁵⁰³

501 Kéri Katalin (2006) írásában olvasható ebből egy idézet 101. o.

502 Kéri Katalin 2006. 101. o.

503 Idézve In: Kéri Katalin (1995): A tudás kapui. <http://mek.oszk.hu/01900/01930/html/> Letöltve 2016. április 21.

Unamuno meghatározónak tartja a tanárok, a professzorok személyét, különösen a hitelesség szempontjából, mert úgy véli, hogy kezdetben valakinek, a tudomány közvetítőjének hiszünk és csak ezt követően értjük meg az általa elmondottakat.

46. kép: Salamanca egyetemének belső udvara
 Forrás: <http://reise-stories.de/wp-content/uploads/Spanien-Salamanca-Alte-Universitaet-Innenhof.jpg>

Unamuno az egyetemi oktatás módszereit és a tanárok felkészültségét is részletezően elemzi:

„Kemény hangon szólt azokról a módszerekről is, ahogyan az egyetemi előadások folynak. A tudományok szempontjából elvetendőnek tartotta a diákokra nem figyelő, gramofon módjára szövegeket hadaró előadókat, ehelyett a szemináriumi foglalkozásokat ajánlotta, amelyek a diákok öntevékenységén nyugszanak. „A szeminárium azonban tudományos műhely, a mi egyetemünk pedig nem tudományokat, hanem tantárgyakat oktat, ami nem csekély különbség” – írta, és személyes példái közül az alábbi idézte fel: „Valamennyi professzorom közül, akik valaha is tanítottak engem, a legszívesebben arra a bölcsészkar professzorára emlékszem vissza, aki a legkevesebbet tantárgyáról beszélt, és ez a tantárgy pontosan ugyanaz, amit később én is tanítani kezdtem. Híres módszere abban állt, hogy megtiltotta az összes nyelvtankönyv használatát, és a görög nyelv oktatását oly mértékben leegyszerűsítette, hogy a második tanév befejezése után még szótárral sem tudott senki sem fordítani, a legjobb tanulót is beleértve. [...] Ennek ellenére ő volt az, aki megszerettette velem e tantárgyat, melyből ma élek. [...] Áradt belőle a hellén szellem, habár tárgyával nem sokat törődött; ember volt ő a javából, s ez többet ér, mintha valaki egyetemi professzor.”⁵⁰⁴

„Éppen ezek miatt a gondolatok miatt Unamuno többször leírta azt is, hogy az oktatási reformok, tantervi változtatások nem hozhatnak igazi eredményeket mindaddig, amíg a tanárok nem módosítják a saját szellemüket, mert az igazi változásokhoz nem minisztériumi

504 A felsőoktatás helyzete Spanyolországban. Magyarul megjelent: Ész – élet – egzisztencia I. Egyetem, nevelés, értelmiségi lét. Szerk.: Csejtei Dezső, Dékány András, Simon Ferenc. Társadalomtudományi Kör, Szeged, 1990. 277–308. Ford.: Csejtei Dezső. 287–288. o.

tervek, hanem diákjaik és a tudományok iránt elkötelezett, kreatív és léleken erős tanárok szükségesek. Kora számos más, kiemelkedő gondolkodójához hasonlóan elítélően szólt a „specialistákról”, azokról, akik egy-egy tudományos részterület „szakértőiként” nem rendelkeztek rálátással az Egészre, folytonosan analizáló vizsgálódásaik közepette megfeledeztek a szintézisről.⁵⁰⁵

17. SVÁJC FELSŐOKTATÁSA

Az 1798–1803 közötti helvét időszakban – francia hatásra – erősen hatott a felvilágosodás gondolatrendszere. *Philipp Albert Stäpfer* az első tudománnyal, művészetekkel és közoktatás fejlesztésével megbízott miniszter reformokat kezdeményezett, amelyek között az iskolakötelezettség elrendelésétől a nemzeti egyetem felállításáig szerepeltek elképzelések. Az 1798-as alkotmányban már rögzítették, hogy a „felvilágosodás fontosabb, mint a vagyon és dicsőség”.⁵⁰⁶ A felsőoktatás történeteiben – a földrajzi és politikai hatásoknak köszönhetően – találkoznak a francia és a német hatások. Francia hatásra jönnek létre a szakfőiskolák Zürichben 1833-ban, Bernben 1834-ben. A német hatás a neohumanista törekvések és a német egyetemi modell átvételében realizálódik.

A svájci felsőoktatás mind a mai napig megmaradt sajátossága, hogy az egyetemek és a főiskolák kompatibilisek a német felsőoktatási rendszerrel. Bern és Zürich egyetemei a német oktatási nyelvű intézményekhez tartoznak.⁵⁰⁷

A kis és soknemzetiségű országok felsőoktatásának egyik specifikuma, hogy a nemzetiségi sajátosságok és a rivalizálás miatt sok intézmény jön létre, továbbá a fenntarthatóság érdekében ezek az intézmények általában rá vannak utalva arra, hogy nagy számban fogadjanak külföldi diákokat. Ezt csak úgy lehetett elérni, ha gyakorolják a toleranciát, de közben magas színvonalon tartják az oktatást. A tolerancia elv főleg az oktatás szabadságában nyilvánult meg, oly annyira, hogy 1848 és 1914 közötti időszakra vonatkozóan Eduard His alkotmányjogász a következő megállapítást tehette:

„Az összes svájci egyetemre vonatkozóan az oktatás szabadsága olyan magától értetődő jelenség, hogy fel sem merült a törvényi szabályozás szükségessége.”⁵⁰⁸

Ebben a pozitív fejleményben egy másik tényezőnek is hatása volt, történetesen annak, hogy Svájcban a tanszabadságot egyéni, személyes jognak tekintették és minden egyes oktatónak magára vonatkoztatva egyénileg kellett ezt értelmeznie.

Ezek a körülmények messzemenően jellemzőek Svájcra, ahol 1910-ben 3 750 000 lakosra összesen hét egyetem jut a következő megosztásban: a 800 ezer lakosú Francia-Svájcnak négy, a német résznek három egyeteme van összesen mintegy 8 000 diákot oktatva. Az egyetemi kör bővülése alapvetően úgy történt, hogy a régebben működő főiskolákat vagy akadémiákat egyetemi rangra emelték. Német-Svájcban Zürich 1833-ban,

505 Kéri Katalin 103. o.

506 Schwander, Verena (2008): *Von der akademischen Lehrfreiheit zum Grundrecht*. 280–281. o.

507 Ungern-Sternberg, Jürgen (1999): *Basel. Die Polis als Universität In: Demandt, Alexander (Hrsg. 1999): Städte des Geistes. Große Universitäten Europas von der Antike bis zur Gegenwart*. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien. 199. o.

508 Schwander, Verena (2008): *Von der akademischen Lehrfreiheit zum Grundrecht*. 285. o.

Bern 1834-ben kapott egyetemet. Basel egyeteme pedig már 1459-től fennáll. Ugyanez történt csak valamivel később Francia-Svájcban Genfben (1872/73), Freiburgban (1889) Lausanne-ban (1890) és Neuenburgban (1909) létesültek egyetemek. Emellett még kereskedelmi és műszaki főiskolák színesítették a felsőoktatási palettát.

Bázel egyeteme híres a humanizmus és a reformáció idején, de protekcionizmus és a külföldi diákok háborúk miatti időleges elmaradása a reformáció után visszaeséshez vezetett. Igaz ez akkor is, ha itt működött a korszak egyik legjobb hírű intézménye az 1589-ben alapított fiúk oktatását ellátó Pädagogium, ahol görög-latin-héber nyelvű műveltséget lehetett szerezni.⁵⁰⁹ Maga a város a konzervativizmus és a nyitottság sajátos történelmi tradíciókkal színezett kombinációját hordozza. Az ókori kultúrák művelése mellett befogadja a német egyetemekről elüldözött tudósokat, a város egyeteme és polgárai közötti kapcsolat hagyományosan szoros. A nehézségek csak fokozódtak a 18. század idejére, amikor az egyetem alig tudott bekapcsolódni az európai felvilágosodás keltette szellemi megújulási folyamatba. Ennek ellenére Bázel egyeteme a 18. században az onnan hazatért peregrinusok által jelentős hatással volt a debreceni és a sárospataki kollégiumok műveltségi viszonyaira.⁵¹⁰ A Franciaországban bekövetkezett változások hatására a helvét időszakban majdnem sor került az intézmény megszüntetésére. A bécsi kongresszus döntései nyomán az egyetemet újjászervezték, ami lényegében erős kantoni centralizációt jelentett. 1817-ben egy oktatási reformot kezdeményeztek, ennek részeként az egyetemi tanulmányokra való előkészítés céljából létrehoztak egy gimnázium és egyetem közötti intézményt, az ún. Pädagogiumot. Itt a filozófiai kar oktatói is tanítottak, többek között *Jakob Burckhardt* és *Friedrich Nietzsche* is 1869 és 1879 között. Itt írta meg a *Tragédia születése* című művét. Jakob Burckhardt régi bázeli család sarja, egy rövid zürichi kitérő után itt oktat, és itt írja meg az olasz reneszánsz történetével foglalkozó mai napig is alapműnek számító könyvét. Az alábbi akvarell a bázeli egyetem barátságos légkörét mutatja 1849-ben. A cilinderes egymással társalgó egyetemi professzorokat diákjaik köszöntik. A kép jobboldalán az egykori Ágoston-rendi kolostor látható.

509 hasonló – de pietista alapon szerveződik August Hermann Francke intézménye Halléban – ezen alapkából nő ki 1930 körül az ún. humanista gimnázium.

510 Hegyi Ádám (2015): *A Kárpát-medencéből a Rajna partjára. A bázeli egyetem hatása a debreceni és a sárospataki református kollégiumok olvasmányműveltségére a 18. században*. Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, Debrecen

47. kép: A bázeli egyetem 1849-ben

Forrás: *Universitäten im Mittelalter* (1991) 174. o.

A centralizációs cél alapvetően a hasznosnak bizonyult korábbi eredmények megőrzése és szolid újítási törekvések érvényesítése volt. Utóbbi főleg egy-egy kiemelkedő tudós meghívásával hozható összefüggésbe, ilyen *Christoph Bernoulli* rendes professzorként történő alkalmazása, vagy 1820-tól a neohumanista hatások felerősödése a latin nyelv és irodalom professzorának *Franz Dorotheus Gerlach*nak a meghívásával. 1830-ban a német egyetemi modellt szem előtt tartva szervezték újjá az egyetemet. 1869 és 1879 között ezen az egyetemen professzor *Friedrich Nietzsche*, aki 1872-ben öt előadásban tárgyalta az egyetem jövőjét. A művelődésről vallott nézetei abszolút nem illeszkednek a humboldti gondolatokhoz. Szerinte a néptömegekre – akik nem érnek fel a tudomány művelésének magaslatára – az engedelmesség és a szolgálat vár. Az egyetemekre vonatkozóan ezt írja

„[...] minden művelődés annak az ellenkezőjével kezdődik, mint amit akadémiai szabadságnak nevezünk, azaz engedelmisséggel, alárendeléssel, a fegyelmezzéssel és a szolgálatkészséggel.”⁵¹¹

A baseli egyetemi légkör sokszínűségébe belefért, pontosabban ide menekült *Robert Michels* marburgi szociáldemokrata elveket valló szociológus, akit Poroszországban és

511 Nietzsche, Friedrich (1935): *Über die Zukunft unserer Bildungsanstalten*, In: F. Nietzsche, *Gesammelte Werke*, Bd. 4. München, 118. o.

Jénában sem engedtek habilitálni, Turinban viszont 1907-ben habilitálhatott és így Bázelen professzor lehetett.⁵¹²

Zürich szerepe – a reformátor Zwingli működésének köszönhetően – kiemelkedő a reformáció idején, ennek oktatási produktuma egy sajátos intézményi forma az ún. Hohe Schule megjelenése.⁵¹³ Ezen intézmény jogfolytonos utódját sajátosan érintette a felvilágosodás, mert ebben alapvetően a konzervatív teológiai képzés volt a domináns, de új mozzanatként az orvosképzés indulása hozza meg a nyitást 1782-től. A Helvét köztársaság idején Zürich szeretne egyetemet, de a próbálkozás nem jár sikerrel, főleg a teológiai tanszékek ellenállása miatt. A konfliktushelyzetet úgy oldják meg, hogy a már korábban kivált orvosi intézet mellett a jogászok párhuzamos szerveződési formaként politikai intézetet hoznak létre. Az 1830-as években még vitatkoznak egy kantonális egyetem célszerű helyéről. Kezdetben Zürich esélyei nem jók, de legfeljebb a német egyetemekre való előkészítő szerepet szánják neki. 1833-ra – a filológus *Johann Caspar von Orelli*, a Savigny-tanítvány *Friedrich Ludwig Keller* jogász és *Johann Melchior Hirzel* polgármester összefogásával mégis sikerül kis létszámú, de a neohumanista szellemiséget képviselő egyetemet létesíteni. Ebből az időből maradt fenn egy anekdota a természettudós – 1833-ban zürichi rektorral – *Lorenz Okennel* (1779–1851) kapcsolatban. Amikor a bajor király, I. Ludwig egy természettudományos kijelentés miatt Okent át akarta helyezni, a tudós állítólag így válaszolt a királynak

„A német professzorokat nem ide-oda helyezgetik, hanem meghívják”⁵¹⁴

Zürich egyeteme – Lorenz Oken közbenjárására – befogadta a menekülésre kényszerült *Georg Büchner* költőt is, akit forradalmi tartalmú röpirata miatt üldöztek. Oken lehetővé tette számára, hogy doktoráljon és privátdocensként oktasson.⁵¹⁵ 1839-ben meghívták az egyetemre *David Friedrich Strauß* teológus professzort, aki Jézus élete című könyvével éles vitákat váltott ki a környezetében. Nem történt ez másként Zürichben sem, ugyanis itt is kiváltotta a konzervatív-egyházi körök ellenállását, ami „Züriputsch” néven került be a történelembe és a liberális kormányzat leváltását eredményezte.⁵¹⁶

Zürich városának liberális légkörére további bizonyíték az ottani műszaki főiskola működése, ugyanis *Wilhelm Conrad Röntgent* (1845–1923), akit 1863-ban kizártak Utrechtben az iskolából tiszteletlenség miatt, mert az egyik diák egy tanár karikatúráját rajzolta fel a táblára, ám ezzel Röntgent vádolták meg, mert éppen hangosan nevetett a tréfán, ő pedig nem árulta el a valódi elkövetőt, befogadta a város. A kizárás ellenére megengedték neki, hogy az érettségét magánúton szerezzék meg, de ez nem sikerült neki, mivel görögből és latinból elégtelent kapott. Így érettségi hiánya miatt csak egyetlen egy

512 *Magister und Scholaren, Professoren und Studenten. Geschichte deutscher Universitäten und Hochschulen im Überblick.* (Hrg. Steiger, G. – Flächenräger W.) Urania Verlag, Leipzig-Jena-Berlin 1981. 123.o.

513 A Hohe Schule vagy másként akadémiai gimnáziumnak nevezett intézmények a protestáns területeken jöttek létre a Német Birodalomban, egyfajta kapcsolatot képeznek a gimnáziumi és az egyetemi képzés között. Az egyetemtől eltérő sajátosságuk, hogy itt nem lehet doktori fokozatot szerezni.

514 Koch, Hans-Albrecht (2008): *Die Universität. Geschichte einer europäischen Institution.* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 148. o.

515 *Magister und Scholaren, Professoren und Studenten. Geschichte deutscher Universitäten und Hochschulen im Überblick.* (Hrg. Steiger, G. – Flächenräger W.) Urania Verlag, Leipzig-Jena-Berlin 1981. 98. o.

516 Schwander, Verena (2008): *Von der akademischen Lehrfreiheit zum Grundrecht.* 295. o.

intézmény, Zürich műszaki főiskolája fogadta be. Röntgen életében később is problémát jelentett az érettségi hiánya, Bajorországban például ezért nem habilitálhatott.⁵¹⁷ Ennek ellenére – a kormány kérésére 1900-ban Münchenben egyetemi professzor lett és 1901-ben elsőként kapta meg a fizikai Nobel-díjat.

A zürichi viszonyok mikrotörténeti bemutatását segítheti egy 1870-ben keltezett, azóta publikált magánlevél. A levél feladója *Gustav Vogt*, aki a következőket írja feleségének:

„Képzeld, egyszer csak odajön hozzám Sieber a zürichi nevelésügy generálisa és hívott az egyetemre. A feladatom a szövetségi jog oktatása lenne, mert az öreg Rüttimann nagyon konzervatív felfogásban tanítja. A zürichieknek igazuk van, mert ha nem változtatnak és nem hoznak létre demokratikus ellensúlyt az egyetemen az ott uralkodó német szemlélet ellenében, akkor a következő generáció elfogja söpörni a mostani rendet [...] már most is erősítésre szorul a demokratikus irányzat. Nos, kedvesem mit szólsz ehhez? Szeretnél Zürichbe átköltözni, mert ha igen akkor, azt hiszem rövid időn belül tető alá tudnám hozni az ügyet. Akkor olyan feltételeket kötök ki magamnak, ami a zürichiek számára elfogadható lesz. Azt viszont semmiképpen sem szeretném, hogy a zürichiek azt mondják, hogy csak a jövedelem magasabbra srófolása miatt vállalnám az új feladatot.”⁵¹⁸

Zürich egyeteme más vonatkozásban is élen járt, mégpedig női hallgatók fogadásában és a doktori fokozat megszerzésnek engedélyezésében. 1867-ben egy orosz és egy amerikai hölgy szerzett itt doktori fokozatot. Ez a tény arra ösztökölte Heidelberg és Lipcse egyetemét, hogy 1871-től legalább vendéghallgatóként lehetővé tegye nők tanulását. Zürichben doktorál *Ricarda Huch* filozófiából 1891-ben és *Rosa Luxemburg* is itt lett jogi doktor 1897-ben.

Bern korai szerepe sokban hasonlít Zürich viszonyaihoz, a kiindulás itt is a Hohe Schule intézménye, a felvilágosodás hatása visszafogott, viszont a francia szakfőiskolai minta befolyása jelentős. 1787-ben politikai intézetet, 1797-ben orvosi intézetet hoznak létre. Ezeket az intézményeket egyesítve – Zürichtől eltérően – 1805-ben Akadémiát hoznak létre. Ennek önálló filozófiai fakultásán – a Zürichhel szembeni konkurencia miatt – a berni polgárok sem engedhetik meg maguknak a lemaradást, így egy évvel Zürich után 1834-ben itt is létrejön az egyetem. Az alapításban résztvevő személyek mindegyike – így *Johann Samuel Ith* teológus és a neveléstudós *Karl Neuhaus* – német egyetemeken tanultak, így ezt a mintát követik. A korabeli közvélemény általában Bern-t a politikai élet, Zürichet a tudományos tevékenység központjának tekintette. Bern-től az várták, hogy

„[...] politikai főiskola legyen, a demokrácia és demokratikus Svájc iskolája.”⁵¹⁹

Természetesen minden ilyenfajta állásfoglalás csak hozzávetőleg lehet, hiszen Zürich egyetemén – von Orelli – kezdeményezésére komolyan számot vetettek az 1837-ben a

517 Klant, Michael (1984): *Die Universität in der Karikatur. Böse Bilder aus der kuriosen Geschichte der Hochschulen*. Fackelträger-Verlag GmbH, Hannover, 70. o.

518 Brändli, Sebastian (2012): *Berufungsstrategien als Erfolgsfaktoren*. 181. o.

519 A folytonosság szempontjából érdekes, hogy ez a tradíció sem ellentmondásoktól mentes, 1968-ban például nem engedett a berni egyetem filozófiai karának vezetése habilitálni egy marxista beállítottságú oktatót annak ellenére, hogy a habilitációs bizottság alkalmasnak találta. In: Schwander, Verena (2008): *Von der akademischen Lehrfreiheit zum Grundrecht*. 293. 296. o.

kiutasított „göttingeni hetek” befogadásával, előrevetítve a későbbi liberális, befogadó szellemiség előképét. Svájc az egyik legjobb példája annak, hogy hogyan lehet a porosz modellt minden előnyével együtt megvalósítani. Erre számos előfeltétel tette alkalmassá, ilyen az a tény, hogy sohasem volt egységes a felsőoktatása; továbbá a kantonok viszonylagos önállósága mellett a helyi politika mindig is beleszólt az egyetemi élet alakulásába, ezért a politikai akarat hagyományosan könnyen keresztülvihető volt. A svájci felsőoktatás fejlődésében fontos a 19. században bekövetkezett elmozdulás a szekularizáció irányába. Ez persze csak fokozatosan történhetett meg, ennek első jele a teológus professzorok kiválasztásában mutatkozott meg.⁵²⁰

Az előnyös adaptációt befolyásolta a kantonok és a három nyelvterület közötti kis földrajzi távolság, amely lehetővé tette a diákok számára bármelyik intézmény választását, így a versenyhelyzet folyamatos kényszere nem engedte megmerevedni az egyetemeket. További előnyt jelentett a svájci egyetemek külföldi diákok közötti népszerűsége. Ez arányaiban azt jelenti, hogy 1900-ban a diákok 47%-a, 1910-ben pedig már 57%-a külföldi. Svájc egyetemei és főiskolái a magyarok között is népszerűek, 1526 és 1919 között kétezernél is több hazai peregrinus neve ismert az egyetemi anyakönyvekből.⁵²¹ A svájci leleményesség felismerte a nők felvételében rejlő lehetőségeket és ezzel a kínálattal tovább növelték egyetemeik népszerűségét. Erre azért volt nagy szükség, mert a tehetős külföldiek tandíjából fedezték a kutatás és a korszerűsítés költségeit. Ezenkívül az egyetemi városok lakossága és infrastruktúrája is sokat profitált ebből.

1912-ben Genfben pedagógiai főiskolát alapítanak, amelyik 1929-ben integrálódik az egyetembe. 1915-ben gazdasági főiskola alakul és ez 1927-en kapcsolódik az egyetem nemzetközi kapcsolatok intézetéhez, amihez még tolmácsoló is csatlakozik. Az új viszonyokhoz alkalmazkodik a professzori kar, ennek tagjai korábban alapvetően az egyetemi városok patricius családjaiból kerültek ki, most nyitottak kifelé és külföldi oktatókat is befogadtak. Az egyetemi képzés színvonalát jelentősen növelte, hogy több hazájában nehéz helyzetbe került, vagy éppen üldözött tudós – ilyen *Paul-Armand Challemeil-Lacour* (1827–1896), *Francesco de Sanctis* (1817–1883) és *Theodor Mommsen* – menedéket talált Svájcban. 1834–1855 között a berni professzorok mintegy 40 %-a volt német. A professzori kinevezések jogát a kantonok vezetése gyakorolta, a karok előzetes véleményének kikérésével. A privátdocensek alkalmazása minden svájci felsőoktatási intézményben gyakorlattá vált, az orvostudományi karokon még asszisztenseket és preparátorokat is foglalkoztattak, őket az adott területért felelős professzor alkalmazta, így a tudományos utánpótlás kineveléséhez rendelkezésre álltak a különböző lépcsőfokok. Számos új épület is vonzóbbá tette az oktatást. 1878-ban német mintát követve épült meg Genfben az *École de Chimie*, Lausanne-ban pedig 1888-ban az ajándékba kapott *Palais de Rumine*-be költözhetett az egyetem.

520 Erre vonatkozóan három példát is dokumentált Brändli, Sebastian (2012): *Berufungsstrategien als Erfolgsfaktoren*. 163–164. o.

521 Hegyi Ádám és Szögi László (2016): *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és főiskolákon (1526–1919)*. *Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban sorozat* 23. kötet, Budapest, 34. o.

18. TÖRÖKORSZÁG FELSŐOKTATÁSA

A török felsőoktatás alapjai az első világháborúig lényegében a középkori medreszék rendszerére épültek. A tradicionalizmus és a modernitás küzdelme a felsőoktatás területén is megjelent. A tengeri hatalomért folyó küzdelem fontos a török császári udvarnak, így 1771-től már létezik Isztambulban egy tengerészeti iskola. 1881-ben Mérnökképző Főiskola alakul, amelyet 1909-ben és 1929-ben reformálnak, 1944-ben pedig Műszaki Egyetemmé alakul. Török sajátosság, hogy vallási okokból a műszaki tudományokkal egyszerűbb az európai minta felé orientálódni, mint az egyéb tudományokkal. Az egyetemi képzés bevezetése érdekében kezdetben a „Tudományok Háza” elnevezésű intézményekkel próbálkoztak, de ezeket kétszer is lerombolták. Ezekből jött létre 1900-ban egy főiskola, ahol iszlám teológiát, filozófiát, matematikát, természettudományokat és filológiát oktattak. 1912-ben húsz német vendégprofesszor meghívásával kívánják a tudományos színvonalat növelni. Az európai mintájú felsőoktatás bevezetésére csak 1931-ben *Albert Malche* (1875–1956) genfi professzor meghívásával került sor, aki további német professzorok segítségével egyetemi reformot vezetett be. Így a német mintát követve kapott Isztambul egyetemet. A főváros Ankara egyeteme 1946-ban jött létre.

VII. A TUDOMÁNY FEJLŐDÉSE AZ EGYETEMI KAROKON 1800–1945 KÖZÖTT

1. AZ EGYETEMEK ÉS A TUDOMÁNY KAPCSOLATA

A felvilágosodás gondolkörének egyik meghatározó tényezője a *hasznossági szempont* előtérbe kerülése, ami értelemszerűen az egyetemek világát sem hagyta érintetlenül. Mindez kiegészült az egyes uralkodók szándékaival, hadviselési szokásaikkal, ami további erőteljes változásokat követelt, ahogy Nagy Frigyes vagy Napóleon példája is bizonyítja. A műszaki fejlesztés területén a gőzgépek egyre sokrétűbb alkalmazása, a tűzérés és az erődítéstan fejlesztése, a hajózás változása hozott magával jelentős fejlődést. Egyre inkább teret nyert az a felfogás, hogy a tudás hatalom. A fizikai jelenségek kutatása felértékelődött és az egyetemi polgárok erőteljes érdeklődéssel fordultak a kémia felé. Mindez az orvostudománnyal szorosan karöltve a klinikák és laboratóriumok nagyobb számát követelte meg. Mindeközben a klasszikus társadalomtudományok valamelyest háttérbe szorultak. A praktikus német gondolkodás szerint a jövőben a társadalomtudományoknak más tudományokkal együtt olyan szervezett erővé kell válniuk, amelyek a nemzet fejlődését szolgálják. A tudós *Hermann Helmholtz* sokszor hangoztatott álláspontja szerint a tudomány egyfajta felhasználható hajtóerőként van jelen a hatalomért folyó küzdelemben. *Emil du Bois-Reymond* – Helmholtz barátja – nem kevesebbet állított, mint, hogy a német professzorok a Hohenzollerek szellemi testőrségét adják.⁵²² Így a korábbi álláspont, mely szerint a tudományok és a művészetek pártolása növeli az uralkodó presztízsét, mostantól egy új dimenzióval bővült, amennyiben a nemzetállamoknak célszerű saját hírnevük, tekintélyük és hatalmi törekvéseik megvalósítása érdekében a tudományok támogatóivá válniuk.

Az egyetemek és a tudomány művelőinek kapcsolatában a 19. század utolsó harmadában egyre gyakoribb, hogy a hivatalosnak tekintett tudományok elkülönülnek, nem véletlenül említi Turner is ezt az időszakot a *professzionizálódás* kezdetének.⁵²³ A professzionizáció színhelyei eltérnek. Vannak országok, ahol az egyetemek töltenek be vezető szerepet – ilyen egy időben Németország és az Amerikai Egyesült Államok –, másutt főleg külön intézményekben zajlik ez a folyamat – így például Nagy-Britanniában és Franciaországban. A professzionális és az amatőr tudományművelés határai nem mindig és nem minden időben választhatók szét egymástól, a frenológia – amelyik a koponya formája alapján igyekezett következtetéseket levonni a személyiség jegyekre

522 Ash, G. Mitchell (2010): *Von Freiheit und Nutzen der Wissenschaft*. In: *Mittendrln. Eine Universität macht Geschichte. Katalog*. (Hrsg. von Ilka Thorn und Kirsten Weining im Zusammenarbeit mit Heinz-Elmar Tenorth) Akademie Verlag GmbH, Berlin. 176. o

523 Turner, F. M. (1993): *Contesting Cultural Authority. Essays in Victorian Intellectual Life*. University Press, Cambridge

– egy jó ideig tudományosnak tűnt. A testi-lelki egészséggel foglalkozó területeken különösen nehéz az elhatárolás, mert empirikusan igazolható tények és sejtések fonódnak össze bennük – ilyen a sokféle alternatív terápia megítélése.

A *vallás és a tudomány* kapcsolata a korabeli diskurzus állandóan visszatérő problematikája. Az egyetemek nem tudják megkerülni az ezzel való foglalkozást. Különösen 1840 után a darwini tanok terjedése teszi aktuálissá ezt a kérdést. Történik ez annak ellenére, hogy maga Darwin a végső kérdés tekintetében – azaz az anyag keletkezését illetően – agnosztikus maradt, a fajok keletkezése körüli vitában viszont hangsúlyosan képviselte a „véletlen” meghatározó szerepét. A konfliktus értelmezéséhez hasznos felvetés Moore javaslata, amennyiben úgy véli „a törésvonalat ne vallás és tudomány, hanem vallásos tudomány és nem vallásos tudomány között lássuk meg.”⁵²⁴ Mindezek a kérdések megjelennek a teológiai és a természettudományos tárgyak egyetemi oktatásában.

2. A TEOLÓGIA MINT EGYETEMI TANTÁRGY

A teológia és a társadalomtudományok a késő antikvitás ideje óta szoros kapcsolatban vannak egymással, mert mindkét diszciplínában fontos a nyelvi jelenségek vizsgálata, az egyik a Szentírást és a Bibliát tanulmányozza, a másik tudományterületen könyveket, folyóiratokat írnak, szerkesztenek és bírálják. Ez a viszony korábban korántsem az egyenlőségen alapult, hiszen a középkorban a hét szabad művészet „a teológia szolgálólányaként” (*ancilla theologiae*) volt csak művelhető. Csak részben változtak a körülmények a humanizmus idején, amikor a hagyományos latin mellett a görög, a héber és valamennyire az arab nyelv is fontossá vált. Az esetek többségében azonban ez is bibliai vagy vallásos szövegek tanulmányozását jelentette. A 16. századi profán történetírás hatására vált az egyháztörténet teológiai diszciplínává. A 17. században újra kezdődő patrisztika nyomán intenzív kutatás kezdődött az egyházatyák működéséről, ez viszont jótékonyan hatott a teológiai karok rendszerező tevékenységére és a dogmatikára. A filozófiai kar sokáig csak propedagógiai funkciót látott el, amennyiben előkészületet jelentett a magasabb karokon, azaz a teológián, a jogi vagy az orvosi karon folytatott tanulmányokhoz. Franciaországban és Angliában valamint más országokban az arsfakultás elvégzése lehetővé tette alsóbbrendű egyházi hivatalok betöltését, a magasabb egyházi hivatalok betöltéséhez értelemszerűen megkövetelték a teológiai kar elvégzését.

A filozófia és a teológia elsőbbségének kérdése már a 13. század óta viták forrása. A vita egyetemtörténeti vonatkozásaival már a korábbi kötetben részletesen foglalkoztunk.⁵²⁵ A felvilágosodás idejére vonatkozóan mértékadó Immanuel Kant véleménye, amelyben a filozófiai kar elsőbbsége mellett foglalt állást. A 19. század idejére a filozófiai kar teljesen emancipálódott, a tudományos ismeretek növekedése nyomán a katolikus teológia defenzívába került, az evangélikus pedig előre menekült és a filozófiatörténeti alapú szellemtudományi gondolkodás élvonalába küzdötte fel magát.

A felvilágosodás és a Nagy Francia Forradalom alapjaiban hozta nehéz helyzetbe a katolicizmust, az előrehaladott szekularizáció révén feloszlatták a szerzetesrendek egy

524 Idézte In: Pál Eszter (2015): *A viktoriánus Anglia*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 140. o.

525 Mikonya 2014.

részét, az egyházi javakat állami kezelésbe vették, így a pápaság szellemi és gazdasági vezető szerepe is csökkent. Napóleon bukása után a pápai hatalom igyekezett helyreállítani tekintélyét. Ennek egyetemtörténeti vonatkozása az ultramontanizmus és a felvilágosodás-ellenes tradicionalisták küzdelmében jelenik meg. Az ultramontanisták neves képviselője a müncheni egyháztörténész *Ignaz von Döllinger* (1799–1890) aki 1848-ig hevesen ellenzi a felvilágosodással kezdődő szekularizációt és minden tekintetben a katolikus egyház feltétel nélküli híve. 1848-ban képviselő lesz a Frankfurter Nemzetgyűlésben. Nézeteinek változása ezután következik be, mert az erős lutheránusokkal szemben a katolicizmus védelmére törekszik, ennek részeként kérdőjelezi meg a pápai tévedhetetlenséget, ezért 1871-ben IX. Pius pápa kiközösíti, így nem taníthat tovább az egyetemen. A liberális szellemiségű IX. Pius Gaetából Rómába való visszatérése után (1850) változtatott egyházpolitikáján. Döllinger exkommunikáció előtti utolsó egyetemi előadásában arra figyelmezteti a teológus hallgatókat, hogy bizonyos kételkedéssel éljenek a stúdiumok során

„mert a tudomány egyik területén sem találunk annyi hazugságot, hamisítást és fikciót, mint az egyháztörténetben.”⁵²⁶

Döllingerrel nem zárult be a kiközösítések sora, 1871 áprilisában bonni, bresloui és braunsbergeni ultramontanista professzorok is erre a sorsra jutottak. Az már a politikai játszmák része, hogy II. Lajos bajor király 1873-ban élethosszig tartóan kinevezeti Döllingert a Bajor Tudományos Akadémia elnökének.

1910-ben a haladóbb szemléletű X. Pius (pontifikálva 1903–1914 között) megköveteli a lelki gondozást és oktatást végző papoktól az antimodernista-esküt. Az ultramontanizmus sajátos hatása, hogy a szabadabb teológiai gondolkodásra a püspöki felügyelet alá tartozó szemináriumokban nyílt nagyobb lehetőség. Franciaországban 1806 után már alig volt hallgató az egyetemi teológiai karokon. A spanyol egyetemeken a teológiai karok színvonalával van gond – holott ezek a magasabb egyházi tisztségek betöltésére készítenének fel – 1854-ben ugyan visszaállítják őket az egyetemen, de 1868-ban meg is szűnnek. Olaszországban is átévődik a hangsúly a püspöki szemináriumokra és szerzetesrendi iskolákra. A római Kúria 1834/35-ben a belga püspökök javaslatára Leuvenben katolikus egyetemet hoz létre. A francia püspökök 1875-ben – a leuveni mintát követve – teológiai karokat létesítenek Angersben, Lille-ben, Lyonban, Párizsban és Toulouse-ban. A svájci Freiburgban az 1889-ben alapított Katolikus Egyetemen, pápai jóváhagyással a dominikánusok működtetnek teológiai kart.

Németországban más a teológiai karok helyzete, ugyanis itt megmaradnak szoros egyetemi kötelékben, sőt egyes egyetemeken a katolikus és protestáns teológiát egymással párhuzamosan oktatják. A teológiai karokon szokványosan a következő tanszékek léteznek: ó- és újtestamentumi exegézis, apologetika, általános és speciális dogmatika, egyháztörténet, egyházjog, gyakorlati, morál és pasztorál teológia, helyenként általános vallástudományt, keresztény archeológiát és missziós ismereteket oktatnak. Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia 16 teológiai karán számos teológust képeztek, köztük sokan jelentős teljesítményt nyújtottak a teológiában, amit részben annak köszönhettek, hogy a protestantizmus közelsége miatt itt termékeny viták bontakoztak ki. A viták sokféle teológiai koncepciót hívtak életre. Voltak köztük olyanok, amelyeket

526 Conzemius, Victor (2008): *Wissenschaftsfreiheit und katholische Theologie*. 254. o.

a pápa elítélt, ilyen például a münsteri *Georg Hermes* (1775–1831) tanítása. Hermes teológiáját az emberi értelemre alapozta és a hitet az autonóm ember mint tudatos erkölcsi lény produktumának tekintette. A tübingeni teológiai iskola Schelling transzcendentális idealizmusát kombinálta a hegeli élő-szellem fogalmával és a romantika misztikus jegyeivel. E koncepció iránt fogékonyak mutatkoztak Münster, a Breisgau menti Freiburg és Gießen egyetemei. A tübingeni teológiai iskola nagy eredménye a történeti dimenzió beemelése a dogmatikába, amit a *Carl Hefele* (1809–1893) egyháztörténész által szerkesztett „*Consiliengeschichte*” adott közre. 1825-ben a Landshutból Münchenbe helyezett egyetemen a protestáns filozófus *Schelling* (1775–1854) a kereszténység egyik katolicizmushoz közelítő változatát dolgozta ki. Németországból számos kezdeményezés indult a reformkatolicizmus irányába, amit a modern természettudományos gondolkodás és a liberális eszmék együttesen tápláltak. Ezzel provokálták az ultramontanistákat, akik 1879 után a neoskolasztikus nézetekre alapozták dogmatikai koncepciójukat. Ennek történeti dimenziója a középkori skolasztikai kutatások irányába vezet és ennek számos eredményes művelője dolgozik a német egyetemeken.

Franciaországban a papképzés 1875-ig szinte csak a szemináriumokban történik. A képzést – *Ernest Renan* (1823–1892) szerint főleg a hagyományos dogmatika alapján végzik. Renan a héber nyelv alapján, filológiai alapon tanulmányozta a Bibliát. Korszakalkotó jelentőségű művet ír az arab Arisztotelészt kommentáló Averroes-ről és a szíriai archeológiai ásatások leleteiről. Munkái elismeréseként 1862-ben kinevezik a héber nyelv professzorának a Collège de France-ba. 1863-ban adja közzé híres művét *Jézus élete* címmel, ebben Jézust nem Isten fiaként, hanem zseniális, a történelmet alakító emberként ábrázolja. A francia püspöki kar nyomására 1864-ben meg kell válnia tanszékétől, amit csak 1871-ben, a császárság bukása után kapott vissza. Sémi nyelvészeti, vallástörténeti és filozófiai, valamint kultúrtörténeti írásait nagy érdeklődéssel olvasták. Az újszerű teológiai elgondolásokat így érdekes módon az írók vetik fel, ilyen *François-René Vicomte de Chateaubriand. Felicité de Lamennais* (1790–1861) magával ragadó stílusával és a vallásos szocializmus eszméjével igen népszerű Belgiumban, Olaszországban és Angliában. Eléri azt is, hogy a hermenista tanokat Németországban is megismerik.

A katolikus teológiai megújulás igen összetett folyamat. Az új gondolatok megjelenítőinek útját meg nem értés, félreértés és exegézis is kísérheti. *Alfred Loisy* (1857–1940) 1881-től a párizsi Institut Catholique professzora hebreisztikából és később exegézisből. Egyedi bibliakritikája az Újtestamentumra épülő apologetikáján alapult, ezzel relativizálva az egyházi dogmákat. Mindez 1908-ban X. Pius pápa részéről exkommunikációhoz vezetett. A leuveni egyetemen Lamennais után *Pierre François Xavier de Ram* (1804–1865) 31 éven keresztül töltötte be a rektori tiszteletet. A nemzeti egyháztörténetet szigorúan forrásokra alapozva kutatta. Ramnak köszönhetően folyathatták újra 1837-ben Brüsszelben az *Acta Sanctorum* monumentális bollandista mű kiadását. A leuveni iskola legjelentősebb képviselője a filozófus *Gérard Ubaghs* (1800–1875), aki egy platonista-ágostoni alapokon nyugvó metafizikán dolgozik. Ubagh tanításait Ram-ra való tekintettel csak 1869-ben kifogásolták Rómában, ennek hatására Ubaghs lemondott a katedrájáról. Olaszországban a filozófus *Antonio Rosmini* gróf (1797–1855) fejtette ki tanait és 1823-ban megalapította az Institutum Charitatis kongregációt. Kifogásolta az állam és az egyház szoros összefonódását, és az egyház elidegenedését a néptől. Saját programot alkotott a vallás megújulását és a polgári társadalommal való dialógust szolgálva. Az ultramontanisták 1849-ben elérték Rómában Rosmini egyházpolitikai vonatkozású írásainak betiltását és cenzúrázását. Minden erőfeszítés ellenére Rómában mégiscsak

érvényesült a modernizmus. Kiemelkedő képviselője *Ernesto Buonaiuti* (1881–1946) egyháztörténész, a római papnevelde tanára, az egyház közösségi szerepének erősítésével és a radikális evangélikus etikai nézetek átvételével próbálkozik, 1915-ben Rómában az állami egyetemen vezeti az egyháztörténeti tanszékét, 1926-ban exkommunikálják, 1932-ben megtagadja a hűségesküt a fasisztáknak, ezért el kell hagynia tanszékét. A neoskolasztikus megújulás képviselője Piacenzában *Vincenzo Buzzetti* (1777–1824), ezt a tanítást XIII. Leo 1879-es enciklikájában hivatalos egyházi tanná tette. A neotomista megújulás képviselője a protestánsoktól áttért filozófus *Jacques Maritain* (1882–1973). 1936-ban adja ki egyre időszerűbbé vált, marxizmussal vitázó írását *Humanisme intégral* címmel. A jezsuita *Teilhard de Chardin* (1881–1955) természettudományos alapra helyezkedve kívánja megújítani a teológiát. Hasonló evolúciós alapú megújulást képvisel *Henri de Lubac* (1896–1991). A pápák helyzete meglehetősen nehéz ebben az időszakban. A volt jezsuita *XIII. Leo* (1810–1903) egyik enciklikájában úgy nyilatkozik a francia püspökökről, hogy a várfalak védelme helyett, ami feladatuk lenne, állandóan réseket vágnak bele. Már XIII. Leo is felismerte a helyzet tarthatatlanságát és eredményes lépéseket tett az ultramontanisták és a modernisták közötti konfliktusok tompítására. Ennek számos konferencia, folyóirat és más publikációk a bizonyítékai.

A modernizmus és az ultramontanizmus között a jövő felé vezető kiút keresés leghíresebb képviselője *John Henry Newman* (1801–1890). Az oxfordi egyetemi prédikátor az egyházatyák műveinek alapos tanulmányozása és az anglikán egyház megújítási törekvéseit követően 1845-ben katolizál. Az ultramontanisták által liberálisnak aposztrofált Newman elfogadja a pápai tévedhetetlenség tanát és akceptálja a kor tudományos eredményeit. Balról és jobbról is elhatárolódik korábbi társaitól, így többek között *Lord Actontól*. Aldenham bárójától (1834–1902), aki történészként és Döllinger tanítványaként a reformkatolicizmus híve, de elhatárolódik ugyancsak oxfordi konvertita westminsteri hercegprímástól, *Henry Edward Manning* (1808–1892) kardinálistól is. XIII. Leo Newmant 1879-ben bíborossá kreálja. Az 1851-ben alapított dublini egyetem első rektoraként lehetősége nyílik egy ideális egyetemi program megszerkesztésére, amit 1852-ben *Discourses on the Idea of a University* címmel meg is jelentett, de tervét nem tudja megvalósítani, ezért 1858-ban tisztról lemond.

A francia forradalom után 1850-ig mintegy 100 európai egyetem létezik. Ezek kétharmada katolikus országokban található. A maradék egyharmadból 17 van Németországban és Skandináviában, anglikán Oxford és Cambridge, 10 protestáns egyetem van Svájcban, Hollandiában és Skóciában és 4 ortodox Oroszországban. A számok mellé fontos kiegészítés, hogy a protestáns lelkészek állami alkalmazottak és egyetemen képzik őket; az evangélikus teológiai karok pedig általában meglehetősen nagy létszámúak, mert egyfajta általános értelmiségi képzést is szolgálnak.

Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher (1768–1834) ifjúkorában németre fordítja Platón írásait. Életében a nagy lehetőséget a berlini egyetem alapításában való közreműködés és ennek részeként a teológiai kar működését meghatározó szakvélemény elkészítése jelenti. Kedvenc elképzelését – az egyetemi istentisztelet bevezetését – ugyan nem sikerült elérnie, de más területen sikeres. Véleménye szerint a teológiát át kell hatnia annak a gondolatnak, hogy a tudományos és gyakorlati tevékenység vallásos értelmet nyerjen. A teológiai szemináriumok szokványosan két részből állnak:

1. az Ó- és Újtestamentum filológiai elemzéséből
2. az egyháztörténeti és történeti megközelítésből.

A 20–30 felvett hallgató számára ösztöndíjakat és jutalmakat hirdetnek meg. Díjakat latinul írt tanulmányokkal lehetett nyerni. A szeminárium irányítása a dékán hatáskörébe tartozik. A teológiai szeminárium felszerelésének meghatározó része a szervesen hozzátartozó könyvtár, ahol a diákok és a tanárok együtt dolgozhatnak. 1876-tól az elméleti teológiai képzés mellett gyakorlati képzést nyújtó szeminárium is létesült, ahol homiletikát és katetikai gyakorlatokat tartanak. Új irányzat a bibliai archeológia és az epigráfiai anyagok tanulmányozása. Kiegészítésként még egyházi régiségtant is oktatnak. Schleiermacher következetesen síkraszállt a teológiai tanok és a kutatás szabadsága mellett. Amikor egyik kollégája *De Wette* 1819-ben védelmébe vette Kotzebue gyilkosát és ezért elbocsátották állásából, akkor Schleiermacher a teológiai kar nevében védelmébe vette ezt a kollégát. Amikor ennek ellenére nem változtattak a döntésen, Schleiermacher engedélyezte, hogy az ügy minden iratát megjelentessék és a nyilvánosság szolgáltasson igazságot. Tanításai között a legnagyobb hatást a vallásra vonatkozó felfogása váltotta ki, e szerint a hit lényege nem a gondolat és nem is a cselekvés, hanem a szemlélet és az érzelem. Ezt a gondolatot a pietizmusból veszi át, de nem azonosul sohasem annak fundamentalista szélsőséges megvalósulási módjával, az extázisig vitt jámborsággal. Schleiermacher a vallási liberalizmus képviselőjeként – most nem említett professzor társaival együtt – hozzájárult ahhoz, hogy a német teológiai iskolákat a világon mindenütt elismerjék. Angliában a cambridge-i teológiai iskola olyan vezető tudósokkal működik, mint *Brooke Foss Westcott* (1825–1901), *Joseph Barber Lightfoot* (1829–1888) és *Fenton John Anthony Hort* (1828–1892). Róluk mondják, hogy új szintre emelték az újtestamentumi kutatást, de belevitték az angol óvatosságot és józanságot. Oxford teológusai elismerték nemzetközi szinten is, de munkásságuk nem gyakorolt maradandó hatást az anglikán egyházra. Oxford, Cambridge és Leiden legnagyobb teljesítménye a sémi nyelvek alapján végzett Bibliainterpretáció, a keleti nyelvek tanulmányozása és a vál-lásos irodalom gondozása. A német származású, de Oxfordban alkotó nyelvész *Max Müller* (1823–1900) a monumentális szanszkrit Rigvéda kiadásával aratott osztatlan elismerést. Más vallásokkal foglalkozó műhelyek jöttek létre Heidelbergben *Georg Friedrich Creuzer* (1771–1858) vezetésével. Az ő híres munkája a négykötetes, *Az ókori népek, különösen a görögök szimbolikája és mitológiája* című sorozat. Ebbe a tevékenységbe aktívan bekapcsolódtak az antropológusok – *Sir Edward Burnett Tylor* (1832–1917) Oxfordból és *Sir James George Frazer* (1854–1941) Cambridge-ből, de szerephez jutottak a szociológusok is, köztük a Sorbonne-ról *Émile Durkheim* (1858–1917) és tanítványa *Marcel Mauss* (1872–1950).

3. A FILOLÓGIA ÉS A SZELLEMTUDOMÁNYOK AZ EGYETEMEKEN

A francia *Renan* a filológia kedvéért mondott le egyházi pályáról, mert életcéljának tekintette a filológiai alapozású kritika művelését. Szerinte a filológia a szellem tárgyainak egzakt tudománya. Ugyanolyan a humán tudományok számára, mint a fizika vagy a kémia a test fiziológiájának megismeréséhez.⁵²⁷ Renan a filológia feladatának a szellemiség történeti kialakulásának egzakt vizsgálatát tekintette. Nem minden tudós társa értett egyet a filológia iránti lelkesedésével. *Gustave Lanson* (1857–1934) erről így vélekedik 1894-ben kiadott francia irodalomtörténetében:

527 Idézte In: Rüegg, Walter (2004): *Theologie und Geisteswissenschaften*. In: Rüegg 2004. 345. o.

„Az irodalom nem tárgya a tudománynak, ez gyakorlat, ízlés és élvezet. Ezt nem lehet tudni, nem lehet tanulni, ezt műveljük, alkalmazzuk és kedveljük.”⁵²⁸

Lanson 1902-ben az irodalomtudományos megközelítésének szószólója, az irodalmi alkotás a szépségben való szubjektív gyönyörködést jelent, ennek elérése érdekében alá kell vetnünk a művet az értékelés, a megkülönböztetés, a behatárolás és a vizsgálat módszerének. A görög tragédiákat például csak az adott kultúra szemszögéből nézve lehet igazán megérteni.

A szellemtudományok kifejezésnek egyébként nincs a németen kívül (Geisteswissenschaften) más nyelvben pontos megfelelője, az angol humanities, az amerikai human studies, a francia sciences humaines nem adja vissza ennek pontos tartalmát. A fogalom *Wilhelm Dilthey*-től (1833–1911) származik, aki olyan tudományokat értett alatta, amelyek a történeti-társadalmi valóságot egészükben vizsgálják és értik. A 20. század folyamán kiváltak ebből a rendszerből a gazdasági és a társadalomtudományok, így manapság szellemtudományok alatt a filológiai tudományokat és a velük kapcsolatos filozófiai és történeti diszciplínákat értjük.⁵²⁹ *Dilthey* elhatárolta egymástól a történettudományt és a szellemtudományt. Előbbinek azt a feladatot szánta, hogy a történéseket megmagyarázza, utóbbinak pedig azt, hogy a történéseket belülről értse.⁵³⁰

A berlini egyetem filológiai szemináriumának igazgatója *August Böckh* (1785–1867) módszertani előadásokat tartott. 1812 és 1867 között folyamatosan tartott szemináriumain 1602 fő vett részt.⁵³¹ Előadásai során hiányolta a filozófiai és a történeti tudományok új eredményeinek felhasználását. Nehezményezte, hogy a neves holland filológusok az ókortudományi ismeretekre felfűzve, mintegy lineárisan közelítik meg a filológiai jelenségeket. Böckh a *ciklikus megközelítés* híve, amelyben mindent egy pontra vezetnek vissza és innen indulva, a periféria felé haladva, minden részletet feldolgoznak. Böckh ezt a pontot – az összefüggések magvát – egy népet, vagy egy korszakot egyesítő mindent átható elv megnevezésében látja. Az ókori kultúrákat ugyan egyenlő értékűnek tekinti, de az európai kultúra alapjaként a klasszikus görög és a római kultúrkört határozza meg.⁵³²

Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831) kultúrfilozófiai elmélete is feltételezett egy ilyen régmúltban rejlő szellemiséget. Hegel a régmúlt tanulmányozását olyan szellemi fürdőzésnek tartotta, amelyben a lélek megmártózva megszerzi a számára pótolhatatlan alapokat a tudomány műveléséhez és ízlésének fejlesztéséhez. Ennek elérése érdekében, tanulmányozni kell a népek

„táplálkozási és lakásviszonyait, erkölcsüket és elképzeléseiket, ha úgy gondoljuk nem árt a tévedéseiket és az előítéleteiket is vizsgálni és magunkévá tenni, hogy otthonosan mozogjunk ebben a térben”⁵³³

Az ókori nyelvek és az ókori népek története – a humanizmustól eltérően, ahol mindent szubjektíven értelmezett formában dolgozták fel – most a szakszerű tudományos

528 Idézte In: Rüegg, Walter (2004): *Theologie und Geisteswissenschaften*. In: Rüegg 2004. 344. o.

529 Idézte In: Rüegg, Walter (2004): *Theologie und Geisteswissenschaften*. In: Rüegg 2004. 345.

530 Briggs, Asa (2004): *Geschichte und Sozialwissenschaften*. In: Rüegg 2004. 384. o.

531 Idézte In: Rüegg, Walter (2004): *Theologie und Geisteswissenschaften*. In: Rüegg 2004. 352.

532 August Böckh könyvtárát teljes egészében az amerikai University of Michigan vásárolta meg.

533 Idézte In: Rüegg, Walter (2004): *Theologie und Geisteswissenschaften*. In: Rüegg 2004. 347.

módszerek alkalmazása révén objektíválódik és az egész emberiség érdekeit szolgálhatja. Ez a magyarázata annak, hogy miért vállalkozott annyi német teológus, történész, nyelvész és irodalmár a 19. században az ókori társadalmak komplex megismerésére. A komplexitás a filozófia, a hermeneutika, a földrajz, a meteorológia, a történelem, a kronológia, a numizmatika, az archeológia, az epigráfia és még több más megközelítési lehetőség integrálását jelentette. A német tudósok ókortudományhoz való viszonyában, különösen a görög kultúra iránti vonzódásukban talán egyfajta pótlékot kereshettek elvesztett hitükért. Másrészt az antik életforma tudományos-kritikai alapokra helyezett rekonstrukciójában egy történetileg konkrét szellemiség megvalósulását látták. Ezzel együtt azt is szükségesnek tartották, hogy ezt az idealizált hellusképet objektív alapra helyezték. Böckh 1817-ben megjelent mesterművében *Der Staatshaushalt der Athenen* az ókori görögök életének fénykorát és árnyékos oldalát tanulmányozva, arra a következtetésre jutott, hogy

„A hellének művészetük fényében és szabadságuk virágjában nem olyan szerencsések, mint azt sokan gondolják: már magukban hordozták az elmúlás magvát, és a fát ki kell vágni akkor, amikor már elkorhadt.”⁵³⁴

August Böckh 1811-ben, 26 éves korában lett professzor Berlinben, és 56 éven keresztül folyamatosan oktat ugyanott.⁵³⁵ Vele kezdődik meg a klasszikus filológia besorolódása a rendes egyetemi tantárgyak közé. Ezt követően sorra alapítanak klasszika-filológiai egyetemi tanszékeket, létrejönnek a filológusokat tömörítő egyesületek és folyóiratok, köztük a legismertebb az 1881-től megjelenő *Philologische Wochenschrift*. Nagyon fontosak a filológusok számára az ókori szövegeket gyűjtő, tároló, rendszerező múzeumok, gyűjtemények. Berlin, Párizs, London múzeumai a legfontosabb ilyen jellegű lelőhelyek. Sok Németországból menekülni kényszerült tudós talált működési tereket az angol elit egyetemeken: ilyen *Felix Jacoby* (1876–1959), *Paul Maas* (1880–1964), *Rudolf Pfeiffer* (1889–1979) és *Richard Walzer* (1900–1975). Az Oxford University Press klasszikusokat kiadó sorozata a világot általános elismerést aratott.

A **modern filológia** az idők során egyre jobban szakosodik. Legfontosabb területei: a germanisztika, a romanisztika, az anglistika, a később kialakuló amerikanisztika és a szlavisztika. Minden egyetem létrehozta az ezen nyelvek oktatását végző tanszékeit. Előbb-utóbb szakmai szövetségek, szakfolyóiratok és konferenciák szervezésére is sor kerül. A keleti nyelvek kutatása, az orientalisztika valamennyire kapcsolódik a gyarmatosításhoz. Napóleon idején az egyiptomi expedíciók miatt komoly egyiptológiai kutatások kezdődnek, amelyeket más nációnak, így az angolok és a németek is átvesznek. Oroszország politikai érdekeiből adódóan az ázsiai nyitást szorgalmazza, Moszkvában 1814-től létezik a Lazarev Intézet a keleti nyelvek tanítására, 1818-ban Ázsia Múzeumot alapítanak Szentpéterváron. Németországban Bismarck szorgalmazta 1887-ben egy keleti nyelvek tanulmányozásával foglalkozó intézet létesítését a berlini egyetemen. Ennek különleges feladata lett a németek érdekeltségi körébe tartozó afrikai nyelvek kutatása. Az arab nyelvek iránti érdeklődés annak kultúrtörténeti hozadéka miatt mindig is fontos, de kevesek privilégiuma volt. A nemzetközi szakirodalom a magyar *Goldziher Ignázot* (1850–1921) is elismeréssel említi. A sinológusok központja a 19. században

534 Idézte In: Rüegg, Walter (2004): *Theologie und Geisteswissenschaften*. In: Rüegg 2004. 350.

535 Briggs, Asa (2004): *Geschichte und Sozialwissenschaften*. In: Rüegg 2004. 385. o.

Párizs, de Oxford és Cambridge is bekapcsolódnak a kutatásokba. A Kínakutatásban a közös határszakasz és a kereskedelmi kapcsolatok miatt Oroszország és később a Szovjetunió is érdekelt, Szentpétervár egyetemén a kínai és mandzsúriai nyelvekkel foglalkozó tanszékeket alapítanak. Az afrikaisztikai kutatások szorosan kapcsolódnak a missziós tevékenységhez és a gyarmatosításhoz. Londonban 1788-ban alakul meg az African Society, 1873-ban berlini tudósok kezdenek kutatásba az Egyenlítő környékén, 1876-ban a belgák, 1890-ben a franciák hoznak létre intézeteket és folyóiratot is megjelentetnek.

Az **összehasonlító nyelvtudomány** kezdetei Párizssal hozhatók kapcsolatba. Már a humanizmus idején megteremtődtek itt ennek a tudománynak a csírái, amihez a többnyelvű bibliakiadások vagy Arisztotelész etikájának a többnyelvű változatai adták meg az alapot. Egy zürichi professzor, *Conrad Gessner* (1516–1565) már 1555-ben huszonkét nyelven adta ki a „Miatyánkot”. 1806-ban egy másik tudós, *Cristoph Adelung* (1732–1806) már 500 nyelven és dialektusban cselekedte meg ugyanezt. Az összehasonlító nyelvészet korai művelője *Sir William Jones*, akinek legfőbb érdeme a strukturális rokonság felfedezése a szanszkrit és más európai nyelvek között. *Friedrich Schlegel* a középkori irodalom kutatója Párizsban elsajátítja a perzsa és a szanszkrit nyelvet, közben paleontológiával is foglalkozik, ezáltal új módon közelít nyelvészeti kérdésekhez. *Jakob Grimm*, aki 1805-ben Savigny asszisztenseként van Párizsban, a svéd botanikus Linné rendszerétől befolyásolva alkotja meg úttörő jelentőségű német nyelvtanát. A 21 éves diák *Franz Bopp* 1812-ben Párizsban az arab és a szíriai nyelv tanulása mellett, felhasználva a császári könyvtár kéziratgyűjteménye adta lehetőségeket szanszkrit nyelvet tanul. Ennek eredménye 1816-ban megjelentett korszakalkotó munkája az indogermán nyelvek konjugációs rendszerének strukturális analíziséről. Későbbi londoni és berlini professzorsága idején írja meg az indogermán nyelvek összehasonlító grammatikáját. Bopp egyébként a befolyásos Wilhelm von Humboldtnak köszönhette berlini kinevezését. *Wilhelm von Humboldt* maga is foglalkozott nyelvészettel, mégpedig a nyelvet a filozófiai antropológiával egyesítve. Először a baszk nyelvet majd később az amerikai indiánok, és Jáva szigetének Kawi nyelvét tanulmányozta. Szerinte

„a nyelv a népek szellemiségének külső megjelenítése; a nyelv a szellemiségük, a szellemiség pedig a nyelvük.”⁵³⁶

Az összehasonlító nyelvészet ösztönzően hatott más diszciplínákra, így a fonológiára, vagy akár a modern lingvisztika genfi iskolájában *Ferdinand de Saussure* (1857–1913) munkásságára is. *Émile Durkheim* a Sorbonne professzoraként empirikus szociológiai koncepcióját a nyelvi tényekre alapozva alkotja meg.

A filozófia a maga három részterületével, a fizikával, az etikával és a metafizikával kezdettől fogva a felsőoktatás meghatározó része, kezdetben propedagógiai előkészítésként a későbbi tanulmányokra készít fel, majd később önállóan művelt diszciplína. Az ars fakultáson a trivium és a quadrivium tárgyait a filozófiából levezetett természettudományi, morális és történeti tudományokkal együtt tanították. Az angol faculty of arts ezt a hagyományt egészen a 19. század végéig folytatja. Ebből a rendszerből lefelől a természettudományok váltak ki, mégpedig a skót egyetemeken, de ott is csak részben; a teljes szétválás a későbbi városi egyetemeken és a szakfőiskolákon valósult meg.

536 Idézve In: Rüegg, Walter (2004): *Theologie und Geisteswissenschaften*. In: Rüegg 2004. 373.

A filozófia fontosságát a teológiával, a jog- és orvostudománnyal szemben *Immanuel Kant* alapozta meg azáltal, hogy ameddig az előbbieken említett tudományok mint állami és egyházi személyeket képző karok nem szabadok, addig a filozófiai karok – amennyiben tárgyuk a cél nélküli megismerés – az akadémiai szabadság és önmeghatározás legfontosabb letéteményesei. A berlini egyetemen minden tudomány oktatásának alapja a filozófiai képzés minden karon, a filozófia itt a teológia szolgálatlányából a képzési rendszer „úrnőjévé” válik. A teológus és filozófus *Schleiermacher* ezt így látja: a jövődöbéli lelkészekről, jogászokról és orvosokról elvárható a filozófiai vizsga letétele és ennek a képzésnek az eredménye szemmel láthatóan megmutatkozik a publikációkban.

A filozófiai karok egységes felépítése a 20. század közepéig fennmaradt Németországban, az Osztrák–Magyar Monarchiában, Svájc német részében és Svédországban. Az utóbbi két országban létezett egy filológiai-történeti és egy matematikai-természettudományos intézeti elkülönülés. Németországban oly erősen tartotta magát az az elgondolás, hogy csak a filozófia biztosíthatja a természet és társadalomtudományok szellemi egységét, hogy a legtöbb német egyetemen – kivételek Tübingen (1869), Straßburg (1872), Heidelberg (1890), Freiburg (1910), a Majna menti Frankfurt (1914) – csak az első világháború után alapíthattak matematikai-természettudományi kart. Köln, Kiel, Marburg egyetemei egészen 1960-ig, Bécs és Gráz egyetemei pedig 1975-ig kitarítottak az egységes filozófiai karok mellett. Franciaországban és Hollandiában a Napóleon utáni újjászervezés során a társadalom és természettudományi karok elkülönültek egymástól. Ugyanez érvényes Dánia, Spanyolország Norvégia és Olaszország viszonyaira is.

Maga a **filozófia tantárgy** a nagyobb egyetemeken kettő, a kisebbekben egy tanzással van képviselve. A filozófiatanszékek professzorai – amilyen *Schleiermacher* Berlinben, *Victor Cousin* (1792–1857) Párizsban, *Giovanni Gentile* (1785–1944) Rómában nem csak egyetemi reformerek, hanem hatókörük ennél jóval szélesebb és hatékonyan formálják tágabb környezetük szellemiségét. A korabeli filozófusok között van azonban egy markáns eltérés. Ugyanis az ismert német filozófusok legnagyobb része egyetemi professzor is. Ebbe a körbe tartozik *Fichte*, *Schelling*, *Kant*, *Hegel*, később *Dilthey*, a fenomenológus *Edmund Husserl*, az egzisztencialista *Martin Heidegger* és *Ernst Cassirer* kultúrfilozófus. Más, nem kevésbé híres német filozófusok azonban nem választották az egyetemi katedrát: ilyen *Arthur Schopenhauer* (1788–1860) aki a tanárokkal fennálló ideológiai viták miatt maradt el az egyetemtől; a radikális materialista *Ludwig Feuerbach* (1804–1872) betegség miatt maradt el; *Friedrich Nietzsche* (1844–1900) és *Karl Marx* (1818–1883) egyetemi karrierjét politikai nézeteik tették lehetetlenné.

Mások viszont egyáltalán nem is akartak egyetemi professzorok lenni. Ennek ellenére megtalálták a módját annak, hogy publikáljanak és az érdeklődők számára előadásokat tartsanak. Ilyen *Auguste Comte* (1798–1847) akinek pozitivistá tanítása még Dél-Amerikába is eljutott. *John Stuart Mill* (1806–1873) radikális liberalizmusát és utilitarista felfogását az egyetemen kívül terjesztette. Ugyanez érvényes az eredetileg vasúti mérnökből lett filozófusra *Herbert Spencerre* (1820–1903) vagy *Charles Robert Darwinra* (1809–1882). *Henri Bergson* (1859–1942) nem a Sorbonne-on, hanem a Collège de France-ban tartotta a biológia, esztétika és a lélektan újfajta felfogásáról szóló előadásait. Ebből az is következik, hogy azokban az országokban, ahol a német mintá egyes elemeit később vették át, ott tovább megmaradt a filozófia a hagyományos humán képzés részének. Így a francia líceumok vagy collége-ek utolsó évfolyamán filozófiát oktatnak, az angol elit egyetemeken az általános műveltséghez tartozó logikai szabályokat, a morális alapelveket oktatják ebben a keretben. A humboldti modellt követő egyetemeken a filozófiát tudományos diszciplínaként oktatják, mégpedig minden karon meghirdetett kurzusok formájában.

Az egyik első folyóirat, amelyik a filozófiát még mint a humanizmus megértését segítő enciklopédikus tudományként tárgyalta, az 1665-ben alapított Royal Society of London. 1847-ben tartották a német filozófusok első találkozóját. Halléban 1852-ben jelent meg filozófiai folyóirat. Az 1870-es években sok német, osztrák, magyar, svéd egyetemen alapítanak filozófiai intézeteket. A tudományos fejlődés előre haladtával párhuzamosan a filozófia terén is megkezdődik a specializálódás és ez további új tanszékek alapításához vezet.

A **történettudomány** 1800 utáni fejlődése a társadalmi érdeklődés fokozódásával magyarázható. Valójában nem is akadémiai diszciplínaként vagy egyetemi tantárgyként vált fontosá, hanem a tudományos gondolkodás új formájaként és módszereként, ahogy ezt a maga korában nagyra értékelt angol történész *Lord Acton* állította.⁵³⁷ A történelemtudomány új kritikai megközelítése legelőször a teológiát, majd a filozófiát érintette, de nem hagyta érintetlenül a jogtudományt sem. De a történettudományt sem hagyták érintetlenül a 20. század tudományos eredményei, különösen az etnográfia, az antropológia, a földrajz, a pszichológia, a demográfia, a szociológia és a közgazdaságtan egyes nézeteinek a beemelése adott új szempontokat a történeti vizsgálódáshoz. A történettudomány új helyzete befolyásolta az egyetemi tanrendszert, helyet kellett keresni az egyre inkább specializálódó tanszékeknek. Kezdetben még a periodizáció problémája – azaz az ókorra, középkorra, kora újkorra, a 19. és a 20. századra való felosztás – kötötte le a történettudományt, ám később megjelenik a működés helye szerinti felosztás, azaz a helyi, regionális, európai és a globális szemlélet. Ismeretes még a tevékenység szerinti megkülönböztetés, azaz a katonai, egyházi, alkotmányos, politikai, diplomáciai, gazdasági, társadalmi és kulturális problémák történeti vizsgálata. A különböző történettudományi ágak fontossága állandóan változik, kezdetben a politikatörténet és az alkotmányos kérdések vannak a középpontban, később a gazdaságtörténeté lesz jó ideig a vezető szerep. A 20. században újként jelenik meg a művelődéstörténet – centrumában a közoktatással és az oktatástörténeti mozzanatokkal, köztük az egyetemtörténettel is, ennek *Hasting Rashdall* (1858–1924) álltak 1895-ben kiadott klasszikus háromkötetes művével a középkori európai egyetemek történetéről. Ehhez hasonlóan fontos *Johann Friedrich Ludwig Wachter* (1767–1838) 1820-ban kiadott kétkötetes „*Geschichte der historischen Forschung und Kunst*” című könyve. Időközben a történeti szakfolyóiratok száma is nőtt és azok tudományos minősége is jelentősen javult. A történettudomány művelésének nagy iskolái a német, az angol és a francia kultúrkörhöz kapcsolódnak annak számos művelőjével.

A **német történettudományi iskolát** *Barthold Georg Niebuhr* (1776–1831) munkássága tette nagygyá. A Koppenhágában született Niebuhr Berlinben forráskritikára alapozott antik Rómáról szóló művével aratott elismerést. 1858-tól az ő követője Berlinben a politikus, jogász és ókortörténész *Theodor Mommsen* (1817–1793). Mommsennek liberális beállítottsága miatt 1848 után meg kell válnia lipcsei tanszékétől, innen Zürichbe, onnan pedig Breslauba távozik, ott írja meg 1854–1856 között híres „*Römische Geschichte*” című könyvét és ezután kerül Berlinbe.⁵³⁸ Göttingenben *Johann Christoph Gatterer* (1727–1799) alapít 1764-ben történettudományi intézetet. Itt működnek egy ideig (száműzetésükig) a *Grimm-testvérek* is egy új tudóstípus a „könyvtáros-profesz-

537 Briggs, Asa (2004): *Geschichte und Sozialwissenschaften*. In: Rüegg 2004. 379. o.

538 Mommsen fennmaradt levelezéséből kiderülnek egy iskolateremtő személyiség mecenatúrájának részletei, azaz kiket látott el ajánlással és kiket utasított el valamely állás elnyerése érdekében. A részletes elemzés kimutatja egy domináns iskolateremtő személyiség hatásának pozitív és negatív következményeit. In: Rebenich, Stefan (2012): „*Geben Sie ihm eine gute Ermahnung mit auf den Weg und den Ordinarius*” 369–372. o

szor” megteremtőiként, akik a forráskutatás és rendszerezés terén is sokat lendítettek a történettudományi és a filológiai kutatásokon.⁵³⁹ A német történettudományi iskola további meghatározó személye *Leopold von Ranke* (1795–1886), külföldön ő legismertebb német történész és a később historizmusnak nevezett irányzat alapítója. Ranke igen fontosnak tartotta a magán, a nyilvános, az egyházi és az állami levéltárak megnyitását. Történeti felfogását jól tükrözi az alábbi idézet, mely szerint a történettudományt

„fontos helyesen alkalmazni. Amennyiben először egy álláspontot választunk és azt megkíséreljük a tudományba bevinni, akkor a benyomások hatnak a tudományra, és nem a tudomány a tényekre.”⁵⁴⁰

Tehát tartózkodjunk a múlt mindenféle előzetes megítélésétől, tudósítsunk mindenről úgy, ahogy az megtörtént. Úgy vélte a történeti tudás több mint tények gyűjtése és rendszerezése, a történettudomány eredményes műveléséhez szükség van az összefüggések intuitív megértésére. Ranke az intézetében elvárta munkatársaitól és tanítványaitól, hogy levéltári forrásokból dolgozzanak. Egyes művei Oxfordban kötelező olvasmánynak számítottak. 91 éves korában bekövetkezett halálakor, 54 művet hagyott maga után. Rankenak számolnia kellett a megosztott Németországgal és ezt a reformációra vezette vissza. Amikor a német történelemben valamilyen egységes, megragadhatót keresett, akkor azt a német néplélekkben vélte felfedezni.

Jakob Burckhardt (1818–1897) kultúrtörténész, többszöri itáliai utazásai alkalmával gazdag anyagot gyűjtött a képi és építészeti alkotások történeti felhasználhatóságáról, amit máig is haszonnal forgatható művei tanúsítanak. *Georg Gottfried Gervinus* (1805–1871) heidelbergi történész nyolc kötetben írta meg a 19. század történetét. Egy másik Ranke tanítvány, *Karl Lamprecht* (1856–1915) Lipcsében 12 kötetben adta ki lélektani megközelítést is alkalmazó német történelmi könyveit.

A 19. században a történettudományi kommunikáció legelterjedtebb formája az előadás. Ezért különösen fontos a jó orgánus és az érdekes előadásmód. *Johann Gustav Droysen* (1808–1884) berlini professzor előadásairól azt jegyezték fel, hogy amikor előadott, szándékosan nagyon halkán kezdett beszélni, gondosan felépített előadása alatt olyan csend volt, hogy egy gombostű leejtését is hallani lehetett volna. *Jakob Burckhardt* előadói stílusáról úgy emlékezett vissza egy tanítványa – *Carl Spitteler* (1845–1924) későbbi Nobel-díjas író – hogy a bázeli professzor sohasem akadt el, nem kereste a szavakat, nem kellett korrigálnia magát, egész előadása olyan volt mint egy áhitat. Teljes egészében felfogta kora szellemiségét, sok jövőbeni történésre utalt is, de előadásait sohasem tette közzé. Droysen egyébként két évvel a jénai csata után született, édesapja katonai lelkész volt a Blüchner-féle csapatban. Berli-ni diákként Hegel előadásait hallgathatta. 1848/49-ben Kiel képviselőjeként, több professzor társával együtt a frankfurti parlament tagja és a poroszok által vezetett német egység híve. Hasonló nézeteket vallott a cseh származású *Heinrich von Treitschke* (1834–1896) is, de egész radikális nézeteket valva még azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy a poroszok erőszakkal egyesítik a nehézkesen mozduló németeket. A történettudomány fejlődésében fontos a specializáció, így a történeti segédtudományok numizmatika, az epigráfia, a papirologia, a propozográfia és a paleográfia fejlődése.

539 Koch, Hans-Albrecht (2008): *Die Universität. Geschichte einer europäischen Institution*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 148–149. o.

540 Briggs, Asa (2004): *Geschichte und Sozialwissenschaften*. In: Rüegg 2004. 384. o.

Angliában viszonylag későn lett egyetemi tantárgy a történelem, de akkor azt sajátos patetikus felfogásban oktatták. Cambridge-ben *Sir John Robert Seeley* (1834–1895) azon a véleményen van, hogy az egyetem legyen a politikusok képzési helye, a politikát a történelem segítségével lehet liberalizálni, a történelemből pedig csak egyszerű irodalmi olvasmány lesz, ha politika nem lehel életet belé. Cambridge-ben 1850 és 1867 között új vizsgarendszert vezettek be (tripos) ennek részeként angol jogból, nemzetgazdaságtanból, erkölcsfilozófiából és történelemből kellett vizsgázni. Minden tárgyat egyetemi professzor adott elő. 1872-től Seeley kezdeményezésére újításként önálló történelem és jogi tripost vezettek be. Később a történelem kivált ebből és más fontos társtudományokkal – alkotmányjoggal, gazdaságtannal és politikatudománnyal együtt – alkotott tripost. Cambridge-ben Seeley után a következő régus professzor az angol történettudományi iskola egyik híressége *Lord Acton* (1834–1904). Különös életére már az is utal, hogy Nápolyban született és Bajorországban halt meg. Egyik mestere a müncheni Ignaz von Döllinger, az ő tanítványaként azt vallotta, hogy az emberek számára az első a vallás, a második a szabadság és ezt a kettőt a történelem köti össze. A történésznek mindenképpen morális kötelezettségei vannak a társadalommal szemben. 1895-ben lett régus professor Cambridge-ben. Székfoglaló beszédében a következőket mondta:

„(a történelem) olyan terület, amelyik messzebbre tekint mint az állami cselekedetek. A mi feladatunk az eszmék formálódásának és nem a végeredményének, azaz a nyilvános történetek okainak megfigyelése és értelmezése.”⁵⁴¹

George Walter Prothero (1848–1912) 1876-tól fellow Cambridge-ben. Más kollégáival együtt összeállította a King's College-ban egy olyan előadás-sorozat programját, amelyik felkészített az egyetemi vizsgákra. Ez olyan sikeresnek bizonyult, hogy a program összeállítóit beválasztották az egyetemi triposbizottságba és részt vehettek a tantervi reformfolyamatban. Ennek részeként a vizsgára egy történeti témájú forrástanulmányokra épülő dolgozatot kellett írni, továbbá a sikeres vizsga teljesítése érdekében egy politikatudományi írásbeli munka és még egy szabadon választott tárgyat kellett választani az ajánlott társtudományok közül. 1914-re több reform után a történelem tripos teljesítése lett az egyik legnagyobb önálló vizsga. Prothero professzor egyébként úgy vélte, hogy a történelem ilyen mértékű ismerete, csak az ez iránt kifejezetten érdeklődők számára ajánlatos, bár minden jelentős diszciplína, ha azt jól adják elő és jó a módszertana formálja a diákok szellemi képességeit.

Oxford régus professzora történelemből *James Anthony Froude* (1818–1894) Anglia történetéről szóló előadásában, az ország történeti fordulópontjának nem 1688-at, hanem 1588-at tekintette, amikor a britek vereséget mértek a spanyol flottára. Oxfordban csak a 19. század közepétől vizsgatárgy a történelem, de az oktatás itt gyorsabban modernizálódott, mint Cambridge-ben. A forráskritika, elsődleges források használata kezdettől fogva követelmény. Az oktatás magas színvonalra legfőképpen a tutoroknak köszönhető, akik a kezdőket bevezették az igényes elméleti tevékenységbe. A 19. század legnevesebb oxfordi professzora *William Stubbs* (1825–1901), az ő legfontosabb kutatási területe a középkori alkotmányosság vizsgálata. Optimista történetészemléletének alapja, hogy „a történelem tudatos mozgalom a jobb világ felé.”⁵⁴² Stubbs egykori hallgatója *Charles Harding*

541 Briggs, Asa (2004): *Geschichte und Sozialwissenschaften*. In: Rüegg 2004. 380. o

542 Briggs, Asa (2004): *Geschichte und Sozialwissenschaften*. In: Rüegg 2004. 391. o

Firth (1857–1936) 1904 és 1925 között a modern történettudomány régius professzora. Ő elismert tudósként folytatja a korábbi oxfordi gyakorlatot, mely szerint az alapképzés a tutorok feladata, a tudományok iránt mélyebben érdeklődőket segítik a professorok. Ez a rendszer működött is, azzal a megszorítással, hogy az alapképzésre sokan, a magasabb szintűre pedig csak nagyon kevesen jelentkeztek. Az oxfordi Balliol College nagyjából ugyanazt a szerepet töltötte be, mint Cambridge-ben a King's College. Oxford egyik sikeres tutora *Arthur Lionel Smith* (1850–1924), aki olyan eredményes a vizsgákra való felkészítésben, hogy „Megjegyzések Stubbsról” című munkáját többen használták és ismerték, mint magának Stubbsnak a munkáit. Oxford specialitása, amit aztán más egyetemek is átvettek az, hogy minden, a tárgyat felvett hallgatótól megkövetelik egy rövid történeti időszakról, vagy eseményről egy szigorúan levéltári forrásokra épülő kutatás elkészítését.

Oxford és Cambridge helyét 1914 után más iskolák vették át, igaz sokszor volt oxfordi tanítványok vezetésével. Ilyen az University of Londonhoz köthető *Albert Frederick Pollard* (1869–1948) által vezetett londoni iskola. Az itteni szemináriumok mintaszerűek a doktori vizsgákra való felkészítés szempontjából. Manchesterben egy másik oxfordi *Thomas Frederick Tout* (1855–1929) alapít történettudományi iskolát, kezdetben az Owen's College-n 1890-ben, amiből aztán 1905-re önálló egyetem lesz. A forrástanulmányokra épülő kutatás-centrikus iskolában kis létszámú szemináriumokban dolgoznak a diákok igen jó eredménnyel. 1905 és 1914 között 80 fő tesz itt doktori vizsgát. Manchester a két világháború közötti időszakban is megőrzi hírnevét, egyik vezető professzora 1931–1953 között a 18. századi angol államigazgatási rendszert kutató lengyel származású *Sir Lewis Bernstein Namier* (1888–1960).

Franciaországban *Jules Michelet* (1798–1874) a romantikus történetfelfogás képviselője. Michelet írt egyetemes történelmet, foglalkozott a reneszánsz korról és megírta a francia forradalom történetét, mégpedig úgy, hogy annak főszereplője a nép. *Élie Halévy* (1870–1937) hat kötetben írta meg Anglia 19. századi történetét. Különösen az a kérdés izgatatta, hogy miért nem alakult ki Angliában a franciához hasonlóan forradalmi helyzet. A 20. században a történészek kedvenc témája a francia forradalom, amit a lehető legtöbb szempontból vizsgálnak. *Georges Lefebvre* (1874–1959) új statisztikai és kvantitatív alapokra épülő kutatási módszert fejlesztett ki, amit aztán mások is alkalmaztak. A francia történelem másik kurrens és állandóan visszatérő témája Napóleon működésének elemzése, erről *Pieter Geyl* (1887–1966) holland történész írt monográfiát, amelyben sokkal kritikusabb hangnemet üt meg, mint a francia történészek. A francia történetírás jelentős újítása az ún. totális történetírás jegyében az új tudományos eredmények felhasználása. *Lucien Febvre* (1878–1956) Bergson-tól tanult filozófiai, Blache-tól tanult földrajzi és Málé-től elsajátított művészettörténeti ismeretei alapján mindezeket az ismereteket fel kívánja használni a történetírásban. Febvre Straßburgban találkozott 1920-ban a közép-korral foglalkozó *Marc Blocchal* (1866–1944), aki osztotta az ő interdiszciplináris érdeklődését. Ketten 1929-ben alapítanak egy folyóiratot, amelyik 1946-ban átalakul az „Annales. Economies, sociétés, civilisations”-szá és a problémacentrikus történetírás vezető orgánuma lesz. Blochot 1944-ben egy német fogolytáborban agyonlőtték. Talán hasonló sorsra jutott volna a bécsi filozófus *Karl Popper* is (1902–1994), ha nem menekült volna el idejében. 1957-ben jelentette meg *A historizmus nyomora* című művét, emléket állítva a nemzetiszocializmus és a kommunizmus áldozatainak.

A Febvre és mások által említett társtudományok – a pszichológia, a földrajz, a közgazdaságtan, a szociológia és mások – a 20. században intenzíven fejlődnek. Képviselőik egy része az egyetemen, mások azon kívül fejtik ki tevékenységüket és az oktatásban előbb-utóbb óhatatlanul meg kell jelenniük, de ennek az időpontja és a körülményei egyetemenként és országonként eltérőek.

Politikai gazdaságtant már 1850-után is kezdnek oktatni, így például *Wilhelm Roscher* (1817–1894) 46 évig oktatta ezt a tárgyat a lipcsei egyetemen. Ausztriában *Joseph Alois Schumpeter* (1883–1950) és *Werner Sombart* (1863–1941) a legismertebb oktatók, utóbbi munkásságát *Max Weber* is elismeréssel illette. Schumpeter 1913-tól a Columbia University-n oktat New Yorkban, közben nyolc évig a bonni egyetemen van és 1932-ben a Harvardra megy. Sokat foglalkozik a gazdasági koncepciók történetével. Eredeti gondolatokat tartalmazó, gazdag forrásjegyzékkel ellátott műveiben nem mellőzi a korszellemre való utalásokat sem.

Cambridge-ben 1903-tól vezetnek be egy tripost gazdaságtanból. Oxfordban ebből a tárgyból jó ideig nem lehet fokozatot szerezni, de itt oktat a kiemelkedő gazdasági szakember *Alfred Marschall* (1842–1924) a neoklasszikus gazdasági modell atyja. A bankár Ricardótól eltérően, aki a földi javak elosztását törvényi úton szabályozná, Marschall a költségeket vizsgálná és határérték-elméletét is megalkotja hozzá. Cambridge vezető gazdasági szakembere *John Maynard Keynes* (1883–1946) az új pénzügyi rendszer megeremlítője. Oxford és Cambridge mellett egyre fontosabbá válik a London School of Economics, rövidítve LSE, ennek legismertebb professzora *Harold Laski* (1893–1950).

A **politológia** a 19. században még nem önálló egyetemi tantárgy, hanem a joggal és a történelemmel kapcsolva jelenik meg. Cambridge-ben csak 1927-ben jön létre politikatudományi tanszék. A 19–20. század legérdekesebb politológusa az olasz *Gaetano Mosca* (1858–1941), aki Rómában olyan – akkoriban kuriózumnak témákról tart előadást – mint a civil és a militarista szféra kapcsolódása. Ez Mussolini hatalomra kerülésével egyáltalán nem érdektelen téma. Németországban ezzel a témával Treitschke professzor foglalkozik egyetemi előadásain és parlamenti felszólalásain. A földrajztudós *Friedrich Ratzel*nek (1844–1904) köszönhető az életter (Lebensraum) fogalom bevezetése. Ebből aztán *Karl Haushofer* (1869–1946) közreműködésével jutnak el a geopolitika-hoz, ahol az életteret a túlélésért folytatott állandó harcként értelmezik. A geopolitika – a földrajz és a politológia egyesítéseként – a svéd *Rudolf Kjellén* (1864–1922) és az LSE professzor *Halford John Mackinder* (1861–1947) fejlesztette ki. A svéd egyetemek a 20. században a földrajztudományban és a közgazdaságtanban játszanak fontos szerepet.

Egy-egy mikrotörténeti példa jól mutatja, hogy a tudományfejlődés és a tudósi élet-út alakulása abszolút nem egyenes vonalú fejlődés.

Knut Wicksell (1851–1926) például Uppsalában és Londonban tanult matematikát, Straßburgban és Bécsben közgazdaságtant. 1895-ben elszánta magát a doktorálásra, de Uppsalában előre figyelmeztették, nemhogy professzúrát, de még docensi állást sem hirdetnek meg közgazdaságtanból. Egy ilyen beosztáshoz ugyanis Svédországban jogi diplomát is kértek. Wicksell 1899-re ezt is megszerezte, de akkor már nemzetközi szinten is ismert pénzügyi elméletéről. Ugyanebben az évben Lundban kinevezik a nemzetgazdaságtan és az adózási jog rendkívüli professzorának. 1901-ben királyi dekrétummal rendes tanszéket kap. Nem konvencionális gondolkodásmódja és nehéz természete miatt, több híres könyve ellenére csak három diák választja főtárgyként tantárgyát. 1917-ben az általa Stockholmban alapított gazdaságtanár-klub első elnöke, a klub társelnöke *Gustav Cassel* (1866–1945) aki 1904 és 1933 között Stockholmban a közgazdaságtan professzora.

A **szociológia** oktatása az általános történettudomány részeként a **francia** egyetemeken kezdődik. *Auguste Comte*, *Henri de Saint-Simon* (1760–1825) az industrializmus profétája és *Jean Baptiste Say* (1767–1832) Adam Smith gondolatainak hatására már 1803-ban publikáltak szociológiai szemléletű írásokat. 1827-ben a Collège de France-ban politikai gaz-

daságtani tanszéket létesítenek. Comte az egyetemi életbe csak korrepetitorként, illetve az École Polytechnique felvételi bizottságának tagjaként kapcsolódott be. Ennél sokkal nagyobb hatást gyakoroltak azonban a diákokra a művei. 1851-ben megjelent rendszertana nemzetközi szinten tette ismertté. Követői comtianusoknak vagy egyszerűen pozitivistáknak nevezik magukat. A szociológia igazi megteremtője azonban *Émile Durkheim* (1858–1917). Hatása az antropológiában, a pszichológiában és a neveléstudományok terén is érzékelhető. Durkheim egy rabbi gyermekeként született a Straßburg melletti Épinalban. Kezdetben Comte hatására a pozitívizmus alapján közelített a társadalmi jelenségekhez. 1879-től az École Normale tanára. Miután Lotharingia a háborúban a németekhez került líceumokban tanít, 1885/86-an egy tanévet Németországban tölt. 1887-ben kifejezetten az ő számára létesítenek társadalomtudományi és szociológiai tanszéket Bordeaux-ban. 1895-ben jelentette meg *A szociológiai módszer szabályai* című művét, amelyben szakít a pozitivista felfogással. 1906-ban nevezik ki a Sorbonne rendes tanárává szociológiából és pedagógiából. Erőteljes neveléstudományi érdeklődése megnyilvánul a Harmadik Köztársaság idején. Sok kiemelkedő képességű tanítványa lesz, de a jobboldaliak és az akadémiai körökből erős bírálatoknak van kitéve. Durkheim – fiának háborúban történő tragikus elvesztése után – 1917-ben hunyt el. Utókorra kifejtett hatását a párizsi új Sorbonne előtt felállított szobra is bizonyítja. Számos műve mind a mai napig kötelező olvasmány. Maradandó műve az 1896-os alapítású „L'Année sociologique” folyóirat.

Anglia a szociológia terén is más, mint a kontinens országai, ez abban nyilvánul meg, hogy a gyárosok fedezik fel a legkorábban ennek a hasznosságát. *Charles Booth* hajózási vállalkozó és a csokoládégyáros, valamint *Benjamin Seebohm Rowntree* finanszírozott először empirikus vizsgálatokat. A hagyományos nagy egyetemek Oxford, Cambridge ekkoriban még kevés érdeklődést mutatott a szociológia iránt. Az egyetemen kívüli Tudós Társaságok viszont annál inkább, az sem véletlen, hogy ezek fő működési területe London lett. 1904-ben megalakult a Sociological Society of London. 1907-ben az LSE-n alapították az első szociológiai tanszéket a liberális újságíró *Leonard Trelawny Hobhouse* (1864–1929) vezetésével. A már említett hajózási vállalkozó családja 1923-ban Liverpoolban támogatta egy szociológiai tanszék létesítését, vezetője a demográfus *Alexander Carr-Saunders* (1866–1936) lett. Az angol szociológiát erősítette a Németországból menekülésre kényszerülő *Karl Mannheim* (1893–1947) aki LSE-n professzor lett, valamint testvére *Hermann Mannheim* (1889–1969), aki szintén az LSE-n foglalkozott, kriminológiával.

Németországnak már a 19. században is vannak szociológiához értő szakemberei, de még nincsenek egyetemi tanszékek. *Ferdinand Tönnies* (1855–1936) filozófiából habitált Kielben közösség és társadalom témában. 1913-ban ugyanitt rendes egyetemi tanár lett, de 1933-ban el kellett hagynia az országot. 1909-ben *Georg Simmel* (1858–1918), *Werner Sombart* és *Max Weber*rel együtt megalapítják a Német Szociológiai Társaságot. Szociológiai tanszékek legelőször az ún. nagyvárosi egyetemeken – a Majna menti Frankfurtban (1914) és Kölnben (1919) – létesültek. A legismertebb német szociológus *Max Weber* (1864–1920). Kinevezett egyetemi tanárként oktat Freiburgban, Heidelbergben és Münchenben. Foglalkoztatja a közgazdaságtan, a lélektan, a történelem, a vallástudomány és a politika. A világvallások etikájáról szóló műve a mai napig kötelező egyetemi tananyag. A faszizmus ideje nem kedvezett a szociológiának, különösen nem a marxista orientációjú frankfurti iskolának. Az iskola vezetője *Max Horkheimer* (1895–1973) még két évvel a nemzetiszocialisták hatalomra kerülése előtt át tudta menteni intézetét Hollandiába, majd onnan Párizson és New Yorkon keresztül végül 1941-ben Kaliforniában állapodott meg.

A társtudományok között fontos helyet foglal el az antropológia. Egyik neves professzora a lengyel származású *Bronislaw Malinowski* (1884–1942) az LSE professzora 1927 és 1942 között. Malinowski Krakkóban doktorált fizikából és matematikából, Heidelbergben hallgatja *Wilhelm Wundt* (1832–1920) fiziológiai és pszichológiai előadásait. Még Krakkóban megismerve *James Frazer* Aranyág című művét, ettől kedvet kapott a terepen végzett kutatásokhoz.

Sok mágiával és vallással foglalkozó mű az egyetemen kívüli világban keletkezett. Ezzel együtt Oxford egyetemi múzeuma kezeli a Pitt-Rivers Gyűjteményt és itt lesz *Edward Burnett Tylor* (1832–1917) *A primitív kultúrák* (1871) című mű szerzője 1884-től az antropológia rendkívüli professzora lesz. Az antropológia művelése gyakran kapcsolódik össze múzeumokkal. *Adolf Bastian* (1826–1905), aki eredetileg hajóorvos, komoly gyűjteménnyel rendelkezett és publikált is. 1869-ben *Rudolf Virchow*val (1821–1902) együtt megalapítják Berlinben az Etnológia és Antropológiai Társaságot. 1873-ban Bastian rendkívüli tanárként és a királyi gyűjtemény kurátoraként megalapítja Berlinben a Néprajzi múzeumot. Németországban később a fizikai antropológia egyes szakemberei a nemzetiszocializmus céljainak szolgálatába szegődtek.

4. A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK MEGJELENÉSE AZ EGYETEMEKEN

A természettudományok oktatásában a 18. század óta jelentős változás, hogy a kísérletezés és a szemléltetés révén egyre több kiegészítő eszközre, felszerelésre lesz szükség. A másik változás az, hogy a természettudományok korábbi segédtudományos jellegüket meghaladva egyenrangúakká vagy bizonyos esetekben preferáltakká váltak. 1800 körül a fizika, vagy a természettan tárgyi tartalma meglehetősen pontatlan, vannak benne asztronómiai, geológiai, ásványtani, fiziológiai és anatómiai tartalmak. A matematika oktatása, amikor még a filozófiai kar keretében oktatták, sokszor nagyon alacsony színvonalon történt. Az oktatás során használt tankönyvek színvonala is változó. *Louis de la Caille* (1713–1762) matematikaprofesszor 1742-ben kiadott *A matematika alapjai* című tankönyve tartalmaz aritmetikát, algebrát, logaritmust, geometriát, egy fejezet trigonometriát, a kúpszeletek alapjait és infinitezimális számolást.⁵⁴³ A kémiát a 18. század végéig az orvoskarokon tanították. Változás csak azokban az országokban történt, ahol az ipari felhasználás mást követelt meg. Erre a legkorábban a bányászat és a fémfeldolgozás területén került sor. Így Uppsalában már 1749-ben van kémia tanszék a filozófiai karon. A szakfőiskolák is fontos lépést jelentettek ezen a téren. Az 1735-ban alapított selmecebányai Bányászati Akadémián oktatottak ásványtant. A metallurgia, a kémia és az ottani laboratóriumi oktatás az egész Osztrák-Magyar Monarchiában példaadónak számított.

Az alábbi képen a krakkói egyetem természettudományos laboratóriumának egy részlete látható egy komplett – Angliából beszerzett – leideni palackkal és egy elektrosztatikus dobgéppel.

543 Bockstaele, Paul (2004): *Mathematik und exakte Naturwissenschaften*. In. Rüegg ... 408. o.

48. kép: Természettudományi laboratórium Krakó egyetemén

Forrás: Waltos, Stanislaw – Podlecki, Janusz (2005): *Collegium Maius der Jagellonen Universitát. Geschichte und Führer durch die Museumsammlungen*. Verlag Karpaty, Krakau 47. o.

Franciaországban a természettudományos képzést a forradalmak és az egyetemi reformok sora formálja. 1793-ban az egyetemek feloszlata miatt a képzés a Muséum d'Histoire Naturelle-be, a Collège de France-be és a Collège Royal-ba kerül. Az itteni professzorok általános és ipari kémiát, ásványtant, matematikát, asztronómiát, általános és kísérleti fizikát tanítanak. Az Écoles Centrales nevű intézményekben is oktatnak természettudományt, de az egyetemi képzésnél alacsonyabb szinten. Az ún. Écoles spécialisées-ekben szakfőiskolai szinten oktatnak. A legmagasabb szintű a képzés az École Polytechnique-en, ahol a legkiválóbb professzorok tanítanak. A tantárgyak között szerepel több más mellett az analízis, az ábrázoló geometria és a kémia. 1808-ban egy újabb reform során létrehozzák az Université Impériale-t, ahol minden kar önálló lesz. A természettudományi és a filozófiai karokat líceumokkal kapcsolják össze. A karokon csak vizsgáztatnak, és tudományos fokozatot adnak. Minden természettudományi karon négy tanszék van: mechanikai-asztronómiai, fizikai, kémiai és matematikai – utóbbiba beleértve az integrál- és differenciálszámítás-oktatását is. Az algebrát például *Louis Gay-Lussac* (1778–1850) tanítja, az asztronómiát *Jean Baptist Biot* (1774–1862). A francia oktatáspolitikát hatott a megszállt területekre, így az olasz és holland területekre is hatást gyakorolt. Némelyik változtatás Napóleon bukása után is megmaradt. 1830-ig Párizs a matematikai analízis, a matematikai fizika és a kémia oktatásának valamint a kutatásnak is centruma. Mindenütt francia professzorok tankönyveit használják sok kiadásban, néha átdolgozva azokat. A külföldi diákok hazatérésük után hazájukban is népszerűsítik a Párizsban tanultakat. Ez különösen érvényes a lengyel, a litván, az orosz és a román diákokra. Sok német diák Párizsba ment matematikát tanulni főleg *Joseph Fourier*hez (1768–1837). A kémikusok között híres *Leopold Gmelin* (1788–1853) Az *elméleti kémia kézikönyve* (1817) című műve révén. 1830 után a franciák fokozatosan átvették a németektől a laboratóriumi képzés rendszerét. 1896-ban újra megnyitják az

egyetemeket, az ipar igényeinek megfelelően sorra alapítanak műszaki fejlesztésre szolgáló intézeteket. Az elméleti képzés helye továbbra is az École Normale Supérieure és a Collège de France maradt.

Németországban az érettségi bevezetése után javult a diákok előzetes felkészültsége, ezért a filozófiai karokon már nem kellett az alapfokú képzéssel foglalkozni. Az új természettudományos oktatás feltételei három tehetséges tanár együttműködésének köszönhetően Königsbergben teremtődtek meg. *Wilhelm Bessel* (1784–1846) asztronómiai kutatásokat végzett, *Carl Gustav Jakob Jacobi* (1804–1851) a legújabb matematikai eredményeket ismertette a diákokkal, *Franz Neumann* (1798–1895) pedig az ásványtan és a fizika kiváló ismerője. 1834-ben alapítják meg intézetüket, amelyik két részlegről állt, az egyikben matematikai fizikát, a másikban alkalmazott matematikát oktattak. Az ún. königsbergi iskola végzettjei eljutottak Heidelbergbe, Gießenbe, Göttingenbe és saját elgondolásaikkal, így a kísérleti fizika tantárgyi rendszerbe történő beemelésével teljesebbé téve az oktatást. A 19. század első évtizedeiben a természettant, vagy ahogy ezt a tárgyat még említik, fizikát most már a matematikával együtt oktatják, helyenként még a kémiát is ide kapcsolva. 1820-ban Königsbergben ugyanaz a professzor tanítja a botanikát, zoológiát, az ásványtant, a kémiát és a fizikát. Rostockban 1870-ben a fizikát, kémiát és a botanikát oktatja ugyanaz a tanár. Az oktatást segítő szemléltető eszközök, és főleg a kísérletekhez szükséges készülékekből kevés van. Nagyon gyakori, hogy a tárgyat előadó professzor a saját költségén szerzi be ezeket. Göttingenben *Georg Christoph Lichtenberg* professzor (1742–1799) így szerzi be a kísérleti fizikához szükséges eszközöket, amit a később átvesz az egyetem és ez a híres fizikai kabinet alapja. Gießenben *Heinrich Buff* (1805–1878) saját kertjében rendez be egy laboratóriumot, amit 1844-ben az állam bérbé vesz tőle.⁵⁴⁴ Ugyanilyen alapokon jön létre Lipcsében 1835-ben az első állami fenntartású fizikai intézet. A 19. század első harmadában a német idealizmus hatására – némi romantikus várakozással – felértékelődtek a természettudományok és főleg azok kutatása. Természetesen ezt szenvedélyes pro és kontra viták kísérték, amiről a szakmai közvéleményt kezdetben brosúrák majd később szakfolyóiratok útján tájékoztatják. *Gustav Karsten* (1820–1900) a kieli egyetem fizikaprofesszora kérte egy önálló matematikai és természettudományi kar felállítását, amelyben a fizikai intézetnek egy előadóteremre, három kutatást szolgáló és egy oktatást szolgáló laboratóriumra és könyvtárra lenne szüksége. Karsten kérése csak a 19. század végén teljesült. A königsbergi iskola fizika oktatására gyakorolt hatása abban mutatkozott meg, hogy egyre több mérést végeztek a diákokkal és fokozottan ügyeltek a mérések pontosságára. A berlini egyetemen 1871-től *Hermann von Helmholtz* (1821–1894) vezeti az ország legnagyobb fizikai intézetét és ezzel kezdetét veszi a német fizikai kutatások felívelő időszaka, amit majd *Max Planck* (1858–1947) Nobel-díjjal elismert munkássága is bizonyít. A kémia egyetemi oktatása korábban többnyire az orvoskarhoz tartozott. 1789-ben az univerzális érdeklődésű Goethe kérelmével megerősítve a kémia és a farmakológia oktatása Jénában a filozófiai karra került *Johann Wolfgang Döbereiner* (1780–1849) professzor irányításával.

A német kémiai kutatásoknak négy centruma jött létre: Heidelbergben *Robert Wilhelm Bunsen* (1811–1899), Gießenben *Justus von Liebig* (1803–1873) és Göttingenben *Friedrich Wöhler* (1800–1882) továbbá Berlinben *August Wilhelm von Hofmann* (1818–1892) vezetésével. A kémia tanításában a legnagyobb érdemeket Justus Liebig

544 Bockstaele, Paul (2004): *Mathematik und exakte Naturwissenschaften*. In: Rüegg ... 413. o.

szerezte, akit már 21 éves korában – szoros kivételként – rendes professzornak neveztek ki. Metodikájának lényege az előadások és a gyakorlatok egymásra épülésében rejlett, diákjainak a lehető legnagyobb közvetlen és teljes kísérletezési lehetőséget biztosította. Módszerét tanítványai sikerrel terjesztették egész Európában.

49. kép: J. Liebig analitikai laboratóriuma diákokkal

Forrás: http://www.liebig-museum.de/dokumente/historische_staetten.pdf

Liebig nem tudott az egyetemen elegendő támogatást szerezni laboratóriumainak felszereléséhez, ezért 1826-ban hercegi támogatással a giesseni matematikus és egy ásványtanos professzorral összefogva magánfarmakológiai laboratóriumot alapítanak az egyetemen kívül. Az oktatás iránt elkötelezett Liebig itt egyéves tanfolyam keretében a saját maga által kidolgozott kurrikulum alapján oktatja az ide jelentkező és erre érdemesnek tartott diákokat.

A kémia terén másik kiemelkedő oktató Wöhler volt. Göttingenben a kémiai és farmakológiai kutatás az orvostudományi kar keretei között maradt és ez határozta meg a kutatás irányát. Wöhler kiváló kutatói teljesítménye mellett szenvedélyesen és kitartóan oktatott. A század végére egyre több egyetemen oktattak kémiát. Közben a kémiában is bekövetkezett a specializálódás a szerves, szervetlen, fizikai és analitikus kémia irányába.

A német nyelvterülethez tartozó országok értelemszerűen sokat átvettek a német mintából. Hamarosan Zürich egyetemén is laboratóriumokat létesítettek. Az Eidgenössische Technische Hochschule (ETH) sokat tett a természettudományos képzés színvonalának emeléséért. Tehette ezt olyan kiváló tudós tanárokkal, mint *Rudolf Clausius* (1822–1888), *Albert Einstein* (1879–1955), *Peter Debye* (1884–1966) és *Max von Laue* (1879–1960). Einstein egyébként 1911-ben rendkívüli tanárként elméleti fizikát oktatott Prága német egyetemén, de egy év múlva visszatért Svájcba az ETH-ra. 1914-ben, amikor kinevezik Kaiser-Wilhelm-Institutba igazgatónak, Berlinbe távozik. Ennek a svájci főiskolának, az ETH-nak további különleges érdeme, hogy felvállalták a természettudományos gimnáziumi tanárképzés gondozását. Említést érdemel még Bazel egyeteme, ahol a *Bernoulli-család* három nemzedéke a maga hat matematikaprofesszorával matematikai centrummá fejlődött, illetve olyan további tudósok kerültek ki innen, mint *Leonhard Euler* (1707–1783).

A német professzorok között – a nyelvi előnyök miatt és a sok egyetemnek köszönhetően – gyakori az egyetemek közötti váltás. Ezt az anyagi és néha politikai kényszer miatt a jobb kísérleti feltételek, vagy az új kutatási lehetőségek motiválják. *Ernst Mach* (1838–1916) 1867-ben Grácból Prágába megy, ott harminc éven keresztül oktat kísérleti fizikát, majd 1895-ben Bécsbe megy tovább. Bécsből kerül német egyetemekre *Ludwig Boltzmann* (1844–1906), *Erwin Schrödinger* (1887–1961) és *Wolfgang Pauli* (1900–1958).

50. kép: Kémiai laboratórium Krakkó egyetemén

Forrás: Waltos, Stanislaw – Podlecki, Janusz (2005): *Collegium Maius der Jagellonen Universität. Geschichte und Führer durch die Museumsammlungen*. Verlag Karpaty, Krakau 48. o.

Angliában az elit egyetemeken már a 17–18. századtól vannak matematikatanszékek, de ezt a tárgyat elsődlegesen a gentlemanképzéséhez hozzátartozó logikus gondolkodás fejlesztése céljából tanítják. Oxfordban sokáig nem vizsgatárgy a matematika, ennek ellenére a matematika keretében a szokványos tartalmak mellett oktatnak statisztikát, dinamikát, hidrosztatikát és optikát is. Cambridge-ben van matematikai tripos,⁵⁴⁵ 1850-ig ez az egyetlen vizsga, amelyikkel meg lehet szerezni a honours degree fokozatot. A kezdőket wranglers-nek hívják és senior wranglers-ként fejezik be a kurzust. Ezen utóbbi cím elérése rangosnak számított és ösztönzően hatott a diákokra. Az itteni matematikaoktatásban sokáig megmaradtak a hagyományos tartalmak – tehát az elemi matematika és a geometria – oktatása mellett. Némi változás 1846-ban *Georg Gabriel Stokes* (1819–1903) professzor erőfeszítéseinek köszönhetően következett be. A skót egyetemeken konzervatív felfogás uralkodott a matematikát illetően. Ennek egyik oka diákok gyenge előzetes tudásából fakadt, a 14–15 éves, nagy létszámú osztályokban tanult diákok tudása meglehetősen hiányos. Dublin egyetemén kedvezőbbek a körülmények, ott a francia matematikusok és asztronómusok tankönyveit használják. A természettudományokat igen nehezen fogadja be a bizonyosságra túlzottan ügyelő angol vizsgarendszer. 1848-ban például

545 Bockstaele, Paul (2004): *Mathematik und exakte Naturwissenschaften*. In. Rüegg ... 417. o.

hőtanból és elektromosságtanból még nem lehet vizsgakérdést feltenni, mert még sok a bizonytalanság ezen a tudományterületen. A királyi felülvizsgálati bizottságok időnként javaslatokkal állnak elő, így történt ez 1852-ben, amikor a kémia eredményesebb oktatása érdekében laboratóriumok felszerelését szorgalmazták. Ez 1863-ra meg is történt. Új laboratóriumokat kapott a zoológia, a kémia, az ásványtan és a botanika tudománya. Nagy előrelépést jelentett a kísérleti fizika terén a hetedik devonshire-i herceg, *William Cavendish* (1808–1901) által támogatott laboratórium létesítése, amelynek első professzora *James Clerk Maxwell* (1831–1879). Kezdetben nagyon kevés diák érdeklődött a kísérleti fizika iránt, később Helmholtz német oktatási módszerének átvétele után ez sokat változott és a Cavendish laboratóriuma világhírűvé lett. Az angol felsőoktatás fejlesztésében az egyéni kezdeményezések nagyon fontosak. *William Thomson*, a későbbi *Lord Kelvin* (1824–1907) Glasgow-ban hozta létre fizikai laboratóriumát, ahol a diákok már professzori irányítással maguk kísérletezhetnek. Oxfordban 1870-től oktatnak a Clarendon laboratóriumban. Az University College és a King's College 1877-től vezeti be a kísérleti fizika oktatását. A kémia oktatása terén Anglia jelentősen elmaradt a németektől. A sürgető hiány pótlására 1845-ben Londonban megalapítják a College of Chemistry-t, egy Liebig-tanítvány, *August Wilhelm von Hofmann* meghívásával, aki mintegy húsz éven át oktat itt, segítve az angolok felzárkózását. 1900-ban Manchesterben a Victoria Egyetem jól felszerelt fizikai laboratóriumot kap, 1907-től *Ernest Rutherford* (1871–1937) itt kezdi radioaktivitással kapcsolatos kutatásait, amit 1919 után a Cavendish Laboratórium vezetését átvéve folytat.

51. kép: A Clarendon Laboratórium Oxfordban

Forrás: https://en.wikipedia.org/wiki/Clarendon_Laboratory

Oroszországban 1802-ben egy reformprogram kezdődik, ennek részeként főleg német mintára építve, német professzorok vezetésével dolgozzák ki a részleteket. A német modelltől eltérően önálló matematikai-fizikai karokat létesítenek, nagyon differenciált tantárgyi felosztásban, aminek része a szokványos tárgyak mellett a mezőgazdaságtan is. A szép tervet csak részben sikerült megvalósítani. Dorpat német nyelven oktató egyetemén, ahol

a rektor *Georg Friedrich Parrot* (1767–1852), aki maga is fizikaprofesszor jobbka körülmények. Wilna egyeteme is ezt a differenciált rendszert alkalmazná tíz tanszékkal. Közöttük nívum az építészet ide kapcsolása, ami sajnos nem teljesezik ki, viszont itt használják a jó színvonalú francia tankönyveket. Moszkvában a fizikát, mechanikát, kémiát és az asztronómiát ekkor még külföldiek tanítják. Kazanyban is sok német professzor oktat, köztük van *Johann Bartels* (1769–1836), aki szerencsés a tanítványok tekintetében, ugyanis Göttingenben *Gauß* volt a növendéke, Kazanyban pedig *Nyikolaj Lobacsevszkij* (1792–1856). Harkovban lassúbb az indulás, de ott tanít a kor legjobb orosz matematikusa *Tyimofej Oszipovszkij* (1765–1832). Ő írja meg azt a háromrészes matematikai kézikönyvet, amelyből több orosz generáció tanult. 1820 körül újabb problémák nehezítették a természettudományok oktatását. Viták támadtak az egyetemen oktató külföldi professzorok és a kormányzat között, mert az oktatásirányítás olyan konzervatív bürokraták kezébe került, akiknek csak homályos-misztikus elképzelései voltak az egyetemi oktatásról. A tudomány és az erkölcsiség sajátos összekapcsolását követelték meg az oktatóktól. Így például elvárták, hogy a kísérleti fizika oktatása során térjenek ki Isten mindenhatóságára és az emberi tudás korlátoltságára. A fizika és a kémia oktatását erősen cenzúrázták. Ennek hatására sok külföldi elhagyta Oroszországot, betöltetlen tanszékeket hagyva maga után. A kormányzat felismerte az ebből fakadó veszteséget és 1827-ben úgy döntött, hogy a legjobb diákokat három évre Dorpatba, majd onnan további két évre külföldi egyetemekre küldi. A legtöbben Berlinbe és Párizsba mentek. *P. A. Zatyeplynszkij* az első orosz, aki Párizsban doktorált és 1824–1834 között Harkovban lett az asztronómia tanára. Ugyanitt végzett *Michail Ostrogradskij*, aki Szentpéterváron oktatott analitikus mechanikát és matematikai fizikát. 1860-ra annyira megerősödött az orosz felsőoktatás, hogy már csak kevés külföldi oktatóra volt szükség. Az orosz matematika oktatásában vezető szerepet játszott a Párizsban doktorált *Bunyakovszkij*, aki Szentpétervárott tanított. Hasonlóan tehetséges Moszkvában tanító kollégája *Pafnutij Lvovics Csebisev* (1821–1894). Ők ketten alapítják meg a szentpétervári matematikai iskolát. A fizika terén a dorpati *Heinrich Friedrich Emil Lenz* (1804–1865) eredményes. A kémia terén a Liebignél tanult *A. Voszkreszenszkij* (1809–1880) eredményes, az ő tanítványa pedig a periódusos rendszert felfedező *Dmitrij Ivanovics Mengyelejev* (1834–1907).

A matematikai-természettudományos stúdiumoknak korábban hármast céljuk volt:

1. francia modellben egy hivatás gyakorlására készítette fel,
2. a német modellben a kutatásra helyezték a hangsúlyt,
3. az angol szisztémában pedig az általános képzés részének tekintette a matematikát.⁵⁴⁶

A 19. század végére megszűntek ezek a különbségek és a továbbiakban az egyetemek a szakképzés és a kutatás célját szolgálják. A filozófiai karok enciklopédikus tudást célzó pedagógiai programjai a specializáció miatt jelentősen átalakultak. 1870 után a matematikának, a fizikának, a kémiának és az asztronómiának új ágai fejlődtek ki, új terminológiával és új, korábban ismeretlen módszerekkel. A fizika és a kémia elérte azt a szintet, amikor már fontossá váltak az ipari felhasználás számára. Az elektrotechnika, a termodinamika fejlődése és ipari alkalmazása új oktatási intézmények – a műszaki, mezőgazdasági főiskolák – létesítését igényelte. A 20. századi természettudományos gondolkodás tartalmi és intézményi rendszerét már csak differenciáltan lehet bemutatni. Az egyetemre nézve azonban van egy közös sajátosság. *A kutatás addigra hivatássá vált.* Míg korábban a professzorok fő

546 Bockstaele, Paul (2004): *Mathematik und exakte Naturwissenschaften*. In. Rüegg 2004. 421. o.

tevékenysége az oktatás, mostantól elvárás velük szemben a teljesítményorientált kutatás, amelyet kezdenek docensekből, asszisztensekből és diákokból álló műhelyekben, teamekben kezdenek el végezni. 1870 után a matematikai kutatások egyik vezető színhelye Berlin. Itt *Georg Cantor* (1845–1919) a klasszikus témák mellett a mennyiségtan szakértője. Később a kutatás súlypontja áthelyeződik Göttingenbe. A francia matematikusok a mennyiségtant alkalmazva az analízisben a méréselmélet segítségével hoznak újat az integrálszámításban. A magyar egyetemek a klasszikus és a funkcionális analízisben eredményesek. Szegeden *Riesz Frigyes* (1880–1956) és *Haar Alfréd* (1863–1933) megalapítják a híres Bolyai János Intézetet. *Fejér Lipót* (1880–1950) a budapesti egyetemen vezeti a matematikai analízis magyar iskoláját. Lengyelországban a varsói egyetem növi ki magát matematikai centrummá. Az új matematikai tudományterületek között egyre fontosabb a modern statisztika. Egyik alapítója az angol *Karl Pearson* (1857–1936). Eugenetikussal közösen hoz létre egy alkalmazott statisztikai intézetet, ezzel London a statisztikai módszer alkalmazásának központja lesz. A nemzetiszocializmus időszaka nem kedvez sem a matematikának, sem a fizikának. Sok európai hírű tudós – köztük Einstein, Debye, Born, Fermi és Schrödinger – emigrációba kényszerült.

A kémiában, és különösen a fizikai kémiában egyre mélyebb matematikai ismeretekre lett szükség ez lett a fejlődés egyik további iránya. Új tudományterület a biokémia, amellyel még *Liebig* kezdett foglalkozni, később a fiziológusok hoztak új eredményeket, még később az interdiszciplinaritás vált fontossá a növényélettan és az állattan újabb felfedezéseinek felhasználásával. A legfontosabb kutatóhelyek a kémia terén Berlinben, a Cavendish-laboratóriumban és a Sorbonne-on található.

A fizikában 1891 után Svédország kezd kiemelkedni. *Niels Bohr* (1885–1962) koppenhágai tanulmányait befejezve 1912-ben Manchesterbe megy Rutherfordhoz. Olaszországban Rómában, Firenzében és Turinban főleg elméleti fizikával foglalkoznak. Az elméleti fizika *Lord Kelvin* és *Franz Neumann* munkássága nyomán önálló tudománnyá vált, az egyetemeken általában a kísérleti fizika kiegészítéseként oktatják. Cambridgeben a matematika tripos abszolváljtjai oktatnak fizikát. A diákoknak mechanikai, hidrosztatikai, hidrodinamikai és 1860 után már optikai és elektromágneses problémákat kell megoldaniuk. 1900 után az ipari és a mezőgazdaság igényei miatt sorra alapítanak új tanszékeket.

A 19. században megkülönböztetik a matematikai és a fizikai asztronómiát. Utóbbi az égitesteket egyenként vizsgálja, tanulmányozva a felületükön bekövetkező változásokat. A földi viszonyokra alkalmazva fejlődik ki a meteorológia és geofizika tudománya. A matematikai csillagászat a planéták pályájának számításával, a planéták mozgásával foglalkozik. Minden jelentősebb egyetemen obszervatórium létesült, igaz a felszereltség és a látásviszonyok miatt ezek nagyon különböző lehetőségeket jelentenek. A fotózási technika fejlődése sokat lendített az asztronómia oktatásán, mert ezáltal másutt megfigyelt és rögzített esetek már bárhol tanulmányozhatók. Még fontosabb a spektroszkópia lett. Már 1817-ben megtalálták a módját a teleszkóp és a spektroszkóp összekötésének.

Az 1802-es év fordulópontot jelentett a **biológiában**, mert kezdik önálló tudománynak elismerni. *Jean-Baptiste Lamarck* (1744–1829) a párizsi Muséum d’Histoire Naturelle professzora úgy összegzi a biológia tárgyát, hogy az mindazal foglalkozik, ami a növényekre és az állatokra vonatkozik. *Gottfried Reinhold Treviranus* (1776–1837) szerint a biológia feladata a különböző életjelenségek és azon feltételek vizsgálata, illetve olyan törvényszerűségek keresése, amelyek az élőlények létfeltételeit meghatározzák. Az olasz tudósok már konkrét kutatásokat végeznek, ilyenek a kísérleti fiziológus *Luigi Galvani* (1737–1798) és a fizikus *Alessandro Volta* (1745–1827) vizsgálatai, amelyekben

az elektromosság természetét kutatták, utat nyitva a majdani neurofiziológiának. A biológia fejlődését nagyban segítette, hogy egyre több múzeum nyílt meg a nagyközönség számára és az egyetemeken pedig szinte kötelező lett botanikus kertek létesítése. Ilyenek a híres angol és párizsi múzeumok, vagy az angol Kew Garden.

52. kép: A londoni Kew Garden mérsékeltövi pálmaháza Londonban (1860)
 Forrás: https://hu.wikipedia.org/wiki/Kir%C3%A1lyi_Botanikus_Kertek

Közben a **geológia** is fejlődésnek indul, *James Hutton* (1726–1797) elmélete szerint a kristályos kőzetek olvadt állapotban kerültek a föld felszínére. A geológusok között egy hosszú vitafolyamat kezdődik el, amelyben a „neptunisták” a víznek, a „vulkanisták” a tűznek tulajdonítanak kiemelt jelentőséget a geológiai viszonyok alakításában.⁵⁴⁷ A neptunista nézőpont befolyásos képviselője *Abraham Gottlob Werner* (1750–1817). Az egyetem és a természetbeni megfigyelés kapcsolata fontos, hiszen a természet maga a legjobban felszerelt laboratórium. A Királyi Magyar Egyetem 1810-ben a móri földrengéskor műszerekkel felszerelt egyetemi tanárokat – *Kitaibel Pált* és *Tomcsányi Ádámot* – küldi a helyszínre, hogy kutassák a földrengések keletkezésének, előrejelzésének okait és a következményeit.⁵⁴⁸ *Alexander von Humboldt* (1769–1859) 1804-ben tért vissza Dél-Amerikai utazásából, itt szerzett tapasztalatai összegzésének tekinthető növényföldrajzi munkája. *Kosmos* című könyvében a világot olyan nagy egységes egészként mutatja be, amelyet az univerzális harmónia ural.

Kutatók sorát foglalkoztatta az élet végső titkának kérdése, ilyen *Lorenz Oken* (1779–1851) – a kor szellemiségének megfelelően – még romantikus filozófiai elemeket tartalmazó *Általános természettörténet* című műve.

547 Leikola, Anto (2004): *Biologie und Geologie*. In: Rüegg 2004. 428. o.

548 Varga Péter (2015): *Kétszáz éve jelent meg Kitaibel Pál és Tomcsányi Ádám könyve az 1810.évi móri földrengésről*. Magyar Tudomány 2015. 3. szám 287. o.

Franciaországban a biológia alakulását a forradalom idején professzionálisan szervezték meg, a többféle biológiára szakosodott intézmény között a Muséum d' Histoire Naturelle a legjelentősebb. A központosítási törekvések áttevődtek a tudományra is, így *George Cuvier* (1769–1832) a „biológia diktátora” lehetett, mert professzorként, akadémiai titkárként a hatalom gyakran változó képviselőivel is szót tudott érteni.⁵⁴⁹ Francia körülmények között az egyetemi karok szerepe sokáig csekély. Az orvostudomány is egyetemen kívüli klinikákon történik.

A németeknél – a sok kis állam miatt, mert még nincs ilyen egység – a kutatás és a képzés az egyetemre koncentrálódik, az orvostudományt itt egyetemi karok biztosítják. A német kultúrkör sajátossága a képzett szakemberek nagy mobilitása, ez egyrészt a professzorok egyik egyetemről a másikra hívását jelenti, másrészt a vezető kutatók tanítványai nagyon gyorsan szétszóródnak és ez a tapasztalatok átadásának a leghatékonyabb módja. Ennek van még egy előnye, a tehetséges tanítvány megszabadul a mestertel szembeni kötelezettségek egy részétől és szabadabban formálhatja egyéni útját. A német kutatást jelentősen segíti, hogy kialakulnak azok a tudományos körök, amelyek egymás gondolatait felhasználva, állandóan vitatkozva viszik előre a tudományt. A biológia új útjait keresve fontos személy az iskolateremtő *Johannes Müller* (1801–1858). *Carl Rudolphi* (1771–1832) tanítványaként, mesterét követve elfordul a romantikus irányzattól és megteremt a berlini fiziológiai iskola alapjait. Müller még megmarad az életjelenségek magyarázatánál a vitalista szinten, de tanítványai már materialista alapon interpretálják ezeket. Müllernek sok tehetséges tanítványa volt, köztük az egyik az univerzális képességű *Hermann von Helmholtz* (1821–1894) aki fizikai felfedezései mellett a neurofiziológiába is új elemeket hozott. Egy másik tehetséges tanítvány *Theodor Schwann* (1810–1882) a sejtelmélet előfutára. Mikroszkópos vizsgálatai alapján jut el blasztámához. Ezen egy olyan plasztikus tulajdonságokkal rendelkező amorf szubsztanciát ért, amely köré mint mag köré épül fel a sejt.⁵⁵⁰ Ő fedezi fel a pepszint mint első, fiziológiás fermentumot, az alkoholos erjedést vizsgálva pedig arra a megállapításra jut, hogy azt az élesztő okozza, amelyet élő szervezetnek tekint. Úgy véli ebben a folyamatban a mikrobáknak is szerepük van. Empirikus kutatásainak látványos bizonyítéka egy az izomerő mérésére szolgáló eszköz megkonstruálása. Korszakalkotó jelentőségű műve a *Mikroszkopikus vizsgálatok* paradigmaváltást jelent a biológiában. A sors iróniája, hogy *Freidrich Wöhler* és *Justus Liebig* sem ismerte fel Schwann kutatásainak fontosságát és megnehezítették tudományos pályájának alakulását.⁵⁵¹ A német eredmények fontos része *Friedrich Jakob Henle* (1809–1885) hisztológiai kutatásai, amennyiben állati szerveket is a sejtelmélet alapján vizsgál.⁵⁵² *Carl Wilhelm von Nägeli* (1817–1891) felfedezi a kromoszómákat. Egy további Müller tanítvány, *Rudolf Virchow* (1821–1902) a sejtpatológia megalapítója.

Olaszországban 1870 után Pavia egyetemén dolgozik *Camillo Golgi* (1843–1926), aki a neuronokkal foglalkozik igen jó eredménnyel.

549 Leikola, Anto (2004): *Biologie und Geologie*. In: Rüegg 2004. 429. o.

550 Luyendijk-Elshout, Antonie (2004): *Medizin*. In: Geschichte der Universität in Europa (1800–1945) III. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 467. o.

551 Leikola, Anto (2004): *Biologie und Geologie*. In: Rüegg 2004. 431–432. o.

552 Henle vázlatos életútja a következőképpen alakult: Bonnban és Heidelbergben tanult, innen követte mesterét Müllert Berlinbe, ahol asszisztense és munkatársa lett, innen Zürichbe hívják, onnan Heidelbergbe megy és 1852-ben Göttingenben állapodik meg.

Franciaországban két tudós járul hozzá jelentősen a biológia fejlődéséhez: *Claude Bernard* (1813–1878) és *Louis Pasteur* (1822–1895). Közös bennük, hogy kutatásikat kezdetben igen szerény körülmények között végzik: Bernard egy pinchelyiségben, Pasteur egy tetőtérben dolgozik. Claude Bernard eredetileg drámaírást akart tanulni Párizsban, de *Francois Magendie* (1783–1855) rábeszélte, hogy foglalkozzon fiziológiával. 1854 és 1868 között professzor a Faculté et Scienses-en. Bernard a fiziológiai kutatások elismert szakértőjeként tanulmányozta az emésztési folyamatokat, felfedezte a glikogén raktározódását a májban, alapkutatásokat végzett a cukor metabolizmusával kapcsolatban. Állatkísérletekben vizsgálta a mérgeanyagok, így a curare és a szén-monoxid hatását. Felfedezte a drogok eltérő hatását a különböző szervekre.⁵⁵³ Kortársa, Louis Pasteur a mikrobiológia és az immunológia alapjainak a megteremtője, de foglalkozik a veszettség és a diftéria leküzdésével is. Oktat az École Normale Supérieure-n. Mindketten jelentős tanítványi kört hoznak létre maguk körül.

A biológia második paradigmaváltása az evolúcióval és *Charles Darwin* (1809–1882) hatásával kapcsolatban következett be. Darwin két cambridge-i tudós *Adam Sedgwick* (1785–1873) és *John Henslow* (1796–1861) tanítványa. Előbbi tanszékvezetőként a tudományos színvonalat biztosítja és elviszi Darwint 1831-ben egy geológiai expedícióra, utóbbi az ásványtani tanszék vezetője és a híressé vált egyetemi botanikus kert mentora. Darwin 1836-ban világ körüli utazásából visszatérve nem érzett semmiféle vágyat a doktorálásra, a londoni Geológiai Társaság titkára lett és 1842-től egyre visszavonultabban élt. Darwin és még jó néhány ismert személy, így a geológus James Hutton is magánszemélyként tette felfedezéseit és nem futottak be egyetemi karriert, annak ellenére, hogy külföldön sokszor professzori címmel illették őket. Darwin könyve, *A fajok eredete* (Ont he Origin of Species) (1859) nem hozta lázba az angol egyetemi köröket, de bizottsági és tudományos társasági üléseken beszéltek róla. Ebben a könyvében Darwin még nem foglalkozott az emberi evolúcióval. Ezzel kapcsolatos könyvét csak egy évtized múlva publikálta *Az ember származása* (*The Descent of Man*) (1871) címmel.⁵⁵⁴ A neandervölgyi ember maradványainak felfedezése Németországban (1856) új vitákat gerjesztett a darwini nézetekről. Ebben Darwin barátja *Thomas Henry Huxley* (1825–1895) vitte a fő szerepet. Ebben mérőföldkő 1860-ban a Brit Tudomány Fejlődéséért Egyesületben (*British Association for the Advancement of Science*) Huxley és Wilberforce püspök között lezajlott vita, amelyik Huxley győzelmével végződött.⁵⁵⁵ Az evolúciós tanok modern szintézisét Angliában *Julian Huxley* (1887–1975) végezte el.

Más volt a helyzet külföldön. *Ernst Haeckel* (1834–1919) Wirchow tanítványként már 1860-ban felfogta Darwin művének jelentőségét és radioláriákkal végzett saját kutatása hatására 1862-től darwinistának vallja magát. 1866-ban megjelenik híressé vált könyve *A szervezetek általános morfológiája* (*Generelle Morphologie der Organismen*) címmel, amit hamarosan követett a *Természetes teremtéstan* (*Natürliche Schöpfungslehre*) című evolúciós világszemléletet sugalló könyve. Ezzel még nem fejeződött be Darwin népszerűsítése, mert megjelent és bestsellerré vált a *Világrejtelty* (*Welträtsel*) című könyve is. Haeckel a jénai egyetem professzoraként Darwin munkásságának népszerűsítésével és értelmezésével lett híres, így a németek egy része az ő szemléletén keresztül jutott el

553 Luyendijk-Elshout, Antonie (2004): *Medizin*. In: *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945)* III. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 466. o.

554 Bynum, William (2016): *A tudomány rövid története*. Kossuth Kiadó, Budapest, 183. o.

555 Uo. 261. o.

a darwinizmushoz vagy vált az ellenfelévé. Németországban a darwinizmust vallási és politikai kontextusban értelmezték, amit Wirchow ragaszkodva az egzakt tudományossághoz, szóvá is tett. A katolikus egyház és a katolikus egyetemek sohasem ítélték el a darwinizmust, inkább az állásfoglalás hiányával és néhány mélyen katolikus országban hallgatással reagáltak rá. Franciaországban Bernard és Pasteur sem nyilatkozott nyilvánosan a darwinizmusról. A francia tartózkodásban szerepet játszhatott a régi francia hiedelem, miszerint nincs szükség angol hősökre.⁵⁵⁶ Ennek ellenkezője történt később a kommunista utat járó országokban, ahol viszont felerősödött a hatása. A darwinizmus egyik problémája sokáig az volt, hogy a bizonyítékok közül hiányzott egy láncszem – a geológiai foszilis leletek hiánya, amit csak később az *Archaeopteryx* megtalálásával sikerült pótolni.

Amennyiben a biológia határkövet jelentett a 18. és a 19. század között, akkor a 20. század a **genetika** jegyében kezdődik. A hisztológusok már 1870 után vizsgálták a sejtek és a kromoszómák viselkedését, különös tekintettel arra, hogy az örökítőanyag állandó-e, vagy minden sejtosztódáskor változik-e. *Gregor Mendel* (1822–1884) a bécsi egyetem egykori növendéke Brünmben az állami reáliskola természettan tanára és szerzetesként a kolostorban teljesen egyedül végzi kísérleteit. Eredményeit 1866-ban publikálja egy folyóiratban és erről mindössze 40 példányban különnyomatot készít. Érdekes, hogy Darwinnak nem, de Carl Nägeli-nek és Anton Kerner (1831–1898) innsbrucki botanikaprofesszornak Erich von Tschermának (1871–1962) küld egy-egy példányt. A Nägeli-tanítvány *Karl Correns* (1864–1933) és *Hugo de Vries* (1848–1945) 1900-ban Bécsben felfedezik a Mendel nélküli mendelizmust.⁵⁵⁷ Vries 1901-ben publikálta felfedezését a mutációról, ami a mendelizmust és a darwinizmust kapcsolatba hozta egymással. Amerikában *Thomas Hunt Morgan* (1866–1945) 1907-ben kezdte híres kísérleteit a drosophilákkal.

Haeckel már 1866-ban ír egy új tudományról, az **ökológiáról**, ezalatt az organizmusok és a környezetük kapcsolatát vizsgáló stúdiumokat érti. *Eugen Warming* (1841–1924) koppenhágai botanikaprofesszor kiterjeszti a vizsgálatot a növények hőre, fényre, tápanyagra és vízre történő reagálásának vizsgálatára. *Charles Elton* (1900–1991) 1927-ben publikálta az ökológiai koncepció állatokra való kiterjesztését „*Animal Ecology*” című munkájában.

A **geológiai** kutatásoknak nagy lendületet adott az olajkutatás. Az olaj- és a gáztartalékok keresése és feltárása egészen új és drága műszaki megoldásokat igényelt, ami a geológiai kutatások hasznára vált. A geológusok közötti viták nem csendesedtek, de a témák változtak. Az egyik nagy vita a bazalt és a gránit keletkezése körül zajlott; a másik a kontinensek elmozdulására dolgozott elméleteket és méréseket firtatta. A kontinensek elmozdulását *Arthur Holmes* (1890–1965) geológusprofesszor vizsgálta. A radiokémiai eljárások segítségével elkészített földtörténeti kronológiája alapján arra a következtetésre jutott, hogy a Föld 4,5 milliárd éves lehet. Az empirikus vizsgálatokat segítette a *Henry Clifton Sorby* (1826–1908) által feltalált polarizációs mikroszkóp. Az evolúciós paleontológiában a fossziliák kronológiai besorolásának módszerét *George Gaylord Simpson* (1902–1983) oldotta meg és publikálta 1944-ben „*Tempo and Mode in Evolution*” című munkájában. A genetikai kutatások egésze eltorzult formában jelent meg a nemzetiszocializmus idején, de a Szovjetunióban is. Itt Sztálin nyomására

556 Leikola, Anto (2004): *Biologie und Geologie*. In: Rüegg 2004. 440. o.

557 Leikola, Anto (2004): *Biologie und Geologie*. In: Rüegg 2004. 442. o.

a Lisenko-féle pszeudotudomány uralt egy ideig mindent. *Nyikolaj Ivanovics Vavilov* (1887–1943) az ország legjobb genetikusa pedig szibériai munkatáborba került.

Az egyetemek egyik általános jellemzője, hogy csak lassan fogadták be az újításokat, ezt nagyon jól mutatja a **technikai, műszaki tudományokkal** szembeni ellenállás. Műszaki és gazdasági akadémiák, katonatisztek képző intézmények már a 17. század óta léteztek, de ezek nincsenek kapcsolatban az egyetemekkel. A francia *École Polytechnique* sok tekintetben mintának számított Európában, annak ellenére, hogy itt is az általános műszaki képzés rendszere a kidolgozottabb. Az Osztrák–Magyar Monarchia intézményei Bécsben és Prágában sem vették át a maga teljességében ezt a szisztémát, mert figyelembe vették az ipar, a bányászat, sőt a mezőgazdaság érdekeit, valamint a centralizált államigazgatáshoz szükséges közszolgálatot ellátó tisztviselők képzése iránti egyre fokozódó igényt.⁵⁵⁸ 1830-tól egyre magasabb igényeket támasztanak a mérnökökkel szemben és ez a képzési rendszeren is látszik. A kezdeti ipari iskolák a környezet elvárásainak megfelelően fokozatosan fejlődnek, közülük azok, ahol az ipar igényei megkövetelik és a helyi körülmények is szerencsésen alakulnak, nagyjából 1890 körül főiskolai rangra emelkednek. Ezzel kezdetét veszi a következő lépés, az egyetemenként történő elismerés. Ennek hátterében bizonyosan ott van a főiskolán oktató tanárok presztízs növelésére törekvése. A másik tényező – a tudományos fokozatok adása, ami egyetemhez kötött – kevésbé fontos motiváló tényező. A doktori fokozattal szemben az elhelyezkedésnél és a jövedelem megállapításnál a szaktudás és a tényleges teljesítmény, a találmányok, szabadalmak birtoklása, új műszaki megoldás, fejlesztés sokkal értékesebbnek számított. Nem véletlen, hogy műszaki pályán főleg azok törekedtek tudományos fokozat szerzésére, akik egyetemi oktatói karriert akartak elérni. Közöttük többen – főleg német viszonyok között – az értékesebbnek tekintett természettudományi karokon igyekeztek doktorálni.⁵⁵⁹ Franciaországban 1897-től adnak ki a főiskolák egyetemi diplomát. Igaz, itt nem annyira maga a diploma meglelte számít, hanem a kibocsátó intézmény elismertsége a jelentősebb presztízstényező. Németországban 1899-től lehet műszaki főiskolákon doktorálni és az ottani tanárok az egyetemi oktatókkal azonos jogosultságokkal rendelkeznek. A műszaki fejlődés három fontos tényezőjéből, úgy mint az eredetiség, a pontosság és a tökéletesség követelményéből változó, hogy mikor melyik kerül előtérbe. A fejlesztőknél az originalitás a fontosabb, a kivitelezőknél a pontosság. A kutatás szempontjából egyre fontosabb a magántőke megjelenése, erre bizonyíték az angol egyetemeken létrehozott kutatólaboratóriumok megjelenése, de ennek a hatása Németországban is tapasztalható. *Werner von Siemens* (1816–1892) alapítványt hozott létre természettudományos alap kutatások finanszírozására, vezetőjének pedig a fizikus Hermann von Helmholtz-ot kérte fel. A műszaki fejlesztést minden országban hatékonyan szolgálják az akadémiák keretében vagy azon kívül létrejött tudományos társaságok és egyesületek.

A háborús készülődésnek és magának a háborúnak az ipari fejlődésre gyakorolt hatásáról külön szakirodalom van. Ez csak kisebb részben kapcsolódik az egyetemek világához, sokkal inkább egyetemen kívüli speciális célból létrejött, titoktartásra ügyelő és erre kötelezett szervezeti egységekben történik.

558 Guagnini, Anna (2004): *Technik*. In: Geschichte der Universität in Europa (1800–1945) III. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 494. o.

559 Uo. 510. o.

5. VÁLTOZÁSOK AZ ORVOSTUDOMÁNYI KAROKON

A medicinában a 19–20. században olyan mennyiségű és minőségű változások történtek, amiről teljes képet csak az erre szakosodott, az egészségügy minden területét érintő orvostörténet ad. Jelen esetben csak a legfontosabb trendek és az egyetemtörténeti szempontból fontos történések vázlatos említésére kerülhet sor. Ez a szokásos történeti periodizáció helyett egy szakmai szempontú történeti felosztást igényel. E szerint megkülönböztethetjük az orvostörténeti felosztást alkalmazva

1. a tudomány fejlődésének a romantikus időszakát (1790–1830) között
2. a természettudományos gondolkodás dominánssá válásának idejét (1830–1870) és
3. a specializáció kezdetét (1870–1945) között.⁵⁶⁰

A medicina történetének kutatói a diszciplína történetének feltárásakor a következő legfontosabb determináló tényezőket veszik figyelembe: az állam egyre nagyobb anyagi és szakmai felelősséget érez az orvosképzésért; a természettudományos fejlődés következtében új gyógyszerek, diagnosztikus és terápiás lehetőségek nyílnak meg; az új idők jele, hogy társadalmi igény van a higiénias viszonyok javítására, a járványok kitörésének megakadályozására, az orvosok szakképzettségének garantálására. *Johann Peter Frank* (1786–1816) a közegészségügy gyökeres megreformálására törekedve 1795-ben a bécsi Allgemeine Krankenhaus professzora lett és egész Európában elismerést váltott ki a higiéné terén elért eredményeivel. Az egészségügy fejlesztésében Európában Franciaország, Nagy-Britannia, Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia járnak az élen. Általánosságban a leendő orvosok kurrikuluma, az elméleti ismeretek és a gyakorlati készségek elsajátításában sok a hasonlóság. A képzés sémája nagyjából azonos: a hatéves egyetemi képzést államvizsga zárja le, ami az általános szakképzettséget biztosítja. A gyakorlati és a szakorvosi képzés ezután következik országonként eltérő rendszerben. Közös sajátosság, hogy az orvosképzés az egyik legköltésesebb képzési forma. Klinikákat, gyakorló kórházakat, sokféle laboratóriumot, drága és gyorsan modernizálódó, ezért folyamatos cserét igénylő készülékekre és eszközökre van szükség.

A romantika kezdetén az 1800-as évek elején a francia orvostudomány jár az élen a maga központosított rendszerével. Itt a nagy kérdés az, hogy az orvosképzést Párizs híres nagy kórházaiba koncentrálják-e, másrészt eldöntendő, hogy az egészségügyet segítőket, azaz a fogorvosokat, a gyógyszerészeket, szülésznőket hol képezzék? 1806-ban az Université impériale de France fogta össze a párizsi, montpellier-i és strasbourg-i orvosképzést. Érdekes, hogy 1803 és 1892 között a francia orvosok két csoportot alkottak: az orvostudomány és a sebészet doktorait és az ún. egészségügyi tisztviselőket (officiers de santé). Angliában Oxford és Cambridge nem rendelkezik klinikával, az orvosjelöltek Londonban vagy máshol gyakorolnak és a Royal Colleges of Physicians-ban vizsgáznak. A skót egyetemeken és Dublinban a klinikai képzés a szegénykórházakban történik. Német nyelvterületen a sok önálló állam miatt az orvosi karok működése az adott egyetem színvonalától függően különböző. Általános tendencia 1810 után a kutatás és az oktatás összekapcsolása, ami a reformegyetemeken kezdődik el és fokozatosan veszik át más intézmények. Híres kórház, illetve katonaeorvosok képzőhelye Berlinben a Pèpinière. Az Osztrák–Magyar Monarchiában Gerard von Swieten reformjai határozzák meg az

560 Luyendijk-Elshout, Antonie (2004): *Medizin*. In: Geschichte der Universität in Europa (1800–1945) III. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 445. o.

orvosképzést. Az orvostudományban a legfontosabb új elem a patológia előtérbe kerülése, de fontos még az egészségügyi statisztika alkalmazása, a himlőoltások bevezetése, a prevenció fontosságának felismerése, a vitalismus háttérbe szorulása. Megjelenik a homeopátia, illetve egy időre népszerű az orvostudományi karokon a brunonianizmus is. Az utóbbi még a 18. századból származó módszer, a purgálás és érvágás helyett meghatározott rend szerint bor, kámfor, szerecsendió, sőt még ópium fogyasztását is ajánlja.⁵⁶¹

1830 után a humboldti egyetemen a kutatást és az oktatást egyesítő szemlélet terjedt el. Berlin, Würzburg, Heidelberg és Göttingen a képzés központja. Franciaországban a kutatás még 1900-ig az egyetemen kívül történik. Claude Bernard kutatásai megteremtik az alapját a kísérleti orvostudománynak. Új kutatásai segítik a patológia, a fizioológia és a farmakológia fejlődését. Az új kezdeményezések hatására fejlődik a klinikum, mindenütt nő az orvostanhallgatók száma, a kormányzat egész Európában több pénzt szán az egészségügyre. *Semmelweis Ignác* (1818–1865) javaslatára antiszeptikus eljárásokat vezetnek be a kórházakban és erre oktatják a diákokat, ezzel jelentősen csökkentve a halandóságot. *Semmelweis* felfedezését később Pasteur tudta empirikusan igazolni. Bécs viszonya is sajátos volt *Semmelweis*hez: elméletét nem fogadták el, de a módszerét alkalmazták a gyakorlatban. Egyetemi professzor csak 1855-ben lett, Pesten. A bécsi egyetem szoborgalériájában viszont ott van az ő mellszobra is.⁵⁶² 1858-ban *Ludwig Türck* (1810–1868) Bécsben és *Johann N. Czermak* (1828–1873) Budapesten bevezeti a gégetükör alkalmazását. Anglia is büszkélkedhet a Guy's Hospitallal és az olyan kiváló orvos-tanárokkal, mint *Thomas Addison* (1793–1860) és *Thomas Hodgkin* (1798–1866). Dublinban a Medical School még amerikai diákok számára is vonzó. Franciaországban *Armand Trousseau* (1801–1867) jóvoltából, aki a párizsi Holtel-Dieu-Spítal-ban oktat javul a klinikai képzés. Egyre eredményesebb lesz a járványok – a himlő, a kolera, a tífusz és a sárgaláz – elleni küzdelem. A patológia több hatásnak köszönhetően fejlődik: a számos autopszia alapján analógiák keresésével és Claude Bernard fizioológiai eredményei alapján; a bécsi exudatpatológia és francia iskola összekapcsolódása és a német sejtpatológia felismerései alapján. Az agy patológiás elváltozásainak megismerésével fejlődésnek indul a pszichiátria. Az aneszteziológia megkönnyítette a nehéz műtétek elvégzését. Az éter inhalálásának 1846-beli amerikai felfedezése után egy évvel már egész Európában alkalmazták ezt a technikát. A 19. századi orvostudomány központi eleme a pontosság; a használt műszerek, eszközök; a diagnózis és receptek pontossága.⁵⁶³ Ez 1850 körül az ún. labormedicina előtérbe kerülését jelenti, ami a patológia mellett az orvostudomány fejlődésének további biztosítója.

1870-után globalizálódik az orvostudomány. Az új felfedezések, különösen a mikrobiológia és sebészet eredményei felértékelik az orvosi hivatást. A pálya népszerűsége nő. Az orvostanhallgatók a magasabb évfolyamokon már nem passzív résztvevők az oktatásban és a kórházi gyakorlatban sem. Közben a tudományos fejlődés hatására ugyanazon a területen többféle tudományos koncepció jön létre, amelyek élén egy-egy

561 Uo. 454. o.

562 A bécsi egyetem szobor panteonjában még a következő magyar vonatkozásokkal rendelkező orvosok kaptak helyet: Adam Politzer (1835–1920) aki Albertirsán született és az fül-orr-gégészet terén alkotott jelentőset, továbbá 1873-ban őt bízták meg a bécsi klinika vezetésével, tanítványa Bárány Róbert pedig Nobel-díjas lett. Kaposi Mór (1837–1902) dermatológus a róla elnevezett Kaposi-szarkómának köszönhetően került a Panteonba. Mellszobrot kapott még Emil Zuckerhandl (1835–1910) fül-orr-gégész – a modern rhinológia megalapítója aki Győrben született.

563 Uo. 476. o.

meghatározó iskolateremtő személy áll. A tudományos iskolák létrejötte - a mögöttük álló eszközrendszerrel és a mestert követő tanítványokkal – új elemet hoz a tudományosságba. Különösen azért, hogy a tehetséges növendékek önállóságra vágyva igyekeznek túllépni mesterük árnyékán, ezzel sokféle vitát, szakadásokat és kiegyezéseket generálva, összességben dinamikus fejlődést eredményeznek.⁵⁶⁴ Egy példa a tudományos iskolák közti vitákra:

Giessenben a kari tanácsnak higiénikus professzor kinevezéséről kellett döntenie. A kijelölt referens Max Pettenskoffer (1818–1901) müncheni higiénikus véleményét tekintette mértékadónak, aki a legfontosabb vezérelvnek a városok közegészségügyi problémáinak rendezését vélte. A korreferens viszont a berlini tudományos iskola, azaz Robert Koch (1843–1910) álláspontját fogadta el, aki az életkörülmények megváltoztatása előtt a betegségeket okozó mikrobákra helyezte a hangsúlyt. A vita végeredménye úgy alakult, hogy miután az első referens jelöltjével a tárgyalások eredménytelenül végződtek, így Koch egyik legjobb tanítványa, Georg Kaffky (1850–1918) kapott kinevezést. Kaffky 1904-ben Koch utódjaként visszatért Berlinbe és gondoskodott róla, hogy az ő tehetséges tanítványai is álláshoz jussanak a német egyetemi oktatásban.⁵⁶⁵

Az orvostudományban bekövetkezett szemléletváltást és a még mindig fennálló szkeptikusságot figurázza ki a következő 1897-ben készült karikatúra. Képhez a következő szöveg tartozik:

„Végre sikerült vegyi úton előállítanom egy emberi lényt. Nem kellene most az erkölcstelen megjelenés ellen fellépniük?”⁵⁶⁶

564 Prüll, Rüdiger-Cay (2012): *Medizinerberufungen und Medizinerschulen*. 407. o

565 Prüll, Rüdiger-Cay (2012): *Medizinerberufungen und Medizinerschulen*. 408. o.

566 Klant, Michael (1984): *Die Universität in der Karikatur. Böse Bilder aus der kuriosen Geschichte der Hochschulen*. Fackelträger-Verlag GmbH, Hannover, 106. o.

53. kép: Professzorok egy kísérlet eredményének megtekintésekor 1897 (Thomas Teodor Heine)
 Forrás: Klant (1984) 106. o.

A 20. század fordulóján az új jelszó a megbízhatóság, legelsősorban az orvos szak tudását értve alatta. A nemesacélból készült rozsdamentes műszerek könnyebbé teszik a fertőtlenítést. Az elektrokardiogram, a vérnyomásmérő, a röntgenkészülékek és a villanykörte alkalmazása pontosította a diagnózis megállapítását. Az optika és a mikroszkópok fejlődése nagyon sokat javít az orvosképzésen. A gyógyszeripar fejlődése új és alaposabban ellenőrzött standardizált gyógyszereket bocsáj ki. A korábbi veszélyes betegségek – kolera, gümőkor, szifilisz – korokozóit azonosítják, így lehetővé

válk a gyógyítás. *Alfred Nobel* (1833–1896) alapítványa ösztönzően hat és felértékeli az orvostudományi kutatásokat. Közben új betegségek, például a foglalkozási ártalmak sokféle típusa is megjelenik. Maga a háború és az új fegyverek új kihívásokat jelentettek a katonáorvosok számára. A két világháború közötti időszakban az ideológiai változások 1917-ben Oroszországban és 1933-ban Németországban okoztak problémát. A Szovjetunióban 1928-ig nem történtek nagy változások, azt követően a népegészségügy és a higiénia került előtérbe, az orvosi karok pedig kiváltak az egyetemekről és önállósodtak. Németországban a koncentrációs táborok, az embereken végzett kísérletek és maga a rasszizmus végletesen torz egyetemi képzésbe történő integrálása okozott súlyos zavarokat.

Összefoglalva az eddigieket az 1800–1945 közötti időszak kiemelkedő történelmi eseményei – a Nagy Francia Forradalom, a napóleoni háborúk, az I. világháború és az azt követő forradalmak során egyre határozottabb formát ölt az egészségügy és ennek részeként az orvosképzés állami szabályozása. 1850-től sorra születnek a nagy természettudományos felfedezések, az ipari forradalom új piacokat nyit, új gyógyszerek és gyógyászati eszközök megjelenése hatással van az orvosképzésre. 1848-tól a társadalmi egyenlőségre törekvés egészségügyi reformokat is kikényszerít. Az 1800-as évek kezdeti romantikus, pozitivista időszakát, a kapitalizmus kemény időszaka követi, ami a tudományok művelése terén mégis liberalizmust is jelent. Az időszakot a termékeny specializáció jellemzi. A jelentős fejlődés ellenére már a II. világháború kitörése előtt látszanak a politika erőszakos beavatkozása miatt a tudományban azok a torzulások, amelyek a világháborúval a humanizmus időleges csődjéhez vezetett.

Az orvostörténet bemutatása ebben a fejezetben csak jelzésszerű. Az egyetemes állam- és jogtörténet ismertetése teljesen kimaradt, mert országonként eltérően formálódott- Mindkét tudományterületről számos monográfia áll rendelkezésre, amelyekből részletekbe menően lehet tájékozódni.⁵⁶⁷

6. VÁLTOZÁSOK AZ EGYETEMI ÉLETBEN ÉS AZ OKTATÁS MÓDSZEREIBEN 1800–1945 KÖZÖTT

Az egyetemi oktatás módszertanában a legalapvetőbb változás a 18. század első feléhez képest, amikor az oktatás rendjét alapvetően bizonyos tankönyvek évről-évre történő változatlan előadása jelentette valamiféle enciklopédikus tudás biztosítása érdekében, a 19. században az előadás megtartása mellett a szemináriumjellegű oktatás lett a második leggyakoribb oktatási forma. Itt a cél már az, hogy a diák valamilyen problémára egyéni módszerrel keressen megoldást. Mindez természetesen a tanulmányi időszak

567 Mezey Barna – Szente Zoltán: *Európai parlamentarizmus- és alkotmánytörténet*. Budapest, Osiris, 2003.; Ruszoly József: *Európai jog- és alkotmánytörténelem*. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány, 2011.; Kajtár István-Herger Csabáné: *Egyetemes állam-és jogtörténet* Dialog-Campus Kiadó 2013.; Benedek István: *Az európai orvostudomány története*. Gondolat Kiadó, 1990.; Benke József: *Az ó-és középkor egyetemei*. Hét Krajcár Kiadó, Pécs, 2006.; Ambrusné Dr. Kéri Katalin: *Gondolatok az egészségről az ókortól a 18. századig*. <http://kerikata.hu/publikaciok/text/egeszskonf.htm>; Birtalan Győző: *Európai orvoslás az Újkorban (1640–1920)*, http://orvostortenet.hu/tankonyvek/tk-05/pdf/2.2/birtalan_europai_orvoslas_az_ujkorban.pdf.

meghosszabbodásával is együtt járt.⁵⁶⁸ De van egy másik fontos előfeltétel is, ez nem más, mint az előzetes tudás színvonalának emelése. Az arsfakultások jóval korábbi megszűnése és a filozófiai karok funkcióváltozása miatt ez a feladat a gimnáziumokra vár, realizálói pedig csakis a gimnázium tanárai lehetnek. Így az ő képzésük és a velük szemben támasztott követelmények is változnak. Irányelvként az fogalmazódik meg, hogy a gimnáziumi tanároknak is valamelyik szakterület elismert szakértőjének, tudósának kell lenniük, mert ellenkező esetben csak „oktatástechnológusnak” tekinthetnék őket.⁵⁶⁹

A tudományok fejlődésében bekövetkezett változások fokozatosan átalakítják a felsőoktatásban alkalmazott módszereket és a taneszközöket. A kezdet a karok közötti viszony átalakulása. Ez jelenti az egyetemre való felkészítés eltolódását a gimnáziumok irányába és az ottani érettségi fokozatos bevezetését. Mindez jelentősen megváltoztatja a teológiai karok egyetemi életre gyakorolt befolyását, illetve a filozófiai karok életét és az ottani oktatás tartalmát. A legfontosabb fejlődési trend a természettudományos gondolkodás előretörése. Megkezdődik a műszaki oktatást végző intézménynek emancipálódási folyamata. A legnagyobb horderejű változtatás az előadásokra épülő szisztéma hegemoniájának megszüntetése és áttérés a fokozatos és országonként eltérő ütemezés szerint a szemináriumi, munkáltató jellegű oktatásra. Mindez szükségessé teszi a szertárak, tanszéki könyvtárak, laboratóriumok kiépítését. Ez mást-mást jelent a különböző karokon. A bölcsészettudományi karokon nagy egyetemi könyvtárakat alapítanak és egy-egy szakterületre specializálódott kutató műhelyek jönnek létre. Az orvostudomány területén klinikákat építenek. A természettudományos és műszaki kutatás színhelyei a laboratóriumok, alkalmanként már főállású kutatókkal. A tudományos akadémiákkal és más tudományos társaságokkal való kapcsolat országonként eltérő formát ölt. Új színfolt a – a gyakorlatiasság és hasznosíthatóság szempontjából – a magáncégek pénzügyi támogatásának megjelenése, ami értelemszerűen befolyásolja a kutatások irányát.

Az egyetemi oktatás egyik legfontosabb módszere továbbra is az *előadás*. *Schleiermacher* úgy vélte „Az egyetemi tanár igazi hasznossága abban nyilvánul meg, hogy mennyire képes élővé tenni az előadását”.⁵⁷⁰ Az előadások egyetemi nélkülözhetetlenségéről továbbra is megegyeznek a vélemények, az előadások mennyiségéről és a tartalmi kérdésekről viszont többféle megközelítés létezik. *Bernheim* például az oktatás módszertanának teljes újragondolását javasolja. Konceptiójában a diákok egyéni felkészülése nagyobb hangsúlyt kapna, a kevés 1–2 órás előadás csak orientációs jellegű lenne, az egyéni munka és a szemináriumok számát növelné, félévi osztályzatot pedig csak az kapna, aki elegendő számú írásbeli dolgozatot készített a félév során. Az előadás nélkülözhetetlenségét a személyesség adja, hiszen ebben megjelenik az előadó professzor tudományfelfogásának egésze, személyes meggyőződése és ez az, aminek a megélése a diákok számára a legfontosabb. Ez az a többlet, amit még a legjobban szerkesztett tankönyv sem tud pótolni. Az előadás és a tankönyv szerepe alapvetően eltér egymástól. Az előadás nem minden egyes részletet alaposan tárgyáló módszer, nem az

568 Paulsen, Friedrich (1902): *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium*. Verlag von A. Asher & Co, Berlin, 79. o.

569 Uo. 80–81. o.

570 Idézte in: Paulsen, Friedrich (1902): *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium*. Verlag von A. Asher & Co, Berlin, 250. o.

a célja, hogy a kezdő diáknak minden részletet elmagyarázzon; ellenben fontos, hogy a tárgy logikáját, a legfontosabb összefüggéseket mutassa be az élő szó spontaneitásának egész erejével. Tehát nem lehet felolvasás, de az előadónak célszerű kulcsszavakat felsoroló jegyzetet használni, alkalmanként színezheti ezt polemizálással, a vitatott, kritikai álláspont említésével, de helytelen, ha diktálás lesz belőle. Előfordul az is, hogy a tanár először lediktálja a legfontosabbakat, majd értelmezi a leírtakat. Ez jobb, mint a csak diktálás, de nem a legjobb megoldás. Az előadások színvonalára abból is lehet következtetni, hogy átlagosan mennyi időt szánnak az arra való felkészülésre, ez klasszikusan a professzor részéről előadásonként négy órát jelent (!); a diákoktól pedig az előadás anyagának átismétlését, rögzítését várják el, ami legalább egy óra egyéni munkát igényel.⁵⁷¹ A fizikus *Lichtenberg* így vélekedett az előadás funkciójáról:

„Meggyőződésem, hogy a túlzott alaposág a bevezető előadásokon káros. Egyszerűen nincs szükség arra, hogy kezdők számára a tanár mindent részletezően elmondjon; az viszont nagyon fontos, hogy maga az előadó tanár tisztában legyen a részletekkel, így lehet a leghasznosabb a kezdő diákok számára.”⁵⁷²

Műfajukat tekintve a *szemináriumok* még a neohumanizmus idejéből származnak, akkor főleg az érzelmi átélés és élmények nyújtása volt a feladatuk a klasszikus nyelvek tanulása során. Idővel a szemináriumok tartása más tudományterületekre is áttért. A kis létszámú csoportok lehetővé tették a spontán hatások befogadását és feldolgozását így tették érdekesebbé és személyesebbé az oktatást. Egy további szemináriumi lehetőség – a könyvtárak, szertárak, laboratóriumok és más szemléltető eszközök – használatával a gyakorlati-alkalmazói, netán kutatói szempontok megjelenítése. A szeminárium már nem szigorúan az egyetem épületéhez kötött, lehetőség van természetjárásra, gyűjtésre, rendszerezésre, ipari létesítmények megtekintésére. Pedagógiai területen a gyakorlat teljesen az egyetemen kívüli világba – az önálló gyakorlóiskolák létrejöttéhez vezetett. Az orvostudomány a klinikák révén már régóta összekapcsolta az elméleti-gyakorlati képzést és a kutatási tevékenységet. A szemináriumok sajátos típusa a *proszeminárium* ennek kettős feladata van, egyrészt azonos szintre hozni a diákokat, másrészt a később tanulmányok eredményes folytatásához szükséges ismereteket és jártasságokat kívánja fejleszteni.

A felsőoktatási változások csomópontja a tantárgyi rendszer tartalmának és egymásra épülésének átalakulása, az időkeretek kitöltése, a tantárgyi követelmények meghatározása, az oktatási módszerek és a taneszközök új igényeknek megfelelő változtatása. A vizsgák és a vizsgáztatás rendjének alakulása ennek a folyamatnak szenzitív középpontja. A korábbi egyetemi vizsgák rendje lényegesen megváltozik, országonként eltérő rituálé alakult ki a felkészülés, felkészítés, a vizsgára jelentkezés, a vizsgadíjak befizetése, a vizsga rendje és értékelése szempontjából. Közös elem a grémiumok, azaz a vizgabizottságok kijelölésének gyakoribbá válása, ami a vizsgák tisztasága feletti a korábbinál jóval erősebb kontrollt jelent. Ugyanilyen célt szolgál a vizsgák jegyzőkönyvi dokumentálásának elterjedése. Ennek következménye a diákok számára a beszámíthatóság miatti dokumentálhatóság a leckönyvekben és a bizonyítványokban. A 19.

571 Koch, Hans-Albrecht (2008): *Die Universität. Geschichte einer europäischen Institution*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 185. o.

572 Idézte in: Paulsen, Friedrich (1902): *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium*. Verlag von A. Asher & Co, Berlin, 262. o.

században a korábbi disputaszerű vizsga helyett megjelenik az átfogóbb tárgyi tudást összegző szigorlat (Rigorosum). Maga a disputa egy szinttel feljebb tolódik és a doktori vizsga meghatározó része lesz az opponensek közreműködésével. Az értékelés továbbra is szöveges részből és osztályzatból áll össze. Az értékelés szöveges részét a jegyzőkönyvek tartalmazzák. Az osztályzatok rendje nem mindenütt azonos, de nagyrészt megegyezés van a következőkben, a leggyengébbtől a legjobb fokozatok felé haladva: rite (elfogadható), cum laude (kielégítő), magna cum laude (jó), summa cum laude (kiváló). Az egyes országokban sajátos hagyományok kapcsolódnak az egyes fokozatokhoz, a német kultúrkörben például meglehetősen ritkán adtak summa cum laude értékelést, leginkább azoknak adták, akikben a professzor utánpótlását, vagy egy tudományos díj megszerzésének potenciális esélyesét látták.⁵⁷³

Korábban meghatározó volt egy-egy jelentősebb tanszékvezető-professzor tanácskönyve, hiszen őt eleve egy egyetemi rangot elért tárgy kiválasztott szakértőjeként hívták meg az egyetemre. Az általa írt tankönyvet több generáción keresztül használták, és akik ebből a könyvből tanultak, ennek az „iskolának” a tagjaiként élték szakmai életüket. Az 1900-as évektől ez annyiban változott, hogy maguk a mértékadó professzorok is felismerték a viták, a más nézőpontok megjelenítésének fontosságát, ezért tehetséges diákjaikat kifejezetten biztatták arra, hogy egyetemet váltsanak, ahol a tudományos problémákat egy másik „iskola” szerint közelítik meg. A tudomány fejlődésére nézve az egyik legnagyobb veszélyt az izolációban látták. Ezt igyekeztek az országon belül, de nemzetközi viszonylatban is oldani, ahol és amikor a politika ezt lehetővé tette. Tudatában voltak annak, hogy mennyire fontos a tudástartalom egyéni módon, egyedi stílusban történő átszármasztása. Mindez változatosabbá tette az egyetemek életét és növelte az előadások színvonalát. Adott esetben a professzorok még kollegáiknak szóló ajánlólevéllel is ellátták tanítványaikat. A szemináriumok arra szolgáltak, hogy a tudományterület nehezen érthető problémáit feldolgozzák, illetve a nem tisztázott, zavaros, kétségeket támasztó részek megértéséhez új nézőpontokat keressenek. A klasszikus humboldti értelemben vett szemináriumokat rendszeres egyetemi tanár vezette. Több rendkívüli professzor, privátdocens, asszisztens, könyvtáros, laboráns és diák demonstrátor kutató munkájának irányítása és összefogása a vezető professzor feladata. A szemináriumok részét képezték még a mindenkori gyűjtemények, szemléltető eszközök, demonstrációs anyagok használata és készítése. Idővel ezek képezték a majdani nagy kutatóintézetek alapját. A szemináriumi munkában igyekeztek mellőzni a szöveggyűjteményeket, kivonatokat. Minden munkát illet a szakirodalom alapos tanulmányozásával kezdeni, ehhez egyre gyakrabban álltak rendelkezésre a jól felszerelt könyvtárak, a tágas jól megvilágított olvasótermekkel.

573 Koch, Hans-Albrecht (2008): *Die Universität. Geschichte einer europäischen Institution*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 146. o.

54. kép: A grazi egyetemi könyvtár neoreneszánsz olvasóterme

Forrás: https://de.wikipedia.org/wiki/Universit%C3%A4tsbibliothek_Graz#/media/File:Graz_University-Library_reading-room.jpg

A jegyzetekben felvetett kérdések, tézisek, problémák, megoldási lehetőségek feltételezték a professzorok és a diákok közös aktivitását. A problémák megoldását nem egyedül, hanem évfolyamtársak, úgyszólván teamek közreműködésével keresték. A diákokat igyekeztek komolyan venni, ami értelemszerűen kudarccal, tévedésekkel is együtt járt. Ilyen esetben igyekeztek közös erővel előről kezdeni a probléma megoldását. Mindez nem vonatkozott minden egyetem, minden tantárgyára. Ebbe a munkaformába leginkább a reformegyetemek tudtak bekapcsolódni, más kisebb intézményekben esetleg csak egy-egy szakterületen tudott ilyen jellegű képzés elindulni. A német tudománytörténetben azokat a meghatározó professzorokat, akik ilyen szellemiséget képviseltek és tudományterületük abszolút szaktekintélyévé nőttek ki magukat, „mandarinokként” említik. Ilyen többek között az ókortörténész *Theodor Mommsen*, az orvos-biológus *Rudolf Virchow*, a teológus *Adolf von Harnack*, az orvos *Theodor Billroth*, a filozófus *Wilhelm Dilthey* és még többen mások.

A felsőoktatási változások fontos része a *szakirodalmi források* jelentős átalakulása. Ennek egyik egyetemi vonatkozása a *tankönyvek* sokfélesége a korábbi egykönyvűség helyett. A tankönyvek alapvető szerepe általában az adott diszciplína átfogó, rendszeres minden részletre kiterjedő ismertetése. A jó *tankönyv* szerepe viszont ennél több: ennek rendszerezett, logikusan elrendezett, pontos definíciókat és adatokat, idézeteket és szakirodalmi utalásokat kell tartalmaznia. Az idők során maguk a használatos tankönyvek is jelentős változáson mentek át. A tagolás, a kiemelések, az összegzések mellett, főleg képek, ábrák, táblázatok, diagramok teszik őket szemléletesebbé. Funkciójukat tekintve is differenciálódnak, bevezető jellegű, elméleti tankönyvek mellett, megjelennek a források tanulmányozását segítő szövegyűjtemények, természettudományok esetén a feladatgyűjtemények és más összegző jellegű számítások elvégzését könnyítő táblázatok. A következő újítás az egyre több kiegészítő tájékozódást lehetővé tevő szakirodalmi források – enciklopédiák, szótárak,

szöveggyűjtemények – megjelentetése. Ezek újra fontossá tették a korábban visszaszorult egyetemi kiadók és nyomdák működtetését a hozzájuk tartozó szakemberekkel. Az egyetemek felvállaltak – az oktatás korszerűsítése érdekében – egy másik fontos feladatot, az eredeti forráskiadványok reprint formában történő újbóli kiadását és szöveggondozását. A professzorok egyik legnagyobb kincse a módszeresen felépített magánkönyvtáruk. Mindez a diákokat is arra ösztönözte, hogy már tanulmányaik idején elkezdjék a legfontosabb szakirodalmi források beszerzését. A 19. századi felfogás szerint a jó szakember polcán ott vannak a jegyzetekkel, cédulákkal ellátott, lényegkiemelést tartalmazó szakkönyvek. További különlegesség, hogy ebben az időszakban kiemelt figyelmet fordítanak a *tudománytörténet* tanítására. Ennek az alapgondolata arra vezethető vissza, hogy a problémamegoldó gondolkodás fejlesztése érdekében fontos ismerni azokat az útkereső megoldásokat, amelyek eredményeként létrejön új koncepció, egy tudományos felfedezés. A *szisztematikus tudománytörténeti feldolgozás*⁵⁷⁴ három forráscsoport megismerését jelentette:

1. az általános tudománytörténeti áttekintést nyújtó legfontosabb források megismerése,
2. az adott tudomány legfontosabb képviselőinek önéletrajzi beszámolóit, különös tekintettel a felfedezést segítő, a fordulópontot jelentő mozzanatok megismerésére,
3. az adott tudományterület klasszikusainak, a korszakalkotó művek szerzőinek, tudománytörténeti fordulatokat eredményező klasszikus kutatási eredményeiknek a feldolgozása.

A vizsga és a vizsgáztatás rendszere folyamatos változásokon ment keresztül. Németországban Bismarck kancellár a visszaemlékezéseiben nagyon negatívan értékeli a porosz szisztémát:

„A vizsgák fognak tönkretenni bennünket. A legtöbben, akik leteszik a vizsgákat, olyan mértékig érzik magukat kizsákmányoltak, hogy képtelenek mindenféle újításra, minden őket érő hatással szemben eleve elutasítóak, de ami a legrosszabb, igen nagyra vannak saját képességeikkel, mert minden minden vizsgájukon ragyogóan megfeleltek.”⁵⁷⁵

A teljesség kedvéért hozzá kell tenni, hogy Bismarck lesújtó véleménye főleg a titkos tanácsosok működése ellen szól, akik viszont többségükben az eredményesen vizsgázók közül kerültek ki.

A vizsgáztatók személyét illetően mérlegelik azt, hogy vajon a vizsgázót jól ismerő tanára vagy idegen személy az alkalmasabb-e erre a feladatra, netán vizsgabizottságot érdemes kijelölni. A vizsgáztató professzorok közül egyre többen specializálódtak egy szakterületre és gyakran csak erre kérdeznak rá, az általános érvényességű tudás iránt nem mutatnak érdeklődést. Speciális probléma, amikor ugyanazzal a problémával több, sokszor egymással vitában álló „iskola” foglalkozik, ilyenkor sokféle szubjektív elem zavarhatja meg a vizsga tisztaságát. Amikor a vizsgabizottságban gyakorló szakemberek vannak többségben, akkor gyakran előfordulhat, hogy csak praktikus feladatok megoldása kerül szóba és más, nem közvetlenül az adott témához kapcsolódó tudást nem értékelik megfelelően. Magának a vizsgának a jelentőségét is többféleképpen ítélik meg

574 Paulsen, Friedrich (1902): *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium*. Verlag von A. Asher & Co, Berlin, 403–406. o.

575 Idézte uo. 442. o.

„egy adott személy nagyon jól elláthatja a feladatát vizsga nélkül és a fordítottja is igaznak bizonyulhat, egy jó eredménnyel vizsgázott személy is lehet abszolút tehetetlen egy megoldandó feladat ellátásakor.”⁵⁷⁶

A vizsgázás körülményeinek ábrázolását kedvelik a karikaturisták is. Az alábbi képhez a következő dialógus tartozik:

„Vizsgabiztos: Sajnos nem engedélyezhetjük a vizsgán való részvételt!

Jelölt: És miért nem?

Vizsgabiztos: Mert Önt feljelentették, mert olyan életvitelt folytat, ami alkalmatlanná teszi, bármilyen értelmiségi foglalkozásra.

Jelölt: Ezt azért nem vártam, de figyelmeztetem Önöket ez valakinek az életébe fog kerülni.

Vizsgabiztos: Ezt fenyegetésnek vegyük! Mit akar ezzel elérni.

Jelölt: Remélem tudják, hogy én orvostanhallgató vagyok.”⁵⁷⁷

55. kép: Az orvostanhallgató vizsgázik
Forrás: Klant 1984. 97. o.

A vizsgahelyzetek mesélése, életrajzokban való megörökítése kedvelt téma. A következő leírás egy *Fliegende Blätter*n című 1884-es vicclapból származik:

Jogász professzor: Mit ért csaláson?

Diák: Csalás az, ha ön most megbuktat a vizsgán.

Professzor: Hogy értsem ezt?

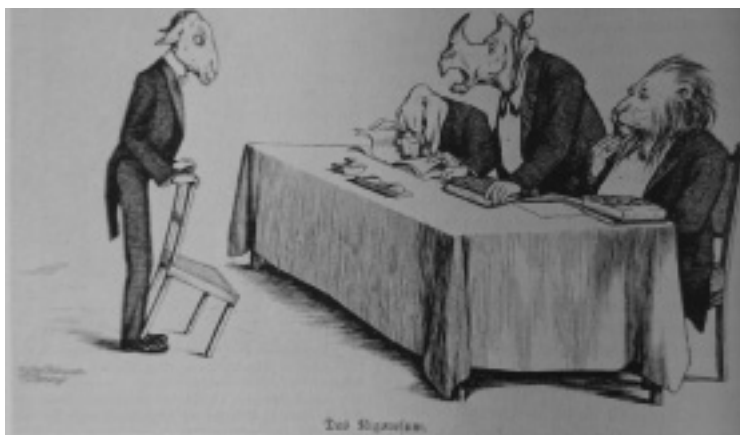
Diák: A büntetőtörvénykönyv szerint csalás az, amikor valaki, más tudatlanságát arra használja, hogy az adott személynek ártson vele.⁵⁷⁸

576 Idézve in: Paulsen, Friedrich (1902): *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium*. Verlag von A. Asher & Co, Berlin, 450. o.

577 Klant (1984) 97. o.

578 Klant, Michael (1984): *Die Universität in der Karikatur. Böse Bilder aus der kuriosen Geschichte der Hochschulen*. Fackelträger-Verlag GmbH, Hannover, 97. o.

A következő jellegzetes karikatúra a szigorlati helyzetet szemlélteti, a kor szokása szerint állatképekkel megjelenítve a szereplőket.

56. kép: A szigorlat (1903 Käthe Olshausen-Schönberger)
Forrás: Klant 1984, 22. o.

A következő karikatúra viszont a jogászok római jogi vizsgájához ajánl egy különleges védősisakot, amelyik megszüri a külső ingereket és hatékonyan segíti a római jogi tankönyvre való koncentrációt.

57. kép: Jogász készül a vizsgájára római jogból (ismeretlen szerző metszete) 1872.
Forrás: Klant 1984, 94. o.

A diákok jegyzetelési módszeréről is maradtak fenn szórványos feljegyzések, erre igen érdekes példa egy 1841-ből származó emlékkönyvből származó dokumentum. A jegyzetet Olaf Torstenson diák készítette Uppsala egyetemén, miközben Arisztotelész *Analytika priora* című művét magyarázta az előadó. A diák a görög filozófus és Albertus Magnus képzelt dialógusát rajzban rögzítette, mintegy feltalálva a napjainkban is használatos fogalomtérképet.

58. kép: Diákjegyzet 1841-ből

Forrás: *Die schönsten Univrstitäten der Welt. Fotografiert von Guillaume De Laubier Texte von Jean Serroy, Knesebeck, 2015. München, 272. o.*

Az oktatást jelentősen befolyásolja a *tanárképzés* színvonala. Ezen a téren is sok változás történt, főleg a teológiai karból való kiválás és a filozófiai karhoz történő teljes áthelyezés hozott sok újat. Ez meghozta a módszertani kultúra fejlődését és főleg a gyakorlóiskolák megjelenésével az elméleti és a gyakorlati képzés hatékony összekapcsolását. A gyakorlóiskola működtetése egy tanulói megfigyelésből, hospitálásból és csoportos tanításból, tanórára felkészülésből, letanításból és bírálatból összeálló komplex protokoll kialakulásához vezetett. A tanárok képzését illetően azért kétségek is hangot kaptak:

„A leendő tanárok életük legszebb és legvidámabb éveit azzal töltik, hogy mások gondolatait megismerjék, azokat magukévá tegyék, így különösen sok energiát igényel tőlük, hogy vizsgáik sikeres letétele után saját gondolataikat is megfogalmazzák. Szinte magától értetődik, hogy az ilyen rendszerben képzett tanár maga is arra fogja helyezni a hangsúlyt, hogy diákjai megfeleljenek a vizsgákon. Kevesebbet foglalkozik a vizsgatárgyak körén kiváló tudáselemekkel, azokkal pedig végképp nem, amelyeket tudományos alapon még nem lehet bizonyítani vagy még fel sem tártak.”⁵⁷⁹

579 Paulsen, Friedrich (1902): *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium*. Verlag von A. Asher & Co, Berlin, 440–441. o

Mindez természetesen – több más tényezővel együtt – nem feltétlenül kedvez a kutatói szemlélet általánossá válásának. Még szerencse, hogy társadalmi méretekben nincs is erre tömegesen szükség. Az optimális megoldás a kiemelkedők számára a fejlődés útjának megnyitása, a többiek számára pedig egy biztos, megalapozott tudást nyújtó általános műveltség és a gyakorlati ismereteket integráló szaktudás biztosítása.

A német egyetemeken a filozófiai kar két, egyre jobban elkülönülő részre bomlott, az egyik a kutatók és a leendő tudósok képzését, a másik pedig az egyre több tanárt igénylő gimnáziumi tanárképzést szolgálta. Ez elvben kétféle „gondolkodású” egyetemi oktatót is igényel. Az első típusnak magának is alkotó, produktív tudósnak kell lennie, akihez csatlakozva a tudományos problémák megoldásában lehet gyakorlatot szerezni. A másik típus főleg a tudásátadás szakértője és ennek a művészetét vagy technikáit lehet megtanulni tőle. A német tanárképzés egyik erőssége, hogy sokáig meg tudta őrizni a gimnáziumi tanárképzésben a tudós tanárok jelenlétét. A gimnáziumok legfelső osztályaiba igyekeztek nagy tudású, tudományos címekkel és eredményekkel rendelkező tanárokat alkalmazni, ezzel előnyösen befolyásolták az első egyetemi éveket, mert ott már nem kellett a legalapvetőbb oktatási problémákkal foglalkozni, az újonnan felvett diákok már rendelkeztek az alapszintű tájékozódáshoz szükséges orientációs jellegű ismeretekkel, azaz nagyjából tudták, hogy mit szeretnének tanulni.

7. PROFESSZOROK AZ EGYETEMEN 1800–1945 KÖZÖTT

A 19. század elején a széles néprétegek a professzorokat általában még az egyházi emberekkel, a jogászokkal és az orvosokkal azonosan ítélték meg. Ezt az összevetést segítette az akadémiai ruházat, a talár viselése, továbbá az a tény, hogy a teológiai karok professzorai gyakran plébánosi, lelkeszi feladatokat is elláttak.

A professzorok életformája szempontjából fontos a város, ahol az egyetem működik. A fővárosi élet egész más lehetőségeket rejt magában, mint a kisvárosi. Az előbbi sok lehetőséget nyit meg az egyetemen kívüli világ felé, utóbbi az egyetemen való kiteljesedést a kollegiális együttműködésre helyezi a hangsúlyt.

Egy másik determináló tényező az egyetem, a felsőoktatási intézmény jellege. A régi alapítású, megszakítások nélkül működő intézményekben be kellett illeszkedni a tradíció uralta rendbe; a reformegyetemeken az oktatói és a kutatói teljesítményen volt a hangsúly és azon belül is az új megközelítéseken.

A 19. században a professzori cím használata nem egyértelmű. Ugyanis egy időben a német és francia nyelvterületen a gimnáziumi tanárokat⁵⁸⁰ is professzornak szólították, Németországban azonban később ez a csoport tanácsosi rangot kapott. Ugyanekkor megjelent egy új oktatói elnevezés a *tiszteletdíjas professzorok* (Honorarprofessor) csoportja. Ők sok tekintetben egyenrangúak a kinevezett rendes professzorokkal, azzal a lényeges különbséggel, hogy őket nem az egyetem alkalmazza, de tudományos teljesítményükkel az egyetemet erősítik. Az oktatás és a vizsgáztatás terén a rendes professzorokkal azonos jogosultsággal rendelkeznek, de oktatási kötelezettségeik általában visszafogottabbak, bizottságok és más grémiumok munkájában általában nem vesznek

580 E középiskolai oktatókat Szlovákiában és Csehországban gyakran még ma is (középkolai) professzornak szólítják.

részt. Tipikusan ilyen címet viselnek a nagy múzeumok igazgatói, kutatóintézetek vezetői, illetve egyes, az iparban eredményesen tevékenykedő kutatók.⁵⁸¹

1900 körül a német és az ausztriai műszaki főiskolák is adhatnak már doktori fokozatot, a műszaki területen kiadott doktori cím rövidítése Dr.-Ing. Hasonló címet jelentős műszaki fejlesztésért is lehetett kapni és ez tiszteletbeli doktornak számított. A német műszaki egyetemeken a diákoknak a 19–20. században egy külön vizsgát kellett letenniük (Absolutorialprüfung), hogy a Dipl.-Ing. címet megkapják.

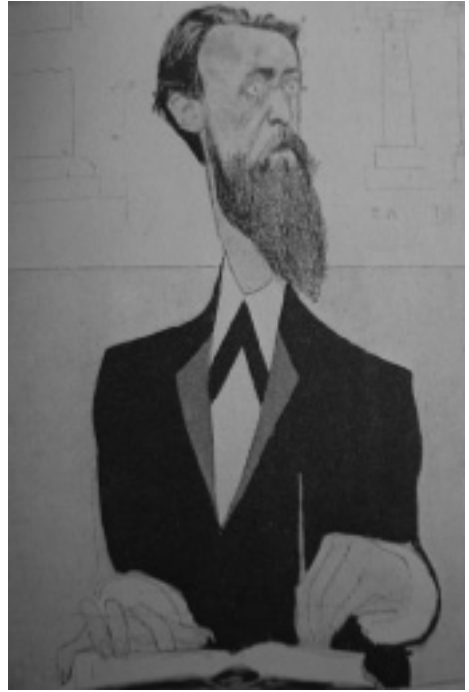
A 20. században új jelenség a specialisták megjelenése, ők egy-egy szakterület egy meghatározott részének művelői, ezen a téren abszolút tekintélyek és egyediek, illetve csak a hasonló szakterülettel foglalkozókkal tartanak kapcsolatot. A specializáció még egy területen hozott jelentős változásokat, lehetővé tette, illetve valamennyire könnyebbé tette az alsóbb rétegekből származók érvényesülését, ugyanis a szakterületi tudás minden elemét már nem lehetett „otthonról hozni”, így egyenlőbbek lettek az esélyek, továbbá a származási előnynél sokkal fontosabbá vált a látható, mérhető teljesítmény. Értelemszerűen a természettudományok, az orvostudomány és legfőképpen a műszaki tudományok kínáltak erre egyre több lehetőséget.

Egy berlini kutató 300 műszaki főiskolán oktató professzor jellemzőinek összegzése alapján, felvázolt egy tipikus 1905-beli professzori portrét.

„A professzor minden valószínűség szerint 45 éves kornál idősebb porosz származású személy, protestáns polgári családi háttérrel, egyetemi végzettséggel, legalább egyéves katonai szolgálatot teljesítve, családi állapotát tekintve nős és legalább két gyermek édesapja. A megszólítása valószínűleg titkos tanácsos úr és legalább egy porosz kítüntetést visel a mellén és nem utolsósorban: szakállt visel.”⁵⁸²

581 A második világháború után egy még újabb csoport létesül azokból a privátdocensekből, akik normál esetben már kinevezett egyetemi tanárok lennének, de többnyire anyagi okokból erre még nem kerülhetett sor, így őket tervezetten kívüli professzorként (außerplanmäßigen Professoren) rövidítve apl. Prof.-ként foglalkoztatják.

582 Kändler, Wolfram C. (2012): *Konservativ, protestantisch, gedient?* 285. o.

59–60. kép: Professzorok karikatúrái (1865. W. Busch, 1904 R. Wilke)
 Forrás: Klant 1984. 100. o. és 105. o.

A professzorok életében új jelenség, a bürokratikus elemek megjelenése. Míg korábban elegendő volt saját használatra jegyzetek, feljegyzések készítése és számos ügyet szóbeli közléssel oldottak meg, ebben az időszakban egyre több beszámoló, jelentés írása hárul az egyetemi oktatókra.

Hasonlóan új jelenség a *politika* egyetemi életben történő markánsabb megjelenése. A vezetői kinevezések esetében ez korábban is jelen volt, most új elem a diákság többféle egyesületi formában való tömörülése és ennek következményeként a konfliktusok az egyetemen is megjelennek. Ezt a folyamatot gerjeszti a sajtó – újságok, folyóiratok, röpcédulák, plakátok – terjesztésével. Mindez állásfoglalásra, vélemény-nyilvánításra készítheti a professzorokat. Az első világháború utáni forradalmi események következményeként, hol a jobboldali, máskor meg a szocialista nézeteket vallókat távolítják el az egyetemi oktatók közül. A nemzeti szocializmus idején 1 500 német professzort, az oktatói kar egyharmadát fosztották meg állásától. Közülük sokat nyugdíjaztak, mások emigrálni kényszerültek és néhányan koncentrációs táborba kerültek.

Az egyetemre gyakorolt *egyházi befolyás* ugyan csökkent, de ez nem egyik napról a másikra következett be. Ennek egy részterülete a professzorok alkalmazásával van kapcsolatban. Ennek érdekes megnyilvánulása a professzorok valláshoz tartozásának vizsgálata egy semleges területen, azaz a műszaki képzésben. Ennek során 1851 és 1945 között 300 professzor vallási hovatartozását vizsgálva Berlinben a Chalottenburgi Főiskolán a következő adatokat találjuk: ahogy ez eleve várható a professzorok 80 %-a protestáns, 16 %-a katolikus és 3 %-a zsidó. Ez utóbbiakkal kapcsolatban meg kell említeni,

hogya a korai időszakban még nincs semmiféle tiltás zsidó származásúak alkalmazására, de „létezik egy informális konszenzus a zsidó származásúak mellőzéséről”⁵⁸³

Oxfordban és Cambridge-ben egészen 1874-ig egyetemi oktatók és alkalmazottak csak az anglikán vallást követők lehettek. Ez legfőképpen a katolikusokat és a zsidó vallást követőket hozta nehéz helyzetbe. A változtatást a tudomány fejlődése és főleg a kutatás előtérbe kerülése tette szükségessé. A vallás kérdése nagyon gyakran összekapcsolódott etnikai, nyelvhasználati, rasszista és szociális problémákkal. Emiatt a vallási kérdésekről szóló döntésekben csak nehezen lehet tisztán teológiai alapra helyezkedni. Poroszországban és Németország protestáns részein a katolikusok számára formálisan nem volt elzárva az egyetemi érvényesülés útja, a valóságban azonban ritkán hívtak meg ilyen vallású professzorokat. A zsidó felekezethez tartozók a császári Németországban nem lehettek kinevezett egyetemi professzorok.

1800 és 1945 között jelentősen átalakult a professzori kör rekrutációja. Az egyik döntő változás ebben a folyamatban az, hogy a 19. század végéig az egyetemi professzoroknál főleg a minőségi oktatási teljesítmény (Lehrtalent) számított, ezt követően a kutatási és a publikációs tevékenység vált fontosabbá.⁵⁸⁴ A privilégiumok lassú leépülése az új kedvezmények bizonytalansága is hozzájárult ehhez a folyamathoz. Ennek ellenére a korábbi családi hagyományok megmaradtak a professzordinasztiáknál, ez elsősorban orvos- és jogászörökben fordult elő. A karrierépítés korábban általánosan elfogadott útja, a professzori családba történő benősülés, továbbra is előfordul, ennek kiterjedtségéről azonban nincsenek összegző adatok.⁵⁸⁵ Az arisztokrácia és polgárság felsőbb rétege számára csak bizonyos karok jöhettek számításba, ilyen leginkább a jogi kar. Az itteni professzorok számára megnyíltak az állami szolgálat magasabb hivatalai, sőt alkalmanként némelyiküket még a bankvilág is befogadta. Lutheránus területen a teológiai kari tanulmányok a püspökválasztás során is előnyt jelentettek. A kispolgárok vagy a tehetséges paraszti származásúak számára a legjárhatóbb utat és karriert még jó ideig a teológiai kar nyújtotta, ennek a helyét később a természettudományi kar vagy a műszaki főiskolák vették át. A vagyontalan vagy nagyon kis jövedelmű családok gyermekei, még ha ösztöndíjat kaptak is, nagyon szorgalmasnak és tehetségesnek kellett lenniük tanulmányaik befejezéséhez. Nem véletlen, hogy sokan nagyon nehezen viselték ezt a terhelést, nincs pontos adat a lemorzsolódásuk okairól és következményeiről, nem tudni, hogy közülük hányan lettek alkohol- vagy más szenvedély- és kedélybetegség áldozatai.

A filozófiai karok professzorai a 19. század végén – amelyek a német modellt követően kívül mindenütt társadalom- és természettudományi karok is voltak – kutatásaik és publikációs tevékenységük révén az iskolavárosok elismert személyiségei és ennek megfelelő az életvitelük. Illik olyan házban lakniuk, amelyben van könyvtár és dolgozószoba, néhány értékesebb műkincs és a professzor feleségének illik cselédet tartania. A ház fontos része a vendégfogadásra alkalmas szalon, ami a közvélemény formálásának és a kölcsönös informálódásnak egyik leghatékonyabb médiuma. A filozófiai karok professzorai politikussal, írókkal, költőkkel, ünnepelt művészekkel tartották a kapcsolatot,

583 Kändler, Wolfram C. (2012): *Konservativ, protestantisch, gedient?* 289. o.

584 Paletschek, Sylvia (2012): *Berufung und Geschlecht*. 311. o.

585 Kivételt képeznek a holland viszonyok, ahol pontos adatok birtokában Willem Frijhoff közöl erre vonatkozó adatokat. In: Frijhoff Willem (2012): *Qualitätswahl, Kandidatenmangen oder Nachbarfreundschaft? Die internationale Berufungspraxis der niederländischen Hocsschulen zwischen 1575 und 1814*. 48–52. o.

általában egymás kölcsönös segítésére és megalégedésére. A műszaki főiskolák tanárai egyfajta összekötő szerepet töltek be az ipar, kereskedelem és a pénzvilág képviselői között. 1880 és 1914 között ehhez a körhöz csatlakoztak a természettudományi karok kutatással foglalkozó professzorai, mert így könnyebben jutottak hozzá a számukra hasznos információkhoz és kapcsolatokhoz.

A professzori állások betöltésénél egyre ritkább a személyre szóló meghívás gyakorlata mint bevett szokás.⁵⁸⁶ Természetesen, a személyi kapcsolatok és a szakmai tapasztalat továbbra is fontos tényező marad. Némelyik országban eddig is alkalmazták a jelentkezők versenyeztetését, ez a 19. század első felétől kiegészül a korábbi szakmai életút tanulmányozásával (habitusvizsgálat) és a végleges döntés előtt próbaelőadást kérhetnek a jelölttől. 1840-ből fennmaradt a göttingeni egyetem egyik katalógusa, amelyben feltüntetik a professzori meghívásra váróknak szánt kérdéseket, amelyek a következők:

1. Milyen előadó a jelölt, népszerű-e a diákok között docensként?
2. Figyelemre méltó-e a jelleme, milyen a viszonya a kollégáival?
3. Kifogástalanok-e a politikai nézetei és az elvei?
4. Milyenek az anyagi körülményei, mennyi a jövedelme?
5. Egészséges-e, hány éves, nős-e?⁵⁸⁷

Wilhelm von Humboldt még ragaszkodik ahhoz, hogy a miniszteriális hatóság hívja meg az új professzorokat, mert úgy vélte a professzori kart mindenféle szakmaiságon kívüli érdekeltek befolyásolják döntéseikben. Ezt a markáns állami beavatkozást pedig nem tekintette az egyetemi életbe történő erőszakos beavatkozásnak, hanem éppenséggel az egyetemi működés hatékonyságának növelését látta ebben a törekvésben.⁵⁸⁸ Zürich egyetemén fennmaradt egy részletező dokumentum arról, hogyan tájékozódnak és hogyan mérlegelnek az új professzor meghívásáról az egyetemen a jogi kar dékánjának vezetésével. Az előzmény szerint 1870-ben von Boretius professzor visszalépése után új jogászprofesszort kell sürgősen találni.

„A meghívás szempontjából számításba vehető eddig megnevezett Gierke és Arnold nevű docensek mellett, szóba jöhet még Strauss Heidelbergből, Philipps Helleből, Vogel Erlangenből, Heinzérol Lipsceben nincs semmiféle információnk, Behrend Berlingen kiváló a feudális jogban, de őt úgysem tudjuk magunknak megnyerni; az ugyancsak berlini Lewis nagyon szorgalmas, de nem eléggé ösztönző erejű; a giesseni Braun kiváló a váltójogban; Sohm nemrégiben lett rendes tanár Freiburgban, nagyon alapos, de nagyothalló; a bonni Schröder korábban egy ragyogó elméleti művel állt elő, de ennek azóta sincs folytatása. A kiváló germanista Brunnert, aki régebben Lembergben oktatott és most Prágában professzor évi 2 000 márkás jövedelemmel és 60–70 hallgatóval, nehezen nyerhető meg az itteni viszonyok közé. A betöltendő állás esetében korábban egyházjogot és a jogtudomány enciklopédiáját is oktatni kellett, de ebből

586 A német professzorokat és a lelkészeket meghívják (Berufung) és nem kinevezik, mint más tisztviselőket. A professzorok állami alkalmazottak, többnyire titkos tanácsosi rangnak megfelelően vannak dotálva.

587 A professzorok meghívásos alkalmazása egészen 1970-ig gyakorlat Németországban, ez azt jelenti, hogy a személyes ismeretség és a hálózatos kapcsolatok kiemelten fontosak, mert ahhoz, hogy valaki professzor lehessen, valakinek „szóba kell hoznia” a nevét – írja Paletschek, Sylvia (2012): *Berufung und Geschlecht*. 311–312. o.

588 von Coelin, Christian (2012): *Die Entwicklung von Berufsrecht und Berufsverfahren*. 114. o.

az első tárgy már kevésbé fontos, a másodikat pedig bármelyik tanszéki kolléga tanítani tudja, ezért leginkább a német jogtörténet és a német magánjog oktatójára lenne szükség, mégpedig a francia és az angol jogi gyakorlattal összevetve. Ezen feltételek teljesítése valószínűleg Gierketől vagy Brunnertől várható el, így a helyi feltételek ismeretében a leginkább az utóbbit kellene megnyerni. Így Professor Exner dékánra hárulna a feladat, Brunnernél magánúton (privatim) rákérdezni arra, milyen feltételekkel vállalna professzúrát germanista tárgyakból különös tekintettel az összehasonlító jogtörténetre. A válasz megérkezéséig el kell tekinteni a pályázati kiírástól.⁵⁸⁹

A meghívásos procedúra szokásos menete a következő. Az illetékes kar kormányzati felkérésre referenst és korreferenst, vagy éppenséggel bizottságot jelöl ki a döntés előkészítése érdekében. Ez a grémium a rendelkezésre álló formális és informális eszközök felhasználásával az ilyen alkalomra szerkesztett vizsgálati szempontsor alapján tájékozódik a környező egyetemeken, de akár külföldön is a szóba jöhető jelöltek felől. Az így elkészült névsor és a jelentés a kari tanács, illetve a szenátus elé kerül, akik szavazással sorrendet állapítanak meg a jelöltek között. Ezt felterjesztik az illetékes minisztériumnak, ahol végleges döntést hoznak. A 19. század végén már a kari tanácsokban is átértékelődtek a korábbi prioritások és a döntés során egyre hangsúlyosabban jelenik meg a szakmai hozzáértés.

A frissen kinevezett egyetemi professzort sok egyetemen ünnepélyes körülmények között mutatták be. A történész *Heinrich von Treitschke* (1834–1896) így emlékszik vissza erre az eseményre, amit a katolikus Freiburgban élt át:

„A kari tanácsteremből indulva az akadémiai testület a pédumot hordozó pedellussal az élen elindult az egyetem aulájába. Én mint érintett az egyetemi jelvényeket viselő rektor és prorektorok között haladtam. Az előadásom után a méltatás következett. Az aula teljesen tele volt, annak ellenére, hogy a hercegprímás megtiltotta a konviktus teológusainak a részvételt. Az aula egyébként a régi jezsuita kollégium refektórium, közepén még mindig jól látható volta jezsuita rend jelképe. Különleges élményt jelentett számomra, hogy ebben a helyiségben Hollandiáról a legrégebbi vallási toleranciát tanúsító országról és a holland protestantizmus neves személyiségeiről beszélhettem.”⁵⁹⁰

A professzori karrier felé vezető út a német modellt követő egyetemeken a promóció után néhány évvel a habilitációs eljárással kezdődött. Ekkor a venia legendi birtokában – a szabad tanítás jogának élvezője már privátdocensként oktathatott az egyetemen. Ez kezdetben semmiféle beleszólást nem jelentett az egyetemi ügyekbe és jövedelem szempontjából csak a meghirdetett kurzus tandíja illette az oktatót. Érdekes adat, hogy meddig kell egy adott személynek privátdocensként „tengődni” és várni egy végleges kinevezésre. Ennek során porosz viszonyok között a 19–20 században a következő hátráltató tényezőkkel kellett számolni, ha valaki 1. katolikus, 2. zsidó vallású, 3. szociáldemokrata, 4. pacifista beállítottságú és így ismeri a környezete, 5. a női nemhez tartozik.⁵⁹¹

A központosításra nagy súlyt helyező porosz egyetemeken a 19. század végén a privátdocensekre is vonatkozott az állami fegyelmi szabályzat, cserébe viszont jogosultak lettek szolgálati idejüket beszámítani a nyugdíjba. A következő fokozat az egyetemi

589 Brändli, Sebastian (2012): *Berufungsstrategien als Erfolgsfaktoren*. 170–171. o.

590 Speck, Dieter (2006): *Eine Universität für Freiburg*. Rombach Verlag, Freiburg/Berlin 130–131. o.

591 Paletschek, Sylvia (2012): *Berufung und Geschlecht*. 313. o.

magántanári megbízás, a magántanár egy speciális tudományterületet felelős előadója, erre a célra elkülönített jövedelemmel, és ő is szedhet tandíjat. A rendes, kinevezett egyetemi tanár a tanszék vezetőjeként az adott diszciplína egészét oktathatja, ő tartja a legkedvezőbb időpontban a legnagyobb érdeklődésre számot tartó kötelező stúdió-mokat, a vizsgákon ő a fő kérdező és elnököl, következőképpen az egyetemi jövedelem mellett a kiegészítő jövedelmek legfőbb haszonélvezője. Közülük kerül ki meghatározott választási sorrend szerint a rektor és a dékánok. 1848-ig a német egyetemeken csak rendes tanár lehetett a különböző egyetemi testületek tagja. A rendes tanárok további jelentős privilégiuma, hogy jövedelmüket életük végéig kapják, ez értelemszerűen nem vonatkozik a magántanárookra. Althoff tanácsos 1897-ben kezdeményezte a professzorok javadalmazásának szabályozását, ennek részeként hat fizetési fokozatba sorolta őket, meghatározta a minimálbért és behatárolta a vizsgadíjakból származó jövedelmeket.⁵⁹²

A 19. században a professzorok meghívásának módja országoként eltérően szabályozott, de német területen még az államok között is vannak eltérések. Porosz viszonyok között, ha egy tanszékre való meghívás alulról, kari kezdeményezésre indul, akkor eleve három jelöltet kellett felterjeszteni a minisztérium számára, de a minisztérium ettől függetlenül kinevezhetett más jelöltet is. Sajátos a helyzet új tanszék létesítése, azaz tudományos diszciplínaként való elismerésekor, ilyenkor csak a minisztérium jogosult új professzort kinevezni. Az egyetemi életben sok feszültség forrása, ha a minisztérium nem a kar jelöltjei közül választ professzort, mert ezt az adott fakultás lekicsinylésként, degradálásként éli meg.⁵⁹³

A 19. század végén a német egyetemek professzori karának együtöde még saját soraiból képezte az utánpótlását. Ennek hátterében a jól szervezett bajtársi szövetségek közötti kötelező összetartás állt. Természetesen ilyenkor is adódhattak konfliktusok, ennek egy példája a filozófus és pedagógus *Theodor Litt* (1880–1962) esete.

A lipcsei egyetemen megüresedett pedagógiaprofesszori állást 1920-ban meghívással kívánják betölteni. A döntés előkészítését Karl Lamprechtre bízzák, aki a bajtársi szövetségen belüli kórusmozgalom vezetője és kiterjedt kapcsolatokkal rendelkezik, ez nagyjából 2 000 befolyásos öregdiákot és 400 aktív professzort jelent. Az egyik jelölt a müncheni akadémiai kórusegyesület tagja, Georg Kerschensteiner (1854–1932). A kiválasztottak listáján ő szerepel az első helyen. A második Theodor Litt, a bonni Makaria kórusegyesület támogatásával került fel a listára. Szakmailag mindkét jelölt alkalmas az állás betöltésére. A döntést az egyesületi háttér befolyásolja és ennek jegyében Litt kapja meg a professzúrát, egyrészt fiatalabb életkora, másrészt az erős háttértámogatás miatt. A két jelölt közötti esetleges konfliktust is a kórusmozgalom keretében rendezik, amikor a Makaria egyesület jubileumi ünnepségén, Litt nyilvánosan igen aktív kollégának nevezi Kerschensteinert és békésen megbeszéljük a történeteket.⁵⁹⁴

A professzori jövedelmek alakulása német körülmények között jól dokumentált és nagyon jól mutatja a professzori érdekérvényesítési stratégiákat. 1896-ban Németországban 492 rendes egyetemi tanára van, közülük 96 fő jövedelme 4 000 márka alatti;

592 vom Brocke, Bernhard (2012): *Berufungspolitik und Berufungspraxis im Deutschen Kaiserreich*. 64. o.

593 Paulsen, Friedrich (1902): *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium*. Verlag von A. Asher & Co, Berlin, 101. o

594 Lönnecker, Harald (2012): „...die Zugehörigkeit ist von größter Bedeutung für Hochschul-Laufbahn” 264. o.

217 főé 4 000 és 5 800 márka közötti; 101 főé 5 800 és 6 700 közötti; a maradék 78 fő jövedelme pedig ennél is magasabb. A professzori jövedelmek alakulását többször is szabályozták. 1897-ben például felmerül Poroszországban az ausztriai szisztéma bevezetésének gondolata, e szerint a privátelőadások díját beépítенék az állami fizetésbe ezzel megszüntetve egy sor korábbi problémát. A poroszok 1897-ben közbülső megoldást választottak és úgy döntöttek, hogy amennyiben a privátelőadásokért beszedett díj meghaladott egy bizonyos összeget, akkor annak a felét be kellett fizetni az állami kasszába.⁵⁹⁵

Az érdekesség kedvéért érdemes megvizsgálni – a kérdés egyik szakértőjének számító – pedagógus és filozófus *Friedrich Paulsen* (1846–1908) saját jövedelmi viszonyainak alakulását. Paulsen ugyancsak járatos volt ebben a kérdésben, hiszen ő maga is egy egész tanulmányt szentelt a jövedelmi viszonyok elemzésének, azokat a maguk történeti fejlődésében vizsgálva *Professorengelalt und Kollegienhonorar in geschichtlicher Beleuchtung* címmel. Tehát Paulsen jövedelmi viszonyai a következőképpen alakultak: 1878-ban egyetemi magántanárként szerény 2 400 márka az évi fizetése amit rendkívül látogatott előadásainak köszönhetően idővel 10 000 márkára tud növelni, ezzel azonnal kivívja kollégái irigykedését. Kortársa Wilhelm Dilthey (1833–1911) eléggé lekezelően csak kávéházi etikaként (Kafehausethik) említi az első kinevezett pedagógiaprofesszor munkásságát.⁵⁹⁶ Paulsen tekintélyét növelte azóta is klasszikusnak számító műve, az 1884/85-ben megjelent teljességre törekvő áttekintés a német oktatási viszonyokról.⁵⁹⁷ Időközben Paulsen Würzburg, Kiel és Breslau egyeteme is meghívta, miután még a müncheni egyetem meghívását sem fogadta el 1889-ben, ezért Berlinben 3 100 márkára emelték a bérét. 1893-ban Lipszébe hívják akkor már 7 500 márka fizetésért. Paulsen ingadozására felfigyelve ekkor Berlinben a magántanári fizetését 6 000 márkára emelik.⁵⁹⁸ 1894-ben Althoff határozott közbenjárására mintegy 16 évnyi magántanári oktatás után kinevezett egyetemi tanár lesz, anélkül, hogy egyetemét valaha is elhagyta volna. Mindenesetre ez a példa is mutatja, hogy a német professzorok jövedelmet emelő taktikái között fontos szerepe volt a más egyetemek meghívása által gerjesztett konkurenciának.

A középkori maradványokon nyugvó rendszer a 19. században már komoly feszültséget okozott az egyetemi életben. Számokban kifejezve Németországban ez a következőket jelenti: 1899-en a rendes egyetemi tanárok garantált bére átlagosan 4000–6000 márka között mozgott, a magántanároké pedig 2100 márka körül.⁵⁹⁹ Kivételt képez a berlini egyetem, ahol a bérek jóval magasabbak.

Erre példa a teológus *Adolf von Harnack* (1851–1930) esete, ami Althoff hagyatékban megmaradt naplójából ismerhető meg. E szerint Harnack – Alexander von Humboldt és Heinrich Helmholtz után – talán az utolsó enciklopédikus tudással rendelkező személy. Althoff 1885-ben a giesseni kisebb egyetemről az újonnan alapított marburgi

595 Paulsen, Friedrich (1902): *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium*. Verlag von A. Asher & Co, Berlin, 111. o.

596 Lönnecker, Harald (2012): *...die Zugehörigkeit ist von größter Bedeutung für Hochschul-Laufbahn*. 89. o.

597 Paulsen, Friedrich (1884/85): *Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Anfang des Mittelalters bis zur Gegenwart. Mit besonderer Rücksicht auf den klassischen Unterricht*. Leipzig

598 A részletek Paulsen és barátja Ferdinand Tönnies (1855–1933) levelezéséből ismertek.

599 Klinge, Matti (2004): *Die Universitätslehrer*. In: Rüegg, Walter (2004): *Themen, Probleme, Erkenntnisse*. In: *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945)* III. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 127. o.

egyetemre hívja, majd 1888-ban a marburgiak tiltakozása ellenére Berlinbe helyezi át. Harnack már Giessenben rendkívül sikeres oktatónak bizonyult a teológushallgatók száma az ő idejében 17-ről 100 főre emelkedett. Marburgban már mintegy 250 teológus hallgatónak adott elő, köztük amerikai diákoknak is. Berlinbe való távozása után rögtön 100 diákkal lett kisebb a diáklétszám Marburgban, ami nagyon érzékenyen érintette az egyetemet és a várost. Berlinben viszont 500 főre növekedett a hallgatók száma. Mindez Harnack jövedelmét a következőképpen befolyásolta. A marburgi teológiaprofesszorok 4 500–5 000 márkás jövedelméhez képest, Berlinben Althoff rögtön 9 400 márka fizetést adatott neki, kiegészítve még 900 márka lakbértámogatással és 12 000 márka garantált előadói és vizsgadíjjal. Ez összesen 22 300 márka, amit még kiegészített az akadémiai tagságért és a mellékállásban ellátott Országos Főkönyvtár igazgatóságáért járó díj, így ez a kiváló képességű tudós összesen évi 29 200 márkás csúcjövdelemmel rendelkezett.⁶⁰⁰

1909-ben Poroszországban létrejött az Egyetemi Magántanárok Egyesülete, ezt követte 1910-ben a Privátdocensek Egyesületének megalakulása, ez majd 1912-ben a „Német nem kinevezett oktatók kartelljévé” állt össze. A privatdocensek helyzetét nehezítették belső időszakos korlátozások, ilyen az, hogy a habilitációs eljárás megindításának feltételül szabták egy vagyonbevallás elkészítését. 1898-ban Poroszországban a „Lex Arons”-nak nevezett törvény a privatdocenseket az egyetemi autonómia keretéből (és védelméből) kiemelve állami tisztviselőkké tette, ami a jövedelem tekintetében némi javulást hozott, de fegyelmi ügyekben már az állami rendszabályok hatálya alá kerültek.⁶⁰¹ Max Weber egy 1919-ben tartott előadásában arra utal, hogy Németországban egyszerűen kiszámíthatatlan az egyetemi karrier, túl sok benne a véletlenszerű elem, de néhány módszer egészen biztosan segítséget jelenthet a rendes professzori állás elnyeréséhez: 1. egy szaktekintély tudós ajánlólevele és támogatása, 2. ekkoriban már fontos a specializálódás egy-egy diszciplínán belül, 3. látens tényezőként még ott van a bajtársi szövetséghez tartozásból fakadó informális módon érvényesülő előny.⁶⁰²

1919-ben Carl Heinrich Becker⁶⁰³ (1876–1933) a porosz kultuszminisztérium államtitkára, aki korábban maga is rendes egyetemi tanár volt Bonnban, tarthatatlannak mondta a kialakult helyzetet

„Egy egyetemi magántanár alkalmazása a legjobb üzlet a költségvetés számára, mert nyomorúságos fizetésért akadémiai képzettségű tanárt kap. Ezért a bérért nemhogy felső népiskolai tanár, de még kalauz sem lenne hajlandó dolgozni”.⁶⁰⁴

600 vom Brocke, Bernhard (2012): *Berufungspolitik und Berufungspraxis im Deutschen Kaiserreich*. 66. o.

601 *Magister und Scholaren, Professoren und Studenten. Geschichte deutscher Universitäten und Hochschulen im Überblick*. (Hrg. Steiger, G. – Flächenräger W.) Urania Verlag, Leipzig-Jena-Berlin 1981. 122. o

602 Weber, Max (1992): *Wissenschaft als Beruf*. In: Max Weber Gesamtausgabe 17. kötet, Hg. von W. J. Mommsen és W. Schluchter, Tübingen, 79. o.

603 Becker egy amszterdami bankár fiaként Lausanne-ban, Heidelbergben és Berlinben tanult, 1913-an Bonnban a keleti filológia professzora, a modern iszlámkutatás egyik megalapítója. Magyar vonatkozásban jó barátságban van Klebelsberg Kunóval, aki az ő munkásságának tanulmányozása útján igyekszik modernizálni a magyar viszonyokat.

604 Klinge, Matti (2004): *Die Universitätslehrer*. In: Rüegg, Walter (2004): *Themen, Probleme, Erkenntnisse*. In: *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945) III*. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 127. o.

Becker minden erőfeszítése ellenére – főleg a berliniek ellenállása miatt – nem tudott ezen a szisztémán alapvetően változtatni.

Német viszonyok között a professzorok egyetemről egyetemre történő meghívása sokféle hatással járt.

Amikor a lipcsei egyetem orvostudományi kara – a harmadik legnagyobb német egyetemként – 1920-ban meghívta Kiel egyeteméről a jó nevű *Walter Stockelt* (1871–1961) a ginekológiai urológia specialistáját, akkor ő azt a feltételt támasztotta, hogy építsenek neki egy új nőgyógyászati klinikát. Az infláció és a világgazdasági válság közepette teljesítették ezt a kérést. A professzor el is jött Lipcse egyetemére, de csak négy évig tudták megtartani, mert innen hamarosan a szakma csúcsát jelentő berlini egyetemre távozott.⁶⁰⁵

A német professzorok egyik egyetemről a másikra történő meghívásának van egy másik sajátossága is, ez pedig a *vallási felekezethez tartozás* jelentősége. A zsidósághoz tartozás már jóval a nemzeti szocializmus előtt sok esetben kizáró tényező vagy csak behatárolt alkalmazást tesz lehetővé. A történész *Heintich von Treitschke* (1834–1896) olyan kijelentéseket enged meg magának 1870-ben Berlinben, mint „A zsidóság a mi szerencsétlenségünk”. Ezt az antiszemita gondolatot felerősítette a propaganda és Adolf Stoecker lelkész hatására a diákokból álló Kyffhäuser szövetség is magáévá tette és ide csoportosultak ennek a szemléletnek a képviselői. De a katolikus protestáns felekezethez tartozás is fontos tényező. Porosz protestáns egyetem csak kivételes esetben fogad katolikus professzort, ugyanez érvényes fordítva is. Katolikus vonatkozásban érdekes a müncheni egyetem helyzete, mert félúton Bécs és Berlin között egyfajta közvetítő szerephez jut, ezzel valamiféle délnémet mikrokozmoszt képezve és fenntartva maga körül.⁶⁰⁶

A tradicionális angol egyetemeken mások a körülmények, tekintve hogy az egyetem maga lényegében csak a fokozatszerzéshez szükséges vizsgáztatást végzi, ezért nincs szükség sok egyetemi tanárra. A college-ekben a már fokozatot szerzettek (bachelors) még tanulmányi idejük alatt tutorials és supervision of undergraduates megbízást kaphatnak, azaz fellow-ként állást vállalhatnak lecturer, senior lecturer vagy readerként professzorral válhatnak, megtartva fellow-i helyüket is. Az angol felsőoktatásban az oktatók nem voltak kontinentális értelemben vett tisztviselők és nem is kellett az ott szokásos előmeneteli rendszer szerint működniük. A 19. század második felétől már itt is szükségessé vált az egyetemi oktatói tevékenységre való jogosultság igazolása. De erre vonatkozóan nem jött létre a némethez hasonló egyértelmű és egységes szabályrendszer, ehelyett flexibilisen alkalmazkodva a körülményekhez, intézményenként változó gyakorlatot követtek. A professzorok kiválasztását bizottságok végezték és a kiválasztási kritériumok között a tudományos fokozat, a publikációk, a kutatási eredmények és az ajánlások segítettek a döntéshozatalt.

Franciaországban a felsőoktatásban történő alkalmazáshoz bizonyos előfeltételeknek kellett megfelelni. Ilyen 1820-tól a doktori cím megszerzése. A Párizsban megszerezhető licence és az agrégation többféle oktatási intézményben való tanításra képesített. Mindenütt elvárás volt a felvilágosodás során létrejött grandes écoles akadémiai tanárképző intézmények oklevelének megszerzése. 1871-után a Németországtól elszenvedett katonai

605 Dietel, Beatrix (2012): *Berufungswege und Berufungskonkurrenz*. 480–481. o.

606 Dietel, Beatrix (2012): *Berufungswege und Berufungskonkurrenz*. 489. o.

vereség arra készítette a franciákat, hogy a német modell egyes elemeit átvegyék, így a karok nagyobb önállóságot kaptak, az egyre fontosabbá lett a kutatási teljesítményt pedig kiemelten figyelembe vették a még mindig concursalapon központilag szervezett oktatói kiválasztásnál.

A francia felsőoktatásban nem alkalmazták a stúdiumokért fizetendő tandíjszedést, viszont igen magasak a vizsgadíjak és pontosan elő van írva, hogy az adott végzettséghez hány vizsgát kell letenni. A befejezett jogi képzés például 12 vizsga sikeres letételével volt elérhető.

Olaszországban a francia és a német rendszer kombinációja érvényesült, azaz a doktorátus megszerzése után megkövetelték a habilitációt, a privátdocensi fokozatot szerzettek pedig versenyezhettek a tanszékvezetésért és ezzel együtt a professzori címért.

1860 körül az európai helyzet konszolidációjával a liberalizmus került előtérbe. A sajtóra, a parlamentre, az ipari fejlődésre fordítottak nagyobb figyelmet. Forradalmak helyett a párizsi vilákiállításra figyelt mindenki. A korábban az oppozícióhoz tartozó professzorok megbékéltek, esetenként állami tisztségeket kaptak. Az államnak nagy szüksége volt képzett szakemberekre és ezek gyakran a professzorok közül kerülnek ki, így Franciaországnak 12, Olaszországnak 8 egykori egyetemi tanárból lett oktatási minisztere lesz.

A professzorok politikai szerepvállalása egyáltalán nem ritka. Paul Johnson írja:

„A modern Németország tragédiája szemléltető példája annak, milyen veszéllyel jár, ha hagyják átpolitizálódni a tudományos életet és a professzorok nyíltan megvallhatják elkötelezettségüket. Akár bal, akár jobboldali elfogultságról van szó, a következmények egyformán végzetesek, mert bármelyik esetben az igazság forrásai mérgeződnek meg.”⁶⁰⁷

Az 1920–30-as években a jogászok, a német nyelv- és irodalomtanárok szélsőségesen nacionalisták voltak. A történészek közül pedig *Heinrich von Treischke* különösen. „A (német) tudományos közösség egésze a nacionalista mitológia melegháza volt. Önkritika és kételkedés helyett a professzorok a szellemi megújulásra szólítottak fel és csodaszereket ajánlottak.”⁶⁰⁸

Különleges és egyáltalán nem ritka helyzet az, amikor egykori professzorokat magas állami tisztségekre jelölnek és választanak meg. Ha csak a legmagasabb pozícióba kerülteket nézzük, akkor Finnország első elnöke Kaarlo Ståhlberg (1865–1952), Cseh-szlovákia sokszor újjáválasztott elnöke Tomas Garrigue Masaryk (1850–1937) egykori filozófia professzor. Nils Edén (1871–1945) történész Svédország miniszterelnöke 1917 és 1920 között. A párizsi matematikaprofesszor Paul Painlevé (1863–1933) 1917 és 1925 között miniszterelnök. Coimbra közgazdaságtan professzora António de Oliveira Salazar (1889–1970) 1926-tól Portugália pénzügyminisztere majd 1932-től miniszterelnök, illetve hadügyminiszter. Rendkívül hosszú ideig egészen 1970-ig van hatalmon. Salazar azon kevesek közé tartozik, akik az értelmiség bevonásával működtették a diktatúrát. 1932 és 1961 között kabinetjében soha sem volt 21 %-nál kisebb a professzorok aránya.⁶⁰⁹

607 Johnson, Paul (2016): *A modern kor. A 20. század igazi arca*. XX. Század Intézet, Budapest, 142. o.

608 Uo. 143. o.

609 Uo. 687. o.

A 19. században általánosan ismertté váltak azok az egyetemi tanárok, akik íróként is jelentőset alkottak. Ilyen *Friedrich von Schiller* (1759–1805) a jénei egyetem történész professzora és híres drámaíró. *Esaias Tegnér* (1782–1846) szintén történész professzor, de ismert svéd költő és később Lund püspöke lett. Hasonló pályaprofilokat találunk Finnországban is. Általánosságban úgy tűnik, hogy Észak-Közép és Kelet-Európában az egyetemi professzorokra fontos közéleti szerepek vártak, egyszerűen azért, mert a szabad értelmiségi réteg még csekély létszámú. Ez viszont sok szerepkonfliktust rejt magában, ugyanis egyrészt állami alkalmazottként illik lojálisnak lenniük, másrészt a kritikus helyzetekben való közéleti állásfoglalás nem mindig esik ezzel egybe. Következésképpen előfordul, hogy a professzorok tiltólistára kerülnek, vagy más retorzióban részesülnek, netán hallgatásra kényszerülnek. Ez azért is kínos mert a 19. században új művelődési forma a városi, egyesületi, egyetemi – aktuális témákat tárgyaló – nyilvános előadások tartása, amelyekre gyakran egyetemi és közéleti embereket kérnek fel.

8. AZ EGYETEMI POLGÁROK MINDENNAPI ÉLETE ÉS JÖVEDELMI VISZONYAIK

Az egyetemi polgárok – tanárok és diákok által – leginkább várt időszak a szünidő. A 19. században ez nagyjából évi 20 hétre terjedt ki, mégpedig a következő elosztásban: 6–7 hét szünet húsvétkor; 11–12 hét ősszel; 2 hét karácsonykor és 1 hét pünkösdi idején. Ez egy viszonylag hosszú időszak, amit sokféleképpen töltöttek el. Az évet általában trimeszterekre vagy féléves időszakokra osztották, alkalmanként – gimnáziumokban gyakrabban – előfordul a tanév négy részre osztása is. A tanárok a szünidőt továbbképzésre, a szertárak rendezésére és feltöltésére, valamint pihenésre használták. A diákok hazautaztak szüleikhez. A tanév rendje befolyásolta az olyan városi polgári házak életét is ahol diákok laktak, ugyanis féléves rendszerben egy-egy szemeszterre állapították meg a lakbért, trimeszterek esetén havonta fizettek a diákok és igyekeztek a szünetekben családjukhoz utazni és ezzel költségeket megtakarítani. A szünidő idején a diákok pótolhatták elmaradásaikat, például, ha helyhiány miatt nem tudták elvégezni a laboratóriumi gyakorlataikat, vagy nem jutottak hozzá a szükséges kis példányszám-ban rendelkezésre álló szakirodalomhoz. Így, tágan értelmezve, a szünidőnek többféle funkciója is volt.⁶¹⁰

A 19. századra a korábban előforduló természetbeni juttatások, úgy mint gabona, bor, tűzifa adományozása már a legtöbb helyen megszűnt vagy csak egy-egy eleme maradt meg. Ahol az egyetemnek maradtak birtokai, ott a fizetéseket ebből biztosították vagy ebből származó jövedelemmel egészítették ki.

A professzorok számára állami javadalmazásuk mellett további lehetőségek adódtak. Ilyen a magánórák adása, ilyen esetben privát kérésre a latin nyelvű előadást anyanyelven magyarázta el a professzor, esetleg a nehéz tananyagrészeket megismételte, lassabban mondta el, a klasszikus szerzők értelmezéséhez további támpontokat adott, a természettudományos kísérleteket ismételten bemutatta, elmagyarázta. A magántanárokkal és a privátdocensekkel szembeni versenyhelyzet javította az előadások minőségét és növelte

610 Paulsen, Friedrich (1902): *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium*. Verlag von A. Asher & Co, Berlin, 384. o.

a megtartott stúdiók számát. A diákoktól várható tandíjak becsült összege jelentősen befolyásolta a tanszékvezetésre pályázók szándékait. Professzorok egyik egyetemről a másikra távozása elég gyakori jelenség, ilyenkor az alaphér mellett mindig szóba kerültek a kiegészítő jövedelmek is. Ezek összege bizonyos esetekben – például egy klinika igazgatójánál – a bérnél jóval magasabb összeget tett ki. A kiegészítő jövedelmek differenciált rendszere versenyhelyzetet eredményezett a professzorok és az egyetemek között.

A francia professzoroknak nem fizettek a diákok tandíját, viszont vizsgadíjat kellett fizetniük. Ebből adódóan a vizsgát fogadó professzor, azaz a tanszékvezető, jelentős többletjövedelemre tett szert. Egyébként is nagyok voltak a professzorok anyagi viszonyai közötti eltérések. Ezt befolyásolták még a lakásviszonyok, a klinikai épületekhez, a laboratóriumokhoz, az obszervatóriumhoz gyakran ingyenes vagy jelképes bérleti díjazású szolgálati lakások tartoztak. Az orvosprofesszorok, a jogászok és kisebb számban a teológusok gyakran vállaltak egyetemen kívüli megbízásokat, így *Bourdieu* szerint a professzorok általában a nagyvárosok és a főváros vagyonos polgári köreiből tartoztak.⁶¹¹

A filozófiai karok oktatói sajátos helyzetbe kerülnek, ugyanis 1830-tól a nyomda-technika fejlődése és papírárak csökkenése miatt egyre fontosabb kommunikációs csatorna lett a könyvek, folyóiratok, újságok kiadása. Ez pedig újfajta melléktevékenységet jelentett az oktatóknak. Mindez jótékonyan hatott a közlési stílusra, mert a közérthe-tőség fontossá vált. Most a célközönség már nem feltétlenül csak az egyetemi diákság, hanem a széles művelt vagy művelődni vágyó rétegek számára publikálnak. Egy-egy jól szerkesztett, ismertté vált publikáció, könyv országszerte ismertté tette szerzőjét. Ez tovább erősíthette pozícióját, mert ezután ünnepi beszédek, jubileumi megemlékezések szónokának is meghívták, azaz közéleti szereplővé vált. Idővel megkezdődik a nagy lexikonok – Brockhaus – és a könyvsorozatok kiadásának időszaka.

A professzorok megkülönböztetését szolgálta a különböző színű talárok ünnepi alkalmakon történő viselése. A talárok színe egyetemi karonként változott, helyi tradíciók is befolyásolták. Freiburgban például 1903-ben vezették be újra a professzorok számára a talár viselését. A talár fekete gyapjúszövetből készült ugyanilyen színű selyem béléssel: a teológusoké ibolyaszínben, a jogászoké piros, az orvosoké kék, a filozófusoké zöld. 1911-ben a matematikai-természettudományi kar önállósodásával színük a narancssárga lett. A rektori talár értelemszerűen a többiekénél díszesebb volt.⁶¹²

A teológus-, jogász-, filológus-, történészprofesszorok élethelyzete némileg másként alakult, mint a laboratóriumok és kísérletei eszközök használatát igénylő kollégáiké. Az előző csoport képviselői még sokáig alapvetően saját lakásukon, illetve könyvtárakban, levéltárakban, múzeumokban dolgoztak. Az egyetemen lényegében csak előadásaikat tartották, ott vizsgáztattak és ott vettek részt a különböző testületi üléseken. Néhányan a lakásukon tartották a szemináriumokat vagy kedvelt diákjaikat magukhoz is meghívták. Ilyen alkalmakkor fontos szerepe volt a professzor feleségének, esetleg leányának, fiainak. A lelkészházakhoz hasonlóan ez is egyfajta életviteli, magatartási mintát nyújtott, azon szerencséseknak, akik a meghívottak körébe kerültek. Számos önéletrajzi jellegű visszaemlékezésben olvashatók erre vonatkozó feljegyzések, gyakran

611 Klinge, Matti (2004): *Die Universitätslehrer*. In: Rüegg, Walter (2004): *Themen, Probleme, Erkenntnisse*. In: *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945) III*. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 128. o.

612 Speck, Dieter (2006): *Eine Universität für Freiburg*. Rombach Verlag, Freiburg/Berlin 143. o.

említi ezekben a forrásokban a házi zenélést. Ez bizonyára egy nyomós ok lehetett a társasági élet fenntartásához, hiszen ehhez több személyre van szükség. De szólnak a visszaemlékezések irodalmi és költői szalonokról és sportjellegű összejövetelekről is.

Ebben az időszakban feltűnik a professzorfeleségek egy másik típusa is, az aki férjének segítője a szerkesztésben, a levelezésben, ügyintézésben; de lehet az asszisztense sőt idővel férjével egyenrangú munkatársa.

A közösségi élet szervezésében élenjáró észak-európaiak, jelen esetben a finnek a professzor feleségek tevékenységét is egyesületi formába szervezték. 1848 után Helsinkiben – a versenytárs Uppsala mintájára, ahol már előtte volt ilyen – két filantróp női egyesületet alapítottak. Az egyesületek férfiak számára is nyújtottak közösségi alkalmakat, jótékonyági műsoros esteket, bálakat, tudományt népszerűsítő előadásokat szerveztek, színesítve a férfitársadalom ridegebb világát. A finn professzorfeleségek 1900 körül még egy szinttel feljebb léptek és akadémiai klubot alapítottak a professzorcsaládok egymás közti társadalmi érintkezésének könnyítése érdekében.

A virágzó élet és jövedelmi viszonyoknak az első világháború és az utána következő zavaros átrendeződés vetett véget. Különösen a bérből élők kerültek nehéz helyzetbe és ez az egyetemi polgárok szinte mindegyikét érintette, ennek legfőbb oka az infláció, majd az 1929-es világválság. A középosztályból nagyon sokan a proletárok szintjére süllyedtek, de a diplomás munkanélküliség sem volt ritka.

Sajátos differenciálódás következett be a professzorok között és ebben a döntő szempont az lesz, hogy melyik karhoz tartoznak. A teológusprofesszorok magas szintű elismertsége megmaradt, de csak az egyház keretei között. Az orvosprofesszorok tekintélye az egészségügy fejlődésével arányosan és folyamatosan nőtt. Ugyanez érvényes a műszaki tudományok képviselőire is. A történészek és a filozófusok vezető pozícióját erősen megkérdőjelezte a közgazdászok előtérbe kerülése.

A mindennapi életet nehezítette egy súlyos betegség vagy netán a professzor korai halála. A biztosítási rendszer még csak kialakulóban van, ugyanígy a különböző biztosítási egyesületek rendszere is csak lassan épül ki. A 19. század végén kezdenek az árván maradt gyermekekről intézményesen gondoskodni és az özvegyeken segíteni. Különösen akkor kerültek nehéz helyzetbe az oktatók családjai, ha előtte egy majdani jövedelmező állásban bízva hiteleket vettek fel.

Idővel kialakultak a professzorok elismerésének változatos formái: ezek a díszdoktori címek kölcsönös adományozásából, ünnepi kiadványokból, születésnapi megemlékezésekből, plakettek adományozásból tevődnek össze. A díszdoktori cím adásának nem feltétele az, hogy a cím használója egyetemen tanítson, politikusok, uralkodók és az állam, illetve az egyetem szempontjából fontos személyek részesülhetnek ebben a kitüntetésben. Némelyik országban sajátos elismerési rendszer jön létre, ilyen a rektorok portréinak megfestése és díszhelyen az elődök között történő elhelyezése. Finnországban a két ciklust betöltő rektor nemesi címet kapott. Még nagyobb elismerés az akadémiai tagság és az eredményeket felmutató tudós számára az egyik legmagasabb kitüntetés az 1903-ban alapított Nobel-díj odaítélése. A professzoroknak egyes országokban tanácsosi, titkos tanácsosi címetek adnak, ennek megfelelő fizetési fokozatokkal és megszólítási formákkal.

A tanügyi segédszemélyzet a pedellusok, a titkár, a gondnokok, könyvtárosok esetenként könyvkötők, később a nyomdászok alaptársaik. Idővel a professzoroknak már egyre nagyobb számú segédszemélyzetre lett szükségük: ilyen a demonstrátor a botanikus mellett, a disszektor az anatómián, a laboráns a vegyészknél, az obszervátor a csillagászoknál és még számtalan más elnevezésű asszisztens. Közülük sokan csak

meghatározott ideig – esetleg disszertációjuk megvédésig – végezték ezt a tevékenységet. Ennek később az lett a következménye, hogy a kevés egyetemi tanári állásra egyre több jelölt pályázott, egymással is erős konkurenciaharcba keveredve.

9. A DIÁKOK EGYETEMI FELVÉTELE ÉS ÉLETMÓDJA

Az egyetemi felvétel életkorhoz és tudásszinthez kötött feltételei idővel jelentős változásokon mentek keresztül. A legfontosabb változás az esetlegességtől és a szubjektivitástól mentesebb biztosabb felvételi követelmények állítása a szervezett előtanulmányok révén. Az egyik legjobb példa erre a porosz gimnáziumi tanulmányok lezárását jelentő érettségi vizsga bevezetése 1788-ban. Igaz, az egyetemi továbbtanulást csak 1834-ben kötötték sikeres érettségi vizsgához. Persze, ez is csak egy többlépcsős folyamat kezdete.

A peregrináció jelentősége a nációk fokozatos elhalása és a helyi egyetemek nagyobb száma miatt a 19. századra visszaesett és más jelleget kapott. Továbbra is megmaradt a német, angol elit képzést nyújtó intézmények vonzereje, főleg a tehetősebb szülők számára. Új választási szempontként megjelenik a szakterületekben elért kiválóság, hírnév szerinti választás. A német egyetemek jó hírére jellemző, hogy még a messzi Kubából is küldenek ide diákokat, igaz a külföldiek tanulásban elért eredményessége iránt már kételyek is felmerülnek.

„Ki az egyeteméről szónokol, ki a hajótöréseket emlegeti; az egyik dicshimnuszokat zeng a Hamburgból vagy Göttingából hazatért fiú tudásáról, mire a másik azt válaszolja, hogy minden tudománya a német szóra és a mustárevésre szorítkozik; van, aki lelkesedik, mert valakinek a fia három nyelven is megtanult odaát, meg könyvelni is, a másik erre azzal torolja le, hogy az anyanyelvét viszont elfelejtette, s a szüleitől is elhidegült.”⁶¹³

Ebben az egyedi esetben – időben 1838 körül járunk – az aggodalmak meglapozottnak bizonyultak, annak ellenére, hogy az ifjú Estaban még egy három hónapos körutat is tehetett tanulmányai kiegészítéseként Európa fontosabb fővárosaiban.

1870-ben a porosz egyetemekre beiratkozott hallgatók 90%-a a görög és latin nyelvre nagy súlyt helyező humán gimnáziumokból jön. 1880-tól már azok is beiratkozhatnak az egyetemre, akik csak latinból tettek érettségi vizsgát. 1911-től a reálgimnázium és a felső polgári iskola végzettjei beiratkozhatnak a műszaki főiskolákra. Az 1800-as években az azonos korcsoportba tartozó német diákok 0,4%-a járt egyetemre, később még ez a szám is visszaesett és csak 1870-ben érte le újra a korábbi szintet. 1840 és 1870 között viszonylag stabil a beiskolázottak száma. Az első létszámemelkedés 1870 és az I. világháború közötti időszakban történik. Német körülmények között a tananyag mellett fontos szerepet szántak az erkölcsi nevelésnek. A korabeli pedagógiai szakirodalomban ez az egyik legrészletesebben tárgyalt, etikai és filozófia nézeteket integráló téma. Az erkölcsi nevelés fő céljaként a becsület, a függetlenség és az igazságosság érényének gyakorlása jelenik meg a legfontosabb értéként.⁶¹⁴

613 Cárdenes Y Rodrigues: Diákok külföldre! írásából részletek olvashatók Kéri Katalin (1995): A tudás kapui című könyvében. <http://mek.oszk.hu/01900/01930/html/Letoltés:2016.apr01is.21>

614 Paulsen, Friedrich (1902): *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium*. Verlag von A. Asher & Co, Berlin, 333–346. o.

A félelem a túl sok diplomástól ugyan már jelen van a társadalomban, de megakadályozni a növekedést nem tudják. A német egyetemi hallgatók utánpótlását az 1918-as háborúból visszatért veteránok jelentik, őket a hadi eseményekben való részvételük miatt méltatlan lenne bármiben is akadályozni. További ok az 1923-as infláció és az 1929. évi világválság, ami újra az egyetemi továbbtanulás felé tereli az érettségivel rendelkezőket. A nemzeti szocialisták 1933-as hatalomra kerülésük után radikálisan csökkentik az egyetemisták számát, különösen a női hallgatók száma esik vissza. A csökkentés következménye a specialisták hamarosan bekövetkező hiánya, ami változtatásokat tesz szükségessé.

A német diákok még – egy más országtól lényegesen eltérő sajátossággal – rendelkeztek, körükben ugyanis gyakori és kívánatos volt az egyetemek közötti váltás. Ez normál esetben 2–3, de néha 4 egyetemen folytatott tanulmányokat jelenthetett, célja pedig a tapasztalatszerzés és sokféle tudós-tanárral való találkozás. Fontos volt a válásban és szokásaiban eltérő északi és déli országrészek között váltani. Alapesetben a kívánatos modell a következő: a szülői házat illik elhagyni és a tanulmányokat egy személyességet lehetővé tevő kisebb egyetemen célszerű kezdeni. Itt általában fiatalabbak a tanárok és itt megtanul a kezdő diák beilleszkedni egy közösségbe. Innen javasolt egy nagyvárosi egyetemre váltani, ahol gazdag felszerelés és híres tanárok oktatnak. Vizsgázni viszont sokan visszamennek egy kisebb egyetemre, kivéve azokat, akiket a professzor maga mellett tart a nagyvárosban. Akinek anyagi lehetőségei ezt megengedik, a diploma megszerzése után még elvégezhet néhány szemesztert valamelyik külföldi egyetemen.⁶¹⁵

Franciaországban 1789-előtt az egyetemi karok csak laza kapcsolatban álltak egymással, ezek közül a filozófiai kar lényegében a többi kar (az orvosi, jogi, teológiai) számára biztosított előképzést. Ezt a funkciót hamarosan a collèges de plein exercice elnevezésű intézmények vették át, teljes humán képzést nyújtva, amit kétéves filozófiai tanulmányokkal bővítettek, így végül végzettséget igazoló diplomát adott a hallgatóknak. 1789-ben a 18 éves francia férfiak mintegy 1,2%-a járt ilyen intézménybe.⁶¹⁶ A forradalom elsöpörte az Ancien régime intézményeit és az ösztöndíjak és a diákjóléti szolgáltatások jelentős részét. Napóleon a régi collèges-ek helyett az állam által központilag fenntartott liceumokat (lycées) hozta létre, léteztek ezen kívül városi és egyházi collèges-ek, versenyben a liceumokkal. 1808-ban jön létre a német érettségihez hasonlóan a baccalauréat elnevezésű vizsga. A német rendszertől eltérően a vizsgáztatást nem az alapképzést végző intézmények, hanem a filozófiai kar utódként létrejött facultés de lettres vagy sciences elnevezésű intézmények látták el. Ezekben, egyébként, a magasabb szintű iskolai oktatáshoz szükséges tanári oklevelet is meg lehetett szerezni. Ezzel együtt ez az intézménytípus egészen a 19. század végéig alapvetően az érdeklődő nagyközönség számára hirdetett előadásokat, saját beiskolázású hallgatójuk nagyon kevés volt. Az écoles elnevezésű – lényegében karokat jelentő intézmények az akadémiai hivatásokra – orvos, gyógyszerész, jogász – készítettek fel. Az écoles-ek társadalmi elismertsége és az ott szerzett diplomák értéke mindvégig magas maradt. 1870-után a

615 Paulsen, Friedrich (1902): *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium*. Verlag von A. Asher & Co, Berlin, 392. o.

616 Ringer, Fritz (2004): *Die Zulassung zur Universität*. In: Rüegg, Walter (2004): *Themen, Probleme Erkenntnisse*. In: *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945) III*. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 204. o.

nem akadémiai foglalkozásokra felkészítő karok is saját hallgatók képzésére álltak át, 1896-tól pedig a többféle kart regionális egyetemekké vonták össze. A katolikus papok képzése önálló szemináriumokban történt. Így szoros versenyhelyzet jött létre az egyetemi karok és az écoles-ek között. A 19. század végétől itt is megjelentek a speciális – többnyire műszaki jellegű – szakképzést adó grandes écoles-ek. Természetes a francia rendszer sem mentes a beiskolázási hullámoktól: 1789 és 1809 között visszaesés tapasztalható, 1820 és 1831 között nőtt a diáklétszám. 1842-ben mintegy 3 000 fő tesz érettségit. 1860-tól Franciaországban is megalakulnak a nem teljes humánképzést nyújtó modern lyceumok és collègek. 1880-tól már erősen támadják a bakkalaureátustípusú vizsgáztatási rendszert és 1902-től a modern lyceumok végzőseit a bakkalaureátussal egyenrangúnak ismerik el.

Angliában az egyetemi tanulmányokra a public schoolok internátusai és 1901-től a grammar schoolok készítették fel a diákokat. 1870 után jelentősen megnőtt a felsőoktatásban résztvevők száma, ez főleg az 1836-ban alapított University of London egyetemének köszönhető, ahol már tudományos fokozatot lehetett szerezni, emellett az újonnan alapított főiskolák is növelték a diákok létszámát. Arányait tekintve 1901-ben az adott korosztály 1,2%-a, 1924 és 1935 között pedig már 2,7%-a egyetemi hallgató.⁶¹⁷ Ebben az arányban nem jelennek meg az Inns of Courts jogászhallgatói és a gyakorló kórházak orvostanhallgatói. 1890-ben az oxfordi diákok 60%-a még az humán képzést preferáló public schoolokból jött. A sokféle alapítványnak és a tandíjaknak köszönhetően a grammar schoolok is erősítették humán képzési irányukat így a két intézmény közötti különbözőség ugyan megmaradt, de mértéke kisebb, mint a kontinens humán és reálgimnáziumai között. 1902–1904-ben az oxfordi és a cambridge-i diákok kétharmada még mindig az elitképzést nyújtó, független internátusokból kerül ki. Oxford és Cambridge tantervi kínálata az idők folyamán mindig változott, de szigorúan őrizte a legfontosabb hagyományokat. E szerint Oxford fő profilja a filozófiai alapozású klasszikus nyelvi képzés, Cambridge fő célja a matematika és a természettudományok magas szintű oktatása. A londoni egyetem pedig a természettudományi, orvosi és műszak tudományok speciális területeivel biztosítja a széles spektrumú, többféle választási lehetőséget.

Anglia, Franciaország, Németország és különösen Svájc szívesen fogad külföldi diákokat. Tekintve, hogy a külföldiek általában gazdag családok gyermekei, így az ő fogadásuk előnyös az egyetem és az adott város számára.

Az egyetemi jelentkezések alapján lehetőség nyílik néhány hosszabb távon érvényesülő trend megfogalmazására. Ilyen Németországra vonatkozóan a katolikus és a protestáns teológiai karok visszaesése a filozófiai karokhoz képest. Franciaországban a katolikus teológiai karoknak már alig maradtak hallgatói, ezért 1885-ben megszüntették azokat. Viszont a jogi karok rendkívül kedveltek. Ennek hátterében az állhat, hogy filozófiai karok hiányában itt képzik az akadémiai elitet. Ebben szerepe lehet a jogásznemesség hagyományos karrierépítési törekvéseinek. Mindez nem jelenti azt, hogy az itt végzettek majd a gyakorlatban is a jogász hivatást választják. 1860-ban a jogi karon végzetteknek csak mintegy 60%-a szándékozott ténylegesen jogász tevékenységet el látni.

617 Ringer, Fritz (2004): *Die Zulassung zur Universität*. In: Rüegg, Walter (2004): *Themen, Probleme Erkenntnisse*. In: *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945) III*. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck, München, 208. o.

Az egyetemi képzés költségei minden európai országban másként alakultak, ezért aligha vethető össze. Ennek oka az előképzettség különböző voltából, a tandíjak és vizsgadíjak sokféleségéből, az alapítványi és diákjóléti juttatások eltérő rendjéből fakad. A költségek megoszlását tekintve általános érvényű megállapítás, hogy nem annyira a tandíjak és vizsgadíjak, hanem inkább a szállás, étkezés, öltözködés, szórakozás költségei a magasak. Az egyes országok aktuális gazdasági helyzetüktől és preferenciáiktól függően, igyekeznek megőrizve a középkori támogatási rendszer egyes elemeit, ösztöndíjak és támogatási rendszer működtetésével a szegényebb sorsú diákok tanulását segíteni. A porosz egyetemeken 1899/1900-ban a hallgatók 16 %-a részesült ösztöndíjban, 6% kapott ingyenes étkezési lehetőséget és 17% volt mentesítve a tandíj és vizsgadíj fizetése alól. 1885-ben az egyetemi képzés éves költsége Poroszországban 4 000 és 8 000 márka között mozgott, viszonyításként megemlíthető, hogy egy népiskolai tanító éves jövedelme 1 500 márka volt.⁶¹⁸ A tanulmányi költségeket növelte, hogy bizonyos hivatásoknál, így jogászok és orvosok esetében a befejezett tanulmányi időszak után, egy változó hosszúságú és nem vagy csak jelképes összeggel honorált gyakornoki időszak következett. Ez a meghosszabbodott időszak is elriasztotta a szerényebb jövedelműeket ezektől a pályáktól. A korai szelekció már az előtanulmányok során is megmutatkozott. Ugyanis a szerényebb jövedelmű családok eleve nem adták gyermekeiket a klasszikus képzést nyújtó iskolákba, mert jó okkal úgy vélték, hogy annak csak akkor van értelme, ha valaki egyetemre készül, egyébként pedig haszontalan dolgokra – klasszikus nyelvekre, filozófiára – pazarolja az idejét az, aki ide jelentkezik, ami a későbbiekben nem nyújt semmiféle biztos megélhetési lehetőséget. A szegényebb diákok egyetemre küldésében kiemelt szerepe volt a tanároknak és a lelkészeknek, egyrészt azért, hogy időben felismerték és fejlesztették a tehetséget mutató diákokat; ösztönözték őket és szüleiket tanulmányaik befejezésére; továbbá alapítványi, egyesületi támogatás ígéretével biztosították számukra az egyetemi tanulmányok megkezdését. Az alsóbb néprétegek gyermekei, még ha szerencsésen be is kerülnek egy felsőoktatási intézménybe, akkor is fokozottan veszélyeztetettek, mert nem ismerik a felső középosztály viselkedési, öltözködési, szórakozási szokásait, emiatt a perifériára szorulhatnak, ami súlyos lelki megterhelést és torzult személyiségfejlődést okozhat. Az ő megtartásukban nagy jelentősége van a kiemelt tanári figyelemnek.

Az egyetemi beiratkozás tekintetében egyfajta hullámvész figyelhető meg. Német egyetemeken 1830 és 1870 között létszámemelkedés tapasztalható. 1870-től a polgári családok számára új alternatíva nyílik, ez pedig az ipari fejlődés dinamizálódása miatt a műszaki képzés választása. Az új képzési formák választását – legalábbis Németországban – a ciklikusan bekövetkező diplomás „túltermelés” is befolyásolta. 1870-től az új angol egyetemek és a főiskolák igyekeznek ezeket az újonnan felmerült igényeket kielégíteni.

618 Baumgarten, M. (1997): *Professoren und Universitäten im 19. Jahrhundert. Zu Sozialgeschichte deutscher Geistes- und Naturwissenschaften*. Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen. 90. o.

Ország	1910	1920	1930	1940
Anglia	1	2	2	1
Franciaország	1	2	2	3
Hollandia	1	2	3	3
Belgium	1	1	2	2
Írország	-	2	2	2
Németország	1	2	2	1
Ausztria	4	4	4	2
Svájc	2	2	2	3
Svédország	1	1	2	2
Dánia	1	2	3	2
Norvégia	1	1	2	2
Finnország	1	1	2	3
Olaszország	1	2	1	4
Spanyolország	1	1	2	2
Portugália	-	1	1	1
Görögország	-	-	1	1
Lengyelország	-	1	2	2
Csehszlovákia	-	2	2	3
Magyarország	2	2	2	2
Románia	1	1	2	2
Jugoszlávia	-	1	1	2
Bulgária	1	1	1	2

9. Az egyetemi hallgatók aránya Európában a megfelelő korú (20–24 éves) népesség százalékban, 1910–1940

Forrás: Kaelble, H.(1983): *Soziale Mobilität und Chancengleichheit im 19. und 20. Jahrhundert.* Vandembrock, Göttingen 200. o.

Az egyetemi hallgatók beiratkozását mindig élénk érdeklődés kísérte, hiszen a beiratkozott hallgatók száma az egyetemek közötti verseny egyik fontos mutatója. Különösen a kisebb városokban, ahol az egyetem az egyik legfontosabb városi intézmény és munkaadóként is fontos, különösen nagy jelentőséget tulajdonítanak ennek. Így történt ez Freiburg városában is, ahol az egész város figyelt az újonnan beiratkozó egyetemistákra.

1870 és 1900 között rendkívül dinamikusan fejlődött az egyetem, különösen a természettudományi kar különválása, a klinikák és a laboratóriumok berendezése gyakorlatilag nagy vonzerőt a tanulni vágyókra. 1800 körül 300, 1850 körül 500, 1885-ben 1000 és 1898-ben már 1 500 diákja van egyetemnek. Az 1500. diák beiratkozását már az egész város megünnepli. Az egyetemről ünnepi felvonulás indul a városi parkba, ahol a főpolgármester mond beszédet, a szökőkútból sör folyik és az egyetem minden polgárát érintő népnünnepélyt tartanak. Az 1500. beiratkozó diák díszes tintatartót és majolikakorsót kap ajándékba. 1904-ben hasonlóképpen köszöntik a 2000. beiratkozót, akit frakkba és cylinderbe öltöztetve körbekocsikáztatnak a városban. Alig telt el hét esztendő és 1911-ben már a 3000. beiratkozót köszönhetik. Ő különös kegyben részesült, a díszfelvonulás és a népnünnepély mellett, egy egész szemeszteren keresztül szabadon étkezhetett a legelőkelőbb városi étteremben és a kávéházban ingyen kávé és szivar dukált neki.⁶¹⁹

A diákok szociális hátterének vizsgálata számos érdekességről tanúskodik. Ilyen tekintetben nyílt és zárt felsőoktatási rendszereket különböztethetünk meg. Nyílt az a rendszer, amelyik magas számban fogad be nehezebb szociális körülmények között élő diákokat és kiépült támogatási rendszert működtet tanulmányaik segítésére. A zárt rendszer már a felvételi kritériumokkal szelektál, továbbá tandíjakkal és más járulékos költségekkel csak kedvezményezett kevesek számára teszi lehetővé a tanulást. Így az 1900-as évek elején a német egyetemek diákjainak 45–50%-át professzorok, jogászok, orvosok, lelkészek és gimnáziumi tanárok gyermekei teszik ki, 1930-ra ez az arány 20–25%-ra esik vissza.⁶²⁰ Érdekes adat, hogy az alacsonyabb beosztású tisztviselők egyetemen tanuló gyermekei között felülreprezentáltak a tanítók leszármazottai. Ennek hátterében az húzódik meg, hogy ezekben a családokban az első lépcső a néptanítói képzettség megszerzése, a folytatás pedig a magasabb állások elnyeréséhez szükséges egyetemi képzés felé vezet. A 19. század elején a munkás származásúak teljes mértékben alul reprezentáltak. Trendszerű választások az egyetemi karokon is megfigyelhetők. A protestáns teológiai karokat és a filozófiai karokat – ahol a gimnáziumi tanárokat képezik – előszeretettel választják tanári és lelkész-családok gyermekei. A katolikus teológiai karoktól eltérően jóval több a középparaszti családokból származó diák. Az orvostudományi és a jogi karokat a felső középosztály gyermekei preferálják, közülük sokan a családi hagyomány folytatói így az ingyenes vagy nagyon kis fizetéssel járó gyakornoki idő sem okoz számukra különösebb nehézséget.

A diákok *életmódját* tekintve annak kitüntetett helyszíne a diákothoson, a kollégium – az ottani együttélés viszonyairól fennmaradt dokumentumok és főleg visszaemlékezések, önéletrajzi írások tanúskodnak. Az egyetemi sportegyesületek történetének külön szakirodalma van. Az egyetemi campusok részei a sportpályák, torna- és edzőtermek. Kezdetben lovarda és vívótermek szolgálták ezt a célt, az idők során bővült a választék: a szertorna, a labdajátékok, az evezés és atlétika mellé felsorakozott a kerékpározás és a természetjárás, de népszerűvé vált a sakk is. Az egyes országok, de az egyes karok kedvelt sportjában is különbségek vannak, az angol elit egyetemeken fontos szerepet kapott az evezés, a jogászok közül sokan kedvelték a vívást.

619 Speck, Dieter (2006): *Eine Universität für Freiburg*. Rombach Verlag, Freiburg/Berlin 135–137. o.

620 Ringer, Fritz (2004): *Die Zulassung zur Universität*. In: Rüegg, Walter (2004): *Themen, Probleme Erkenntnisse*. In: *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945) III*. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 218. o.

A *diákvárosok* hangulata mindig sajátos. A fiatalok jelenléte egyfajta vidámságot, oldott, néha szabadosságot jelentő légkört jelent. A sok tudományos, szabadidős és sportprogram mellett – a város polgárai mindig is hasznot húztak a diákok jelenlétéből. Szállásadóként, iparosként, de leginkább vendéglősként, kocsmárosként. Hiszen az esti, éjszakai mulatozás, a vizsgák utáni ünneplés mindig a diákélet szerves része. A diákvárosok erkölcsi élete sajátosan alakult, hiszen sokáig csak érett korú felnőtt férfiakból állt a diákság, így bordélyházak működéséről is vannak dokumentumok. Az 1800-as évek diáknyelvet vizsgáló szótárai⁶²¹ meglehetősen részletes szókincsrel rendelkeznek a nemiségre vonatkozóan. A kicsapongó életmódnak egy másik következménye a nemi betegségek elterjedtsége. Néhány városban adatok vannak a házasságon kívül született gyermekek számáról, amiben a diákok szintén tevékenyen közreműködtek: 1906-ben a házasságon kívül született gyermekek aránya Berlinben, Gießenben és Heidelbergben 32 %, Marburgban 37 %.

Az egyetemisták közül nagyon sokan rászorultak a *diákmunkára*, ilyen módon igyekeztek fedezni vagy kiegészíteni tanulmányaik költségeit. A diákmunka elterjedtsége és formái időről-időre változnak. Az alapítványok háborúk vagy más okból történő elvesztése súlyos nehézségeket okozott, a korábbi amúgy is hézagos szociális háló adta lehetőségek a minimálisra korlátozódtak. Ilyenkor sok tehetségesnek felismert személy be sem juthatott az egyetemre. Aki bejutott, annak többféle lehetősége volt: elszegődött valamelyik gazdag társa mellé segítőnek, szolgának, esetleg korrepetitornak. Diákok gyakran énekeltek kórusokban, részt vettek a temetéseken. Gyakran a professzorok is felajánlottak vagy közvetítettek a szegényebbek számára valamilyen jövedelemszerzési lehetőséget. A nevelősködés, a magánórák tartása mellett gyakran vállaltak a diákok gépelési feladatokat, az orvostanhallgatók ápolói munkát kaphattak. A diákok sokszor elszegődtek pincérnek vagy más olyan feladatokat láttak el, amelyek fő munkaideje az egyetemi előadásokon kívüli időszakokra esett. Az 1920-as években az egyetemek már munkaközvetítő irodákat rendeztek be. Németországban 1923/24-ben már 60 000 fő, azaz a diákság 52,8%-a volt kénytelen munkát vállalni.⁶²²

10. A DIÁKOK ÉRVÉNYESÜLÉSI LEHETŐSÉGEI – A DIPLOMÁK ÉRTÉKE

Az egyetemi élet fontos része a diploma megszerzéséig vezető út, azaz a tanulmányi időszak hossza. Ez országonként a felsőoktatás szervezeti rendjétől függően változik. A 19. század második felében a gimnáziumi oktatás miatt általában 18–20 éves korban kerülnek be a diákok az egyetemre. A 18. században a tanulmányi időszak alapozó része többnyire 3 évig tartott. Poroszországban 1886 körül az evangélikus teológusok 8, a katolikusok 10, a jogászok 8, az orvosok 12 a filozófusok pedig 11 szemesztert végeztek. Ezután következett különböző elnevezéssel és az egyéves gyakorlat változó helyszínekkel – tanároknál gyakorló iskolában, orvosok esetében klinikán, jogászoknál bíróságon vagy más jogi területen. Ezután – alkalmasság esetén – még következett egy év katonai

621 Kindleben (1781): *Studen-Lexikon*; Vollmann (1846): *Burschisches Wörterbuch*

622 Klant, Michael (1984): *Die Universität in der Karikatur. Böse Bilder aus der kuriosen Geschichte der Hochschulen*. Fackelträger-Verlag GmbH, Hannover, 133. o.

szolgálat. Ráadásul a munkába állás kezdetén még fél fizetésért gyakornoki feladatokat kellett ellátni.⁶²³

A 19. század végén originalisan új jelenség a dolgozó diák típusának szórványos megjelenése, ami a 20. században egyre inkább elterjed. Ezek a diákok munkavégzés mellett tanulnak, ami eleve kettős terhet jelent, így a képzés és az oktatási módszerek átalakulását is igényelné és így tenné szélesebb néprétegek számára lehetővé a társadalmi mobilitást. Szolid előnyt jelent a munkatapasztalatok szerzése, ha az kapcsolódik a tanulmányokhoz. Kifejezetten szerencsés az, akit speciális képzési céllal, ösztöndíjjal ellátva gyárak iskoláznak be. Számukra az elhelyezkedés nem okoz gondot, nehézséget a megkötöttség jelent, amennyiben a gyár a képzés ellenében elvárja, hogy bizonyos ideig a gyár alkalmazza a diplomás személyt.

A diplomák értékének tanulmányozása előtt célszerű a tudás strukturálódásának folyamatát is vizsgálni. Ehhez a legcélszerűbbnek egy kettős felosztás alkalmazása tűnik, e szerint megkülönböztethetünk általános tudást és szaktudást.⁶²⁴ Az általános tudás jellege, mélysége különbözteti meg a képzett embert a kevésbé képzettől. Az általános tudás adja meg azt az alapot, ami megnyitja számára az utat a további ismeretszerzéshez. Legnagyobb jelentősége abban van, hogy lehetővé teszi a sokoldalú megközelítést, alternatívák keresését. A tudomány nagy összefüggéseibe beavatottak sajátossága ennek a magas szintje, ennek egyik korai típusa az enciklopédikus tudás volt. A szaktudás tapasztalatokra épülő, a gyakorlatban már sokszor bevált tudás, ami ismerőjének különlegesen nagy tekintélyt kölcsönöz. Alapvetően szabályok és viselkedési normák betartását jelenti és az életben sokszor fontosabb az általános tudásnál. A 19. század egyik sajátossága az általános tudás jelentőségének csökkenése a professzionális szakképzéshez képest. E tudásfajták átszármasztására speciális intézmények jöttek létre. Az általános tudás alapjait gimnáziumokban, líceumokban, a public schoolban lehet megszerezni; a bizonyítvány lehet érettségi, baccalauréat országoként eltérő követelményekkel és elnevezéssel. A college-ok sok mindent megőriztek a középkori arsfakultás jellegéből.

A tudás megszerzésének következő állomása a felsőoktatás, amely lehet egyetem, főiskola, grandes écoles, ugyancsak országoként eltérő elnevezéssel. A tanulmányokat a diákok államvizsgálóval és magiszteri fokozattal fejezik be. Egyes hivatásoknál, így orvosoknál, jogászoknál, egyes országokban a tanároknak a diploma megszerzése után még gyakorlati képzésen kell részt venniük és újabb vizsgákat kell letenniük. Orvosoknál a cél az approbáció megszerzése, tanároknál a referendáridőszak után a második államvizsga, jogászoknál a szakvizsga. Ez utóbbi képzési formák már a szakképzés részei. A doktori cím és más tudományos fokozatok megszerzése már az akadémiai képzés része. A vizsgáztatás rendjébe és főleg az ezt követő alkalmazást befolyásolják a szakmai szövetségek követelményei. Ezek bonyolult érdekegyeztetési folyamatok során kristályosodnak ki: fontos számukra a tudás minősége, de ügyelniük kell a szakember szükségletre és még egyéb szempontokat is figyelembe kell venniük, így az egyes hivatásokban kialakult dinasztiai fennmaradását vagy az esetleges politikai érdekeknek való megfelelést. Működésüket ezért sok bürokratikus elem és terjedelmes szabályzatok előírásai jellemzik.

623 Paulsen, Friedrich (1902): *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium*. Verlag von A. Asher & Co, Berlin, 381. o.

624 Jaraus, H. Konrad (2004): *Der Lebensweg der Studenten*. In: Rüegg, Walter (2004): *Themen, Probleme Erkenntnisse*. In: *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945) III*. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 303. o.

A 19. század egyik további sajátossága az egyetemi végzettséghez kötött hivatások professzionalizálódása. Ennek mérhető eredménye a tanulmányi időnek a korábbi átlagosan három évről – öt-hat évre történő meghosszabbodása. A professzionalizálódás nem csak az egyetemi oktatás vagy a tudományok fejlődésének eredménye, hanem több tényező együttes hatása révén jön létre. Ilyen még az egyes szereplők megnövekedett motivációja és a társadalom egyre gyorsabban változó szükségleteinek való megfelelés. A professzionalizáció mindenkori élharcosai az egyetemi oktatók. Ezt a hivatást korábban a piacképes tudás birtokosai gyakran csak ideiglenesen egy jobb lehetőség megjelenéséig gyakorolták, a 19. századtól ez megváltozik az egyetemi tanárok és a tanszékek vezetői nyugdíjazásuk/életük végéig foglalkoznak tudományterületükkel. Magának az állásnak az elnyerése is hosszú, teljesítményekhez és vizsgák letételéhez kötött folyamat. Az oktatók már nem, vagy csak nagyon ritkán tevékenykednek magányosan, a kutatást műhelymunkában, teamekben, laboratóriumokban végzik. A professzionalizálódásban szerepük van az egyetemi reformoknak, de csak ez kevés lett volna a megvalósuláshoz, ennek realizálódása sokkal inkább egy hosszabb, a tradicionalisták és a reformerek közötti kiegyenlítődési folyamat eredménye. A folyamat fenntartását pedig a hivatások presztízsének megőrzése jelenti. A korábbi filozófiai kar végzettjei esetenként előnyösebb helyzetbe kerültek, különösen akkor, ha szakképzettséget is szereztek általános tudásuk mellé. Az ún. akadémiai hivatások köre egyre bővült, idővel ide sorolják a gimnáziumi tanárokat és a műszaki végzettségűek közül talán legelőször a vegyészeket. Bizonyos hivatások viszont sokáig nagyon lassan vagy egyáltalán nem kerültek be ebbe a körbe ilyenek a gyógyszerészek, az állatorvosok és néptanítók.

Az előzőekből levonható az a következtetés, hogy a tudás mennyiségének növekedése nem eredményezi automatikusan a hivatás gyakorlásához szükséges ismeretek azonnali színvonalbeli megemelkedését, ennek elérésében sokkal fontosabb a folyamat ágenseinek aktivitása, motivációja és kitartása. Egyetemi professzorok egyébként gyakran kezdeményezői, ötletadói az ilyen változásoknak, de a siker csak akkor következik be, ha mások is csatlakoznak hozzájuk és főleg akkor, ha valamilyen kimutatható előnnyel jár az ötletek megvalósulása. Bármilyen furcsa, de a hivatások professzionalizálódása hat a közzsféra más alkalmazottaira is, egyrészt a feltétel nélküli feudális hűség ideje már lejárt, sokkal inkább szuverén döntéshozókra lesz szükség. A közzszolgálatra vállalkozóknak is vizsgákon kell bizonyítaniuk alkalmasságukat, ez Angliában a *Civil Service Examination*, Franciaországban a *concours*, Németországban pedig a második államvizsga. A közzszférában foglalkoztatottak munkájának színvonalát az is emeli, hogy gyakran szakértők – mérnökök, szakjogászok, specialisták – segítségét veszik igénybe az optimális döntéshez és ebben a folyamatban benne rejlik a kölcsönös tudásátadásból fakadó fejlődés lehetősége.

A számarányokat tekintve nyolc akadémiai hivatást összehasonlítva Angliában 1880 és 1911 között 50%-kal, Franciaországban nagyjából ugyanilyen mértékben, Németországban 1852 és 1933 között ötszörösére növekedett az ilyen foglalkoztatottak száma. Időközben egyre több tanárra, közzzgazdászra és igazgatási szakemberre lett szükség. Erre már az angol elitegyetemek is kénytelenek reagálni. A változás legszembetűnőbb a többféle, egyre kisebb területre specializálódó műszaki szakemberek képzési igényében. Franciaországban az *École normale supérieure* 90%-ban tanárokat képez, a *Polytechnique* 80%-ban hivatásos tiszteket, az *École des arts et métiers* végzősei kétharmad részben az iparban helyezkednek el. Németországban az előzőek mellett a szabad foglalkozásúak, az állami alkalmazottak és a közzzgazdászok száma nő.

A magas képzettséget igénylő hivatások kedveltsége, az adott ország sajátosságaitól függően eltérően alakul: Franciaországban a legtöbb egyetemi végzettségű személy

jogász, Németországban 1876-ban az orvosok száma nő a leggyorsabban, Angliában a tanárok vannak az élen, Oroszországban pedig a mérnökök.

A felsőfokú képzettséget igénylő hivatások iránti igény növekedésének egyik következménye, hogy időnként diplomás munkanélküliség következik be. Németországra vonatkozóan az látszik, hogy 1830 körül a sok német egyetem egyre több diákot bocsát ki, ennyi végzettre viszont nincs szükség. Az 1848-as forradalmak idején visszaesik az egyetemre beiratkozottak száma, ez viszont az 1860-as évekre megnövekedett igényeket támaszt, ennek hatására 1880-ra újra túl sok a diplomás, akik közül sokan egyébként a liberális értelmiségiek sorait erősítik, ami viszont nem mindig egyezik a politikusok érdekeivel.

Az alábbi képek azt szemléltetik, milyen környezetből jön egy bonni diák és milyen társaságban éli az életét. A bonni egyetem az arisztokrácia és a jómodú fiatalemberek kedvelt intézménye. Az első kép 1860-ban készült és Wilamowitz szülőhelyét, az idilli szépségű Markovitz-kastélyt mutatja. A második képen – középen kalapban – a későbbi Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff klasszika-filológus, greifswaldi, göttingeni majd berlini professzort látjuk bonni egyetemi diáktársaságban.

61–62. kép: A Markovitz-kastély 1860-ban; Bonni egyetemisták társasága 1869-ben
Mindkét kép forrása: https://de.wikipedia.org/wiki/Ulrich_von_Wilamowitz-Moellendorff

Az újabb német tanulási hullám az első világháború végén indul, amikor hadviselő katonák ülnek be az iskolapadba – a volt diákok visszatérése miatt össze is torlódnak az évfolyamok. A következmény az, hogy az 1920-as évek közepe után csúcspontjára jut a diplomás munkanélküliség, mindez igen kedvező a nemzetiszocialisták hatalomra kerülése szempontjából. Más országok adatsorainak és tapasztalatainak vizsgálata alapján joggal állítható, hogy a diplomások létszámának állandó ingadozásban tartása – a hiány és a felesleg között – a politikusok számára bármikor mozgósítható tartalékokat jelent. A felsőfokú végzettséget igénylő hivatások szövetségei, szervezetei és a politikusok alkalmanként élnek a numerus clausus bevezetésének igényével, ezzel viszont általában a professzorok nem értenek egyet, személyes érdekeik, illetve gyakori liberális beállítottságuk miatt.

A folyamatosan visszatérő krízisek kezelése igen nehéz. Németországban az 1830-as években az egyetemi felvételt érettségihez kötötték, ez megnövelte az érettségizettek számát. Néhány foglalkozás esetén úgy gondolták, hogy az érettségi is elég egy adott munkakör ellátásához, ezzel bizonyos diplomák és hivatások leértékelődtek, és elvették a diákok kedvét az egyetemi tanulmányoktól. Már 1880-tól történtek próbálkozások matematikai-statisztikai eljárások és demográfiai adatok alapján a diplomások iránti igény felmérésére. Ezek akkoriban – a túl sok ismeretlen befolyásoló tényező miatt – nem vezettek eredményre. Történtek próbálkozások az ösztöndíjak korlátozására Németországban és Angliában – amikor már túl sok lett a tanár, akkor korlátozták az ilyen képzésre felvehetőek számát. Kísérleteztek a hallgatók egyik képzési területéről a másikra való – tanulmányi időszak alatti – átirányításával, ilyenre a bölcsesek, a teológusok és a jogászok esetében van példa. Ezek a kezdeményezések azonban teljes megoldást nem, csak részleges eredményeket hoztak.

Összességében a 19. században és a 20. század elején jelentősen megnövekedett a gazdaságban, az iparban, az államigazgatásban a magasan képzett munkaerő iránti igény. A több diplomás szükséglete a felsőoktatás strukturális változását is kiváltotta. Ebben a következő tényezők játszanak szerepet:

1. Az európai felsőoktatási térségben megnőtt az egyetemre beiratkozók száma, mert a korábbinál sokkal több gimnázium, líceum, college, public és grammar school készít fel egyetemi továbbtanulásra. Sőt idővel a rendszer finomodik és a reálgimnáziumok, továbbá adott esetben a felső polgári iskolák is lehetővé teszik a szakirányú továbbtanulást.
2. Új társadalmi csoportok is érdekeltté válnak gyermekeik taníttatásában. A középosztályhoz tartozó polgárság és adott esetben a polgárság alsó rétegei is karrierlehetőséget látnak az egyetemi tanulmányokban.
3. A korábban a felsőoktatásból kiszorult vallási és kulturális kisebbségek számára csökkennek a korlátozások, így protestáns országokban a katolikusok; katolikus országokban a protestánsok számára nyílnak lehetőségek. Ugyanez egy ideig fokozottan érvényes a zsidóságra is.
4. Az esélyegyenlőség jegyében nők számára is megnyílnak az egyetemek, akik egyre nagyobb számban élnek is ezzel a lehetőséggel.

A diákok létszámának növekedése szükségessé tette a képzési rendszer differenciálódását és az egyes hivatások érdekeit képviselő egyesületek létesítését. Az egyetemek nem csak a stúdiumok nagyobb választási lehetőségével, hanem a specializáció fokozásával igyekeztek az új igényeknek megfelelni. Azokban az országokban ahol az egye-

temek valamilyen okból nem tudtak a specializáció követelményeinek saját illetékességükön belül megfelelni, főiskolákat hoznak létre. A fejlődés következő szakaszában a főiskolák is specializálódnak műszaki, gazdasági, kereskedelmi szakirányba. Az érdekképviseletet között az orvosok és az ügyvédek kamarái már komoly hagyományokkal rendelkeznek, a kereskedőké, a mérnököké pedig alakulófélben vannak.

Az ún. akadémiai hivatások gyakorlásának intézményi formái az európai kultúrkörben többféle változat szerint alakulnak.

Az *angol modell* ilyen tekintetben klasszikusnak tekinthető. Oxford és Cambridge most is saját útját járja, így fenntartja magának a lelkészek képzését. Más hivatásoknál viszont elválik egymástól az általános és a szakképzés. Az angol orvosok és jogászok általános képzésüket public vagy grammar schoolban, vagy valamelyik college-ben nyerik, szakképzésüket pedig tapasztalt kollégáktól kapják, a jogászok az Inns of Court, az orvosok pedig a Royal Colleges of Physicians keretében. A szakmai vizsgákért a félelmetes hírű, a minőségre nagy figyelmet fordító qualifying associations elnevezésű szakmai érdekképviseletet a felelősek, és ehhez nem kellett kiegészítő állami jóváhagyás. A 19. századtól – főleg a német minta hatására – az angol felsőoktatási intézmények is végeznek szakképzést, de a kamaráknak megmaradt a vizsgáztatási és egyúttal a minőségbiztosítási jogosítványa. Ez a rendszer a városi egyetemek létesítése után is fennmaradt. Mindenesetre a hivatásgyakorlás éthoszára és az önszerveződés szimbiózisára épülő angol modell Európában olyannyira egyedi jelenség, hogy még a skót egyetemek sem veszik át.

A *francia modell* szerinti erős állami kontroll megfelel a kontinensen általánosan alkalmazott rendszernek. Az Ancien régime idején az akadémiai hivatásokat az autonóm szövetségek felügyelték, ügyelve a képzettségre és a minőségi munkára, részben átvéve és gyakorolva az állam felügyeleti jogkörét. A forradalom vihara mindent elsodort, ami a tehetség megnyilvánulásának útját állta. Kíméletlen versenyhelyzet alakult ki, ami a szakmai szolidaritás végét jelentette. Napóleon a konzulása idején fokozatosan visszahozta az akadémiai hivatások gyakorlásának módját a korábbi szintre, de a korábnál sokkal erősebb állami kontroll alatt. Egyedül az ügyvédek számára engedélyezte a kamarák (ordre) működtetését, másutt mindenütt a konkurenciaharc a szabályozó erő. A grandes écoles nevű intézmények alapítása kivételes helyzetbe hozta az itt végzeteket. Ezek többnyire mérnökök és a felsőoktatási intézmények tanárai. A hagyományos akadémiai hivatásokra – így a jogászi és az orvosi pályára – a megmaradt szétdarabolt egyetemeken képeztek. Ez túlképzéshez vezetett, ami az 1848-as forradalom radikalizmusában kifejezésre is jutott. Csak a 19. század második felére sikerült az egyesületeknek, kamaráknak korábbi tekintélyüket visszaszerezniük. Közben az egyetemi reformok is fokozták a szakképzés terén tett erőfeszítéseket. Törvényi szabályozás útján korlátozták a versenyt és növelték az akadémiai hivatások anyagi megbecsültségét. Különösen az ügyvédek jártak élen a privilégiumok megszerzésében. A szabad foglalkozásúak, a művészek, irodalmárok kevésbé sikeresen képviselték érdekeiket, így az akadémiai hivatások gyakorlóit között egymással rivalizáló csoportok jöttek létre.

A *német modellt* a markáns állami felügyelet jellemezte, kiegészülve az egyetemek meghatározó befolyásával. Itt a professzionalizáció alapvetően állami beavatkozással felülről irányítva következik be. Már a 18. század óta szigorú államvizsgán kell a jogászoknak, az orvosoknak, a lelkészeknek, sőt a tanároknak szakmai alkalmasságukról számot adniuk. A felügyelet megkövetelte az elméleti és gyakorlati felkészültséget, a sikeresen teljesített vizsgákat, a hivatásgyakorlásért járó honoráriumokat és a szakmai standard szabályok betartását. Viszonylag kevés kötöttség csak a szabad foglalkozásúaknál volt. A

szigorú német rendszer – talán angol hatásra – 1869-től némileg liberalizálódott. Ekkor enyhítették az orvosok és az ügyvédek hivatásgyakorlási szabályait. 1880-tól felálltak a nagy tekintéllyel rendelkező ügyvédi kamarák és szabályozták a kialakult versenyt. Az egyetemek befolyása a német modellben jóval erősebb, mint az angol mintában, elsősorban azért, mert a hivatásgyakorláshoz szükséges engedélyezési eljárások, törvényi előírások betartása az egyetemre hárul.

A professzionalizációs folyamatába történő állami beavatkozás *Oroszországban* a leg-erőteljesebb. A rendszer alapjait a nagyobb egyetemek jelentették. Ezek azonban a német mintára létrehozott felsőiskolák rendszerére alapoztak, amelyek nem épültek ki teljesen. A rendi társadalom és a rangfokozatok szigorú rendje kevés lehetőséget hagyott a középosztálynak a továbbtanulásra. A legtöbb magasabb beosztású hivatalt az örökölt vagy kapott nemesség számára tartották fenn. 1860 után II. Sándor reformjai szolid mértékben lehetővé tették szakmai szövetségek létesítését, így az ügyvédi kamara megalakulását. A szabadfoglalkozású értelmiségnek igen fontos szerep jutott az orosz társadalomban. Rájuk nehezedett az analfabetizmus csökkentésével, az egészségügyi, mezőgazdasági és jogi ismeretterjesztéssel az ország modernizálásának terhe. A változások lassúságán és nehézségein felháborodva sokan közülük a radikálisokhoz csatlakoztak. A forradalom idején sok, korábban csalódott értelmiségi csatlakozott a bolsevik forradalomhoz abban a reményben, hogy a korábbi helyzeten sikerül javítani. Amint a pártvezetés megtapasztalta, hogy az újonnan alakult szakmai szövetségek túlzott önállóságra töreksenek közbelépett és az ügyvédek például már csak állami kontroll alatt álló munkaközösségekben dolgozhattak.

A kisebb európai országokban a professzionalizáció útja nagyjából a nagy országok mintáját követte saját helyi körülményeik figyelembe vételével. Az akadémiai hivatások gyakorlásának autonómiája – a legtovább az erős közösségi hagyományokkal rendelkező országokban, mint amilyen Olaszország, vagy a kevésbé bürokratikus régi demokráciákban, mint amilyen Svájc – maradnak fenn. Belgiumban az állami felügyelet és a versenyhelyzet kombinációjából álló rendszer terjedt el. A német modell Ausztriában, Hollandiában, Magyarországon, a skandináv országokban és Görögországban talált híveket. Az orosz radikalizálódás pedig a balkáni országokban hagyott nyomot.

Összességben, a megváltozott felsőoktatási rendszer a szakmai professzionalizáció egyik legfontosabb hajtóereje. A hagyományos és kizárólagos általános képzésről a szakképzés felé való átmenet új utakat nyitott a tudományos gondolkozásnak és lehetővé tette az igényesebb szakmai tevékenységet. A fejlődés a gyakorlati megvalósíthatóság terén is megmutatkozott, újfajta gépek, építészeti alkotások emelik a különböző, tanult hivatások képviselőinek társadalmi elismertségét. Ennek következménye, hogy a jövőben egyre többen választják a felsőoktatásban való tanulás útját. A modernizáció jelentősen átalakította a diplomások életútját. Míg a 18. században még sokan választották a lelkeszi hivatást, vagy Angliában éppenséggel a családi birtok igazgatását, addig 1900-ban már orvosi, jogász vagy az olyan újonnan népszerűvé hivatások közül választanak, mint a mérnöki vagy a tanári pálya. Ennek megfelelően változik az anyagi elismerés rendje és a különösen sikeresek számára megnyitja az utat a legfelsőbb társadalmi osztályokba való felemelkedéshez. Közben az egész emberiségért önfeláldozóan dolgozó, alkotó, útke-reső értelmiségi típusa. Az egyre jobban specializálódó akadémiai hivatások képviselőit, sokféle, változatos együttműködési és szövetségi formák kötik össze, országonként eltérő szervezeti megoldásokkal és jogkörökkel. Egyes teoretikusok, így az angol Harold Perkin, úgy véli, hogy a 20. században az akadémiai hivatások képviselőinek hatása átítatja majd

az egész társadalmi rendszert, sokkal mélyebbre hatolva, mint azt bármikor is gondoltuk volna, és így ennek a csoportnak a befolyása rendkívül erős lesz. Ezt az erősen túlzó véleményt a számok is cáfolják, hiszen Európában 1933-ban az egyetemet végzettek aránya az összlakosságon belül 5% körül mozog. Az országokénti eltérések nagyjából úgy foglalhatók össze, hogy a Nyugat-Európa gazdagabb országaiban a polgárság az iparban és a kereskedelemben keresi és találja meg a boldogulását, az egyetemi karrier csak másodrangú. Közép-Európában a lassúbb gazdasági fejlődés miatt az állam és az akadémiai hivatások gyakorlói fontosabbak, ez biztosabb megélhetést jelent számukra, így itt az egyetemi képzés felértékelődik és a diákok száma is jelentősen gyarapodik. Kelet-Európa ipari és gazdasági szempontból szegényebb országaiban, ami sokszor politikai elnyomással párosul az akadémiai hivatások gyakorlóira vár az alsóbb néprétegek sokirányú segítése, már-már tűrhetetlen elnyomásuk enyhítése. Leghaladóbb képviselőik élenjárnak ebben, a nehézségeket megtapasztalva, közülük sokan radikalizálódnak.

A tudományos tevékenység és az akadémiai hivatások színvonalasabb művelése általában az emberi életminőség jobbítását szolgálta. Igaz ez akkor is, ha magasan képzett specialisták a nemzetiszocializmus vagy éppen a kommunista rendszer szolgálatába állva súlyos morális, emberiségellenes vétségeket követtek el. Összességében mégis sokan inkább az emberiség sorsának javításán munkálkodtak. A politikai hatalomgyakorlásban csak elenyésző számban vettek részt. Ezzel együtt 1900-körül Franciaországban és Belgiumban a kormányzati tisztviselők egyharmada egyetemi végzettségű. Az értelmiségiek szakértői tevékenysége, társadalmi problémák kezelésére vonatkozó javaslataik minden országban nélkülözhetetlenek.

11. EGYETEMI DIÁKMOZGALMAK 1900–1945 KÖZÖTT

1900-tól a diákmozgalmakban a világpolitikát alakító eseményekre való koncentráció a jellemző. Az államok közötti szövetségek, a háború előszele egész Európában jobbra tolódást eredményezett, ami következetesen nacionalista politikában fejeződött ki. Egy-egy ország sajátosságai és beállítódásai különösen fontossá váltak akkor, ha pánszláv vagy pánszláv célokkal kapcsolódtak össze. Ez a diákmozgalmakban a népek közötti szolidaritásra és a demokráciára irányuló törekvést hívta elő. A nemzetközi alapon szerveződő szocialista eszmék egyre erősebb befolyást nyertek. Az Osztrák–Magyar Monarchiában a nemzetiségek egymás közötti konfliktusai egyre élesebbek lettek. Az orosz diákok vezetőit bebörtönözték. Ezzel együtt erősödik a diákok önbizalma, ami újabb egyesületek alapításában, egyesületek szövetségében nyilvánul meg. Ezekben kifejeződik az az életérzés is, amellyel az ifjabb korosztály igyekszik elkülönülni a felnőttek világától. Ebben az időszakban jön létre Németországban a „Wandervogelmozgalom” és Angliában a cserkészlet.

A diákok egyesületeivel szemben megfogalmazódik néhány követelmény, mint például az alábbiak

1. Elegendő számú taggal kell rendelkezniük, hogy hatékonyak lehessenek az érdekvédelemben.
2. Sokféle mozzanatot – nemzeti, felekezeti hovatartozást, vagyoni helyzetből fakadó különbséget, az egyetemi karok közötti eltéréseket – figyelembe kell venniük, hatékonyan kezelniük kell a felmerült konfliktusokat és egyesítő erővel kell rendelkezniük.

3. A tevékenységüket úgy kell megszervezni, hogy az ne akadályozza, ne is hátráltassa, hanem inkább segítse az egyetemi tanulmányok eredményesebb teljesítését.

Az első világháború befejezése utáni időszak kedvezőnek bizonyult a nemzetek közötti új kapcsolatok alakítására, amihez nemzetközi szervezetekre volt szükség. 1919-ben francia kezdeményezésre 17 ország diákjai gyűltek össze azzal a szándékkal, hogy nemzetközi diákszövetséget alapítsanak. Az első megalakulási kísérletre még nem hívták meg a központi hatalmak képviselőit. Az angolok és a hollandok később bekerültek a bizottságba, így 1924-ben megalakult a *Confédération Internationale des Étudiants* (CIE). A CIE sokirányú tevékenységet fejtett ki: diákcsereket szerveztek, utazási könnyítéseket szorgalmaztak, munkahelyeket közvetítettek, sportversenyeket, köztük egyetemi világbajnokságokat szerveztek. A titkárság és a szervezet központja Brüsszelben volt. Különösen sikeres akciójuk egy olyan egyetemi könyvcentrum létesítése lett, amelyik olcsó könyvekkel látta el az egyetemistákat, de a Kelet-Közép-Európai diákok segítségével is sikeresnek bizonyultak. A CIE-t mindenütt elfogadták a diákságot képviselő reprezentatív szervezetnek, eredményes tevékenységének 1940 májusában a német csapatok belgiumi megszállása vetett véget. A látványos és szép eredmények ellenére a CIE-nek sok belső problémával kellett megküzdenie, ez a háborút viselt országok egy asztalhoz ültetésében, a nacionalizmusok kezelésében, a vallási és politikai konfliktusok oldásában mutatkozott meg.

Természetesen a CIE-n kívül más szervezetek is felléptek a nemzetköziesítés tereén. A „Népszövetség Barátai” nevű szervezet 1927-ben Rómában, 1928-ban Párizsban, 1929-ban Budapesten, 1930-ban Brüsszelben és 1931-ben Rigában tartotta kongresszusát, ennek eredménye számos bilaterális kapcsolat létesítése lett.

Nemzetközi szövetségek ideológiai alapon is keletkeztek, ilyen a katolikus *Pax Romana*, amelyik 1921-ben alakult meg a svájci Freiburgban 17 európai ország részvételével és a Vatikán hivatalos elismerésével. Nemzetközi konferenciákat szerveztek vallási kérdésekről és diákok segélyezésével foglalkoztak. 1929-ben varsói titkársággal a szláv diákok összefogására jött létre a Pax Romana részeként a *Slavica Catholica*.

Röviddel az orosz októberi forradalom győzelme után sor került egy nemzetközi kommunista diákszövetség megalakítására, ennek közvetlen célja a nemzetközi diákszövetséget is kommunista/szovjet befolyás alá helyezni. 1919 novemberében *Willy Münzenberg* (1889–1940) a szociáldemokratákat nem hívta meg az első kongresszusra, így a Fialatok Kommunista Internacionáléja – az orosz kezdőbetűkkel rövidítve a KIM – átvette a vezetést. 1921-ben a jénai kongresszuson nyilvánvalóvá vált, hogy a KIM a Komintern (Kommunista Internacionálé) előretolt bástyája. A KIM a továbbiakban ultrabalos politikát folytatott, a szociáldemokratákat és a baloldaliakat is ellenségként kezelte. 1930-tól a Szovjetunió vezető szerepre törekedett a nemzetközi szervezetekben, különösen fegyverzet leszerelési ügyekben aktív, főleg azzal a céllal, hogy a nem kommunistákat megnyerje ügyének. Egy ilyen szervezet, az 1927-ben Brüsszelben alapított imperializmusellenes Liga, amely gyarmatosításellenes programot hirdetett. Egy másik szervezet, az ugyancsak Münzenberg által alapított Liga, amely a háború és a fasizmus ellen küzdött, és amelyik 1932-ben, Amszterdamban bojkottálta a Háborúellenes Világkongresszust.

Az antifasizista békemozgalom Hitler hatalomra kerülése után erőre kapott. 1933-ban Párizsban Béke Ifjúsági Világkongresszust tartottak 100 000 fő körüli résztvevővel, ezt 1934-ben egy fasizmus elleni kongresszus követte Brüsszelben. 1934-től Moszkva támogatja a nyugati fasizmusellenes népfrontmozgalmakat. 1936-ban Genfben és 1938-ban az amerikai Vassarban gyűltek össze a baloldali fiatalok. 1937-ben Diák Vi-

lágyszövetség alakult a kommunistákkal szimpatizáló *James Klugmann* (1912–1977) vezetésével. Ebbe a szervezetbe a gyarmatosított országok diákjai is bekapcsolódtak, így többnyire antiimperialista akciókat szerveztek.

Az 1939-es orosz–német paktum és a németek bevonulása 1939 szeptemberében Lengyelországba és novemberben Finnországba – megadta a kegyelemdőfést a diák-szervezeteknek. Az új hatalom 1941-ben Drezdában Ifjú Európa elnevezéssel nemzetközi kongresszust hív össze, de ezen nagyon kevesen, többek között a flamandok vesznek csak részt.

Hitler hatalomra jutásával kapcsolatban érdekes, hogy

„az egyetemi diákság körében érte el a legnagyobb sikereket, a diákokhoz szóló választási felhívásainak eredményessége felülmúlta a lakosság többi részéhez intézett szónoklatokét. Hitler pedagógusok és egyetemi tanárok körében mindig is jól alakított.”⁶²⁵

A diákok kezdetben radikális mozgalmat láttak a nácizmusban, tetszett nekik a nyilvánított egalitarianizmus és az antiszemitizmus is. A német diákok tulajdonképpen antiszemitábbak voltak, mit akár a munkásság, akár a polgárság⁶²⁶ így bőséges merítési bázist jelentettek a nemzeti szocialisták számára, akik éltek is ezzel a lehetőséggel.

Ugyanez érvényes Mussolinire, akinek ugyancsak sok híve került ki az értelmiség köréből, de elmondható ez Sztálinnal kapcsolatban is. Mindezzel kapcsolatban elgondolkoztató és az egyetemek szempontjából – mint az értelmiségiek képzési helyéről – különösen megfontolandó a konzervatív történész Paul Johnson figyelmeztetése, aki ezt írja:

„[...] óvakodni kell az értelmiségitől. Nem csupán a hatalom eszközeitől kell tisztes távolban tartani őket, de akkor is gyanakvásra van szükség, amikor az egész emberiségre érvényes tanácsokkal kívánnak szolgálni. Óvakodjunk értelmiségi bizottságoktól, értekezletektől és szövetségektől. Ne bízunk tömött soraikban elhangzó nyilvános kijelentéseikben. [...] Mert az értelmiségiek távolról sem individualisták, távolról sem nonkonformisták, inkább bizonyos szabályszerű magatartási mintákat követnek. Mint csoport gyakran ultrakonformisták azoknak köreikben, akiknek jóváhagyását igénylik és nagyra tartják. Ez az, ami tömegükben oly veszedelmessé teszi őket, mert a szellemi rugalmatlanság olyan atmoszféráját teremtik meg, amely már önmagában is irracionális és destruktív cselekvésre ösztönöz. Mindenekfelett pedig szüntelenül emlékeznünk kell arra, amiről az értelmiségiek szeretnek megfélemlkezni: hogy az emberek fontosabbak, mint a koncepciók, hogy övék az elsőbbség. Minden önkényuralom közül az eszmék szívtelen zsarnoksága a legrosszabb.”⁶²⁷

A **magyar diákmozgalom** és ennek részeként az ifjúságkutatás a hazai történeti irodalom kevésbé feltárt területe, pontosabban a korábbi kommunista szerveződések mellett az utóbbi időben vizsgálják részletesebben az ettől eltérő szerveződési formákat. Ilyen a KALOT, a Soli Deo Gloria vagy a katolikus Americana mozgalom.⁶²⁸ Jelen

625 Johnson, Paul (2010): *Értelmiségiek*. Európa Könyvkiadó, Budapest 515. o.

626 Johnson, Paul (2016): *A modern kor. A 20. század igazi arca*. XX. Század Intézet, Budapest, 144. o.

627 Johnson, Paul (2010): *Értelmiségiek*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 514. o.

628 Újváry Gábor (1995): Egyetemi ifjúság a „neobarokk társadalomban” Bajtársi szövetségek, egyetemi és ifjúsági egyesületek a két világháború közötti Magyarországon. In *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Szerk. Valuch Tibor, 1956-os Intézet – Osiris, Budapest, 453–459. o.

esetben egyetemtörténeti vonatkozása miatt a Turul Szövetség említése tartozik a témához.⁶²⁹ Ezzel kapcsolatban óhatatlanul felmerül a német bajtársi egyesületekkel való összevetés gondolata. Erre némi alapot a szerveződési forma és a tagság fokozatokba sorolása ad, értelemszerűen a megnevezések híven tükrözik a korabeli nemzeti gondolkodás jegyeit. Így a frissen jelentkező és felavatott tagok megnevezése az első három évben „daru”. A harmadik év végén a sikeres daruvizsga letételét követően a jelöltek letehettek a bajtársi esküt és ettől kezdve „leventék” lettek. Közülük azok, akik diplomát szereztek dominusi (öregúri) fokozatba kerültek. Utóbbiak tevékenységét rendszerint egy külön „darufő” fogta össze. Ezen kívül ismert még a külső támogatókat összefogó védőurak (patronusok) csoportja, akik rendszerint befolyásos közeleti szereplők sorából kerültek ki.⁶³⁰ A Turul Szövetség magasabb szinten – ősmagyar mintát és elnevezést követve – kerületekre, azok pedig tagegyesületekre oszlottak. Az azonos karok (jogászok, orvosok, bölcsészek) tagegyesületei nem voltak egymással kapcsolatban, ezeket a kerületi vezérség fogta össze. A vitás ügyek rendezésére a nádor által vezetett Országos Gyulaszék volt hivatott. Minden tagegyesület élén vezér állt, akit szükség esetén az alvezér helyettesített. További tisztségviselők a kincstáros vagy udvarnagy, a főíródeák, a regős mint „zenefelelős” és a harcászati kiképzést irányító főlovászmester. A Turul Szövetség további jellegzetessége, hogy tagjaitól megkövetelte a névmagyarosítást és az új tagok felvételénél figyelembe vették a származást is. A Turul Szövetségre elterjedtségére jellemző, hogy nagyon sok járulékos intézményt tartott fenn. 1933 és 1938 között például a következőket: menza, kollégium, Turulvár⁶³¹, lőtér, sporttelepek, vízitelepek, nyelvtanfolyamok, színház és sportjegyiroda, világnézeti nevelést szolgáló szemináriumok, munkatáborok rendszere és gazdasági vállalkozások (sütőüzem, vaskereskedés, rongy- és papíripari vállalkozás).⁶³² Az 1935–36-os évektől kezd külföldi mintára hazánkban is terjedni a nyári szünidőben önként vállalt munka. A hazai munkatáborok jellemzője a délelőtti fizikai munkavégzés és a délutáni időszakban a művelődési lehetőség biztosítása, mindez állami támogatással, ami ideológiai tartalmak megjelenésével is együtt járt. Ezzel együtt a Turul Szövetség fő profilja kezdetben főleg a parasztság mindennapi életének megismerésében, gyakorlati segítségével öltött formát. A Turul Szövetségre – a hasonlóságok ellenére – egyfajta németellenesség is jellemző volt. Ennek látványos megnyilvánulása 1934. március 15-én a fővezér vezényletével a Gellérthegyen történt sapkaégetés. Ekkor három tányérsapkát égettek el, mert hasonlítottak a német Burschenschaftok viseletére és ettől kezdve a magyaros Bocskai-főveget viselték. A németekhez sajnálatosan hasonult a Turul Szövetség a fajvédő elképzelésekből eredő, 1919 óta vissza-visszatérő „zsidóverések” szervezésében. Viszont a német rendszertől eltérő volt az „öregurak” szerepe, ezek a németeknél főleg tagtársaik karrierjét segítő pártfogók, a Turul Szövetségben viszont hangadókká váltak. Ez annak volt köszönhető, hogy a felsőoktatási jogviszonyban állók száma kevesebb volt, mint a végzetteké, akiknek a száma pártfogóként folyamatosan növekedett. A hazai egyetemeken főleg

629 Erről részletesen ír Szécsényi András (2016): *A Turul Szövetség és a munkaszolgálat kezdetei Magyarországon (1935–1936)*. Valóság 2016. 6. sz. 90–103. o.

630 Szécsényi András (2016): *A korszellem hálójában. Az egyetemi önkéntes munkaszolgálat rendszere, működése és nemzetközi beágyazottsága Magyarországon (1935–1944)*. Gondolat Kiadó, Budapest, 55. o.

631 Ez egy 700 négyzetméter alapterületű ifjúsági centrum a budapesti Ferenc József -rakparton, ahová a pesti Bölcsészeti Karon található Gólyvárból költöztek ki.

632 Szécsényi András (2016): *A korszellem hálójában....* 64. o.

az „öregurak” voltak a felelősek a rendzavarásokért és az egyre gyakoribb zsidóverések szervezéséért. A Turul mozgalomban bekövetkezett atrocitások – az egyetemi zsidóverés, a provokációk – vezettek 1943-ban a mozgalom kettészakadásához.

A Turul Szövetség egyik vezére – Szabó Gyula 1938-ban így foglalta össze a magyar egyetemi ifjúság szerepét: a Tanácsköztársaság bukása után az első időszak az egyetemi portyázásé; ezt követte a társadalmi, szervezeti kibontakozás; ami az ifjúságnak mint aktív nemzetpolitikai tényezőnek a kiteljesedésével tetőzik.⁶³³

12. NŐI HALLGATÓK MEGJELENÉSE AZ EGYETEMEKEN

Tudjuk, elvértve már a középkorban is van példa – inkább csak kivételként – egy-egy női hallgató egyetemi feltűnésére, sőt némelyikük doktori fokozatot is szerzett. A hölgyek szerepe a tudományos életben nem feltétlenül az egyetemeken, hanem inkább a *szalonok* minden társadalmi történést fel- és leértékelő világában kezdődött. A 17. századi Franciaországból maradtak meg feljegyzések asszonyok által vezetett szalonokról. Az egyik első említés szerint *Rambouillet* márkinő, *Catherine de Vivonne* tartott fenn szalont párizsi otthonában 1618 és 1650 között. A szalonokban meghatározták a beszéd és a viselkedés normáit, finomkodó nyelvezetet fejlesztettek ki és kibeszélték azokat, akik más mintát követtek. Az egymás közötti rivalizálás változatos módjai a szalonok mindennapi életének részei. Párizsban a nagypolgári szalonok versengtek az arisztokrácia által fenntartottakkal.⁶³⁴ Minden nagyobb városnak megvoltak a felkapott szalonjai, ahová célszerű volt meghívat kapni azoknak a férfiaknak, akik valamit el akartak érni a szélesebb társadalomban. A szalonok belső világáról számos szépirodalmi mű, de festmények, visszaemlékezések, sőt titkosszolgálati jelentések sora tudósít.

A párizsi szalonoknak köszönhette hírnevét többek között Rousseau. Ha nem erősíti fel a szalonok világa az ő maga korában meglehetősen szokatlan elgondolásait, ki tudja befuthatta volna-e a világhírhez vezető utat?

Berlinben 1780-tól ismertek a „kommunikációs központként” működő szalonok. Az egyetem megalakulása után az egyetemi emberek e szalonok szívesen fogadott vendégei. Ilyen szalonként ismert *Rahel Varnhagen*, *Henrietta Herz* és *Bettina von Arnim* lakása.⁶³⁵

A professzori lakások kezdetben még kevésbé alkalmasak nagyszámú vendég rendszeres fogadására. Idővel néhány tehetősebb professzor vállalkozó kedvű felesége már rendszeressé tette az ilyen jellegű összejöveteleket. Közöttük az egyiptológus *Richard Lepsius* (1810–1884) feleségének szalonja volt igen híres az 1850–1860-as években. Később *Anna von Helmholtz* 1872-től létező szalonja a legkedveltebb találkozó hely, itt mintegy 30 évig folyamatosan fogadtak vendégeket, így egyfajta „árnykegyetemként” működött.

Rudolph Wilhelm Zobel 1773-ban a következőképpen összegezte a korabeli nőnevelés lényegét:

633 uo. 83. o.

634 Johnson, Paul (2010): *Hősök*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 310. o.

635 A német szalonok világa annyiban tért el a francia és az orosz mintától, hogy itt nem az arisztokraták, hanem a tehető polgárasszonyok szalonjaiban formálódik a kulturális élet.

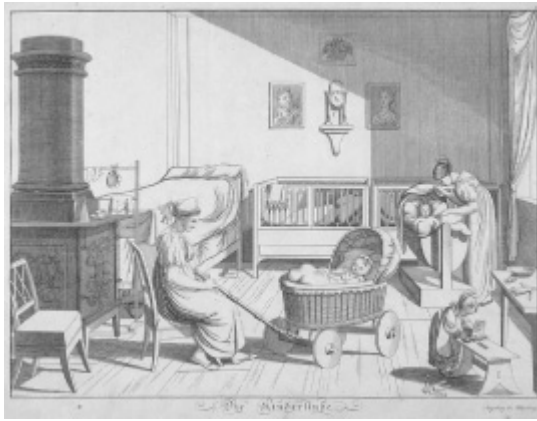
„A nőknek legyenek ismereteik, de ezeket ne szellemi erőfeszítés árán szerezzék meg és ha mégis így történne, akkor legalább ne lehessen észrevenni náluk. [...] A legjobb módszerek a tanításukra az alkalmi séta közbeni beszélgetések az időjárásról; az újságokban a háztartási dolgok és mindenféle történések megbeszélése, ezekkel kapcsolatos kérdések felvetése és magyarázatok nyújtása. Ezek a legjobb módszerek a nők számára szükséges ismeretek megtanítására.”⁶³⁶

Természetesen, a nők számára az egyetemen kívüli világban is adódtak művelődési lehetőségek, ezek nagyjából a következők: az egyéni olvasás és az olvasottak megbeszélése; a művészetek kedvelői számára gyakorlási lehetőség a művelt emberekkel való társalgás, valamint szalonok működtetése.

A nők emancipációs törekvései – ahogy ez Norbert Élias is felvetette – a 17–18. században a francia nemesi kultúrában kezdtek nagyobb számban és bátrabban megjelenni.⁶³⁷ A német filantropisták igyekeztek Rousseau nézeteit a családi életre vonatkozóan érvényesíteni, ennek részeként ír Campe elismerően a nők szerepéről:

„Gondoljuk csak bele, milyen meghatározó szerepük van a nőknek gyermekeik nevelésében [...] meghatározóak a nemzeti jellem és a nemzeti boldogság formálásában.”⁶³⁸

Az anyák nevelésben betöltött szerepét hangsúlyozza Pestalozzi, az ő pedagógiai koncepciójának meghatározó része ez a fajta megközelítés. A családban való tanulás fontosságát több iskolareformer is hangsúlyozza, ennek ikonográfiai megjelenítése is elég gyakori.

63. kép: Gyermekszoba 1750-es évekből

Forrás: *Pictura Paedagogica*

636 Zobel, Rudolph Wilhelm (1773): Briefe über die Erziehung der Frauenzimmer. Berlin und Stralsund, 64.o.

637 Elias, Norbert (1997): Über den Prozeß der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen. 1. kötet: Wandlungen des Verhaltens in den weltlichen Oberschichten des Abendlandes. Frankfurt a. M. 345. o.

638 Campe, Joachim Heinrich (1789): Väterliche Rath für meine Tochter. Ein Gegenstück zum Teophron. Hg. von Ruth Bleckwenn, Paderborn 157. o.

Több alkalommal előfordult az is, hogy nő *a férje nevéen vagy más álnéven* publikálta írásait, erre a felvilágosodás idejéből dokumentált bizonyítékok állnak rendelkezésre. Ezek közül ismert *Anna Maria von Schürmann* (1607–1678).

Schürmann református családban született. Fialat lányként Franeker és Köln az otthona. A polihisztor Maria 12 nyelven írt és beszélt, többek között görögül, latinul, arámi, héber, sőt még etióp nyelven is. Foglalkoztatták a művészetek, a kötés, az üvegfestés, a fafaragás és a rézmetszés, valamint a festészet. Tehetségéről saját készítésű önarcképe is tanúskodik.

64. kép: Anna Maria von Schürmann önarcképe 33 éves korában
(https://de.wikipedia.org/wiki/Anna_Maria_von_Sch%C3%BCrmann)

A 17. század közepén élénk érdeklődés vette kezdetét a keleti kultúra iránt, a főúri udvarokban sorra alapítanak ritkaságokat gyűjtő és bemutató kabineteket, gyűjteményeket. Anna Maria később Utrechtbe kerül és Gisbert Voetiusnál teológiát hallgat,

de hogy a férfiak figyelmét ne vonja magára, padját egy függönnyel kellett elválasztani a többiektől. Terjedelmes levelezést folytatott – többek között Descartes, Richelieu, Christiaan Huygens a levelezőpartnere. 1636-ban az utrechti akadémia avatására verset írt. Két évvel később Párizsban értekezést írt arról, hogy tanulhatnak-e nők az egyetemen. Eukleira címen két kötetben megírta az önéletrajzát. Élettörténetében sajátos mozzanat, hogy 62 éves korában csatlakozott egy radikális pietista csoporthoz, a labadistákhoz,⁶³⁹ amely közösségben vezető szerepet vállalt.

Bologna egyetemén a 18. században két nő is tevékenykedik professzorként. *Laura Bassi* (1711–1788) fizikusként 1732-ben kapott doktori fokozatot, két évvel később professzornak nevezték ki. 1734-ben a bolognai akadémia tagja lett és ebben a minőségben fizetett álláshoz jutott. Halle egyetemén *Dorothea Erxleben* (1715–1762) szerzett 1754-ben a német nők közül elsőként orvosi diplomát.⁶⁴⁰

1827-ben a marburgi egyetem alapításának 300. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségen *Daniel Jeanne Wittenbachot*, a leideni ókorral foglalkozó Daniel Wittenbach filológus özvegyét tiszteletbeli doktorrá avatták.

Nők csak a 19. század végén jelentek meg nagyobb számban az egyetemeken, mégpedig a matematika, a fizika és az orvostudomány területén, tehát ott, ahol egzakt módon megnyilvánulhatott a tehetség. Franciaországban és Svájcban 1864-től, Hollandiában 1869-től tanulhattak nők az egyetemen.

Svájc úttörő szerepet játszott a nők egyetemi tanulmányait illetően. A nőnevelés kérdésével már Johann Heinrich Pestalozzi (1746–1827) is behatóan foglalkozott többek között a Lénárd és Gertrud című nevelési regényben. Az ő tanítványa Friedrich Fröbel (1782–1852) pedig az óvodai nevelés korszerűsítője aki nőmozgalmakkal is foglalkozott.⁶⁴¹ Svájcban különös fogadókészséget tanúsítottak a művelődésre vágyó az orosz nők iránt. Ebben fontos szerepet vállalt magára *Nagyvezsda Szuszlova*, aki kezdetben Párizsban próbálkozott orvosi tanulmányokat folytatni, de nem járt sikerrel, Zürich egyeteme viszont befogadta, és itt orvosi diplomát szerzett. Ugyanebben az évben sikertelenül próbálnak nők bejutni a Harvardra, de Oxford, Cambridge, Edinburgh és London is elutasítja az orvosi pályára jelentkező nőket.⁶⁴² Szuszlova diplomája átvételekor azt mondja

„Én vagyok az első, de nem az utolsó, utánam még ezek fognak jönni” és ebben igaza lett.

Svájc⁶⁴³ ugyan nyitottságot mutatott a nők egyetemi tanulmányainak lehetővé tételében, de a végzetek alkalmazásában nem ennyire toleráns, még saját állampolgáraival sem. *Marie-Heim Vögltin* (1846–1916) az első Svájcban végzett orvosnő 1872-ben még asszisztensként sem kap munkát hazájában, így kénytelen Németországba távozni.

1867-ben Zürich rendkívül népszerűvé vált az orosz jól szituált családokból származó nők körében. Ezek a hagyományos nőképpel szakító hölgyek rövid frizurájukkal,

639 A Jean de Labadie által alapított közösség 1750-ig maradt fenn.

640 Luyendijk-Elshout, Antonie (2004): *Medizin*. In: Geschichte der Universität in Europa (1800–1945) III. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 481. o.

641 Szabolcs Éva, Réthy Endréné (1999): *Fröbel és a nőmozgalmak*. Magyar Pedagógia 1999. 4. sz. 363–373. o.

642 Rogger Kappeler, Franziska (2011): *Über Grenzen gestossen, nicht gezogen*. In: Hesse, Christian – Maurer, Tina (Hg.) (2011): Von Bologna zu „Bologna”. Akademische Mobilität und ihre Grenzen. Schwabe Verlag, Basel. 70. o.

643 In: Rébay Magdolna (2009): *A leányközépiszokolák Magyarországon és anémet nyelvű országokban. A jogi szabályozás az 1870-es évektől 1945-ig*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 92. o.

fiktív házasságaikkal kihívást jelentettek a hagyományos felfogással szemben. 1874-ben már 104 orosz nő élt és tanult a liberális Svájcban.⁶⁴⁴ Köztük a szintén orosz származású *Szofja Kovalevszkaja* (1850–1891) aki 1874-ben Göttingenben doktorált matematikából. Az ő életútjának tanulmányozása szinte európai körképet ad a korabeli nők tanulási nehézségeiről, hiszen ha a tanulmányok és a működés színhelyeit nézzük, akkor az ő esetében ez: Moszkva, Bécs, Heidelberg, Berlin, Göttingen, Párizs, Stockholm és Szentpétervár, ugyanakkor esetében az is fontos, hogy mindennütt a legnagyobb tudósok voltak a mesterei.

„Kovalevszkaja Moszkvában született, a cári Oroszországban. Édesapja, Vaszilij Vasziljevics Krukovszkij (1800–1874), lengyel származású tüzértiszt, későbbi tábornok. Édesanyja a német Jelizaveta Fjodorovna Schubert (1820–1879) a matematikus és csillagász Friedrich Theodor von Schubert (1758–1825) unokája. A kislány Szofja matematikai érdeklődését több tényező bontakoztatta ki. Az egyik az édesapjától származott, teljesen véletlenül: amikor az új házukban kifogytak a tapétából, az apa tanulmányaiból megmaradt, differenciál- és integrálszámítással kapcsolatos jegyzeteket használták tapétának. Szofja sok órát töltött el a furcsa ákombákomok nézegetésével. Valami hatása lehetett ennek, mert később, amikor ezzel a területtel kezdett foglalkozni, olyan könnyedén elsajátította, mintha mindig is ismerte volna ezeket a matematikai műveleteket. Szofja imádta nagybátyját, az autodidakta Pjotr Vasziljevics Krukovszkijt, akinek különös hajlandósága volt a matematikához. Amikor egy optikáról szóló könyvet olvasott, amelyet a család egyik fizikus barátjától kapott kölcsön, olyan trigonometriai fogalmakra bukkant benne, amelyeket azelőtt nem ismert. Szofja megpróbálta ezeket magának megmagyarázni és a meglepő módon helyes eredményre jutott. Az akkori időkben Oroszországban nők nem járhattak egyetemre, még vendégként sem látogathatták az előadásokat. Ezért a tanulni vágyó nőknek valamelyik nyugati országba kellett utazniuk, de ez sem volt egyszerű, mert a nőknek nem volt külön útlevelük. A külföldi út ezért csak apjuk vagy férjük társaságában volt lehetséges, akinek az útlevelében szerepeltek. Egy fiatal orosz nő számára, akinek az apja nem engedélyezte a tanulást, az egyedüli lehetőség a névházasság volt egy olyan haladó szellemű fiatalemberrel, aki ezt csak azért vállalta, hogy a nőt hozzásegítse a külföldi tanuláshoz. Így Szofja 1868-ban férjhez ment Vlagyimir Kovalevszkijhez, akivel 1869-ben Bécsbe utaztak. Itt Vlagyimir geológiát tanult. Noha a házasság névházasságnak indult, a házaspár életében többször is voltak olyan szakaszok, amikor együtt éltek és közös jövőt képzeltek maguknak. Az ilyen időszakok rendszerint rövid ideig tartottak és többször felmerült a válás gondolata is. 1878-ban gyermekük született. Szofja Bécsben engedélyt kapott egy fizikaprofesszortól, hogy bejárjon az óráira, de Bécs nagyon drága volt, ezért Heidelbergbe utazott. A nők Heidelbergben sem iratkozhattak be az egyetemre, de az egyes professzorokkal folytatott külön megbeszélések alapján 1869-ben végre itt elkezdhette Szofja a tanulást, még ha csak vendéghallgatóként is. 1870-ben tanára Leo Königsberger tanácsára Berlinbe utazott, ahol az akkori korszak legnevesebb matematikusának, Karl Weierstrassnak lett a magántanítványa. Weierstrass és Kovalevszkaja szoros szakmai és baráti kapcsolatba kerültek. Berlinbe költözése után Kovalevszkaja három év alatt három disszertációt írt, amelyek bármelyike alkalmas lett volna doktori disszertációnak. 1874-ben *summa cum laude* minősítéssel szerezte meg Göttingenben a doktorátust. Ugyanabban az évben visszatért Oroszországba, de nem sikerült állást szereznie a Szentpétervári Egyetemen. Ezután hat évig irodalommal foglalkozott matematika helyett. 1880-ban Moszkvába költözött, de az akkori törvények nem tették lehetővé, hogy a moszkvai egyetemen tudományos fokozatot szerezzen. Egy évvel ké-

644 Svizkov, Denis (2006): *Das Zeitalter der Intelligenz. Zur vergleichenden Geschichte der Gebildeten in Europa*. Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 171. o.

sőbb Berlinbe és Párizsba utazott, hogy ott próbáljon meg professzori állást találni. Tagja lett a párizsi Matematikai Társaságnak. Közben próbáltak neki állást szerezni a helsinki-i illetve a stockholmi egyetemen, de mindenhol ellenállásba ütközött, egyrészt Kovalevszkaja nihilista nézetei, másrészt férjétől való különélése miatt. 1883-ban azonban, nagyon rövid idővel férje öngyilkossága után, Kovalevszkaját magántanárrá nevezték ki a stockholmi egyetemre. 1884-ben a stockholmi szabad főiskolán a matematika tanszéket vezeti. A következő évben a Svéd Tudományos Akadémia díját kapta meg. 1889-ben ő lett az első női (levelező) tagja a Szentpétervári Tudományos Akadémiának.⁶⁴⁵

A svájci-orosz viszonyok és az orosz női hallgatók odaáramlása sajátos sokösszetevős helyzetet jelent. Számszerűségét tekintve 1867 és 1914 között ez mintegy 5 000–6 000 női hallgatót jelent Svájcban, ami meglehetősen nagy szám. A svájci egyetemek közötti megoszlásban Zürich jelenti a kezdetet, ám az orosz cár 1874-től joggal tartva az ottani forradalmi hangulattól, így 1874-től csak Bern-be engedélyezte a kiutazást.

Egyetemtörténeti szempontból érdekes kérdés az, hogy miért voltak ilyen nyitottak és fogadókészek a svájci egyetemek? Ebben a következő tényezők játszhattak szerepet:

- Az egyetemi professzorok között többen voltak olyanok, akik maguk is menekültek voltak Németországból az 1832-es 1848-as események miatt és szolidaritást éreztek az oroszokkal szemben.
- A női felsőfokú tanulmányok kérdése egyre égetőbb szociális probléma és valamikor el kell kezdeni keresni a megoldást.
- Svájci egyetemek közötti presztízsszempontok⁶⁴⁶ és a versenyhelyzet is szerepet kap a nyitásban, hiszen erős konkurencia van az intézmények között.
- A hallgatói létszám növelése lehetővé tette a professzorok számára, hogy jobban felszereljék laboratóriumait, új épületekhez jussanak, illetve az előadásokért járó díjak miatt a jövedelmük is nőtt.
- Svájcban ez nem jelentett kiadást, mert a hallgatók maguk fedezték kiadásait, a város inkább jövedelemhez jutott a fogyasztás miatt. Ez annál is jelentősebb, mert a diákok egy része nevelőkkel, segítőkkel, sőt gyakran rokonokkal együtt érkezett.
- A végzett diákok nem veszélyeztették a helyiek munkavállalási lehetőségeit, mert a diploma megszerzése után általában távoztak.
- A svájciak ideológiamentesen fogadták és toleranciával szemlélték az orosz diákok számukra idegen életmódját és ez erősítette az ő demokratizálódási törekvéseiket.

Ennek ellenére az orosz hallgatók egyetemi fogadtatása nem egyszerű az oktatók szempontjából sem. A visszaemlékezésekből ambivalens megnyilvánulások olvashatók ki: az egyik szélsőséges vélemény szerint, az előadó professzor a főleg nőkből álló hallgatóság esetén is a „tisztelet uraim” megszólítással kezdi az előadást; egy másik docens sértő vicceket mesél, viszont egy anatómiaprofesszor kifejezetten lelkesedik a női hallgatókért, mert ügyesebbek a preparátumok készítésében és nagyon szorgalmasak. A svájci diákok, különösen az ivászatban élen járó bajtársi szövetségek nem éppen tiszteletteljes hódolattal közelítenek a tanulmányaikat végző hölgyekhez. Maguk az orosz hallgatók általában egymás között

645 Részlet a következő szócikkből: https://hu.wikipedia.org/wiki/Szofja_Vasziljevna_Kovalevszkaja, leltetés 2016. január 10.

646 A presztízsrre jellemző példa, hogy amikor 1904-ben Zürichben az 1000-dik női hallgatót fogadták, tiszteletre az egyik luxushotelben hatalmas fogadást és zenés-fáklyás felvonulást rendeztek.

maradnak, nem keresik a szorosabb kapcsolatot a többi diákkal és városi polgárokkal sem. Kisebb köröket alkotva, nők és férfiak közösen, késő éjszakáig együtt maradvá, forradalmi terveket kovácsolva töltik az idejüket. Az orosz diákok sajátos típusa az, aki konspirációs céllal, Oroszország megmentésének céljával és nem tanulmányok folytatása miatt jött Svájcba.⁶⁴⁷ Mindezen sajátos körülmények együttese jelenti azt a különleges helyzetet, amit a svájci egyetemek és az orosz egyetemi hallgatók kapcsolódása jelent.

Franziska Tiburtius (1843–1927) 1876-ban doktorál Zürichben orvostudományból, de az approbációt nem engedélyezik neki Németországban, így magánrendelőjében sem használhatta az „orvosi” címet, de természetgyógyászként engedik dolgozni.

Az első nő, aki habilitálhatott, az orosz származású *Anna Tumarkin* (1875–1951) volt, aki 1898-ban habilitálhatott a berni egyetemen, méghozzá filozófia tárgyában.

A női hallgatók nagyobb számban legelőször 1890 és 1920 között jelentek meg az észak-amerikai, a francia, angol, német és svájci egyetemeken. A nagyvárosi életmód elterjedése, a nők munkába állásának megjelenése és a két nem lehetőségei közötti különbségek csökkenése generálja a változásokat. A kezdet a népfoiskolák megnyitásával és a polgári iskolák tanítónő szükségletének sürgető igényével kezdődik. Franciaországban 1890 után a felső lányiskolákat liceumokká és colléges-ekké alakították át, így 1901-ben már a hallgatók volt 3%-a nő. Németországban ugyanekkortól a felső lányiskolák utolsó évfolyamainak meghosszabbításaként érettségi vizsgára felkészítő kurzusokat szerveznek, ezzel is elősegítve a nők egyetemi felvételét. A német egyetemek – a svájci példát látva – féltették intézményeiket az extravagáns, főleg orosz külföldi hölgyek nagyobb létszámú megjelenésétől. 1902-ben még 41 női hallgató azzal a panasszal élt, hogy Berlin, Bonn, Breslau és Göttingen egyetemein a docensek jóindulatától függ, hogy részt vehetnek-e az előadásokon.⁶⁴⁸ Ennek ellenére Baden Nagyhercegségben 1899-től, 1903-tól Bajorországban majd 1904-ben Württembergben is engedélyezték a nők egyetemi tanulmányait. Poroszországban 1908-tól elviekben korlátozás nélkül tanulhattak nők az egyetemen. Érdekes, hogy még az olyan egyébként haladó gondolkodású személyek, mint Friedrich Paulsen 1902-ben megjelent művében ugyan elismeri a nők jogát felsőfokú tanulmányokra, de németes precizitással számba veszi a hátrányokat is – utalva a gyermekszülés(ek) miatt a nők munkából való kiesésére, a férfiakénál kisebb állóképességre, az „idegenszer kisebb ellenállóképességére” – lényegében nem lát a jövőre vonatkozóan sok esélyt a nők egyetemi tanulmányainak jelentős mértékű növekedésére.⁶⁴⁹

A nők egyetemi tanulmányai foglalkoztatták az élclapokat is, számos ezzel kapcsolatos karikatúra jelent meg.

A férfiak a hölgyek rovására egy-egy diáknótát átköltve gyakran szatirikus tartalmú dalokat is énekeltek. Ezek tartalma nagyjából arról szól, hogy hagyják csak a szép fiatal hölgyek Hume és Kant műveit a könyvespolcon és ne piszkálják a lombikokat és a kémcsöveket sem, mert – szól a figyelmeztetés – aki sokat görnyedezik a könyvek fölött, az nem fog magának férjet találni!⁶⁵⁰

647 Erről részletesen ír Rogger Kappeler, Franziska (2011): *Über Grenzen gestossen, nicht gezogen*. In: Hesse, Christian – Maurer, Tina (Hg.) (2011): *Von Bologna zu „Bologna“*. Akademische Mobilität und ihre Grenzen. Schwabe Verlag, Basel. 76–85. o.

648 Koch, Hans-Albrecht (2008): *Die Universität. Geschichte einer europäischen Institution*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 195–196. o.

649 Paulsen, Friedrich (1902): *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium*. Verlag von A. Asher & Co, Berlin 142–144. o.

650 Koch, Hans-Albrecht (2008): *Die Universität. Geschichte einer europäischen Institution*.

65. kép: Szatirikus karikatúra a nők egyetemi tanulmányairól

Forrás: Koch 2008. 198. o.

Angliában a nők felsőfokú tanulmányaira valamivel korábban is sor kerülhetett, Oxfordban és Cambridge-ben 1869 és 1893 között nyolc női college-t alapítottak. A hölgyek számára még a tudományos társasági részvétel is nehézségekbe ütközik. A matematikus-fizikus Humpley Lloyd a British Association for the Advancement of Science elnökeként 1840-ben még ilyen kijelentést tesz:

„Az egyetlen dolog, amit kétesnek látok, az magának a Társaságnak azon hajlandósága, hogy a hölgyekkel vacakoljon, vagy legalábbis elfogadja a pénzüket. Nem meglehetősen amerikai dolog ez?”⁶⁵¹

Érdekes, hogy a korszak tudós nagyszonya, Mary Sommerwille 1860-ban még maga is elfogadta ezt a diszkriminációt. Másrészt említést érdemel, hogy a nők és a családtagok elkísérhették férjüket a tudományos rendezvényekre és külön jegy ellenében –

Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 198. o.

651 Idézve In: Pál Eszter (2015): *A viktoriánus Anglia*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 74. o.

ami bevételhez juttatta a társaságokat – az esti előadásokon és a társasági eseményeken is részt vehettek.

Az University of London 1878-tól tette lehetővé nők számára az akadémiai vizsgák letételét, a vidéki egyetemeken a nők kezdettől fogva egyenjogúságot élveztek.⁶⁵² Oxford 1884-től engedélyezi nőknek is az egyetemi vizsgák letételét, de tudományos fokozatot mindkét elit intézményben csak az I. világháború után szerezhetnek. Kéri Katalin közlése szerint

„Az első brit orvosnő a walesi *Frances Elisabeth Hoggan* (1843–1927), aki Zürichben szerzett diplomát. Az első Angliában végzett hölgy pedig *Elisabeth Garret Anderson* (1836–1917) volt, a harcos nőjogi aktivista, Millcent Fawcett nővére.”⁶⁵³

Skóciában a St. Andrews Egyetemen 1876-tól vannak női hallgatók, 1880-tól már irországi nők is tanulhattak a felsőoktatásban.

Franciaországban és Belgiumban is 1870–1880 között nyitják meg kapuikat az egyetemek a nők előtt. Kezdetben még szoros kivételként az orvosi és természettudományos képzésben, később a bölcsészettudományokban. A jogi és a teológiai karok zárkóznak el a leghosszabb ideig női hallgatók fogadásától. Belgiumban 1890-től vált lehetővé nők számára, hogy valamennyi egyetemi szakon tanuljanak, igaz ennek érdekében egyetemre előkészítő kurzusokat kellett számukra szervezni.⁶⁵⁴

Svájc az I. világháború után, felismerve az európai országok igényeit, saját jól felfogott gazdasági érdekeit követve, megnyitotta egyetemeit nők számára. Különösen népszerű Svájc az oroszok körében. 1903/1904-ben Bern egyetemének 35% ó-a nő és ebből csak nagyon kevés a svájci. A német egyetemeken 1930-tól a nemzeti szocialisták hatalomra kerülése után erősen visszaesik a női hallgatók száma, ugyanez jellemzi Olaszországot is. Spanyolországban pedig általában nagyon kevés a női egyetemi hallgató.

A nők egyetemi beilleszkedése még tehetség esetén sem problémamentes, ahogy ezt *Giuseppina Cattani* (1859–1914) esete bizonyítja. A bolognai egyetemen doktori fokozatot szerzett sebész doktornő 1886-ban pályázott Pavia egyetemére általánospatológia-professzornak, a versenypályázatot (concorso) megnyerte, ennek ellenére ekkor mégsem nevezték ki. 1887-ben Turinban, majd 1889-től Bolognában lesz privátdocens.

Bonn egyetemén 1899-től vendéghallgatóként tanulhattak nők, teljes jogú hallgatóként 1908-tól vehettek részt az egyetem életében. Németországban az első doktori fokozatot szerzett nő a fizikus *Elsa Neumann* 1899-ben, aki Berlinben doktorált. 1909-ben az itteni egyetemnek már 394 beiratkozott női hallgatója volt. Igaz az orvoskaron egy ideig a bonctani gyakorlatokat még a férfi hallgatóktól elkülönítve tartották számukra. A párizsi Sorbonne első tanszékvezető professzora a fizika tudományterületen 1909-től *Marie Curie* (1867–1834).

Freiburgban a 19. század végén *Adelheid Steinmann* (1866–1925) a polgári nőmozgalom vezetője követelte a kormányzattól az egyetemek megnyitását nők számára. Természetesen már előtte is előfordult, hogy egy-egy előadáson nők is jelen voltak,

652 Ringer, Fritz (2004): *Die Zulassung zur Universität*. In: Geschichte der Universität in Europa (1800–1945) III. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 210. o.

653 Kéri Katalin (2015): *Befogadás és/vagy kirekesztés a régi egyetemeken. Neveléstörténeti vázlat*. In: Befogadó egyetem. Az akadémiai kiválóság fejlesztése az inklúzió szempontjainak érvényesítésével. Pécsi Tudományegyetem BTK Neveléstudományi Intézet, Pécs 126. o.

654 Kéri (2015) 126. o.

de a jelenlétük sohasem volt hivatalos. Adelheid Steinmann öt női hallgató nevében petíciót nyújtott be Karlsruheba az ottani hatóságnak. Az eljárás sikeresnek bizonyult és az 1900. február 28-i rendelkezés értelmében Németországban először Freiburgban immatrikulálhattak nők az egyetem orvosi karán. Ez a hatósági döntés lehetővé tette egy szemeszter erejéig visszadátumozni a beiratkozást és az addigi tanulmányi eredmények elismerését.⁶⁵⁵ 1906-ban már 58 női hallgatója van az egyetemnek: 4 fő a jogi karon, 34 az orvosin és 20 a filozófiai karon. Ezen kívül még 26 nő vendéghallgatóként jár az egyetemre. Trendszerűen az látszik, hogy Németországban a természettudományos területen jutottak be legelőször nők az egyetemre, de ott is a viszonylag fiatal diszciplínákban, mint például *Margarethe von Wrangell* a növényfiziológiában (1920) vagy *Mathilde Vaerting* pedagógiából Jénában (1923). A legnehezebben a teológiai és a jogi karokra jutottak be nők.⁶⁵⁶

356

Németországban 1900 és 1909 között kezdenek nagyobb számban női hallgatókat befogadni az egyetemek, habilitációra 1920-tól van lehetőség és az első kinevezett professzorasszonyra 1923-ig kellett várni.⁶⁵⁷ 1933-ig Németországban 27 privátdocens asszony tudott habilitálni, a náci időszak 12 éve alatt további 35 nő habilitált és 25-en veszítették el tanítási jogosultságukat és üldözésben volt részük.⁶⁵⁸

66. kép: Else Neumann az első nő, aki 1899-ben doktori fokozatot szerez (fizika) a berlini egyetemen

Forrás: Koch 2008. 195. o.

655 Speck, Dieter (2007): *Uniseum Freiburg. Ein Bildbegleitbuch*. Promo Verlag, Freiburg, 69. o.

656 Paletschek, Sylvia (2012): *Berufung und Geschlecht*. 317. o

657 Érdekesség az első német női rektor megjelenése, erre csak 1966-ban került sor.

658 Paletschek, Sylvia (2012): *Berufung und Geschlecht*. 317. o.

Magyarországon a nők felsőfokú iskoláztatását 1895-től kezdve biztosította miniszteri rendelet és fokozatosan megnyílt számukra a bölcsészeti és az orvosi kar. Az első rendes nőhallgató – *Glücklich Vilma* – az 1895/96-os tanévben immatrikulált a budapesti bölcsész tudományi karon és matematika-fizika szakon kezdte meg a tanulmányait.⁶⁵⁹ 1909-ban a gyógyszerészeti pályát kifejezetten kedvezőnek találták a nők számára, viszont a leányok közül még kevesen érettségiztek, ezért a latin nyelv ismeretének birtokában lehetővé tették számukra, hogy különbözeti vizsgával átlépjenek a felsőbb lányiskola VI. évfolyamáról a gimnázium VI. évfolyamára és később érettségi vizsgát tegyenek. A nők tanulmányi téren történő emancipációs folyamata lassan és nehezen indult. *Hugonnai Vilma* (1847–1942) az első magyar orvosnő 1879-ben védte meg diplomáját Zürichben az orvostudományi karon. A honosítással azonban még 15 évig kellett várnia. Közben arra kényszerült, hogy leérettségizzen Magyarországon, jó ideig csak bábaként praktizálhatott, le kellett tennie újra az orvosi szigorlatot és csak ezután kezdetét el hivatalosan is gyógyítani.

Az emancipációs folyamat vontatottságát az is mutatja, hogy egy ideig minden egyetemi tanulmányokat folytatni kívánó leánynak a vallás- és közoktatási miniszter engedélyét kellett kérnie.⁶⁶⁰ 1927-ben rendeletet hoztak arról, hogy melyik karon nem tanulhatnak nők, ilyen a római katolikus hittudományi és a jog- és államtudományi kar. A Műegyetem mérnöki, gépészmérnöki és vegyészmérnöki képzésén sem lehettek nők rendes hallgatók, viszont tanári engedéllyel vendéghallgatók lehettek, az építőmérnöki karon 5%-ig felvehettek nőket rendes hallgatónak. Közgazdasági, közigazgatási és külügyi képzés sem volt engedélyezett nők számára. 1938-ban Magyarországon az összhallgatói létszám 14,5%-a nő.

Minden egyetem gondosan számon tartja, melyik évben szerzett náluk nő először diplomát, ennek összehasonlítása és értelmezése önmagában is érdekes kutatási téma lehet. Nagyobb számban az I. világháború utáni időszakban jelentek meg hölgyek az egyetemen. Nagy-Britanniában 1920 körül mintegy 30 000 egyetemi hallgató van, közöttük 8 000 nő.⁶⁶¹

Ország neve	1910	1920	1930	1940
Anglia	–	27	26	27
Franciaország	9	13	26	34
Hollandia	14	15	18	14
Belgium	–	–	10	14
Írország	–	–	29	23
Németország	4	9	18	14

659 Pukánszky Béla (2006): *A nőnevelés évezredei*. Gondolat Kiadó, Budapest, 132–133. o.

660 Kéri Katalain (1996): *Kmety képviselő úr és a „női szörnyetegek”. Egy 1907-es parlamenti felszólalás sajtóvisszhangja*. Iskolakultúra, 3. szám, 101–103. o.

661 Hammerstein, Notker (2004): *Universitäten und Kriege im 20. Jahrhundert*. In: *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945) III*. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 523. o.

Ausztria	8	14	17	24
Svájc	22 (!)	12	12	13
Svédország	8	10	15	24
Dánia	12	14	16	20
Finnország	–	–	32	33
Norvégia	–	–	15	15
Olaszország	17	20	15	20
Spanyolország	3	4	7	12
Portugália	–	–	12	20
Görögország	–	–	8	11

10. táblázat: A női hallgatók aránya az európai egyetemeken

Forrás: Kaelble, H.(1983): Soziale Mobilität und Chancengleichheit im 19. und 20. Jahrhundert. Vandenhoeck, Göttingen 222. o.

Az összes hallgató %-ában megadott adatok csak az egyetemen tanulókat veszik figyelembe, tehát nem a felsőoktatás egészéről adnak tájékoztatást. Az adatok bizonyítják Svájc különleges helyzetét az I. világháború előtt. A női hallgatók száma akkor nőtt meg jelentősen, amikortól egyre nagyobb szükség lett tanítónőkre és polgári iskolai tanárnőkre. Igaz, az ő képzésük kezdetben líceumokban, akadémiákon történt, egyetemi szintű képzésük csak később és országonként eltérő módon került megszervezésre. A II. világháború előtti hitleri Németországban erősen korlátozták a nők egyetemi tanulását, németes precizitással a felvehető hallgatónők számát az összdiákság 1/10-ében határozták meg.

13. A NÉPFŐISKOLÁK ÉS AZ EGYETEM KAPCSOLATA

A 19. században alapvetően katonai célok indokolták a népoktatás színvonalának emelését, ami a népiskolai rendszer kiépülésében, az alsó és felső polgári iskolák létesítésében és részben a reálgimnáziumokban valósult meg. A 20. században az ipari fejlődés igényei új követelményeket támasztottak szélesebb néprétegek tehetséges gyermekeinek magasabb szintű iskolai tanulása iránt, ehhez viszont hiányoztak még a társadalmi feltételek, mert ezeknek a fiataloknak a család megélhetése miatt dolgozniuk kellett. Így merült fel a munka melletti, általában a téli időszakra és az esti órákra koncentrált, ingyenes népfőiskolák létesítése.

Koppenhága egyetemén 1882-ben alapítanak egy nagyjából 500 fős népfőiskolai szövetséget. Előadások, vitaestek mellett kórust alapítanak és táncmulatságokat is rendeznek. Munkások számára esti iskolát létesítenek, ahol írást, számtant, könyvelést, dán, angol, francia és német nyelvet, valamint természettudományokat és történelmet is oktatnak. A 20–30 fős osztályokban férfiak és nők együtt tanulnak a téli időszak esti óráiban. A költségeket a városi hatóság fedezi, az idejártó diákok jelentős része 20 éven

aluli. A szoros értelemben vett tanítási órákon kívül előadássorozatokot tartanak, vidéki kirándulásokat szerveznek, helyi vezetéssel múzeumokat látogatnak, az érdeklődők munkáskoncerteken és képzőművészeti kiállításokon vehetnek részt. A program teljességét még fokozzák az ügyvédek és joghallgatók által tartott egyszerűbb jogi ügyeket tárgyaló előadások és az általuk biztosított jogi tanácsadás és jogsegélyszolgálat.⁶⁶²

Berlinben, Charlottenburgban 1901-től szerveznek tanfolyamokat munkások számára. Itt praktikusán algebrát, geometriát, fizikát, technológiai ismereteket, valamint német nyelvet és irodalmat oktatnak. Fontosnak tartják az iskolai tanulmányok befejezése és a katonai szolgálat közötti időszak hasznos kitöltését, mert a tanulás iránti fogékonyság még nagy ebben az időszakban és ezt kár lenne kihasználatlanul hagyni vagy rossz irányba fordítva másra használni. Nem feledkeznek meg a szabadidős tevékenységek szervezéséről sem, leginkább a szabadtéri játékokra fordítanak gondot. Amennyire ez lehetséges, igyekeznek magánoktatással az egyéni érdeklődést is kielégíteni. A mindenki számára azonos tanulási lehetőségek felvetése irreális lenne, de az alsóbb néprétegek és a tanult emberek közti szakadék szűkítése lehetségesnek látszik. Nagyon népszerűek és megfelel az ifjúság lelki alkatának a sokféle verseny és vetélkedő szervezése, ezek igen népszerűek és tartalmas elfoglaltságot jelentenek. A szervezésben és rendezésben sokat segítenek az egyetemi diákság erre vállalkozó képviselői.

A népfőiskolák és az egyetemek közötti átmenetet hatékonyan segítette a 19. század végétől egy egyre fontosabbá váló, a tudományok népszerűsítését szolgáló irodalom, az *önsegítő kézikönyvek* (self-help books) megjelenése. Az igényes tudománynépszerűsítés feltételezi művelőitől lényeglátás és a leegyszerűsítés hatékonyságát, amire messze nem minden tudós képes, így nem véletlen, hogy gyakran jönnek létre olyan párosok, amelyekben más az elmélet megalkotója, a gyakorlatba való átültetője, és megint más a tanítás népszerűsítője. Az *önsegítő kézikönyvek* iránt fokozottan érdeklődnek a kiadók és a nyomdák, ugyanis egy-egy sikeres kiadvány hatalmas példányszámban jelenhet meg, jelentős bevételt biztosítva.

14. PROFESSZOROK ÉS DIÁKOK A SZÉPIRODALOMBAN

Az egyetemi élet sok író és költőt meghihletett. Közülük sokan szép élményeiket, mások pedig negatív történeteket vagy a túlzásokat örökítették meg. A francia *Rutebeuf* már a 13. században kifogásolta a párizsi diákok túlzott iszákosságát, ami különösen a böjti időszakban volt feltűnő. *Giovanni Boccaccio* a Dekameron hetedik napi történeteiben kerít sort a diákok és a kikapós városi asszonyok közötti történetek leírására. Az olasz irodalmárok kedvenc figurája a 18. században a 'dottore' szatirikus formában történő megjelenítése a szőrszálhasogató jogász vagy az életidegen tudós személyében. Az olasz komédiák vissza-visszatérő szereplői a professzorok. *Wilhelm Hauff* *Mitteilungen aus den Memorien des Satan* vagy *Heinrich Heine* *Briefe aus Berlin* és *Jean Paul* *Vorschule der Aesthetik* című művének is vannak egyetemi vonatkozásai.

Adolph Freiherr Knigge (1752–1796) *Über den Umgang mit Menschen* (Az emberekkel való bánásmódról) című etikettel és az érintkezési formákkal foglalkozó műve

662 Idézte in: Paulsen, Friedrich (1902): *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium*. Verlag von A. Asher & Co, Berlin, 461–462. o.

1788-ban jelent meg. Ez az írás jóval több, mint viselkedési szabályok gyűjteménye, lényegében a felvilágosodás társadalmának olyan ábrázolása, amelyik a maga 26 fejezetében sokféle találkozási lehetőség – így a gyermekek és szülők, a rokonok, a házastársak, a szerelmesek, a hívek és a lelkészek, a diákok és a tanárok, az író és olvasói, sőt még az ember és a háziállatok kapcsolatáról is tudósít.

Johann Gottfried Seume (1763–1810) *Mein Sommer* (Az én nyaram) című műve útikönyv, de mai szóhasználattal szociográfiának is tekinthető. Az író gyalogszerrel vándorolva mintegy 1200 km-es távolságot bejárva – az orosz cár egykori hadnagyként – újra meglátogatja régi barátait, közben meglehetősen reális képet adva Lengyelország és Oroszország viszonyairól. Nem véletlen az sem, hogy az 1805-ben megjelent könyv Oroszországban tiltott listára került.

Johann Ludwig Tieck (1773–1853) a német romantika ismert alakja költő, író, műfordító és kiadó egy személyben, aki Peter Lebrecht álnéven is publikált. A Peter Lebrecht néven kiadott, *Eine Geschichte ohne Abentheuerlichkeiten* (Történet kalandok nélkül) című könyve 1795-ben jelent meg. Egy Peter nevű fiú falun él nevelőszülőknél, de pater Bonifaz tanítja a közeli kolostorban. Az okos fiú egy katolikus egyetemen jogot, nyelveket és filozófiát tanul. Idővel professzora támogatásával házitanítói állást kap és 7 fiúgyermek oktatása lesz a feladata. Közben megismerkedik a lányokat oktató nevelőnővel, akivel szerelembe esnek. A történet sokféle talányos származással, menyasszonyszöktetéssel tarkítva és más kalandokkal folytatva bonyolódik.

Adam Mickiewicz (1798–1855) a vilniusi egyetem neveltje. Vilnius a lengyel romantika bölcsőjeként híres az ottani igényes akadémiai műveltségről, amelyben fontos szerepet kaptak a diákegyesületek. Mickiewicz az egyik legnagyobb lengyel költő az 1848-as demokratikus forradalmak híveként *Óda az ifjúsághoz* című költeményének egy részletében így fordul az ifjúsághoz:

„Gyűjt homlokára büszke fényeket!
Azt akard, amit el sem ér a szem,
Zúzd el, az ész!
Ó ifjúság, te szárnyalj sebesen,
Óriás sasként messze odafenn,
Legyen a karod, mint a villám,
Lesújtó égi vész!

Vessük a vállunk hős testvéri láncba,
A földgolyó deréköve vagyunk!
Egy roppant góccá forrjon ezer elménk,
Egyetlen góccá forradjon agyunk!⁶⁶³

Honoré de Balzac (1799–1850) *Gesetzbuch für anständige Menschen* (Törvénykönyv tisztas polgárok számára) című művében azt állítja, hogy a társadalomtudományi karok professzorai nem tartoznak a társasági elithez. Egy másik, *Unter Gelehrten* (Tudósok társaságában) című művében a professzorokat életidegen, az élet praktikus dolgaihoz nem értő, a társasági életben neveltségű figurákként mutatja be.

663 Mickiewicz, Adam: Óda az ifjúsághoz (Kardos Lajos fordítása) <http://csicsada-irodalom-birodalom.blogspot.hu/2012/01/mickiewicz-adam-1798-1855-oda-az.html>

Victor Hugot (1802–1885) is érdekelte az egyetemi élet, olyannyira, hogy költeményt is szentelt ennek, mégpedig a kor felfogásával dacolva a reáltudományok túlzott előtérbe kerülését kifogásolta ezekkel a szavakkal

„minden csak a kémia, belőlem is csak hamu lesz [...]”⁶⁶⁴

A diákmozgalmak és az 1848/49 forradalom eseményei nemcsak az írókat, költőket, hanem a színházi embereket is megmozgatták. Mire a forradalmi hullám lecsendesedett, már erre is lehetőség nyílt, nem is akárhol, hanem Bécsben, 1882-ben volt a *Bettelstudent* (Koldusdiák) című **operett** ősbemutatója. 1891-ben mutatták be a *Der Vogelhändler* (A madárkereskedő) című operettet. A zenéjét *Karl Zeller* (1842–1898) szerezte és az „ich bin der Prodekan” (én vagyok a dékánhelyettes) című szövegrészhez írt dallama tette híressé és közismertté. A darabban van még egy ismert duett, amelyben a professzorurak a tan- és vizsgadíjakat említik.

A komikus tulajdonságokkal felruházott professzorok kiválóan beleillettek az operettek világába. Az angolszász szerzők *Sir William Schwenck Gilbert* (1836–1911), *Arthur Seymour Sullivan* (1842–1900) szívesen vették be őket darabjaikba.

A német irodalomban gyakran tűnnek fel a professzorok, okoskodó, mindent jobban tudó, körülményes magyarázatokat adó személyeknek, ennek tipikus megjelenési formái a „Rövid bevezetés a ... kérdéseibe” című írások és előadások sokasága.

Más műfaj, de zenei vonatkozása miatt ide tartoznak a diákok által szerzett, sokszor szájról-szájra terjedő, többféle variációban létező *diákdalok*. 1880-tól számos ilyen jellegű dalgyűjteményt, énekeskönyvet adnak ki. Ezek szövegének tartalomelemzése és a helyi vonatkozásokkal történő kiegészített változatok elemzése érdekes kutatási téma lehet.

Felix Dahn (1834–1912) jogászprofesszor és történész az ún. *professzor-regény* ismert képviselője. Ez a műfaj a 19. század második felében keletkezik. Fő jellemzője, hogy szaktudósok írnak erőteljes ismeretterjesztési szándékkal, visszafogottabb művészi intuíciót alkalmazva. A professzor egyik legismertebb műve az *Ein Kampf um Rom* (Harc Rómáért) című történelmi regény, de a magyarok számára jelentőséggel bírhat 1888-ban megjelent, a népvándorlás koráról szóló *Attila* című regénye is.

Paul Johann Ludwig von Heyse (1830–1914) német költő és elbeszélő, az első német, aki 1910-ben szépirodalmi teljesítményéért Nobel-díjat kapott. Heyse tudatosan Boccaccio reneszánsz novelláinak mintájára írta saját elbeszéléseit, amelyek állandó témája szinte kizárólag mindig a szerelem, kissé rafinált lelki problémaként felvetve. Így történt ez *Himmlische und irdische Liebe* (Égi és földi szerelem) című művében is, amelynek főszereplője egy professzor.

Anton Pavlovics Csehov (1860–1904) irodalmi alakjai között is előfordulnak professzorok. Az *Unalmas történet, egy öreg ember feljegyzéseiben* (1889) egy orvosprofesszor önmarcangoló visszaemlékezése olvasható korábbi akadémiai pályafutásáról és kollegiális kapcsolatairól. A *Ványa bácsi* című színművében (1899) az egocentrikus Serbjakov irodalomprofesszor alakjában a felesleges embert ábrázolja.

Marc Twain (1835–1910) már sikeres amerikai íróként 1891-től kilenc évet tölt Európában, Németországban szerzett élményeit írja meg a *Német diákpárhaj* című írásában. Meglepve látja némelyik német diák arcán a sebhelyeket. Igen elcsodálkozik azon, hogy

664 Idézte In: Klinge, Matti (2004): *Die Universitätslehrer*. In: Rüegg, Walter (2004): *Themen, Probleme, Erkenntnisse*. In: Geschichte der Universität in Europa (1800–1945) III. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 134. o.

miért tekintik ezeket olyannyira a dicsőség forrásának, hogy képesek a behegedt sebeket újra felszakítani és vörös borral bedörzsölni, hogy még tovább láthatóak maradjanak.

Miguel de Unamuno (1864–1936) író, költő, filozófus és tanár a salamancai egyetem egykori rektora *Szeretet és pedagógia (Amor y pedagogía)* (1902) című műve olyan szatirikus írás amelyik bírálja a korabeli pedagógiai felfogást és a racionalizmus mindenkefelettségét. A mű főhőse, Don Avito Carvajal a tudomány vívmányainak felhasználásával egy zseni gyermeket akar felnevelni. Ehhez keresi a megfelelő partnert, de később lemond túlzó nevelési elvéről. Az ebből a házasságból született fiú, Apolodoro sorsa viszont tragédiával végződik.

Heinrich Mann (1871–1950) *Az alattvaló* című regényében szatirikus formában ír a férfiak egyesületekben történő szocializálódási folyamatáról. Itt az autoritás elve uralkodik, és ha valaki nem követi a szokásokat, azt megbélyegzik. Ezért Diderich Heßling, a regény főhőse beilleszkedik a közösségbe és követi a többiek példáját, ezzel némi önbecsülést szerezve magának és szolid elismerést a társak előtt. A sikeres mensura teljesítését a következő leírás örökíti meg:

„Ezen a procedúrán részt kellett vennie és már az első pillanatban megnyugodott. olyan gondosan bebugyolálták, hogy érezte nem sok baja eshet. ... Már az első összecsapásnál elgyengült és rögtön érezte is az arcán, hogy kiserken a vére. Miután ellátták a sérülését, táncolni tudott volna örömeiben.”⁶⁶⁵

Ezzel az aktuálisan a főhős az egyik idősebb legény „szolgájává” avasult, de hamarosan kinőtte ezt a szerepet és ő maga is a többieket nevelni szándékozó autoritássá vált, aki keményen megtorolt minden formális közösségi vétséget és fő feladatának a kollektív harci szellem életben tartását tekintette. Megtanulta uralni az érzelmeit és a formális szabályok következetes betartását. Ezzel a rend és a kötelességtudat uralta az életét. Az arcán látható sebhely oly büszkévé tette, hogy most már minden félelem nélkül beszélt még a villamoskalauzzal is.

Edward Morgan Forster (1879–1970) a 20. század egyik legnagyobb brit írója Cambridge-ben a King's College-ben végezte tanulmányait és tanárként is oktatott itt. *Maurice* című híres regénye csak 1975-ban jelenhetett meg. A viktoriánus korszak után 1912–1913-ban keletkezett regényben a jó családból származó Maurice Cambridge-ben tanul, ahol a (regénybeli) dékán utasítására szándékosan kihagyják a görög klasszikusok fordításánál a két férfi homoerotikus kapcsolatára vonatkozó passzusokat. Ennek ellenére „a források azt bizonyítják, hogy Cambridge 1895 és 1910 között volt a homoszexualitás kifejlődésére alkalmas idillikus hely, míg Oxfordban ezelőtt az időszak előtt az esztetizmus és a görög szerelem szolgáltatott mintát. Jó példa erre Oscar Wilde szerelmének, Lord Alfred Douglasnak több visszaemlékezése is, amelyekben arról írt, hogy Oxford és a többi más bentlakásos magániskola is a homoszexualitás melegágyai voltak.”⁶⁶⁶ Maurice és Clive kapcsolatának részletezése az egyetemi élet mindennapi történései mellett legfőképpen mindkettőjük stigmatizációtól való rettegésére utal.

Kurt Tucholsky (1890–1935) is foglalkozott egyik brosrájában a mensurával.⁶⁶⁷ A diákok egymással való vívását a párbajozás folytatásának vélte, aminek deklarált célja a fia-

665 Mann, Heinrich (1953): *Der Untertan*. Aufbau Verlag, Berlin 128. o.

666 Idézte In. Talabos Dávidné DR. Lukács Nikolett (2016): *Erosz szárnyain*. Valóság 2016. 9. sz. 109. o.

667 Tucholsky, Kurt (1928): *Briefe an einen Fuchsmajor, von einem Alten Herrn*. Verlag Franz Scheiner, Graphische Kunstanstalt, Würzburg

talokat az uralkodó osztályba és annak értékrendszerébe integrálni. A testületek seniorjai (Alte Herren) azzal indokolják a mensura szükségességét, hogy az olyan helyeken, mint például az egyetem, ahol sok forróvérű fiatalember van szoros életközösségbe összezárva, óhatatlanul konfliktusok is keletkeznek. Ha ezekkel mindenki a bíróságra rohangálna, az a feljelentetés és a besúgás elterjedéséhez vezetne. Ha viszont a nyers erők jogán mindenki maga keresne megoldást, akkor mindig a fizikailag erősebb lenne a győztes. Ezért egy köztes utat kell keresni, ami nem más, mint a szabályok közé szorított küzdelem elfogadása.

Tucholsky szerint a mensura gyakorlása a németek legrosszabb szokásait erősíti fel, mert a humánus Németországot tiporja porba és csak arra szolgál, hogy a legrosszabb értelemben vett gyáva nyersséget erősítse a csoporthoz tartozás erőltetett szolidaritásával. Ráadásul kőkorszaki szokásokat tart fenn, hiszen a maori lakosok sebhelyeihez hasonló lesz a német jogászok és orvostanhallgatók arca. A testületi összetartozás példájaként említi azt az esetet, amikor egy szívbeteg, gyenge testalkatú diák arra kényszerül, hogy társaival együtt részt vegyen a közös ivási ceremónián, ahol kötelező nagy mennyiségű alkoholt fogyasztani. Ez a diák keményen állja a próbát, egészen addig, ameddig az utolsó vendég is elmegy, csak akkor esik össze és veszti el az eszméletét, amikor már csak a társai vannak jelen. Ez az eset szemléletesen példázza azt, hogy milyen mértékben veszíti el az individualitását egy személy és hogyan oldódik fel a testületi szellemiségben, ezzel is reprezentálva azt a gondolatot, ami a mensurának az egyik alapja, azaz minden összecsapás, minden cselekedet során a testület hírnevének, tisztességének megőrzése a legfontosabb feladat – bármilyen áron.

1927-ben diákok Madridban egyesülnek a Federación universitaria escolar (FUE) nevű szervezetbe. Ezt az engedély nélküli szervezetet Antonio Maria Sbert vezeti és a professzorok, sőt **José Ortega y Gasset** (1883–1955) író támogatását is megnyerik. Erről szól 1930-ban írt *Misión de la universidad* című regénye.

Vladimir Nabokov (1899–1977) és **Oszip Mandelstam** (1891–1938) egyaránt említi írásaiban a pétervári Tenyisevskij-iskolát. Ez a magániskola a szokványostól eltérő curriculumával azonban csak a kiváltságos elit képzését szolgálta. Nabokov már kiskorában három nyelven – oroszul, angolul és franciául beszélt. Angolul előbb tanult meg írni, mint oroszul. Művelt családja és iskolai környezete jó alapot adott képességei kibontakozásához. Mandelstam az itteni iskolai almanachban jelentette meg első verseit 1907-ben.

Vlagyimir Dugyincev (1918–1998) Fehér-ruhások című regénye a Szovjetunió történetének sztálini időszakában a genetikusok viszontagságaival foglalkozik. A szovjet biológiai kutatásnak abban a tragikus időszakában játszódik, amikor számos tudóst száműztek vagy az életével kellett fizetnie, ha felemelte szavát Lizenko és követői ellen. Lizenko a genetikusok gyakorlati problémáktól való elfordulását próbálta igazolni, cáfolta az öröklődés jelentőségét, elvetette a Mendel-szabályokat és a kromoszómaelméletet. A mutációk tanát idealistának minősítette súlyos károkat okozva a tudományos életben. A regényből megismerhető a politika tudományos életbe történő direkt beavatkozásának mechanizmusa és ennek drámai következményei.

Az egyetemek világának bemutatása a leggyakoribb az angolszász kultúrában. A *university novel* kedvelt műfaj az angol és az amerikai kultúrában. Témája az, hogy mit vár el a társadalom az egyetemektől és milyen kivetnivalót talál a működésükben. A műfaj jellemzője a szatíra, a humor, az ironia és a vicc. Thomas Hughes egy középosztálybeli oxfordi diákról viccesen azt állítja, hogy valamiféle képzést nem a professzoroktól, hanem csak a tutorától kapott, egyébként pedig legnagyobb teljesítménye, hogy

jól megtanult evezni. Ismert oxfordi tematikájú regény *Max Beerbohm* Zuleika Dobson című műve (1911). *Kingsley Amis* regényének – Lucky Jim (1954) – főhőse a szegényebb néprétegből jön, így egy vidéki kisebb egyetem életét mutatja be az író az ő személyén keresztül.

Az angolszász egyetemi tematikát a detektívregények is előszeretettel választják témának. Ebből a műfajból talán a legismertebb a Skrewsbury College hallgatójának *Dorothy L. Sayer*-nek „*Gaudy Night*” című írása, amely cselekménye Oxfordban játszódik 1935-ben.

Tematikusan szemlélve a 19. században és a 20. század elején divatos műfaj a *diákregények* megjelenítése. Német körülmények között ezek legfőbb témája a bajtársi szövetségek működése, az ottani – sokszor párbajozással összefüggő – történéseinek bemutatása, illetve egyre gyakoribb a politikai tartalmak ötvözése az adott művek cselekményébe. Ezeknek a regényeknek egyfajta jellemformáló erőt is tulajdonítanak. Ennek a műfajnak egyik klasszikus műve *Walter Bloems* 1906-ban keletkezett *Der krasse Fuchs* (A durva róka) című regénye.

Műfaji tekintetben 1930-tól egyre gyakoribb az ún. *egyetemi regények* vagy *campus-regények* megjelenése. Az itteni történések középpontja mindig az egyetem. A tematika olyan értelemben változik, hogy a külső kapcsolatok és konfliktusok száma csökken, a cselekmény egyre inkább az egyetem zárt és sajátos tartalmú világán belül zajlik. Így a diákok egymás közötti vitái, a professzorok egyik egyetemről a másikra vándorlása, a haladó és konzervatív szemlélet ütközése, a tudományos témák cselekménybe történő beemelése a jellemző. A német kultúrkörben a legismertebb *Dietrich Schwanitz* két műve: *Der Campus* és *Der Zirkel* címmel. Az egyetemi regények a filmrendezőket is megihlették, külön tanulmányt érdemelne a diákélettel foglalkozó filmek ismertetése és tartalmuk elemzése.

A professzorokat a *karikatúristák* is szívesen ábrázolják, főleg attól kezdve, hogy már nem óvja őket az egyház tekintélye. Az 1830-as években polgári körökben a gazdagság, a vagyon a legfontosabb presztízstényező. A karikatúristák, mint például *Honoré Daumier* (1808–1879) korábban főleg a jogászokat és az orvosokat választotta témául, de később a társadalom- és a természettudósok is sorra kerültek.

Még kedveltebb volt a professzorok a tudományos fantasztikus regények szereplőiként történő szerepeltetése. Pozitív szerepben feltalálók, olyan kutatók, akik a laboratóriumokban munkájukba elmélyedve élik sajátos világukat. Negatív formában szokatlan célokot követő, ideáikat, téveszméiket minden áron megvalósítani szándékozó szörnyetegek, ilyen *Mary Woolstonecraft Shelley* (1797–1857) *Frankenstein* figurája, vagy Moriarty professzor a *Sherlock Holmes* történetekben. A legerleterjedtebb mégis a szórakozott professzor figurája, ahogy *Georges Remi* (1907–1983) a *Tintin*-ben szereplő szórakozott földrajztudós Tournesol professzorának alakjában felfedezhető.

Ez az áttekintés értelemszerűen csak töredékes, hosszú listákat lehet összeállítani az egyetemre vonatkozó részleteket tartalmazó művekről. Jelen esetben csak egy rövid válogatás bemutatása volt a cél.

VIII. AZ EGYETEM SZERVEZETE, FENNTARTÁSA ÉS GAZDÁLKODÁSA AZ 1800–1945 KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN

1. AZ EGYETEM IRÁNYÍTÁSA ÉS ÖNKORMÁNYZATA 1800–1945 KÖZÖTT

365

A 19. századig a viszonylag kis létszám miatt az egyetemi élet szervezése minimális létszámmal is lehetséges volt. Egy titkár, a könyvtáros, egy könyvelő, a pedellus, a fűtő, a takarítók, esetleg a szakács alkotta a technikai segítő személyzetet. A bürokrácia fokozódását a bérezési rendszer differenciálódása, a pénzügyi elszámolások és a jelentéstelekek, a beszámolási kötelezettségek teljesítése okozta. Az egyetemek belső igazgatási rendje is változik, egyre bonyolultabb lesz az előadások rendjének időbeli megszerkesztése, terembeosztásokat kell készíteni, jelenléti íveket vezetnek. A professzorok tevékenységének belső ellenőrzése új szükségleteket generál. Már nem elég, ha a pedagógiai vagy szakmai tapasztalatokat egymás között beszélik meg a kollégák, egyre több szervezett megbeszélésre kerül sor, alkalmi és rendszeres értekezleteket tartanak. A diákok ügyeinek intézése új feladatok elé állítja az egyetemet. A felvételi procedúra egyszerű, ha végbizonysítvány alapján történik. Bonyolultabb a helyzet Oxfordban, Cambridge-ben és a francia elit intézményekben ahová csak alkalmassági vizsgán való megfeleléssel lehetett bekerülni. A diktatórikus rendszerekben még bonyolultabb a felvétel, származási okmányokat, ideológiai elkötelezettséget is vizsgálnak.

A belső egyetemi irányításnak kell kezelni a fegyelmi ügyeket is. Ez jelenti az oktatókkal kapcsolatos mulasztási, feljelentési ügyeket, amelyek általában időigényes, bizottsági meghallgatással és döntéssel járnak együtt. De jelenti az egyre nagyobb számú hallgatói függelemsértések kivizsgálását, kezelését és szankcionálását.

Az egyetemi önkormányzatokat mint az autonómia szervezeti garanciáját minden egyetem féltékenyen őrizte. Az angol elitegyetemek ebben is az élen jártak, a legtisztábban itt maradtak fenn a középkori minták. Alapját azok a grémiumok jelentik, amelyek az egyetemi korporációk tagjait választják, illetve szakmai ügyekben döntenek. Oxfordban a legfőbb döntéshozó a Convocation, Cambridge-ben ugyanez a Senate és ennek minden olyan személy a tagja, aki felvételt nyert az egyetemre. Oxfordban ez a szám 1920-ban 7 691 főt jelentett. Ennek a nagy létszámú testületnek értelemszerűen csak behatárolt döntési jogkörei lehettek, ilyen például a kancellár megválasztása. A kancellár ezeken az egyetemeken csak tiszteletbeli megbízatás, ezt a tisztséget mindig főrangú személyek töltik be, akiket élethosszig tartóan bíznak meg azzal a feladattal, hogy kifelé képviseljék az egyetemet. A belső ügyeket a kancellárhelyettes viszi, teljes körű felhatalmazással. A következő önkormányzati testület Oxfordban a Congregation és Cambridge-ben a House of Residents, ennek a tagja minden olyan személy, aki az egyetem

területén lakik, akik általában oktatók és nagyjából a legfelsőbb grémium 10%-át teszik ki. Ez a még mindig nagy létszámú testület alapvetően referendumok szerkesztését végzi, mert minden erre érdemes javaslatot a hivatalos egyetemi közlönyben közzé kell tenni szavazás céljából. A college-ek befolyása rendkívül bonyolultá teszi az egyetemi reformok megvalósítását és az összegytemi érdekek figyelembe vételét. Mindenesetre a speciális feladatok intézésére, mint amilyenek az ösztöndíjügylek, a könyvtárügylek további grémiumokat hoztak létre.

A 19. század közepéig a spanyol és az olasz egyetemek megőrizték autonómiájukat, illetve mereven ragaszkodtak korábbi hagyományaikhoz. Az alkalmazkodóképesség ilyen mértékű hiánya viszont már korlátozta működésük eredményességét, mert már nem tudtak megfelelni az új követelményeknek. 1845-ben, 1857-ben és 1868-an az aktuális oktatási miniszterek rendeletek segítségével igyekeztek változtatni ezen a helyzeten. Olaszországban ugyanilyen módon kezdeményezték az egyetemi reformokat. Ezzel együtt mindkét országban a tradicionális önkormányzati rendszer sok eleme fennmaradt. Ezzel szemben komoly fenntartások leginkább egyházi részről fogalmazódtak meg.

Franciaországban a centralizáció intézménye nagyon erős, ennek ellenére az egyetemeken még mindig több korporatív testületi irányításhoz kapcsolódó jogosítvány maradt meg, mint a teljesen állami fenntartású szakképző intézményekben.

A kontinentális európai egyetemek legfelsőbb önkormányzati testülete a minden tényleges egyetemi tanár tagságát jelentő szenátus. A lehetséges további elnevezések: konzil, konzisztórium, Assembla Generala dei professori, Collegio Generale dei professori, Corpo academico, Consejo universitario. Az egész egyetemet érintő ügyekben a szenátus dönt, különösen a mindenkire kötelező határozatok megszavazásával, a tanszékek létesítése és megszüntetése ügyében, vezetőik személyében és a rektor személyének megválasztásában. Ismert még a karok vezetőiből alakult kis szenátus (Senato academico) egyes egyetemeken ilyen grémiumot is létrehozottak. Ez döntés előkészítéssel és főleg akadémiai ügyekkel foglalkozik. A 20. században még további egyetemi önkormányzati formációk jöttek létre.

A karok irányítása a tanszékvezetőkől álló kari tanácsok hatáskörébe tartozik. Ott, ahol nem az állam hatáskörébe tartozik a dékáni kinevezés joga, itt választják meg a kar vezetőjét.

A karok – többnyire az összegytemi szinttel azonos bizottságokat működtetnek. Itáliában 1875-től a tantestület minden résztvevője tagja a kari tanácsnak. Másutt delegálási rendszert vezettek be a rendkívüli egyetemi tanárok és a privátdocensek képviselőinek biztosítása érdekében.

Az irányítási elvek tekintetében a nem egyetemhez tartozó főiskolák helyzete némileg más. Először is felettes hatóságuk a szakminiszter, a városi hatóságok, vagy az alapítványtevő. Ennek ellenére ugyanúgy lehet irányítást végző elnöke, rektora, dékánja, mint az egyetemeknek. Németországban a műszaki főiskolák a 19. században elérték, hogy az egyetemekkel egyenlő jogokkal rendelkezzenek – beleértve a doktori cím megadását és a habilitációs döntést is.

Rektorokat és dékánokat a rendes egyetemi tanárok – néhány országban a rendkívüli egyetemi tanárok – közül választottak, kivéve azokat az intézményeket, ahol az állam nevezte ki őket. A rektorokat egy, kettő vagy ritkábban több évre választották. Előfordult, hogy a tanszékek vezetői egymást váltva láttak el rektori feladatokat. Legfontosabb feladatuk a grémiumokban az elnöki szerep ellátása, az egyetem képviselője a hatóságok előtt és a döntések határozatok végrehajtásáról való gondoskodás a professzori kar

és a diákság körében. A rektor mint az egyetem legfőbb irányítója megbízatása idejéig az autoritás letéteményese és érvényesítője. Ettől eltért az egyházi egyetemek gyakorlata Belgiumban, Olaszországban és részben Franciaországban, itt a rektorokat több évre választják, vagy éppenséggel élethosszig tartó megbízatással látták el feladatukat.

Az európai egyetemek mindegyike ragaszkodott régi megszokott struktúrájához, tették ezt sokszor akkor is, amikor ez már akadályozta fejlődésüket. Az új, tudományosan képzett szakemberek iránti igény kikényszerítette a változtatást, ez azonban csak igen lassan következett be. Az egyre több diák, a tudomány fejlődése már másfajta épületeket, a „tudományosság katedrálisainak” építését követelte meg. Alapjaiban lett más a finanszírozás rendszere, az új fenntartó többnyire az állam lett, az ennek megfelelő jogokkal, ami átalakulást eredményezett az egyetem belső irányítási rendszerében is.

2. AZ EGYETEM ÉS A FENNTARTÓK VISZONYA

Az egyetemek és fenntartóik viszonya szinte sohasem konfliktusoktól, érdekütközésektől mentes. A viták középpontjában elsősorban finanszírozási, továbbá pedagógiai, tudományos és szervezeti problémák, esetleg ezek változatos kombinációi állnak. Az egyetemek 13. századi alapításuk óta küzdenek ezzel a problémával és úgy az érdekérvényesítésre mint az autonómia védelmére változatos stratégiákat fejlesztettek ki. Az 1800-as éveket követően azonban ez a viszony alapvető elemeiben változott meg, először is szétvált az állami és az egyházi hatalom gyakorlása, a katolikus-protestáns-ortodoxia szembenállása is lecsendesedett. Az oktatásirányításban az egységesítő törekvések egyre fontosabbak lettek. Másrészt az egyetemeknek is alkalmazkodniuk kellett az új követelményekhez így a régi védekezési-érdekérvényesítési minták helyett új stratégiára lett szükség. Ez most már igen változatos geográfiai, társadalmi környezetben történt, ezért jelentősek a regionális eltérések.

Az egyetemek és fenntartóik viszonyát a legerőteljesebben a *finanszírozás* körüli törénések determinálják. Korábban az egyetemek földbirtokkal, bérbeadható épületekkel, stabil javadalommal és alapítványokkal rendelkeztek, erre talán Oxford és Cambridge példája a legismertebb. Lund vagy Koppenhága egyetemei viszont jórészt önfenntartásra rendezkedtek be. A 19. század ilyen tekintetben egyfajta misztikus aranykornak tűnhet, annál inkább, mert ezt követően erős centralista állami beavatkozás kezdődik, igaz ez is országonként változik. A legtovább Oxford és Cambridge tartja meg az anyagi függetlenségét. A legtöbb college bevételi forrásai lehetővé tették költséges szokásaik további gyakorlását és a professzoroknak tisztességes jövedelem nyújtását. A 19. század közepéig az angol parlament nem volt abban a helyzetben, hogy támogassa a college-eket és így beleszólási joga sem volt az ottani tevékenységbe. 1930-körül változtak a körülmények és ezek az egyetemek költségeik egyharmadát már az állam által létrehozott szervezettől kapták. Birmingham és Manchester városi egyetemei korábban is erős helyi támogatást élveztek. Írországban a presbiteriánus college Belfastban és a királyi-katolikus college Maynoothban közpénzekből tartotta fenn magát, ahogy a skót egyetemek is.

Franciaországban Napóleon alatt az intézmények önfinanszírozásra rendezkedtek be, megmaradt ingatlanjaikat hasznosíthatták, maguk állapították meg és szedték be a tandíjat és ebből az állam beleszólása nélkül gazdálkodhattak. A restauráció idején 1820-ban a kincstár vette át a fenntartási feladatokat. 1834-től az egyetemi költségvetés az állami költségvetés része és évente a parlament dönt a felhasználható összegről.

A karok már nem tudják önmagukat a tandíjából fenntartani és kénytelenek állami támogatásért folyamodni, következésképpen függetlenségük is évről -évre csökken. Bizonyos intézmények, így például az École Polytechnique mint katonai szempontból fontos intézmény, jelentős támogatást kapott a hadügyminisztériumtól, hasonlóan kiemelt állami támogatásban részesültek még az ipari és művészeti képzést folytató intézmények.

A német egyetemek többnyire egy-egy ambiciózus uralkodó vagy választófejedelem támogatásával jöttek létre, ezért mivel az uralkodó számára presztízstényezőket jelentettek kezdetben jelentős támogatást kaptak. A 19. században viszont egyre inkább az állam vette át a fenntartói szerepet, ez ráadásul állandóan változott, kezdetben a Német-Római Birodalom, 1815-től a Német Szövetség, 1871-től pedig Németország a fenntartó. 1894/95-ben az állam fedezi az egyetemi költségvetés 84%-át Berlinben és 96%-át Heidelbergben. Az első világháború, a weimari köztársaság és különösen a második világháború előtt az államtól való függőség teljes kiszolgáltatottsággá vált.

Az Osztrák-Magyar Monarchiában az állami finanszírozás visszafogottabb az egyetemi költségeknek Bécsben 49 %-át, Prágában 53%-át, Budapesten 60%-át fedezi az állam.⁶⁶⁸

Oroszországban kezdetben – még a cári időkben - az összköltségek 60–70%-át kapták meg az egyetemek. Az 1917-es forradalom győzelme után az állam vette át a „fenntartást” és az ukrajnai éhínség, a villamosítás az erőteljes iparosítás idején ez meglehetősen rapszodikus elosztási rendszer szerint (NEP-korszak) történt.

Olaszországban is az állam a fenntartó – az egyházi intézmények kivételével. Spanyolországban, Portugáliában és az 1837-ben alapított athéni egyetemen is az állam, illetve a király a fenntartó.

Összességében megállapítható, hogy francia forradalom és a második világháború közötti időszakot – ezt a mintegy 150 évet tekintve – az egyetemek jelentősen veszítették gazdasági autonómiájukból vagy teljesen elveszítették azt.

Az egyetemek és fenntartóik viszonyának másik kapcsolódási pontja az *irányító hatóság (minisztérium és hivatalai)* szervezeti rendjének kiépülése körül körvonalazódik. Poroszországban Wilhelm von Humboldt egy ügyosztály igazgatójaként kezdeményezett reformokat, ügyosztályát viszont nem tudta minisztériummá alakítani, így 1810-ben inkább elment nagykövetnek. Az oktatás és egészségügyet irányító porosz minisztérium csak 1817-ben jött létre. Friedrich Paulsen az egyetemek és a fenntartó állam viszonyát vizsgálva arra a megállapításra jut, hogy

„az egyetem autonómiája mindig az aktuális kormányzat önbizalmának fokmérője.”⁶⁶⁹

A 19–20. századi egyetemek kettős determináltságban léteznek, egyrészt állami intézmények, állami finanszírozással; másrészt autonómak saját szabályaik szerint működő a tudományosságot szem előtt tartó akadémiai korporációk határozzák meg a működésüket. Szerencsés esetben a két eltérő szemléletmód erősíti egymást és akkor fejlődik az egyetem. Amennyiben egy oldal egyeduralmódóvá válik vagy valamilyen erőszakos be-

668 Gerbod, Paul (2004): *Die Hochschulträger*. In: Geschichte der Universität in Europa (1800–1945) III. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 85. o.

669 Paulsen, Friedrich (1902): *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium*. Verlag von A. Asher & Co, Berlin, 90–91. o.

avatkozás következtében torz formát ölt, akkor az egyetemi élet beszűkül, elsorvad. Ilyen folyamat kezdődött el a német oktatásügyben közvetlenül a második világháború kitörése előtti időszakban. A fenntartói feladatokat korábban minden államalakulat maga látta el. A különbözőség fenntartása előnyösen befolyásolta az államalakulatokat, vagy végső soron az egyetemek közötti versenyt, de volt egy másik előnye is, az egységesség hiánya lehetővé tette a valahol nehéz helyzetbe került oktató másutt történő befogadását, ami szintén a szabadságfok egyik biztosítéka. Az egységes elnyomó rendszer csak 1934-ben alakul meg a Birodalmi Oktatási Minisztérium létesítésével, aminek végzetes hatása lesz a német kultúrára.

Franciaországban 1808-ban a költő és politikus *Louis de Fontanes* (1757–1821) vezetésével létrejön az iskolaüggyel foglalkozó hatóság, amit a későbbi társadalmi rendszerek lényegében átvesznek, csak az elnevezés változik. Dániában Olaszországban és Spanyolországban központosítják az oktatásügyi irányítást. A szabadságjogok gyakorlásában – üdítő kivételként – Európában egyedül Anglia marad meg a korábbi szinten. A Szovjetunióban minden tagköztársaság maga intézi az egyébként egységesített oktatásügyet, egy moszkvai minisztérium fogja össze a tagköztársaságokat és ennek van képviselője a Minisztertanácsban.

A központi irányítás a felsőoktatásra vonatkozóan tág tartalmú, jelentheti a tananyag, a kutatási területek meghatározását, de a legérzékenyebb a tanszékek állításáról és főleg a professzorok alkalmazásáról szóló döntés. Ezen utóbbi kérdés sokféle nemzetspecifikus formában dől el: van, ahol kikérik más grémiumok, így a szenátus véleményét; másutt kvalifikációs követelményeket határoznak meg; előfordul a pályázók versenyeztetése is egy ötfős professzori bizottság előtt, ami a concurso néven ismert eljárás. A javaslatétel módja többféle lehet, Franciaországban még rangsort is állíthatnak a karok, de a miniszter ettől eltekinthet, így magát a kinevezés jogát szinte minden esetben megtartja magának az uralkodó vagy a miniszter. A tisztán politikai indíttatású kinevezések száma a demokratizálódási folyamat erősödésével csökken, ha mégis megtörténik, már nem hagyják szó nélkül. 1925-ben egy baloldali választási győzelem után, amikor nem a Párizsi Egyetem által ajánlott személyt nevezték ki kabinetfőnöknek a Munkaügyi Minisztériumba, a Quartier Latin diáksága az utcára vonult. Politikai motiváltságú kinevezések gyakoriak voltak Mussolini és Hitler idején, valamint a Szovjetunióban, de előfordultak egyházi és magánalapítású intézményekben is.

Egy további, fenntartói részről adódó beavatkozási lehetőség az *oktatás és a kutatás* területét érinti. Az egyik leggyakrabban alkalmazott technika az államvizsga követelményeinek megállapítása. Spanyolországban 1845-ben a megmerevedett egyetemi vizsgáztatási szabályokat megújították. Hatalmi viszonyok változásai rendszerint megkövetelik a vizsgáztatási és képesítési követelmények módosítását is, így történt ez Magyarországon az 1848-as szabadságharc bukása és 1867-es kiegyezést követően. Az oktatási minisztérium gyakran szabályozza a tanszékek állítását vagy megszüntetését, a habilitációk engedélyezését, a privátdocensek alkalmazását, néha még a különféle kurzusok meghirdetését is. Franciaországban 1808-ban a kari kurzusok meghirdetése, a vizsgakövetelmények közzététele rendeletek, dekrétumok vagy köriratok formájában történt. Az 1848-as forradalmak után több országban a tananyag tartalmát is ellenőrizték. Franciaországban 1852 és 1856 között a miniszter utasítására minden évben írásban be kellett mutatni a teljes tananyagot. Ezen a téren is az angol felsőoktatási intézmények őrizték meg a legjobban autonómiájukat. A kontinensen erőteljesen hatott az ideológiai befolyás: a fasizmus Németországban, Olaszországban, az erőltetett félremagyarázott materializmus a Szovjetunióban.

Az állam képviselői egyre gyakrabban választották a tananyagba a stúdiumok rendjébe való beleszólás indirekt útját, ez pedig a sokféle egyetemi kötöttségektől és hagyományoktól mentes, ezért könnyen változtatható és irányítható állami, egyházi vagy magán főiskolák alapításában nyilvánult meg. Ezek sokszor az állam által kiemelten fontos területeken (katonai képzés, műszaki területek) létesültek. Tisztán katolikus egyetemek alakultak helyi püspökök kezdeményezéséből, vagy a Szentszék felügyelete alatt Olaszországban, Belgiumban, Spanyolországban, Lengyelországban és Franciaország több városában is alapítottak katolikus teológiai karokat.

A kutatás terén, amelyben az egyetemek egyre nagyobb szerepet kaptak, általános panasz a pénzügyi feltételek és leginkább a laboratóriumi felszerelések és a megfelelő könyvtár hiánya. Időközben a kutatások egyre eszközigényesebbek és drágábbak lettek, erre kevésbé volt felkészülve a rendszer, hiszen korábban egy-egy mecénás vagy a tudós saját maga igyekezett – sokszor nélkülözések közepette – a feltételeket megteremteni. Az állam, és adott esetben az egyház vagy más fenntartó nagyon gyakran egyfajta ideológiai keretbe helyezve nyújtott támogatást, ennek pedig illeszkednie kellett/illett a támogató által elfogadott filozófiához. Ennek számos nyoma van a történelemben, ilyen az, amikor a Sorbonne-on az Ancien regime idején elítélik az ortodox teológiai nézeteket, később a liberális nézeteket valló történészek kerülnek bajba. Az egyház is élt a cenzúrázás jogával, a modernizmus megnyilvánulásait nem mindig és mindenki nézte jó szemmel, az újítók dolga itt sem egyszerű. Az anglikán egyház nem fogadta be Henry Newman reformtörekvéseit. Franciaországban 1831–1850 között bírálták a filozófiai kart vallásellenesnek vélt filozófia oktatása miatt. *Ernest Renan* (1823–1892) ellen 1864-ben egyházi kampány indult a Jézus élete című könyve miatt, ezért elvesztette állását is a Collège de France-ben. A legsúlyosabb problémák a diktatúrák idején adódtak, hiszen egy-egy téves elképzelés, hosszú időre megbénította vagy félrevitte a kutatást, egy példa erre Liszenko (1898–1976) hamis, tudománytalan elméletének eluralkodása a Szovjetunióban és később kötelező követése a szovjet befolyási övezetben. Nem feledkezhetünk el a hitleri Németország hasonlóan ideológiai keretbe foglalt és súlyos következményekkel járó fajelméletéről sem.

Az uralkodók, az állam és más fenntartók ősidők óta az egyetemetek mindenféle reformtörekvés, újítás, felforgató szándék, sőt lázadások melegágyának tekintik. A konfliktusok megelőzése és majdani kezelhetősége érdekében minden hatalom él azzal a lehetőséggel, hogy az érintetteket – beleértve a diákokat és a professzori kart is, *eskütevésre* kötelezi. Az eszközövek mindig tartalmazzák a fenntartó iránti hűség követelményét és adott esetben szankciókat helyeznek kilátásba az ezt megszegőkkel szemben. Az eszközövek különösen akkor válnak fontossá, amikor valamilyen okból tisztogatási folyamat indul meg. Ilyenkor sok-sok vita támad egyes kifejezések értelmezése körül, mert ez ad jogalapot az elbocsátáshoz vagy éppen fordítva ez jelenti a védekezés alapját is.

Az egyetemek természetesen igyekeznek az oktatás és a kutatás terén elért szabadságjogaik tartós biztosítása érdekében *garanciákat* kapni. A legerősebb kötés az, ha az alkotmányban kodifikálják a tanuláshoz való jogot, a kutatás és ezáltal az egyetemi oktatás szabadságát. Az európai országok gyakorlata ilyen tekintetben eltérő. Az ezzel kapcsolatos törvények, utasítások, rendeletek, köriratok száma szinte áttekinthetetlen mennyiséget jelent. A törvények betartásának ellenőrzése már szükségessé tette magának a kontrollnak a szabályozását, ez egyrészt személyeket, illetve szervezetek megbízását jelentette, másrészt rendszerré is kellett alakítani ezeket a célkitűzéseket. Mindez értelemszerűen újból más és más formában realizálódik az európai országokban. A kont-

roll letéteményese szinte mindenütt az illetékes miniszter, illetve az ő megbízottai, ezek elnevezése is többféle (visitor, kancellár, kurátor). A kontroll módja a hagyományos évenkénti vizitáció és az erről készült írásos jelentés. Később a tankerületek kialakulásával új helyzet áll elő, a felügyeleti látogatások gyakoribbá váltak és megfigyelési szempontok alapján meghatározott céllal szerveződtek. Megmaradt kitüntetett alkalomnak a vizsgák ideje, amikor átfogó tájékozási lehetőség adódott, részben a vizsgák elnöki funkcióját vagy a bizottsági tagságot gyakorolva. További lehetőséget jelentett az éves jelentések bekérése és elemzése, illetve az egyre nagyobb számban keletkező könyvek tanulmányozása, különös tekintettel a jubileumi kiadványokra és a lassan hagyományvá váló egy adott időszakról a legjobb összefoglalást nyújtó évkönyvekre.

A fenntartók az egyetem polgáraival szemben szükség esetén eljárhattak a jutalmazás és a fegyelmezés többféle formájában. A fegyelmezésnek többféle módja lehetett: büntethették kedvezmények megvonásával az egész egyetemet, csak a diákságot, vagy csak a professzorokat. Utóbbiak esetében a figyelmeztetés, az áthelyezés, a felmentés vagy a nyugdíjba helyezés jöhetett szóba. Ez lehetővé tette a fenntartó számára a nem kívánatos személyek eltávolítását az egyetemről. Igaz ebbe az egyetemi grémiumoknak is volt beleszólásuk, de a kritikus időszakokban az itteni véleményeket általában nem vették figyelembe. Szinte minden európai országban történtek ilyen jellegű tisztogatások, más-más személyeket érintve a helyi körülmények között kialakult helyzetektől függően. Franciaországban ilyen tisztogatási folyamat volt 1814-ben és 1815-ben a bonapartisták ellen, 1819–1822 között a liberális professzorok ellen, 1830-ban a karlislák ellen, 1848–49-ben újra a liberálisok ellen, 1871-ben a Párizsi Kommün ideje sem mentes ettől, Boulanger generális idején 1886–89-ben újra tisztogatási hullám kezdődik. A Dreyfus-per a század végén újra alkalom az el- vagy leszámolásra, 1880–1909 között a Harmadik Köztársaság és a katolikus egyház között vannak komoly nézeteltérések. A felsorolás csak egy példa – ráadásul még a liberálisabb államok közül – de jól szemlélteti az egyetemi életét befolyásoló változásokat. Tekintve, hogy az oktatási hierarchiában az egyetemek vannak legfelül és azon belül is a professzorok, akik közül többen ismert közéleti szereplők, őket érik legelőször és legtöbbször a repressziók. De igaz ennek a fordítottja is, adott esetben ugyanezen okok miatt élen járnak a jutalmak, kedvezmények és egyéb juttatásokhoz való hozzájutásban is. Ebben az esetben elég nehéz behatárolni mi a jutalom és mi jelenti a munkafeltételek biztosítását – egy elhivatott tudós számára egy laboratórium feltehetőleg mindkettőt jelenti. Mindenesetre az utóbbi ösztönző, jutalmazó mozzanatok száma jóval kevesebb, mint a fegyelmező, büntető célzatúaké. A diktatúrák idején a repressziók kifejezetten üldözéssé válnak így történt ez Olaszországban, Németországban, a Szovjetunióban, Spanyolországban, Portugáliában, Magyarországon és Romániában és még másutt is. A diákok az 1800–1945 közötti években szinte folyamatosan a politikai küzdelmek valamilyen szintű résztvevői vagy ennek célkeresztjében találhatók. Mindenesetre térszerűen megállapítható, hogy az 1800 és 1945 közötti időszakban az állam és más fenntartók is rendelkeztek azzal a cselekvési repertoárral, amelyik lehetővé tette számukra, hogy változatos eszközkombinációkat alkalmazva befolyásolják az egyetemek világát. Ráadásul szükség esetén – egyszerűbb esetekben – mozgósítani tudták a sajtón keresztül a közvéleményt, súlyosabb konfliktusok felmerülésekor pedig rendelkezésükre állt a rendfenntartó erők apparátusa.

Mindehhez képest az egyetemi világnak csak igen szolid, de nem eredménytelen *védekezési lehetőségei* maradtak. A régi középkori gyakorlat, az egyetem adott városból történő teljes kivonulása az új időkben már nem járható út, ennek gyakorolható módja

az, amikor egyes professzorok vagy hallgatók mennek át tiltakozásból egy másik egyetemre. A legfontosabbak talán az egyetemi státúumokban és a későbbi ezeket finomító törvények rendelkezései által nyújtott védelem. Ezek az autonómia őrzését meghatározott grémiumokra (szenátus), illetve személyekre (rektor, dékán) bizzák. Az angol és a skót egyetemeken történetesen három eltérő kompetenciával felruházott grémium gondoskodott az autonómia megtartásáról. Ezek az intézmények megmaradt középkori eredetű privilégiumaik alapján maguk alakították ki a tanrendet, a graduálási rendet, rendelkeztek az alapítványi forrásokról, elosztották a javadalmakat. A parlamenti nyomásnak azonban csak a 19. század közepéig tudtak ellenállni. A kontinensen még az angol felsőoktatás őrizte a legtovább a hagyományait. Európa más országaiban az egyetemi testületek kaptak változó tartalmú jogköröket (döntési jog, egyetértési és véleményezési jogot). Az autonómia keretei két egymással szorosan összefüggő területre – a pénzügyi feltételekre és a tartalmi kérdésekben való döntésre – vonatkoztak. A pénzügyi finanszírozás logikája, feltételei meglehetősen tisztázatlanok, gyakoriak benne a spontán elemek. A tartalmi elemekben, már csak a szakértelem okán is jobban figyelembe veszik az egyetemi grémiumok véleményét. Véleménykülönbség esetén az államnak is érdeke a megegyezés, ha nem sikerül változatos „meggyőzési” stratégiákat alkalmaznak, ilyen például az amikor ugyanazon egyetemről ugyanarra a témára más szakértői véleményt szereznek be; még rosszabb ha a konkurens intézménytől kérnek állásfoglalást. Elvileg az universitas tagjai között – szintén ósrégi gyakorlat – a szolidaritás elvének érvényesítése lenne a legfőbb védekezési mechanizmus, de az új viszonyok között egyre nehezebb ezt életben tartani. A legélesebb viták általában a tanszékek állítása, a tanszékvezetői megbízások és a profeszszori kinevezések körül bontakoznak ki.

Az egyetemek védekezési és érdekérvényesítési stratégiájában fontos a *proaktivitás és a lobbitevékenység*. A proaktivitás legjobb technikája, ha a szakértői, döntéshozó testületekbe saját szakembereit delegálja az egyetem, ez jobb informáltságot, a döntések következményeire való felkészülési lehetőséget és az egyetemi érdekek figyelembe vételét jelentheti. A lobbitevékenység az egyetem egykori vagy jelenlegi vonzáskörébe tartozó személyekkel – ilyenek az itt végzettek, vagy itt fokozatot szerzett személyek – való személyes kapcsolatok ápolását jelenti. Ennek egyik módja az alumniszervezetek létrehozása. Természetesen a tiszteletbeli egyetemi címek, a díszdoktorok avatása magasabb szinten további lehetőségeket jelent. Az egyetemek hatékony védekezési lehetősége a tudományos körökben és főleg a sajtóban az igazságtalanság elleni tiltakozás, ez néha azért is lehetséges, mert sokszor az egyetemen végzettek töltenek be ezeken a helyeken vezető funkciókat.

A tiltakozás kifejezésének látványos módja egy-egy professzornak az önkéntes, esetleg tényekkel indokolt lemondása az állásáról, vagy egy kitüntetés átvételének megtagadása. Ilyen – az adott személyre és családjára nézve súlyos döntések meghozatalára tömegesen is sor kerülhet diktatórikus rendszerváltozások idején, ahogy ez megtörtént Németországban és a Szovjetunióban.

3. AZ EGYETEM FINANSZÍROZÁSA

Az egyetem finanszírozásának biztosítása mindig az egyik legfontosabb, a tartalmi tevékenységet közvetlenül befolyásoló tényező volt és maradt. A 19–20. században bekövetkezett változások ezen a területen is érzékelhetők. Az alaphelyzet lényege a követke-

zó: a korábbi pénzügyi háttér (egyházi javadalmakból való részesedés, uralkodók adományai, alapítványok) szerepe csökkent; az újonnan létrejött nemzetállamok lehetőségei korlátozottak és állandóan változnak, mindezt még a háborúk és az országhatárok átrendeződése is nehezíti. Maguknak az egyetemeknek pedig az oktatás folytonossága érdekében pénzügyi stabilitásra és megnövekedett szükségleteik miatt egyre több anyagi forrásra lenne szükségük. Az átlagot tekintve a felsőoktatási intézmények fenntartási költségei az 1850–1945 közötti időszakban mintegy tízszeresükre növekedtek.

Először is, a korábbinál sokkal több tanár tudja csak oktatni az ugyancsak megnövekedett létszámú diákságot. 1830-ban a francia karokon 200 professzor oktat, harminc év elteltével 360 fő és 1939-ben ez a szám már 1 500. Általánosságban megállapítható, hogy az európai egyetemeken 1800 és 1945 között a professzorok száma a korábbi létszám hatszorosára növekedett, néhány szerencsés helyzetű intézményben pedig tízszeresére. A professzorok fizetése országonként jelentősen eltért egymástól. Magának az összegnek a megállapítását is eltérő rendelkezések szabályozták. Ahol a felsőoktatást centralizáltan irányították, ott a kvalifikáció, az egyetemi funkció és a szolgálati idő szerinti differenciálás történt, ez volt a helyzet Franciaországban 1809 után, Spanyolországban és Itáliában a 19. század második felétől. Az első világháború után sok országban igyekeztek a professzorokat besorolni az állami tisztviselők számára meghatározott fizetési fokozatokba. A rendszer átláthatóságát tovább bonyolítja, hogy az állami költségvetésből fedezett jövedelmen kívül az egyetem saját forrásaiból még vizsgadíjakat, az egyes tisztségek vállalásáért garantált bért és bizottsági tagságért is fizethetett egy meghatározott összeget.

Említést érdemel az is, hogy az egyetemi segédszemélyzet száma – ami sokáig a pedellust és a könyvtárost jelentette – most számosabb: laboránsok, szertárosok, titkárok, gondnokok jelenléte színesíti az egyetemi életet és értelemszerűen terheli a költségvetést.

Az egyetemi kiadások egy része a diákok számára nyújtott ösztöndíj többféle formája. Oxford és Cambridge egyetemei ezen a téren komoly hagyományokkal bírnak, a college-ok alapítványai a diákokat felvételükkor és tanulmányaik során is juttatásban részesíthetik (studentship, scholarship, exhibition, prize) elnevezéssel. A tutortanárok (fellows) az eredetileg szegény diákok támogatására szánt állásokat töltötték be. Franciaországban a forradalom idején megszűntek az ösztöndíjak, később új elosztási és támogatási rendszert vezettek be. A leggyakoribb technika egy meghatározott éves összeg költségvetésből történő elkülönítése és helyi szabályok szerinti szétosztása volt. A diákok segítségét szolgálta a mentességek szisztémája is. Meghatározott feltételeknek megfelelő diákoknak nem kellett tandíjat fizetniük. A francia Écoles Normales és az École Polytechnique bentlakásos diákjainak ellátását eleve az állam fedezte. Helyenként lehetett hozzájárulást kérni a lakhatási költségekhez, sok helyen menzát működtettek. A formálódó diákegyesületek is kaptak idővel egyösszegű támogatást.

Az egyetemeken a professzori béreken kívül az épületek emésztették fel a legtöbb pénzt. Ez ritkán új épületeket jelentett, ilyen esetekben az érintett városok általában az ingyen telek biztosításával szorgalmazták az építkezés elkezdését. A régi épületek karbantartása, felújítása, bővítése állandó munkát jelentett sok iparos számára és ennek megfelelően állandó költségekkel járt együtt.

A különféle adományok és támogatások nagymértékben segítették az egyetemek fenntartását, ilyen az angol iparvárosok támogatása, Spanyolországban az Amo-alapítvány hozzájárulása a madridi építkezésekhez, a párizsi egyetemi negyed kialakítása is alapítványi támogatással valósult meg. Magánszemélyek támogatásával jött létre főiskola Stockholmban (1877),

Göteborgban (1891), Frankfurt am Mainban (1901). Ugyanilyen alapon létesült intézmény a finn Turku-ban (1914) és a dán Aarhus-ban (1928).

Az egyetemek legfőbb *bevételi forrása* az állami támogatás. Franciaországban 1815-től az Université imperialé nevé szervezete fogja össze az egész ország oktatásügyi finanszírozását, ennek a szervezetnek joga van egyetemi szolgáltatási díjak kivetésére is. A fenntartói szerep 1834-ben száll teljes egészében az államra. A karok folyó kiadásait nagyrészt fedezni tudták a tandíjakkól, a jogi és az orvosi karok ehhez kiegészítő támogatást kaptak. 1848-után ezek a bevételek visszaestek és fokozottabb állami támogatás iránti igény támadt. 1898-ban a 17 francia egyetem költségeinek 74%-a állami forrásból származott, Párizsban ahol tandíjból magasabb összeg folyt be ez csak 57%, vidéken viszont 85,5%.

A német egyetemeken is visszaestek a saját bevételek, 1860-ban Berlinben ez az összköltségek 4%-a. A hét porosz egyetemen tandíjból, magánszemélyek támogatásából csak a költségek 23%-a jön be. 1880-tól itt is az állam vette át a fenntartói szerepet. Ennél valamivel rosszabbak a körülmények az Osztrák–Magyar Monarchia egyetemében, Oroszországban és Európa „elmaradottabb” részein. Messze kiemelkedően jó, a még mindig gazdag alapítványainak köszönhetően Oxford és Cambridge helyzete, igaz ez akkor is, ha a bevételek itt is csökkenő tendenciát mutatnak.

Új jelenség, hogy az ipar kezdi felismerni az egyetemi kutatói potenciál fontosságát. Ez támogatási formában is megjelenik. Gyárosok kezdenek főleg Németországban, de Franciaországban laboratóriumokat berendezni, kutatási pályázatokat hirdetni, ösztöndíjakat alapítani.

Az egyházi támogatás a korábbi időszakhoz képest jelentősen visszaesett, a felvilágosodás sokféle hatása érzékenyen befolyásolta az egyházi bevételeket. Az elvonási tünetek már a teológiai karokat is érintették. Az egyház – főleg katolikusok – úgy igyekeztek ezen változtatni, hogy koncentrálták pénzügyi forrásaikat. Igyekeztek püspöki fenntartású papi szemináriumokat létesíteni – ez értelemszerűen a teológiai karok jelentőségének csökkenésével járt – de Rómában megújították a korábbi felsőoktatási intézményeket. 1824-ben a jezsuita rend visszakapta híres egyetemét a Pontificia Università Gregorianat. Újra megnyitották Leuwen, Urbino, Camerino katolikus egyetemeit és újakat hoztak létre Dublinban és Freiburgban.

Összességében megállapítható, hogy az 1800–1945 közötti időszakban az állam lett az egyetemek legfontosabb fenntartója, ennek következményeként az egyetemek politikai és gazdasági ingadozásoknak való kiszolgáltatottsága fokozódott, a fejlődés dinamikája és az elmaradás tudományterületi megoszlása országról országra más képet mutat.

4. AZ EGYETEMI ÉPÜLETEK 1800–1945 KÖZÖTT

1800 és 1945 között az egyetemi polgárok számában dinamikus változás következett be. 1936-ban Párizsban 32 111 diák tanul, Rómában 1937-ben 14 203 fő. Ez a megnövekedett létszám helyhiányt és finanszírozási kihívásokat jelent. A korábbinál sokkal több professzorra lesz szükség, a természettudományok fejlődése miatt szertárakat, laboratóriumokat, műhelyeket kell építeni.

A 19. század elejéig a legtöbb egyetem a régről megmaradt épületeit volt kénytelen használni, közülük a szerencsésebbek már az alapításkor jól felszerelt épületekkel rendelkeztek és szerencsés esetben a tűzvészek és a háborús rombolások valamint a fosztogatások is megkímélték őket, ebbe a típusba tartozik Oxford és Cambridge.

67. kép: A King's College épülete Cambridge-ben

Forrás: https://de.wikipedia.org/wiki/Cambridge_Apostles#/media/File:KingsCollegeChapel.jpg

Ezek az épületek nem csak külsőre, hanem belső tereik és berendezésük révén is ki-váltották a látogatók csodálatát és kiállták az idők próbáját. Coimbra és Salamanca szép reneszánsz palotákat örökölt. A párizsi teológiai, társadalom- és természettudományi karok az ún. „öreg Sorbonne-on” kaptak helyet. Ez még 17. századi Richelieu bíboros által a templom köré épített eléggé sötét, eredetileg nem oktatásra szánt helyiségeket jelentett. A jogi kar egy régi kórházban került elhelyezésre, de alkalmanként kolostorokat is előszeretettel használtak oktatási célokra. Párizson kívül még Lyon kapott új épületet. Grenoble, Caen és Rennes egyetemei azonban még jó ideig régi épületeikben maradtak. A moszkvai egyetem 1782-ben egy palotába költözhetett és ott is maradt, ameddig az 1812-ben tűzvészben le nem égett. A bécsi egyetem egészen 1884-ig egy 16. századi épületkomplexumban működött. Az olasz egyetemek gyakran művészi kivitelű, de nem feltétlenül praktikus épületekben voltak.

A 19. század második felére már elkerülhetetlenek a változtatások. Az új Sorbonne terve már 1835-ben megvolt, de maga az építkezés csak 1901-ben fejeződött be. Uppsala és Lund 1880-ban egészen új épületbe költözhetett. Másutt átalakításokkal, bővítésekkel, renoválással próbálkoztak. A gyakorlatias angol szemlélet az iparvárosokban – Birmingham, Leeds, Liverpool – modern épületeket emelt, ezeket külső vöröstégla burkolatuk alapján „redbrick” vagy „Backsteinuniversitátként” említi a szakirodalom. A neogótikus stílushoz való alkalmazkodás nehéz helyzetbe hozta az angol tervezőket. Sok kísérletezés eredményeként vas és üveg felhasználásával igyekeztek a kívánt hatást elérni, több-kevesebb eredménnyel. Németországban presztízstényezőként láttak az egyetemi épületekben Halle, Heidelberg, Göttingen és München egymással versenyezve igyekeztek szebbnél szebb épületeket emelni.

68. kép: Aachen Technische Hochschule (1870)

Forrás: http://www.innovations-report.de/images/uni/aachen/images_bilder_historisches1.jpg

A német egyetemi építkezések érdekes példája Strassburg. Az itteni egyetem tartalmi tevékenységében sok újítás történt és ezt az építészetben is meg kellett jeleníteni. Természetesen a presztízsszempontok sem hanyagolhatók el, hiszen a németek franciák feletti győzelmét (a korábbi Napóleonnal szembeni vereség után) most építészeti szempontból is érvényesíteni kívánták. Építészeti stílusként a Berlinben divatos hellén neoreneszánsz jött szóba. 1875-ben Eggert az egyetem építésze egy komplett campus tervével állt elő és ebben az új idők szellemének megfelelően a természettudomány céljait szolgáló épületekre helyezte a hangsúlyt, ez azonban ellenállásba ütközött a többi kar képviselőinél. Ezért új pályázatot írtak ki, amelyre 101 pályamű érkezett be. A nyertes pályázó nem Eggert, hanem Otto Warth karlsruhei építész lett. A bírálók számára két szempont volt fontos, külsőleg a német jelleg megjelenítése, funkcionálisan pedig a szemináriumi termek és a laboratóriumok célszerű elrendezése. A szimmetrikus elrendezésű kémiai intézeti épület egyik oldalán a szerves kémiai a másik oldalon pedig a szervetlen kémiai kísérletek végzésére alkalmas laboratóriumot helyezték el. Természetesen gondoskodni kellett a megfelelő szellőztetésről és elszívó rendszerekről, megfelelő világításról és veszély esetére biztonságos menekülési útvonalokról. A fizikai intézet magas tornyot igényelt az inga-kísérletek miatt. A biológusok speciális klímaberendezéssel ellátott növényházakat igényeltek. A campuson természetesen nem hiányozhatott a csillagvizsgáló, a jól felszerelt különálló könyvtár-palota és a megfelelő nagyságú előadótermek és diákszállások sem. Mindez originálisan új kihívásokat jelentett az építészek számára.

69. kép: A strassburgi egyetem főépülete

Forrás: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a4/Absolute_Palais_Universitaire_01.JPG

70. kép: A strassburgi egyetem aulája

Forrás: [https://de.wikipedia.org/wiki/Universit%C3%A4t_Stra%C3%9Fburg#/media/File:Palais_Universitaire_de_Strasbourg-Aula_\(1\).jpg](https://de.wikipedia.org/wiki/Universit%C3%A4t_Stra%C3%9Fburg#/media/File:Palais_Universitaire_de_Strasbourg-Aula_(1).jpg)

Budapesten a Királyi József Műegyetem 1871-ben vált az állami egyetemekkel egyenrangú tudományos tanintézeté. Ekkor nyerte el a mérnöki oklevél kiállításának jogát, majd 1901-ben megkapta a doktori cím adományozásának jogát is. Itt végzett Hüttl Dezső, Magyarország első építész doktora. Legkiemelkedőbb tervezése a Pázmány Péter tudományegyetem (ma ELTE) Múzeum körüli épületegyüttese.⁶⁷⁰

.....
670 Sanda István Dániel (2016): *Bevezetés a szakképzéstörténetbe*. Typotop Kft, Budapest. 54–55.

71. kép: Az ELTE Múzeum körül 4. alatti épülete.

Forrás: <http://shorturl.at/ejksY>

Az első világháború befejezését követően a diáklétszámok további növekedése és az európai határok átrendeződése miatt dinamikus építkezések kezdődtek, így például a Magyarországra költöztetett Erzsébet Egyetem helyett Pozsony új épületet emelt, de nagy építkezések kezdődtek Franciaországban, Olaszországban, Spanyolországban felépült Madridban az egyetemi negyed. Franciaországban a felsőoktatás számára tanárokat képző komplexum az Écoles Normales Supérieures – amely több európai ország számára mintául szolgált – részlegei is korszerű elhelyezést nyertek. 1930-tól a Szovjetunióban is gomba módra emelnek új, de általában azonos stílusú épületeket.

A gótikus stílus utánpótlását csak Oxford és Cambridge engedhette meg magának. Másutt – Freiburgban (im Breisgau), Marburgban – klasszikus vagy neoreneszánsz stílusban építkeztek. Szemléletként egyöntetűen elterjedt, hogy az egyetemi épületeket a „tudományosság katedrálisainak” gondolták. Ez már a kor vezető építészei számára is vonzóvá tette egyetemi épületek tervezését. Helsinkii egyetemét 1832–1842 között görög-római stílusban oszlopcsarnokokkal, gazdag reliefszekkel ellátva építették meg úgy, hogy könyvtárat, obszervatóriumot és klinikát is magába foglalt. 1873–1884 között Bécs egyeteme is impozáns császárvároshoz méltó épületbe költözhetett.

Új koncepcióként jelent meg az első világháború befejezése után az egyetemi campusok építésének igénye, így a szétszórta épületrészeket igyekeztek egy területre összpontosítani, ha lehetett, akkor parkot is hagytak az épületek köré, sétautakkal ellátva és a diákokotthonokat is ide helyezték. Freiburg egyeteme 1911-ben kapott új épületet, a 25 előadóterembe 2600 ülőhelyet terveztek az összesen 3 000 hallgatóra. Különös gondot fordítottak az előadó termek padjaira, amelyeknek nem szabadott túl kényelmesnek lenniük, mert akkor elalszanak a hallgatók, de nagyon kényelmetlenek sem lehettek, mert akkor nyugtalanok lesznek és mozgolódnak. Az épületet bírálók kifogásolták az egyetemi borospince hiányát, ami a régi épületben az egyetemi élet fontos része volt. Érdekes viszont, hogy *karcser* építésére is gondoltak, igaz az ottani feliratok szerint ez az 1900-as években már inkább a virtus része és nem büntetésként fogták fel. Néhány példa a karcser falára írt feliratokból:

„Hotel kedélybetegek számára. Légy üdvözölve! A belépés szabad.
Az elveszett egyetemi csecsemők keltetője.
Úri szoba. Kabinet a holtig tartó nevetéshez.
Szeminárium az akadémiai szabadságról.”⁶⁷¹

A karcserba zárt diákok normál esetben látogathatták az egyetemi előadásokat és „zárkájukban” még vendégeket is fogadhattak.⁶⁷²
Heidelbergben 1900-ban gyertyával ezt írták a karcser falára

„Megvan itt minden, csak a pezsgőhűtő hiányzik, így azt melegen kell fogyasztani.”⁶⁷³

Az 1914-ig létező karcserba a tehetősebb diákok számára az étteremből hozták az ételt és vendégeket is fogadhattak, nem véletlen, hogy egyesek Grand Hotelként vagy Palais Royalként is emlegetik.

A tudomány fejlődése miatt egyre több kiszolgáló épületre lett szükség: a többféle célú laboratórium mellett ásvány- és zoológiai gyűjtemények, éremgyűjtemények, anatómiai ritkaságok elhelyezését kellett megoldani. Ezen a téren a német egyetemek nyújtották jó ideig a mintát: Berlin, Lipcse, Bécs és Graz tekintetében. Franciaország – professzorai bosszankodása ellenére – ezen a téren lemaradt, hátrányát csak 1914 körül tudta a megnövekedett állami támogatásnak köszönhetően behozni. Igaz, közben megmaradt a művészetek, a társadalomtudományos szabad gondolkodás (szociológia, pszichológia) európai bástyájának. Az új körülmények között egyre fontosabbak lettek a könyvtárak és ezen belül is a tanulást segítő, jól megvilágított, egyedi berendezésű olvasótermek. Maga a könyvtári állomány sokféle forrásból állt össze: korábbi gyűjtemények, uralkodói, főúri gyűjtemények beolvasztására került sor, adományok és felajánlások útján is gyarapodik az állomány. Létrejönnek a nagy gyűjtőkörrel rendelkező, általában a fővárosban elhelyezett országos könyvtárak. A 19. század második felére ezek az épületek fontossá, majdhogynem az adott város jelképévé váltak, ezért ettől kezdve igyekeztek úgy külső, mint belső kialakításukat impozáns formájúra tervezni és így felépíteni őket.

A diákok elhelyezését a 19. század elején – főleg náción szerinti szerveződés felelésbe merülése után – egy ideig magánügynek tekintették. Ez nem jelenti azt, hogy az egyetemi városok polgárai és korábban maguk a tanárok, akik korábban jelentős kiegészítő jövedelemhez jutottak diákok elszállásolásával, most lemondtak volna erről. Igyekeztek alkalmazkodni az új körülményekhez: a diákok étkeztetésére, ruhával és a taneszközzel való ellátására álltak át. Bizonyos intézményekhez szervezeti rendjük szerint eleve hozzátartozott az internátusi elhelyezés, ilyen Oxford és Cambridge, de az Écoles Normales Supérieure és az Écoles Polytechnique is, ilyenek még a teológiai szemináriumok és a katonai képzést nyújtó intézmények. A 19. század végére már más egyetemek számára is építenek kollégiumokat. 1920 után Párizs külterületén építették fel a Cité Universitaire-t 350 szobával. Ezt a modellt vették át Madridban, Romániában és később Csehszlovákiában is.

671 Speck, Dieter (2006): *Eine Universität für Freiburg*. Rombach Verlag, Freiburg/Berlin 146. o.

672 Uo. 129. o.

673 Klant, Michael (1984): *Die Universität in der Karikatur. Böse Bilder aus der kuriosen Geschichte der Hochschulen*. Fackelträger-Verlag GmbH, Hannover, 93. o.

Az egyetemi épületek régóta meglevő kiegészítői a botanikus kertek és a csillagvizsgálók. A hozzájuk tartozó szakemberek és a kitartó munkát feltételező gyűjtemények a diákok, de az adott város lakosságának is hasznára váltak.

Az újonnan emelt egyetemi épületek, a tudomány palotái, építési elveikben is az új idők szellemiségének megfelelően a nyitottságra, a tudományok hozzáférhetőségére utaltak. Ezen épületek „felkent papjai” a professzorok az új felfogás tolmácsolói a filozófiai-történeti-nyelvi alapokra épülő nemzettudat alakítói. Mindehhez értelem-szerűen újszerű építészeti megoldásokra lett szükség. Ez jól megfigyelhető Helsinkiben és Athén új egyetemi épületein. Gent egyetemén először Németalföld egyesítését, majd az új Belgium létrejöttét kellett valamilyen módon építészeti szinten is megjeleníteni. Itt 1870 és 1914 között a szekularizált tudományokat historizáló palotaszerű épületekbe „helyezték”, a laboratóriumok pedig gyárszerű épületekbe kerültek. Az új tudományfelfogást reprezentálta a Nouvelle Sorbonne és a bécsi Ringen található új egyetemi épület is.⁶⁷⁴ Az új épületek belső elrendezése azt sugallta, hogy a freskókkal gazdagon díszített előadótermekben a professzorok a tudományok elhivatott és rangos átszármaztatói.

Az egyetemi épületekről, azok külsejéről a legtöbb információ a világhálón történő kereséssel gyűjthető.⁶⁷⁵ Ezúttal azonban egy dán kritikus – Georg Brandes (1842–1927) – épületleírása nyújt segítséget Uppsala egyetemének 1889-beli elképzeléséhez:

„Az egyetem előtere díszes, mint Gotha, aulája tekintélyes, mint egy bírósági tárgyalóterem, a kancellári hivatal szobái felemelőek, mint maga a hivatalnokai lét, a tanterem egyszerűek és szerényen berendezettek. Az egész olyan, mint Minerva temploma, amelyben a legszebb helyiségek a múzsák szolgálatára, tánagra, zenére, az állam és a szenátus tekintélyének fenntartására vannak szánva. Csak egészen kicsi termek maradnak az istennő számára, azaz arra a célra, amiért valójában az egész épületet építették, az oktatás számára. Minden, amit látnak, arra ösztönzi a diákokat, feszítsétek meg erőteteket, hogy professzorok legyetek. Akkor kényelmes karosszékekben ülhetnek, a díszes falakat pedig nagy mesterek remekművei fogják díszíteni.”⁶⁷⁶

674 Az első bécsi egyetemet Alte Universitátként említik Bécsben és jelenleg a jezsuita rend bécsi kolostoraként funkcionál.

675 2015-ben jelent meg egy különlegesen szép kivitelű kötet a legszebb egyetemekről készült fotókkal a következő címmel: *Die schönsten Universitäten der Welt. Fotografiert von Guillaume De Laubier Texte von Jean Serroy, Knesebeck, München.*

676 Klinge, Matti (2004): *Die Universitätslehrer*. In: Rüegg, Walter (2004): *Themen, Probleme, Erkenntnisse*. In: *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945) III.* Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck, München, 141. o.

72. kép: Uppsala egyetemének főbejárata

Forrás: https://de.wikipedia.org/wiki/Universit%C3%A4t_Uppsala

A 19. századi építészeti jellemzője a nagy központi épületek tervezése, ezekben nagy előadó termek, a rektor és központi igazgatás irodái és a gyűjtemények kerültek elhelyezésre. A reprezentativitás kitüntetett helye az egyetem aulája, amelynek építészeti megjelenítése, díszítése, belső építészeti megoldásai, ikonográfiai elemei fontos utalásokat jelentettek az egyetemi identitásra vonatkozóan. Hasonlóan fontos szerepet kapott a rektori vagy kari tanácsterem. Ez többnyire faburkolatú, a korábbi rektorok, dékánok arcképével díszített, nagyméretű hosszú asztallal és kényelmes faragott karszékekkel ellátott kisebb terem. Az egyetemi épületek lépcsőházai és folyosói szintén díszesek, az itt elhelyezett díszelemek és festmények is fontos az identitástudatot formáló tényezők. A laboratóriumok, természettudományi előadótermek gyakran külön épületekbe, esetenként pavilonokba kerültek elhelyezésre az egyre bonyolultabb technikai és

biztonsági óvintézkedések miatt. Az egyetemek igyekeztek könyvtári és olvasótermi-kiállítási célokra különálló épületet biztosítani. Az olvasótermek megvilágítása, fűtése és szellőztetése, valamint a könyvespolcokhoz való hozzáférés sokféle ötletes rendszer kidolgozásához vezetett. Egy-egy egyetem tekintélyét és vonzerejét nagymértékben növelte könyvtárpalotájának megléte, az ott található könyvek mennyisége és magának a könyvtárnak a sajátos légköre. Ekkoriban már nélkülözhetetlen az egyetem melletti botanikus kert létesítése. Az egyetemet pedig igyekeztek campusként – több épület, kiszolgáló intézmények és park – együtteseként elképzelni.

5. ÖSSZEGZŐ MEGÁLLAPÍTÁSOK AZ 1800–1945 KÖZÖTTI IDŐSZAKRA

382

Ha a számszerű arányokat nézzük, akkor az 1790-beli 143 európai egyetem száma 1930-ra 308-ra nőtt, azaz a számuk megduplázódott. Ez a szám nem tartalmazza a 240 főiskolát és a magánkezdeményezésre létrejött intézményeket.

1939-re az egyetem az európai kultúrkörben általánosan elterjedt és elfogadott intézménnyé vált, ami korábban egy ideig csak középkori maradványnak tűnt és a fennmaradása ugyan sohasem volt kétséges, de hogy milyen struktúrában realizálódik ez, arról többféle és állandóan változó elképzelések léteztek.

Az európai egyetemek többsége a porosz modellt vette alapul négy- vagy ötkarú struktúrában, átvették a professzori kar hármas felosztását: rendes kinevezett egyetemi tanárt, rendkívüli egyetemi tanárt és privátdocenseket különböztetve meg. A szakfőiskolai rendszert preferáló 1800-as elképzelés az idők során elvesztette jelentőségét. Az oktatás és a kutatás összevonásának gondolata mindenütt népszerűvé vált, érdekes módon idővel pontosan a keletkezés színhelyén – Németországban – indult meg többféle okból az újbóli szétválás.

Ez a sokféle változás hatással van a diákok létszámára is, 1800-ban 80 000 diák van, az 1930-as években ez a szám mintegy 800 000 fő.⁶⁷⁷

A 19. században a klasszikus egyetem még elég rugalmas volt ahhoz, hogy a megváltozott követelményekre reagáljon, a két világháború közötti időszakban viszont időnként és helyenként már az alapfeladatokat sem volt képes ellátni az egyetem. A fenntartás lényegében az állam feladata lett, az egyetemi élet autonómiája és az állami érdekérvényesítés módjában sokféle sajátos helyzet jött létre, nem mellőzve a legszélsőségesebb diktatórikus irányítást – főleg Németországban, Spanyolországban és a Szovjetunióban – sem

A 19. század megváltozott viszonyai között az egyetemeknek sokféle funkciót kellett betölteniük. A közvetlen tudásátadás kísérőjelenségeként a nemzetépítésben játszottak kiemelkedő szerepet, amit a számos korábban részletezett nyelvi és egyéb konfliktus megléte színezt.⁶⁷⁸

Fontos, hogy ebben az időszakban jelentősen átalakult az egyetemek *belső kommunikációs rendszere*. A változások több lépésben következtek be. Legelőször fokozatosan megszűnik az a gyakorlat, hogy a professzorok otthon, saját lakásukon oktatnak és csak

677 A Szovjetunióban tanuló diákokat is ide számítva.

678 Tomka Béla (2009): *Európa társadalomtörténete*. Osiris Kiadó, Budapest 446. o.

a vizsgáztatást végzik az egyetemen. Az érintkezés legfőbb módszere ezzel együtt még sokáig a szóbeli megbeszélés. A következő lépés, amikor már minden előadás és vizsgáztatás az egyetemen történik, ekkor már sok értekező, megbeszélés, vizsgák, doktori és habilitációs összejövetelek biztosítják a szóbeli kommunikációt, de ezzel párhuzamosan kialakul és később szabályzatok rögzítik a többféle jelentési kötelezettségeket is. Sok ilyen jellegű történést már dokumentálnak, jegyzőkönyvek, jegyzőkönyvi kivonatok, szinte áttekinthetetlen mennyiségű összegző jelentés maradt fenn erről az időszakról. Ekkor még az egyetemi professzorok többé-kevésbé ismerik egymás tevékenységét. A következő lépésként a specializáció új helyzetet teremt, mert ezután már leginkább csak az azonos szakterülettel foglalkozók találkoznak rendszeresen egymással. Összességében az universitas polgárai közötti személyi kapcsolatok az idők folyamán gyengülnek, a kommunikációs lehetőségek kisebb csoportokra koncentrálódva szűkülnek.

Új jelenség a 19. századtól kezdve a nemzeti és nemzetközi kongresszusok egyre nagyobb száma. Ennek következményeként javul a specializálódott tudósok egymás közötti ismertsége, kapcsolata. Létrejönnek a nemzeti és nemzetközi szakmai szervezetek, sokféle egyesület. Ezzel párhuzamosan megjelenik az egyetemek közötti átjárhatóság, a tananyagok kölcsönös megismerésével, vendégprofesszorok előadásaival és később az időszakos áttanítással.⁶⁷⁹ A konferenciák anyagát periodikák, konferencia kiadványok, szakfolyóiratok és monográfiák teszik elérhetővé. A pozitív fejlemények mellett negatív hatások is megjelennek, ez a politika közvetlen beavatkozásával függ össze és ez különösen a diktatúrák idején okoz súlyos tudományetikai problémákat.

679 Ennek eltorzulása a 21. század elején az utolérhetetlen „utazó professzorok” feltűnése.

IX. EGYETEMEK AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN, A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT ÉS A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN

Az egyetemekről régtől fogva él az az elképzelés, hogy mivel a tudomány nemzetközi, itt a tudósok tisztán a tudomány művelésének szentelhetik magukat a tudomány pedig politikától mentes. Az előítélet-mentesség – azaz az egyházi, a világnézeti és nemzeti kötelekektől független szabad gondolkodás lehetősége – általánosan elismert előfeltétele a tudományok eredményes művelésének. Az európai határokon átívelő *res publica literaria*, a tudósok összetartozása az európai kultúrkör fontos értéke. Az első világháború kitörése és lefolyása többek között azért olyan tragikus, mert végérvényesen szétszakította ezt az egyébként is csak illuzórikus elgondolást. A tudósok és az egyetemi emberek közül sokakat magával ragadott a nacionalizmus és ezzel egy másik ideál, a tudomány művelésének eredeti semleges a szakszerűség hitén nyugvó elgondolása is súlyos csorbát szenvedett.⁶⁸⁰

Az első világháború korszakhatárt jelent az európai történelemben, a háború kitörésével véget ért a hosszú 19. század. A háborúnak az egyetemek életére gyakorolt hatása *sokösszetevős folyamat*, ennek legfontosabb elemei, a fontossági sorrendet mellőzve, a következők. A háború alapvetően zavart okoz az egyetemi életben, felbomlik minden korábbi egyensúly. A legfontosabb az ország megmentése lesz és az egyetemi oktatás kérdései másodlagosak. A vezető egyetemi oktatók véleménye és megnyilatkozásai – társadalmi elismertségükből adódóan – egyfajta szeizmográfként jelzik az adott társadalmi viszonyok összetettségét. Természetesen nagy különbségek vannak az egyes országok között, más a helyzet ott, ahol az ország hadszíntérré változik (Olaszország, Franciaország, Osztrák–Magyar Monarchia egyes részei), más ahol forradalom tör ki (Oroszország) és Nagy-Britannia, amelyik ország területén nincsenek harcok. Ennek hatása lesz a diákéletre: Németországban mentális és gyakorlati militarizálódás kezdődik, Nagy-Britanniában viszont az egyetemi sport kap paramilitáris jelleget, mert a diákokat nem közvetlenül készíti fel a katonai életre, hanem csak motiválja őket, hogy jelentkezzenek önkéntesnek és testileg felkészíti őket a várható nehézségekre. Németországban a professzorok veszítettek a háború során társadalmi elismertségükből, mert a bátor, önfeláldozó diákok mögé sorolta őket a közvélemény. Egy új törésvonal jelenik meg a társadalomban, amelyik a frontharcosok és az otthon maradtak között húzódik. A francia professzoroknak viszont sikerült magukat olyan helyzetbe hozni, hogy az erkölcsiség őrzőinek tekintették őket. Háborús viszonyok között megváltozik a tudományos tevékenység

680 Hammerstein, Notker (2004): *Universitäten und Kriege im 20. Jahrhundert*. In: Geschichte der Universität in Europa (1800–1945) III. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 516–518. o.

jellege, hiszen a katonai vonatkozások előtérbe kerülnek. Ez óhatatlanul magával hozza a titkosítás miatt a tudósok nemzetközi kommunikációs lehetőségeinek elsovadását, a tudományos haladáshoz szükséges dialógus ellehetetlenülését. A diákok részéről a tanulmányok megszakítása a katonai kiképzés, a harctéri bevetés teremt különleges élethelyzetet. A népek közötti barátság és együttműködés helyett a féktelen gyűlölet uralja az érintett országokat. A megosztottságot fokozza, ha idegen hatalmak szállják meg az országot, ahogy ez Varsóban történt, a professzori kar egy része behódolt az oroszoknak, másik része a németeknek, harmadik része igyekezett a lengyel érdekeket képviselni. A professzori kar megosztottságát az is fokozza, hogy a katonai vagy más szempontból fontos fejlesztések és az azokon dolgozó tudósok kiemelt helyzetbe kerültek, mások semmi lehetőséget nem kaptak, vagy egyáltalán nem tudtak működni az eszközök és a felszerelés hiánya miatt. A háborús helyzet megnehezítette a diákok külföldi tanulását. Előfordult, hogy a háborús helyzet miatt a korábbi diákok, hirtelen ellenségnek számítottak és ezért internálótáborokba különítették el őket, attól félve, hogy információt adnak át hazájuknak.⁶⁸¹ Az első világháború előtt nagyon sok orosz diák tanult Németországban, Königsbergben az orvostanhallgatók 35,7%-a orosz.⁶⁸² 1915-re a külföldi hallgatók száma a kedvelt Berlinben kétharmad résszel csökkent. A külföldi hallgatókkal szembeni bánásmód is sajátos Németországban: a természettudományoktól és az orvostudományoktól eltiltják az ellenséges országból származó diákokat, de társadalomtudományokat tanulhatnak, mert úgy vélik, a német kulturális értékek terjesztése majd szimpátiát vált ki külföldön és ezt értékes propagandalehetőségnek tartják. A háborús helyzet különleges hozadéka a tanárok és diákok közötti szerepcseré, a hadszíntereket megjárt – altiszti vagy tiszt rendfokozatot szerzett diákok – társadalmi elismertsége nagyobb, mint az otthon maradt, lényegében a diákok védelmét élvező oktatóké.⁶⁸³ Mindez az oktatási módszerek megváltoztatását is igényli, a hagyományos frontális oktatás átalakításra vár. Az egyetemi peregrináció felvet egy másik problémát is, ez az egyetemi beiratkozás előfeltételeinek tisztázási igénye. Korábban az új diákok felvétele a rektor vagy egy egyetemi bizottság feladata. 1918 után egyre sürgetőbbé válik az immatrikulációs feltételek egységesítése. Az oktatás és kutatás prioritásai is átrendeződnek: Németországban és Oroszországban is előtérbe kerül a katonáorvosok képzése – egy időre mindkét helyen rövidítik a képzési időt. A háborús sérülések gyógyítása miatt fejlődik az ortopédia. A nyelvészetben kezdenek török és bolgár nyelvet tanítani.

Az egyetemi élet militarizálódása önmagában is összetett történet és országonként eltérő formában érvényesül. Német körülmények között ennek első és sokakat érintő tünete az önkéntes katonai szolgálatra jelentkezés. Ez vonzó volt az egyetemisták számára, mert a katonai szolgálat ideje lerövidült a kötelező három év helyett egy évre. Az első hat hónap letelte után az önkéntest tizedessé, a kilencedig hónap után tiszthelyetessé és az egy éves szolgálat végén tartalékos tisztté léptették elő. Ez utóbbi mozzanat

681 Az első világháború idején még előfordul, hogy az internálótáborokba került diákokhoz kimennek korábbi professzoraik és lehetővé teszik számukra tanulmányaik folytatását. A göttingeni egyetemi könyvtár és a heidelbergi egyetem könyvtára is kölcsönzőhelyet tart fenn az internáltak táborában.

682 Siebe, Daniela (2006): „*Nattern am Busen der Alma Mater*” In: Kollegen – Kommilitonen – Kämpfer. Europäische Universitäten im Ersten Weltkrieg. Maurer, Trude (Hg.) Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 44. o.

683 Maurer, Trude (2006): *Aspekte eines lange vernachlässigten Forschungsthemas*. In: Kollegen – Kommilitonen – Kämpfer. Europäische Universitäten im Ersten Weltkrieg. Maurer, Trude (Hg.) Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 23. o.

annyira fontos volt, hogy egy időben a névjegykártyán még a polgári foglalkozás előtt feltüntették a tisztí rendfokozatot. A tisztí rang sok esetben jelentett bizonyos állások elnyerésére is. Az önkéntesség további előnye, hogy a „takarékos németek”, az önkénteseknek megengedték, hogy otthon lakjanak, nappal a laktanyában megkapták a kiképzést és este hazamentek a családjukhoz vagy a saját szállásukra. Értelemszerűen ezt a lehetőséget – az egyéves szolgálat alatt a fenntartás költségeinek fedezését – csak a tehetősebb szülők fiai vállalhatták.⁶⁸⁴

Az egyetemi élet militarizálódásának további jól kutatható területe az egyetemi szóhasználatban bekövetkezett változások feltérképezése. Kezdenek ilyen kifejezések megjelenni a dokumentumokban, mint: *a szellemiség fegyverei, a tudósok serege, a tudományos segéderők bevetése, a szellemi küzdőtér, a békehadserg felvonulása* stb. A német (porosz) hagyományok továbbéléseként már 1910-ben azt sugallták a népnek, hogy a kultúra legmegbízhatóbb hordozói a katonák. A klasszika-filológus *Ulrich von Wilamowitz* (1848–1931) professzor magyarázata szerint

„a katonai szolgálat a közoktatás koronája, igazi népi egyetem, a hadnagyok pedig a népoktatás professzorai.”⁶⁸⁵

1914-ben a német egyetemi oktatók kijelentik, hogy a német nép, amelyhez mindannyian tartoznak, egységesen kiáll az ellenséggel és ennek élén Angliával szemben. Angol és francia részről sem maradt el a válasz: 1915-ben egy párizsi tudományos konferenciáról kizárták a német résztvevőket, az angol kémiai társaság törölte tagjai sorából a németeket. Néhány tekintélyes személy még megpróbálta enyhíteni a kialakult veszélyes helyzetet, *Max Planck* megakadályozta az angol tudósok kizárását a berlini akadémiáról, cserébe az angolok sem zárják ki a németeket a brit akadémiáról és a Royal Society-ből. Belgium németek által történt elfoglalása, azaz a belga semlegesítés semmibevevése, minden oldalon súlyosbítja és a továbbiakban lehetetlenné teszi a tudósok egymás közötti szolidaritásának kinyilvánítását. Egyes tudósok hazafias érzelmektől vezetettve különleges teljesítményre képesek, különösen a kémia, a repülőgépgyártás és a fizika terén. A zsidó származású, német patrióta, vegyész *Fritz Haber* (1868–1934) a Vilmos Császár Társaság igazgatója, megoldja a salétromszállítmányok bojkottja miatti nehézséget az ammónia előállításának felfedezésével.⁶⁸⁶ A gázháborúban való részvétele viszont nemzetközi szinten is megkérdőjelezte korábban egyértelmű tekintélyét.

A berlini egyetemen 1914. augusztus elsején a háború kitörésekor a diákok nagy lelkesedéssel indultak harcolni. *Adolf Deißmann* teológus szerint

„ Minden háborús szemeszter [...] megnyert szemeszter.”⁶⁸⁷

684 Maurer, Trude (2006): *Universitas militans*. In: *Kollegen – Kommilitonen – Kämpfer. Europäische Universitäten im Ersten Weltkrieg*. Maurer, Trude (Hg.) Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 59–60. o.

685 Uo. 72. o.

686 Thom, I. – Weining K. (Hrsg.) (2010): *Mittendrin. Eine Universität macht Geschichte. Eine Ausstellung anlässlich des 200-jährigen Jubiläums der Humboldt-Universität zu Berlin*. Akademie Verlag, Berlin. 208. o.

687 Thom, I. – Weining K. (Hrsg.) (2010): *Mittendrin. Eine Universität macht Geschichte. Eine Ausstellung anlässlich des 200-jährigen Jubiläums der Humboldt-Universität zu Berlin*. Akademie Verlag, Berlin. 68. o.

A fizikus *Max Planck* – akkoriban éppen az egyetem rektora – hazafias kötelességeik teljesítésére buzdítja a fiatalokat. A véleményformáló tudósok – köztük Max Weber is – úgy vélik, hogy a társadalomban vérfrissítésre van szükség, a fiatalokat oda kell engedni a kormányruhdhoz, a fiúkat buzdítják az apák elleni lázadásra, a réginek az újjal való felváltását szorgalmazzák. Ez az alaphangulat hozzájárul ahhoz, hogy az ifjúság kezdetben lelkesen üdvözli a háborút. A művelt középosztály fiai fegyvert ragadnak és lelkesen indulnak a frontra. Henry de Montherlant arról számol be, hogy „szeretem az életet a fronton, fűrödni az elemi erőkben, az értelem és a szív megsemmisítését”⁶⁸⁸ Fritz von Unger író tisztítóútnak nevezte a háborút. Hasonlóan vélekednek a front másik oldalán, egy olasz költő szerint a háború „A legpompásabb értékek diadalának órája – az Ifjúság Órája.”⁶⁸⁹ 1917. február 1-jén a germanista *Gustav Roethe* professzor a következő bejelentés miatt nem tartja meg előadását „Nagyon izgatott vagyok, de elárulhatom Önöknek, hogy most jelentették be a feltétel nélküli tengeralattjáró-harc kezdetét.”⁶⁹⁰ 1917-re azonban változott a hangulat, ahogy a háborús küzdelem elhúzódott és súlyos áldozatokkal járt, a kiábrándult ifjúság undorral és egyre növekvő haraggal fordult a politika és a politikusok felé. A lövészárkok mindkét oldalán fordulat következett be, a katonák egyre többet beszéltek arról, hogy le kell számolni a bűnös politikusokkal. A háború az egyetemekre nézve is súlyos áldozatokkal járt, 1918 végéig a berlini egyetem 997 hallgatója, 57 oktatója és ismeretlen számú alkalmazottja esett el a harcokban.

1918-ban a háborús események sorra végett vetettek a nagy Monarchiáknak: 1918. november 9-én lemondatták II. Vilmos császárt, hogy létrejöhessen a Német Köztársaság; november 12-én lemondott az utolsó Habsburg császár, Károly is, véget vetve a Monarchiának. Ugyanezen év július 16-án névtelen sírba temették a Romanovokat. 1918 végére a török szultán hatalma is véget ért és 1922-ben kiáltják ki a Török Köztársaságot. 1918-ban három olyan birodalmi monarchia szűnt meg, amelyek az ancien régime hárompólusú szisztémájának meghatározó elemei voltak.

Az első világháború előtti időszakban a német egyetemek vezető szerepét mindenütt elismerik. „A heidelbergi és tübingeni egyetemhez hasonlítva a Harvard és a Yale inkább úriemberek klubjának tűnt, ahol a hallgatók több figyelmet fordítottak a futballra, mint a fizikára.”⁶⁹¹

Az egyetemi világra a következő mentális terhet a versailles-i szerződés jelentette, amit a vesztes felek egyértelműen igazságtalannak és túlzónak tartottak. A következő események a tudósok kapcsolatát is érintették, 1918-ban Londonban húsz évre kizárták a német tudósokat az általuk szervezett nemzetközi konferenciákról. A németek számára ez akkor egy még nem sejtett másik súlyos veszteséggel is járt, ugyanis ez a korábban a tudományban és a publikációk terén vezető szerepet betöltő német nyelv elszigetelődését és későbbi háttérbe szorulásának kezdetét jelentette. Az első világháború után a németek korábbi vezető szerepükből kisebbségbe kerültek. Így történt ez például 1920 után Czernowitzben, ahol a román hatóságok elbocsátották a német nyelvű tanárokat,

688 Idézte In: Johnson, Paul (2016): *A modern kor. A 20. század igazi arca*. XX. Század Intézet, Budapest 24. o.

689 Uo. 25. o.

690 Thom, I. – Weining K. (Hrsg.) (2010): *Mittendrin. Eine Universität macht Geschichte. Eine Ausstellung anlässlich des 200-jährigen Jubiläums der Humboldt-Universität zu Berlin*. Akademie Verlag, Berlin. 68. o

691 Ferguson, Niall (2016): *A világ háborúja. A gyűlölet évszázadának története*. Scolar, Budapest, 235. o.

az itteni egykor híres egyetem szinte teljesen leépült.⁶⁹² A románok és a németek viszont egy dologban megegyeztek, mégpedig a zsidók iránti megvetésben. Czernowitzben a román és német diákok találkozása gyakran járt együtt verekedéssel, kivéve akkor, ha egy zsidó megjelenése kötötte le a figyelmüket, mert akkor közös erővel ő ellene fordultak.⁶⁹³

Az egyetemi életben a diákok létszáma a háború után valamelyest nőtt, de a világválság hatására újra stagnálni kezdett, a korábbi 19. századi felívelő időszak már nem tért vissza, így a professzorok közül sokan a régi állapotok visszatérését tartották volna kívánatosnak. A sok irodalmi forrásból ismert német körülményeket, ezúttal az egyetemi életre koncentrálva a freiburgi egyetem példáján mutatom be.

Freiburg egyetemén is sok diák jelentkezett önkéntesnek a háborúba, abban a reményben, hogy hamarosan győztesként térnek vissza. A kijózanodás nem azonnal következett be, a nacionalista gondolkodásban súlyos törést okozott a vereség. A háború végére az egyetemnek 556 áldozata lett, ráadásul egy légítámadás során 1917-ben bombatalálat érte az orvoskar anatómiai intézetét is.⁶⁹⁴

Philipp Witkop (1880–1942) mintegy 20 000, diákok által a háború idején írt levél tartalomelemzését gyézte el. A levelekben három fő motívum különíthető el

1. a harc, a háború és a hősi halál vállalásának dicsőítése,
2. sajnálkozás és aggodás a családtagokért, különösen az édesanyáért,
3. a harcok során a véletlen szerepének tudatosulása.⁶⁹⁵

A háborús helyzet a freiburgi egyetemen is érezte a hatását, az előadótermek fűtetlenek maradtak, az élelmiszerellátás akadozott. 1920-ban kénytelenek menzát létesíteni az ellátás biztosítására, amit apácák üzemeltetnek. Később a náci uralom alatt 1933 és 1945 között tiltották az apácákat ettől a tevékenységtől. A diákok önszegélyző egyleteket alapítanak, hitelt, tüzelőanyagot és élelmiszereket adnak egymásnak önköltségi áron. Ezen az egyetemen a náci hatalomátvétel már 1932-ben megtörtént, a korábbi még csak nemrégiben megválasztott rektor *Wilhelm von Möllendorff* lemondott és átadta hivatalát a filozófus *Martin Heideggernek*, aki belépett a náci pártba és nyilvános beszédben is támogatta a nemzetiszocialista rendszert.⁶⁹⁶ A freiburgi egyetem működésével kapcsolatban kellően dokumentáltak az ún. hétköznapi fasizmus történései. Ilyen a rasszista tanok oktatása, a nácik által károsnak ítélt könyvek elégetése, a náci pártnak való feltétlen engedelmesség és alárendelődés, a diákok mindenféle munkaszolgálatra vezénylése, a zsidók eltávolítása az egyetemről. A háború idején katonai kutatásokat is folytattak ezen az egyetemen: repülőorvosi vizsgálatok részeként kísérleti kamrában tesztelték a nagy magasságok hatását az emberi szervezetre, ennek során több kísérleti személy életét vesztette. Ugyanitt a háború alatt 1 500–3 000 kényszermunkás dolgozott óvóhelyek építésén,

692 Uo. 169. o

693 Uo. 174. o

694 Speck, Dieter (2006): *Eine Universität für Freiburg*. Rombach Verlag, Freiburg/Berlin 147. o.

695 Speck, Dieter (2006): *Eine Universität für Freiburg*. Rombach Verlag, Freiburg/Berlin 148–149. o.

696 Heidegger náci időszakban vallott nézeteiről és tetteiről ő maga sohasem nyilatkozott, illetve német körökben sem egyértelmű ennek megítélése. In: Speck, Dieter (2006): *Eine Universität für Freiburg*. Rombach Verlag, Freiburg/Berlin 151. o

ahová ők bombázáskor nem mehettek be, viszont orvosi kísérletek alanyai voltak, közülük többeket sterilizáltak. A buchenwaldi koncentrációs tábor második orvosa – magas rangú SS-tisztként – az egyetemen doktorált szénkolloidok inhalálásának hatásáról a tuberkulózisra témában. Az ő doktori címét később visszavonták, mert bebizonyosodott, hogy a disszertációját két fogoly írta, az orvost pedig a szövetségesek halálra ítélték, mert 60 embernek adott halálos injekciót.⁶⁹⁷

Visszatérve az első világháború eseményeihez, **Magyarországon** az érettségizett fiatalokat egyéves katonai szolgálatra hívták be és katonai képzésben részesültek, amelynek eredményes elvégzése után tiszthelyettesi vagy tisztii rendfokozatot és beosztást kaptak. 1915-re már érezhető volt az országban a háború okozta tragédiák előszele. Már nemcsak a hadba vonultak és azok családja, hanem a hadirokkantak is segítségre szorultak. A rokkanttá vált katonatisztek és tisztjelöltek esetében engedélyezték, hogy érettségi bizonyítvány és felvételi vizsga nélkül beiratkozzanak a tudományegyetemre, a műegyetemre és más felsőoktatási intézménybe. Az viszont feltétel volt, hogy előtte elvégezzenek egy tanfolyamot valamelyik katonai intézményben, vagy a nyilvános középiskola VIII. osztályának elvégzéséről bizonyítványuk legyen.

Nagy-Britannia a 20. században is kitartott a maga liberális egyetemi koncepciója mellett. Oxford és Cambridge megmaradt saját hagyományai mellett, az újonnan alakult városi red-brick egyetemek igyekeztek nyitni a középosztály felé. Anglia a század elejére a természettudományokban, az orvostudományban és a gyakorlati fizikában vezető szerepet tölt be. Ez viszont nem annyira az egyetemeknek, sokkal inkább az ipar közvetlen támogatásának köszönhető. Skócia helyzete valamennyire más, itt mindig is erős hagyományai voltak az utilitarista gondolkodásnak. Az orvostudományban és a hajóépítésben történt jelentős fejlődés, ez tette egyébként vonzóvá a skót egyetemeket a külföldiek számára. Az első világháború kitérőse sokszerűen hatott az országra, nem csak a készletek elégtelensége, a technikai lemaradás, hanem a tudományosság alacsony színvonala is nyugtalanítóan hatott az angolokra. A helyzet megoldására sorra alakulnak különféle bizottságok és más testületek, de hiányzik köztük a koordináció, így nagy eredmények nem születnek. A két háború közötti időben nem az egyetemek voltak a brit közgondolkodás középpontjában, így azok stagnáltak. A diákok számát tekintve is sajátosak a körülmények 10 000 főre 8 egyetemi hallgató jut, ugyanez a szám a „szegényebb” skótoknál 21 fő. 1919-ben létrejön az University Grants Committee, de ez nem tudja felvállalni a modernizációt, hanem a liberális hagyományok megőrzését szorgalmazza.

Sonja Levsen 2006-ban publikált könyvében összeveti egy tradicionális német egyetem Tübingen és Cambridge diákjainak a militarizálódással szembeni attitűdjeit. Ennek során arra a megállapításra jut, hogy a német viszonyokat a legerőteljesebben a diákpárbajozás szokását fenntartó korporációkban az autoritás és alárendelődés elfogadottsága befolyásolta, angol viszonylatban az elitizmus, a tutori szisztéma, a jó fizikai kondíció fontossága és a sportteljesítményben a team-munka szerepének a felismerése meghatározó tényező. A német diákokban a franciák iránti ellenérzés, az angoloknál pedig a burok elleni küzdelem vált ki nacionalista érzelmeket. Hasonlóság a két egyetem között, hogy a diákok mintegy 70%-át érintették a háborús viszonyok és minden negyedik diák életét veszítette az első világháborús harcokban. A háború következményeit eltérően élik meg a győztes angol és a vesztes németek. Utóbbiak életében krízishelyzet áll elő, bizonytalansággal, nélkülözéssel, a gazdaság visszaesésével diplomás

697 Speck, Dieter (2006): *Eine Universität für Freiburg*. Rombach Verlag, Freiburg/Berlin 155–156. o.

munkanélküliséggel. Mindez radikalizálódáshoz és az eleve meglevő antiszemita ellenségkép felerősödéséhez vezetett.⁶⁹⁸

Az Egyesült Királyság első világháborús veszteségei 702 410 főt tettek ki⁶⁹⁹, ez nagyjából ugyanannyi áldozat, mint Olaszországé, ahol a háború után dinamikus fejlődés vette kezdetét. Ez a háború azonban megrendítette a brit uralkodó osztály önbizalmát. A közvéleményben eluralkodott az a nézet, hogy különösen súlyos veszteség érte Oxford, Cambridge és a magán középiskolák végzőseit. Ebből táplálkozott az elveszett nemzedék mítosza, amit számos háborús költő – Wilfred Owen, Edmund Blunden – és mások tartottak életben. Az 1920-as évek prózairodalmát olyan művek képviselik, mint Blunden A háború suttogása, vagy Aldington Egy hős halála című írása.

Az első világháború történései megosztották az angol társadalmat a munkásság körében kevésbé volt érzékelhető az elveszett nemzedék gondolatának megjelenése. Az anglikán egyháznak is sok gondja volt a háború megítélésével, a hazafiassága bizonytalan volt a harctéri lelkesítő szolgálat terén, legalábbis katolikus megítélés szerint. Érdekes történet Conrad Noel thaxtedi vikárius esete, aki nem volt hajlandó kitérni templomára a brit lobogót, mert a háborút és a Brit birodalmat kizsákmányolónak tartotta, helyette vörös zászlót tűzött ki, de bibliai indokkal, mely így hangzott: „Ő egy vérből teremté az összes nemzetséget”. Vasárnaponként viszont jobboldali egyetemistákból álló különítmények jöttek Cambridge-ből, hogy letépjék ezt a zászlót.⁷⁰⁰

1939-ben a II. világháború kitörése újra igen rossz helyzetben találta Angliát, még mindig kevés a képzett műszaki szakember. Az alaphelyzetben nem lehetett gyorsan változtatni, így újra döntési jogkörrel rendelkező bizottságokra hárultak a feladatok, amelyek értelemszerűen ad-hoc jellegű döntéseket hoztak. A háborús helyzet kedvezett egyes iparágaknak, a fegyvergyártás mellett, leginkább a gépjármű és a repülőgépgyártás fejlődik. A harci cselekményekben elért sikerek megnövelték a katonák és az őket segítő műszaki szakemberek tekintélyét. Az egyetemek a maguk módján igyekeztek segíteni az ország gondjain, befogadták a Londonból menekülni kényszerült intézményeket, jegyzéket készítettek a természettudományi képzettségű szakemberekről. Volt egy másik probléma is, ez a szakirodalom hiányát jelentette, ugyanis a korábban említett problémák miatt most már nem jutottak hozzá a német szakirodalomhoz. Ezen úgy próbáltak segíteni, hogy Svédországból és Portugáliából szereztek be német könyveket a követségeken keresztül. Talán ennek köszönhető, hogy a portugál fasiszta *Antonio de Oliveira Salazar* a háború ideje alatt díszdoktori címet kapott Oxfordban.⁷⁰¹ A tudomány és az egyetemek háborús szerepéről sokat polemizálnak a folyóiratokban. Némelyek szerint az angol egyetemek a maguk jellemformáló hagyományaival az európai gondolatszabadság utolsó bástyái. Mások úgy vélik a háborút nem annyira a katonai erő, hanem a tudomány fogja eldönteni

„a háborút meg lehet nyerni a csatamezőn, de a laboratóriumban el lehet veszíteni”.⁷⁰²

698 Levsen, Sonja (2006): *Elite, Männlichkeit und Krieg. Tübinger und Cambridger Studenten 1900–1929*. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen

699 Johnson, Paul (2016): *A modern kor. A 20. század igazi arca*. XX. Század Intézet, Budapest, 182. o.

700 Uo. 184–185. o.

701 Hammerstein, Notker (2004): *Universitäten und Kriege im 20. Jahrhundert*. In: *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945) III*. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 525. o.

702 Idézve uo. 525. o.

Sok tudóst behívtak katonai szolgálatra vagy az államigazgatásba így a kutatóhelyek szakember hiánnyal küszködtek. További gondot jelentett a katonai szempontból indokolt szigorú titoktartás, ez lehetetlenné tett mindenféle véleménycserét, amire a tudományos életben feltétlenül szükség van. Az angoloknak lehetőségük lett volna a Németországból emigrált tudósok tartós befogadására, de ez az angolok elzárkózása miatt ez csak néhány esetben volt sikeres. Az emigráltak többsége tovább ment és az Egyesült Államokban igyekezett boldogulni. Ennek ellenére jelentős angol felfedezések születtek a tengeri hadviselésben, a légi harc technikájában, és a nehéz klímaviszonyok közötti harcászatonban. 1944-ben döntés született a közoktatás új rendjéről (Education Act) amelyik hosszú időre meghatározta a fejlődés menetét.⁷⁰³ 1945-ben kormányzati kezdeményezés történt az egyetemek modernizálására, de az angol rektori konferencia ezt az autonómia csorbításának tekintette és elutasította, arról mindenesetre megegyezés született, hogy a hallgatói létszámot a duplájára emelik.

Franciaország a sok reform ellenére megmaradt a maga sajátos felsőoktatása mellett. A vidéki egyetemek színvonala és elismertsége ugyan emelkedett, de Párizs abszolút főlénye még jó ideig töretlen maradt. Az elitképzés helye továbbra is a jogi és az orvosi kar, valamint a szigorú felvételi versenyvizsgálával szelektáló grandes écoles-ok. A cél továbbra is specialisták képzése, ezért az új ismereteket célzottan és szelektálva kell átadni, ezt pedig a legjobban a szakfőiskolák tudják megtenni és nem az egyetemi karok. Az 1870/71-es németektől elszenvedett katonai vereség hatására növelték a francia diákok számát és a német modell tanulságai alapján korszerűsítették az oktatást. Az I. világháborúban elért katonai győzelmet az 1880/90-ben tett változtatásoknak tulajdonítják. A világgazdasági válság megnehezítette a további lépéseket. 1936-ban Franciaország Németország kutatására fordított költségeinek csak egyötödével rendelkezett.⁷⁰⁴ Ráadásul az ipar sem aktivizálta magát a kutatások támogatásában, inkább kész szabadalmakat igyekeztek átvenni. Sajátos helyzet alakult ki az első világháborúban a németek által megszállt területeken, ez történt például Lille egyetemén 1914 és 1918 között. Az 1465 napig tartó megszállás súlyos megpróbáltatást jelentett a hadszíntér közvetlen közelében fekvő városnak. A lakosságban bántatlanságot ígérő németek kezdetben csak az órák német időszámításra való átállítását követelték, de később 5 millió frank kauciót, a motorkerékpárok és a kerékpárok, a fémeszközök sőt még a matracok és párnák beszolgáltatását is elvárták. A városban maradt professzorok ugyan taníthatták a megmaradt diákokat – az 1 402 főből kezdetben a 71-et – de igen nehéz körülmények között, a tantermeket és laboratóriumokat elvetették, a botanikus kertet felásták és kábeleket fektettek le a növények alatt, nem volt tüzelő, az oktatást a rektori irodához tartozó helyiségekben végezték. A várost egyébként angol csapatok szabadították fel, így a város lakossága megismerkedhetett egy másik hadsereg katonáinak viselt dolgaival is. Nem véletlen, hogy a háború végét úgy könyvelték el, mint a görög-latin civilizáció győzelmét a barbár németek felett.⁷⁰⁵

Sok francia tudós került az Egyesült Államokba és ott fejtette ki tevékenységét. A II. világháború előtt ugyan voltak próbálkozások az egyetemi karokon a kutatás és az ipar

703 Gosden, P.H.J.H. (1976): *Education in the Second World War. A Study in Policy and Administration*. London. 16. o

704 Hammerstein, Notker (2004): *Universitäten und Kriege im 20. Jahrhundert*. In: *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945) III*. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 528. o.

705 Condette, Jean-Francois (2006): *„In deutscher Hand“*. *Die Universität Lille unter deutscher Besatzung*. In: Maurer, Trude (Hg.) (2006): *Kollegen – Kommilitonen – Kämpfer. Europäische Universitäten im Ersten Weltkrieg*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart 118–125. o.

kapcsolatának erősítésére, de az egyetemek féltették a függetlenségüket, ezért ez a folyamat elakadt. Az ország viszont nagyon felkészületlenül került be a háborúba. 1938-ban az alkalmazott tudományok és a háborús szempontból fontos kutatás összefogására egy központi szervezetet hoznak létre. A biológiai, orvosbiológiai, bakteriológiai kutatásokat továbbra is egyetemen kívüli intézmények végzik. A német megszállást és Párizs elfoglalását óriási tragédiaként éli meg a francia nép és egész Európa.

Oroszország első világháborús helyzete egyetemtörténeti szempontból különleges, mert az ország jelentős része nem vált hadszíntérré és a háborús időszak lényegében egybeesett az egyetemi élet átalakításának igényével, ami részben meg is történt. A változások – a földrajzi elhelyezkedéstől és más hatásoktól függően – egyetemenként eltérőek. Ennek egy példája a moszkvai egyetemen bekövetkezett változások megismerése.

1. A MOSZKVAI EGYETEM AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN

A moszkvai egyetem életét jelentősen átalakították az első világháború körüli történések. Érdekes módon nem annyira a hadszíntér direkt történései, amelyekről a sors akkor megkímélte a várost, hanem a köztes események okoztak nagyobb gondot. Ezek kezdete pedig a háború kitörésénél korábbi, ugyanis az 1905-ös orosz események (felkelések, orosz-japán háború, a cári hatalom megingása) már sokféle következménnyel járt. A moszkvai egyetemi légkör sajátossága, hogy a professzorok egy része már az 1890-es évektől szolidaritást vállalt a diákokkal. 1905 után a liberális professzorok szerepet vállaltak a kadetek pártjában. Közülük négy jogász civil engedetlenségi mozgalmat kezdeményezett, amikor a дума feloszlata került szóba, ezért rövid időre börtönbe is kerültek. 1908 és 1910 között *Alekszander Svarc* a népoktatási miniszter, aki egy eredménytelen konzervatív reformot kezdeményezett és a politika egyetemtől való teljes távoltartását szorgalmazta. Az ő utódja *Lev A. Kasso* korábbi besszarábiai kormányzó, Berlinben doktorált jogász professzor lett. 1910 novemberében *Lev Tolsztoj* halála miatt háromnapos gyászt hirdettek, amit a diákok követeléseik megfogalmazására kívántak felhasználni, de a miniszter arra kérte az egyetem szenátusát, hogy ne engedélyezze a gyűlést. A szenátus *Alekszander A. Manujlovnak*, az egyetem rektorának és a kadet központi vezetőség elnökének hatására nem tett ennek a kérésnek eleget. A döntéshez valószínűleg köze volt annak a ténynek, hogy Kasso és Manujlov mindketten jogászprofesszorok voltak, de egymásnak ellentmondó nézeteket képviseltek. A miniszter Kasso 1911 januárjában minden diákgyűlést betiltott az egyetemen, amit a szenátus durva beavatkozásként értékelt. A miniszter pedig a szenátus tájékoztatása nélkül rendőri alakulatokat küldött az egyetemre. Ennek hatására Manujlov rektor és a helyettesei is lemondtak tisztségükről. A miniszter mindegyiküket felmentette professzori állásából is. A konfliktus ezzel tovább élesedett, aminek hatására 130 oktató, azaz a tanárok egyharmada távozott az egyetemről. A dumában a jobboldali politikusok körében a kadetprofesszorokat okolták az egyetemi válság kirobbantásáért. Talán a filozófus és jogászprofesszor herceg *Jevgenij Trubeckoj* véleménye mérvadó ebben az ügyben, aki úgy bal, mint jobboldalról a kultúrát fenyegető veszélyt látott a válságban.⁷⁰⁶ Az eltávozott professzorok és privátdocensek

706 Andreev, Andrej J. (2006): *Die gespaltene Universität. Die Moskauer Gelehrter 1911–1917*. Maurer, Trude (Hg.) (2006): *Kollegen – Kommilitonen – Kämpfer. Europäische Universitäten im Ersten Weltkrieg*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart 165. o.

nagyrészt a moszkvai magánegyetemen a Szanjavszkij népiegyetemen helyezkedtek el, illetve a természettudományokkal foglalkozók a szabad akadémiaiaként formálódó Ledencov-társaságban vállaltak feladatokat. Utóbbiit gyárosok támogatták, közvetlenül hasznosítható kutatások támogatására. A nehéz helyzetbe került Kasso miniszter Németországban próbálkozott tudományos képzettségű szakemberek meghívásával, a szervezést ugyan elkezdte, de ez nem járt eredménnyel.

Az 1914-ben kitört háború ilyen bonyolult viszonyok között érte Oroszországot. Magának a háborúnak a moszkvai egyetemre gyakorolt hatásának a bemutatása a legcélszerűbb éves sorrendben, mert közben folyamatos változások történtek.

Az 1914-es év alapvetően a patriotizmus jegyében telik. A korábban csodált németek hirtelen az oroszok és a szlávok esküdt ellenségeként tűnnek fel

„Előttünk mindig a jó Németország, Kant, Schiller és Goethe szellemisége lebegett és nem ismertük az új Németországot Vilmos császár és Krupp fegyvergyáros világát”⁷⁰⁷

Az egyetem szenátusa hamarosan megfosztja díszdoktori tisztétől a pszichológus *Wilhelm Wundt*ot és más tudósokat is. A tudományos körök minden kapcsolatot megszakítanak a németekkel, a tudósokat arra ösztönzik, hogy működjenek szorosabban együtt az új szövetségesekkel, az angolokkal. Az egyetem szenátusa támogatásáról biztosítja a szerb hadsereget, sőt az egyik előadóteremben még Husz János mellszobrát is elhelyezik a szláv összetartozás jeleként.

1915-ben gróf *Pavel Ignatyev*, az új népoktatási miniszter egy koncepcióval áll elő az egyetemi élet szabályozására vonatkozóan, de a háború miatt ez nem tud kibontakozni. Az egyetem új rektora *Matvej K. Lubavszkij* professzor lesz. A hadsereg sorozatos veresége miatt az egész egyetemen úrrá lesz a pesszimizmus. A németellenesség fokozódik. A filozófus *Lev M. Lopatyin* professzor úgy véli

„minden, amivel a vallás sok évszázadon keresztül igyekezett a barbár háborúskodást megfékezni most odaveszett, nincs önmagától eredendően jó emberiség és ilyen nem is lehet”⁷⁰⁸

Közben az egyetemet kezdik igénybe venni haditechnikai célokra: a vegyi laboratóriumban – mérges gázokkal kísérleteznek, a fizikai intézetben – a lövedékek kaliberének hatásával és precíziós műszerek készítésével foglalkoznak, a mechanikai laborban – a repülőbombák ballisztikus célba juttatása a téma, a bakteriológusok pedig tífusz, kolera és himlő elleni védőoltásokat állítanak elő.

1916-ban, a háború harmadik évében nem értik, hogy miért nem győz az orosz haderő, az okot a cár köré összegyűlt „Raszputyin-féle” hatásoknak tulajdonítják.

1917-ben a korábban felmentett rektor *Alekszandr A. Manujlov* lesz a miniszter. Első rendelkezései között ott van a Kasso által vidéki egyetemokról behívott oktatók felmentése, akiknek három napon belül el kell hagyniuk az egyemet – köztük sok jó nevű tudós is van. Az 1911-ben az egyetemet elhagyók egy részét – 17 professzort és több privátdocentet – pedig visszahelyezik, akik azonban tudomány helyett inkább politikával foglalkoznak.

Kazany 1804-ben alapított egyeteme 1904-ben ünnepelte volna alapításának 100. évfordulóját, de erre az orosz-japán háború miatt nem kerülhetett sor, ezért 10 évvel

707 Idézte uo. 172. o.

708 Idézte uo. 172. o.

későbbre halasztották az ünnepséget. Sajnos akkor az első világháború tört ki, így Kazanyának nem volt szerencséje a jubileumokkal.⁷⁰⁹ Ez az egyetem, ahol többek között *Vlagyimír Uljanov* jogot tanult, nagyon élénk diákmozgalmi hagyományokkal rendelkezett. A teljes karú egyetem orvosi, jogi, fizikai-matematikai és történeti-filozófiai karokból áll. Az első világháború idején a zsidóellenesség színhelye. Ennek a háttérben pedig az állt, hogy mivel zsidó származásúak nem lehettek katonatisztek, ők az egyetemen maradhattak és folytathatták tanulmányaikat, míg a többiek tisztii iskolába és a frontra kerültek.

Az 1632-ben alapított és már sokszoros költözködésen átesett **Dorpat/Tartu** vagy oroszul **Jurjev** egyetemének első világháborús sorsa példa az ide-oda helyezett egyetemekre és az ennek során átélt viszontagságokra. Tartu az első világháborúban az orosz északi front háttérvidékének egyik legfontosabb városa így kiemelt figyelmet élvezett. 1914-ben a háború kitörése itt is felélesztette a patriotizmust és főleg az orvosok és az orvostanhallgatók jelentkeztek katonai szolgálatra. A közelgő front miatt állandóan napirenden volt az egyetem átköltöztetése. Az egyetem bizottságot küldött ki az evakuálás szempontjából számbajöhető helyekről való tájékozódásra. Az ajánlkozó városok ezt azzal a szándékkal tették, hogy az egyetem a háború után náluk is marad. Az evakuálást végző bizottság viszont kényelmi szempontokat mérlegelt, azaz a vízvezetékekkel és jó közlekedéssel rendelkező városokat részesítették volna előnyben. A szállítási előkészületeket 1915 augusztusában kezdték meg és 13 vagon indítottak el Nyizsnij Novgorodba. A szállítmány a könyvtár kéziratait és könyvészeti ritkaságokat, de la Gardie gróf archívumát, grafikákat, képeket, Puskin két halotti maszkját, érméket és medálokat, antik vázákat és más leleteket, szobrokat, orvosi felszerelést és a botanikus kert herbáriumát tartalmazta.⁷¹⁰ Miután egy rövid időre előnyösen alakult a katonai helyzet, nem siettek a további költözéssel, de 1916-ra a helyzet rosszabbodása miatt újabb 40 vagon indítottak el, ezúttal Perm városába. Időközben a szállítmányokat meg-megtámadták – leginkább alkoholt és nemesfémeket keresve – így mindig megdézsmálva kerültek az új helyre. 1917-re Rigát is elfoglalták a németek és ezért újabb 6 vagon állítottak össze, amelyek célállomása Voronyezs lett, ide kezdték irányítani a többi városba küldött szállítmányt is. 1918-ban Tallinban kikiáltották az Észt Köztársaságot és ez év márciusában a 7. német divízió parancsnoka⁷¹¹ az evakuált Jurjevi egyetem utódként engedélyt adott Dorpat német egyetemének megalapítására. A Breszt-Litowski békeszerződés értelmében nyomást gyakoroltak az egyetem orosz részére, hogy fejezze be itteni működését, ami meg is történt és az oroszok 1818 nyarán 5 különvonattal elhagyták Jurjevet és Voronyezsbe távoztak. Az újonnan alapított dorpatii német egyetem 57 napig állt fenn, mert a novemberi, Németországban kitört forradalom hatására befejezte működését. Az ideiglenes észt kormány megalakulását követően 1919. december 1-jén létrehozták Tartu egyetemét.

1918-ra győzött Oroszországban a forradalom és új helyzet állt elő. A tíz évnél régebben tanító egyetemi oktatóknak felülvizsgálaton kellett átesniük, ami a többség szá-

709 Gilyazov, Iskander (2006): *Die Kazaner Studenten und der Erste Weltkrieg*. In: Maurer, Trude (Hg.) (2006): *Kollegen – Kommilitonen – Kämpfer. Europäische Universitäten im Ersten Weltkrieg*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 210. o.

710 Tamul, Sirje (2006): *Die Bedeutung des Kriegs für die Universität Jurjev (1915–1918)*. In: Maurer, Trude (Hg.) (2006): *Kollegen – Kommilitonen – Kämpfer. Europäische Universitäten im Ersten Weltkrieg*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 230. o.

711 Adams vezérőrnagy így elsőként vonul be katonai indítatású egyetemalapítóként az egyetem történetbe.

mára állásukból való felmentéssel járt együtt. A professzori és a privátdocensi címeket és az akadémiai fokozatokat egyébként is eltörölték, így az egyetemi életet leginkább a káosz jellemezte.⁷¹²

2. A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ EGYETEMTÖRTÉNETI VONATKOZÁSAI

Belgium, Hollandia, Norvégia, Svédország és Dánia helyzetében közös, hogy a második világháború során a németek igyekeztek a közös germán gyökerekre hivatkozni és így megnyerni a politikusok és a lakosság támogatását. Ez a kísérlet alapvetően kudarcot vallott és csak jelentéktelen számú támogatóra talált. Ezek az országok sokkal fontosabbnak tartották saját függetlenségüket és a németek agresszivitását országaik megtámadásaként élték meg. A németek rasszista intézkedései, a zsidók eltávolítása a közszolgálatból és az egyetemekről tiltakozó akciókat váltott ki, Dániában pedig határozott ellenlépéseket tettek, miáltal a dánok is kitűzték szolidaritásuk jeléül a sárga csillagot, a mintegy 5 000 fős zsidó lakosságot pedig az utolsó pillanatban Svédországba menekítették. A németeket meglepte ez az ellenállás, de nem álltak el terveiktől és minden eszközt igénybe vettek céljaik eléréséhez. A holland egyetemeken nagyon kevesen támogatták a nemzetszocialistákat. A holland professzorok és diákok közös célja az egyetemek bezárásának megakadályozása lett. Ez sikerült is, annak ellenére, hogy a megszállók Leidenben, Amszterdamban és Tilburgban igyekeztek a passzív ellenállást megtörni. Leiden egyetemén a zsidó professzorok eltávolítása miatt konfliktushelyzet jött létre, ami 1940-ben az egyetem bezárásához vezetett. Hollandiában az ellenállás jegyében földalatti ellenálló csoportok szerveződtek. 1942-től holland egyetemi hallgatókat vittek Németországba munkaszolgálatba, ami tovább fokozta a hollandok ellenállását. 1943-ban történt egy újabb próbálkozás a németek részéről a holland egyetemisták megnyerésére, de ez is sikertelen maradt. Egy intézményben Delft műszaki főiskoláján érték csak el a diákok 25,6%-ának a támogatását.⁷¹³ 1943-ban és 1944-ben a németek kísérletet tettek holland tudósok maguk számára történő megnyerésére, de az erős németellenesség miatt ez is kevés sikerrel járt. A németeket pártoló kisebb csoport működése még tovább fokozta a hollandok ellenállását, mert ezeket árulóknak tekintették. Ilyen körülmények között saját kutatásokra nem vagy csak nagyon kicsi lehetőség maradt.

Belgiumban 1942-ben a németek bezárták a brüsszeli egyetemet, mert nem vállalta fel a germán kultúra védelmét a latin hatásokkal szemben. Löwenben a katolikus egyetem tovább működhetett. Gent a flamand nyelv központjaként működhetett és 1941-től csak flamand nyelven folyt az oktatás. A korábban egymással állandó vitában álló csoportosulások igyekeztek az antinémet beállítódás jegyében megbékélni egymással. 1942-től belga diákokat is vittek német munkaszolgálatra – ez itt is fokozta az ellenállást és illegálisan működő egyetemi képzés szervezésébe kezdtek.

712 Andreev, Andrej J. (2006): *Die gespaltene Universität. Die Moskauer Gelehrter 1911–1917*. In: Maurer, Trude (Hg.) (2006): *Kollegen – Kommilitonen – Kämpfer. Europäische Universitäten im Ersten Weltkrieg*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 170. o.

713 Hammerstein, Notker (2004): *Universitäten und Kriege im 20. Jahrhundert*. In: *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945) III*. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck, München, 530. o.

Dániát és az 1905-ben függetlenné vált Norvégiát 1940-ben szállták meg a németek. A korábban német modellt követő egyetemek a klasszikus humboldti szellemiségben működtek volna tovább, de a megszállók ezt már saját országukban sem engedélyezték. Miután a germán közösségre való hivatkozás itt is csődöt mondott erőszakosabb fellépésre került sor.

Norvégiában Oslo egyetemén a náciak jelentős erőfeszítéseket tettek a diákok megnyerésére. főleg azért, mert a norvégokat az ősi germán hagyományok őrzőinek tekintették. A német megszállás után az egyetem azt a stratégiát választotta, hogy feleslegesen nem provokálta a megszállókat és igyekeztek óvatosan és nem feltűnően a saját útjukat járni. A német megszállók nagyjából a már korábban alkalmazott szisztéma szerint jártak el az egyetemen. Így első lépésként leváltották a korábbi egyetemi vezetést és Führer-elv alapján komisszárius rektort neveztek ki *Ragner Srancke* személyében, a korábbi rektort pedig letartóztatták. Második lépésként eltávolítják a nem kívánatos személyeket, helyükre pedig új megbízhatónak tekintett személyeket neveznek ki. Oslóban egy zsidó származású professzort mentettek fel és egész Norvégiában csak 5–10 olyan doktori fokozattal rendelkező személy volt, aki egyúttal a náci pártnak is tagja. A harmadik lépés a diákszervezetekben történő hatalomátvétel volt, amit a norvég diákok tömegesen bojkottáltak. Az egyetem rektora, a korábbi rektor *Srancke* magasabb pozícióba kerülése miatt, *Adolf Hoel* ismert sarkkutató lett, akit professzortársai biztattak a poszt betöltésére, mert bíztak diplomáciai ügyességében. Közben az egyetemen *Harald Schjelderup* pszichológiaprofesszor vezetésével illegális ellenálló csoport alakult. Miután erre fény derült 1943-ban Oslo egyetemét bezárták, 65 professzort és kollektív büntetésként 1 500 diákot tartóztatnak le, közülük többen koncentrációs táborba kerültek, az orvostanhallgatókat pedig az SS kiképzőtáborába Sennheimbe viszik, ahol különleges pedagógiai kísérletként, speciális tematikájú előadásokkal és mindenféle kedvezményeket ígérve igyekeznek őket az SS soraiba vonzani. Miután az orvostanhallgatók egyike sem állt kötélnek, az SS vezetése feladta a meggyőzés lehetőségét és Buchenwald koncentrációs táborába küldte őket, őreiket pedig azzal az utasítással látták el, hogy a diákok nem kerülhetnek élve a felszabadító szövetségesek kezébe. Megmenekülésük csak egy heidelbergi professzor leleményességének volt köszönhető, aki telefonon magas rangú német tisztnek adta ki magát a visszavonulás előtti zűrzavarban és ellentétes parancsokat adva megzavarta az őrzésre kirendelt parancsnokot.⁷¹⁴

Kelet és Közép Európában a németek fellépése drasztikusabb következményekkel járt. 1938-ban Csehország egy részének annektálásával elkezdődött Hitler birodalomépítési programja. A német származásúak előnyben részesítése mellett a csehek elnyomása volt a cél. A prágai német főiskola nemzetiszocialista lesz, azzal az ígérettel, hogy később majd besorolják a birodalom egyetemei közé. 1939-ben a protektorátusok sorsáról értekezve úgy döntenek, hogy minden cseh iskolát a birodalom (Reich) szolgálatába kell állítani. Ugyanezen év őszén Prágában és Brünnben a náciaknak nem engedelmessé diákokat tartóztatnak le. A tíz cseh főiskolát és akadémiát bezárják, a prágai német egyetemen pedig csak németek tanulhatnak. Brünnben az állatorvosi főiskola és a bányászati főiskola korlátozott működését – a birodalom fokozott szakemberszükséglete miatt – engedélyezik.

Lengyelország helyzete még nehezebb. A zsidóellenesség pogromok formájában már 1934-től jelen van. A varsói egyetemen 1936-ban az órák közötti szünetben zaklat-

714 Fure, Jorum Sem (2010): *Die Universität Oslo während der Besatzungszeit im Zweiten Weltkrieg*. In: *Jahrbuch für Universitätsgeschichte* Hg. Rüdiger vom Bruch und Marie-Luise Bott. Band 13. 139–155. o.

ják a zsidó származású diákokat. 1931-ben a lakosság 9 %-a számított zsidónak, de az egyetemeken ez az arány 20 %, 1937–38-ra ez az arány 7.5 %-ra csökkent.⁷¹⁵

1939-ben Krakkóban a Jagelló egyetemen letartóztatási hullám indul a Gestapo és az SS szervezésében. 183 lengyel tudóst koncentrációs táborba zárnak, a cél ekkor még a szláv intelligencia megfélemlítése, mert később szabadon engedik őket. 1940 nyarán a Különleges Pacifikációs Program keretein belül 3500 értelmiségi gyűjtenek be, és mindannyiukat agyonlövik. 1940 végére a kampány áldozatainak száma eléri az 50 000 főt.⁷¹⁶ Ugyanezen időben összehangolt akció keretében Lublin katolikus egyeteméről is elhurcolnak diákokat és professzorokat – őket agyonlövik. A laboratóriumi berendezéseket összetörik, rombolnak. A Szovjetunió megszállása alatti lengyel területek helyzete sem sokkal jobb, Lemberg és Vilnius egyetemeinek működését a szovjetek akadályozzák. A tantestületet nem éri bántalmazás – ez azért jelentős különbség –, de az oktatás rendjét a szovjet minta határozza meg. A körülményekre jellemző, hogy 1941-ben a német megszállást a lengyelek még „felszabadításnak” gondolják. Ez azonban csak illúzió, *Hans Frank* főkormányzó – Hitler védője a weimari időkben és jogi tanácsadója – szerint

„egyetlenegy lengyel sem érhet el nagyobb rangot, minthogy mesterember legyen, egyetlen lengyelnek se legyen lehetősége állami intézményben főiskolai képzésben részt venni.”⁷¹⁷

Krakkóban létrejön a titkos illegális egyetem, ami természetesen nem tudja pótolni a rendes oktatást, inkább a nép túlélési törekvéseire és erős tanulás iránti vágyára utal. A hírhedt német következetesség is nehezíti a helyzetet, a Jagelló könyvtárát a megszállás után csak németek használhatták. Miután nem sikerült hermetikusan elzárni a lengyelek elől saját könyvtárukat, 1944-ben minden könyvet Németországba szállítanak.

Spanyolországot és Portugáliát nem érintik közvetlenül a háborús események, egyetemeik az autoriter rezsimek által megszabott rendben működnek. Olaszország fasiszta rendszere nem hajt végre szervezeti változtatásokat az egyetemeken, megmarad a jogi és történelmi képzés túlsúlya kiegészülve a latin fórum hagyományát újjáéleszteni próbáló retorikai gyakorlatokkal.

Finnország és Svédország egyetemei is stagnálnak a háború idején.

Németország a Weimari Köztársaság (1919–1933) idején valamennyire ki tudott törni korábbi izolált helyzetéből és úgy tűnt, hogy a viszonyok normalizálódnak és visszatérnek az I. világháború előtti állapotokhoz. Az elméleti fizikában, az ókortudományokban, az orvostudományban és a matematikában az élvonalban vannak a német tudósok. A németek nem veszik észre, hogy az Egyesült Államok időközben nagyon gyorsan igyekszik elmaradását behozni.⁷¹⁸ A világgazdasági válság új bizonytalansági tényezőt jelent és a konzervatív német professzorokban felkelti a vágyat az erős állam és az olyan tehetséges vezetőkből álló kormányzat iránt, akik ki tudják vezetni az országot a bizonytalanságból. A diákok a professzoroknál radikálisabbak, ami a diákmozgalmak aktivitásán és radikalizálódásán is látszik.

715 Ferguson, Niall (2016): *A világ háborúja. A gyűlölet évszázadának története*. Scolar, Budapest 271–272. o

716 Ferguson, Niall (2016): *A világ háborúja. A gyűlölet évszázadának története*. Scolar, Budapest 401. o.

717 Fure, Jorum Sem (2010) 533. o.

718 1933-ra a gazdasági válság következményeként ez a tempó lelassult, ekkor mintegy ezeröttszáz egyetem ment tönkre vagy zárta be kapuit az USA-ban, az egyetemre beiratkozott hallgatók száma pedig nagyjából 250 000 fővel csökkent.

A német közgondolkodásban mindig fontos helyet foglalt el az oktatás szabadságának gondolata, definíciószerűen ez a következőképpen foglalható össze:

„(jelenti) a kutatás és a kutatási eredmények közlésének szabadságát, azaz amikor az egyetemi oktatók a maguk által választott tantárgyat az állami és az egyházi előírásoktól függetlenül oktathatják, azt és úgy taníthatják, amit ők maguk ellenőrzés után igaznak és helyesnek tartanak.”⁷¹⁹

Ez a kiindulási tétel azért fontos, mert a Weimari Köztársaság idején az Alkotmány 142 cikkelye az „Egyetemek alapvető jogaival” foglalkozik. Ebben a tudományosságot nem határtalan szabadságként értelmezik, hanem e szerint a szabadon művelhető tudományosságnak is határt kell szabni. A kommentálók úgy vélik, ha nincs semmiféle korlátozás, akkor a jogállam védtelen az olyan szellemi befolyásolási törekvésekkel szemben, amelyek ugyan nem törvénytelenek, de mégis rendellenességet idézhetnek elő. Hosszas a jogi értelmezést pontosító, értelmező és magyarázó viták után az oktatás szabadságában a német szellemi élet legfontosabb védelmi eszközét látják, olyan kötelező erejű privilégiumnak, ami határokat szab a törvényalkotóknak és az egyetemek hatékony működésének alapját jelenti. Ezzel együtt a Weimari Köztársaság idején államellenesnek nyilvánítják a nemzetiszocialista és a kommunista párt működését is. 1922-ben a *Rudolf Heß* által Münchenben vezetett SA rohamosztag szinte kizárólag egyetemi hallgatókból állt és tevékenyen részt vettek 1923 novemberében Hitler puccskísérletében.⁷²⁰ Az egyetemi oktatók nemzetiszocialista jellegű intézményi megnyilvánulások esetén ekkor még felelősségvonalra számíthattak. Erre vonatkozóan példa *Ernst Krieck* tanár 1931 júniusában tett kijelentése, amelyben egy összejövetelet az „Éljen a Harmadik Birodalom” felkiáltással zárt. *Adolf Grimm* porosz oktatási miniszter – egy nyilvános közéleti vita végén – ezért Kriecket büntetésből Frankfurtból áthelyezte a dortmundi pedagógiai akadémiára. Miután több oktatónál is előfordultak ilyen jellegű függelemsértések, ezekkel szemben mindig az áthelyezést vagy súlyos esetben a tanítási engedély visszavonásával éltek. Az 1930-as évek német viszonyait és benne a diákok mozgolódását mutatja a következő adat: ekkor 78 917 bajtársi szövetségbe tömörült diák van és mögöttük támogatóként, segítőként, tanácsadóként ott van 170 497 élet-hosszig tartó tagsággal rendelkező személy (Alte Herren).⁷²¹

Egy felsorolás erejéig érdemes megismerni a másik oldal, a kommunisták nézeteit. 1927-ben a kommunista diákok III. konferenciáján ezekkel a követelésekkel álltak elő: a társadalmi helyzettől független teljes ingyenesség és tanszabadság; a diákok egyenlősége vallástól, nemzeti hovatartozástól és állampolgárságtól függetlenül; azon docensek eltávolítása az egyetemről, akik fasiszta vagy monarchista propagandát fejtenek ki; minden, a gyülekezési jogot sértő rendelkezés feloldása. A diákok szerint féltő, hogy a humboldti egyetemkoncepció humánus tartalma folyamatosan veszendőbe megy. *Carl Heinrich Becker* igyekezett kormányzati oldalról a humboldti örökséget az új körülmények között életre kelteni. Az oktatás és a kutatás kapcsolatában az elmélet és a gyakorlat szembeállítását ellen emel szót és kiemeli a szakképzés ilyen szellemiségben történő erősítésének

719 Idézve In: Schreiner, Klaus (2008): *Wissenschaft unter politischer Führung*. 96. o.

720 Klant, Michael (1984): *Die Universität in der Karikatur. Böse Bilder aus der kuriosen Geschichte der Hochschulen*. Fackelträger-Verlag GmbH, Hannover. 143. o.

721 Uo. 144. o.

fontosságát. A műszaki főiskolák és az egyetemek egyenjogúsítását szorgalmazza a főiskolai képzés erősítésével, ennek során a tudományok szintetizáló jellegű oktatását tartja célszerűnek. Megoldást keres egy másik régóta húzódo problémára, a rendkívüli tanárok és a docensek egyetemi grémiumokba való bevonására is. A továbbiakban ezek az oktatók szavazati jogú képviselőket küldhetnek a szenátusba. Becker 1925-től porosz tudományos ügyekért felelős miniszterként 14 új típusú főiskolát, az ún. pedagógiai akadémiákat hozza létre a népoktatás színvonalának javítása érdekében. Az ő idejében vezették be a szociológia, a pszichológia és a politológia egyetemi oktatását. Becker erőfeszítései jelentősek, de nem jártak átütő sikerrel. A német viszonyok bonyolultsága utal a következő történet.

A kiválóan tartott hadvezért, Paul von Hindenburgot 1919-ben a műszaki főiskolák díszdoktorrá avatták. Tették ezt annak ellenére, hogy Hindenburg nyilvánosan azzal dicsekedett, hogy a Biblián és a katonai szabályzaton kívül más könyvet sohasem olvasott. Theodor Lessing docens a hannoveri műszaki főiskolán 1926-ban az esedékes elnökválasztás kapcsán negatív kijelentést tett előadása során Hindenburgra vonatkozóan. A diákság előtte Hindenburg minden születésnapján gratulációval tisztelgett a hadvezérnek. Az akkoriban elhunyt Friedrich Ebert elnökről viszont meg sem emlékeztek. Lessing későbbi előadásán Hindenburg tisztelői randalírozni kezdtek és zavarták az előadást. A hír Becker miniszterhez is eljutott, aki nem támogatta a diákok ilyenféle mozgolódását. Erre a diákok régi módszerhez folyamodtak és az egész diákság háromnegyed része demonstratív módon átiratkozott a braunschweigi főiskolára.⁷²²

Némelyik professzor a weimari időszakban nyíltan hangoztatta, hogy a Német Császárság idején sokkal nagyobb volt tudomány művelésének szabadsága, mint a mostani pártállamban. A professzorok passzivitásának másik fontos oka az, hogy mindannyian féltették a komoly egzisztenciális biztonságot jelentő nyugdíjukat. Ezek a megfontolások és a politikai fordulatok eredményezhették azt, hogy von Papen birodalmi kancellár a következő véleményt fejtette ki:

„Nagy hiba volt az enciklopédistáknak és kor liberálisainak proklamálni a gondolkozás hártatlan szabadságát, ugyanis ez a szabadság megsemmisíti önmagát, mielőtt még kiteljesedhetett volna. Ez a szabadság, amelyik a közvélemény formálójaként napjában több ezerszer ontja negatív kritika formájában undorító mérget, népünk szellemi megsemmisülését fogja okozni.⁷²³

– mondta a kancellár, akinek hamarosan át kellett adnia a hatalmat Hindenburg elnök jóváhagyásával Adolf Hitlernek.

A nők tanulmányi lehetőségei – az általános választójog bevezetése hatására – a weimari köztársaság idején valamelyest javulnak, arányuk 1932-ben az összdíákságon belül 18,8%. A karrierlehetőségek a következő képet mutatják: 1930-ig 10 595 nő szerzett doktori fokozatot, közülük 54-en tanítanak a felsőoktatásban, professzori státuszban 24 nő van.⁷²⁴

722 Klant, Michael (1984): *Die Universität in der Karikatur. Böse Bilder aus der kuriosen Geschichte der Hochschulen*. Fackelträger-Verlag GmbH, Hannover, 149. o.

723 Idézte In: Schreiner, Klaus (2008): *Wissenschaft unter politischer Führung*. 111. o.

724 Klant, Michael (1984): *Die Universität in der Karikatur. Böse Bilder aus der kuriosen Geschichte der*

Ezzel kezdetét vette a német felsőoktatás **nemzetiszocialista időszaka** (1933–1945). Ahogy a diákszövetségek életének bemutatása során már kiderült a német felsőoktatási intézmények távolról sem tekinthetők a nemzetiszocialista rendszerrel szembeni ellenállás centrumainak. 1933. május 10-én a berlini egyetemmel szembeni téren barnainges diákok gyűltek össze – *Josef Goebbels* szónoklata alatt, aki mellesleg egy zsidó származású professzornál doktorált és indulókat játszó zenekari kísérettel máglyát gyújtanak humanista írók – Heinrich és Thomas Mann, Bertha von Suttner, Lion Feuchtwanger, August Bebel, Bertold Brecht és mások – műveinek elégetésére. Ugyanezen a napon még további 13 egyetemen zajlott könyvégetés. A Horst-Wessel dal énekzése közben 20 000 könyvet vetnek máglyára. Az egyetemek és a főiskolák az önkéntes és a kényszerű uniformizálás jegyében tagolódtak be az új rendszerbe annak érdekében, hogy a „tudományosság” terén teljesítsék a tőlük elvárt feladatokat.

73. kép: Előadás megkezdése Bécsben az orvostudományi karon 1938-ban
Forrás: Archiv der Universiät Wien

A bécsi orvostudományi kar kommisszárius dékánja, Eduard Prenkopf, az anatómia professzora Heil Hitler köszöntéssel kezdi meg az előadását. A későbbi rektor SA egyenruhában jelent meg.

A náci párt propagandája és retorikája sokak számára félreérthető volt, hiszen miniszteri szinten a tudomány fontosságáról, a kutatás szabadságáról sokan, sokat szónokolnak. 1932/33-ban egész előadássorozatot tartanak Tübingenben az egyetemek történeti szerepéről. 1933-ban a neves filozófus *Martin Heidegger* lesz a freiburgi egyetem

rektora.⁷²⁵ Rektori székfoglalójában hallgatósága számára ontológiájából levezetve erre a következtetésre jut:

„Létetek vezérlő szabályai nem az eszmék és a megtanult szabályok. Napjainkban és a jövőben is egyedül maga a Führer a ti valóságotok és törvényetek.”⁷²⁶

1933-ban a német tudósok Lipcsében konferenciát tartanak. Ezen még azzal a követeléssel fordulnak a nemzetközi közvéleményhez, hogy támogassák Adolf Hitlert Németország egyenjogú partnerként történő elismerése érdekében. A pódiumon helyet foglal a berlini egyetem rektora, Eugen Fischer és a freiburgi rektor Martin Heidegger.

74. kép: Német tudósok konferenciája Lipcsében 1933

Forrás: Koch (2008) 202. o.

A nemzetiszocialista hatalomátvételt követően a német professzorok többsége nemzeti-konzervatív, antiliberalis álláspontot képviselt. *Alfred Rosenberg* náci főideológus 1938-ban Halléban előadást tart az egyetemen Szabadság és kutatás (Freiheit und Forschung) címmel, ekkor még vallási toleranciáról esik szó, a nemzetiszocialista eszmeiséget az európai kultúra folytatásaként, az ókori hagyományok revidált újraélesztésének tekintve. Ennek részeként az egyetem feladataként a nemzeti-konzervatív értékrendszer alapján a szellemi homogenitás elérése a cél. A nemzetiszocialisták önmagukat egy szabadságmozgalom résztvevőjeként aposztrofálták, de a liberális színezetű individuális szabadság

725 Az igazság kedvéért hozzá kell tenni, hogy Heidegger 1934 februárjában lemond rektori tisztségéről és kilép a nemzetiszocialista pártból. Heidegger rektori beszédében felveti a nyugati civilizáció elertlenedésének problémáját és az egyetemen számára első feladatként a fakultások és a szakok közötti határok eltörlését, illetve új „szellemi törvényhozás” szükségességét hangsúlyozza. Ennek elérése érdekében három gyakorlati javaslattal áll elő: 1. a munkaszolgálat bevezetése, hogy a közösségi kötődés kialakuljon, 2. a honvédelem erősítése, hogy más nemzetek tiszteletét elnyerjék, 3. a tudásszolgálat. A heideggeri rektori beszéd és a magyar felsőoktatás párhuzamáról olvasható egy esszé Somogyi Ferenc tollából. Somogyi Ferenc: *A magyar felsőoktatás útkeresései – Heidegger parafrázis*. Valóság 2016/5 45–57. o.

726 Idézte In: Schreiner, Klaus (2008): *Wissenschaft unter politischer Führung*. 149. o

helyett, a nemzeti közösség szolgálatát helyezték előtérbe. A szabadság mindenkori fokát pedig a Führer határozza meg, az ő feladata, a nép akaratát megfelelő formába önteni.⁷²⁷ A retorikai szabadságot magas szinten művelik a nemzetiszocialista ideológusok, nem véletlen, hogy olyan sok képzett embert tudnak elkápráztatni és tartósan az intellektuális vakság állapotában tartani. A nemzetiszocialista párt tagja – sok más ismert személy mellett – *Arnold Gehlen* szociológus és *Konrad Lorenz* etológus is. A tudósok némelyike egy-egy, a náci ideológiába illeszkedő nézete miatt a nemzeti szocializmus előfutárának is tekinthető, ilyen *Oswald Spengler* a Nyugat alkonya című könyv ismert szerzője, aki a történelem folyamatában természetük szerint parancsoló és engedelmeskedő, azaz uralkodásra és szolgasorsra rendeltetett népeket különböztet meg. *Ernst Krieck* az egykori tanár és későbbi náci kultúrpolitikus már 1932-ben sem rejti véka alá a liberalizmus iránti kritikáját, úgy véli:

„[...] a humanizmus, amelyet közönségesen szabadságnak is szoktak nevezni, tartalmatlan szubjektivitásából adódóan, a társadalom szellemi és politikai életében az anarchia, az önkényesség és felbomlás tényezőjévé vált. Az a tudomány, amelyik a rend és nép tudatos részvételére épít és együttműködik a védekezésre képes nemzeti társadalom építésében, az szükségszerűen politikai tudománnyá válik, azaz rasszista, népi és nemzetiszocialista lesz.”⁷²⁸

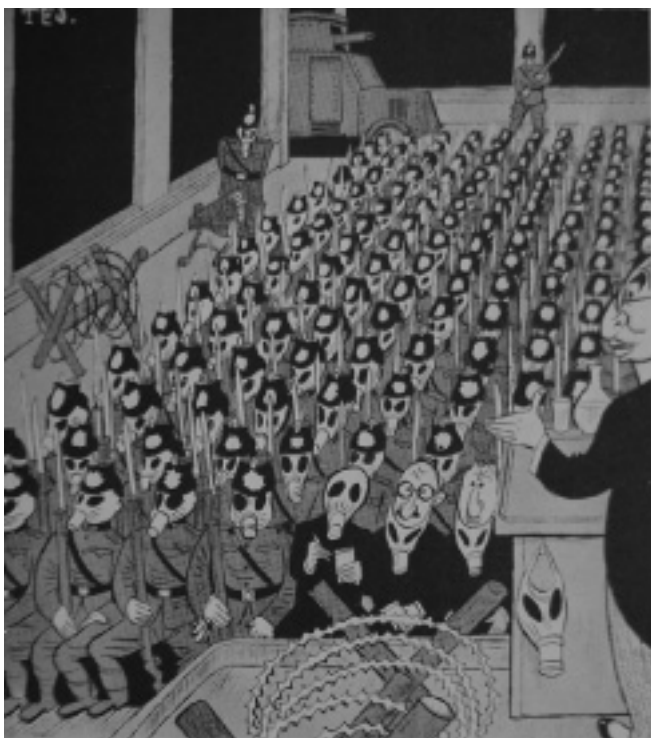
Krieck úgy véli, hogy a humanista elkötelezettségű egyetem helyett, népi-nemzeti szellemiségű felsőoktatásra van szükség, ennek legfontosabb feladata pedig a jellemformálás és a nemzeti akarat érvényesítése lenne. Ezen cél elérése érdekében a bajor Chiemsee mellé tervezték egy olyan Führerakademie építését, ahol rasszista alapon kiválogatott személyekből a jövő Führeréhez hasonló mentalitású, erős akaratú vezetőket képezik.⁷²⁹

1932-ben még megjelenhetett egy karikatúra az egyetemi szabadságról. A karikatúra azt ábrázolja, hogy Cohn professzor előadást tart Breslau egyetemén, az egyenruhába és gázálcba bújtatott hallgatóság pedig fegyelmezetten ül, a háttérben páncélautó és fegyveres őrség gondoskodik a rendről, az odakészített szögesdrót pedig már utal a jövő koncentrációs táboraira.

727 Schreiner, Klaus (2008): *Wissenschaft unter politischer Führung*. 140. o.

728 Idézte In: Schreiner, Klaus (2008): *Wissenschaft unter politischer Führung*. 129. o.

729 *Magister und Scholaren, Professoren und Studenten. Geschichte deutscher Universitäten und Hochschulen im Überblick*. (Hrg. Steiger, G. – Flächenräger W.) Urania Verlag, Leipzig-Jena-Berlin 1981. 175. o.

75. kép: Cohn professzor előadást tart Breslau egyetemén
 Forrás: Klant, M. (1984) 159. o.

Adolf Rein 1933-ban a német egyetem eszményéről beszélve azon az állásponton van, hogy a tudomány szabad művelése a liberális társadalomban csak vágyalom, mert az ott is ki van szolgáltatva a pártoknak, partikuláris társadalmi tényezők érdekérvényesítésének.⁷³⁰ 1936-ban a canterbury hercegprímás megkérdezi *Percy Ernst Schramm*tól, hogyan vélekedik a nemzeti szocializmusról és tőle ezt a választ kapja:

„Az újrafegyverkezést tekintve 200 %-ban náci vagyok, a parasztság felemelése és a munkabéke [...] tekintetében 100 %-ig. A rasszizmus, a germán kultusz, az oktatáspolitikai és a nemzetiszocialista világnézet tekintetében azonban 100 %-ban ellentétes véleményen vagyok.”⁷³¹

Azok, akik a náci párt vagy az állam elvárásainak nem feleltek meg, vagy éppenséggel nyílt ellenállást tanúsítottak, nem számíthattak sem kollégáik sem az egyetem intézményének védelmére. Kivételek persze vannak. Münchenben a „Fehér Rózsa” ellenállási mozgalmat szervező *Scholl-testvérek* mellé állt *Kurt Huber* pszichológus professzor és osztozott sorsukban a kivégzésben is. Azon kollégák sorsát, akiket politikai vagy rasszista indokkal megfosztottak állásuktól – az esetek többségében – hallgatólagosan tudomásul

730 Schreiner, Klaus (2008): *Wissenschaft unter politischer Führung*. 150. o.

731 Idézte In: Schreiner, Klaus (2008): *Wissenschaft unter politischer Führung*. 164. o.

vették. Azok az egyetemi grémiumok, amelyeknek feladatuk lett volna az érdekvédelem, azok is szemérmesen behunyták a szemüket. Pedig 1938-ra már több mint 1 800 olyan tudós kényszerült elhagyni az országot, akiknek a német tudomány a hírnevét köszönhette. 1939-ben a professzorok 39 %-a, sok docens mintegy 3 000 tudós hagyta el az országot. Egy anekdota szerint a Princeton egyetemre került Abraham Flexnertől megkérdezték egyszer, mitől nőtt meg ilyen hirtelen az egyetem tudományos teljesítménye. Flexner nem egyszerűséggel azt felelte, a legnagyobb érdeme ebben Adolf Hitlernek van.⁷³²

Heidelbergből a professzorok és docensek felét már eltávolították az egyetemről. Göttingen világhírű egyetemén a matematikusok és fizikusok közül csak mindösszesen két fő tarthatta meg a tanszékét. Az egyetemi autonómia megszűnt. *Johann L. Schmidt* a Párizsba emigrált tudós 1938-ban kiadta a „Zeitschrift für freie Deutsche Forschung” című kiadványban így foglalja össze a náci tudományfelfogás lényegét:

„[...] ez olyan tudomány, amelyik nem az objektivitásra, az igazság megismerésére törekszik, hanem ideológiai előfeltevéseket követve, mellőzi a logikai törvényszerűségeket és az igazság kritériumaként egyedül a germán értékrendszert veszi alapul. Ez a tudományfelfogás teljesen ellentétes a szabad tudományos gondolkodás évszázados hagyományaival, a tudománytalanság körében keletkezett és a célja sem más, mint ennek a fenntartása.”⁷³³

A diákok száma jelentősen csökkent a nemzetiszocialista uralom alatt, 1932-ben még 98 018 az egyetemisták száma 1939-re ez a szám 30 750 főre csökken. Az egyetemi felvételre jelentkező diákoknak 1935-től már a nagyszülőikig visszamenőlegesen származási bizonyítványt kellett bemutatniuk. Kétségek felmerülése esetén egészen 1800-ig visszamenőleg. Az érettségi már nem jelentett automatikus továbbtanulási lehetőséget, a diákok felvételénél a testi és szellemi képességek mellett vizsgálták a politikai megbízhatóságot is.

1933-ban numerus clausust vezetnek be a nők egyetemi tanulmányainak korlátozására, összesen a diákok 10 %-a lehet nő, de nekik is igazolniuk kell, hogy tanulmányaik megkezdése előtt segélyszervezetben dolgoztak és egy félévig kisegítő munkát végeztek. 1937-től pedig igazolniuk kellett, hogy háztartástanból is vizsgáztak.⁷³⁴

A Németországban maradt professzorok többsége – meggyőződésből vagy egyszerűen opportunistusból fakadóan – alkalmazkodott a rendszerhez, sokan a nemzeti-szocialista párt tagjai sorába lépve. Közülük sokan még a háborúban is csak az új perspektívát látták. A természettudósok a tisztogatások után kutatóintézetekben végeztek célzottan haditechnikai kutatásokat a „német véderő” és az élelmiszerellátás biztosítása érdekében. A történészek és a társadalomtudósok egy része késznek mutatkozott segíteni a megszállt keleti területek demográfiai és kulturális életének náci ideológia szerinti megszervezésében. Az általános lelkesedésben még a teológusok némelyike is részt vett, a Führert olyan messiásként dicsőítve, akit Isten a szükségben szenvedő népe segítségére küldött.⁷³⁵ Persze itt is van kivétel, ilyen *Dietrich Bonhoeffer* a berlini egyetem privátdocense, akinek már 1936-ban megtiltják a tanítást, 1945-ben pedig

732 Koch, Hans-Albrecht (2008): *Die Universität. Geschichte einer europäischen Institution*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 205. o.

733 Idézte In: Schreiner, Klaus (2008): *Wissenschaft unter politischer Führung*. 114. o.

734 Klant, Michael (1984): *Die Universität in der Karikatur. Böse Bilder aus der kuriosen Geschichte der Hochschulen*. Fackelträger-Verlag GmbH, Hannover, 116. o.

735 Schreiner, Klaus (2008): *Wissenschaft unter politischer Führung*. 158–159. o.

kivégzik. Az egyetemi oktatástól már 1933-tól eltiltják a Nobel-díjasokat, ilyen *Max Born, Albert Einstein, James Franck, Fritz Haber, Gustav Hertz, Otto Meyerhof* és *Richard Willstätter*. Max Planck és Max von Laue még kiállt Albert Einstein mellett – akinek korábbi berlini előadásairól onnan lehetett tudni, hogy diákok sokasága indult az óráira – de nem tudtak lényeges változást elérni, ahogy *Otto Hahn* is csak passzivitásba tudott menekülni. A nagy fizikusok emigrációba kényszerítése és üldözése később súlyos és behozhatatlan károkat okozott a németeknek és jelentős előnyhöz juttatta az angol és amerikai kutatóintézeteket. 1936-ban a bonni egyetem visszavonja *Thomas Mann* díszdoktori címét. *Eduard Spranger* azon kevesek egyike, akik nem hódolnak be a nemzetiszocialista eszméknek bár a nemzetiszocializmus nemzeti céljainak rövid távú megvalósítását még ő is elképzelhetőnek tartotta, de humanista műveltségéből adódóan síkraszállt az individuuum autonómiájáért és elképzelhetetlennek gondolja az igazság politikai megközelítését. Szerinte az igazság mércéje az egyén lelkiismerete és ez az állam által nem szabályozható.⁷³⁶ *Walter Gross* a náci rasszizmusért felelős hivatal vezetője 1938-ban panaszkodik a professzorok passzivitásáról, úgy véli nem kellőképpen lelkesednek a rasszizmusért és a germán népi kultúráért, ezek a vezérelvek nem jelennek meg kellőképpen műveikben, a germán nép történetének faji alapú megközelítése nem kelt bennük kutatásra ösztönző impulzusokat.

Az egyetemek és az akadémiák feladatul kapták olyan tanárok képzését, akik képesek a felnövekvő ifjúsággal a rasszista eszmék lényegét és fontosságát megértetni. Azok az egyetemi tanárok, akik képesek voltak a tudományt ebben a szellemiségben közvetíteni megtarthatták állásukat. A rendszeridegen oktatókat nem csak állásuktól fosztották meg, hanem az indirekt cenzúra részeként többféle egymásra épülő intézkedés történt: 1. zsidó tudósok 1933-tól egyáltalán nem publikálhattak, 2. idézni sem szabadott tőlük, ha mégis valamilyen okból nem lehetett elkerülni, akkor az irodalomjegyzékbe a szerző neve mellé oda kellett írni „zsidó szerző”. Minden habilitált docenst a *venia legendi* megadása előtt politikai megbízhatóság szempontjából ellenőriztek. Ugyanígy ellenőrzés alá estek a pályázatok résztvevői is. 1935-től kiadják a tiltott könyvek listáját, amelyeket sem árusítani, sem közkönyvtárból kivenni sem lehet.

A felsőoktatásban ún. Führeruniversitátté alakították át a korábbi intézményeket. A Führerrelv a társadalom minden területén érvénybe lépett. Az egyetemeken a rektor vette át a Führer szerepét. Magát a rektort 1934-ig az adott állam kultuszminisztere, azután pedig a birodalmi tudományügyi miniszter nevezte ki. 1935-től egységesítették az egyetemek igazgatását, a docensekre és a diákságra felosztva a szervezetet. Mindkét szerveződési forma élére egy, a náci párt által jelölt személyt nevezett ki a miniszter. Az egyetemre delegált kancellárnak vezérkari főnökként kellett a rektor mellett működnie, az egyetemi személyzetet és a professzorokat uniformizált alárendeltjeiként kezelve. Az egyetem rektora teljhatalommal felruházva „führeri” szerepkört töltött be. A tudományt a mindenkori államrezon szolgálatként értelmezték. Jog alatt már jó ideje azt értik, ami az államnak hasznos, igazság alatt pedig az értendő, ami a nemzeti szocialista állam érdekeit szolgálja.

Victor Klemperer nyelvész professzor naplójában folyamatában rögzíti a zsidó értelmiségieket érő tisztogatási hullám lépéseit:

736 Schreiner, Klaus (2008): *Wissenschaft unter politischer Führung*. 142–143. o

„1933. március 10. (...) Megdőböntő, milyen könnyen összeomlik minden, (...) vad tiltások és erőszakos cselekmények. És ezzel együtt, az utcában és a rádióban soha véget nem érő propaganda. Szombaton (...) hallottam Hitler königsbergi beszédének egy részét. (...) Mindössze néhány szót értettem belőle. De a hangnem! Az a kenetteljes átkozódás, valódi átkozódás, mint a papoké. (...) Vajon meddig maradhatok professzor?”⁷³⁷

Klemperer még két évig 1935 májusáig professzor maradhatott és akkor egyik-napról a másikra a következő történt:

„Kedd reggel minden előzetes figyelmeztetés nélkül – két papír érkezett postán. A közzsférában dolgozó szakképzett hivatalnokokról szóló törvény értelmében (...) ajánlást tettem az ön elbocsátását illetően. Eleinte hol zsidbadt, hol egy kissé elábrándozó voltam. Mostanra már csak keserűség és levertség maradt.”⁷³⁸

De ezzel a megpróbáltatások nem értek véget: öt hónappal később Klemperert kitiltották a könyvtár olvasóterméből, a hatóságok elkobozták katonai szolgálatából maradt emléktárgyait, írógépét, jogosítványát és autóját. A zsidókat kitiltották az uszodákból és a parkokban csak bizonyos megjelölt padokra ülhetek.

Az egyetemi emberek egy része oly annyira belefeledkezik a maga dolgaiba, hogy 1933 után, amikor a tisztogatási folyamatok elkezdődnek az egyetemeken – ami másutt szolidaritási hullámot kelt – itt ezt olyan államigazgatási eljárásnak fogják fel, amihez az államnak joga van, és ez nem veszélyezteti az akadémiai kutatás szabadságát és az egyetemek létezését.⁷³⁹ Ebben azonban hamarosan csalódnuk kellett: hiszen felosztatják az egyetemi szenátusokat, elrendelik a Führerrelv alkalmazását, a rektort és a dékánokat ezentúl az állam nevezi ki, a nemzetiszocialista docensek és diákok szövetsége vezető szerephez jut. Ezt sokan még mindig csak külsődleges megnyilvánulásnak vélik, ami a tudományosságot nem fogja érinteni, ezt annál is könnyebben hihetik, mert disziplináris és tartalmi változásokról kezdetben szó sem esik.⁷⁴⁰ Később ez is megváltozik és nyíltan hangoztatják a liberális tudósok helyett a Birodalomnak mindenekelőtt egészséges és erős férfiakra és nőkre van szüksége. A humán tudás és annak értékei már nem számítanak. A nemzetiszocialisták tizenkét éves uralma alatt a fegyverkezésben, a rászista-fajvédő tanokban és a germán múlt irányában történtek kutatások, amik azonban csak epizodikus jelentőségűek.

A fasiszták sohasem tudtak előállni konzisztens, átfogó, a tudományosság kritériumainak is megfelelő elmélettel. Viszont néhány gondolatrendszerükbe illő elemet felhasználtak. Ilyen például Friedrich Ratzel lipcsei földrajzprofesszor 1890-ben publikált élettér-teória (Lebensraum). Ezt egy orientalista Karl Haushofer fejlesztette tovább és az ő tanítványa Rudolf Hess ismertethette meg ezzel Hitlert még az 1920-as években.⁷⁴¹

1936-ban négyéves tervet vezetnek be Németországban a háborús előkészületek jegyében. Kutatás szempontjából egyedül a vegyipar marad nemzetközi összehasonlításban is magas színvonalon. A fejlesztések a metallurgiát, az élelmiszeripart és a mező-

737 Ferguson, Niall (2016): *A világ háborúja. A gyűlölet évszázadának története*. Scolar, Budapest 259. o

738 Uo. 259. o.

739 Hammerstein, Notker (2004): *Universitäten und Kriege im 20. Jahrhundert*. In: *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945) III*. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 535. o.

740 Uo, 535. o

741 Ferguson, Niall 2016. 281–282. o

gazdaságot, a gépjárműipart és a repülőgépgyártást érintik. Ezek a fejlesztések azonban nagyrészt az egyetemeken kívül történnek. A kötelező titkosítás és a tudósok közötti dialógus hiánya itt is érezteti a hatását. Erre a legjobb példa *Otto Hahn* (1879–1968) esete, aki már 1938 decemberében felfedezi az atomhasadást, de a náci vezetés csak hosszabb távon tartja perspektivikusnak ezt a kutatási irányt és mellékvágányra terelik az alapkutatót.

A német gondolkodás – a korábbi tapasztalatok alapján – az egyéni kutatók zse-nialitásában bízott és erre is helyezte a hangsúlyt. Ezzel szemben az Egyesült Államok teamekben gondolkodott és ilyen alpra helyezte a kutatási tevékenységét. A hitleri időszakban a diákok létszámát eleve meghatározták és ez a létszám lényegesen visszaesett ebben az időszakban.

A nemzeti szocializmusból a kezdeti lelkesedés után nagyon kis számban néhányan hamarosan kiábrándultak és észrevették a rendszer súlyos bűneit, ilyen a diákok „Fehér Rózsa” mozgalma vagy egyes professzori körök ellenállókkl való kapcsolatai. A nemzetiszocializmus térhódításnak sok tanulsága lehet, *Friedrich August von Hayek* így fogalmazta ezt meg londoni emigrációjában:

„Az egész nemzeti szocialista színjátékban a legszegényteljesebb és legmegrázóbb az a gyorsaság, ahogy a német tanult emberek és a tudósok is majdnem kivétel nélkül a hatalom új birtokosainak szolgálatába szegődtek.”⁷⁴²

Ferguson szerint „A Harmadik Birodalom ereje és dinamizmusa Hitler és a nagyszámú értelmiség közötti köteléken nyugodott.”⁷⁴³ A németek tragédiája, hogy „A magas szintű oktatás során ahelyett, hogy beoltották volna az embereket a náciizmus ellen, még inkább fogékonyá tették iránta. Ennyit a német egyetemek nagyszerűségéről.”⁷⁴⁴

A háborús vereség nehéz helyzetbe hozta az országot. 1945 után a kutatók és oktatók egyharmadát el kellett bocsátani náci múltja miatt, egy másik egyharmad már eleve külföldre emigrált, egy további jelentős réteg pedig elérte a nyugdíjas kort, így a háború utáni egyetemi élet és a kutatás nagyon nehezen indult meg, miközben a hitleri rendszer morális terhével minden németnek szembe kellett néznie.

A **Szovjetunió** a forradalom győzelme után belső nehézségeivel küszködik. A polgárháború, az ukrainai éhínség leküzdése, az ország villamosítása, a népoktatás fejlesztése, a higiéniai viszonyok javítása, a nagy központi építkezések, a vasútépítés hihetetlen erőfeszítéseket és áldozatokat kívánnak. A tanulás és a tudás elismert érték-ké és ösztönző tényezővé válik. Az évszázados elnyomottságban élt nagy tömegekből sokaknak most van először valamiféle lehetőségük középfokú és felsőfokú végzettség megszerzésére. Korábbi rejtett vagy elveszett tehetségek kerülnek a felszínre. Az oktatás színvonala nagyon különböző. Az egyszerű emberek gyakorolják a legnemesebb orosz hagyományt, a túlélés művészetét és a szerény körülmények közötti túlélést. A szak-tudományok terén izolált helyzetben van az ország, nem jutnak hozzá külföldi köny-vekhez, megszakadnak az egyébként is laza tudományos kapcsolatok. Az ideológia – a marxizmus-leninizmus és annak sokféle áramlata közötti küzdelem – befolyásolja az

742 Koch, Hans-Albrecht (2008): *Die Universität. Geschichte einer europäischen Institution*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 204. o.

743 Ferguson, Niall (2016): *A világ háborúja. A gyűlölet évszázadának története*. Scolar, Budapest 241. o.

744 Uo. 243. o.

egyetemi életet. A Sztálin hatalomra kerülése után rövid idővel elkezdődött tisztogató elképzelhetetlenül súlyos károkat, állandósult bizonytalanságot és átláthatatlan zavaros viszonyokat, a rettegés légkörét teremtik meg az országban. A szibériai büntetőtáborok, a gyors személyi változások, emberek egyik napról a másikra történő eltűnése maximálisan próbára teszi az emberek türelmét. Az indokolatlan és érthetetlen le-tartóztatások valós indokát senki sem érti. A tudományban a marxizmus félreértéséből fakadó dogmatizmus tömeges képmutatást eredményez. Ez a skizofrén állapot nagyjából azt jelenti, hogy a legtöbb ember nagyjából tudja, mit kellene és lehetne tenni, de mást kell mondaniuk, írniuk és nyilatkozniuk. A közéleti skizofrénia ilyen mértékű elhatalmasodása összemosza a képmutatókat és a rendszer meggyőződéses vagy annak látszó híveit. Mindezen nehézségek és problémák ellenére a tervgazdálkodásnak és az orosz emberek végtelen türelmének és áldozatainak köszönhetően az orosz tudomány fejlődik, az ország kimutatható nemzetközileg elismert eredményeket tud felmutatni. A II. világháborús nagy áldozatokkal járó győzelme jelentősen erősíti az orosz politikusok és egyszerű emberek öntudatát, ez azonban nagyon kevésbé látszik még az élet-színvonalon. A Szovjetunió a II. világháborús gőzelem után egyértelműen világhatalmi tényezővé vált, de belső viszonyai rendkívül sok feldolgozatlan feszültséget rejtjenek.

Összességében a II. világháború az első olyan világtörténelmi esemény, amelyik totális jellegű, azaz az élet minden területét érinti valamilyen szinten. A háborús tapasztalatok nyomán sok országban újra kell gondolni a kutatást, az egyetemi képzést és egyáltalán a teljes nevelési rendszert. Az egyetemi élet részleteire lebontva ezt azt jelenti, hogy lényegesen megváltozik a tantárgyi rendszer fontossági sorrendje: a matematika, a fizika, a biológia, a kémia vezető tudományokká válnak; a humán tudományok, úgy mint filozófia, ókortudományok, történelem stb. szerepe csökken; viszont feljövőben vannak az új társadalomtudományok, azaz a szociológia, idővel a pszichológia és főleg a közgazdaságtan. A nacionalizmus, amelyik az I. világháborúban csúcspontjára jutott és ennek megoldatlan következményei elvezettek a II. világháborúhoz világszer-te felélesztette az európai polgároknak a szélesebb összefogás igényét egy új világrend érdekében. Mindezt persze még a hidegháború nyomasztó légkörében. Az egyetemek életére vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy az egyetemi oktatóknak meg kell változniuk, a prelegálás helyett az idősebbnek és tapasztaltabbaknak nagyobb tudásának birtokában új módszereket alkalmazva együtt kell dolgozniuk diákjaikkal a laboratóriumban, a tantermekben. Számolniuk kell azzal, hogy diákjaik amerikai példaképeket követve új pedagógiai koncepcióra várnak. A jövőben a diákok között egyre több lesz a nő és szélesebb néprétegek számára is elérhető lesz az egyetemi képzés. Így nagyjából minden együtt van ahhoz, hogy idővel a fejlett nyugati országokban létrejőjön majd egy új egyetem típus – a tömegegyetem.

3. AZ EURÓPAI EGYETEMEK HATÁSA A KONTINENSEN KÍ-VÜLI FELSOÓKTATÁSRA

A 19. és a 20. század elején nagyjából úgy keletkeztek az Európán kívüli egyetemek, mint ahogy az a középkorban történt, azaz Bologna, Párizs és Prága kombinációjából jöttek létre az új típusok. A legrégebb ismert folyamatosan működő egyetem az Al-Azhar Egyiptomban, de az megmaradt az iszlám jegyében és nem alakított ki az európai egyetemekkel összevethető szervezeti formát. Az európai egyetemek eredményei és

oktatási teljesítményei általánosan elismertek és sok ország számára kiindulópontot, követendő mintát jelentenek a többféle modell lényegi elemeinek kombinálásával, átvételével és a helyi viszonyoknak megfelelő adaptációval.

A 16. században a latin-amerikai oktatási intézmények a jezsuita rend hathatós közreműködésével spanyol hatásra alakultak ki. A 17. században Észak-Amerika felsőoktatási környezetét a brit modell befolyásolta. A 19. században a berlini modell követőkre talált az Egyesült Államokban és Kelet-Ázsiában. Ebben az időszakban a brit felsőoktatásban a régi oxfordi és cambridge-i és az új elemek, mint amilyen az University of Londoni oktatási gyakorlatának strukturális elemei, vegyülnek a német és a francia modell hatásaival és így alakulnak ki egyedi kombinációk, új egyetem típusok. Ilyen például a 20. században az egységes egyetem (unitary university), amelynek a lényege az, hogy az eredeti angol mintától eltérően – amikor az egyetemen csak vizsgáztatnak és tudományos fokozatokat adnak – oktatással is foglalkoznak. Ilyen egyetemeket alapítanak később például Indiában.⁷⁴⁵

Egy másik típus a gyarmatokon vagy a protektorátusokban működő egyetemek. Ezeknek az a sajátosságuk, hogy a gazdasági összefonódás és a nyelvi kapcsolatok miatt, általában a gyarmatosító ország modelljének átvétele történik, de nem egy az egyben, hanem sokszor nagyon is lényeges módosításokkal. Ilyen például az, amikor Indiában angol mintára college-eket hoznak létre. Ezekből csak néhány lényegi részlem hiányzik: az egyik az önállóság, a másik a szabad döntés tananyagról, módszerről – ehelyett központi előírások vannak. Gond még a tutorálás hiánya, ami azért nem valósul meg, mert anyagi okok miatt viszonylag magas létszámú osztályokban tanítanak.

Egy további típus a misszionáriusok által alapított és működtetett egyetem, főiskola, college. Ennek létrejötté a fenntartó anyagi támogatása alapján meghatározott vallási tartalom átadásához kapcsolódik. Az alkalmazott módszerek, a tananyag tartalma, az ideológiai háttér országonként – a helyi hagyományoktól függően – jelentősen eltérő.

Sajátos típus és az európai modellek „szabad kombinációjára” adnak lehetőséget a magánegyetemek. Ezek általában olyan tehetős emberek adományából jönnek létre, akik adott esetben preferenciákat, meghatározott képzési célokat is előírhatnak. Az állami előírások itt kevésbé érvényesülnek, ezért rugalmasabbak, nyitottak, gyorsabban reagálnak az új igényekre. Viszont erősebben érvényesülnek a szubjektív döntések, irányításukat gyakran felügyeleti bizottságra, kuratóriumra bízák.

Észak-Amerika kezdetben a brit mintát követte, abból is inkább a gyakorlatiasabb skót egyetemek példája volt a vonzó, mert itt nem voltak annyira a középpontban a klasszikus nyelvek és a klasszikus európai kultúra. A szervezeti forma tekintetében az angol nonkonformista akadémiák vezetési szisztémáját vették át Amerikában. Az alapító okirat (charter) a statútumhoz hasonlóan kulcsfontosságú, mert ez minden döntés esetén hivatkozási alapul és indoklásul szolgál. Az intézmény vezetését egy nem feltétlenül oktatókból álló tanács végzi, élén egy vezetővel (principális) vagy elnökkel. Ennek a felelőssége és jogköre széleskörű, akár a professzori testület ellenére is hozhat döntéseket. Ő nevezi ki a dékánokat és határozza meg a feladataikat. A nagy létszámú college-eket szakterületek szerint ún. departmenekre osztják. Ez azt jelenti, hogy nincsenek tanszékek sem és nincs az adott diszciplína oktatásáért felelős tanszékvezető sem. Viszont előfordul, hogy ugyanazt a tárgyat két oktató is meghirdeti, így a versenyhelyzet az oktatási rendszer magától

745 Shils, E. Roberts, J. (2004): *Die Übernahme europäischen Universtätsmodelle*. In: *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945) III*. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 176. o

értetődő szerves része. A kisebb létszámú felsőoktatási intézményekben előfordul, hogy nincs semmilyen belső differenciálás. 1830 után Amerikában is felértékelődött a német minta. Az adaptáció sokféle kombinációban történt. Friedrich Paulsen 1902-ben arról ír, hogy Amerikában azért olyan jó a német egyetemek híre, mert sokan Németországban szereztek doktori fokozatot és az amerikaiak „második hazájuknak” tekintik Németországot.⁷⁴⁶ A német rendszer fontos eleme, hogy az előképzésre jobban figyelnek, így több helyen átvesznek elemeket a német gimnáziumi oktatásból. A német mérnökképzés, a műszaki és mezőgazdasági főiskolák is egyértelmű elismerést aratnak és követendő mintát jelentenek. A tudásátadás egyik hatásos módjának a külföldi tanulást tekintik. Az 1900-as években 9 000–10 000 amerikai fiatal tanul Németországban, köztük jó néhányan hazájukba visszatérve magas pozícióba kerülnek, egyetemek, alapítványok elnökei lesznek, így lehetőségük van pozitív tapasztalataik tanrendszerbe való beépítésére. A német modellből a tanszékeken kívül nem veszik át a habilitációs eljárás lefolytatásának rendjét, következésképpen nem lesznek privátdocensek sem és a professzori utánpótlást is más-ként kell megoldaniuk.

Kanada a brit modellt vette át. Kivétel a francia nyelvű Québec, ahol értelemszerűen az anyaország hatása erőteljesebb.

Latin-Amerika országaiban a kezdeti spanyol és portugál hatások a jelentősebbek. A jezsuita rend időleges megszüntetése súlyos gondot jelentett ezekben az országokban, mert nem voltak olyan képzett tanárok, akik a helyükre álltak volna. A rend 1814-beli visszatérése enyhítette ezt a problémát. A spanyol befolyást felváltotta a francia modell követése egészen a 20. századig. Latin-Amerika országaiban később sokféle kombináció jött létre. Ezek egyik érdekes példája a német Burschenschaftok átvétele, ez érdekes módon sehol máshol, csak Chilében tudott követőkre találni. Latin-Amerikára jellemző még a katolikus magánegyetemek létesítése. Az olyan nagy országok oktatásügyének bemutatása és az ottani adaptáció részleteinek megismerése, mint Mexikó, Argentína vagy Brazília önálló tanulmányt igényel.

A Közel-Kelet országaiban a II. világháború előtt a tradicionális medreszek mellett misszionárius egyetemi karok működtek Irakban és Szíriában. Korábban 1900 előtt a török birodalom hatására jöttek létre főiskolai jellegű képzési formák, vallási, jogi és orvosi tanulmányok céljából. Itt az oktatás nyelve a török volt.⁷⁴⁷ A francia hatás a legerőteljesebb Szíriában és Libanonban. Palesztinában a külső hatások kereszteződése szempontjából a legérdekesebb Jeruzsálemben a héber egyetem, itt ugyanis mindhárom európai alapmodell előnyeit igyekeztek ötvözni a zsidó kultúrával.

Afrika színes világában sokféle hatás keveredik.⁷⁴⁸ Egyiptomban francia, brit és amerikai hatások is érvényesülnek. Szudánban a brit befolyás jelentős. A francia hatás a legerőteljesebb Francia-Afrikában és Algériában, Tunéziában és Marokkóban. Dél-Af-

746 Paulsen, Friedrich (1902): *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium*. Verlag von A. Asher & Co, Berlin, 11. o.

747 Shils, E. Roberts, J. (2004): *Die Übernahme europäischen Universitätsmodelle*. In: *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945)* III. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck, München, 163. o

748 Érdekesség, hogy már nagyon korán – ugyan csak elvéve – megjelennek afrikai diákok Európában. Ilyen 1730-ban Anton Wilhelm Amo, aki 1727-ben iratkozott be Halle egyetemére. Rabszolgaként került Anton Ulrich herceg udvarába, ahol a „mór” tehetségét felismerve taníttatták és 1730-ban magiszteri fokozatot szerzett. In: *Magister und Scholaren, Professoren und Studenten. Geschichte deutscher Universitäten und Hochschulen im Überblick*. (Hrg. Steiger, G. – Flächenräger W.) Urania Verlag, Leipzig-Jena Berlin 1981. 61. o.

rikának 1916 után már négy egyeteme van, a minta az University of London. A nyelvi megosztottság – angolul beszélőre és a búrira – a felsőoktatást is megosztja, ezt terheli még az apartheid problémája. A színes bőrű xhosák számára is létesül egy felsőoktatási intézmény Fort Hare-ban.

India és a Brit Birodalom kapcsolata sok szempontból elemezhető és ennek is bőséges a szakirodalma. Ha csak a számszerűséget vesszük figyelembe, akkor 1800 előtt Indiának nem volt klasszikus értelemben vett egyeteme, 1939-ben már 17 egyetemmel rendelkezett, igaz, ezek több más részlet mellett egy fontos tényezőben eltértek a brit mintától, itt nem volt követelmény az oktatókkal szemben – legalábbis kezdetben –, hogy kutatásokat is végezzenek, ez pedig megnehezíti a közös tudományos munkához szükséges ethosz kialakulását.

A burmai Rangoon 1920-ban hat professzorral és 829 diákkal működő egyetemmel rendelkezik. A brit hatások ide India, pontosabban a kalkuttai egyetem közvetítésével jutottak el, de a kombinációs lehetőséget fokozza, hogy az egyetembe collegeként integrálják az 1918-tól az országban jelen levő amerikai eredetű baptista missziós intézményt. Nem véletlen, hogy a diákok a „gyarmatosítás” egy intézményének tekintették az egyetemet és folyamatosan bojkottálták a működését.

Indokína országaiban – Kambodzsában és Vietnámban – francia hatások érvényesültek. A hanoi egyetem megalapítása 1917-ben a francia gyarmatosítás oktatásügyi törekvéseinek egyik legsikeresebb megoldása. Thaiföld 1940-re már három egyetemmel rendelkezik. Az állami tisztviselők képzésénél az angol mintát, a mérnökök és mezőgazdászok képzésben pedig a gyakorlatiasabb amerikai modellt vezetik be.

Ausztrália és Új-Zéland egyértelműen a brit mintát követi, talán túl lelkesen is, mert Ausztráliában 1850 és 1911 között minden nagyobb város arra törekszik, hogy saját egyeteme legyen.

Kína rendelkezik a legkorábbi kidolgozott és fokozatokba rendezett felsőoktatási szisztémával, igaz a belső küzdelmek jó néhányszor megtépázták ezt a konfucianus alapokon szerveződő hierarchikus rendszert. A jezsuita misszionáriusok régóta hatottak a kínaiakra és azok is rájuk, nem kevés konfliktust okozva egymásnak. Kína egyedül Németország felé mutatkozott valamennyire nyitottnak. 1907-ben Sanghajban német orvostudományi képzés indul kínaiak számára ez a mai Tongji egyetem; 1909-ben jön létre Tsingtauban a mai Qingdao egyetem.⁷⁴⁹ A tradicionálisan bezárkózó, önmagának való Kína nehezen nyit kifelé, de amikor a műszaki fejlődés miatt már nem lehetett ezt halogatni, megtették a döntő lépést, külföldi tanulmányutakra küldték tehetséges fiaikat. Persze ez is okozhat problémákat, mert amikor a külföldről visszatértek vezető pozícióba kerülve kifejtik véleményüket, az ellentétes vélemények ütközhetnek egymással. Így például az egyik Lipcséből visszatért egykori diák problémája, aki a kutatás és az oktatás német modelljét akarta adaptálni, Párizsból visszatért kollégája viszont pont az ellenkezőjét, azaz a kutatás egyetemen kívüli megvalósítását javasolta és mindketten pozitív tapasztalataikra hivatkoztak. Ilyen esetben bizonyára, csak a helyi körülmények gondos mérlegelése alapján lehet helyesen dönteni. Kínában 1922-ben 5 nemzeti, 2 vidéki egyetem és 17 keresztény college van. 1936-ban már 42 egyetem és 36 college van, ez utóbbiak fele magánintézmény.⁷⁵⁰

749 vom Brocke, Bernhard (2012) 61. o.

750 Shils, E. Roberts, J. (2004): *Die Übernahme europäischen Universtätsmodelle*. In: *Geschichte der Universität in Europa (1800–1945)* III. Hrg. Walter Rüegg, Verlag C. H. Beck. München, 186–187. o

Japánban az európai és az észak-amerikai egyetemi rendszerek egyik legeredményesebb adaptációját hozzák létre. A japán oktatási hagyományok a kínaihoz hasonlóan számottevőek. A nyugati kultúrával először holland közvetítők segítségével találkoztak, a holland kereskedők nagy meglepedésére. A japánok mindig lelkesen tanulmányozták a német pedagógiát és a német intézmények működését. Ennek számos pozitív eredménye született, a II. világháborús együttműködés nem tartozik ezek közé.

Összességében – csak a legfőbb vonalakban érintve – az európai egyetemek kisugárzó hatását tekintve kölcsönös egymásra hatás figyelhető meg. A 18–19. század elején a tudásátadási folyamat egyértelműen Európából kifelé irányul. Az adaptáció, a sokféle csatornán áramló tapasztalatok a helyi lehetőségektől és kreativitástól függően, az európai és amerikai hatások és a saját hagyományok vegyítése alapján változatos kombinációkat hoznak létre. A II. világháború és a helyi háborúk rombolása után sajátos fordulatként egy visszaáramlási folyamat kezdődik, az európai és amerikai kultúrára frissítően hatnak az Ázsiából, a Közel-Keletről, Kínából és Japánból eredő hatások.

X. BEFEJEZÉS – AZ EGYETEM ÉTHOSZA

Az európai egyetemek történetének két könyvben történő, a kezdetektől a második világháború végéig történő vázlatos áttekintése igényli és lehetővé is teszi az egyetem különleges belső világát jelentő összetevők megnevezését.

Első benyomásként úgy tűnhet, hogy az egyetem a társadalmi szükségletek által létrehozott akadémiai foglalkozások – azaz a papok és lelkészek; a bírók ügyvédek és állami hivatalnokok; az orvosok, valamint a tanárok és szabad bölcsészek – képzésére létrejött karok laza szövetsége. Ezen karok között az összekötő kapocs az, hogy működésük egyik legfőbb alanya maga az ember, tárgya pedig az emberiség javának szolgálata. A műszaki képzést nyújtó intézmények célja ugyanez, de közvetve, mert ott a természet törvényszerűségeinek megismerése és a természeti erőknek az emberiség javára fordítása a legfontosabb cél.

Az oktatók, a diákok és a minden egyetemi polgár szervezett közösségét jelentő univeritas eszménye azonban közös sajátosság. Ennek legfontosabb elemei, pedig a következők:

- Az egyetemi hagyományok – a valláshoz hasonlóan – évezredes folyamatos múltra tekintenek vissza.
- Az alapítás statútumra, azaz meghatározott köteleességek és jogok, valamint privilégiumok biztosította autonómiára épül, ennek keretei, tartalma az idők során sokféle változáson ment keresztül, de egy lényeges eleme mindig megmaradt: a tudományok műveléséhez szükséges szabadság.
- Az egyetem hosszú története során hatalmas szellemi tőkét gyűjt, jelentéssel bíró tárgyakkal és eszközökkel rendelkezik, rítusok őrzik a hagyományt és mítoszok alakulnak ki.
- Az egyetem minden időkben a szellemi élet egyik központja, kisugárzó ereje szétárad a társadalom minden területére.
- Az egyetem tekintélyt ad az universitas minden tagjának, bárhol megjelenik, az egyetem hírneve erősíti, nyomatékosítja mondanóját.
- Az egyetem tanárai öngazgató, hierarchikus rendbe tagolt testületeket alkotnak.
- Az egyetemet azonos időszakban végző diákok (évfolyamtársak) életre szóló kapcsolatban maradnak egymással.
- Az egyetem egykori tanárai és diákjai az alumni szervezetben megtartják korábbi kötődésüket.
- Az egyetem polgárai szolidárisak egymással és a társadalom többi tagjával.
- Az egyetemi karok nem elszigeteltek egymástól, az átjárás és áthallgatás lehetősége, a közös feladatok tartják életben az universitas közösségét.
- Az egyetemhez tartozás tudata az universitas minden tagjának önértékelését erősítő tényező – a védettség tudata bátrabbá teszi az universitas polgárait minden megnyilvánulásukban.
- Az egyetem arra törekszik, hogy a környezetében található legjobb szakembereket valamilyen minőségben magához vonzza és kösse.

- Az egyetem nem kötődik politikai pártokhoz és vallási irányzatokhoz, a sokszínűség kinyilvánítási lehetőségének védett körülmények között biztosítása az egyik legnagyobb meghatározó értéke.
- Az egyetemi polgárok tudományuk művelőjeként és oktatójaként, felkért szakértőként, grémiumok vezetőjeként és tagjaként segítik a társadalom és az emberiség boldogulását.
- Az egyetem kialakult nemzetközi kapcsolatai révén beletagolódik az útkeresők és a tudományt művelők közösségébe.
- Az egyetemi épületek (campus), azok berendezési tárgyai és az azokhoz köthető történések az egyetemi éthosz szerves részei.

Mindezen törekvések együttese, aktuális körülmények adta változatai (modelljei) jelentik a hierarchikus kapcsolatban álló személyek közösségét jelentő, sok összetevős, bonyolult, állandóan változó, szellemi és anyagi javakból álló rendszert, amelyet az egyetem éthosza elnevezéssel élnek meg az egyetemi polgárok és így tudatosul mindez és a társadalom szélesebb köreiben. Zárómondatként pedig kínálja magát egy, az egyetem lényegére utaló gondolat, mely szerint

az egyetem pedig régóta van, állandóan reformálják és még sokáig lesz, nem tudjuk milyen új formában, de az éthosza maradandó értéként bizonyosan fennmarad!

- Andreev, Andrej J. (2006): Die gespaltene Universität. Die Moskauer Gelehrter 1911–1917. Maurer, Trude (Hg.) (2006): *Kollegen – Kommilitonen – Kämpfer. Europäische Universitäten im Ersten Weltkrieg*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart 159–177. o.
- Asche, Matthias (2012): Biographische Profile und Rekrutierungsmechanismen von Professoren. In: Christian Hesse és Rainer Christoph Schwinges (Hrg.) *Professoren und Professorinnen gewinnen. Zur Geschichte des Berufswesens an den Universitäten Mitteleuropas*. Schwabe Verlag, Basel, 185–247. o.
- Ash, G. Mitchell (2010): Von Freiheit und Nutzen der Wissenschaft. In: Thorn, Ilka, Weining, Kirsten (Hrsg.) *Mittendrin. Eine Universität macht Geschichte: Eine Ausstellung anlässlich des 200-jährigen Jubiläums der Humboldt-Universität zu Berlin*. Akademie Verlag GmbH, Berlin, 174–182. o.
- Balogh László (1996, szerk.): *1000 éves a magyar iskola 996–1996*. Colortipo Bt. Budapest.
- Baumgarten, Marita (1997): *Professoren und Universitäten im 19. Jahrhundert. Zur Sozialgeschichte deutscher Geistes- und Naturwissenschaftler*. Vanderhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Bauer, Max (1926): *Sittengeschichte des deutschen Studententums, mit zahlreichen Abbildungen*. Paul Aretz Verlag, Dresden.
- Bär, Siegfried (2005): *A céh. Az egyetemek lényege a professzorrá válásnak és a professzorok érzelmi életének tükrében*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Birtalan Győző: *Európai orvoslás az Újkorban (1640–1920)*,
URL: http://orvostortenet.hu/tankonyvek/tk05/pdf/2.2/birtalan_europai_orvoslas_az_ujkorban.pdf.
- Bíró Zsuzsanna Hanna, Nagy Péter Tibor (2012): *Bölcsészek és tanárok a 19–20. században*. Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest.
- Bockstaele, Paul (2004): Mathematik und exakte Naturwissenschaften. In: Rüegg, Walter (Hrg.) *Gesichte der Universität in Europa (1800–1945) III.*, Verlag C. H. Beck. München, 407–426. o.
- Boehm, Laetitia, Müller, Rainer A., (1983, Hrsg.): *Universitäten und Hochschulen in Deutschland, Österreich und der Schweiz. Eine Universitätsgeschichte in Einzeldarstellungen*. Düsseldorf.
- Boros Gábor (2007, főszerk.): *Filozófia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bosse, Heinrich (2012): *Bildungsrevolution 1770–1830*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg.
- Botos Katalin (2016): Arnold J. Toynbee. *Valóság* 2016. 3. szám 71–78. o.
- Brändli, Sebastian (2012): Berufsstrategien als Erfolgsfaktoren. In: Hesse, Christian, Schwinges, Rainer Christoph (Hrg.): *Professoren und Professorinnen gewinnen. Zur Geschichte des Berufswesens an den Universitäten Mitteleuropas*, Schwabe Verlag, Basel, 143–185. o.
- vom Brocke, Bernhard (2012): *Berufungspolitik und Berufungspraxis im Deutschen Kaiserreich*. In: Hesse, Christian, Schwinges, Rainer Christoph (Hrg.): *Professoren und Professorinnen gewinnen. Zur Geschichte des Berufswesens an den Universitäten Mitteleuropas*, Schwabe Verlag, Basel, 55–105. o.
- Brockliss, L. W. B. (1997): The European University (1789–1850). In: Brock, M. G., Curthoys, M. C. (Eds): *The History of the University of Oxford*, VI. Clarendon, Oxford.
- Busch, Alexander (1959): *Die Geschichte des Privatdozenten. Eine soziologische Studie zur großbetrieblichen Entwicklung der deutschen Universitäten*. Enke Verlag, Stuttgart.

- Bynum, William (2016): *A tudomány rövid története*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Campe, Joachim Heinrich (1789): *Väterliche Rath für meine Tochter. Ein Gegenstück zum Teophron*. Hg. von Ruth Bleckwenn, Paderborn.
- Cardini, Franco, Fumagelli, Beoni-B. (1991): *Universitäten im Mittelalter*. Südwest Verlag, München
- Charle, Christophe (2004): Grundlagen. In: Rüegg, Walter (Hrg.) *Gesichte der Universität in Europa (1800–1945) III.*, Verlag C. H. Beck. München, 43–80. o.
- von Coelin, Christian (2012): *Die Entwicklung von Berufsrecht und Berufsverfahren*. In: Hesse, Christian, Schwinges, Rainer Christoph (Hrg.): *Professoren und Professorinnen gewinnen. Zur Geschichte des Berufswesens an den Universitäten Mitteleuropas*, Schwabe Verlag, Basel, 105–127. o.
- Condette, Jean-Francois (2006): „In deutscher Hand“. Die Universität Lille unter deutscher Besatzung. In: Maurer, Trude (Hg.): *Kollegen – Kommilitonen – Kämpfer. Europäische Universitäten im Ersten Weltkrieg*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 107–127. o.
- Conzemius, Victor (2008): *Wissenschaftsfreiheit und katholische Theologie*. In: Müller, R. A., Schwinges, R. C. (Hrsg.) *Wissenschaftsfreiheit in Vergangenheit und Gegenwart*. Schwabe Verlag, Basel. 249–261. o.
- Csejtei Dezső, Dékány András, Simon Ferenc (1990, szerk.): *Ész – élet – egzisztencia I. Egyetem, nevelés, értelmiségi lét*. Társadalomtudományi Kör, Szeged.
- Die sechshundertjahrfeier der Universität Wien. Offizieller Festbericht im Selbstverlag der Universität Wien*. 1965.
- Die schönsten Univrstitäten der Welt. Fotografiert von Guillaume De Laubier Texte von Jean Serroy, Knesebeck*, 2015. München.
- Dietel, Beatrix (2012): Berufswege und Berufungskonkurrenz. In: Hesse, Christian, Schwinges, Rainer Christoph (Hrg.): *Professoren und Professorinnen gewinnen. Zur Geschichte des Berufswesens an den Universitäten Mitteleuropas*, Schwabe Verlag, Basel, 471–491. o.
- Dmitriev, N. Aleksandr (2006): *The State, the Universities, and the Reform of Higher Education in Russia during the First World War*. In: Maurer, Trude (Hg.): *Kollegen – Kommilitonen – Kämpfer. Europäische Universitäten im Ersten Weltkrieg*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 147–159. o.
- Dugyincev, Vlagyimir (1988): *Fehér-ruhások*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Elias, Norbert (1997): *Über den Prozeß der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*. 1. kötet: Wandlungen des Verhaltens in den weltlichen Oberschichten des Abendlandes. Frankfurt a. M.
- Endrődy-Nagy Orsolya (2013): Középkori gyermekkép-narratívák? In: Benedek András, Tóth Péter (szerk.) *Új kutatások a neveléstudományokban 2012: A munka és a nevelés világa a tudományban*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 267–288. o.
- Endrődy-Nagy Orsolya (2015): *A reneszánsz gyermekképe, A gyermekkép reneszánsza, 1455–1517 között Európában – ikonográfiai elemzés*, Eötvös kiadó–TEPA, Budapest.
- Eötvös Loránd (1985): *Az egyetem feladatáról*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Fabricius, Wilhelm (1926): *Die Deutschen Corps. Eine historische Darstellung mit besonderer Berücksichtigung des Mensurwesens*. Berlin.
- Fábri György (2014): Legyőzik az egyetemi rangsorok a tudás világát? *Educatio* 4. szám, 590–599. o.
- Fábri György (2015): Maradhat-e a könyvtár az egyetemi tudás központja? *Magyar Tudomány* 4. szám, 399–403. o.
- Fazekas István (2003): *A Bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói 1623–1918 (1951)* ELTE Levéltár, Budapest.

- Fekete Szabolcs, Nagy Péter Tibor (szerk.) (2012): *A pécsi egyetem bölcsész – diplomásainak rekrutációja 1921–1940. Szociológiai dolgozatok 2. A Wesley Egyház - és Vallásszociológiai Kutatóközpont sorozata*, Budapest, 9–176.
URL: <http://mek.oszk.hu/10900/10992/10992.pdf>
- Ferguson, Niall (2011): *Civilizáció. A Nyugat és a többiek*. Scolar, Budapest.
- Ferguson, Niall (2016): *A világ háborúja. A gyűlölet évszázadának története*. Scolar, Budapest.
- Forray R. Katalin, Kozma Tamás (2014): *Tanuló városok: alternatív válaszok a rendszerváltozásra*. In: Juhász Erika (szerk.) *Tanuló közösségek, közösségi tanulás*. University of CHERD, Debrecen, 20–50. o.
- Fridell, Egon (1992): *Az újkori kultúra története IV. Felvilágosodás és forradalom*. Holnap Kiadó, Budapest.
- Frijhoff, Willem (2012): *Qualitätswahl, Kandidatenmangel oder Nachbarfreundschaft? Die internationale Berufungspraxis der niederländischen Hochschulen zwischen 1575 und 1814*. In: Hesse, Christian, Schwinges, Rainer Christoph (Hrsg.): *Professoren und Professorinnen gewinnen. Zur Geschichte des Berufswesens an den Universitäten Mitteleuropas*, Schwabe Verlag, Basel, 31–55. o.
- Fure, Jorum Sem (2010): *Die Universität Oslo während der Beatzungszeit im Zweiten Weltkrieg*. In: vom Bruch, Rüdiger, Bott, Marie-Luise (Hrsg.) *Jahrbuch für Universitätsgeschichte*. Band 13., Franz Steiner Verlag, 139–155. o.
- Garai Imre (2014): *A tanári elitképzés műhelye. A Bárány Eötvös József Collegium története 1895–1950*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest.
- Gelfert, Hans-Dieter (2005): *Nagy-Britannia rövid kultúrtörténete. A Stonehenge-től a Millennium-dómgigéig*. Corvina, Budapest.
- Gerbod, Paul (2004): *Die Hochschulträger*. In: Rüegg, Walter (Hrsg.) *Gesichte der Universität in Europa (1800–1945) III.*, Verlag C. H. Beck. München, 83–96. o.
- Gevers, Lieve; Vos, Louis (2004): *Studentenbewegungen*. Rüegg, Walter (2004): *Themen, Probleme, Erkenntnisse*. In: Rüegg, Walter (Hrsg.) *Gesichte der Universität in Europa (1800–1945) III.*, Verlag C. H. Beck. München, 227–301. o.
- Gilyazov, Iskander (2006): *Die Kazaner Studenten und der Erste Weltkrieg*. In: Maurer, Trude (Hg.): *Kollegen – Kommilitonen – Kämpfer. Europäische Universitäten im Ersten Weltkrieg*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 209–223. o.
- Gosden, P.H.J.H. (1976): *Education in the Second World War. A Study in Policy and Administration*. Methuen, London.
- Grau, Conrad (1999): *St. Petersburg*. In: Demandt, Alexander (Hrsg.): *Städten des Geistes. Große Universitäten Europas von der Antike bis zur Gegenwart*. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 223–243.
- Grüttner, Michael (2010): *Nationalsozialistische Wissenschaftler: ein Kollektivporträt*. In: Grüttner, M.-Hachtmann, R.-Jarusch, K. H.-John, J.-Middel, M. (Hg.) *Gebrochene Wissenschaftskulturen. Universität und Politik im 20. Jahrhundert*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 149–167. o.
- Guagnini, Anna (2004): *Technik*. In: Rüegg, Walter (Hrsg.) *Gesichte der Universität in Europa (1800–1945) III.*, Verlag C. H. Beck. München, 487–514. o.
- Gundermann, Iselin (2008): *Brandenburg-preußische Universitätsgründungen*. In: Wörster, Peter (Hrsg.) *Universitäten im Östlichen Mitteleuropa. Zwischen Kirche, Staat und Nationengeschichtliche Entwicklungen*. Oldenburg Verlag, München, 105–127. o.
- Halász Előd (1987): *A német irodalom története*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Halász Iván (2015): *A nemzeti felügyelet alatt élő lengyel városállamok. Történelmi Szemle 1.* 131–153. o.

- Hammerstein, Notker (2004): *Universitäten und Kriege im 20. Jahrhundert*. In: Rüegg, Walter (Hrg.) *Gesichte der Universität in Europa (1800–1945) III.*, Verlag C. H. Beck. München, 515–545. o.
- Hegy Ádám (2015): *A Kárpát-Medencéből a Rajna partjára. A bázeli egyetem hatása a debreceni és a sárospataki református kollégiumok olvasmányműveltségére a 18. században*. Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, Debrecen.
- Hegy Ádám, Szögi László (2016): *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és főiskolákon (1526–1919)*. Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban sorozat 23. kötet, Budapest.
- Hobsbawm, E. J. (1978): *A tőke kora (1848–1875)*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Höflechner, Walter (2008): *Wissenschaftsfreiheit in Österreich*. In: Müller, R. A., Schwinges, R. C. (Hrsg.) *Wissenschaftsfreiheit in Vergangenheit und Gegenwart*. Schwabe Verlag, Basel, 263–277. o.
- Im Hof, Ulrich (1993): *Das Europa der Aufklärung*. Verlag C. H. Beck.
- Jarusch, H. Konrad (2004): *Der Lebensweg der Studenten*. In: Rüegg, Walter (Hrg.) *Gesichte der Universität in Europa (1800–1945) III.*, Verlag C. H. Beck. München, 301–322. o.
- Johnson, Paul (2010): *Értelmiségiek*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Johnson, Paul (2010): *Hősök*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Johnson, Paul (2016): *A modern kor. A 20. század igazi arca*. XX. Század Intézet, Budapest.
- Kaelble, H. (1983): *Soziale Mobilität und Chancengleichheit im 19. und 20. Jahrhundert*. Vandenberg, Göttingen.
- Kajtár István, Hergler Csabáné (2013): *Egyetemes állam-és jogtörténet*. Dialog-Campus Kiadó – Nordex Kft.
- Kändler, Wolfram C. (2012): *Konservativ, protestantisch, gedient?* In: Hesse, Christian, Schwinges, Rainer Christoph (Hrg.): *Professoren und Professorinnen gewinnen. Zur Geschichte des Berufswesens an den Universitäten Mitteleuropas*, Schwabe Verlag, Basel, 285–307. o.
- Kant, Immanuel: *Der Streit der Facultäten in drei Abschnitten Dem Herrn Carl Friedrich Staudlin, Doctor und Professor in Göttingen, zugeeignet von dem Verfasser*.
URL: <http://gutenberg.spiegel.de/buch/der-streit-der-facult-3509/1>
- Kant, Immanuel (1974): Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás? In: Kant, Immanuel A vallás a pusztá ész határain belül és más írások. Gondolat, Budapest, 24–27. o.
URL: <http://mek.oszk.hu/06600/06616/index.phtml>
- Kant, Immanuel (1996): Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás? In: *Történelemfilozófiai írások*. Ictus, Szeged, 15–22. o.
- Kant, Immanuel (1996): A fakultások vitája három szakaszban (1794–98) In: *Történelemfilozófiai írások*. Ictus, Szeged, 337–457. o.
- Kant, Immanuel (2003): Kant über Pädagogik. Mit Kant's Bibliographie herausgegeben von Prof. Dr. Theodor Vogt. Dritte Auflage. Langensalza, 1901, In: Mészáros István, Németh András, Pukánszky Béla (szerk.): *Neveléstörténet*. Szöveggyűjtemény. Osiris Kiadó, Budapest.
- Karády Viktor, Nagy Péter Tibor (2012, szerk.): *Iskolázás, értelmiség és tudomány a 19–20. századi Magyarországon*. (Szociológiai dolgozatok 5.) Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest
- Kéri Katalin (1995): *A tudás kapui*. JPTE-PSZM – Tárogató Kiadó, Budapest.
- Kéri Katalin (1996): Kmety képviselő úr és a „női szörnyetegek”. Egy 1907-es parlamenti felszólalás sajtóvisszhangja. *Iskolakultúra*, 3. szám, 101–103. o.
- Kéri Katalin (2006): Unamuno emlékezete. *Neveléstörténet*, 1–2. szám, 215–224. o.
- Kéri Katalin (2015): *Befogadás és/vagy kirekesztés a régi egyetemeken. Neveléstörténeti vázlat*. In: Arató Ferenc, Varga Aranka *Befogadó egyetem. Az akadémiai kiválóság fejlesztése az inklúzió szempontjainak érvényesítésével*. Pécsi Tudományegyetem BTK Neveléstudományi Intézet, Pécs 119–130. o.
- Kindleben, Christian Wilhelm (1781): *Studenten-Lexicon*. Halle.

- Kitzinger, Martin (2012): *Zusammenfassung*. In: Hesse, Christian, Schwinges, Rainer Christoph (Hrg.): *Professoren und Professorinnen gewinnen. Zur Geschichte des Berufswesens an den Universitäten Mitteleuropas*, Schwabe Verlag, Basel, 511–531. o.
- Klant, Michael (1984): *Die Universität in der Karikatur. Böse Bilder aus der kuriosen Geschichte der Hochschulen*. Fackelträger-Verlag GmbH, Hannover.
- Klinge, Matti (2004): *Die Universitätslehrer*. In: Rüegg, Walter (Hrg.) *Gesichte der Universität in Europa (1800–1945) III.*, Verlag C. H. Beck. München, 112–143. o.
- Koch, Hans-Albrecht (2008): *Die Universität. Geschichte einer europäischen Institution*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Kozma Tamás (2004): *Kié az egyetem?: A felsőoktatás nevelésszociológiája*. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Kozma Tamás (2008): Politikai rendszerváltás és felsőoktatási reform. In: Kozma Tamás, Rébay Magdolna (szerk.) *A bolognai folyamat Közép-Európában*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 287–315. o.
- Kozma Tamás (2011): „Egyetemvállalat” és menedzserizmus. *EDUCATIO* 20, 4. szám, 461–471. o.
- Krizsán László (1999): *A szabadság balladája. Ács Károly élettörténete*. Pest Megyei Levéltár, Budapest.
- Kurucz Rózsa (2015): A Montessori világ gyermekei. In: Bús Imre (szerk.) *Gyermekek különböző és hasonló kultúrákban*. Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Kar, Szeged, 31–58. o.
- Langer, Herbert (2008): Die pommersche Ladesuniversität Greifswald. In: Wörster, Peter (Hg.) *Universitäten im Östlichen Mitteleuropa. Zwischen Kirche, Staat und Nationengeschichtliche Entwicklungen*. Oldenbourg Verlag, München, 85–105. o.
- Langewiesche, Dieter (1999): *Studenten in den europäischen Revolutionen von 1848*. In: Jahrbuch für Universitätsgeschichte 38–58. o.
- Langewiesche, Dieter (2010): Das deutsche Universitätsmodell und die Berliner Universität. Wandel und Kontinuität von Selbstdarstellungen. In: Thorn, Ilka, Weining, Kirsten (Hrsg.) *Mittendrin. Eine Universität macht Geschichte: Eine Ausstellung anlässlich des 200-jährigen Jubiläums der Humboldt-Universität zu Berlin*. Akademie Verlag GmbH, Berlin, 24–33. o.
- Leikola, Anto (2004): Biologie und Geologie. In: Rüegg, Walter (Hrg.) *Gesichte der Universität in Europa (1800–1945) III.*, Verlag C. H. Beck. München, 427–446. o.
- Lehmann Miklós (2013): Wittgenstein fényképez. *Tiszatáj*, 2013/3., 104–111.
- Lehmann Miklós (2015): Wittgenstein: diagram, fénykép és filozófia kapcsolata. In: *Filozófia – művelődés – történet 2015*, szerk. Donáth Péter, Trezor Kiadó, Budapest, 33–67.
- Lendvai, Paul (2009): *Magyarok. Győzelmek és kudarcok*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Levsen, Sonja (2006): *Elite, Männlichkeit und Krieg. Tübinger und Cambridger Studenten 1900–1929*. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen.
- Lönnecker, Harald (2012): „...die Zugehörigkeit ist von größter Bedeutung für Hochschul-Laufbahn” In: Hesse, Christian, Schwinges, Rainer Christoph (Hrg.): *Professoren und Professorinnen gewinnen. Zur Geschichte des Berufswesens an den Universitäten Mitteleuropas*, Schwabe Verlag, Basel, 257–285. o.
- Lundgreen, Peter (2006): Skizze einer vergleichenden Zusammenfassung. In: Maurer, Trude (Hg.) *Kollegen – Kommilitonen – Kämpfer. Europäische Universitäten im Ersten Weltkrieg*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 353–357. o.
- Lundgreen, Peter (2010): Professoren-Wissenschaftler, Hochschullehrer, Bildungsbürger. In: Thorn, Ilka, Weining, Kirsten (Hrsg.) *Mittendrin. Eine Universität macht Geschichte: Eine Ausstellung anlässlich des 200-jährigen Jubiläums der Humboldt-Universität zu Berlin*. Akademie Verlag GmbH, Berlin, 248–255. o.
- Luyendijk-Elshout, Antonie (2004): Medizin. In: Rüegg, Walter (Hrg.) *Gesichte der Universität in Europa (1800–1945) III.*, Verlag C. H. Beck. München, 445–486. o.

- Maisel, Thomas (2007): *Gelehrte in Stein und Bronze. Die Denkmäler im Arkadenhof der Universität Wien*. Böhlau Verlag Wien – Köln – Weimar.
- Mann, Heinrich (1953): *Der Untertan*. Aufbau Verlag, Berlin.
- Maróti Andor: Esszé a tudományos ismeretterjesztésről. *Valóság* 4. szám 68–78. o.
- Maurer, Michael (1995): Die Universitäten Englands, Irlands und Schotlands im 18. Jahrhundert. Intellektuelle, soziale und politische Zusammenhänge. In: Hammerstein, Notker (Hrsg.): *Universitäten und Aufklärung*. Göttingen, 243–272. o.
- Maurer, Trude (2006, Hg.): *Kollegen – Kommilitonen – Kämpfer. Europäische Universitäten im Ersten Weltkrieg*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- Maurer, Trude (2006): *Aspekte eines lange vernachlässigten Forschungsthemas*. In: Maurer, Trude (2006, Hg.): *Kollegen – Kommilitonen – Kämpfer. Europäische Universitäten im Ersten Weltkrieg*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 9–29. o.
- Maurer, Trude (2006): *Universitas militans*. In: Maurer, Trude (2006, Hg.): *Kollegen – Kommilitonen – Kämpfer. Europäische Universitäten im Ersten Weltkrieg*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 57–75. o.
- Meiners, Christoph (1970): *Über die Verfassung und Verwaltung deutscher Universitäten*. 2. kötet Göttingen 1801–1802, utánnomva.
- Meyer, Klaus (2008): Die „Gründungswelle“ der Universitäten in Russland und die Gründung der Universität Dorpat. In: Wörster, Peter (Hg.) *Universitäten im Östlichen Mitteleuropa. Zwischen Kirche, Staat und Nationengeschichtliche Entwicklungen*. Oldenburg Verlag, München, 37–47. o.
- Mészáros István, Németh András, Pukánszky Béla (szerk.) (2003): *Neveléstörténet. Szöveggyűjtemény*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Mezey Barna, Sente Zoltán (2003): *Európai parlamentarizmus- és alkotmánytörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Mickiewicz, Adam: *Óda az ifjúsághoz* (Kardos Lajos fordítása)
URL: <http://csicsada-irodalom-birodalom.blogspot.hu/2012/01/mickiewicz-adam-1798-1855-oda-az.html> Letöltés: 2015. december 23.
- Mikonya György (1998): Philipp Melanchthon, a tanító (1497–1560). *Magyar pedagógia*, 3. szám, 231–237. o.
- Mikonya György (2001): Pädagogik an den ungarischen Universitäten – Das Beispiel der Elisabeth-Universität (Erzsébet Tudományegyetem) in Pécs – Fünfkirchen. In: K. P. Horn, A. Németh, B. Pukánszky, H. E. Tenorth (Hrsg.) *Erziehungswissenschaft in Mitteleuropa*. Osiris, Budapest, 346–362. o.
- Mikonya György (2003): A magyar pietizmus pedagógiai törekvései. *Sola Scriptura* 3–4 szám, 24–43. o.
- Mikonya György (2003): *Kiút vagy tévút? Reformpedagógiai újítások a német internátusi nevelésben*. Eötvös József Kiadó, Budapest.
- Mikonya György (2014): *Az európai egyetemek története 1230–1700*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- V. Molnár László (2014): F. J. Jankovic oroszországi iskolaszervező tevékenysége. *Valóság* 1. szám, 36–47. o.
- V. Molnár László: (2014) A nagyváradi jogakadémiától az orosz birodalmi reformokig Balugyánszky Mihály karriertörténete, (1769–1847). *Valóság*, 6. szám, 21–33. o.
- Morgenstern, Ulf (2012): *Vom Namensregister zum agilen Recherchewerkzeug*. In: Hesse, Christian, Schwinges, Rainer Christoph (Hrsg.): *Professoren und Professorinnen gewinnen. Zur Geschichte des Berufswesens an den Universitäten Mitteleuropas*, Schwabe Verlag, Basel, 441–471. o.
- Morrisey, K. Susan (2006): Politics and Patriotism. Petrograd Students during World War I. In: Maurer, Trude (Hg.) (2006): *Kollegen – Kommilitonen – Kämpfer. Europäische Universitäten im Ersten Weltkrieg*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart. 189–209. o.

- Müller, Johann Christian (2007): *Meines Lebens Vorfälle und Neben-Umstände*. Lehmsstedt Verlag, Leipzig.
- Müller, Rainer A. (2008): Von der „Libertas philosophandi“ zur „Lehrfreiheit“. In: Müller, R. A., Schwinges, R. C. (Hrsg.) *Wissenschaftsfreiheit in Vergangenheit und Gegenwart*. Scwabe Verlag, Basel. 57–69. o.
- Nagy Péter Tibor (2014): A felsőfokú végzettségűek számának alakulása a 20. század első felében. In: Fizel Natasa, Nóbik Attila (szerk.) *Ünnepi tanulmányok a 60 éves Pukánszky Béla tiszteletére*. Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 153–170. o.
- Nagy Péter Tibor, Veroszta Zsuzsanna (2014, szerk.): *A felsőoktatás kutatása: Tisztelgő kötet Hrubos Ildikó születésnapjára*. Gondolat, Budapest.
- Neubach, Helmut (2008): Statt einer Universität eine königliche Akademie in Posen. In: Wörster, Peter (Hrsg.) *Universitäten im Östlichen Mitteleuropa. Zwischen Kirche, Staat und Nationengeschichtliche Entwicklungen*. Oldenburg Verlag, München, 127–145. o.
- Németh András (2002): *A magyar neveléstudomány fejlődéstörténete*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Németh András (2004, szerk.) *A szellemtudományi pedagógia magyar recepciója*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Németh András (2006): Die Universitätspädagogik und Milde Rezeption in Ungarn in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In: Breinbauer, I. M., Grimm, G., Jäggle, M. (Hrsg.): *Milde revisited. Vincenz Eduard Mildes pädagogisches Wirken aus der Sicht der modernen Erziehungswissenschaft*. Lit Verlag, Wien, 143–163.
- Németh, András (2006): The relationship between educational science at the universities and educational movements influenced by „new education“ outside academia. In: Hofstetter R., Schneuwly, B. (eds.): *Passion, Fusion, Tension. New Education and Educational Sciences*. Peter Lang, Bern, 169–190.
- Németh András (2007): Der Philanthropismus- und Rochowrezeption in Ungarn. In: Schmitt, H., Horlacher, R., Tröhler, D. (Hrsg.): *Pädagogische Volksaufklärung im 18. Jahrhundert im europäischen Kontext: Rochow und Pestalozzi im Vergleich*. HauptVerlag, Bern–Stuttgart–Wien. 198–217. o.
- Németh András (2005): *A magyar neveléstudomány tudománytörténete*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Németh András, Biró Zsuzsanna Hanna (2009, szerk.): *A magyar neveléstudomány a 20. század második felében*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Németh András, Pukánszky Béla (2004): *A pedagógia problémátörténete*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Németh András (2013): Az életreform társadalmi gyökerei, irányzatai, kibontakozásának folyamatai. In: Németh András, Pirka Veronika (szerk.): *Az életreform és a reformpedagógia – recepció és intézményesülési folyamatok a 20. század első felében*. Gondolat Kiadó, Budapest, 11–55.
- Newman, John, Henry (1986): *The idea of a university*. University of Notre Dame Press, Indiana, USA.
- Newman, John Henry (1999): Az egyetem eszméje. A tudás célja önmaga. (ford. Endreffy Zoltán) *Világosság*, 40. évf. 8–9. sz.
- Newman, John Henry (2010): Az egyetem eszméje a tudás célja önmaga. *Katolikus Pedagógia* 1. évf 1. szám, 334–346. o.
- Nietzsche, Friedrich (1935): *Über die Zukunft unserer Bildungsanstalten*. In: Nietzsche, Friedrich *Gesammelte Werke*, Bd. 4. München.
- Ogris, Werner (1999): *Die Universitätsreform des Mieters Leo Graf Thun-Hohenstein*. Herausgeben vom Archiv der Universität Wien.
- Palatschek, Sylvia (2010): *Festkultur und Selbstinszenierung deutscher Universitäten*. In: Thorn, Ilka, Weining, Kirsten (Hrsg.) *Mittendrin. Eine Universität macht Geschichte: Eine Ausstellung*

- anlässlich des 200-jährigen Jubiläums der Humboldt-Universität zu Berlin.* Akademie Verlag GmbH, Berlin, 88–95. o.
- Paletschek, Sylvia (2012): Berufung und Geschlecht. In: Hesse, Christian, Schwinges, Rainer Christoph (Hrg.): *Professoren und Professorinnen gewinnen. Zur Geschichte des Berufswesens an den Universitäten Mitteleuropas*, Schwabe Verlag, Basel, 307–353. o.
- Pascal, Blaise (2000): *Gondolatok*. Lazi Kiadó, Szeged.
- Patyi Gábor (2004): *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon 1890–1918*. ELTE Egyetemi Levéltár, Budapest.
- Paulsen, Friedrich (1896): *Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Anfang des Mittelalters bis zur Gegenwart. Mit besonderer Rücksicht auf den klassischen Unterricht*. Verlag von Veit & Comp. Leipzig.
- Paulsen, Friedrich (1897): *Professorengehalt und Kollegienhonorar in geschichtlicher Beleuchtung*. In: Preussische Jahrbücher 136–144. o.
- Paulsen, Friedrich (1902): *Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium*. Verlag von A. Asher & Co, Berlin.
- Pál Eszter (2015): *A viktoriánus Anglia*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Popper Péter (2007): *A rejtőzködő lélek keresése. Pszichológiai írások*. Saxum Kiadó, Budapest.
- Prüll, Rüdiger-Cay (2012): *Medizinerberufungen und Medizinerschulen*. In: Hesse, Christian, Schwinges, Rainer Christoph (Hrg.): *Professoren und Professorinnen gewinnen. Zur Geschichte des Berufswesens an den Universitäten Mitteleuropas*, Schwabe Verlag, Basel, 393–415. o.
- Pukánszky Béla (2006): *A nőnevelés évezredei*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Pütter, Johann Stephen (2005): *Versuch einer academischen Gelehrtengeschichte von der Georg-Augustus-Universität zu Göttingen*. (A göttingeni kiadás reprodukciója.) Hildesheim.
- Rasche, Ulrich (2011, Hg.): *Quellen zur frühneuzeitlichen Universitätsgeschichte. Typen, Bestände, Forschungsperspektiven*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Ratio Educationis. A nevelés és oktatásügy rendje Magyarországon és a hozzá kapcsolt tartományaiban.* (2014): Magyar Mercurius Kiadó, Budapest.
- Rebenich, Stefan (2012): „Geben Sie ihm eine gute Ermahnung mit auf den Weg und den Ordinarius” In: Hesse, Christian, Schwinges, Rainer Christoph (Hrg.): *Professoren und Professorinnen gewinnen. Zur Geschichte des Berufswesens an den Universitäten Mitteleuropas*, Schwabe Verlag, Basel, 353–373. o.
- Rébay Magdolna (2009): *A leányközépiskolák Magyarországon és a német nyelvű országokban. A jogi szabályozás az 1870-es évektől 1945-ig*. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- de Ridder-Symoens, Hilde (2008): Intellectual Freedom under Strain in the Low Countries During the Long Sixteenth Century. In: Müller, R. A., Schwinges, R. C. (Hrsg.) *Wissenschaftsfreiheit in Vergangenheit und Gegenwart*. Schwabe Verlag, Basel, 229–249. o.
- Ringer, Fritz (2004): Die Zulassung zur Universität. In: Rüegg, Walter (Hrg.) *Gesichte der Universität in Europa (1800–1945) III.*, Verlag C. H. Beck. München, 199–226. o.
- Rogger Kappeler, Franziska (2011): Über Grenzen gestossen, nicht gezogen. In: Hesse, Christian, Maurer, Tina (Hg.): *Von Bologna zu „Bologna”. Akademische Mobilität und ihre Grenzen*. Schwabe Verlag, Basel. 69–87. o.
- Romsics Ignác (2010): *Magyarország – története – a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Rómer Flóris, Ipolyi Arnold, Fraknói Vilmos (1981): *Egyház, műveltség, történetírás*. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezetőket írta: Rottler Ferenc. Gondolat, Budapest.
- Rostovcev, A. Evgenij (2006): The Capital University in a Time of War. Saint Petersburg/Petrograd 1914–1917. In: Maurer, Trude (Hg.) *Kollegen – Kommilitonen – Kämpfer. Europäische Universitäten im Ersten Weltkrieg*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 177–189. o.
- Rousseau, Jean-Jacques (1978): *Emil vagy a nevelésről*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Ruszoly József (2011): *Európai jog- és alkotmánytörténelem*. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged.

- Rüegg, Walter (2004): Themen, Probleme, Erkenntnisse. In: Rüegg, Walter (Hrg.) *Gesichte der Universität in Europa (1800–1945) III.*, Verlag C. H. Beck. München, 17–41. o.
- Saalfeld, Friedrich: *Geschichte der Universität Göttingen in dem Zeitraume von 1788 bis 1820.*
- Sanda István Dániel (2009): Klebelsberg Kunó Vallás- és közoktatásügyi miniszter munkássága népiskolaépítési programja tükrében. *Neveléstörténet.* 6/1–2. szám., 14–26. o.
- Sanda István Dániel (2011): A kollégiumi nevelés. In: Sanda István Dániel, Simonfi Zsuzsanna (szerk.) *Nevelés a szakralitás dimenziójában.* Gondolat Kiadó, Budapest, 9–98. o.
- Sanda István Dániel (2016): *Bevezetés a szakképzéstörténetbe.* Typotop Kft, Budapest, 54–55. o.
- Schappacher, Norbert, Wibelauer, Eckhard (2010): Die Straßburger Universitätsgründungen von 1872 und 1919. In: vom Bruch, Rüdiger, Bott, Marie-Luise (Hrsg.) *Jahrbuch für Universitätsgeschichte.* Band 13, Franz Steiner Verlag, 45–73. o.
- Schleiermacher, Friedrich (1966): *Pädagogische Schriften.* Hg. von erich Weniger, 1. kötet, Düsseldorf und München.
- Schreiner, Klaus (2008): Wissenschaft unter politischer Führung. In: Müller, R. A., Schwinges, R. C. (Hrsg.) *Wissenschaftsfreiheit in Vergangenheit und Gegenwart.* Scwabe Verlag, Basel, 93–185. o.
- Schulte, Hansgerd (2008): Wissenschaftsfreiheit in Frankreich. In: Müller, R. A., Schwinges, R. C. (Hrsg.) *Wissenschaftsfreiheit in Vergangenheit und Gegenwart.* Scwabe Verlag, Basel, 307–316. o.
- Schübl, E., Uray, J. (2012): Auf die Suche nach geeigneten Kräften. In: Hesse, Christian, Schwinges, Rainer Christoph (Hrg.): *Professoren und Professorinnen gewinnen. Zur Geschichte des Berufswesens an den Universitäten Mitteleuropas,* Schwabe Verlag, Basel, 415–441. o.
- Schwander, Verena (2008): *Von der akademischen Lehrfreiheit zum Grundrecht.* In: Müller, R. A., Schwinges, R. C. (Hrsg.) *Wissenschaftsfreiheit in Vergangenheit und Gegenwart.* Scwabe Verlag, Basel, 277–307. o.
- Sdvizkov, Denis (2006): *Das Zeitalter der Intelligenz. Zur vergleichenden Geschichte der Gebildeten in Europa.* Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen.
- Seibt, Ferdinand (2008): Zum Problem der Universitätsgeschichte in Europa. In: Wörster, Peter (Hg.) *Universitäten im Östlichen Mitteleuropa. Zwischen Kirche, Staat und Nationgeschichtliche Entwicklungen.* Oldenbourg Verlag, München, 19–37. o.
- Siebe, Daniela (2006): „Nattern am Busen der Alma Mater“ In: Maurer, Trude (Hg.) *Kollegen – Kommilitonen – Kämpfer. Europäische Universitäten im Ersten Weltkrieg.* Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 39–57. o.
- Sieburg Friedrich (1967): *Robespierre. Napoleon. Chateaubriand.* Deutsche Verlag-Anstalt, Stuttgart.
- Simon Katalin (2016): Magyar-erdélyi-román kapcsolatok a nagyszombati, budai, pesti orvosi karon a kezdetektől 1848-ig. *Valóság* 3. szám 47–60. o.
- Shils, E. Roberts, J. (2004): *Die Übernahme europäischen Universitätsmodelle.* In: Rüegg, Walter (Hrg.) *Gesichte der Universität in Europa (1800–1945) III.*, Verlag C. H. Beck. München, 145–196. o.
- Skiera, Ehrenhard (2005): Az életreform-mozgalmak és a reformpedagógia kapcsolata. In: Németh A., Mikonya Gy., Skiera E. (szerk) *Életreform és reformpedagógia – nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója.* Gondolat Kiadó, Budapest, 16–40. o.
- Slapnicka, Helmut (2008): *Die Rechtstellung der Universitäten im alten Österreich.* In: Wörster, Peter (Hg.) *Universitäten im Östlichen Mitteleuropa. Zwischen Kirche, Staat und Nationgeschichtliche Entwicklungen.* Oldenbourg Verlag, München. 195–209. o.
- Snyder, L. (2006): *Reforming Philosophy. A Victorian Debate on Science on Seventeenth Century England.* The University of Chicago Press, Chicago-London.
- Somogyi Ferenc (2016): A magyar felsőoktatás útkeresései – Heidegger parafrázis. *Valóság* 5. szám. 45–57. o.

- Speck, Dieter (2006): *Eine Universität für Freiburg*. Rombach Verlag, Freiburg/Berlin.
- Speck, Dieter (2007): *Uniseum Freiburg. Ein Bildbegleitbuch*. Promo Verlag, Freiburg.
- Stambolis, Barbara (2012): Beruf und Berufung(en). Historiker des Jahrganges 1943 im Rückblick auf ihr Leben mit der Geschichte. In: Hesse, Christian, Schwinges, Rainer Christoph (Hrsg.): *Professoren und Professorinnen gewinnen. Zur Geschichte des Berufswesens an den Universitäten Mitteleuropas*, Schwabe Verlag, Basel,, 491–509. o.
- Steiger, Günter, Flächenräger, Werner (1981, Hrsg.): *Magister und Scholaren, Professoren und Studenten. Geschichte deutscher Universitäten und Hochschulen im Überblick*. Urania Verlag, Leipzig-Jena-Berlin.
- Steindl, Astrid (1993): Akademische Nationen. In: Mühlberger, Kurt, Maisel, Thomas (Hg.) *Aspekte der Bildungs- und Universitätsgeschichte: 16 bis 19. Jahrhundert*. Wien 15–40. o.
- Stempin, Arkadiusz (2006): Die Wiedererrichtung einer polnischen Universität: Warschau unter deutscher Besatzung. In: Maurer, Trude (Hg.) *Kollegen – Kommilitonen – Kämpfer. Europäische Universitäten im Ersten Weltkrieg*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 127–147. o.
- Stollberg-Rilinger, Barbara (2000): *Europa im Jahrhundert der Aufklärung*. Reclam Verlag, Stuttgart.
- Szabó Miklós (1987): *A pedagógus Tolsztoj*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szabó Miklós (2003): *Az orosz nevelés története (988–1917)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szabó Zoltán András (2015): A klebelsbergi középiskola-koncepció „fekete doboza”. Nemzetközi hatások, oktatáspolitikai aktorok és törvényhozás. In: Kozma Tamás, Kiss Virág Ágnes, Jancsák Csaba és Kéri Katalin (szerk.): *Tanárképzés és oktatáskutatás*. Magyar Nevelés- és Oktatáskutatók Egyesülete (HERA), Debrecen. 272–285. o.
- Szabolcs Éva, Réthy Endréné (1999): Fröbel és a nőmozgalmak. *Magyar Pedagógia* 1999/4. szám, 363–373. o.
- Szabolcs Éva (2013): Mikrotörténelem és pedagógiatörténet. *Neveléstudomány: Oktatás innováció* 3. 60–65. o.
- Szécsényi András (2016): A Turul Szövetség és a munkaszolgálat kezdetei Magyarországon (1935–1936). *Valóság* 6. szám, 90–103. o.
- Szécsényi András (2016): *A korszellem hálójában. Az egyetemi önkéntes munkaszolgálat rendszere, működése és nemzetközi beágyazottsága Magyarországon (1935–1944)*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Szilágyi Zsuzsa (2004): *A császárváros. Bécsből Bécsről*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Szögi László (1994): *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemén I. 1790–1850*. ELTE Levéltára, Budapest–Szeged.
- Szögi László (2013): *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és akadémiákon 1789–1848*. Budapest
- Talabos Dávidné Dr. Lukács Nikolett (2016): „Erosz szárnyain.”... *Valóság* 2016/9. szám, 107–113. o.
- Tamul, Sirje (2006): Die Bedeutung des Kriegs für die Universität Jurjev (1915–1918). In: Maurer, Trude (Hg.) *Kollegen – Kommilitonen – Kämpfer. Europäische Universitäten im Ersten Weltkrieg*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 223–239. o.
- Tamul, Sirje (2008): Studienstiftungen an der Kaiserlichen Universität Dorpat (1802–1918). In: Wörster, Peter (Hrsg.) *Universitäten im Östlichen Mitteleuropa. Zwischen Kirche, Staat und Nationengeschichtliche Entwicklungen*. Oldenburg Verlag, München, 49–73. o.
- Tardy Lajos (1954): Balugyánszky Mihály. Budapest.
- Tenorth, Heinz-Elmar (1999): „Über das Verderben auf den deutschen Universitäten” – Kritik der Hochschullehre im 19. Jahrhundert. *Jahrbuch für Universitätsgeschichte* (vom Bruch Rüdiger Hg.) 1999/2 11–33. o.
- Tenorth, Heinz-Elmar (2013): Mythos Universitäten. Die erstaunliche Aktualität einer Idee und die resistente Realität von Universitäten. In: Buck, Fabian M., Kabaum, Marcel (Hg.)

- Ideen und Realitäten von Universitäten.* Peter Lang Verlag, Frankfurt a. M.-Bern-Bruxelles-NewYork-Oxford-Wien, 15–35. o.
- Thorn, Ilka, Weining, Kirsten (Hrsg.) *Mittendrin. Eine Universität macht Geschichte: Eine Ausstellung anlässlich des 200-jährigen Jubiläums der Humboldt-Universität zu Berlin.* Akademie Verlag GmbH, Berlin.
- Tomka Béla (2009): *Európa társadalomtörténete.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Tóth Lajos (1976): Reformjavaslatok Tessedik szentpétervári pályázatában (1803). *Magyar Pedagógia* 3. szám, 262–278. o.
- Trapp, Ernst Christian (1780): *Versuch einer Pädagogik.* Berlin.
- Turczynski, Emmanuel (2008): Czernowitz, eine vom Bildungsbürgertum errungene Universität. In: Wörster, Peter (Hrsg.) *Universitäten im Östlichen Mitteleuropa. Zwischen Kirche, Staat und Nationengeschichtliche Entwicklungen.* Oldenburg Verlag, München, 209–227. o.
- Turner, F. M. (1993): *Contesting Cultural Authority. Essays in Victorian Intellectual Life.* University Press, Cambridge.
- Újváry Gábor (1995): Egyetemi ifjúság a „neobarokk társadalomban” Bajtársi szövetségek, egyetemi és ifjúsági egyesületek a két világháború közötti Magyarországon. In: Valuch Tibor (szerk.) *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben.* 1956-os Intézet – Osiris, Budapest, 453–459. o.
- Ungern-Sternberg, Jürgen (1999): Basel. Die Polis als Universität. In: Demandt, Alexander (Hrsg.) *Städten des Geistes. Große Universitäten Europas von der Antike bis zur Gegenwart.* Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 187–205. o.
- Varga Júlia (2004): *Magyarországi diákok a Habsburg birodalom kisebb egyetemein és akadémiáin 1560–1789.* Budapest.
- Varga Péter (2015): Kétszáz éve jelent meg Kitaibel Pál és Tomcsányi Ádám könyve az 1810. évi móri földrengésről. *Magyar Tudomány*, 3. szám, 276–288. o.
- Várnagy Péter (2014): *J. H. Newman pedagógiája a „The Idea of a University” tükrében.* Pécsi Tudományegyetem FEEK, Pécs.
- Vollmann, J. (1846): *Burschicoses Wörterbuch.* Druck und Verlag von Rudolf Unteregger.
- Volz, Wilhelm Ludwig (1848): „Der erste reform-Congress für deutsche Universtäten, abgehalten in Jena im September 1848, und seine Vorbereitung in Tübingen” *Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft*, Jg. 1848, 4. Heft, 665–718. o.
- Waltos, Stanislaw, Podlecki, Janusz (2005): *Collegium Maius der Jagellonen Universität. Geschichte und Führer durch die Museumsammlungen.* Verlag Karpaty, Krakau.
- Weber, Max (1992): *Wissenschaft als Beruf.* In: W. J. Mommsen, W. Schluchter (Hg.) *Max Weber Geasamtausgabe* 17., Tübingen.
- Weber, Thomas (2006): British Universities int he First World War. In: Maurer, Trude (Hg.) *Kollegen – Kommilitonen – Kämpfer. Europäische Universitäten im Ersten Weltkrieg.* Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 75–91. o.
- Weber, Wolfgang E. J. (2008): *Funktionale Freiheit und Novitätsfrucht.* In: Müller, R. A., Schwinges, R. C. (Hrsg.) *Wissenschaftsfreiheit in Vergangenheit und Gegenwart.* Scwabe Verlag, Basel, 39–57. o.
- Wörster, Peter (2006): Zur Einführung. In: Wörster, Peter (Hrsg.) *Universitäten im Östlichen Mitteleuropa. Zwischen Kirche, Staat und Nationengeschichtliche Entwicklungen.* Oldenburg Verlag, München, 11–18. o.
- Zobel, Rudolph Wilhelm (1773): *Briefe über die Erziehung der Frauenzimmer.* Berlin und Stralsun
- Zombori István (2002): *A bécsi Pázmánaum.* Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.

Az 1200–1700 közötti időszakra vonatkozó egyetemtörténeti fogalmakat az első kötet glosszáriuma tartalmazza, azok megismétlésére nem kerül sor. A kötet elektronikusan szabadon hozzáférhető a Magyar Elektronikus Könyvtárban (MEK).

abszolutórium – a tanulmányok befejezését igazoló végbizonyítvány, előfeltétel az utolsó vizsgák letételéhez

adjunktus – a latin adiunctus – szoros kötésben álló szóból – 1. magiszteri vagy doktori fokozattal rendelkező tanszéki oktató egy majdani habilitáció utáni professzori kinevezés várományosa; 2. német műszaki főiskolán a laboratórium és a gyakorlatok vezetője 1945 előtt

aemulatio – versenyztetés, az egykori jezsuita oktatás gyakran alkalmazott módszere

agregáció – a francia oktatási rendszerben a jogtudományban a habilitációnak megfelelő versenyvizsgáztatáson alapuló szisztéma

akadémia – 1. tudósok közössége – a kezdet Richelieu alapítása 1635-ben (Académie française, Németországban Leibniz alapít akadémiát 1700-ban 2. állami intézmény tudományos tevékenység támogatására és összefogására; 3. egy időben szakképzést nyújtó felsőoktatási intézmények megnevezése például bányászati, művészeti, jogi akadémia; 4. a 17–18. században egyetemek megnevezése; 5. művészek szerveződése; 6. nemesek katonai képzését szolgáló intézmény, lovagi akadémia. 7. a humanizmus idején a 15. században a művészetek és a tudományok ápolására létrejött társulások megnevezése – ilyen működött Firenzében, Nápolyban, Rómában, Konrád Celtis vezetésével Bécsben stb.

akadémiai gimnázium – (*gymnasium academicum*; vagy *gymnasium illustre*) általában a német kultúrkörhöz kapcsolódóan olyan többnyire egyetemi városokban létesült intézmény, amelyik tananyagát tekintve a gimnáziumi és az egyetemi oktatás között helyezkedik el.

akadémiai légión – főleg diákokból szervezett katonai alakulat, általában a haza védelmére érdekében önkéntes alapon létrejött, sok hősie cselekmény végrehajtásával kapcsolatos szerveződési forma.

akadémiai tízperc – általában annak a kb. negyedórás időszaknak a jelölése, amennyivel egy előadás vagy más rendezvény a megadottnál később kezdődik ennek latin jelölése: cum tempore. Amennyiben egészen pontos a kezdés a sine tempore megjelölést használják. A késés egyik magyarázata, hogy a diákoknak időre van szükségük az egyik előadásról a másik helyszínének eléréséhez.

alma mater – (lat. tápláló anya) az egyetem ünnepélyes megnevezése diákok számára. A középkorban Alma universitas vagy Mater universitas elnevezés is használatos a 14. századig.

- Alte Herren* – Az „Öreg Urak” megnevezés a 19. század második felében keletkezik a német egyetemeken. Olyan egykori diákszövetségbe tartozó személyek megnevezése, akik továbbra is kapcsolatot tartanak az ifjabb diákokkal, azokat tanácsokkal látják el, anyagi és erkölcsi támogatást biztosítanak számukra, segítik pályakezdésüket.
- alumnatus* – diákok tartózkodási helye ahol szállást, étkezést, adott esetben tanulási lehetőséget biztosítanak számukra. Innen mennek az egyetemre és ide térnek vissza. A középkorban és egyházi intézményekben gyakori, hogy az egyetem része az alumnatus, a jezsuita iskolákban szinte mindig így történt.
- approbation* – 1. orvosok és gyógyszerészek esetén állami jóváhagyás a hivatás gyakorlásához; 2. püspöki vagy teológiai kari jóváhagyás egy szöveg kinyomtatásához
- aspirantúra* – a tudományos utánpótlás biztosításának szervezett formája. Az aspiráns vezető professzor irányítása alatt készül következő tudományos fokozata megszerzésére. Általában ösztöndíjjal támogatják a tanulmányi időszakban. Gyakran előfordul, hogy aspirantúráját külföldi intézményben tölti.
- AStA* – német diákszövetség, feladata a diákok érdekeinek szervezett képviselete az egyetemen és annak különböző testületeiben.
- assisztens* – segítő, közreműködő, az egyetemeken tudományos segédmunkatárs, gyakran doktori fokozat birtokában, részt vesz a tanszéki munkában, szemináriumokat vezethet és tanórákat is tarthat.
- auditorium* – nagy befogadóképességű egyetemi előadó
- auditorium maximum* – az adott egyetem legnagyobb befogadóképességű előadóterme
- autodidakta* – az a személy aki úgy jutott ismeretekhez, hogy nem oktatótól, hanem egyéni úton, könyvek olvasása révén szerezte tudását
- államvizsga* – a tanulmányok eredményes befejezését jelentő átfogó tudást feltételező vizsga, a diploma megszerzésének előfeltétele
- bean, beanus* – a kezdő egyetemisták elnevezése. Jelentése „sárgacsőrű” és azokra a diákokra utal, akiket még nem immatrikuláltak. Az angol College-ben a megnevezésük „fag”.
- biennium* – kétéves képzés
- belles lettres* - szépirodalom
- beneficium* – jogosultság egyszeri vagy állandó, természetben vagy pénzben kapott jövedelemre
- bursa* – a latin erszény szóból, a diákok közös szállása, ahol az ott tartózkodásért fizetni kell
- Burschenschaft* – német egyetemeken bajtársi egyesület/szövetség. Mintája 1815-ben Jénában jött létre. Hierarchikus rendje a következő: beanus – diák, akit még nem immatrikuláltak; Fuchs – kezdő diák; Brandfuchs – az egyetemen egy félévet eltöltött diák; Goldfuchs – kezdő diák, amíg még tart a szülői házból hozott élelem, ruha, pénz; Bursche – legény (a céhek mintájára) feltétele az avatás, ezután már őt szolgálják ki a kezdők; Alte Herren – a szövetségi tagság életfogytiglanra szól, az „öreg urak” támogatóként vannak jelen és ünnepi alkalmakkor viselik a diákszövetség jelvényeit. Tisztviselők (Chargierter) között az első a szóvivő (Sprecher) a második a vívásért felelős személy (Fechtwart) a harmadik a jegyző (Schriftwart)
- carcer* – egyetemi bíraskodás során elzárásra ítélt személy számára aszketikusan berendezett helyiség

- cenzura* – írásművek nyomtatás előtti meghatározott szempontok szerinti ellenőrzése, végrehajtója a censor
- cives academici* – egyetemi polgár, joga van részt venni az előadásokon és a szemináriumokon; használhatja az egyetemi könyvtárat, a laboratóriumokat.
- collaborator* – városi latin iskolában, fő tevékenységét még kiegészítő szerepben ellátó, majdani kinevezésére jó eséllyel pályázó tanár megnevezése
- collegium musicum* – a 17–18. században létrejött diákokból és a város polgáraiból álló énekléssel és közös hangszeres zenéléssel foglalkozó műkedvelőket egyesítő szerveződési forma. Fellépéseik alapvetően meghatározták az egyetem, de az adott város zenei életét is.
- collegium privatissimum* – egy adott professzor által meghirdetett, korlátozott számú hallgatót érintő, honorárium ellenében tartott előadás vagy azok sorozata.
- collegium publicum* – a 19. század óta az egyetemek szervezésében előadások, vagy előadás sorozatok tartása a laikus érdeklődő közönség vagy a többi kar hallgatói számára
- colleges of education* – pedagógiai főiskola Angliában
- comitatus* – kíséret, kísérés – ballagás. A végzős diákok ünnepélyes búcsúztatása és elkísérésük a város határáig. Részleteit helyi egyetemi szokások szabályozzák.
- commercium* – a diákság ünnepe tanév elején és kezdetén, az ilyen alkalomkor énekelt dalokat azok variánsait lejegyezték és ez a daloskönyv más bejegyzésekkel együtt a diákok személyes gondosan őrzött emlékei közé tartozott
- communitates* – ingyenes étkezési lehetőség ún. „szabad asztal” szegény diákok támogatására
- concours* – versenyvizsga Franciaországban más-más tárgy – gyakran a felsőbb matematika – a fő vizsgatárgy
- consilium abeundi* – az egyetemi polgárság egy időre szóló megvonása, amelyről tájékoztatják a közeli hasonló képzést folytató intézményeket, a kiszabott idő letele után a diák újra próbálkozhat a beiratkozással.
- consistorium* – tanácskozási hely, terem, gyűlés, az egyházi szóhasználatból átvett kifejezés. Használják az egyetemi szenátus üléstermének megnevezésére. Lehet a szenátus tanácsadó testülete vagy a szenátus egy grémiuma is.
- convivium* – vendéglátás, különösen sikeresen letett doktori vizsgák után
- corps* – a német diákmozgalom egyik szerveződési formája, a 18. századi titkos társaságok hagyományaira épülő, politikai színezetű, elitista szemléletű formáció, amelyik az ősi germán törzsek hagyományait csoportjai elnevezésében is őrzi. Az elitizmus miatt egyfajta szeparációs elkülönülés jellemzi a társadalom többi részétől. Tagjaik ünnepi alkalmakkor viselt ruházatuk, jelvényeik és szokásaik által is felismerhetők. A tagok hierarchikus rendbe szerveződnek, a tagság élethosszig szól és szoros összetartó egymást segítő-támogató közösséget alkotnak.
- corpus academicum* – az összes egyetemi oktatót tömörítő testület (tantestület) tradicionális ünnepélyes megnevezése
- cum laude* - tanulmányi teljesítmény, vizsga minősítése – dicséretes, jól megfelelt
- dékán* – az egyetemi kar/fakultás vezetője

deposition – letevés, temetés, *depositio cornuum* – a szarvak letörése. Ünnepeyes, rituális rend szerinti szertartás keretében a résztvevők méltókká válnak arra, hogy diákok legyenek. Az immatrikuláció előfeltétele ezen a ceremónián való részvétel, ennek része a név sajátkezű beírása a *depositionis* könyvbe. Az ünnepség zárása a lakoma.

Dies academicus – oktatás nélküli nap az egyetemen, többnyire szeptember elején, ekkor tartják az újonnan beiratkozott diákok ünnepségét. Gyakran összekapcsolják az évenként egymást váltó rektorok székfoglaló előadásával.

diploma – a tanulmányok eredményes lezárását bizonyító okirat

disputa – meghatározott szabályok szerinti dialógus, vita; a 18. századig az egyetemi oktatás szerves része, bizonyos értelemben a szemináriumok előzménye; sokáig a tudományos fokozat megszerzésének része a *disputa* n való részvétel.

díszdoktor – lat. *honoris causa*, egyetemek által különleges érdemekért adományozott kitüntető cím,

disszertáció – lat. *dissertation* megbeszélés szóból, eredetét tekintve a szóbeli *disputa*-hoz tartozó tézisekből fejlődik tudományos értekezéssé a diploma vagy a doktori fokozat megszerzéséért

docendi sentendique libertate – az oktatás szabadsága

doctor, doktor – a latin *docere* tanítani kifejezésből. Az egyházi szóhasználatból kerül át az egyetemekre, ott az egyházatyák megnevezése – *doctores ecclesiae* – az egyház tanítója. Később tudományos fokozat a szakterület megjelölésével: Dr. med., érdekesség, hogy a teológiai doktorok megnevezésére a D. teol. rövidítést használják.

doktori jelvények – nagyjából a 18. századig köznapi ezután csak ünnepi használatra: a baret, a doktori gyűrű, a talár, a katedra és egy nyitott könyv.

doktori vizsga – 1. történetiségében – az eredményes *baacalauretusi* vagy *magisteri* vizsgát követően vizsga egy vagy több professzornál (*privata examinatio*), ezt követően nyilvános vizsga bizottság előtt (*publica examinatio*), ennek legfontosabb része a *disputa*, amit az ünnepélyes avatás a *promotio* követ; 2. a 19. századtól – az egyetemi tanulmányok eredményes befejezése után további tanulmányok, doktori szigorlat majd tudományos értekezés (*disszertáció*) elkészítése, *opponensek* bírálata és bizottság előtti védelme.

effectus civilis – a magániskolákban szerzett diplomák szakmai körökben történő elfogadása

egyetemi bíróság – a rektor vagy prorektor elnökségével működő professzorokból álló testület, amelyik az egyetemi privilégiumok megőrzése és a statutumban foglaltak betartása felett őrökdi. Történetileg joghatósága alá tartozott az *universitas* minden polgára, ami egyúttal védelmet is jelentett a városi hatóságokkal szemben. Fegyelmi vétségek esetén a leggyakrabban enyhe büntetéseket alkalmaztak, ilyen a figyelmeztetés, a szigorú figyelmeztetés, a pénzbüntetés, az elzárás az egyetemi karcerba. Súlyosabb esetben az egyetemről való időszakos vagy végleges kizárással éltek.

egyetemi hivatali öltözet – kiindulási formája a középkori eredetű doktori viselet ami a baretből és a talárból állt. Az egyetemek hivatali öltözete eltérő, idővel akár az egye-

temen belül is változik. Alapváltozata a bokáig érő talár és a sokféle formájú fejfedő (barett), a váll gallér és a kötések. A talár széle gyakran prémmel szegett. A karok és rangok megkülönböztetése színekkel történik. A rektor színe a bíbor, a teológusoké mindig a lila. A hivatalt viselők hatalmi jelvénye a díszes lánc.

egyetemi fokozatok – egyetemek vagy más tudományos intézmények által – a befejezett tanulmányok lezárásaként vagy tudományos teljesítményért – adott címek országonként eltérő rendje. Egye országokban a befejezett végzettséget is jelölik így például Németországban Dipl.-Ing. megnevezéssel. Leggyakoribb a doktori cím sokféle rövidítési formában és jelzős kiegészítéssel Dr. jur. – jogi doktor, Dr. med. – orvosdoktor stb.

egyetemi jelvények – szimbolikus jelentőségű tárgyak, amelyek az egyetem egészét reprezentálják, demonstratívan utalnak az egyetem tradicionális jogositványaira, használatukra ünnepélyes alkalmakkor meghatározott ceremoniális körülmények között kerül sor. A jelvények a következők: a pédum – eredetileg az alapító okirat (statútum) őrzésére, aminek megtartására esküt tettek az újonnan avatott doktorok; a statútum; a rektori pecsét; az egyetem címere, a rektori lánc, a rektori talár, esetenként a rektori pecsétgyűrű, az egyetem anyakönyve, az egyetem kulcsai – különösen a pénztárláda és karcer kulcsai és a karok által használt jelvények.

egyetemi könyvtár – történetileg a kolostori könyvtárak hagyományait követve jön létre, gyűjteménye évről-évre gyarapodik, ennek forrásai: uralkodói magánkönyvtárak átvétele, alapítványi beszerzés, professzorok hagyatéka, köteles példányok begyűjtése, vásárlás és csere más könyvtárakkal. Az egyetemi könyvtárakhoz helyenként nyomdák, könyvkötők is tartoznak.

egyetemi polgárok – meglehetősen tág fogalom, történetiségében jelenti mindazokat, akik az universitas joghatósága alá tartoznak: azaz az oktatókat, a diákokat, a tisztviselőket (pedellus, questor stb.), a nyomdászt, a könyvtárost, időszakonként – a nyelvmestereket, a tánctanárt, a vívómestert, a rajztanárt, a zenészeket, a parókakészítőt és fodrászt és borbélyt, a felcsert és orvost, a gyógyszerészt, az ott tanuló nemesek főrangú személyek szolgálait és nem utolsósorban az egyetem vendéglőst, kocsmárosát. Nem véletlen, hogy a campus előzményeként az egyetem önálló, a várostól elkülönülő entitásként jelent meg és élt a köztudatban.

emeritus professzor – nyugállományba vonult professzor megtisztelő címe, felmentés a hivatali kötelezettségek alól, behatárolt lehetőséggel a további oktatásra

emlékkönyv – a 17. századtól a 19. század első feléig a diákok egyetemi tanulmányaik idején gyakran vezettek emlékkönyvet. Ebben rögzítették a fontosabb történéseket, rajzokkal, akvarellelkel díszítették, professzoraiktól, társaiktól is kérték szép gondolatok sajátkezű bejegyzését, alkalmanként dalokat, bölcs mondásokat is lejegyeztek. Az emlékkönyvek az egyetemtörténeti kutatás értékes forrásai.

examen philosophicum magnum – az egyetemi tanulmányokat záró összegző jellegű filozófiai vizsga

examen rigorosum – szóbeli vizsga a promóciós eljárás során, kiterjed az adott tudományterületet teljes egészére

exercitium – felügyelet mellett elkészített írásbeli dolgozat, tárgya általában fordítás latinról anyanyelvre vagy fordítva

examatrikulatio – a tanulmányok befejezése az egyetemi anyakönyvből való törléssel

- fellow* – tutori feladatokat ellátó oktató, tanár az angol egyetemi collegekben
- facultas docendi* – oktatási jogosultság a felsőoktatásban, a középkorban az előzővel azonos *Ius ubique docendi* feltétele a magiszteri vagy doktori cím megszerzése
- fakultás* – az egyetemi szervezeti felépítésben több tantárgyat és tudományterületet összefogó, viszonylagos önállósággal, tisztviselekkel rendelkező, önmagában is hierarchikusan tagolt szervezeti egység; tradicionálisan teológiai, jogi, orvosi és ars vagy bölcsészeti-filozófiai karokat különböztetnek meg. A természettudományi karok megjelenése a 20. század elején kezdődik a filozófiai-bölcsészeti karokból való kiválással. A differenciálódási folyamat idővel folytatódik és változatos formákat ölt.
- fakultatívitás* – a diákok számára szabad választási lehetőség, nem kötelező, gyakran vizsgakötelezettség nélkül választott tantárgyak felvétele
- famulus* – lat. rabszolga, szolga – hagyományosan a professzor segítőtje a laboratórium-ban, a szertárban, a gyűjtemények kezelésében; a kórházban gyakorló orvostanhallgató megnevezésére is használt kifejezés
- fiscus philosophiae* – idősebb diák, aki a katedra előtt ülve, csendre és rendre szólítja fel diáktársait, ha túl hangosak lennének a professzor előadása alatt
- fixum* – az iskolamester oktatásért kapott többnyire előzetes megegyezésen alapuló jövedelme
- Galant homme* – a lovagi akadémiák emberideálja, a franciás műveltségű gálans lovag, aki utazásai során bővíti látókörét, illemtudó, udvarias személy
- Gaudeamus igitur* – az egyik legismertebb diákok által énekelt – sokszor átköltött – dal
- gymnasium* – 1. antik görög kultúrában kezdetben a testgyakorlás színhelye, később az oktatás helye a szellemi élet központja; 2. 13–14. században a reneszánsz hatásra a klasszikus latin oktatás színhelye az olasz és francia kultúrkörben; 3. 15–16. században a németek átveszik ezt a hagyományt, protestáns (Melanchthon, Sturm) és később jezsuita hatásra magasabb képzést nyújtó városi iskolává fejlődik, a klasszikus nyelvek (latin, görög esetenként héber) tanításával humanista képzést nyújt, a nagyobb városokban szorosan kapcsolódik az egyetemhez; 4. a 19. században az érettségi bevezetésével az egyetemre előkészítő intézmény, idővel a kor szükségleteinek megfelelően nyit a természettudományok felé, ez lesz a reálgimnázium korlátozott, szakirányú továbbtanulási lehetőséggel.
- habilitáció* – a német felsőoktatásban doktori cím birtokában – az egyetemi oktatásban való igényes részvétel biztosítékaként – önálló írásmű benyújtása és újabb egy vagy több nyelven megtartott előadás és szóbeli vizsga. A sikeres vizsga még nem jelent automatikusan professzori megbízást, de privátdocensként esély lehet ilyen meghívásra és kinevezésre.
- Hofmeister* – (*magister/ praefectus curiae*) magánnevelő, házi tanító a középkortól egészen a 19. századig, aki a szorosan vett tanulmányi időn kívül is növendéke mellett van, gyakran egyetemet végzett, de még állásra pályázó személy, előfordul, hogy a nemes vagy tehetős polgár ifjú fizetett kísérője és nevelője az utazások során
- Hohe Schule* – vagy másként akadémiai gimnáziumnak nevezett intézmények a protestáns területeken jöttek létre a Német Birodalomban, egyfajta kapcsolatot képeznek a gimnáziumi és az egyetemi képzés között. Az egyetemtől eltérő sajátosságuk, hogy itt nem lehet doktori fokozatot szerezni.

höhere Schulen – 19. századi gyűjtőfogalom a német iskolarendszerben, a gimnázium, a reálgimnázium, a reformgimnázium, a felső reáliskola és a líceumok népszerűsítésére való megkülönböztetésére

honorarium – tiszteletdíj, azon pénzösszeg megnevezése, amelyet valamilyen tisztség vagy különleges szolgálatért kap valaki. Ilyen lehet lelkészeknél a keresztelezésért, esketésért, temetésért fizetendő díj, jogászoknál a taxa által meghatározott tevékenység elismerése, orvosoknál a gyógyításért a betegektől kapott pénz.

honour – tiszteletre méltó személy megnevezése

hortus medicus – kezdetben kolostorok füveskertje, később orvosi célra gyógynövényekkel és dísznövényekkel beültetett kert, a még későbbi botanikus kertek előzménye

illetteratus – valamilyen műveltséggel – de nem latin-görög-héber nyelvi ismeretekkel – rendelkező személy megnevezése

imitáció – utánzás útján történő tanulás

immatrikuláció – beiratkozás az egyetemre az egyetemi anyakönyvbe (Matrikal) történő bejegyzéssel, a bejegyzés történhet saját kezűleg, a pedellus által vagy a rektor esetleg más egyetemi tisztviselő által. Az egyetem anyakönyve a legfontosabb egyetemi iratok egyike. A bejegyzés nyelve kezdetben latin, később az adott nemzet nyelve. A bejegyzés tartalmazza a beiratkozó nevét, születési idejét és helyét és esetleg utalást a nemzetiségére, származására. Használatos még az inskription kifejezés is nagyjából ugyanezzel a jelentéssel

informator – iskolai tanító egyik megnevezése, feladata az alapműveltség (írás-olvasás-számolás) oktatása

Inauguration – beavatás, ünnepélyes hivatalba helyezés, beiktatás, egyetemen gyakran székfoglaló előadás tartásához kötve, rektorváltáskor vagy új tanszékvezető megbízásakor

Juridicum – az egyetemi fegyelmi ügyekben eljáró testület

kameralisztika – az élesztár, államkassza szóból, a 18. századi abszolutizmus idején egyetemi tantárgy pénzügyi-gazdasági és államigazgatási ismeretek együttese

kancellár – latin cancellarius szóból, 1. a középkorban a pápa megbízottja általában püspöki rangú egyházi személy, feladata az alapítványok, a tanítás rendje és doktori fokozatok odaítélésének szabályszerűségét felügyelni; 2. protestáns területeken ezt a szerepet a konzisztórium megbízottja veszi át; 3. porosz egyetemeken a 18. században professzor is betöltheti ezt a funkciót; 4. a 19. századtól kurátor vagy kormány-megbízott láthatja el ezt a feladatot

karcser – az egyetemi hatóságok által kiszabott egy vagy több napos elzárás eltöltésének helye, lehet spártai módon berendezett cella többnyire egy paddal ellátva alvás céljára, de lehet kényelmesebb felszereltségű is és elhagyható az előadások látogatása idejére.

katedra – magasított emelvény olvasópulttal ellátva, a professzor itt ülve vagy állva tartja előadását, funkciója a kölcsönös láthatóság mellett az akusztikai hatás révén az előadás érthetőségének fokozása

klausura – claustra – retesz, zár 1. kolostorban laikusok elől elzárt terület; 2. felügyelet alatt írandó dolgozat

kollégium – vagy lat. collegium több értelemben használt szakkifejezés. Jelentheti 1. adott témával foglalkozó személyek együttesét, régebben az egyetemet mint egészet is értették alatta; 2. épületet és diákok szálláshelyét; 3. tantárgyat, előadások sorozatát vagy tantárgyak együttesét

klinika – orvosegyetemhez tartozó kutatást-oktatást és gyógyítást szolgáló komplex épületegyüttes

kommilitone – eredetileg „fegyvertárs” az egyetemen évfolyamtárs

konvent – lat. conventus – az egyetemi oktatók együttese, használják diákszövetség összejövetelének megnevezésére is

konviktus – convictorium – 1. teológus hallgatók bentlakásos szállása; 2. diákok közös szállása, ahol térítés ellenében vagy ingyenes ellátást kaptak, ismert az alapítványok vagy mecénás által biztosított „szabad asztal” fogalma, ami napi egyszeri vagy többszöri ingyenes étkezési lehetőséget jelentett

konzilium – lat. concilium – egyesülés, gyűlés, az összegyűlt egyetemi gyűlések megnevezése

Korporation – lat. gyűjtőfogalom a diákok sokféle bajtársi szövetsége együtt

Korps vagy *corps* – diákok elit, arisztokratikus jellegű szövetsége, ahol a diákpárbaj (mensur) a szervezeti élet fontos eleme

kurator – az uralkodó vagy az állam által megbízott, meghatározott jogosultsággal rendelkező tisztviselő, aki megbízója érdekeit képviselve felügyeli az egyetemet, egy időben politikai (1819) máskor főleg gazdálkodási, igazgatási ügyekkel foglalkozott (1848 után)

Kustos – az az egyetemi oktató aki kezeli, őrzi az egyetemi művészeti, természettudományos stb. gyűjteményeket; egy időben az egyetemi könyvtár vezetőjének megnevezése

latin negyed – középkorban a klerikusok, skolasztikusok és magiszterek tartózkodási helye, ami a latin nyelv kötelező használata és a ruházat miatt erősen különbözött a város többi részétől

latinum – gimnáziumban vagy egyetemen latin záróvizsga

laudatio – dicsőítés, méltatás, ünnepi alkalommal elhangzó beszéd

lektoria – egyetemi előadóterem

libertas academica – történetileg változó tartalmú, többnyire alapító okirat által megerősített privilégiumokat tartalmazó akadémiai szabadságjog. 1. A középkorban a skolasztikusok, a magiszterek és hozzátartozóik azaz az universitas polgárai a várostól elkülönülve rektor joghatósága alá tartoztak.; 2. Akadémiai fokozatok és kiüntetések adásának joga, az egyetemmé válás alapja.; 3. tanszabadság – az oktatás és a tanulás szabadsága.

libertas philosophanti – az oktatás és kutatás szabadsága

libraria – könyvtár

litteratus – latin nyelvi műveltséggel rendelkező iskolázott személy

lovagi akadémia – diplomáciai szolgálatra felkészítő, katonai tudományokat, franciás műveltséget nyújtó, a jellemnevelésre és az illetmenra kiemelt figyelmet fordító, nemesek fiait oktató intézmény

magister – lat. mester – a középkorban a második tudományos fokozat, az akkor nem használt doktori címmel azonos; a 15–16. században a doktori cím terjedő haszná-

lata miatt visszaszorul; a 19. század elejéig az ars majd a filozófiai karon befejezett tanulmányok esetén kapott tudományos fokozat

magna cum laude – tanulmányi teljesítmény, vizsga minősítése – nagyon jó, nagy dícséret

magnifizenz – az egyetem rektorának megszólítási formája – Rector magnificus

Matrikel – általában díszkötéssel ellátott anyakönyv, hagyományosan ebbe jegyzik be az újonnan felvett diákokat társadalmi hovatartozásuk jelzésével

matura – érettségi, a 19. századtól kezdve lehetőség az egyetemi tanulmányok megkezdésére

mensa – lat. asztal – mensa academica – diákok jutányos árú ebédelési lehetősége

mensur – lat. távolságtartás; diákpárbaj vívás speciális fegyverekkel meghatározott résztvevőkkel előírt szabályok szerint

mentor – görög eredetű kifejezés – eredetileg Odysseus barátja, aki távolléte idején vigyázott a házára és nevelte a fiát; újabban – nevelő, tanácsadó-segítő értelemben használják

náció – lat. Nation, Nationen – középkori egyetemeken az egy országból, területről származó immatrikulált klerikusok, skolasztikusok és magisterek hierarchikusan szervezett olyan közössége, akik többnyire egy helyen laknak és egyetemi érdekvéviseléssel rendelkeznek; a 18. században fokozatosan megszűnnek, helyükre a diákok sokféle, országoként eltérő szövetkezési formája lép

neohumanizmus – originálisan német jelenség, a 18. században az antikvitás értékeinek olyan átértelmezése, hogy az élvezhető és valamelyest hasznosítható tudást adjon

non sufficiens – tanulmányi teljesítmény, vizsga minősítése – nem felelt meg

nominálás – professzori kinevezés véglegesítése

Numerus clausus – lat. zárt szám; az egyetemi tanulmányokra felvehető hallgatók valamilyen szempont szerinti korlátozása, leggyakrabban a zsidó származás volt akadályozó tényező

Oeconomicum – a gazdasági ügyeket ellátó egyetemi szervezet.

Ordinarium – a rektorból és a négy dékánból álló grémium, amelynek feladata és az egyetemi ügyekben a bíraskodás.

ornatus – lat. az egyetemi tanárok, a rektor és a dékánok ünnepi öltözete

pauper – szegény, mások támogatására szoruló diák

pedagógium -- 1. történetiségben 1536-ban Melanchthon által létrehozott képzőhely, amelynek célja a latin nyelv tanulásában elmaradt diákok szintre hozása; 2. pedagógusok képzésére specializálódott intézmény; 3. fiúk oktatást ellátó középfokú intézmény ahol görög-latin-héber nyelvű műveltséget lehetett szerezni, 4. tanító-tanárképzést is felvállaló, több intézmény együtteséből álló komplexum, amelyhez gyakorló iskola(k) is tartoznak

pecus campis – a beavatás – depositio – előtti diákok – megnevezése akiket még bárdoatlanul viselkedésű „mezei állatoknak” tekintettek, mert még nem ismerték az egyetemi élet szokásait.

pedellus – lat. bedellus – 1. eredetileg a rektor vagy helyettesei megbízásából eljáró személy, aki közvetíti a diákok felé a vezetés rendelkezéseit, azokat kihirdeti és gondoskodik azok betartásáról; 2. később postázási, küldönci esetleg házmesteri, gondnoki feladatokat is ellát

- pennal* – 1. lat. penna – toll; tolltartó ami az újonnan érkezett diákok mindenhová magukkal visznek; 2. az abszolút kezdő diák megnevezése, használatos a famulus kifejezés is.
- pennalizmus* – az idősebb diákok sokszor durva formát öltő önkényeskedése uralkodása az újonnan belépett és fiatalabb diákok felett, főleg a 17. századra jellemző a német protestáns egyetemeken
- pereat* – lat. pusztuljon, vesszen; diákok bosszúja városi polgárok esetenként professzorai ellen (ablakok bedobálása, macskazene stb.)
- peregrinatio academica* – diákok lehetősége bármelyik egyetemen való tanulásra
- philister* – a diákság ősi ellensége a városi kispolgár, a nem universitashoz tartozó személy
- Plénium* – a reprezentatív feladatokat és a végrehajtó hatalmat gyakorló egyetemi grémium
- polihisztor* – tudóstípus a 17–18. századig – több diszciplínában is alaposan képzett személy
- praeceptor* – nevelő, házitanító, korrepetitor
- praelectio* – egyetemi előadás, célja egy tudományterület szisztematikus feldolgozása
- praktikum* – gyakorlat 1. kísérletezés a természettudományos tárgyaknál; 2. a képzés része a gyakorlat készségek és képességek elsajátítása érdekében
- prandium* – lat. reggeli, villásreggeli; az egyetemi életben ünnepi lakoma például doktorrá avatáskor ez a Prandium Doctorale
- privátdocens* - a német mintát követő egyetemeken olyan habilitált egyetemi oktató, aki idővel potenciálisan rendes kinevezett professzorrá válhat. Kinevezését az adott kar kezdeményezi, a habilitációval megszerzett *venia legendi* birtokában szabadon oktathat, de a kar oktatói testületének nem tagja. Ingyen, óradíjasként vagy egyéni megállapodás szerinti alacsony díjazásért foglalkoztatják. A privátdocensek általában motivált, az egyetemi oktatás modernizálására törekvő személyek, az egyetemi élet dinamizáló tényezői.
- privilegium* – kiváltság, kedvezmény esetenként okirattal, oklevéllel is megerősítve
- professor extraordinarius* – rendkívüli professzor, egyetemi magántanár. Tudományos teljesítménye alapján megfelel a rendes professzori kinevezés követelményeinek, de erre többnyire anyagi okokból még nem kerül sor. Előadásokat tarthat de az egyetemi grémiumok munkájában és döntéseiben nem vagy csak erősen korlátozottan vehet részt.
- professor ordinarius* – kinevezett rendes egyetemi tanár 1. történetiségében a 16–18. században megfelelő jövedelemmel, általában egy tanszéket vezetve, élethosszig tartó megbízást kap és egy adott diszciplína egészét oktatja; 2. a tudományok fejlődése miatt a 19. századtól már „segítő-specialistákra” lesz szükség, ezek lesznek a rendkívüli egyetemi tanárok és a privátdocensek. A rendes egyetemi tanár – a korábbiakban megnevezettektől eltérően - minden egyetemi tisztségre választható és minden grémiumnak vezetője, tagja lehet. A rendes egyetemi tanár olyan egyedi gondolkodású személy, akinek áttekintése van szakterülete teljességéről és eredményes kutatómunkát folytat. Képes arra, hogy tanítványaiban felélessze és fokozza a tudásvágyat, megtalálja a módját annak, hogy tehetséges tanítványait bevonja kutatásaiba és önálló kutatásra buzdítsa.

- promotio* – előléptetés, magasabb tudományos fokozatba helyezés, kinevezés, doktorrá avatás
- promotion in absentia* – doktori cím adományozása a jelölt távollétében, írásban beküldött disszertáció alapján – a 18–19. században a filozófiai karokon fordul elő gyakrabban a professzori jövedelmek gyarapítása érdekében
- Proroktor* – rektorhelyettes, 1918-ig a néveleges rektor gyakran az uralkodóház valamelyik tagja ezért akkoriban az egyetem tényleges vezetője
- proszeminárium* – feladata egyrészt azonos szintre hozni a diákokat, másrészt a később tanulmányok eredményes folytatásához szükséges ismeretek és jártasságok kialakítása
- questor* – lat. egyetemi tisztviselő, az egyetemi pénztár kezelője
- 438 | *reáltárgyak* – a felvilágosodás hatására – a klasszikus nyelvek mellett – a természettudományos tárgyak és velük együtt gyakorlatiasabb szemlélet megjelenése, oktatásuk kiemelt színhelye a reálgimnázium és az egyetem megfelelő kara
- Rektor Perpetuus* - tiszteletbeli rektor, lényegében csak a nevét adja az egyetem fényének emeléséhez és reprezentatív feladatokat lát el.
- relegatio* – lat. kitiltás, eltiltás; exmatrikulatio; fegyelmi vétség esetén vagy más okból eltiltás az egyetemi tanulmányoktól, enyhébb formája az adott időre szóló eltiltás (*consilium abeundi*) szigorúbb formája a végleges eltiltás (*relegatio cum infamia*). Mindkét büntetés együtt jár a korábban élvezett privilégiumok megvonásával.
- repetitio* – előadást kiegészítő, hiányosságokat pótló egyéni vagy csoportos tanulás
- res publica literaria* – a latinus műveltségű személyek egymással kommunikáló közössége
- risorgimento kora* – Olaszországban a nemzetállam kialakítását céljának tekintő újjászerveződés megnevezése
- rite* – tanulmányi teljesítmény, vizsga minősítése – közepesen megfelelt
- self-help books* – a tudománynépszerűsítést is szolgáló önszerző kézikönyvek, a 19. század végétől jelennek meg egyre nagyobb számban és egyre jobb minőségben
- servitors* – a szolgadiákok megnevezése Oxfordban
- sigillum* – lat. az egyetem pecsétje, történetileg sokféle időnként változtatott ábrázolással és felirattal
- sizars* – a szolgadiákok megnevezése Cambridge-ben
- solventes* – fizetőképes diákok megnevezése
- status civitatis* – a rendi társadalom felosztása polgári állapot szerint
- status familiae* – a rendi társadalom felosztása családi állapot szerint
- status libertatis* – a rendi társadalom felosztása szabadságfok szerint
- stupor pedagogicus* – szellemi tompultság, a neohumanizmus idején használt kifejezés, annak jelzésére, ha a túl sok és meg nem értett antikvitástól elapadt a diákok érdeklődése és megcsömörlöttek ettől.
- sabbatical year* – professzorok, egyetemi tanárok számára biztosított lehetőség, hogy hétévenként egy tanévet oktatási kötelezettség nélkül, egyéni fejlesztésre, kutatásra fordíthassanak
- summa cum laude* – tanulmányi teljesítmény, vizsga minősítése – a legnagyobb elismerés, kitüntetéses elismerés

- szemesztet* – lat. *semenstris, semestris* – hat hónapig tartó; az egyetemen félévig tartó *studium*
- szeminárium* – lat. *seminarium* – faiskola, 1. történetileg püspöki fennhatóság alatt álló papnevelde; 2. kisebb hallgatói csoportban 7–15 fő végzett olyan tanulmányi tevékenység, ahol az oktató irányítása mellett a hallgatói aktivitás is fontos; 3. német egyetemeken egy időben az intézet elnevezése. Az egyetemi életben többféle típusa létezik: *proszeminárium* – egy tantárgy bevezetéseként, haladóknak tartott *szeminárium* vagy *fő szeminárium*, *kutató szeminárium*, *doktorandusz szeminárium*.
- székfoglaló előadás* – az újonnan kinevezett professzor első ünnepélyes körülmények között megtartott előadása, amelyen az egyetem vezetői is részt vesznek.
- tanszék* – egy adott diszciplína, tudományterület művelésére létrehozott egyetemi szervezeti egység, vezetője a szakterület (el)ismert művelője, egy-egy tudomány rangját, elismertségét jelzi, hogy mikor kap *tanszéki legitimációt*
- taxator* – egyetemi alkalmazott, akinek az a feladata, hogy ügyeljen a professzorok különóráiért kapott díjakból fakadó viták elkerülésére
- testat* – lat. *bizonyítvány, tanúsítvány* - professzor írásos bejegyzése a leckekönyvbe, tanúsítvány a tanórák látogatásáról, a vizsgák eredményéről
- testimonium* – tanúsítvány az iskolában eltöltött időről és a hallgatott előadásokról, de nincs benne utalás a tudás mértékére, minőségére, azaz hiányzik belőle az értékelés
- testimonium paupertatis* - szegénységi bizonyítvány
- theatrum anatomicum* – az anatómia oktatására szolgáló előadóterem, elnevezésének eredete a padosorok amfiteátrumhoz hasonló elrendezése a jobb láthatóság érdekében
- triennium* – hároméves képzés
- syndicus* – az egyetem pénzügyeit igazgatja, működését esetenként változó létszámú (1–4 tagú) professzori testület felügyeli
- vagabundus* – lat. *bóklászó, kószáló, vándorló* – főleg a középkorban ide-oda vándorló diák vagy művészember, aki esetenként verseléssel, zenéléssel, irományok készítésével jut alkalmi jövedelemhez
- venia legendi* – sikeres *habilitációt* követően *jogosultság* egyetemi előadások tartására
- visitatio* – lat. *látogatás, ellenőrző vizsgálat, felsőbb hatóság által elrendelt egyszeri vagy időszakosan visszatérő látogatás az egyetemi élet egészének vagy egy részének vizsgálatára*
- vivat* – lat. *éljen* – diákok *tisztelgő üdvözlése* magas rangú látogatók, kedvelt professzorok, társaik *kiemelkedő sikere* esetén. Hagyományosan háromszor illik ismételni. Egyetemi hagyomány az új rektort és az új professzort *székfoglaló előadása* alkalmával így *kös zönteni*
- Vivat! Crescat! Floreat!* – lat. *tradicionális akadémiái köszöntés: éljen, növekedjen, virágozzék!*
- university extension* – az egyetem *kiterjesztése, az ún. szabadegyetemek megjelenési formája Angliában*

1. SZ. MELLÉKLET: AZ EURÓPAI EGYETEMEK JEGYZÉKE 1200–1945

(A zárójelbe tett egyetemek esetében az alapítás időpontja kérdéses)

(A táblázat Verger, 1993, 70–71. és Rüegg 2004. 547–558. o. adatainak felhasználásával készült)

Verger, Jacques (1993a): Grundlagen. In: Rüegg, Walter (Hrsg): *Geschichte der Universität in Europa. Bd. 1. Mittelalter*. Verlag C. H. Beck, München, 49–79. o.

Rüegg, Walter (2004): Themen, Probleme, Erkenntnisse. In: Rüegg, Walter (Hrsg): *Geschichte der Universität in Europa. Bd. 1. Mittelalter*. Verlag C. H. Beck, München, 547–558. o.

Egyetemi működés helye/ és neve	Alapítás / működés dátuma, jellegzetességek
Bologna	12. sz. vége, szünetel 1831/32; 1849–1853 között
Párizs	13. sz. kezdete, megszűnik 1793, reorganizáció 1806
Oxford	13. sz. kezdete
Montpellier	13. sz. kezdete, szünetel 1815, újraindul 1838
Cambridge	1209–1225
Arezzo	1215–1260, újraindul 1355–1373
Salamanca	1218–1219
Padua	1222
Nápoly	1224, újraindul 1806–1812
Toulouse	1233
Orléans	1235, studium generale 1306-tól
Siena	1245, újjáalapítva 1357, szünetel 1808, újraindul 1814
(Piacenza)	1248, a paviai egyetem odaköltözése 1398–1402
Angers	1250, studium generale 1337-től
Valladolid	13. sz. vége, studium generale 1346-tól

MELLÉKLETEK

Lisszabon	1290, áthelyezés Coimbrába 1308–1338, 1354–1377
Lérida	1300
Avignon	1303
Róma	1303–14. sz., újjáalapítva 1431-ben; szünetel 1799 újraindul 1801
Coimbra	1308
Perugia	1308
Treviso	1318– kb. 1407-ig
Cahors	1352
Grenoble	1359–14. sz. közepéig
(Verona)	1339–15. sz.
Pisa	1343–1360, újjáalapítva a 15. sz. elején, 1851 Sienával egyesítve
Prága	1348, 1882 megosztva német részre
Firenze	1349, áthelyezve Pisába 1472-ben
Perpignan	1350
Huesca	1354–15. sz., újjáalapítva 1464-ben; szünetel 1808–1814 között, újraindul 1815
Pavia	1361, áthelyezve Piacenzába 1398-ban, újjáalapítva 1412-ben; szünetel 1791–1796, újraindul 1802/1803
Krakkó	1364–1370, újjáalapítva 1397-ben; bezárva 1795, újraindul 1802/1809
Orange	1365
Bécs	1365, reorganizáció porosz minta szerint 1848–1851
Pécs	1367, fokozatos visszaesés 1376-tól
(Lucca)	1369
Erfurt	1379, szünetel 1816
Heidelberg	1385, újbóli megnyitás 1652-ben bikonfeszionális egyetem
Köln	1388, megszűnt 1798, újraindul 1919
Ferrara	1391–1394, újbóli megnyitás 1430-ben; megszűnik 1804, újbóli megnyitás 1812, állami egyetem 1942
Buda	1395–1400
Würzburg	1402–1413
Turin	1404, megszűnik 1792, újraindul 1800; szünetel 1821–1823 és 1830–1848 között, újraindul 1862
Lipcse	1409, reorganizáció 1830-ban
Aix-en-Provence	1409

St. Andrews	1411
(Parma)	1412–1420 studium generale, szünetel 1831–1854, újraindul 1860
Rostock	1419
Dole	1422
Löwen/Louvain/Leuven	1425, megszüntetve 1797, állami egyetem 1816, megszüntetve 1835, katolikus egyetem 1834
Poitiers	1431, megszüntetve 1808, újraindul 1854
Caen	1432
Bordeaux	1441, megszüntetve 1885
Catania	1444
(Gerona)	1446, tényleges kezdet a 16. sz.-ban
Barcelona	1450
Glasgow	1451, reformok 1858-ban és 1889-ben
Valence	1452
Trier	1454
Greifswald	1456, svéd fennhatóság alatt 1637–1835
Freiburg in Breisgau	1457
Bázel	1459
Ingolstadt	1459
Nantes	1460
Bourges	1464
Pozsony/Pressburg/Bratislava	1465–15. sz. végéig, 1912 Erzsébet Tudományegyetem, 1919 áthelyezve Budapestre majd Pécsre
Velence	1470, orvosképzés
(Genua)	1471, tényleges kezdet 1513-ban, szünetel 1821–1823 és 1830–1835 között,
Saragossa	1474
Koppenhága	1475
Mainz	1476
Tübingen	1476, az első természettudományi kar kiválása 1863
Uppsala	1477
Palma Mallorca	1483
Siguenza	1489, szünetel 1807, véglegesen megszűnik 1824
Aberdeen	1495
Frankfurt an der Oder	1498, tényleges kezdet 1506-ban
Alcalá de Henares	1499, 1836/37-ben áthelyezve Madridba
Valencia	1500, szünetel 1810–1812 között

MELLÉKLETEK

Wittenberg	1502, megszűnt 1815. 1817-ben egyesítés Hallével
Sevilla	1505, 1254–1260 studium generale,
Toledo	1521, megszűnik 1857-ben
Santiago de Compostela	1526
Marburg	1527
Granada	1531
Macerata	1540 katolikus egyetem
Onate	1540, szünetel 1807, újraindul 1815, áthelyezve Victoriába 1840, megszűnik 1842
Königsberg	1544
Messina	1548, szünetel 1679, újra egyetem 1838
Osuna	1548, szünetel 1807, újraindul 1814, megszűnik 1820
Orihuela	1552, szünetel 1807, újraindul 1815, megszűnik 1824
Burgo de Osma	1555, szünetel 1807, megszűnik 1841
Róma Gregoriana	1556, szünetel 1773, újraindul 1824
Milánó	1556
Jéna	1558
Douai	1559, 1887-ben áthelyezve Lille-be
Olmütz/Olomuc	1570, líceum 1782, egyetem 1827
Ovideo	1574
Leiden	1575
Helmstedt	1576, megszűnt 1810-ben
Palermo	1578
Wilna/Vilnius	1578, I. Alexander-egyetem 1803, szünetel 1832, áthelyezés Kijevbe 1840, Báthory István Egyetem 1919, megszűnik 1939
Edinburgh	1582/83
Fermo	1585, szünetel 1826, jogi képzés 1860-ig
Franeker	1585, szünetel 1811, megszűnik 1843
Gráz	1585/86, líceum 1782, egyetem 1827
El Escorial	1587, szünetel 1837, 1931–1944
Dublin	1592 Trinity College
Cagliari	1606
Giessen	1607
Groningen	1612
Paderborn	1614/16, megszűnt 1818
Sassari	1617
Salzburg	1619, líceum 1810, megszűnik 1938

Rinteln	1619, megszűnt 1810-ben
Strassburg	1621, 1871/72 Kaiser-Wilhelm egyetem, áthelyezés Clermond Ferrand-ba német egyetem 1940–1944
Münster	1629
Dorpat/Tartu	1632, szünetel 1710, 1802 orosz de német nyelven oktató egyetem, evakuálás Voronyezsbe 1918
Nagyszombat	1635 Pázmány Péter Egyetem alapítása
Utrecht	1636
Helsingfors/Helsinki	1640, svéd akadémia 1640, orosz egyetem Abo-ban 1811, áthelyezve Helsingforsba 1828
Duisburg	1655-ben újra megnyitva
Kiel	1665
Lemberg/Lwów	1661, szünetel 1805, Franzens-Univ. (osztrák) 1817, Johann-Kazimir Univ. (lengyel) 1919, 1939 szünetel, J. Franko Univ. (orosz) 1944
Innsbruck	1668
Lund	1668
Urbino	1671
Besancon	1691
Halle	1693, szünetel 1806–1808
Breslau	1702, Frankfurt an der Oder Univ. átvétele 1811, sziléziai Friedrich-Wilhelm Univ. 1910
Dijon	1722
Szentpétervár/Petrográd/Leningrád	1724
Camerino	1727, szünetel 1808, újraindul 1816
Göttingen	1737, Helmstedt egyetemének átvétele 1809
Erlangen	1743
Moszkva	1755
Bützow	1760, Rostock-val egyesítve 1789-ben
Nancy	1772/73, szünetel 1815, újraindul 1854
Modena	1772/73, szünetel 1796, újraindul 1814
Rennes	1803, szünetel 1815–1837 között
Kazany	1804
Harkov	1804
Clermont-Ferrand	1805, szünetel 1815–1853
Lyon	1808, szünetel 1815–1833
Rouen	1808, megszűnik 1885
Berlin	1810

MELLÉKLETEK

Laibach/Ljubljana	1810, szünetel 1813, Szerb-Horvát-Szlovén királyság egyeteme 1919
Christiana/Oslo	1811
Varsó	1816, szünetel 1832, 1905–1908, 1939
Lüttich/Liége	1816, belga egyetem 1835
Gent	1816/17, szünetel 1914–1919, kétnyelvű 1923, flamand 1930
Lille	1817, 1887-ben Douai idecsatolva
Bonn	1818, szünetel 1798
Korfu	1823, szünetel 1857, Korfu csatlakozásától Görögországhoz, akadémia 1864
München	1826, Ingolstadt áthelyezve Landshutba 1800, innen Münchenbe 1826
Durham	1832
Zürich	1833
Bern	1834
Brüsszel – szabad egyetem	1834
Kiev	1834, Vilnius orvosi kara befogadva 1842
London	1836
Madrid	1836 Alcalá ide helyezve
Athén	1837
Belfast	1845
Manchester	1851
Dublin	1854
Iasi	1860
Bukarest	1864
Ogyessza	1864
Agram/Zágráb	1869
Genf	1872
Kolozsvár/Klausenburg/Cluj	1872
Czernowitz	1875, szünetel 1918, román egyetem 1919–1940
Angers	1875
Lille	1875 jogi, természettudományi és orvosi kar
Lyon	1875 jogi kar, természettudományi kar 1876, teológia 1896
Párizs	1875 jogi, természettudományi kar 1876, teológia 1878, filozófia és egyházjog 1895
Toulouse	1877, teológiai, filozófiai egyházjogi kar 1879, természettudományi kar 1882
Amszterdam	1877

Stockholm	1877
Amszterdam – szabad egyetem	1880
Liverpool	1881
Tomszk	1888
Freiburg/Fribourg	1889
Lausanne	1890
Cardiff	1893
Birmingham	1900
Isztanbul	1900
Nottingham	1903
Leeds	1904
Szófia	1904
Santander	1904
Sheffield	1905
Belgrád	1905
Róma dominikánus egyetem	1908
Bristol	1909
Neuenburg/Neuchâtel	1909, szünetel 1848, újraindul 1866, egyetem 1909-től
Szaratov	1909, szünetel 1924, újra egyetem 1934-től
Reykjavik	1911
Porto	1911
Debrecen	1912 Tisza István Tudományegyetem
Frankfurt am Main	1914
Murcia	1915 megszűnik 1929-ben
Rosztov	1915, a varsói egyetem ide helyezve 1915
Turku/Ábo	1917
Perm	1917
Tiflis /Tbiliszi	1918
Jekatyerinoszlav/Dnyepetrovroszk	1918
Nyizsnij Novgorod / Gorkij	1918
Szmolenszk	1918
Petrograd/ Szentpétervár/Leningrád	1918, Zinovjev Egyetem 1920, J. V. Sztálin Egyetem 1926
Moszkva	1918 második állami egyetem
Irkutszk	1918
Taskent	1918 Türkmenisztán egyeteme
Voronyezs	1918 Dorpat ide helyezve 1918-ban
Varsó szabad lengyel egyetem	1919, szünetel 1939–1945, illegális egyetemenként létezik

Baku	1919
Brünn/Brno	1919, Masaryk egyetem 1920, szünetel 1939–1945 között
Hamburg	1919
Posen/Poznan	1919, német birodalmi egyetem 1941–1945
Moszkva	1919 Szverdlov egyetem
Riga	1919 lett egyetem
Turku/Ábo	1920 finn magánegyetem; természettudományi és humán kar 1922; orvosi kar 1943
Lublin Katolikus Egyetem	1920, szünetel 1939–1944 illegális előadásokat tartanak
Budapest	1920 Pázmány Péter Tudományegyetem
Milánó	1920, szabad egyetem 1924
Szamara/Kujbisev	1920
Jekatyerinoszlav/Szverdlovszk	1920 Urali egyetem, Gorkij egyetem 1936
Jereván	1920
Minszk	1921 belorusz egyetem
Moszkva	1921 kommunista egyetem a német kisebbség számára
Moszkva	1921 kommunista egyetem a keleten dolgozók számára
La Valletta	1921 máltai egyetem
Pécs	1921 Erzsébet Tudományegyetem
Szeged	1921 Szegedi Ferenc József Tudományegyetem
Kaunas/Kowno	1922 litván egyetem
Vlagyivosztk	1923 Távol-keleti egyetem
Nijmegen katolikus egyetem	1923
Bari	1923
Milánó	1924 jogi, filozófiai, orvosi és természettudományi kar
Trieszt	1924
Tesszalóniki	1925
Reading	1926
Szamarkand	1933 üzbegek egyetem
Alma-Ata	1934 kazah egyetem
Aarhus	1934
Salamanca	1940 teológia és kánonjog

2. SZ. MELLÉKLET: NÉMET-OSZTRÁK EGYETEMEK GYAKRAN ELŐFORDULÓ ELNEVEZÉSEI

448

egyetem neve	működés helye/éve
Carolina	Prága 1348
Alma Mater Rudolphina	Bécs 1365
Eberhard Karls Universität	Tübingen 1477
Academia Julia Carolina	Helmstedt 1576
Alma Mater Ernestina	Rinteln 1619
Academia Gustaviana	Dorpat/Tartu 1632
Leopold-Franzens Universität	Innsbruck 1669
Friedrichs-Universität	Halle-Wittenberg együtt
Leopoldina	Breslau egyeteme 1702
Karl-Ferdinand-Universität	Prága 1882
Ruperto-Carola-Universität	Heidelberg 1803
Julius-Maximilian-Universität	Würzburg 1802
Alberto-Ludoviciana-Universität	Freiburg 1910
Philips-Universität	Marburg 1920
Albertus-Universität (Albertina)	Königsberg 1544
Friedrich-Schiller-Universität	Jéna 1934
Kaiser-Wilhelm-Universität	Strassburg 1871/72
Christian-Albrechts-Universität	Kiel 1867
Franzens-Universität	Lemberg 1817
Schlesische Friedrich-Wilhelm-Univ.	Breslau (1811–1945) között a Viadrina és Leopoldina egyesülésével jön létre
Georg-August-Universität (Augustina)	Göttingen 1866
Friedrich-Alexander-Universität	Erlangen 1900
Friedrich-Wilhelms-Universität	Berlin (1828–1946) között
Rhenische Friedrich-Wilhelms Univ. (Wilhelmina)	Bonn 1818
I. Franz-Joseph-Universität	Zágráb 1869
Franz Josephs-Universität	Kolozsvár 1872
Johann-Wolfgang-Goethe-Univ.	Frankfurt a. M. 1932
Hansische Universität	Hamburg 1933–1945
Universitas Ottoniano-Fridericiana	Bamberg 1773
Otto-Friedrich-Universität	Bamberg új neve 1988-tól
Martin-Luther-Universität	Halle-Wittenberg 1933-tól
Leucorea	Wittenberg
Viadrina	Odera menti Frankfurt
Carolina	Dorpat

3. SZ MELLÉKLET: EGYETEMMEL KAPCSOLATOS JELZŐS SZERKEZETEK A NÉMET SZAKIRODALOMBAN

német megnevezés	értelmezés
Familienuniversität	az egyetemi tanárok családtagokból a rokonság köréből kerülnek ki
Armenuniversität	olyan egyetem amelyik nagy számban fogadott szegény diákokat, ilyen a 16. században Bécs, Lipcse, Köln és Löwen egyeteme
Leistungsuniversität	19. sz. közepétől a tanárok kiválasztása a teljesítmény alapján történik
Volluniversität	teljes négykarú egyetem: teológiai, jogi, orvosi és filozófiai kar
Aufklärungsuniversität	reformegyetemek ahol nincs cenzúra és érvényesül az oktatás szabadsága
Einsteigeuniversität vagy Sprungbrettuniversität	kisebb vidéki egyetem ahol a tanárok első kinevezésüket kapják, ugródeszka a továbblépéshez
Aufbauuniversität	közepes nagyságú egyetem egyetemi tanároknak alkotási és felemelkedési lehetőséget nyújt
Zubringeruniversität	valamelyik nagyobb egyetem számára készíti elő a diákokat
Endstationuniversität	nagy egyetem ahol az egyetemi tanárok élethosszig megmaradnak
Ordinarienuniversität vagy Professorenuniversität	19–20. század egyetem típusa, ahol a szavazati joggal rendelkező rendes egyetemi tanárok döntenek és ők a bizottságok tagjai
Gremienuniversität	20. századi a demokratizálódási folyamat jegyében működő egyetem amelyben a sokféle bizottság, grémium fontos szerepet kap
Reformuniversität	az ars fakultásból tekintélyes filozófiai kar lesz, a kutatás és az oktatás szorosan kapcsolódik egymáshoz, ilyen Halle és Göttingen egyeteme
kleindeutsche Universität	a német egyetemi modell átvétele kisebb egyetemeken például Svájcban
Arbeitsuniversität	professzorok és más oktatók, asszisztensek valamint diákok közös tevékenysége a reformegyetemeken
klassische Universität	a berlini modellre vonatkozik, ahol a kutatást és az oktatást összekapcsolják
Lehr- und Lernuniversität	a hagyományos értelemben vett ismeretátadás intézménye
Landesuniversität	német fejedelemségek, államok egyeteme, az első olyan intézmény, amelyik nem ilyen és közvetlenül a birodalmi kancelláriához tartozott Stassburg egyeteme
Grossuniversität	fővárosi vagy nagy egyetem, ilyen Berlin, München, Lipcse
Super-Universität vagy Spitzenuniversität	egyetem kiemelkedő lehetőségekkel
Exiluniversität	emigránsok számára külföldön létrehozott intézmény

Führeruniversität	egyetem a náci időszakban kinevezett rektor és kancellár vezetésével – autonómia nélkül
Gruppenuniversität	a döntési jogosultságok megoszlanak, sokféle csoport, grémium véleménye alapján születnek a döntések
Massenuniversität	tömegegyetem – főleg 1968 körül
Abrihtunguniversität	a dákok választási lehetősége csekély, egyfajta „idomítás” történik
Forschungsuniversität	kutatóegyetem – oktatási kötelezettség nélküli kutatókat is alkalmazva
Unsichtbareuniversität	egyetemen tartott konferenciák egyéb ismeretszerzési lehetőségek
Aktienuniversität	a diákoknak szabad választási lehetőségük van arra vonatkozóan, hogy milyen tantárgyakat vesznek fel
Fernuniversität	távoktatással működő egyetem
Fliegende Universität	Varsóban az orosz megszállás alatt működő titkos egyetem
Kolonialuniversität	Hamburgban a gyarmatokkal foglalkozó egyetem, alapvetően kereskedelmi, orvostudományi (trópusi betegségek és hajóorvos) irányultsággal
Universitätssterben	1794 és 1818 között nagyon sok német felsőoktatási intézmény végleges vagy időszakos megszűnése
Vermittlungsuniversität	ilyen egy időben Prága, Strassburg egyeteme vagy a poseni akadémia, amelyek célja, hogy a nemzetiségek egymás közötti elismerésének és megbékélésének erősítése

KÉPEK JEGYZÉKE

452

1. kép: Helmstedt egyeteme a 17. században (Matthäus Merian rézkarca)	43
2. kép: Christian Thomasius, August Hermann Francke és Christian Wolff (ismeretlen szerző 1894)	46
3–4. kép: Diákok felvonulása Münchhausen tiszteletére; Az egyetem régi épülete és a könyvtár	50
5. kép: Az Aula Leopoldina bejárata Breslauban	57
6. kép: Kant lakóháza Königsbergben	62
7. kép: A Liber Nationis Hungaricae címlapja a bécsi egyetemen (1632) ...	74
8. kép: Hugo Kolltáj portréja	84
9. kép: A krakkói egyetem pédumai	85
10. kép: A Lomonoszov Egyetem épülete a Vörös téren 1755–1787 között	94
11. kép: William Hogarth: Diákok előadáson (1736)	104
12. kép: Akadémiai viselet Krakkó egyetemén	113
13. kép: A Pagenstecher jogászdinasztia az egyetemeken	115
14. kép: Professzorok munka közben, Promóciós könyv (1688)	117
15. kép: Az utca népe Friedrich Schiller székfoglaló előadására készülve 1789-ben	121
16. kép: A göttingeni hetek	123
17. kép: Dendrono: A tehetős diák szobája (1725)	129
18. kép: Karcser Heidelberg egyetemén	130
19. kép: Johann Stephenn Pütter portréja (Carl Lafontaine festménye)	131

20. kép: Henry William Bunbury: A család reménysége. Beiratkozás az egyetemre (1772)	133
21. kép: Diáktípusok a jénai emlékönyvekben (1750)	135
22. kép: A beavatási ceremónia kellékeinek bemutatása. Jena 1740.	138
23. kép: A négy tübigeni corps (Franconia, Rhenania, Suevia und Borussia) mensurája (1890)	142
24. kép: Új diákok érkezése Jénába 1773-ban. Egy lap Johann Bernhard Wilhelm Sternberger emlékkönyvéből.	145
25. kép: Egy ideális egyetem terve (1750)	149
26. kép: La Sapienza egyetem Róma	150
27. kép: Az A. H. Francke által alapított épületegyüttes Halléban 1749.....	151
28. kép: Innsbruck régi egyeteme (1776–1924 között)	152
29. kép: A krakkói Collegium Maius belső udvara	153
30. kép: Krakko – professzori ebédlő	154
31–32. kép: A krakkói egyetem professzori ebédlőjének erkélye kívülről és belülről	154
33. kép: August herceg a könyvtárban 1650 (Conrad Buno rézmetszete)	155
34. kép: Wolfenbüttel a könyvtárépület rotundája a 18. században (Anton A. Beck Metszete)	156
35. kép: A szórakozott professzor (Käthe Olshausen-Schönberger) 1920.....	157
36. kép: A jénai diákok felkelése 1813-ban (Ferdinand Hodler 1908)	163
37. kép: Barikád a császár arcképével	176
38. kép: Az egyetem tér Bécsben az 1848. március 13-án éjszaka	176
39. kép: Bécsi nyárspolgár az 1848-as forradalom idején	181
40. kép: Professzorok parlamentje Frankfurtban 1848.....	183
41. kép: Trinity College Cambridge	194
42. kép: A bécsi oktatási rendszer megújítói: Franz Exner, Hermann Bonitz és Leo Graf Thun-Hohenstein	208

43. kép: A Humboldt egyetem Wilhelm és Alexander von Humboldt szobrával	234
44. kép: Giessen egyetemi növényház	243
45. kép: A moszkvai egyetem látképe 1798-ban	252
46. kép: Salamanca egyetemének belső udvara	266
47. kép: A bázeli egyetem 1849-ben	269
48. kép: Természettudományi laboratórium Krakkó egyetemén	291
49. kép: J. Liebig analitikai laboratóriuma diákokkal	293
50. kép: Kémiai laboratórium Krakkó egyetemén	294
51. kép: A Clarendon Laboratórium Oxfordban.....	295
52. kép: A londoni Kew Garden mérsékeltövi pálmaháza Londonban (1860).....	298
53. kép: Professzorok egy kísérlet eredményének megtekintésekor 1897	306
54. kép: A grázi egyetemi könyvtár neoreneszánsz olvasóterme	311
55. kép: Az orvostanhallgató vizsgázik.....	313
56. kép: A szigorlat (1903 Käthe Olshausen-Schönberger)	314
57. kép: Jogász készül a vizsgájára római jogból (ismeretlen szerző metszete) 1872.	314
58. kép: Diákjegyzet 1841-ből	315
59–60. kép: Professzorok karikatúrái (1865. W. Busch, 1904 R. Wilke)	318
61–62. kép: A Markovitz-kastély 1860-ban; Bonni egyetemisták társasága 1869-ben	339
63. kép: Gyermekszoba 1750-es évekből	348
64. kép: Anna Maria von Schürmann önarcképe 33 éves korában.....	349
65. kép: Szatirikus karikatúra a nők egyetemi tanulmányairól	354
66. kép: Else Neumann az első nő, aki 1899-ben doktori fokozatot szerez (fizika) a berlini egyetemen	356

67. kép: A King's College épülete Cambridge-ben	375
68. kép: Aachen Technische Hochschule (1870)	376
69. kép: A strassburgi egyetem főépülete	377
70. kép: A strasburgi egyetem aulája	377
71. kép: Az ELTE Múzeum körút 4. alatti épülete	378
72. kép: Uppsala egyetemének főbejárata	381
73. kép: Előadás megkezdése Bécsben az orvostudományi karon 1938-ban	400
74. kép: Német tudósok konferenciája Lipcsében 1933	401
75. kép: Cohn professzor előadást tart Breslau egyetemén	403

Ez a könyv egy az egyetemek történetét feldolgozó sorozat második kötete. Az első kötetben az európai egyetemek története olvasható a kezdetektől 1700-ig. Ez az újabb kötet időben az 1700–1945 közötti időszakot tárgyalja, térben pedig megmarad az európai egyetemeknél, annyi kiegészítéssel, hogy néhány esetben utalás történik az európai tapasztalatok más országokban történő felhasználására.

A könyv az interdiszciplinaritás jegyében íródott, azaz integrálni igyekszik a történelem, a tudománytörténet, az irodalom, a szociológia, a kultúrtörténet, a statisztika és a gazdaságtörténet újabb kutatási eredményeit. A legfontosabb szál – amelyre az összefüggések keresése, a trendek megállapítása vonatkozik – mégis az oktatástörténet, a felsőoktatás didaktikája és az összehasonlító neveléstörténet.